

**Ужгородський національний університет
Історичний факультет**

**МИКОЛА ВЕГЕШ
ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА**

Т. 4

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ЗАХІДНА ГЕОПОЛІТИКА В ІМЕНАХ

**ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ І
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО (РЕЦЕНЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ)**

**ПЕРЕДВИБОРНІ ПРОГРАМИ, ПОЛІТИЧНІ ЗВЕРНЕННЯ
ТА ПРОКЛАМАЦІЇ**

ІНТЕРВ'Ю РІЗНИХ РОКІВ (1994-2005)

Ужгород – 2005

УДК 9 (47) Зак
В 26
ББК 63.3 (4 Укр) 62

МИКОЛА ВЕГЕШ

ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА: В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ. Сторінки історії України.

ТОМ ДРУГИЙ. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає.

ТОМ ТРЕТІЙ. Історична наука в Ужгородському університеті. Володимир Грабовецький – історик України.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ. Основи політичної науки. Західна геополітика в іменах. Історія, філософія, політологія і літературознавство (Рецензії різних років). Передвиборні програми, політичні звернення та прокламації. Інтерв'ю різних років (1994-2005).

Рецензенти:

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України Національної Академії Наук України, академік Міжнародної Слов'янської академії наук (Київ)

Грабовецький Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії України Прикарпатського національного університету ім. В.С.Стефаніка, академік Академії наук Вищої школи України (Івано-Франківськ)

Головний редактор і упорядник видання:

Токар Маріан Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, член Спілки журналістів України (Ужгород)

До пропонованого читачам зібрання наукових і науково-популярних праць доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша ввійшли монографії, посібники, статті, рецензії та інтерв'ю, опубліковані автором протягом 15-річної наукової діяльності (1990-2005). Окремий том містить матеріали про життєвий шлях М.Вегеша та бібліографічний покажчик його праць. Видання розраховане на широкий читацький загал.

©Вегеш Микола. Історія і політика. Т.4. Ужгород, 2005

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАТЬ ПРО ПОЛІТИКУ. СПЕЦИФІКА І ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

1. Предмет, метод політології як науки.
2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології.
3. Зміст, особливості та завдання української політології.

1. Предмет, метод та історія виникнення політології як науки

Поняття "політологія" в одвічному, ще давньогрецькому розумінні, визначає державні та суспільні справи, мистецтво управляти державою (від слів "politika" – державна діяльність і "logos" – слово, вчення).

Згідно з реально існуючими численними джерелами, знання про політику налічує близько двох з половиною тисячоліть, а на Сході, в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах – ще більше. Однак у найрозвинутіших формах знання про політику виникає у європейському обширі, точніше – з політичної думки античності ("Республіка" Платона, "Політика" Аристотеля, "Про республіку" Цицерона). Протягом двох з половиною тисячоліть з'явилося чимало досліджень наукового змісту з різноманітних проблем політології, серед яких назвемо трактат Фоми Аквінського "Про государеве правління", працю М.Падуанського "Трактат про передання влади" (XIV ст.), "Шість книг про республіку" Ж.Бодуена, класичну роботу Н.Макіавеллі "Державець".

Зародження політології як науки припало на другу половину XIX ст. У 1857 р. в Колумбійському університеті була створена кафедра історії і політичної науки, після чого почали діяти ряд інших кафедр політологічного профілю. Саме в 1857 р. професор історії та політичної економії Френсіс Лібер започаткував читання курсу лекцій з політичної теорії в Колумбійському університеті, а в 1880 р. його наступник на посаді Дж. Берджес заснував при Колумбійському університеті школу політичної науки. У 1903 р. створено "Американську асоціацію політичних наук" і засновано журнал "Аналі американської академії політичних наук". В 20-х роках XX ст. з ініціативи Чарльза Едварда Мерріама виникла "Школа політичних наук" в Чикаго, а згодом "Комітет по дослідженням в галузі суспільних наук", серед завдань якого була фінансова підтримка найбільш перспективних проєктів чиказьких учених. Однією з особливостей "Чиказької школи" було налагодження тісних взаємозв'язків із суміжними дисциплінами: психологією, економікою, соціологією, антропологією, правом. Гарольд Лассвелл застосував систему Ч.Мерріама до політичної психології.

В Європі виникнення політичної науки як академічної дисципліни пов'язується з Німеччиною. Перші кафедри були відкриті при університетах Мюнхена (1814), Тюбінгена (1817) та В'юрцбурга (1822). В 1923 р. у Франкфурті був створений "Інститут соціальних досліджень", який ввійшов до історії як "Франкфуртська школа політології". Перші кроки політології в Німеччині були зроблені під значним впливом класичної німецької філософії, зокрема праць І.Канта і Г.Гегеля. Однак, незабаром політична наука переживає спад, який перебував на межі виживання. Лише в 1946 р. при університеті Кельна була створена перша кафедра політології, а в 1949 р. виникла "Німецька вища школа політики".

Одна з найперших установ, яка спеціалізувалась у галузі політичних наук, виникла 1871 р. у Франції під назвою "Вільна школа політичних наук" (сьогодні – Інститут політичних досліджень Паризького університету). Становлення британської школи політології пов'язують з часом заснування Лондонської "Школи економіки і

політичних наук" при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження та навчання студентів з цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембріджському, Манчестерському та інших університетах (кінець XIX – початок XX ст.). Уже значно пізніше, в 1950 р., була заснована "Асоціація політичних досліджень З'єданого Королівства" як філіал "Міжнародної асоціації політичної науки".

На рубежі XIX – XX ст. італійські мислителі Гаetano Моска, Вільфредо Парето і Роберто Міхелс, обґрунтувавши "тeорію еліт", внесли значний вклад у становлення італійської політичної науки. Хоча, необхідно констатувати, що потужний розвиток політології в Італії припадає на післявоєнний період і пов'язаний з іменами Бруно Леоні, Паоло Фарнеті та Джованні Сарторі. Останній, викладаючи в університеті Флоренції, відіграв вирішальну роль у формуванні італійської політичної науки.

В 1622 р. в Упсальському університеті (Швеція) виникла кафедра "Джона Скотте, професора дискурсу і політики", однак вона займалася філологічною проблематикою, зокрема дослідженням латинської та римської риторики. Посправжньому політологічна проблематика у шведських вищих навчальних закладах досліджується тільки в другій половині XIX ст. Відповідні кафедри були створені в Лундському (1889), Гетеборзькому (1901) і Стокгольмському (1935) університетах. Сучасні ж університетські факультети політичної науки сформувались до 50-х років XX ст.

Однак, активне утвердження політичної науки, по суті, починається тільки після Другої світової війни. Велику роль у поширенні політології відіграла ЮНЕСКО, яка санкціонувала автономність політичної науки як самостійної галузі знань і сприяла її розвитку. На міжнародному колоквиумі політологів, організованому ЮНЕСКО в 1948 р. у Парижі, було вирішено вживати термін "політична наука" і визнано, що основним предметом політичної науки є: а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини. Раз у три роки проводяться міжнародні конгреси з проблем політичних наук, в яких беруть участь політологи всього світу. Зокрема, на XVI Міжнародному конгресі, який проходив у серпні 1994 р. в Берліні, провідні політологи з різних країн обговорювали проблему демократизації. В сучасних умовах незаперечним авторитетом користуються "Міжнародна асоціація політичної науки", "Міжнародна студентська асоціація політичної науки" та "Європейський консорціум політичних досліджень".

Як бачимо, політологія зароджується майже одночасно на різних континентах. Це свідчить про те, що вивчення і розповсюдження політологічних знань – гостра суспільна необхідність, без задоволення якої неможливо досягти високого рівня розвитку суспільства.

Предмет політології. Кожна наука має свій об'єкт і предмет. Об'єктом дослідження політології виступає політична сфера життєдіяльності суспільства, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування та зв'язками з економікою і духовною сферами суспільства. Загалом предмет політичної науки, як уже відзначалось вище, було окреслено на колоквиумі політологів у 1948 р. в Парижі. Упродовж XX ст. політологія безперервно розширювала свій діапазон дослідження. До кола інтересів цієї складної та динамічної науки сьогодні входять:

- зацікавлені групи і політичні рухи;
- політичні системи, інститути і процеси;
- політична діяльність;
- політична свідомість і культура;

- громадська думка і засоби масової інформації в політичному процесі;
- історія політичних вчень, політична філософія, політичні ідеології;
- виборчі системи і процеси;
- етнічні процеси і політика тощо.

На сучасному етапі в політології виокремлюють п'ять основних розділів: 1) загальна теорія політики (вивчає теоретичні засади політики); 2) теорія політичних систем та їх елементів (досліджує проблеми утворення і функціонування держав, партій, політичних режимів); 3) теорія міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, проблема воєн, геополітична тематика; 4) теорія соціального управління (прийняття управлінських рішень, політичний маркетинг і менеджмент); 5) політичні ідеології (історія і генеза політичних теорій, особливості ідеологічних доктрин).

Методи науки про політику. На першому етапі розвитку політології в методологічному сенсі переважав своєрідний універсальний підхід. Починаючи з середніх віків наукові дисципліни поділяються на природничі та моральні. Згодом термін "моральні науки" зусиллями А.К. Сен-Сімона і соціолога О.Конта, які акцентують свої дослідження на відносинах між людьми у суспільстві, трансформується в термін "соціальні науки". Об'єктом дослідження останніх, нарешті, стають суспільство і політична сфера в їх зв'язках і взаємозалежності. Виходячи, таким чином, з досить тісних взаємозв'язків науки про політику із суміжними суспільними дисциплінами (правом, соціологією, психологією, історією, етнографією тощо), логічним є висновок щодо використання політологією майже всіх методів з широкого арсеналу суспільних наук.

Умовно методи політології можна розділити на такі групи:

1. Загальнологічні: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання.
2. Теоретичні: мислительний експеримент, математична формалізація тощо.
3. Порівняльно-історичні: історичний опис, конкретний аналіз, порівняльний, хронологічний, протистичний та інші.
4. Емпіричні, або біхевіористичні. Своєю назву отримали від англійського слова behavior – поведінка. Характеризуються як спосіб дослідження суспільно-історичних явищ з погляду аналізу поведінки окремих людей із груп. Аналізу політичної поведінки передують отримання емпіричної інформації одним або кількома методами: спостереження, контент-аналіз документів, експеримент, анкетне опитування, соціометричний метод.
5. Системні, що характеризуються цілісним сприйняттям об'єкта дослідження і комплексним аналізом зв'язків елементів у межах політичної системи в цілому.
6. Метод ухвалення рішень: раціональний, послідовних рівнянь, змішано-скануючий.

Основні функції політології

Описова, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на підставі чого можна отримати відповідь, якою є ця реальність.

Пояснювальна, що дає змогу зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування.

Прогностична, яка зводиться до передбачення, якою буде політична діяльність у майбутньому. Прогностичну політику поділяють на інструментальну (1 рік), тактичну (5-7 років) і стратегічну (25-30 років).

Інструментальна, яка полягає в розробці певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного політичного результату.

Ідеологічна, яка орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей.

Методологічна, яка охоплює способи, методи і принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації набутих знань.

Світглядна, яка утверджує цінності, ідеали, норми, що характеризують цивілізовану політичну систему, політичну культуру соціальних суб'єктів.

Політичної соціалізації, яка забезпечує процес включення людини в політичну сферу суспільства і формування певного типу політичної культури.

Організаційна, яка полягає в опрацюванні рекомендацій для організацій, політичних інституцій, відносин, переговорних процесів тощо.

Предмет політології фіксується в її законах та категоріях. Чим чіткіше вони сформульовані та вивчені, тим визначенішим буде предмет політології. В політологічній літературі розрізняють три групи законів політичного життя. *Закопи структури* визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність і взаємозумовленість. *Закопи функціонування* – це суттєві, необхідні зв'язки між політичними суб'єктами в процесі їх тимчасових змін. *Закопи розвитку* – це закони переходу від одного порядку взаємовідносин в системі до іншого, від одного стану структури до іншого.

Центральними категоріями політології є: *влада, політика, політична система суспільства, держава, демократія, політична культура, політична свідомість* та інші. В структурі політології виокремлюють два рівні – емпіричний та теоретичний. *Емпіричний рівень знання* (тобто знання, що спирається на дані спостереження, експерименту та чуттєвий досвід), представлений *прикладною політологією*. Вона висвітлює практичні аспекти політичного життя, а саме відносини між державою і суспільством, суспільними групами, класами, політичними інституціями тощо. Важливе значення в цьому відношенні відводиться політичному маркетингу і політичному менеджменту. *Теоретичний рівень знання* сфокусований у *порівняльній та нормативній політології*. Порівняльна політологія передбачає розгляд політичних явищ через порівняльне вивчення теоретичних поглядів мислителів минулого й сучасного, різноманітних політологічних шкіл, а також через узагальнення історичного й сучасного досвіду. Найбільш прийнятним методом є *екстраполяція*, тобто поширення висновків щодо однієї частини будь-якого політичного явища на іншу його частину або на явище загалом. *Нормативна політологія*, яка є фундаментальною основою обох рівнів політології, являє собою галузь наукової думки, зорієнтованої на політичні ідеї, концепції, вироблення наукової інформації тощо.

2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології

Термін “політика” походить від давньогрецького слова “polis” (місто-держава) та його похідних “poliitike” (містечтво управляти державою), “politeia” (конституція) та ін.

В наукових словниках, спеціальній літературі можна знайти безліч підходів до трактування політики (наприклад, директивний або силовий, розглядає політику як боротьбу за владу; функціональний, який трактує політику як управлінську діяльність щодо суспільства в цілому; комунікативний, що окреслює політику як один із засобів комунікації). Змістове трактування терміну “політика” також є неоднозначним: з одного боку – це заняття молодості й ціннічне, з іншого – високоморальне і творче, пригаманне “справжнім аристократам духу”.

Реймон Арон, даючи визначення політики, розрізняє політику – програму дії та політику – галузь. “Політика в першому значенні, – твердить вчений, – може

проявляти себе різними шляхами: політика тих, хто зосередив у своїх руках владу і її здійснює; політика тих, хто владою не володіє і хоче нею завладіти; політика особистостей або груп, які переслідують свої власні цілі і здатні використовувати свої власні методи; нарешті, політика тих, хто намагається змінити існуючий лад". У своїй ґрунтовній статті "Покликання до політики" Макс Вебер так розмірковував з цього приводу: "Політика – це могутнє повільне буріння твердих пластів, яке здійснюють водночас із пристрасстю і з холодним окоміром. Справедливо кажуть, і весь історичний досвід підтверджує, що можливого ніколи не досягли б, якби у світі знову й знову не прагнули неможливого. Але той, хто на це здатний, мусить бути вождем, ба більше – він мусить бути у найпростішому значенні слова геросом. І навіть ті, хто не є ні тим, ні іншим, мають виробити в собі твердість духу, яку не зломить і крах усіх налій; вже зараз вони повинні озброїтись цим – інакше не зможуть здійснити навіть того, що можливе вже сьогодні. *Лише той, хто вбевнений, що не похитнеться, коли світ шияється, з його погляду, надто дурним або надто підлим... лише той, хто, всупереч усьому, здатний сказати: "А все-таки!" – лише той має "професійне покликання" до політики*" (виділення наше – М.В., Ю.О.).

Сучасні традиції вжитку терміну "політика" залочатовані античним розумінням політики як вельми благородної справи – мистецтва державного управління, покликаною об'єднати суспільство для досягнення соціально-значимих цілей. Отже, *політика* – це організаційна, регуляторна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, головним чином направлена на досягнення утримання і реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення як власних потреб, так і соціально-значимих цілей.

Викремлюють два основні підходи у використанні терміну "політика", які характеризують її як: сферу людської діяльності; спрямування або способі діяльності (економічна, фінансова, соціальна, міжнародна політика тощо). Розглядаючи політику як сферу людської діяльності, можна тлумачити її, виходячи з трьох способів розуміння: 1) політика як діяльність на етичних засадах. Ця традиція започаткована Платоном і Аристотелем. Виходячи з такого трактування, метою політичної діяльності є справедливість, досягнення соціального порядку і стабільності; 2) політика як засіб досягнення еґотистичних цілей. Розуміння політики, при якому мета виправдує будь-які засоби її досягнення (макіавеллівський підхід); 3) ціннісно-нейтральне розуміння політики, що полягає у її раціональному, аналітичному тлумаченні, коли все регулюється правовими, соціальними нормами, загальнолюдськими цінностями.

У політиці виділяють три рівні її функціонування: *мегарівень* відноситься до діяльності таких міжнародних організацій як Європейський Союз, ООН, НАТО тощо; *макрорівень* характеризує державу як ціле, державну владу, її структуру; *мікрорівень* охоплює окремі структури та організації (політичні партії, громадські організації тощо).

Різноманітні підходи до трактування джерел політики, причин її виникнення та розвитку знайшли своє відображення в окремих концепціях політики. Їх можна звести до трьох: теологічних, натуралістичних та соціальних. *Теологічні концепції*, які формуються починаючи з I тисячоліття до н.е., зводяться до божественного трактування політики. Вже Платон і Аристотель стверджували, що політика є результатом як Божественних сил, так і людських прагнень. У Стародавньому Китаї вважали, що взаємозв'язок порядку небесного і земного відбувається через імператора, який є наступником Бога на землі. У Стародавній Персії, де поширилося вчення Заратустри, суспільний процес розглядався як боротьба двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На період

Середньовіччя припадає панування теологічних концепцій Аврелія Августина та Фоми Аквінського, які твердили, що влада монарха від Бога і тому є вічною.

Натуралістичні концепції політики віддають пріоритет природним чинникам політики (природне середовище, географічне розташування країни, біологічні дані індивідів, психологічні якості людини тощо). Складовими частинами натуралістичних підходів є географічні, біологічні та психологічні теорії політики. **Соціальні концепції політики** базуються насамперед на розгляді політики як результату соціальних чинників. У залежності від того, якому чиннику віддається перевага, їх поділяють на соціально-економічні, правові, демократичні, соціально-культурні, культурно-антропологічні та ін.

За типом (форма, взірць) політику поділяють на внутрішню і зовнішню. **Внутрішня політика** охоплює основні напрямки діяльності держави щодо регулювання економічних, політичних, соціальних та інших відносин між людьми в суспільстві. **Зовнішня політика** спрямовується на забезпечення безпеки держави і покликана створювати сприятливі умови для досягнення основних завдань внутрішньої політики.

Політика покликана виконувати цілий ряд важливих функцій, основними з яких є: **функція управління** – розробка основних напрямків економічного, соціального і духовного розвитку суспільства; **прогностична функція** – визначення перспектив суспільного розвитку, створення різноманітних моделей майбутнього стану політичної системи тощо; **функція інтеграції** полягає в об'єднанні різноманітних груп суспільства навколо фундаментальних ідей; **мобілізаційно-організаційна функція** проявляється в мобілізації матеріальних, духовних, інтелектуальних ресурсів для ефективного вирішення суспільних завдань; **ідеологічна функція** полягає в розробці певного суспільного ідеалу; **виховна функція** спрямована на соціалізацію індивідів; **інноваційна функція** спрямована на творче осмислення політичної дійсності.

3. Зміст, особливості й завдання української політології

Українська політологія – це нова наука і навчальна дисципліна, яка почала свій процес становлення з 90-х років ХХ ст. Предметом української політології є сутність, форми, закономірності політичного життя українського суспільства, політика й політична система України в їх історичному розвитку. Сучасні дослідники пропонують наступну періодизацію української науки про політику:

- 1) період Київської Русі та Галицько-Волинської держави;
- 2) козацько-гетьманський (кінець ХV ст. – до другої половини ХVІІІ ст.);
- 3) дворянський (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.);
- 4) дореволюційний (1848-1917 рр.);
- 5) міжвоєнний (1918-1939);
- 6) післявоєнний (1945-1991);
- 7) новітній (з 1991 р.).

В Радянському Союзі політологія як наука не визнавалася. Від 1917 р. до кінця 80-х років на нєї було накладено ідеологічне “табу”. Її називали “лженаукою”, “буржуазною наукою” тощо. Тривалий час забороненою і недоступною для читачів була наукова політологічна спадщина визначних українських вчених Михайла Драгоманова, Вячеслава Липинського, Михайла Грушевського та багатьох інших. Це стосується і праць визначних російських дослідників минулого. Політологія в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР одержала імпульс до бурхливого розвитку лише на початку 90-х років ХХ ст. До цього часу були спроби окремих

вчених надати політичній нації статус як окремої та неособливої для суспільства науки, але вони інтенсивно гальмувалися верховною владою і не дали можливості інституційно сформуватися. Однак, буде невірно стверджувати, що вченими нічого не робилося. Вже наприкінці 80-х років, тобто ще в умовах існування СРСР, ряд вчених розвивали політологічну проблематику в філософії, політекономії, науковому комунізмі. Були опубліковані цікаві монографії, проводились науково-теоретичні конференції, уточнювався політологічний категоріальний апарат. Хоча, їх вивчення мало догматичний, однобічний характер.

З проголошенням Україною незалежності, політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах, були відкриті кафедри політології. При Київському національному, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах здійснюється підготовка спеціалістів, захищаються дисертації. Станом на 1 січня 2003 р. захищено та затверджено ВАКом України 47 дисертаційних праць на здобуття наукового ступеня доктора і 261 – на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. В Україні плідно діє Інститут політики, який очолює народний депутат України, кандидат історичних наук Микола Томенко. Вищезазначений інститут видає щомісячний інформаційно-аналітичний огляд “Політичний календар”, щорічні довідники “Абетка української політики”, аналізує політику влади та суспільну думку про владну політику, соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні, геополітичні та економічні трансформації сучасного світу. Заявили про себе наукові установи, що досліджують політичні проблеми: академічні – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень та Інститут держави і права ім. В.Корещького, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут проблем міжнародної безпеки, ряд суспільно-політичних центрів. Зокрема, плідно працюють Український центр економічних і політичних досліджень (УЦЕПД) ім. Розумкова, який видає журнал “Національна безпека і оборона”; Український національний центр політичних досліджень (УНЦПД), метою діяльності якого є сприяння формуванню в Україні інститутів громадянського суспільства, партій, профспілок, інших недержавних організацій, а також поглиблення взаємодії держави і цих інституцій. Центром видається журнал “Контекст”; громадська організація “Лабораторія законодавчих ініціатив”, головним завданням якої є підготовка методичних матеріалів та проведення експертних оцінок з питань державної політики та законодавства. Центром видається часопис “Парламент”. Створені й діють Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоція молодих політиків і політологів України.

На Україні та в просторі СНД виходять чимало політологічних часописів та тих, що вміщують статті з різних проблем політичної науки: “Віче”, “Генеза”, “Державність”, “Кенгавр”, “Нова політика”, “Політика і час”, “Політична думка”, “Розбудова держави”, “Політичний менеджмент”, “Сучасність”, “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, “Людина і політика”, “Політика і культура”, “Политические исследования”, “Политический маркетинг”, “Социологическое исследование”, “Общественные науки и современность”, “Полития” та багато інших.

Кафедра політології Ужгородського державного університету була створена в 1991 р. До цього часу вона кілька разів змінювала свою назву і статус. В 1964 р. вона носила назву кафедри наукового комунізму, а з 1989 по 1991 рр. іменувалася кафедрою теорії соціалізму. З 1991 по 1994 рр. кафедра політології мала статус загальноуніверситетської, а з вересня 1994 р. вона перепедена на історичний факультет і стала виконувати дві функції: читання курсів політології та соціології для студентів усіх факультетів університету і читання спецкурсів з політології для

студентів історичного факультету. З 1998 р. в УЖДУ діє спеціалізація “Політологія”, а нещодавно здійснено перші випуски бакалаврів та спеціалістів політології. За наслідками акредитаційної експертизи, кафедра політології одержала право готувати магістрів політології. При кафедрі діє аспірантура, в якій навчається 18 аспірантів та здобувачів.

Особливості української політології. По-перше, особливість української політології полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вітчизняна політична думка розвивалась самобутньо, на основі своїх специфічних, національних традицій. По-друге, українська політична наука впродовж тривалого часу розвивалась в сдиному руслі з угорським, польським, чехо-словацьким, російським та радянським державознавством, оскільки українські землі протягом віків перебували у складі різних імперій та держав. Не викликає заперечень також твердження, що чужі політичні системи суттєво впливали на формування поглядів і концепцій українських мислителів. По-третє, Україна практично не мала практики власної державності. Але, незважаючи на це, за досить короткий термін, починаючи з проголошення незалежності в результаті всенародного референдуму 1 грудня 1991 р., можна констатувати, що вже закладені основи сучасної української політології.

Основні завдання української політології зводяться до наступного: 1) розробка теоретико-методологічних засад української політології; 2) фундаментальне теоретичне обґрунтування суті й шляхів побудови суверенної, демократичної, правової держави; 3) теоретичне обґрунтування національної демократичної доктрини; 4) дослідження діяльності політичних партій та рухів; 5) створення об’єктивних політичних портретів українських князів, гетьманів, політичних діячів нової та новітньої доби.

“Ключовим завданням політології, - відзначає професор Фелікс Рудич, - є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян, зокрема – молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна відіграє незамінну роль. Політичні знання мають утвердитися в усіх сферах свідомості. Йдеться передусім про поширення політологічних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентарів, працівників державного апарату. Проблеми впорядкованості суспільних процесів і утвердження державності України, впливу владних структур на поліпшення життя громадян – усе це вимагає від носіїв політичної влади високої політичної культури.

Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді, усіх соціальних груп, партій, рухів і організацій... Ґрунтовно вивчивши основи політології, випускник, зрештою, має відчутти себе повноцінним громадянином, реальним творцем справжньої демократії, має вміти професійно оцінювати реалістичність (чи утопічність) здійснюваної політичної модернізації і тим самим стати на шлях творення політичної філософії життя, формування правової свідомості, активної громадянської позиції...”

Отже, українська політологія є реальністю. Вона має свій предмет, зміст і особливості, виконує свої специфічні завдання, забезпечуючи соціально-політичний розвиток суспільства, відродження української державності.

ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗНАТЬ В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Політичне життя в Стародавньому Єгипті. „Книга мертвих”.
2. Політична міфологія Стародавнього Вавилону. Закони Хаммурапі.
3. Релігійно-міфологічна політична філософія Стародавньої Індії. Закони Ману. Буддизм.
4. Політична думка Стародавнього Китаю.

1. Політичне життя в Стародавньому Єгипті. „Книга мертвих”

З виникненням перших розвинутих культур розпочинається історія людства. Перші центри цивілізації з'являються на березі річок Ніл (Єгипетське царство), Тігр і Євфрат (Месопотамія), Інд (Індійське царство) та Хуанхе (Китайське царство). Для найдавніших цивілізацій були характерні наступні ознаки: поява міст та центрів торгівлі і влади; виникнення держави з ієрархічним поділом суспільства; розподіл праці; виникнення і використання писемності як засобу комунікації; формування духовної спільності людей на основі єдності мови, культури і релігії.

Політичний, економічний і культурний розвиток Єгипта знаходився у сильній залежності від природних умов. Український дослідник Олег Крижанівський справедливо відзначав, що Стародавній Єгипет був велетенським оазисом серед мертвих пустинь Північно-Східної Африки, що простягнувся з півдня на північ, від першого нільського порога до Середземного моря, на 1200 км. Він мав чіткі географічні кордони – скелясті гори й пустині на сході й заході, нільські пороги на півдні. Географічна ізольованість країни значною мірою зумовила неквапливість її соціально-економічного розвитку та майже виняткову самобутність її культурного й релігійного життя. Природа створила два Єгипти – середземноморський і африканський, різниця між якими була досить значною, що істотно вплинуло на історичний розвиток цих регіонів.

Хронологія історії Стародавнього Єгипту за Алессандро Бонджоанні поділяє одну з найдавніших світових цивілізацій на такі періоди:

- додинастичний і протодинастичний період (кінець V тисячоліття – до 3065 р. н.е.);
- період Тініса (3065-2686 рр. до н.е.);
- стародавнє царство (2686-2173 рр. до н.е.);
- перший перехідний період (2173-2040 рр. до н.е.);
- середнє царство (2040-1786 рр. до н.е.);
- другий перехідний період (1786-1552 рр. до н.е.);
- нове царство (1552-1069 рр. до н.е.);
- третій перехідний період (1069-664 рр. до н.е.);
- сайський період (664-525 рр. до н.е.);
- перський період (525-332 рр. до н.е.);
- період Птолемеїв (332-30 рр. до н.е.).

Кожний клас єгипетського суспільства виконував визначену функцію: всі, починаючи із селянина і до правлячих клів, сприяли стабільності суспільства. Єгиптяни сприймали людину не як індивідуума, а як частку суспільства. Селяни забезпечували суспільство продуктами харчування, обробляли поля і сплачували податки. Робітники і ремісники виробляли різні речі й одержували винагороду у вигляді натуральних продуктів. Писарі управляли засобами виробництва. Правлячі

класи під керівництвом фараона координували всю систему, щоб вироблювані продукти перерозподілялися серед всього населення.

Єгипетське суспільство мало ієрархічну структуру: наверху піраміди знаходився фараон та його сім'я; потім йшли вищі сановники (наприклад, візир), верховні жерці, військові, ремісники і службовці. Внизу піраміди знаходилися селяни, які становили переважну більшість населення. Сім'я фараона займала всі вищі адміністративні посади, в той час як принцесам присвоювались жрецькі титули. Візир займав найвищу адміністративну посаду і звітувався тільки перед фараоном. В епоху стародавнього царства це був, як правило, один із його синів.

На чолі судової адміністрації стояв фараон, який диктував закони й приймав рішення. В Стародавньому Єгипті стояв в основі закону лежало поняття „маат” (справедливість). Фараон диктував закони, встановлював і розповсюджував правила космічної будови. Разом із старими нормами, продиктованими богами чи стародавніми нарями, декрети і судові рішення становили зібрання законів. Закони використовувалися до тих пір, поки їх не змінювало рішення царя. Це рішення могло суперечити законодавству, але не ідеї маат. Рішення приймав фараон, на суд якого можна було винести будь-яке питання. Візир був посланцем між фараоном і правлячими органами: разом з царем він вважався верховним суддєю країни, йому допомагали сановники і представники судової адміністрації на місцях. Правителі в провінціях теж виконували судові функції. Зацікавлені сторони і звинувачені захищали себе самі, а рішення по справі виносилося на основі документальних доказів, підтверджених свідками. У випадку здійснення злочинів слухання по справі починалося з допиту звинувачених, під час якого застосовувалися навіть катування. Якщо зачитувалося заключення про вину, то вибір покарання залишався за фараоном. В епоху Нового царства звинувачені могли звертатися до оракулів і просити їх справедливості. Юридичні документи (папіруси) відносяться до пізнього періоду історії Стародавнього Єгипту. Із документів видно, що в єгиптян існувало поняття про приватну власність; що чоловік і дружина мали рівні юридичні права, могли укладати шлюбні контракти і складати заповіти чи передавати свою власність іншим людям. Староєгипетські документи свідчать про існування також міжнародного права.

Єдиними невільними жителями Єгипту були військовополонені, яких називали „живими мертвцями” або „живими для вбивства”. У більшості випадків їх використовували для домашньої роботи. З часів Стародавнього Єгипту Нубія поставляла рабів у Єгипет. Єдиною відомою формою рабства, крім військовополонених, були обов'язкові роботи на полях. Існували випадки, коли бідність єгиптянина змушувала його продавати себе в рабство. Іноземці, як правило, обходили рабство, вступаючи до армії фараона. Зафіксовані також випадки насильницького захоплення молодих дівчат із народних верств, яких змушували виконувати домашню роботу (по відношенню до них застосовувався термін „джет”). Версія про роботу рабів під час будівництва пірамід не витримала випробування часом. На думку А.Бонджоанні, в Єгипті існував вид рабства, подібний на той, що був прийнятий в Стародавньому Римі. Тих, хто по причині бідності чи боргових зобов'язань не мав достатньої кількості прожиткових засобів, могли продати в рабство на певний період часу.

Теоретична рівність між чоловіком і жінкою існувала на практиці тільки серед заможних верств єгипетського суспільства.

Обов'язком служителів храмів було піклування про все, що потребували боги. Це були жерці, які становили наймогутнішу касту всередині єгипетського суспільства. Найвищою в ієрархії жерців була посада першого пророка („слуги

бога”) чи верховного жерця, яку займав фараон. За ним слідував другий пророк, який виконував адміністративні функції. Потім третій і четвертий. У підпорядкуванні у верховних жерців знаходились нижчі за рангом („убу”), які виконували щоденні функції. Верховний жрець Амона Херихор став фактичним правителем Єгипту в часи царювання Рамсеса XI (1099-1069 рр. до н.е.).

Єгиптяни вважали, що необхідно зберегти тіло для загробного життя. Муміфікація забезпечувала її фізичне врятування, а „Книга мертвих” допомагала душі покинути гробницю. Книга мертвих, написана на папірусі, являла собою збірник магічних формул для здійснення заупокійного обряду. Вона складалася з „Текстів саркофагів” та „Текстів пірамід”. Останні містять „біографії” вельмож, складені в прозовій формі. До шедеврів єгипетської культури варто також віднести й інші твори, написані в різних жанрах: епічні оповідання про діяння фараонів; поетичні тексти любовної лірики; гімн, який фараоє Єхнатон присвятив богу Атому; „Повість про Сінухета”. Першими публіцистичними творами стали „Речення Іпусера” та „Пророцтво Неферті”.

У „Повчанні Птаххстена” розкривається піраміда влади єгипетського суспільства: на вершині стояли боги – покровителі Єгипту, нижче – їхній обранець фараон, ще нижче – залежні від фараона та пов’язані з ним жерці, далі – чиновники, рабовласники, найнижче – раби. В „Повчанні” обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципу „ка” – своєрідному критерію добродійності і справедливості. В „Повчанні гераклопольського царя” міститься заклик не робити нічого несправедливого і протиправного, оскільки тільки належною поведінкою можна досягти змилювання богів у загробному житті. Всі „Повчання” апологетизують єдиновладдя фараона (божество – монарх – верховний суддя). Однак, не все так просто було в єгипетському суспільстві. Так, в „Реченні Іпусера” йдеться про рух близько 1750 р. до н.е., в якому взяли участь низові прошарки суспільства і раби.

2. Політична міфологія Стародавнього Вавилону. Закони Хаммурапі

Месопотамія виникла в південній частині міжріччя Тигру і Євфрату. Найдавнішими цивілізаціями були Шумер і Аккад. Більш 2000 р. до н.е. Аккадське царство було ліквідоване самітани, а пізніше вихідці із Сирії аморіти заснували Вавилон, який став столицею Месопотамії. Наймогутнішими державами міжріччя були Вавилон і Ассирія.

Месопотамське суспільство поділялося на три стани: аристократію, вільних громадян і рабів. До аристократичних сімей належали високопоставлені світські чиновники, жерці і воєначальники. Жителі міст і селяни належали до вільних громадян. Особливу роль в управлінні державою відігравали писарі. Джеймс Веллард у своїй праці „Вавилон. Розквіт і загибель міста Чудес” відзначав, що Хаммурапі вважав головним своїм завданням врегулювати взаємовідносини між цими трьома прошарками населення. Вища соціальна група називалася „авеллум”, тобто „люди”, - ймовірно, малася на увазі знать. Друга група – „мушкенум”, що можна перекласти як „буржуа”. Третій, нищий, стан називався „вардум”, що означало „раби” або „залежні люди”. Дослідник вважає, що ця соціальна структура збереглася до середини XIX ст. Шумерський раб в 2850 р. до н.е. майже нічим не відрізнявся від способу життя і статусу англійського фабричного робітника 1850 р., однак, якщо врахувати умови життя, то першим жилося навіть краще.

Тогочасний раб суттєво відрізнявся від класичного раба Греції чи Риму. Наприклад, раб міг звернутися в суд зі скаргою на свого господаря і свідчити проти

нього, хоча, ймовірно, теорія не завжди співпала з практикою. Тогочасний раб завжди мав можливість стати вільним. Скоріш за все, це залежало від особистих його якостей. Розумний раб завжди міг знайти справу, викупити себе із рабства і одружитися на вільній жінці. Красива й розумна рабня могла, поза будь-яким сумнівом, зробити вплив на свого господаря і зі згоди поступливої дружини стати фактичною господаркою будинку.

З джерел, які дійшли до нас, відомі „Реформи Урухагіні” та збірка законів Хаммурапі. Вони засвідчують вплив на політичні ідеї Стародавнього Вавилону шумерської міфології. Як покровитель справедливості, захисник бідних і понсволених фігурує бог Шамаш, який суворо карає все зло, невірне і несправедливе. Шумерські та вавилонські правителі наполегливо підкреслювали божественний характер своєї влади і своїх законів, їхню відповідність незмінним божественним настановам та справедливості. Аналізуючи реформу Урухагіні, Ф.М.Кирилюк констатував, що зміцнення влади рабовласників та держави йшло трьома напрямками: 1) відбувалося розмежування храмових і світських господарств, що зміцнило позицію жерців; 2) були введені певні податкові пільги для власників землі та ремісників, їх було звільнено від пожертвувань під час молитв, за виконання деяких культових обрядів; 3) цар проголосив свою владу як таку, що дана від бога Нінгірсу, який вибрав його серед населення міста для управління.

Проблеми походження влади широко відображені у законах Хаммурапі, які об'єднують 282 статті. В них однозначно стверджується, що царська влада походить від бога Мардука. Хаммурапі-воїн виявився одним із великих законодавців Стародавнього світу, якого можна поставити в один ряд із Солоном. Хаммурапі, який прийшов до влади молодим і честолюбним двадцятип'ятирічним воїном, перші тридцять років царювання провів у постійних війнах, нападаючи на сусідні держави. Він зруйнував усі їх міста, взяв у полон жителів, а царів кинув до в'язниць. Він не милував навіть ідолів богів підкорених народів і тримав їх в якості заручників до тих пір, поки не зникла сама погроза опору.

Але через тридцять років успішного правління, перебуваючи в zenіті слави, Хаммурапі, ймовірно, вирішив якимсь чином компенсувати причинені ним муки. Він відбудовував храми, наказав снорудити величні статуї богів і богинь. Хаммурапі присвятив всього себе управлінню державою. В його архівах знайдено листа, присвяченого введенню до календаря додаткового місяця; в іншому листі обговорюються питання інспекції царських стад; в третьому міститься пропозиція повернути певному пекарю його власність.

Крім особистого нагляду за будь-якою адміністративною діяльністю, цар посвятив свій час систематизації і упорядкуванню всіх законів і звичаїв Месопотамії починаючи із шумерських часів, коли закон і порядок вперше стали фундаментом цивілізації. При цьому він керувався наступним принципом: необхідно покращити стародавнє правило родового ладу, гак званий закон таліона, згідно з яким необхідно виривати зуб за зуб, око за око тощо. Він не зміг чи не побажав повністю відмовитися від правила „смерть за смерть”, але ввів штрафи за вчинки, які раніше каралися смертю чи каліцтвом. Таку переміну в підході до правосуддя можна вважати одним із важливих кроків у напрямі до створення суспільства, заснованого не тільки на силі, але й на законі; держави, в якій значну роль відіграють грошові відносини. Ще до нього шумери зрозуміли, що регулювати суспільні відносини набагато легше, якщо замість того, щоб страчувати злочинця, вимагати в нього компенсації за вчинену шкоду. Цей принцип ліг в основу цивілізованого підходу до правосуддя, яке призвело до появи судів, юристів, адвокатів.

Розробляючи закони, Хаммурапі також дбав про зміцнення своєї династії. Для цього їй потрібна була сильна судова система. Не випадково тогочасні правителі вживали серед своїх титулів такі: „дар правосуддя”, „той, хто поставив правосуддя вище за все” тощо. Знаменитий збірник законів Хаммурапі, що зберігся на декількох стелах і бронзових дошках, починається з передмови, де обумовлено необхідність створення законів. Цар твердить, що бог Мардук закликав його встановити справедливість серед людей і стати правителем, здатним викоринити злих і нечесних, захистити слабких від сильних. Потім слідує 300 законів, які розподілені за категоріями, починаючи від здійснення правосуддя і закінчуючи правилами купівлі іноземних рабів. 67 законів присвячено шлюбу, сім’ї та майну. Всі ці закони зводилися до того, що сильний повинен поступитися слабкому. Однак ця вимога не стосувалася порогів та чужоземців. Жінки Вавилону теж не могли розраховувати на рівність з чоловіками, хоча певними правами користувалися дружини, матері й навіть блудниці. Вони могли сподіватися на захист закону у випадку якщо їх покинув чоловік та в разі хвороби. Це був хоч і незначний, але перший крок до гуманістичного суспільства. Закони Хаммурапі про розлучення дозволяли чоловіку позбутися дружини на його розсуд, в той час як жінки не могли на таких умовах піти від чоловіка. До речі, такі закони протрималися в Західній Європі майже до ХІХ ст.

Таким чином, початки законності та правопорядку були закладені саме у Вавилоні і що саме мудрому правлінню Хаммурапі Вавилон із малеского поселення перетворився у світову столицю. На жаль, період після Хаммурапі, за часів правління асирійських царів, не увіличався розвитком ліберальних поглядів знаменитого вавилонського правителя.

3. Релігійно-міфологічна політична філософія Стародавньої Індії. Закони Ману. Буддизм

Політично-правова думка Стародавньої Індії сформувалася і розвивалася під впливом міфологічних і релігійних уявлень. З цим пов’язано і домінуюче становище, яке протягом століть займали жреці (брахмани) в духовному і суспільно-політичному житті давньоіндійського суспільства. Світовий закон (індійська назва – „рта”) визначав будову суспільства, місце, роль і становище різних варн, а відповідно, права і обов’язки членів цих варн. Всі вони загалом були вільними, так як раби знаходилися поза варнами. Проте самі варни були нерівноправними. Варни брахманів та кшатріїв (воїнів) відносилися до пануючих, а вайші (селяни, ремісники, кулі) та шудри (вільні слуги) – були залежними від двох перших. Їх характеристика дається у „Ведах” та „Упанішадах” – найдавніших пам’ятках давньоіндійської культури. У цих творах чітко констатується, що всі варни повинні притримуватися дхарми – закону, обов’язку, звичаю, правилам поведінки. Винних у порушенні „дхарми” жорстоко карали.

Приблизно до II ст. до н.е. відноситься відома політико-правова пам’ятка „Закони Ману” (Манавадхармашастра). Це стародавньоіндійський юридичний кодекс, зібрання якого приписують міфічному предкові людей Ману, сину Брахми. Закони Ману написані на санскриті, містять 2650 віршиків, які об’єднані у 12 розділів. У „Законах Ману” йдеться про поділ суспільства на варни, їх нерівність, містяться правила поведінки індійця в приватному та суспільному житті у відповідності з релігійними догмами брахманізму, настанови про управління державою та по судочинству.

В VI ст. до н.е. незадоволення індійських мас брахманізмом, який захищав кастовий лад, призвело до зародження релігійно-етичного вчення буддизму, яке

перетворилось у вчення мільйонів. Засновник буддизму – Сідхартха Гуатама (563-483 рр. до н.с.) – син царя арійського племені шаків. Будда відкидає думку про бога як верховну особу і морального правителя світу. Справи людські залежать від власних зусиль людини, а система варн протилежна людській свободі. Будда висуває на перший план ті із страждань, які в силу їх біологічної природи мають незворотний характер: хвороби, старіння і смерть. Одночасно Будда вказує на соціальну невлаштованість життя, яке переповнене різноманітними нещастями і стражданнями. Буддизм абсолютизує їх, поширює на все існуюче і піднімає в ранг всезагального закону буття.

Будда засуджує нестримне гоніння за мирськими насолодами та аскетичні самознущання і умертвлення плоті. Вважав, що спасіння доступне всім людям, до якої б варни вони не належали; закликав до терпимості, всепрощення, ненасильства, стриманості. Головний закон життя – усвідомлення того, що ніколи в цьому світі ненависть не припиняється ненавистю, але відсутність ненависті вона припиняється. Буддизм проповідує індивідуальне спасіння та вводить поняття нірвани – стану найвищої просвітленості. Таким чином, в основі буддизму й понині лежить положення про те, що життя – це страждання, а благо досягається лише шляхом пізнання, яке повинно охоплювати всі сфери людського буття.

Мислителі по-різному давали оцінку вченню Будди. Так, Освальд Шпенглер називав її „релігією втоми“, а Володимир Соловйов – „релігією егоїзму“. Останній писав, що „ідеал буддизму – людина, яка однаково відноситься до добра і зла, людина-камінь, бо тільки така людина не створює для себе ні доброї, ні злої карми, не бажає жити, визнаючи життя привидом, й відходить у нірвану“. З таким твердженням важко погодитись. Насправді, важливим моментом буддизму є ідея про несвідільність один від одного знання і моралі. Удосконалення пізнання неможливе без моральності, тобто добровільного контролю над своїми поступками. В нірвані людина досягає найвищої мудрості та добротності.

Буддизм формувався як етичне вчення. Коли Будді ставили питання про те, чи відрізняється душа від тіла, чи безсмертна вона, він відмовлявся давати відповідь. Будда вважав, що існує 10 питань, відповідь на яких не приносить жодної користі: 1) чи вічний світ? 2) чи не вічний світ? 3) чи має світ кінець? 4) чи безкінечний світ? 5) чи ототожнюється душа з тілом? 6) чи відрізняється душа від тіла? 7) чи безсмертний той, що пізнав істину? 8) чи смертний він? 9) чи буде той, хто пізнав істину одночасно і безсмертним і смертним 10) чи буде він ні безсмертним, ні смертним? Замість цих питань варто задавати питання про страждання.

До основних концепцій буддизму відносяться наступні: загальний закон причинності (концепція залежного походження речей), згідно з яким все існуюче залежить від чогось і само не може зникнути цілком; вчення про загальні зміни та нестійкість; вчення про людину. Людина, з точки зору буддизму – сукупність матеріального тіла і нематеріальних розуму та свідомості. Чотири фізичні елементи – земля, вода, вогонь, повітря – творять тіло. Душа – не самостійна субстанція, а тільки ряд змінюваних один одного психічних станів. Доводиться, що існує якась внутрішня сила, яка забезпечує цілісність особистості, тримає у рівновазі її фізичні та психічні властивості.

Серед буддистських шкіл виділяються школи хінаяна і махаона, чарвака-локаята, санх'я, йога тощо. Йога твердить, що існує п'ять станів духовного життя людини: крипта – розсіяний стан, при якому розум переходить від одного об'єкту до іншого; мудха – бездіяльний, притуплений стан розуму (наприклад, сон); викшипта – відносно умиротворений стан; егакра – зосередженість розуму на певному об'єкті; ніруддха – припинення будь-якої діяльності мислення. Існує кілька варіантів йоги:

хатха-йога робить акцент на оволодінні тілом, що досягається складними вправами з метою набуття сили, витримки, виносливості; карма-йога – досягнення релігійно-егічного ідеалу на основі безкорисливості; бхакти-йога вказує шлях звільнення на основі любові, правдивості, неспричинення шкоди всьому живому; раджа-йога ставить завдання навчити людину володіти собою, досягти дисципліни розуму, здатність управляти своїм без свідомим; джанана-йога – пізнання всього як цілого і єдиного, проблема кінцевого і без кінцевого.

4. Політична думка Стародавнього Китаю

Китайській варіант східної деспотії. Даосизм, конфуціанство і легізм. З середини I тис. до н.е. в Китаї проходять значні зміни в соціальному, політичному та економічному житті суспільства. Цей період в історії Китаю називають “періодом воюючих царств” (їх було не більше десяти). В результаті цих війн і утворюється Китайська імперія, яка в наслідок соціальних змін стала ареною зіткнення трьох головних станів суспільства – старої знаті (родової аристократії), нової знаті, селян-общинників. Їх інтереси і були відображені в потужних ідеологічних течіях – конфуціанстві, легізмі та даосизмі.

Конфуціанство. Зароджується на рубежі VI – V ст. до н.е. як етико-політичне вчення. Його родоначальником був китайський мислитель Конфуцій (551-479 рр. до н.е.). Найголовніші пропонувані ним політичні принципи викладені в збірці його висловлювань “Лунь Юй” (“Судження і бесіди”). Конфуцій справедливо вважається великим моралістом, тому що соціально-політична частина його доктрини похідна від моральних максим. Коли учні запитали в нього, як він може коротко передати суть свого вчення, то він відповів, що не треба робити іншому того, чого б він не хотів, щоб робили йому. Конфуцій висунув пагірархально-патерналістську (з латинського *pater* – батько) теорію держави. Він розглядав її як велику родину, владу імператора (“сина неба”), як аналог влади батька, а стосунки правителів і підданих – як родинні стосунки старих і молодих. Основу державного управління Конфуцій бачить у моральному прикладі тих, хто управляє державою, тим, хто їм підпорядкований. Мудрий адміністратор, вважає Конфуцій, повинен завойовувати довіру людей до себе. По-перше, невпинною турботою про людей. По-друге, твердим слідуванням нормам ритуалу, традиціям. По-третє, невпинним самовдосконаленням, тому що той, хто не в змозі вдосконалювати себе, ніколи не зможе виправити поведінку інших. Звідси і розділює Конфуцій населення на мужів благородних, які дотримуються конфуціанських моральних заповідей та простолюднів. Мораль благородного мужа, вважає він, подібна до вітру, мораль же простолюднина подібна траві. Куди дме вітер, туди має нахилитись трава.

Суспільний ідеал мислителя знаходиться в минулому, тому і створює він вчення “про виправлення імен”, для того щоб привести речі у відповідність з їх минулим значенням. Отже, незважаючи на те, що конфуціанство заперечувало участь народу в управлінні державою, воно пропагувало громадянський мир і злагоду в суспільстві, стверджувало, що сенс і ціль державної політики полягають у тому, щоб впроваджувати етичні принципи в політичне життя. Поступово конфуціанство стає впливовою політичною течією, а в II ст. до н.е. – навіть офіційною ідеологією і державною релігією Китаю.

Легізм. Школа легістів у Китаї захищала інтереси нової, майнової знаті. Засновником вчення прийнято вважати Шан Яна (390-338 рр. до н.е.) – прем’єр-міністра царства Цинь. Його ідеї викладені ним у трактаті “Книга правителя області Шан”. Суть цієї доктрини, яка і нині користується немалою популярністю на Сході,

полягає у відкиданні гуманності й справедливості в політиці за рахунок абсолютизації інтересів держави. “Слабкий народ – означає сильна держава. Ослаблення народу – головне завдання держави” – основний постулат легізму.

Трактат Шан Яна починається полемікою з конфуціанством, яке відмовляє правителя від нововведень (суспільний ідеал конфуціанства в минулому). “Все здавна змінилось, - пише Шан Ян, - якщо раніше люди були прості й чесні, тепер вони хитрі й брехливі. І тому, замість моральних методів, методів переконання в управлінні державою необхідно користуватись методами примусу й покарань”. Шан Ян вводить в царстві Цінь кругову поруку і колективну відповідальність (5 селянських сімей мали старосту, який за них відповідав, п'ять таких п'ятірок утворювали общину і т.д. Такий порядок панував і в армії).

В основу управління державою Шан Ян поклав наступні принципи: 1) мати в державі багато покарань і мало нагород, адже там, де панує страх, легше управляти; 2) жорстоко карати за найменшу провину, тоді злочину взагалі не буде звідки взятись; 3) роз'єднувати людей взаємною підозрілістю і всеохоплюючим стеженням та доносами. Головна ціль держави, - вважали легісти, - її цілісність, міць, підкорення інших царств. Заради цього треба знищити в країні інакомислення, а значить мистецтво, філософію, літературу.

Проте царство Цінь не прийняло методів управління Шан Яна. Після смерті правителя він був страчений. Та все ж таки його ідеї були втілені через 125 років у політичну практику Китайської імперії (династія Цінь). Для того щоб знищити інакомислення, ініціювалось спалення книг з історії та філософії, а тих, хто цьому чинив опір, страчували. Це була перша культурна революція в Китаї, попередниця тієї, яку пов'язують з іменем Мао-Цзедуна. Тоді популярним стало гасло легістів: “книги у вогонь, вчених – до ями”.

Даосизм. Зародження даосизму пов'язують з іменем напівлегендарного мудреця Лао-Цзи (IV ст. до н.е.), якого вважають укладачем канонічного трактату “Дао де цзін” (“Книга про дао і де”). В основі цього вчення лежить поняття “дао”. Дао – джерело всього існуючого, закон, за яким розвивається Всесвіт, що править світом і змішити який людина безсила. Тому основою даної доктрини стає принцип недіяння. Недоліки, які існують в суспільстві, даосисти пояснюють тим, що люди, захопившись суєтними устремліннями, відійшли від природного ходу речей. А тому не слід виступати проти існуючих порядків, слід зачекати і загальний закон “дао” сам змінить все на краще.

У соціально-етичному плані лейтмотивом даосизму були осуд гордині, проповідь середнього достатку і помірності. Якщо знать і правителі дотримуватимуться дао, то в суспільстві пануватиме злагода і порядок. Розумний правитель, - твердили вони, - править країною за допомогою недіяння, не нав'язуючи підлеглим своїх уявлень і переконань, не втручаючись у їхні справи.

Даосизм захищає в основному інтереси селян общинників. З часом усі зазначені давньокитайські політичні вчення пройшли своєрідну селекцію. Історія здійснила серед них свій вибір. Легізм наповнюється моральним змістом, а даосизм переплітається з буддизмом і місцевими віруваннями, після чого його вплив на політичну ідеологію практично припиняється. Зате конфуціанство стало на десятки століть державною релігією Китаю.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

1. Політичні доктрини античності. Платон і Аристотель.
2. Політико-правові погляди Марка Тулія Ціцерона.

1. Політичні доктрини античності. Платон і Аристотель

Основною формою спільної організації життєдіяльності людей в Стародавній Греції був поліс (дослівно перекладається як “місто-держава”). В його володіння входило місто з прилеглим до нього населенням. Полісна організація опиралась на економічний та політичний суверенітет, який поширювався на всю полісну територію, передбачав для кожного громадянина можливість, а часто й обов'язок брати участь у вирішенні державних питань, у визначенні долі своєї батьківщини. Загальною рисою політичного життя полісу, починаючи з VII-VI ст. до н.е. була боротьба за владу між родовою аристократією і торгово-ремісничими колами, які разом із значними прошарками селян складали основу демократії. Залежно від переваги тієї чи іншої сторони державна влада в полісах набувала чи то аристократичного правління (наприклад, у Спарті), чи то демократії (як в Афінах). При цьому існували й перехідні форми: олігархія, тиранія тощо. Основи давньогрецької демократичної традиції були закладені великим реформатором Солоном (близько 638-559 рр. до н.е.). Його реформи, поряд з реформами Клісфена, будуть пізніше названі К.Марксом першими соціальними революціями. Визначальною стало для розвитку афінського права його доктрина, за якою політична влада повинна бути пропорційною особистому внеску на користь суспільства (так звана цензова демократія, згідно з якою, хто мав більший прибуток, той займав вищі адміністративні посади в полісі. Найбідніші прошарки звільнялися від прямих податків і не могли займати державних посад, але мали право вибору представників виконавчої влади і контролю за їх діяльністю).

Основні ознаки класичного грецького полісу були наступними: 1) невід'ємне право вільного громадянина на власність, землю; 2) інститут громадянства – духовна основа життя полісів; 3) Народні Збори – один з найважливіших елементів полісної демократії, що зумовлював пряме народовладдя; 4) наявність колегіальних виборних органів, зокрема “законодавчих” рад і виконавчих магистратур, в тому числі суддів. Роль законодавчої ради полісу була надзвичайно суттєвою, про що свідчить таке формулювання: “Рада і народ вирішили...”; 5) розміри території й чисельність населення. Поліс міг нормально функціонувати тільки тоді, коли був порівняно невеликим як за територією, так і за чисельністю населення.

Специфіка полісного життя не могла не стимулювати розвиток політико-правової ідеології. Вершина розвитку античної політико-правової думки припадає на “золотий вік” афінської демократії, “вік Перікла” (за іменем одного з найвидатніших її вождів 490-429 рр. до н.е.). Саме в цей період творили видатні мислителі античності Сократ, Платон і Аристотель.

Політична теорія Платона (427-347 рр. до н.е.). Політико-правова тематика досліджується Платоном у творах “Держава”, “Законо”, “Політик” тощо. Політична теорія мислителя була тісно пов'язана з його філософською доктриною. Платон вважав, що існує світ ідей, який є вічним, досконалим та незмінним і світ тлінних, буденних речей. В світі ідей існує також ідея ідеальної держави. Варто її побачити і

побудувати життя в полісі виходячи з неї, і тоді поліс розвиватиметься динамічно й стабільно. Для моделі ідеальної держави Платона характерними були такі ознаки:

1. Влада держави має божественний і всеохоплюючий характер. У ній закони, норми, правила життя людей надаються згори і осягаються як божественний дар винятково мудрими філософами, які згідно із вченням Платона, повинні бути правителями. Найвищим органом влади у проекті Платона є так звані “нічні збори”, до яких входять десять найбільш мудрих філософів, причетних до космічних і політичних знань.

2. Населення ідеальної держави у Платона жорстко розділено на три прошарки, виходячи із трьох початків людської душі: розумного (правителі-філософи); афективного (воїни); жадання, бажання, хотіння (ремісники і землероби, навчені досконало виконувати свою справу).

3. В державі Платона існує всеохоплююча регламентація людського життя, при якій контролюються навіть побутові дрібниці (наприклад, розпорядок дня і ночі. Особисте життя людини в ранньому дитинстві, юності, зрілому та похилому віці також перебуває під неухильним наглядом держави).

4. Нетерпимість у державі Платона зводиться у принцип. За вільнодумство та інші непослухи передбачаються жорсткі покарання (смертна кара, вигнання з полісу тощо).

5. Для того, щоб зробити громадян відданими державі, вважає Платон, необхідно відібрати у них все, що перебуває в приватному обігу. Тому в державі Платона не існує приватна власність, гроші, навіть сім'я (регламентуються і статеві відносини між чоловіками і жінками).

К.Маркс пізніше назве державу Платона ідеалізацією індійського кастового устрою, а цілий ряд вчених будуть вважати його теоретичним базовим конструкцій майбутнього тоталітарного режиму, що виник у ХХ ст. Отже, ідеальною Платон вважав аристократичну державу, якій протистоять чотири інші – тимократія (влада сильних), олігархія (влада багатих), демократія (влада народу) та тиранія.

Політична філософія Аристотеля (384-322 рр. до н.е.). Політична тематика висвітлена Аристотелем у працях “Політика”, “Афіїнська політея”, “Етика” тощо.

Логіка виникнення держави у Аристотеля є наступною: первинною формою об'єднання людей є сім'я, яка перетворюється у плем'я чи рід, а об'єднання родів, племен утворює державу. В людині, розмірковує вчений, природньо закладений потяг до суспільного життя, який і реалізується в державі. Як твердив Аристотель, людина за природою своєю є істота політична. Незважаючи на те, що Аристотель був учнем Платона, проте його погляди на державу були абсолютною протилежними. Проаналізувавши державний устрій більше як 100 полісів, Аристотель запропонував модель найкращого. Перш за все, у своїй теорії Аристотель піддає критиці Платона за черезмірну єдність держави, за жорсткий соціальний поділ суспільства, за відсутність приватної власності, сім'ї, за спільність жінок і дітей.

Головне завдання політичної теорії він бачить у обґрунтуванні якнайкращого державного устрою. Автор “Політики” з цією метою дає класифікацію і аналіз різних форм державного устрою, взявши за основу два критерії: 1) кількісний (за числом осіб, які правлять полісом); 2) якісний (за метою, якої прагнуть правителі).

Згідно першого критерію, розрізняються типи правління одноосібного, небагатого і більшості. Другий критерій визначає “ступінь правильності” держави: якщо верховна влада переслідує мету загального блага – це правильна держава, якщо метою є благо тих, хто при владі – неправильна держава. Виходячи з даних критеріїв, Аристотель виділяє наступні форми державного устрою: правильні (монархія, аристократія, політія) та неправильні (тиранія, олігархія і демократія). Найкращою

формою державного устрою Аристотель вважає політію, під якою розуміє послідання олігархії та демократії. Вона є конституційною, в міру демократичною державою, побудованою на принципі цензової демократії, яку в свій час запропонував Клісфен. Ця держава позбавлена крайнощів, зокрема засилля багатих чи бідних. Основою політичної стабільності політії є те, що в державі відсутня різка поляризація на бідних і багатих, а влада належить середньому класові.

Розглядаючи політичну теорію Аристотеля, слід зауважити, що він вперше в історії політико-правової думки поклав інтелектуальний бар'єр перед тиранією, сформулювавши настанови про три елементи влади: законодавчу, адміністративну та судову (пізніше у творах західноєвропейських вчених ця ідея оформиться у теорію розподілу влад у суспільстві). Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що політичні та правові вчення мислителів Стародавньої Греції заклали підвалини політичної науки, яка отримала бурхливий розвиток у наступні часи.

2. Політичні погляди Марка Тулія Цицерона (106-43 рр. до н.е.)

Епоха, в яку жив і діяв Цицерон, “його час”, за висловом визначного історика Сергія Утченка, може бути названа переломною. Суть і принципове значення історичного перелому полягає в тому, що на той час Рим фактично вже перетворився в світову державу. Однак, цей перелом носив більш зовнішній характер. В той час як внутрішній бік був значно складнішим і неоднозначним. У Римі відбувався поступовий перехід від форм обшинної, полісної демократії до тоталітарного режиму імперії. Зрозуміло, що всі ці процеси відбувалися не в мирній обстановці, а в напруженій, інколи навіть смертельній боротьбі. Історія життя Цицерона найкраща ілюстрація до цього твердження.

Епоха переходу від республіки до імперії в Римі представлена найяскравішою особистістю Марком Тулієм Цицероном, якого справедливо вважають “останнім республіканцем” античного Риму, політиком і громадським діячем, праці якого (“Про державу”, “Про закони”, “Про природу богів”) досі залишаються невичерпним джерелом знань про античну філософію “природного права”. Загалом перу римського мислителя належить 19 трактатів, 58 судових і політичних промов та понад 800 листів. На глибоке переконання Цицерона, держава – це справа народу (під яким він розумів послідання багатьох громадян, які пов'язані між собою згодою у питаннях права та спільністю інтересів). Держави, які виникають в результаті суспільного договору, Цицерон поділяв на монархії, аристократії та демократії. Кожна з них має право на існування, однак найкращою, на думку мислителя, є змішана форма, яка має елементи всіх трьох. Ця змішана форма повинна, врешті-решт, привести до загальної рівності та могутності держави, в якій кожний її громадянин був би на своєму місці.

Для демократії притаманна рівність, яку Цицерон відносив до несправедливості, адже вона нівелює особистості, руйнує суспільну ієрархію. Отже, демократія не була його ідеалом. Цицерон закликав повернутися до колишнього блоку сенатської верстви і вершників проти монархістів та демократів. Якими б не були державницькі традиції, переконував Цицерон, однак держава нічого не вартуватиме, якщо її очолюватиме бездарна особистість, слабкий і розпутний правитель. Мислитель бачив коріння негараздів римлян значно глибше, ніж на фоні яскравих особистостей. Він закликав до реформування моральності римлян, віддавав пріоритет таким рисам, як мудрість, справедливість, стриманість, поміркованість, освіченість тощо.

Цицерон сформулював власну теорію природного права, яка базувалась на дотриманні законів. Пріоритет належав природному закону (неписаний людський закон, закон вищого розуму). Саме цей природний закон зв'язує людей і богів, дозволяє розрізняти добро і зло, справедливість і несправедливість. Цицерон вимагав неухильного дотримання законів, їх непорушності: "щоб ніхто нікому не шкодив, якщо лише не буде спровокований на це несправедливістю". Це правило він переносив і на зовнішньополітичну діяльність держави. Вважав, що війна не повинна вважатися необхідністю. Мудрий правитель всі спірні питання покликаний вирішувати шляхом переговорів. Що стосується війн, то типологія їх, запропонована Цицероном, доволі проста: справедливі (оборонні) та несправедливі війни.

Німецький дослідник Карл Г. Гуг влучно підмітив, що Цицерон "передусім діє як красномовний провісник природно-правового мислення – етики, яка не розраховувала виключно на накази мовчати про позитивне свавільне право держави, виголошене з потойбічного світу, але заснувала його у сутності людини як такої і виявила умови людської гідності".

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

1. Характерні особливості розвитку політичної думки Середньовіччя. Фома Аквінський.
2. Становлення політичної науки Нового часу.
3. Раціоналістичні концепції політики мислителів Нового часу (англійські та французькі просвітники, представники німецької класичної філософії).

1. Характерні особливості розвитку політичної думки Середньовіччя (V-XV ст.)

Західно-європейське Середньовіччя охоплює ціле тисячоліття. За початок середніх віків прийнято рахувати 476 рік, рік падіння Римської імперії. Російський вчений М.Карєєв виділяє три головних джерела західно-європейського Середньовіччя: 1) спадщина античної культури; 2) християнство, яке духовно об'єднало населення римських провінцій; 3) варвари, з їх новими традиціями суспільного життя.

Епоху Середньовіччя поділяють на три періоди, для кожного з яких були характерні свої специфічні особливості політичного життя суспільства.

Перший період (кінець V – середина XI ст, до імперії Карла Великого). В політичній сфері він дещо нагадує устрій стародавніх греків і римлян. Існує голова держави (король), рада старійшин і народні збори, але по мірі утворення досить великих держав, народні збори поступово зживають себе (збиратись на них населенню всього королівства було вже не доцільно і малоефективно). У світоглядному аспекті в даний період домінує августиніанська система світосприйняття (від імені Аврелія Августина (354-430 рр.), в якій держава і церква складали єдине ціле, а світська влада мала бути підпорядкована церкві.

Другий період (середина XI – кінець XV ст). Для даного періоду були характерні наступні ознаки:

- розпад ранньофеодальних монархій, падіння значення центральної влади;
- перетворення феодальних помість у самодостатній економічний і політичний організм, феодальна роздробленість;
- пірамідално-ієрархічний устрій держав на основі інституту васалітету;

- всемогутність католицької церкви (теократія);
- сволоція феодалної державності (XIII-XV ст.) в станово-представницькій монархії (В 1265 р. в Англії відбулися перші станово-представницькі збори, які в майбутньому отримали назву парламенту; в 1302 р. вперше були скликані станово-представницькі збори у Франції – генеральні штати);
- домінування доктрини Фоми Аквінського (1225-1274), який на основі вчення Аристотеля створив християнську доктрину держави.

Третій період (XV- початок XVII ст.). Політичний устрій, характерний для даного періоду – абсолютна монархія або абсолютистські форми правління.

Політична доктрина Фоми Аквінського. Політична доктрина Ф.Аквінського базувалася на вченні про державу і право Аристотеля. Як і визначний давньогрецький мислитель, Ф.Аквінський вважав, що в людях природньо закладено прагнення жити спільно, так як наодинці свої потреби індивіди задовольнити не можуть. Класифікація державних устроїв у нього також подібна до тієї, яку запропонував Аристотель. Однак, найкращим політичним устроєм Ф.Аквінський вважає монархію, мотивуючи своє твердження наступним: по-перше, вона нагадує будову Всесвіту, який утворений і керується єдиним Богом, і, по-друге, історичний досвід показує стійкість тих держав, де володар один. Влада монарха від Бога і тому є вічною. Він розрізняв два види монархії: абсолютну і політичну, прихильником якої був сам. Політична монархія за Фомою Аквінським, це монархія, поєднана з демократичним правлінням аристократії, яка обмежена законом. Виступ проти влади він вважав за великий гріх, але допускав усунення монарха народом, якщо влада його стає нестерпною, вступаючи в протиріччя з інтересами церкви і волею Бога. Мислитель вважав, що народ повинен отримати дозвіл церкви на усунення монарха.

Своєрідним і цікавим є вчення Ф.Аквінського про закон і право. На його думку існує чотири види законів: 1) вічний (Божественний розум, який управляє світом); 2) природний (віддзеркалення вічного закону в природі, наприклад, продовження роду, пошук істини тощо); 3) людський (юридичний, позитивний, який відображає реалії повсякденного життя, а його зміст залежить від конкретно-історичних умов того чи іншого суспільства); 4) божественний. На думку Ф.Аквінського ці закони зводяться до законів Старого і Нового завіту й дають людям моральні настанови.

Спрямованість вчення Ф.Аквінського на зміцнення позицій римо-католицької церкви, послідовна теологічна обробка численних політико-правових проблем, забезпечили йому великий авторитет серед ідеологів католицизму та теоретиків сучасного неомізму. Його ідеї та погляди і тепер широко використовуються для обґрунтування найновіших релігійних концепцій як у сфері філософії права, так і в політичній науці. Політико-правові погляди Ф.Аквінського викладені ним у трактатах “Сума теології”, “Про правління володарів”, а також у коментарях до “Політики” і “Етики” Аристотеля.

2. Становлення політичної науки Нового часу

Становлення політичної науки Нового часу припадає на епоху Відродження та Реформації, для якої характерні такі спільні риси, як руйнування феодалних і виникнення ранньокapіталістичних відносин, критичний перегляд релігійних вчень тощо. Саме в боротьбі з середньовічною консервативною ідеологією виникає система якісно нових соціально-філософських поглядів, які відстоюють у своїх працях Н.Макиавеллі (1469-1527), М.Лютер (1483-1546), Т.Мюнцер (1490-1525) та Лоренцо Вала (1407-1457).

Політичні погляди Нікколо Макіавеллі (1469-1527). Подальший розвиток політичної науки в цей період пов'язують з іменем італійця Н.Макіавеллі. Він першим почав розглядати політику як особливу сферу наукового дослідження, предметом якої є держава і влада. Серед найбільш відомих його політичних творів слід назвати “Державець”, “Роздуми про першу декаду Тита Лівія” та “Історія Флоренції”. Н.Макіавеллі в історію політичної думки увійшов, передусім, як автор теорії про мораль у політиці та прихильник єдиної централізованої держави. Політична концепція Н.Макіавеллі була повною протилежною релігійно-християнському вченню про право і державу. Він виводив політику з волі, сили, хитрощів, а не з теологічних постулатів.

У творах Н.Макіавеллі політика не тільки відривалась від моралі, а й протиставлялась загальноприйнятим уявленням про належне і неналежне, почесне і ганебне. Для Н.Макіавеллі держава – все, і єдиним критерієм її діяльності виступає зміцнення влади і розширення її кордонів. Задля цього політики можуть йти на будь-які, в тому числі й великі злочиння. Заради цього вони можуть використовувати всі засоби, аморальні в тому числі (вбивство, отруєння тощо). Звідси й рекомендації Н.Макіавеллі володарю: бути жорстоким, віроломним, використовувати будь-які засоби для досягнення мети. Отже, як бачимо, він звільняє політику від принципів моралі. У цьому і полягає суть відомого явища, яке отримало назву “макіавеллізм”. У “макіавеллізмі” як політичній течії виділяють наступні ідеї: 1) положення про недосконалість людської природи та її егоїстичність, яка визначальним чином впливає на характер і динаміку політичного життя (ідея про “всезагальну корупцію”); 2) постулат, за яким держава з її інтересами є самоціллю; 3) твердження про вирішальну роль в політиці фактору сили; 4) положення про роздвоєність політики і моралі (“міста виправдовує будь-які засоби її досягнення”).

Н.Макіавеллі справедливо вважається одним із визнаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат “Державець” по суті є керівництвом по створенню сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Н.Макіавеллі виступає провісником розширення територій: “... Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість – розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чиї поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська – не на користь, а от запровадження колоній – добре”.

На глибоке переконання Н.Макіавеллі, “потяг до завоювання – справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить...лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається”.

Характеристика державця у Н.Макіавеллі вже стала хрестоматійною: “Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Такі рішення було б не схвальне, якщо всі люди чесно дотримувались свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцянку причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних

договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисниці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром – люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...”.

Державець, на думку Н.Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібно як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. “Державця, - говорить Макіавеллі, - підстерігають дві небезпеки – одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників. А якщо зовнішню небезпечку буде усунуто, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистоїть перед будь-яким ворогом...”.

До військової справи, вважає Н.Макіавеллі, державець повинен відноситися цілком серйозно: “У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог”. Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. “Щодо духовної підготовки до війни, - навчає він, - то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад”.

Н.Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У випадку війни вважав, що нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто, все ж, вибрати собі союзника: “Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого – не завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі”. Н.Макіавеллі вважав, що союзи бажано заключати з рівними по силі державами. “Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців”.

Високу оцінку Н.Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф.Бурлацький: “Макіавеллі – це співіччя людської доблесті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму... Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був незаурядним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак дічем він не став і не міг стати в силу властивостей свого розуму і характеру. Чи здатний був він сам творити зло, страчувати соратників, обманювати друзів, пригнічувати народи, робити все, що він так легко рскомендував іншим? Малоймовірно. У всякому випадку, його практична діяльність говорить проти цього!”.

Поняття “макіавеллізм”, що символізувало політику, яка будується на принципі “мета виправдовує засоби”, з’явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали сзугти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуни, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: “Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі – єдиний письменник, якого варто читати”. Однак, згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав “Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом”. Король Фрідріх II написав брошуру “Антимакіавеллі”, в якій протиставив змальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою насолодою цитував висловлювання Макіавеллі про те, що “озброні пророки пермагають, беззбройні гинуть”. Троцький теж шукав у Макіавеллі оправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджіменто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників – Альф’єрі, Фосколо, Маддзіні, Де Санктіса, Кардуччі – визнали в Макіавеллі свого пророка, вчителя і поста.

Одним із перших розпочав боротьбу з макіавеллівською доктриною відомий французький юрист І.Жантіє, чому свідчить назва його політичного трактату “Анти-Макіавеллі” (1757). Одні з найвагоміших достоїнств трактату – розгорнута критика його автором тиранічної форми правління. У своєму творі І.Жантіє формулює десять принципів тиранічної форми правління, доводячи, що саме їх радить застосовувати на практиці Н.Макіавеллі: 1) вбивати тих підлеглих, які здатні очолювати боротьбу з тиранією; 2) знищувати знання та книги; 3) вести безперервні війни, щоб розорити підлеглих; 4) ліквідувати розумних та освічених; 5) спиратися у правлінні на шпигулів; 6) довіряти чужоземцям і не довіряти своїм підлеглим; 7) боротися проти усіляких товариств; 8) проводити принцип “розподіляй і владарюй”; 9) підтримувати одне угруповання аби протиставити його іншому; 10) грабувати населення.

Із попереднього аналізу політичної спадщини Н.Макіавеллі видно, які з цих тез мали відношення до мислителя, а які були йому “приписані”.

3. Раціоналістичні концепції політики мислителів епохи Нового часу

Логічним продовженням ідей, висловлених мислителями епохи Відродження, стали суспільно-політичні погляди діячів епохи Просвітництва, що виникло в Європі на рубежі XVII-XVIII ст. Домінуючими у суспільствознавстві цього періоду були теорії “природніх прав людини” та “суспільного договору”, основоположником яких вважають голандського мислителя Гуго Гроція (1583-1645). У своїй праці “Про право війни та миру” він легально обґрунтував дані теорії, окремі аспекти яких були пізніше ґрунтовно розроблені Т.Гоббсом, Дж.Локком, Ж.-Ж.Руссо, І.Кантом та іншими.

До “природніх прав людини” відносили право на життя, безпеку, продовження роду, власність, свободу тощо. Ці права і повинна була в першу чергу

захищати держава, яка виникла в результаті суспільного договору. Основні положення теорії суспільного договору полягали в наступному: 1) виникнення держави є волевиявленням громадян, які хочуть уникнути “війни всіх проти всіх” (Т.Гоббс); 2) держава має в своєму розпорядженні тільки ті права, які делеговані їй суспільством; народ залишається сувереном, вищим джерелом влади; 3) суспільство – сукупність громадян, відносини між якими регулюються нормами права; 4) кожний з учасників договору вважає інших рівними собі; 5) громадяни, які вступили в договір, зберігають за собою всі природні права, заради збереження яких створюється держава.

Раціоналістичне трактування політики в працях англійських просвітників. Джон Локк (1632-1704). Найбільш повно ідеї раннього Просвітництва відобразилися в соціально-політичних та філософських поглядах Дж.Локка, якого справедливо вважають родоначальником класичного лібералізму. Основний його політичний твір “Два трактати про врядування” (1690), в якому мислитель висунув наступні положення своєї політичної теорії: 1) політичній (державній) владі передує природний стан людей, який був доволі впорядкованим і благополучним. Однак механізму, здатного забезпечити використання природних прав, тоді не було, і люди самі повинні були їх захищати; 2) заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і неспорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого є утворення держави; 3) держава сама по собі неспроможна гарантувати природні права людини, так як влада, якщо вона не контрольована, може виходити за рамки своїх повноважень; 4) для того, щоб держава не виходила за межі своїх повноважень, Дж.Локк пропонує спеціальний конституційний механізм, який містить у собі два елементи: принцип розподілу влад та принцип законності. Принцип розподілу влад полягає в тому, щоб не допустити концентрації влади в руках монарха. Принцип законності полягає в тому, що “жодна людина, яка належить громадянському суспільству, не може бути винятком стосовно законів цього суспільства”; 5) у народу, виходячи з теорії суспільного договору, залишається верховна влада та право змінювати, перебирати склад законодавчого органу; 6) класифікуючи форми держави, Дж.Локк виділяє демократію, олігархію і монархію, віддаючи перевагу першій.

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що філософсько-політичні принципи Дж.Локка згодом перетворюються на вагомі чинники улаштування суспільного життя і зберігають своє практичне значення і понині.

Раціоналістичне трактування політики у працях французьких просвітників. Одним із перших французьких просвітників був Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755), автор фундаментальних праць “Перські листи”, “Роздуми про причини величчя й занепаду римлян”, “Про дух законів”. Він, поряд з Дж.Локком, був основоположником теорії розподілу влади в суспільстві на законодавчу, виконавчу і судову. Розподіл влади гарантує безпеку громадян від сваволі та зловживань владою, забезпечує їм політичну свободу, робить право справжнім регулятором стосунків між громадянами та урядом.

Ш.Монтеск'є в історії державності виділив чотири найбільш характерні форми правління – демократію, аристократію, монархію і деспотію, кожна з яких має свої вади, позитивні риси і принципи функціонування. Значну увагу в своїй творчості Ш.Монтеск'є приділяв впливу навколишнього середовища на політичне життя суспільства (розміри держави, клімат, ґрунти, чисельність населення, місцезнаходження держави тощо).

Розглядаючи сутність законів, він приходив до висновку, що законодавство повинно виходити із “духу законів” того народу, для якого воно створюється (звідси

назва роботи “Про дух законів”). Дух законів, вважав Монтеск’є, визначається цілим рядом чинників: 1) природа і принцип правління; 2) фізичні властивості країни (ландшафт, розміри тощо); 3) традиції, звичаї, моральні норми; 4) своєрідність законодавчого процесу.

Своєрідну роль у Просвітництві відіграв Жан-Жак Руссо (1712-1778). Його політичний трактат має назву “Про суспільний договір, чи принципи політичного правління” (1762). Вузлові положення його політичної теорії наступні: 1) Основою політичної теорії Руссо є вчення про природний стан людства, природні права людини та суспільний договір. 2) На відміну від інших мислителів, Руссо дещо ідеалізує первісний стан людства, називаючи його “золотим віком”. Не випадково Вольтер саркастично заявив, що Руссо пропонує людству стати навколішки і повзти до первісного лісу. 3) Після того, як з’являється приватна власність, а відтак і політична нерівність, Руссо вважає, що людство стало приреченим на важку працю, рабство і злиденне життя. 4) Руссо ставить перед собою мету створити новий суспільний устрій, де кожний, поєднуючись з іншими, підпорядковувався тільки собі, і був би настільки ж вільним, як і у природньому стані. Він хоче зняти з людей кайдани, які накладені на них у ході історичного розвитку людства. Недаремно його робота починається словами: “Люди народжуються вільними, але весь час знаходяться в кайданах”. 5) Державний устрій за Руссо характеризується наступними ознаками: а) основою державного устрою є народний суверенітет, загальна воля народу; б) говорячи про панування в державі загальної волі, Руссо твердить про неможливість існування асоціацій, партій, які роз’єднують загальну волю. Тобто, в його ідеалізованій моделі особистість не має ніяких правових гарантій проти влади держави; в) законодавча влада в Руссо реалізується безпосередньо народом, так як вона не може бути відчужена від нього по своїй природі. Таким чином, Руссо повертається до ідеалізації античного прямого народоправства; г) виконавча влада утворюється на основі суспільного договору за рішенням суверена (народу), і має підтримувати й виконувати закони, які діють у державі. В залежності від того, кому належить виконання влади (одному, декільком, всім), Руссо говорить про демократичне, аристократичне чи монархічне правління. Великої різниці між ними він не проводить, оскільки джерелом влади є народ, який завжди зможе змінити уряд, якщо той порушить суспільну угоду.

Отже, розробляючи свою теорію, Руссо і сам не помітив того, як знявши з людей одні кайдани, наклав на них інші – так звану “народну волю”. Адже в державі Руссо не має права на існування опозиція, індивідуальна думка людини. По цій причині вчені вважають його одним із тих мислителів, який заклад філософське підґрунтя майбутніх тоталітарних режимів. Його роботу “Про суспільний договір” трактують сьогодні як дослідження законності влади в суспільстві. бо народну волю він ставить на місце влади монарха, знищуючи цим самим, божественне право на владу королівських династій. “Замахи, вбивства монархів зустрічаються в історії людства досить часто, - пише А.Камю, - але Руссо вбиває принцип, на якому базується влада монарха”. Руссо доводить, що влада в державі від Бога має належати народу (ідея народного суверенітету). На практиці теорію Руссо зробили спробу втілити в життя лідери Великої Французької революції. Під час суду над французьким королем Дангон заявив: “Ми прийшли сюди не судити короля, а просто його вбити”. Згідно з теорією Руссо місця монарху в суспільстві вже не було, а тому його стратили за узурпацію народної влади.

Політико-правові вчення в Німеччині у XVII – XVIII ст. Великий вплив на політико-правову думку в Німеччині даного періоду мали ідеї Великої Французької революції. Але німецька буржуазія того часу, яка була лідером старої феодальної

опозиції, не хотіла опиратись на підтримку широких народних мас. І тому ідеологи опозиції пересводили революційні ідеї у сферу філософії, обходячи, таким чином, гострі суттєві вимоги часу.

Одним з перших у Німеччині, хто почав системно обґрунтовувати принципи лібералізму, який у той час вважався ідейною платформою буржуазії в Західній Європі, був професор Кенігсберзького університету І.Кант (1724-1804). На його могилі в Кенігсберзі викарбувані такі слова: “Дві речі переповнюють душу все більшим хвилюванням, чим частіше про них думаєш: це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені”. “Зоряне небо” у І.Канта – це закони необхідності, причинності, які діють у природі та суспільстві (все має свою причину), а моральний закон – це закон свободи, свободи дій вчинків особистості. Ось ця дилема між необхідністю і свободою й робить спробу вирішити в своїй політичній філософії І.Кант. Вирішує він її з допомогою категоричного імперативу – морального закону, якому має підпорядковуватись поведінка людей у суспільстві. Суть його в тому, що кожна людина має діяти в суспільстві згідно такої максими, керуючись якою, вона може побажати, щоб дана максима стала всезагальним законом. Категоричний імператив І.Канта – це перефразоване правило моральної поведінки, про яке говорив китайський мудрець Конфуцій: “Не роби іншому того, чого б не хотів, щоб робили тобі”.

Але І.Кант допускає можливість того, що не всі громадяни будуть організовувати свою життєдіяльність, керуючись вимогами категоричного імперативу, а значить, сам по собі він не зможе реалізовувати себе на практиці. Тому І.Кант вважає, що свобода кожної особистості має бути обмежена, щоб ніхто не міг посягати на свободу інших. “Свобода одного, - пише І.Кант, - закінчується там, де починається свобода іншого”. Це завдання (обмеження свободи) виконує право, яке по цій причині у І.Канта виступає сутнісною формою буття свободи. Право має мати примусовий і всезагальний характер, який зможе забезпечити йому тільки держава. Таким чином, у політичній філософії І.Канта робиться перехід від стику до права. І.Кант вважає, що головне призначення держави – створити правову основу для функціонування суспільства. Звідси І.Канта вважають одним із засновників ідеї правової держави.

Виникнення держави І.Кант трактує, виходячи з теорії “суспільного договору”, який заключають між собою морально розвинуті люди. Тому державна влада не може поводити себе з громадянами як з істотами, які не знають морального закону і не можуть правильно вибирати лінію своєї поведінки. Тобто, І.Кант критикує “батьківську опіку” з боку держави над суспільством.

Загальноприйнятій класифікації державних форм правління І.Кант не приділяв особливої уваги, виділяючи три їх види: автократію, аристократію і демократію. Він вважав, що проблема устрою держави пов'язана із засобами і методами управління суспільством. З цієї позиції він виділяв республіканську (існує розподіл влад) і деспотичну (злиття влади законодавчої і виконавчої) форми устрою держави.

З передових, прогресивних позицій І.Кант аналізував і проблеми зовнішньої політики. У роботі “До вічного миру” він сформулював шість “попередніх статей” запропонованого ним проекту угоди про “вічний мир” між народами: 1) мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої війни; 2) жодна самостійна держава не може бути загарбана іншою державою; 3) постійні армії мусять поступово зникнути; 4) забороняється використовувати державні позики для фінансування війни; 5) жодна держава не має права шляхом насильства втручатися в устрій інших

держав; б) жодна держава під час війни не може вдаватись до таких дій, а саме: порушення умов капітуляції, підступний вбивства тощо.

Оцінюючи соціально-історичний зміст філософії І.Канта, К.Маркс у 1842 р. називав її "німецькою теорією французької революції".

У соціальній філософії Г.Гегеля (1770-1831) належне місце посідає проблема держави, влади, суспільного устрою. Він вводить у політичну науку розмежування понять "громадянське суспільство" і "держава". На думку мислителя, в державі втілена загальна воля громадян, а в громадянському суспільстві – специфічні, приватні інтереси окремих індивідів. Громадянське суспільство, - вважав Г.Гегель, - вклучає в себе економіку, соціальні класи, корпорації та соціальні інститути, головне завдання яких полягає в забезпеченні життєдіяльності суспільства. Станів і класів громадянського суспільства він виділив три: промисловий, субстанційний і загальний (бюрократія, чиновники).

Г.Гегель був прибічником спадкової монархії, яка обмежена законами. Саме дія закону захистить її від деспотизму. Ідеалом такого устрою Г.Гегель вважав наполеонівську Францію. Однак, вже викладаючи у Гейдельберзькому університеті, вчений кардинально змінив своє ставлення до Франції, безмежно, на нашу думку, ідеалізуючи Прусію. Наполеонівська Франція характеризується ним як "бездушна тиранія", а пруська влада зображується як "єдність народу й короля".

Поняття права Г.Гегель вживав у трьох основних значеннях: право як свобода (ідея права); право як певний ступінь і форма свободи (особливе право); право як закон (позитивне право). Поняття права за Г.Гегелем проходить три етапи: абстрактного права (право власності, договору і несправди), моралі (намір і благо, добро і совість) й моральності (сім'я, громадянське суспільство і держава).

Отже, аналізуючи політичні теорії мислителів епохи Нового часу, можна зробити висновок, що саме в цей період були розроблені ряд принципів, ідей і положень (природні права людини, суспільна угода, теорія правової держави і громадянського суспільства, розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову), які пізніше будуть покладені в основу новітньої політичної науки.

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРОВІДНИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ І ДОКТРИН (XVI – ПОЧАТОК XX СТ.)

1. Політична ідеологія, її суть та основні характерні ознаки.
2. Політичні доктрини соціалізму та соціал-демократії.
3. Політичні доктрини лібералізму та неолібералізму.
4. Політичні доктрини консерватизму та неоконсерватизму.

1. Політична ідеологія, її суть та основні характерні ознаки

Політична ідеологія – це система поглядів, ідей, вчень, що відображають суспільне життя, інтереси, цінності та потреби різних соціальних спільностей, цілі, завдання і методи їхньої діяльності. Тому можна стверджувати, що політика без ідеології ніколи не існувала й існувати не буде, так як політична ідеологія є необхідним структурним елементом політики. Доки люди поділяються на групи за інтересами, залишається потреба у владному регулюванні їх відносин: вони підтримуватимуть владу або протистоятимуть їй, формуючи групові образи щодо їх місця в суспільстві, відстоюючи власний погляд на речі як найдостовірніший.

Основними функціями політичної ідеології є:

- оволодіння суспільною свідомістю;

- впровадження в суспільну свідомість власних критеріїв оцінки минулого, сьогодення та майбутнього;
- створення позитивного образу реальної дійсності;
- утвердження власних цілей і завдань в суспільній свідомості, які в кінцевому результаті стануть мотивацією політичної поведінки людей.

Оскільки політична ідеологія являє собою суто духовне утворення, яке спеціально призначене для цільової орієнтації поведінки громадян, то в ній виділяють наступні рівні: 1) теоретико-концептуальний (розробка ідей, принципів, цінностей, ідеалів та їх обґрунтування); 2) програмно-політичний (на даному рівні соціально-філософські принципи пересводяться в програмні лозунги, документи, вимоги політичної еліти. Між цими двома рівнями можуть інколи існувати протиріччя в трактуванні одних і тих же ідей); 3) актуалізований (характеризується ступінню засвоєння громадянами цілей і принципів політичної ідеології, мірою їх втілення в діях громадян).

Основу політичної ідеології складають основні ідеологічні доктрини сучасності: соціалізм (комунізм), соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, фашизм.

2. Політичні доктрини соціалізму, комунізму та соціал-демократії

Соціалізм (з латинського *sozialis* – суспільний) – вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей. Соціалізм – багатозначне поняття, котре в науці одержало різноманітні тлумачення. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: з точки зору марксизму і з погляду соціал-демократії.

- 1) **утопічний комунізм** (Т.Мор, Т.Кампанелла). Назву отримав від роботи Томаса Мора “Утопія”. Утопія – місце, якого насправді не існує. Представники даного напрямку описують ідеальне майбутнє суспільство, але не показують шляхів його досягнення;
- 2) **критично-утопічний соціалізм** (А.Сен-Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен). Назву отримав в результаті того, що його засновники всеохоплююче, глибоко критикують недоліки буржуазного суспільства, але їх моделі кращого суспільства мають неісторичний, утопічний характер. Наприклад, Ш.Фур'є був переконаний у тому, що майбутні суспільства складатимуться з мережі фаланг чисельністю до 2 тисяч кожна;
- 3) **революційно-демократичний утопічний соціалізм** (В.Бєлінський, О.Герцен, М.Чернишевський, Х.Ботев, К.Сабіна, Ш.Петєфі). Революціонери-демократи вважають, що тільки соціальна революція може змінити суспільний устрій на краще. Руйнівну силу революції вони вбачають у селянстві. Майбутній суспільний устрій має бути побудований на зразок селянської общини;
- 4) **науковий соціалізм (комунізм)**. Виникнення теорії наукового соціалізму (комунізму) пов'язують з іменами К.Маркса (1818-1883) та Ф.Енгельса (1820-1895). В концептуальному аспекті ця течія містить наступні тези: 1) рушійною силою в антагоністичних формаціях є класова боротьба; 2) рушійною силою в буржуазному суспільстві є пролетаріат, що виконує месіанську роль; 3) пролетаріат має здійснити свою диктатуру; 4) пролетарська місія полягає у зламі буржуазної державної машини через

здійснення соціальної революції та побудові комуністичного суспільства; 5) для перемоги пролетаріату потрібна своя партія; 6) пролетарська партія очолить революційний процес за умов рішучої ідеологічної боротьби не лише із супротивниками, а й у своїх лавах.

Перша невдала спроба втілення ідей комунізму на практиці мала місце під час повстання паризьких комунарів у 1871 р. Подальший розвиток науковий комунізм отримав у працях Володимира Леніна (1870-1924). Очолювана ним партія здійснила революцію в 1917 р. в Росії, а отже теоретичні постулати наукового комунізму почали реалізовуватись на практиці. Згодом ця течія отримала назву марксизм-ленінізм.

Побудова соціалізму в цілому ряді країн світу привела до виникнення цілого ряду модифікацій марксистсько-ленінської доктрини, головними з яких були наступні: 1) сталінізм (сталінська модель суспільного устрою); 2) титоїзм (від імені президента Югославії Й.Б.Тіто. Головні ідеї: мирне співіснування з капіталістичними країнами, визнання внутрішніх конфліктів і протиріч, можливість поєднання ринкових відносин і соціалізму тощо); 3) маоїзм (від імені генерального секретаря Комуністичної партії Китаю Мао-Цзедуна. Головні ідеї: невпинна боротьба із зовнішніми і внутрішніми ворогами, рушійна сила розвитку – селянство тощо).

Поряд з революційним (марксистським) баченням соціалізму в другій половині XIX ст. в його ж лоні зароджується й інше бачення – соціал-демократичне. Соціал-демократична точка зору на соціалізм розглядає його як суспільний лад, який досягається не в результаті революційної ліквідації капіталізму, а шляхом його реформування зі збереженням приватної власності, забезпечення соціального партнерства тощо. Одним із найперших розгорнуле обґрунтування соціал-демократичної ідеї здійснив Едуард Бернштейн (1850-1932), якого називають засновником сучасної соціал-демократії. Свої ідеї він виклав у працях “Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії”, “Чи можливий науковий соціалізм”, “Класи і класова боротьба”. Формула Е.Бернштейна доволі проста: “Кінцева мета – ніщо, рух – все”. Теоретична позиція Бернштейна тісно пов'язана з його політичною орієнтацією на реформи. На відміну від К.Маркса він вважав, що пролетаріат не може завоювати політичну владу, так як не досяг потрібного рівня політичної та моральної зрілості. Більше того, Е.Бернштейн вважає соціалізм законним спадкоємцем лібералізму. На думку мислителя, розвиток суспільства буде здійснюватися на таких засадах: 1) з розвитком науково-технічного прогресу проходить процес децентралізація капіталу; 2) розширятиметься акціонерний капітал; 3) з підвищенням рівня освіти, добробуту робітничого класу необхідність диктатури пролетаріату відпаде сама по собі; 4) розвиток парламентаризму сприятиме трансформації політичної влади у соціалістичну, шляхом послідовних реформ, результатом яких буде поступова еволюційна зміна суспільства в напрямі до соціалізму.

Головними складниками ідеології сучасної соціал-демократії є: свобода – можливість робити все, що не завдає шкоди іншим; справедливість – рівність стартових можливостей для всіх громадян; солідарність – можливість для людини, яку спіткали життєві невдачі, розраховувати на допомогу суспільства і держави. Координатором діяльності соціал-демократів виступає Соціалістичний Інтернаціонал, який об'єднує понад 170 партій, що налічують більш як 20 млн. членів. На сьогоднішній день в соціал-демократії виділяють цілий ряд її специфічних теоретичних концепцій: 1) латинський або середземноморський соціалізм (Франція, Італія, Греція, Іспанія); 2) скандинавський соціалізм, “шведська модель” (Швеція, Данія, Голландія); 3) інтегральний соціалізм (Австрія, Німеччина).

Отже, соціалістична ідея пройшла в своєму розвитку складний шлях, етапами якого були утопічний комунізм, критично-утопічний соціалізм, революційно-демократичний утопічний соціалізм та науковий соціалізм (комунізм). В ХХ ст. в рамках наукового комунізму були започатковані ще два напрями: марксизм-ленінізм з його модифікаціями (сталінізм, титоїзм, маоїзм) та соціал-демократія зі своїми специфічними варіантами (середземноморська, скандинавська, австрійська моделі).

3. Політичні доктрини лібералізму та неолібералізму

В європейській науковій традиції існує, принаймні, три основні підходи до розуміння лібералізму. По-перше, лібералізм розглядається як соціально-політичні рухи; по-друге, під лібералізмом розуміється ідеологічна доктрина; по-третє, лібералізм розглядають як сукупність інститутів, процедур і принципів управління, які забезпечують динамічне функціонування політичної системи в цілому. Лібералізм в політиці – теоретична концепція, яка асоціюється з такими ідеями, як самоцінність індивіда і його відповідальність за свої вчинки; приватна власність як необхідна умова індивідуальної свободи; вільний ринок, конкуренція і підприємництво; розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; правова держава; захист прав меншості тощо.

Саме поняття “лібералізм” увійшло в європейський лексикон на початку ХІХ ст. Вперше воно було використано в Іспанії, де в 1812 р. “лібералами” називали групу делегатів-націоналістів в кортесах (іспанський парламент). Потім цей термін ввійшов у англійську, французьку, а згодом у всі європейські мови. Термін “лібералізм” бере своє походження від латинського *liberalis*, що в перекладі значить вільний, свобода. Основоположником філософсько-політичної системи класичного лібералізму вважають видатного політичного мислителя Англії, викладача Оксфордського університету Дж.Локка. До теоретиків лібералізму також відносять Ш.Монтеск'є, І.Канта, І.Бентама, Б.Констана, Т.Джефферсона, Д.Медісона та інших.

Лібералізм, як одна з основних ідеологічних доктрин сучасності, являє собою досить гнучку й динамічну систему, яка є відкритою для впливу з боку інших течій суспільної думки, що чутливо реагує на зміни в суспільному житті й модифікується згідно з новими реаліями повсякденного життя. Про це яскраво свідчать головні віхи розвитку політичної доктрини лібералізму. Дослідники вважають, що політична доктрина лібералізму пройшла в своєму розвитку наступні етапи:

1. Аристократичний (класичний) лібералізм (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.). Для класичного лібералізму було характерним те, що його основоположники, виходячи з концепції “суспільного договору”, розробляють конституційний механізм захисту “природних прав людини”. І тому життя, свобода, недоторканість власності виступають базисними цінностями класичного лібералізму, за якими його можна було досить просто розрізнити серед інших суспільно-політичних доктрин.
2. Демократичний лібералізм (середина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). Починаючи з середини ХХ ст. цілий ряд ідей соціал-демократії та консерватизму почали використовуватися теоретиками лібералізму. Як на практиці, так і в теорії, починає посідуватись свобода і демократія, що знайшло відображення в ліберально-демократичній доктрині.
3. Соціальний або неолібералізм (30-ті роки ХХ ст. – до наших днів). Неолібералізм – сучасна версія традиційної класичної ліберальної теорії. На сторінках “Політологічного енциклопедичного словника” наводиться таке визначення: “Неолібералізм – це політична теорія, що сформувалась

як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державного регулювання економіки, інституціалізації нових форм втручання в суспільне життя”.

Засновниками неолібералізму прийнято вважати М.Фрідмана, Ф.Хайєка, Р.Дарендорфа та ін. Порівняльний аналіз класичного і неолібералізму дає змогу зробити наступні висновки: 1) наріжні принципи класичного лібералізму залишилися незмінними і в працях неолібералів; 2) якщо класичний лібералізм головну увагу приділяв проблемі політичного устрою, то в працях неолібералів акцент дослідження переміщується в сферу економіки; 3) класичний лібералізм державі відводив місце “нічного сторожа” (невтручання у сферу громадянського суспільства), а неоліберали розробляють концепцію “загального добробуту” (регулювання державою суспільного життя). Тобто, досить суттєво змінюються погляди на взаємодію держави і громадянського суспільства. Фундаторами вітчизняного лібералізму прийнято вважати М.Костомарова та М.Драгоманова. На сьогодні ліберальні партії діють більш як у 130 країнах світу, 60 з них об’єднані в Ліберальний Інтернаціонал. Зменшення авторитету ліберальних партій у сучасному політичному житті країн світу не можна трактувати як крах лібералізму. Він, як організована політична сила, нібито і застарів, здійснивши своє завдання на політичному рівні, проте як світоглядна концепція зберігає і буде зберігати в майбутньому значний вплив.

4. Політичні доктрини консерватизму і неоконсерватизму

Консерватизм (від латинського *conservare* – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Вперше термін “консерватизм” був вжитий письменником Ф.Шатобріаном, який в 1815 р. заснував журнал “Консерватор”, і розумів під ним ідеологію феодально-аристократичної реакції на Французьку революцію. Теоретичне обґрунтування консерватизму належить Ж. Де Местру, Л. де Бональду, і, особливо, Е.Біорку. Глибоко вражені спробами радикального переустрою суспільства в часи Великої Французької революції, консерватори прагнули утвердити думку про несприродність свідомого перетворення соціального порядку.

Характерні ознаки консерватизму наступні: 1) існуючим соціальним інститутам слід віддати перевагу перед будь-якою теоретичною конструкцією, якою б оригінальною і завершеною вона не здавалась. Тобто, вони відстоювали пріоритет наступності перед інноваціями; 2) непорушність природного порядку, ієрархічність суспільного життя; 3) політичні принципи необхідно пристосовувати до національних традицій, які є сталими для суспільства, а не створювати нові соціальні інститути для реалізації нових принципів; 4) консерватизм, на відміну від лібералізму і соціал-демократії, не має конкретної соціальної бази (відповідно, лібералізм – буржуазія, соціалізм – робітничий клас). Тобто, консерватизм є багатопрошарковим явищем, що віддзеркалює захисну реакцію різних соціальних верств населення, які не бажали різких змін, відчували страх перед невідомим майбутнім; 5) консерватизм виступає за поступові зміни, які мають на меті збереження хорошого і виправлення хибного.

Сучасним варіантом консерватизму є неоконсерватизм, який пристосовує цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства. Успіх неоконсерваторів багато в чому пов’язаний з усвідомленням ними необхідності технологічних, соціально-економічних і політичних змін у суспільстві. У більшості країн Заходу неоконсерватизм сьогодні виступає як могутня інтелектуальна сила

(правління консервативних сил: Рональд Рейган у США (1980-1984), Маргарет Тетчер у Великобританії (1979-1989), Гельмут Коль у ФРН (1982-1988).

ФОРМУВАННЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

1. Характерні особливості політичного процесу в сучасному світі.
2. Основні напрями та особливості розвитку сучасної політичної науки.

1. Характерні особливості політичного процесу в сучасному світі

На рубежі XIX-XX ст. в суспільному житті відбулися досить суттєві зрушення, що докорінно змінили сутність політичних процесів, які протікали в різних країнах світу. Найбільш вагомими з них були: 1) швидке створення демократичних політичних інститутів мало повсюди деструктивні соціальні наслідки. Воно створило передумови для участі широких мас у політичному житті й включало їх (через систему виборів) у процес прийняття рішень. Проявом цього став вихід на історичну арену широких народних мас, які почали, з одного боку, впливати на хід соціальних перетворень, а з другого, самі не були підготовлені до цього; 2) криза легітимності існуючих політичних режимів. Крах абсолютистських держав привів до вакууму влади, який не міг в короткий термін заповнитись демократичними інститутами. Демократія досить швидко почала перетворюватись у тиранію; 3) утворюються спеціальні організації для завоювання, утримання і реалізації влади в суспільстві – політичні партії; 4) розвиток засобів масової інформації дозволив партійним лідерам маніпулювати суспільною свідомістю, “творити” її; 5) специфіка процесу модернізації в історично периферійних регіонах, перед яким постала необхідність у найкоротший термін провести реформування існуючих соціальних інститутів (неорганічна модернізація, або доганяючий тип розвитку).

Якщо ж до цих факторів додати глибоку економічну кризу 30-х років, різку поляризацію суспільства, кризу духовності, етнодержавні процеси тощо, то саме концентрація усіх цих чинників і стала причиною зародження ряду нових напрямів політичного аналізу. Крім цього, слід акцентувати увагу на тому, що нові фактори суспільного життя породили цілий ряд проблем, які до цього часу не аналізувались мислителями. Наприклад, як можна співвідносити демократію (народну владу) з таким суспільством, де засоби виробництва належать меншості; якою повинна бути межа втручання держави у справи громадянського суспільства; як поєднати у суспільстві рівність, соціальну справедливість і особисту свободу індивіда? Все це суттєво вплинуло на появу в другій половині XX ст. ряду нових напрямків у політичній теорії.

2. Основні напрями та особливості розвитку сучасної політичної науки

Сучасні дослідники виділяють кілька основних течій та шкіл Західної політології: 1) теорія демократії (Р.Даль, Дж.Сарторі); 2) теорія сліт (Г.Моска, В.Парето, Г.Лассуелл, Р.Мілс, С.Келлер); 3) структурно-функціональний аналіз (Т.Парсонс, Р.Мертон); 4) концепція дослідження партійно-політичних систем (М.Дюверже); 5) концепція дослідження політичних систем сучасності (Д.Істон,

Р.Арон, К.Дойч); 6) дослідження політичних партій (Дж.Сарторі); 7) вивчення політичної культури (Г.Алмонд, С.Верба, Р.Такер, Б.Рассел); 8) теорія конфлікту, консенсусу, психології ведення переговорів (С.Ліпсет, Р.Фішер); 9) теорії влади, впливу і контролю (Г.Моргентау); 10) концепції політичної модернізації (З.Бжезинський, С.Ліпсет); 11) концепція політичного нормативізму (Г.Кельзен); 12) концепція глобалізації (Т.Парсонс, У.Робінсон); порівняльна політологія (Г.Алмонд, Дж.Пауелл, К.Стром, Р.Далтон) та багато інших.

Вищеназваний перелік основних напрямків сучасної Західної політології на цьому не вичерпується. Провідним школам політичної науки на Заході присвячена обширна література, а тому звернемо увагу тільки на творчості найяскравіших їх представників.

Теорія еліт – один з пріоритетних дослідницьких напрямів зарубіжної політичної науки. Термін “еліта” походить від латинського *eligere*, що означає кращий, добірний, обраний. Засновником теорії еліт прийнято вважати Гаetano Моску та Вільфредо Парето. Провідною ідеєю Г.Моски була ідея про те, що необхідно створити владний клас, так як влада має перебувати в руках меншості – еліти. На думку Г.Моски, скрізь виникають два класи: правлячий і підпорядкований. Останній більш чисельний і контролюється першим, забезпечуючи йому матеріальні можливості існування, потрібні засоби для функціонування політичного організму загалом. Стабільність у суспільстві він пов’язував з оновленням еліти, бо кожна еліта має тенденцію до перетворення її в “закриту” спільноту.

В.Парето визначав еліту як клас, що складається з людей найбільш продуктивних і здібних. Еліти він поділив на “левів”, які використовують силу в управлінні, та “лисиць”, які застосовують хитрощі, різного роду спекуляції тощо. Кожна з цих еліт не має переваги і не спроможна задовольнити всіх вимог суспільного управління, тому збереження соціальної рівноваги потребує постійної зміни, циркуляції еліт. У сучасній західній політології мають місце два основні підходи до визначення еліти та її ролі в життєдіяльності суспільства – функціональний і ціннісний. Представники функціонального підходу вважають, що еліта – це меншість населення, котра приймає важливі рішення і керує більшістю. Представники ціннісного підходу вважають головною ознакою еліти духовний аристократизм, особисту перевагу одних людей над іншими. Різними бачать дослідники і шляхи формування еліти. К.Мангейм, наприклад, визначив три шляхи формування еліти: на засадах крові (від народження), багатства, особистої професійно-духовної продуктивності. Свого часу В.Липинський вказував на класократичний, демократичний і охлократичний шляхи формування еліти.

Французький політолог **М.Дюверже**, сорбонський професор права, автор багатьох політологічних і соціологічних монографій, працював оглядачем тижневика “Монд”, консультантом і радником декількох французьких урядів, приймав участь у розробці та написанні головних документів П’ятої республіки, є організатором і керівником Центру порівняльного аналізу політичних систем. Він є автор цілого ряду робіт: “Політичні партії” (1951), “Демократія без народу” (1961), “Янус. Два образи Заходу” (1972), “Республіканська монархія” (1974), “Відкритий лист соціалістам” (1976), “Республіка громадян” (1982) та ін.

М.Дюверже залишається широко відомим в країні та за її межами, насамперед, як автор книги “Політичні партії”, яка перекладена більше ніж на 20 іноземних мов. Робота “Політичні партії” продовжила ряд блискучих досліджень політичної організації суспільства та демократії Е.Дюркгейма, М.Острогорського, М.Вебера.

Р. Міхельса. В своїй праці, на основі конкретно-історичного матеріалу, він аналізує походження, структуру політичних партій, їх участь у виборчому процесі, особливості функціонування різних партійних систем.

Щодо походження політичних партій, то Дюверже вважає, що до 1850 р. жодна країна світу (за винятком США) не знала політичних партій в сучасному розумінні цього терміну. Дослідник виокремлює 2 шляхи утворення партій: 1) електоральне або парламентське походження, коли партії утворюються на основі фракцій та виборчих комітетів; 2) зовнішнє походження партій, коли вони утворюються на основі різних громадських об'єднань.

Аналізуючи структуру партій, М. Дюверже виділяє два її види: пряму і непряму. Пряма структура характеризується тим, що члени партій безпосередньо зв'язані з нею (пишуть заяву про вступ, сплачують членські внески і т.д.). Непряма структура характеризується тим, що не існує індивідуального членства в партії. Особистість є членом якоїсь організації (наприклад, профспілок), а відтак опосередковано входить до партії. Автором "Політичних партій" дається характеристика 4 базових елементів, які є основою структури політичних партій: 1) комітет (характеризується централізацією, певною автономністю функціонування, обмеженим членством, територіальним принципом організації); 2) секція (частина від цілого, масове членство, територіальний принцип організації); 3) ячейка (формується за професійними ознаками, тобто об'єднує членів партії за місцем роботи); 4) міліція (свого роду військова організація в партії, наприклад, СА – гітлерівські штурмові загони).

Значний внесок зроблений М. Дюверже в дослідження особливостей функціонування різних партійних систем. Можна навіть сказати, що він один із перших починає досліджувати процес становлення партійних систем та чинники, які його обумовлюють. Він виокремив, ґрунтовно проаналізувавши в своїй праці, функціонування таких типів партійних систем: однопартійної, двохпартійної та багатопартійної. Головний чинник, який обумовлює становлення тієї чи іншої партійної системи – виборча система. Взаємозв'язок виборчої і партійної систем, описаний ним, відомий в політичній науці як "законо Дюверже" (Дет. див.: Тема 12. Вибори).

Американський дослідник Габріель Алмонд справедливо вважається засновником порівняльної політології на Заході. Після захисту докторської дисертації в Чиказькому університеті (1938), Г. Алмонд працював професором Йельського, Принстонського та Стенфордського університетів США, неодноразово удостоюювався престижних нагород в галузі політичних досліджень, був президентом Американської асоціації політичної науки. Сьогодні Г. Алмонд посідає перше місце в рейтингу сучасних політологів. Завдяки вченому, який очолював науковий колектив, нещодавно побачило світ сьоме видання "Порівняльної політики сьогодні" (2000). Проблематика, яка піднімається в праці, надзвичайно актуальна: порівняння політичних систем, політична культура і політична соціалізація, артикуляція інтересів, агрегація інтересів і політичні партії, урядові установи і вироблення політичного курсу, державна політика. Колектив, очолюваний Г. Алмондом, приділяє значну увагу країнознавству: аналіз і порівняльна характеристика політичних систем (Англія, Китай, США).

ОСНОВНІ ВІХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

1. Зародження й становлення української політичної думки княжої доби.
2. Ідея української державності в суспільно-політичному житті України у XVIII – першій половині XIX ст. (Конституція Пилипа Орлика, ідеї українських просвітників С.Десницького, Я.Козельського та інших).
3. Основні напрями розвитку політичної думки в Україні XIX – початку XX ст. (лібералізм – М.Драгоманов; консерватизм – В.Липинський; націоналізм – Д.Донцов).

1. Зародження й становлення політичної думки княжої доби

Політична історія Київської Русі бере свій початок від легендарного князя Кия, реальним підсумком князювання якого було заснування столяного міста Давньої Русі. Зростання могутності та авторитету Києва тривало за часів Володимира Великого (980-1015), Ярослава Мудрого (1019-1054), Володимира Мономаха (1113-1125). Закономірно, що разом з державою зароджується в Київській Русі і політична думка. Основні літературно-духовні пам'ятки того часу – “Повчання Преподобного Феодосія Печерського”, “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, “Слово о полку Ігоревім”, “Повчання св. Кирила, Єпископа Турояського” та ін. Серед зведених законів найбільш відомі “Руська правда” і “Правда Ярославичів”.

Однією з центральних проблем того часу була проблема взаємовідносин світської і церковної влади, що знайшло своє відображення у двох головних концепціях суспільно-політичної думки тих часів. *Перша* – “*богоугодного володаря*” (ігумен Феодосій), яка була покладена в основу православної доктрини “династичного панування”. Церква намагалась утвердити князям думку, що лише “духовний провід” може дати державі добробут і мир. У X ст. візантійський патріарх заявив, що якщо світська влада видає указ, що суперечить “закону Божому”, то він не має ніякої сили, оскільки виходить від безбожного володаря. *Другою була концепція князівського одновладдя*, що спиралась на великокнязівський централізм (митрополит Іларіон). У своєму “Слові про закон і благодать” він виступає як прихильник єдиної централізованої держави, в якій церква має служити державі та володарю.

Ідея єдиної держави міститься і в “Повчанні своїм дітям” Володимира Мономаха, яке датовано 1096 р. “Повчання” – це, насамперед, настанови голові держави, князю. Володар повинен пам'ятати, що з владою зростає і відповідальність, і що обов'язок володаря завжди залишиться справедливим. Міра справедливості – знання, тому володар мусить уміти все, бо інакше він буде залежати від інших (Дет. див.: Боднар В.Л., Вєгєш М.М., Худанич В.І. Історія української державності. – Ужгород, 1996).

Отже, аналізуючи політичну думку Київської Русі, слід відзначити її специфічні особливості: по-перше, значний вплив на неї політико-правових ідей Візантії; по-друге, попри всю важливість “Руської правди” для життя тогочасного суспільства, цей документ не може зрівнятись з кодифікованим законодавством: він утверджував лише звичаєве право. Київська Русь не знала навіть кодифікацій на зразок писаних грецьких конституцій, не говорячи вже про римське право; по-третє,

відсутність філософських теоретичних шкіл (на зразок тих, що були в Західній Європі), а отже, і відсутність фундаментальних політичних трактатів.

2. Ідея української державності в суспільно-політичному житті України у XVIII – першій половині XIX ст.

Важливу роль у розвитку української політичної думки, демократичних засад державотворення відіграла Конституція Пилипа Орлика, одного із найближчих сподвижників гетьмана Івана Мазепи. Проголошена в квітні 1710 р. під час обрання гетьманом України генерального писаря П.Орлика. “Конституція прав і свобод Запорізького війська” віддзеркалила сподівання широкого козацького загалу. Основне її положення – проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Немає важливого значення мав той факт, що Конституція проголошувала встановлення козацького парламенту – Ради, до якої мали входити не тільки козацька старшина і полковники, а й по одному представникові від міст. Конституція визначала також статус міст, стверджувала їх права і привілеї. Третій важливий момент даного документу – визнання природних прав людини та її свобод, ідея договірного походження держави, захист особистих майнових прав громадян тощо.

Згідно з Конституцією парламент обмежував владу гетьмана і робив Україну конституційною державою. “Гетьманське самодержавство” обмежувалось Генеральною радою (парламентом), яка мала складатись з генеральної старшини, депутатів і послів від запорізького війська. Парламент мав вирішувати справи державної ваги. Питання для обговорення в парламенті формулював і вносив гетьман. Парламент мав збиратись тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрови). Всі парламентарі повинні були присягати на вірність державі. Вони мали право вимагати звіту від гетьмана у його діяльності, “докоряли” йому “за порушення законів і вольностей батьківщини” і притягати до відповідальності.

Україна, згідно Конституції, переходила до територіального представництва. Цей устрій відповідав головним постулатам західних конституцій, що відрізняло їх від середньовічних правничих актів і є загальноновизнаним у світі в наш час. Однак, цілий ряд ідей Конституції, насамперед, прихильність до короля Швеції, турецького султана, збереження станових привілеїв, національна неспримиренність, не були сприйняті більшістю козаків. Більше того, П.Орлик хотів встановити для України протекторат шведських королів, віддавши їм окремі міста – Батурич, Полтаву, Гадяч. Це була одна із причин того, що діяла Конституція лише до 1714 р. на частині Правобережної України, а сам П.Орлик та його близькі соратники змушені були жити за межами України (в турецьких володіннях). Та все ж таки, Конституція П.Орлика – перший конституційний акт, що народився в Україні і мав суттєвий вплив на демократичний розвиток державного устрою.

Широкого розповсюдження у XVIII ст. набувають ідеї Просвітництва. Активними творцями ідеології просвітництва були С.Десницький, Я.Козельський, В.Каразін та ін. Пропагандистами ідей просвітництва на Закарпатті були будителі карпатських русинів О.Духнович, О.Павлович, Ю.Ставровський-Попрадов та ін. Просвітники в своїх працях піддавали критиці характер соціальної та політичної дійсності, виступали за відміну кріпосного права, вважаючи його безперспективним, говорили про необхідність обмеження абсолютної влади монарха законом і формами представництва (парламентом), який репрезентував би думку народу. Реалізацію цих ідей вони пов'язували з розповсюдженням просвітництва, вважаючи, що освічений

монарх і цілком нова суспільна думка здатні направити державу по шляху соціальних і політичних реформ.

Політична теорія С.Десницького включає в себе наступні теоретичні положення: 1) Розглядаючи причинність походження держави, він не дотримується теорії суспільного договору, а вважає, що держава виникає в результаті послідовного природного розвитку суспільства. Стадій такого розвитку він виділяє чотири: а) мисливість і збиральництво; б) скотарство (тваринництво); в) хліборобство (обробка землі); г) комерційна стадія. Держава, на думку С.Десницького, виникає тільки в комерційному стані. 2) Крапкою формою організації влади він вважав конституційну монархію. Законодавча влада, за його проєктом, має належати однопалатному Сенату, чисельність якого становитиме 600-800 чоловік. В Сенат можуть бути обрані депутати з різних соціальних станів (поміщики, ремісники, інтелігенція тощо) по виборчому праву з чітко установленим майновим цензом. 3) Виконавча влада, по С.Десницькому, належить монарху, який має право відкладного "всього", колегіям. 4) Судова влада має бути відокремлена від виконавчої, вводиться рівний для всіх суд присяжних. 5) Четверта гілка влади у С.Десницького – наказова влада, яка належить воєводам у провінціях та губерніях. 6) П'ятою владою С.Десницький вважав громадянську владу, яка належить виборним органам місцевого самоврядування. Компетенції всіх п'яти влад мають бути чітко обмежені законом, щоб одна влада не перебирала на себе компетенції іншої. В цілому ж, політична доктрина С.Десницького була направлена на створення конституційного варіанту монархічного правління для Росії.

3. Основні напрями розвитку політичної думки в Україні XIX – початку XX ст.

Перша систематизація політичних поглядів українських вчених XIX – початку XX ст. за основними напрямками була здійснена І.Лисяком-Рудницьким, який виділив наступні основні напрями розвитку української політичної думки: народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. На думку В.Потульницького, в українській політичній думці даного періоду існувало три напрями: народницький, консервативний та національно-державний. Доктрини інтегрального націоналізму Д.Донцова та М.Сціборського В.Потульницький залишає децю осторонь, не відносячи до напрямів у розвитку української політології по причині відсутності в них чіткої методології. Однак, окремі вчені, зокрема упорядники першого тому "Творів" Д.Донцова, притримуються протилежної думки, твердячи про чіткість ідеологічних постулатів одного із засновників українського націоналізму. Зокрема, вони не вважають правомірним відносити Д.Донцова до так званого інтегрального націоналізму, віддаючи пріоритет терміну "чинний".

Народницькому напрямку в розвитку української політичної думки притаманні наступні риси: 1) обґрунтування федералістичної тєнленції в Україні та можливості федеративного об'єднання з іншими державами; 2) опора у державному будівництві на притаманні українському народу характеристики – народоправство, демократизм, безкласовість; 3) розуміння народу як територіального об'єднання громадян, що проживають в Україні, незалежно від їхньої національної та класової приналежності; 4) у взаєминах народу і держави право народу є вищим за права держави. І.Лисяк-Рудницький вважає, що М.Грушевський був останнім фахівцем серед українських вчених народницької школи. До цієї школи також слід віднести М.Костомарова, М.Драгоманова, В.Антоновича, В.Винниченка та інших.

Політична теорія М.Драгоманова (1841-1895). М.Драгоманова прийнято вважати фундатором українського лібералізму. Його політичні погляди формувались завдяки двом джерелам: федералістській тенденції в суспільно-політичному розвитку України та науковому системному підходу до політики, як результату вивчення за кордоном праць передових мислителів того часу. Запропонована М.Драгомановим система політичного реформування суспільства найповніше викладена і обгрунтована ним у творах “Историческая Польша и Великорусская демократия”, конституційному проєкті “Вільний Союз – Вільна Спілка” та роботі “Опыт украинской политико-социальной программы”. В основу своєї політичної програми М.Драгоманов поклав наступні ідеї: 1) використання конституціоналізму як універсального засобу досягнення політичної свободи; 2) політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством (виступає за федеративний устрій на зразок Швейцарії); 3) ведення національно-визвольної боротьби мирними політичними і просвітницькими засобами.

Отже, непересічне значення творчості М.Драгоманова полягає в тому, що він першим серед вітчизняних вчених заклав підвалини політичної науки в Україні, вперше розробив не абстрактну, а конкретну програму політичного реформування Росії з міцною гарантією свободи для України, яка могла б слугувати основою для її остаточної політичної незалежності.

Представниками консервативного напрямку в українській політичній науці були В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський. Вчені консервативного напрямку, розробляючи свої концепції, методологічно використали і трансформували на український ґрунт західноєвропейські теорії еліт (Г.Моска, В.Парето, Р.Міхелс). Їх об'єднували спільні ідеї: 1) критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу; 2) визнання домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті; 3) пошуки нових методів організації державного ладу та суспільних відносин, що спиралися б на представництво усіх класів.

Політична теорія В.Липинського. В.Липинський – організатор Української демократично-хліборобської партії. Основна його робота – “Листи до братів-хліборобів”, де викладена оригінальна політична концепція вченого. Коротко її суть можна звести до наступного: 1) політичним ідеалом для України є спадкова монархія на чолі з гетьманом. В його особі найкраще уособлюватиметься українська національна ідея; 2) В.Липинський обгрунтував необхідність встановлення в Україні особливого політичного режиму – класократії. Це такий режим, коли владу реалізує активна меншість – аристократія, яка є результатом добору кращих представників всіх груп. Крім цього режиму він виділяє ще два: демократію і охлократію; 3) сформулював власну концепцію аристократії – активної меншості, яка має реалізувати власну доктрину. В основу її формування він поклав принцип “територіального патріотизму”; 4) процес реалізації його політичної доктрини обумовлений рядом чинників: ідеологія консерватизму, християнська релігія, солідаризм; 5) одне з центральних місць в його теорії займає концепція хлібороба як рушійної сили політичного процесу, адже хлібороби – оснoвний клас в Україні, якому належить майбутнє. Загалом, монархічні, консервативні ідеї В.Липинського не знайшли широкої підтримки, але чимало його висновків щодо утвердження державності залишилися актуальними й понині.

Політична теорія Д.Донцова. Д.Донцова вважають родоначальником чинного націоналізму. Головні його роботи – “Історія розвитку української ідеї”, “Підстави нашої політики”, “Націоналізм”. Особливого звучання і своєрідності ідеї Д.Донцова набули у праці “Націоналізм” (1926), в якій він стверджував власний

макіавеллістський підхід до формування нації. Його концепція “чинного” націоналізму включає в себе наступні постулати: 1) першою засадою націоналізму є воля нації до життя, влади і панування; 2) другою підставою націоналізму має стати стремління до боротьби; 3) третьою засадою націоналізму повинен стати романтизм. Романтичні ідеї є догматичними, а значить глибоко релігійними відчуттями; 4) фанатизм і “аморальність”; 5) “легкий синтез між націоналізмом і інтернаціоналізмом”; 6) суб’єкт реалізації нового націоналізму – еліта, а метод – творче насильство.

Отже, націоналістична ідеологія у творчості Д.Донцова дала поштовх розвиткові суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: “мета виправдує засоби”. Практичного застосування ці ідеї набули в діяльності чільних представників ОУН Є.Коновальця, С.Бандери, А.Мельника, С.Ленкавського та інших.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

1. Сутність і зміст політичної діяльності.
2. Політичні рішення та їх класифікація.
3. Політичні відносини, їх форми та типологія.
4. Політичний конфлікт як форма політичних відносин та соціальне явище.

1. Сутність і зміст політичної діяльності

Діяльність – це спосіб існування людини, суспільства, характеристика всіх видів людської активності. Серед багатьох видів людської діяльності важливе значення в житті будь-якого суспільства належить політичній діяльності. Нерідко отождолюють політичну діяльність з політизацією, що, на нашу думку, недопустимо. Якщо політизація фіксує відношення мас до структур політичної влади, лідерів, політичних інститутів, то політична діяльність – це реальні дії людей, які переслідують конкретні цілі й свідомо використовують засоби для їх досягнення. Отже, *політична діяльність* – це спосіб включення індивідуальних і колективних суб’єктів у політику, форма прояву їх активності в ній.

Характеризуючи політичну діяльність, розрізняють перш за все її сутність і зміст. Сутність політичної діяльності полягає, насамперед, у діях, спрямованих на завоювання, утримання, функціонування і розвиток політико-владних відносин. Змістом політичної діяльності є вольові дії по виявленню, осмисленню і реалізації політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб’єктів суспільства стосовно політичної влади.

Отже, для того, щоб краще зрозуміти зміст політичної діяльності, необхідно хоча б у загальних рисах зупинитися на таких політологічних поняттях, як “політичний інтерес”, “політичні потреби” і “політична воля”. Кожний суб’єкт політичної діяльності має свої політичні інтереси. Мають свої інтереси нації, народи, соціальні групи, особистості. Інтереси бувають загальнонародними, регіональними, відомчими, колективними, національними, соціально-груповими, особистими. Кожна із соціальних груп, як і суспільство загалом, має свої політичні потреби. В ході політичної діяльності немаловажне значення має здатність суб’єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичних цілей. Таку здатність суб’єкта політичних відносин прийнято називати політичною волею. Вона необхідна для того, щоб досягти поставленої перед собою мети. Однак немаловажне значення має й те, при допомозі яких засобів досягається політична мета. З часів Н.Макіавеллі, тобто з початку XVI ст., панувала думка, що для

досягнення політичних цілей, спрямованих на державне благо, всі засоби дозволені. Тобто, принципи моралі в політиці були проігноровані. Макіавеллізм надійшов у практику політичних лідерів ХХ століття. Не хто інший як Ленін був одним із перших, який впровадив принципи Н.Макіавеллі в життя. Відомий також лозунг Сталіна: “По мірі розвитку соціалізму класова боротьба наростає”. Отже, напрошувався логічний висновок: “Якщо ворог не здається, його знищують”.

Політичні лідери, сили, які беруть на себе відповідальність за подальшу долю народу, повинні ставити перед собою такі політичні цілі, які б адекватно враховували об’єктивні умови і суб’єктивний фактор. При чому, завдання які ставляться, повинні бути стратегічними, тобто розрахованими на майбутнє. Історія вчить, що нерідко певним політичним силам вдавалося порівняно легко захопити владу і втримувати її протягом тривалого часу, але стратегія була помилковою, що й призвело до краху створеної ними політичної системи. 24 жовтня 1917 р. Ленін в листі до членів ЦК переконував свої колег, що необхідно заарештувати Тимчасовий уряд. Це було зроблено, тобто більшовики на чолі з Леніним поступили цілком тактично грамотно: вони вміло використали момент, який їм дала історія. Варто погодитись з твердженням Л.Троцького, який вже перебуваючи у вигнанні, заявляв, що державний переворот не відбувся б, якби в Петрограді тоді не було Леніна. Так, суб’єктивний фактор відіграв свою роль. Однак, Ленін виявився нездатним оцінити політичний час і політика, яку він вів, призвела до різкого сходження країни з цивілізаційного шляху розвитку, його ідеї зазнали повного краху.

Політичну діяльність поділяють на: стихійну і організовану; політично усвідомлену і спонтанну; цілеспрямовану і хаотичну; просту і складну; тривалу й одномоментну; традиційну і новаторську; законну і незаконну; активну і пасивну. Керівники авторського колективу підручника “Політологія” І.Дзюбка і К.Левківський виділяють такі основні форми політичної діяльності: за напрямом здійснення (державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна); за суб’єктами політики (класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна); за специфікою впливу (теоретична, практична); за політичним простором (зовнішньополітична, внутрішньополітична); за специфікою сфер (військова, діяльність органів безпеки тощо).

Якою є структура політичної діяльності? Є кілька підходів до даної проблеми. Російські політологи Ю.Борцов, І.Коротець та В.Шпак вважають, що будь-яка політична діяльність включає в себе ціль, засіб, результат і сам процес діяльності. Основою діяльності є ціль або мета, але основа мети лежить поза діяльністю – в сфері людських цінностей, інтересів та ідеалів. Мета являє собою образ бажаного майбутнього, ідеальний результат, до якого прагнуть політичні суб’єкти. Гармонійності мети повинна сприяти держава – єдиний інститут політичної системи, який здатний це зробити.

Засоби – це спосіб досягнення політичної мети. Вони підпорядковуються цілям, їх обслуговують. Одна і та ж мета може бути здійснена різними засобами. Якщо загальна мета відносно стійка, то конкретні цілі досить мінливі. Оскільки засоби є більш конкретними, оперативними і рухомими знаряддями політичної діяльності, то вони безпосередньо впливають на результат політики, можуть коригувати мету.

Український політолог Тамара Мельник виділяє такі основні елементи структури політичної діяльності: 1) політичне керівництво державою і суспільством; 2) політичне функціонування; 3) участь громадян у політичному житті суспільства; 4) політичний маркетинг. Державні представницькі органи і політичні партії формують політичну платформу, в якій визначаються політична стратегія і тактика.

Політична стратегія – це визначення довгострокових цілей, черговості завдань, загальної довгострокової лінії політичної поведінки, основних напрямів діяльності (розрізняють економічну, військово-політичну стратегію, стратегію у галузі науки, освіти і культури тощо). Політична тактика – сукупність методів, форм, способів поведінки і дій у процесі політичної діяльності для досягнення стратегічних цілей і завдань.

Що стосується політичної участі, то розрізняють такі її види: індивідуальна і колективна; агресивна і пасивна; інтенсивна і зведена до мінімуму; традиційна і новаторська; систематична і періодична. Існує також типологія учасників політичного процесу: несвідома і стихійна участь; напівсвідома участь; свідомі участь.

2. Політичні рішення та їх класифікація

Центральне місце в політичній діяльності займають політичні рішення, які необхідно розцінювати як акт, здійснюваний суб'єктами політики, спрямований на втілення в життя політичних цілей і завдань, здійснення для цього відповідних заходів на основі аналізу інформації, вибору варіантних дій, урахування політичного часу і реальних політичних сил.

В історії людської цивілізації було прийнято чимало вагомих політичних рішень, які корегували або кардинально змінювали долю цілих народів. До таких рішень слід віднести “Акт проголошення незалежності України”, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. В цьому історичному документі було зафіксовано: “Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року – продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні... - здійснюючи Декларацію про Державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто ПРОГОЛОШУЄ незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є несподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення”.

В.Крсемень, Д.Табачник і В.Ткаченко детально описали розвиток подій 24 серпня 1991 р. в українському парламенті, коли було прийнято це доленосне політичне рішення: “Опівдні 24 серпня 1991 року в українському парламенті було припинено докучливі дебати з процедурних питань і перейдено до наступного пункту порядку денного: проголошення незалежності України. Зал засідань перетворився на “навілонське стовпворіння”. Не залишалося нічого іншого, як оголосити перерву на 20 хвилин. Депутати демократичного блоку чи не бігцем піднялись на третій поверх, тоді як депутати комуністичного блоку спустилися до кінозалу в підвальному поверсі. Саме від останніх залежали результати голосування, оскільки з 450 парламентських місць їм належало 239.

Атмосфера в кінозалі була емоційною. Тільки за два дні до цього путч у Москві було перетворено на фарс. Борис Єльцин набув фактично диктаторських повноважень і багато хто з членів Комуністичної партії України очікував репресій проти комуністів. Одночасно “група 239” вже протягом кількох місяців перебувала під жорстким пресингом українських націоналістів, які домагалися проголошення незалежності. Перспектива відокремлення від СРСР і лякала, і обнадіювала... Діпугати-демократи на цей час складались теж у переважній більшості з колишніх

партапаратників, які це питання вирішили для себе на користь розпаду СРСР і встановлення свого суверенного правління в новоствореній державі.

Отож і після гарячих дебатів у кінозалі Верховної Ради України ситуація теж стала прояснюватись. Підсумок підбив Станіслав Гуренко – перший секретар Компартії України. - повільно проголосивши російською мовою: “Сьогодні ми повинні проголосувати за незалежність, тому що, якщо ми цього не зробимо, то отримаємо по шиї в дерьме”. Можливо, то було встання, коли його депутати лояльно погодилися з ним. Далі питання було поставлено у парламенті на голосування: 392 депутати проголосували за незалежність України, лише четверо – проти”.

В сучасній політичній науці розрізняють такі типи політичних рішень: за обсягом охоплення території (глобальні, регіональні, місцеві); за сферою впливу (соціально-політичні, політико-економічні, політико-культурні, військово-політичні, ідеологічні); за організаційними суб'єктами політики (державні, партійні, рішення громадських організацій); за силою впливу (обов'язкові, рекомендаційні); за обсягом мети (стратегічні, тактичні); за змістом наукового викладу (програмні, поточні); за глибиною наукового аналізу (науковообгрунтовані, спонтанні); за обсягом аналізу інформації (емпіричні, концепційні); за мірою привнесення нового (новаторські, рутинні).

За формами політичні рішення поділяються на: правові (закони, розпорядження, постанови, резолюції); рішення, норми статутів політичних партій; рішення громадських організацій.

Необхідно погодитись з авторами посібника “Політологія” на чолі з І.Дзюбком, що приймаючи політичні рішення політики змушені ризикувати. Ризик – це діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності у ситуації неминучого вибору, в процесі якої існує можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення цілі, відхилення від цілі або невдачі.

В українській політології (М.Сазонов та інші) виділяють такі основні методи політичних рішень:

- 1) індивідуальний – коли вимоги окремих соціальних груп не виявляються, бо жодна група не має доступу до центрів влади і не може вплинути на прийняття рішення;
- 2) метод тиску застосовується, щоб послабити чи звести нанівець спроможність будь-якої групи представляти й відстоювати свій інтерес, використовуючи примус;
- 3) метод командного прийняття рішень, коли індивіди і групи, що беруть участь у прийнятті рішень, вольовим методом чинять це, ігноруючи будь-які інші підходи;
- 4) консенсусно-переговорний метод, коли діють різноманітні форми взаємодії політичних суб'єктів, які дозволяють задовольнити певні вимоги чи надати якісь пільги.

3. Політичні відносини, їх форми та типологія

Умовою і формою політичної діяльності є політичні відносини, суб'єктами яких є класи, нації, соціальні групи, індивіди, політичні інститути та організації. *Політичні відносини – це реальні практичні стосунки, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відбиваються їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – створення чи боротьба, вибори, референдуми, війни тощо.*

Основними формами політичних відносин є політична боротьба, компроміс, консолідація, конкуренція, конфлікт, консенсус.

Політична боротьба – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мсти.

Політичний компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Політичний конфлікт – зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх причині реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства.

Політичний консенсус – згода між суб'єктами політики з певних питань, на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

В залежності від того, що лежатиме в основі політичних відносин – конфлікт, політична боротьба чи, навпаки, суб'єкти політики йтимуть один одному на поступки, залежатиме стабільність або нестабільність суспільства. Отже, **політична стабільність суспільства** – такий стан рівноваги політичного життя, для якого є характерними в основному сталість і збереження функціонування політичних інститутів, порівняно рівний перебіг політичних процесів, відсутність впливу конфліктних ситуацій на якісні зміни у політичній сфері. Розрізняють також такий стан політичного життя, коли панує застій, розпадаються політичні структури, відбувається політичний регрес в цілому. Такий стан називається політичною стагнацією.

4. Політичний конфлікт як форма політичних відносин та соціальне явище

Конфлікт (від латинського *conflictus*) означає зіткнення сторін, думок, сил. Конфлікти охоплюють усі сфери життєдіяльності людей. В наш час сформувалися два підходи до розуміння конфлікту: 1) конфлікт визначається як зіткнення сторін, думок, сил, тобто в широкому розумінні слова; 2) конфлікт – це зіткнення протилежних цілей, інтересів, поглядів опонентів. На думку Г.Козирева, соціальний конфлікт – це відкрите протиборство, зіткнення двох і більше суб'єктів, причинами якого є несумісні потреби, інтереси та цінності. О.Громова вважає, що не кожне зіткнення переростає в конфлікт. Заслугове на увагу навчальник посібник з конфліктології, автором якого є відомий закарпатський соціолог Петро Токар.

Розрізняють наступні ознаки конфлікту: 1) наявність ситуації, яку сприймають учасники як конфліктну; 2) неподільність об'єкта конфлікту; 3) бажання учасників продовжувати конфлікт задля досягнення поставленої мети. Предметом політичного конфлікту може бути об'єктивно існуюча чи уявна проблема, яка служить причиною суперечності між сторонами (проблема влади, взаємовідносин тощо). Учасники конфлікту можуть свідомо або несвідомо брати в ньому участь, можуть бути прямими або непрямими (опосередкованими) учасниками конфлікту.

Основними стадіями конфлікту є: 1) передконфліктна стадія; 2) власне конфлікт; 3) розв'язання конфлікту; 4) післяконфліктна стадія. Для того, аби конфлікт став реальним, необхідний інцидент – формальний привід, випадок для початку безпосереднього зіткнення сторін. Сучасні дослідники виділяють чотири типи інцидентів: 1) об'єктивні цілеспрямовані; 2) об'єктивні нецілеспрямовані; 3) суб'єктивні цілеспрямовані; 4) суб'єктивні нецілеспрямовані.

Конфлікт має як позитивні, так і негативні функції. До позитивних слід віднести наступні: конфлікт розкриває і вирішує протиріччя і тим самим сприяє суспільному розвитку; у відкритому суспільстві виконує функції стабілізації, знижує соціальну напруженість; надає суспільству динамічності, заохочує творчість та ініціативу; у стані конфлікту люди більш чітко усвідомлюють свої інтереси; конфлікт сприяє здобуттю інформації про навколишнє соціальне середовище, співвідношення сил та потенціалу конкуруючих утворень тощо. До негативних функцій конфлікту відносять наступні: веде до безладу і нестабільності; суспільство не в змозі забезпечити мир і порядок; боротьба нерідко ведеться насильницькими методами; наслідком конфлікту є великі матеріальні та моральні втрати.

Типологія політичних конфліктів. Усі політичні конфлікти у суспільстві можна розділити на два основних види: горизонтальні та вертикальні. У горизонтальних політичних конфліктах боротьба за владу і владні повноваження ведеться в рамках існуючого режиму (наприклад, між урядом і парламентом). Під час вертикальних політичних конфліктів конфронтація проходить по лінії “влада – суспільство”. Вони в свою чергу поділяються на два види: статусно-рольові (конфлікти між центром і регіонами, між центром і Автономною Республікою Крим в Україні) та режимні (конфлікти, які ставлять за мету скинути існуючий політичний лад або радикально змінити політичний курс).

Шляхи і способи розв'язання політичних конфліктів. Горизонтальні конфлікти вирішуються при допомозі Конституції. Врегулювання їх в значній мірі залежить від місцевства політичних лідерів. Якщо вони зайшли в глухий кут, то існують різні варіанти вирішення (звернення в Конституційний Суд, відставка уряду, розпуск парламенту і призначення дострокових виборів тощо). Практична реалізація плану врегулювання конфлікту передбачає таку послідовність подій: 1) зменшити (зняти) емоційну напруженість конфліктуючих сторін; 2) чітко визначити предмет суперечки і тим самим локалізувати конфлікт; 3) встановити норми і правила конфліктуючих сторін; 4) організувати діалог між конфліктуючими сторонами і відкрито інформувати громадськість про позиції сторін і заходи, які вживаються для врегулювання конфлікту; 5) відокремити проблеми від суб'єктивної зацікавленості учасників конфлікту і зосередити увагу на їх вирішенні.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття і структура політичної системи суспільства.
2. Типологія політичних систем.
3. Сутність і характерні ознаки політичної влади.
4. Характерні особливості політичної системи України.

1. Поняття і структура політичної системи суспільства

Кожне суспільство є складною системою, яка складається з наступних підсистем: економічної, соціальної, духовної та політичної. Слово “система” грецького походження, що в перекладі означає ціле, яке складається з частин, сукупності елементів. Усі названі вище підсистеми характеризуються притаманними лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами тощо. Особливості та ознаки політичної системи суспільства є наступні: 1) забезпечення формування та здійснення політичної, державної влади; 2) підтримка організаційного зв'язку з соціальною, економічною та культурною підсистемами; 3) політична система

вважається найбільш інституціоналізованою системою; 4) політична система є наймобільнішою системою.

Поняття "система" запозичене з електроніки й кібернетики. Його перенесення в політичну науку здійснили американські вчені Г.Алмонд, Д.Істон і У.Мітчел. Системний підхід до пояснення політичних явищ і процесів, як вважають його засновники, характеризується наступними ознаками: 1) система складається з елементів, що розрізняються між собою; 2) елементи системи перебувають у взаємозв'язках, утворюючи структуру системи; 3) вплив соціокультурного середовища на систему позначається як "вхід" (потреби, інтереси, вимоги, які мають задовільнятися); 4) вплив системи на середовище (в нашому випадку суспільство) позначається як "вихід" (політичні рішення, які забезпечують реалізацію потреб, інтересів, вимог тощо); 5) між вхідними і вихідними імпульсами відбувається певна взаємодія (політична діяльність, політичний процес). (Див.: Додаток А).

Політична система суспільства являє собою сукупність взаємозв'язаних і взаємозалежних державних, партійних організацій, громадських об'єднань, за допомогою яких здійснюється завоювання, утвердження і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури.

Структуру політичної системи суспільства становлять такі елементи: 1) політичні інститути (держава, партії, громадські об'єднання та рухи тощо); 2) політичні відносини; 3) політичні принципи і норми (закріплені в Конституції, законах, кодексах); 4) політична свідомість та політична культура. Розглядаючи елементний склад політичної системи, деякі автори відносять до неї політичну владу, засоби масової інформації тощо.

Політична система суспільства має цілий ряд функцій, через які виявляється специфіка будь-якого суспільства. Основними серед них є: вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства; організація діяльності суспільства на виконання цілей, завдань і програм; забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи в цілому; управлінська функція; функція легітимзації; функція соціальної модернізації тощо.

2. Типологія політичних систем

Одні з перших варіантів класифікації політичних систем з'являються в Стародавній Греції. Мова йде про класифікації Платона (аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія) та Аристотеля (монархія-тиранія, аристократія-олігархія, полігія-демократія). Значно пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксист, опираючись на класові пріоритети, виводив типологію з соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодална, буржуазна й соціалістична системи.

У сучасній західній політичній науці існує багато різних типологій, що мають в основі різноманітні критерії. Наприклад, системи консервативні й ті, що трансформуються; закриті й відкриті (в основу покладено ступінь і глибину зв'язків з навколишнім середовищем); завершені й незавершені (основний критерій – наявність усіх складників); традиційні й модернізовані тощо. Досить поширеною є типологія Ж.Блонделя, який виділяє п'ять типів політичних систем: ліберальні демократії, радикально-авторитарні (комуністичні) системи, традиційні (збереження наявних соціальних відносин, наприклад, ісламські країни), популістські (властиві країнам третього світу), авторитарно-консервативні. Американський політолог Г.Алмонд виділяє чотири типи систем: англо-американську (характерні риси –

прагматизм, раціоналізм; основні цінності – свобода, індивідуалізм, безпека і добробут); континентально-європейську; доіндустріальну; тоталітарну. Саме ця типологія є найпоширенішою в сучасній політичній науці.

Окремі політологи (авторський колектив підручника “Політологія. Курс лекцій” за загальною редакцією І.С.Дзюбка) виділяють три головні моделі політичних систем: 1) командні, які характеризуються такими ознаками, як бюрократична централізація, протистояння політичному плюралізму і усунення опозиції, командний стиль управління, виняткова роль партійно-державного лідера, відсутність розподілу влади, приниження політичного значення громадянина тощо; 2) змагальна політична система, яка має такі типологічні ознаки: політичний плюралізм, розподіл влад, гарантія прав і свобод громадян, різні центри прийняття рішень тощо; 3) соціопримирлива політична система, яка характеризується наступними ознаками: висунення на перший план соціальних проблем, використання компромісів при прийнятті рішень, професіоналізм політичного управління, прагнення до утвердження соціальної справедливості та ін.

Усі вищезгадані типології є умовними, оскільки жодна з них (їх кількість можна продовжувати) не в змозі охопити всю різноманітність політичних систем, які існують у світі. Однак, різні підходи до класифікації дозволяють розглянути одну й ту ж політичну систему під кутом зору різноманітних критеріїв, що дає можливість більш повно, рельєфно аналізувати політичні явища і процеси (наприклад політичну систему США можна вважати відкритою, завершеною, ліберально-демократичною, змагальною і т.д.).

3. Сутність і характерні ознаки політичної влади

Під владою загалом розуміють здатність і можливість впливати на діяльність і поведінку людей за допомогою певних засобів: авторитету, прана, насильства. По-суті, влада – це вид суспільних відносин, який є: виразником потреб складної соціальної системи в організації і самоорганізації; наслідком виникнення суспільних прошарків, класів і відповідних відносин між ними. Виокремлюють економічну, політичну, державну, сімейну та інші види влади.

Політична влада є одним з найважливіших видів влади, під якою вбачають реальну спроможність даного стану, групи, індивіда проводити свою волю в політико-правових нормах. В політичній науці є цілий ряд підходів до трактування влади, основними з яких є: 1) біхевіористський підхід, в межах якого владу розуміють як особливий тип поведінки, що ґрунтується на можливості зміни поведінки інших людей; 2) інструменталістський підхід, в межах якого владу тлумачать як спосіб використання певних інструментів. О.Тоффлер, наприклад, вважає, що таким інструментом політичної влади є сила, багатство і знання; 3) структуралістський, в межах якого владу визначають як особливого роду відносини між панівною елітою і керованими. Одним із варіантів даного підходу є марксистське тлумачення влади; 4) нормативно-формалістський підхід, який головним джерелом влади вважає систему правових і соціальних норм.

До характерних ознак політичної влади можна віднести: легальність використання сили; верховенство і обов'язковість рішень; ієрархічність центрів прийняття рішень; багатоманітність ресурсів та методів здійснення влади; легітимність влади тощо. Аналізуючи характерні ознаки влади, особливу увагу слід звернути на легітимність влади. Легітимність (від латинського *legitimus* – законний, правомірний) – здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного ним політичного курсу. За класифікацією

М.Вебера існує три типи легітимності: 1) традиційна (формується на підставі усталених звичаїв, традицій, норм культури. Виділяють два види традиційного панування: патріархальне і станове); 2) раціональна (базується на апеляції до чинних законів, переконаності у правильності встановлених порядків); 3) харизматична (передбачає безумовну та ірраціональну віру в надприродні якості володаря. Терміном "харизма" позначали в християнстві проповідників, які мали дар спілкування з божеством). Отже, політична влада завжди має бути легітимною.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що політична влада відіграє в політичній системі, за образним порівнянням Т.Парсонса, таке ж значення, як гроші в економічній. Саме це є причиною того, що цілий ряд дослідників політичну владу вважають структурним компонентом політичної системи суспільства, яка об'єднує елементи політичної системи в єдине ціле.

4. Характерні особливості політичної системи України

Становлення політичної системи в нашому суспільстві відбувається складно і суперечливо. Після серпня 1991 р. почали складатися зовсім нові умови суспільного життя. Існуючі політичні інститути вже були неспроможні задовільнити потреби сьогодення. З іншого боку, утворення цілого ряду нових політичних інститутів (інститут президентства, парламент, Конституційний Суд тощо) автоматично не може привести до їх динамічного функціонування. Поки-що вони не зуміли зайняти належне місце в політичній свідомості й політичній культурі громадян України.

Виходячи з цього, сучасні українські дослідники акцентують на специфічних особливостях політичної системи України: 1) вона є відносно стабільна; 2) система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недостатньо сприйнятлива до соціальних новачій; 3) молода самостійна система, яка фактично не має ефективних сучасних традицій та досвіду самостійного функціонування (для більшості громадян історичні традиції української незалежної державності на практиці не пов'язані з процесом вирішення сучасних проблем суспільства); 4) централізована; 5) система, що здійснює не весь комплекс функцій, які є необхідними для забезпечення нормального функціонування сучасного цивілізованого суспільства; 6) перехідна від закритої до відкритої; 7) система, що діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації.

Можна виділити наступні головні напрями формування політичної системи України: 1) відкриття максимального простору для розвитку самоврядування на всіх рівнях соціально-політичної організації суспільства; 2) побудова демократичної, правової, соціальної держави з чітким поділом влади в ній на законодавчу, виконавчу і судову; 3) формування громадянського суспільства як сукупності вільних людей та їхніх самодіяльних організацій; 4) формування відповідної політичної культури громадян шляхом запровадження раціональної політичної освіти, удосконалення політичного досвіду тощо; 5) вдосконалення діяльності засобів масової інформації та зміцнення їх ролі в процесі формування нової політичної системи.

ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Сутність, походження та функції держави.
2. Форма держави.
3. Форма державного правління.
4. Форма державного устрою.
5. Політичний режим.
6. Концепція правової, соціальної держави.

I. Сутність, походження та функції держави

Держава є базовим інститутом політичної системи суспільства. В її діяльності концентрується головний зміст політики. Сам термін “держави” використовується в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні держава трактується як спільнота людей, яка організована вищою владою, і яка проживає на спільній території. В даному випадку термін “держави” використовують як синонім таких понять, як країна, народ, батьківщина.

Приблизно до XVII ст. держава трактувалась саме так і не відділялась від суспільства. Для позначення держави використовувались цілий ряд понять: “політія”, “князівство”, “королівство”, “імперія”, “деспотія” тощо. Одним із перших від широкого тлумачення держави відійшов Н.Маківеллі. Він ввів для позначення всякої верховної влади над людиною, чи то монархічної, чи то республіканської, спеціальний термін “*stati*” і почав досліджувати реальну організаційну структуру держави. Більш чітке розмежування держави і суспільства було зроблено в контрактних (договірних) теоріях Т.Гобсом, Дж.Локем, Ж.-Ж.Руссо та ін. мислителями. Вони дані поняття розділяють не тільки змістовно, а й історично, оскільки вони стверджують, що спочатку індивіди утворюють суспільство, а вже потім для захисту своїх природних прав через суспільний договір утворюють і спеціальний орган – державу. У вузькому значенні під державою розуміють систему закладів і установ, які здійснюють верховну владу на певній території. Тобто держава ототожнюється з державним апаратом.

На сьогоднішній день у світі існує більше 200 держав і їх кількість продовжує зростати. Динаміка зростання кількості держав є наступною: 1900 р. – 80 держав, 1981 р. – 164 держави, 2002 р. – більше 200, в майбутньому прогноз одних вчених – 300–400 держав, а на думку інших – біля 800.

Держави різняться своєю історією, соціально-політичною організацією, чисельністю і складом населення, рівнем економічного, соціального та культурного розвитку, але всі без винятку відіграють вирішальну роль у житті народів, які їх утворили, і людського співтовариства загалом. Цими обставинами пояснюється сталий інтерес дослідників різних епох і народів до з’ясування сутності держави.

Погляди мислителів на державу змінювалися історично. В країнах Стародавнього Сходу держава розглядалась як щось святе, що дається від Бога і що вимагає беззаперечного підкорення. Ця традиція зберігалась в суспільствах з одноособовою (монархічною) формою спадкової влади до початку XX ст. Але в той же час в Стародавній Греції з державою починають пов’язувати вимоги справедливості, законності (Сократ), турботи про суспільне благо (Демокрит).

Подальший розвиток історичної думки дає приклади найрізноманітніших, іноді протилежних тлумачень походження, суті й основного призначення держави. Але, незважаючи на це, в політичній науці розрізняють наступні основні теорії походження держави:

1. Теологічна теорія (Ф.Аквінський, А.Блаженний). Згідно з теологічною теорією походження держави пояснюється Божою волею.

2. Патріархальна теорія (Арістотель, Конфуцій, Н.Михайловський). Дана теорія обґрунтовує положення про те, що держава – це результат історичного розвитку сім’ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім’ї (патріарха).

3. Теорія суспільного договору (Г.Гроцій, Т.Гобс, Дж.Лок, Ж.-Ж.Руссо). Договірна теорія трактує виникнення держави внаслідок угоди (договору) між людьми. Появі держави передував природний стан, який трактується мислителями по-різному. Наприклад, Ж.-Ж.Руссо і Дж.Лок вважають, що він був впорядкованим і

благополучним, а Т.Гобс вважає, що то була “війна всіх проти всіх”. Заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого і є утворення держави.

4. Психологічна теорія (Г.Тард, Дж.Фрезер). Виникнення держави пояснюється особливими властивостями людської психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні: “одні народжуються, щоб управляти, а інші потребують підпорядкування”.

5. Теорія насильства (Л.Гумплович, Ф.Опенгеймер). Виникнення держави пояснюється актом насильства, завоювання одного племені іншим. З метою контролю над полоненими і утворюється особливий апарат примусу – держава.

6. Техніко-економічні теорії походження держави (Г.Чайлд, К.Вітфогель, К.Маркс). спільним для їх представників є переконання в тому, що держави виникають при переході від збиральницького типу господарювання до виробничого. Так, автор теорії “політичної революції” англійський археолог Г.Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й призвело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці (виокремлення управлінської сфери), майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

На думку К.Вітфогеля, автора “гідралічної” теорії походження держави, основною причиною її виникнення є перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження й поширення не тільки сприяли зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювали необхідні організаційні передумови розгалуженого державного апарату.

Досить поширеним варіантом техніко-економічного розуміння виникнення держави є марксистська теорія. Згідно з марксизмом держава виникає з появою приватної власності і розширюванням суспільства на класи. Держава таким чином стає апаратом насильства для захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів груп населення, які володіють основними засобами виробництва.

Як бачимо, різноманітність інтерпретацій сутності держави коливається від поглядів на неї як на апарат насильства (у Гоббса це чудовисько, яке пожирає людей) до розгляду її як інструмента здійснення солідарних інтересів людей, втілення їх спільної волі, для досягнення “загального блага” (Арістотель, Дж.Локк).

Існуючи на протязі багатьох тисячоліть, держава змінюється з розвитком всього суспільства, частиною якого вона є. З даної точки зору в розвитку держави можна виділити 2 глобальні етапи: традиційний і конституційний. Традиційні держави виникали й існували, як правило, стихійно, на основі звичаїв, норм, традицій, коріння яких сягали сивої давнини. Конституційні держави є об’єктом свідомого людського формування. Держави згідно конституції підпорядковуються суспільству, а їх повноваження чітко регламентуються законом. Перші конституції були прийняті в 1789 р. в США (1791 р. “Біль про права”) і у Франції (в 1789 р. “Декларація прав людини і громадянина”). Але ряд документів, які мають конституційний характер, з’являються набагато раніше – в 1215, 1628, 1679, 1689 рр. в Англії. Не можна не згадати в даному аспекті і про першу українську конституцію – Конституцію П.Орлика (16 квітня 1710 р.). І хоча ця конституція не була втілена в життя, вона має велике історичне значення як документ, який вперше в історії України вказав напрям реформування української державності.

Але, в сучасному світі є ряд держав, які не мають писаних конституцій. Це Великобританія, Ізраїль, Саудівська Аравія, Бутан і Оман.

Таким чином, можна сказати, що конституції – це основа державності, вони немов би текст “суспільного договору”, укладеного між громадянами і державою, який, в свою чергу, регламентує рамки діяльності держави. Підсумовуючи сказане про сутність і умови формування держави, можна зробити наступне її визначення: держава – це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль над даною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань.

Можливе й інше визначення: держава – це основний інститут політичної системи, який утворюється і функціонує як апарат управління громадськими справами і який наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями встановлювати закони, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування людської спільноти.

Щодо головних ознак держави, то в політичній науці є різні точки зору, але це не заважає виділити головні з них:

1. Наявність публічної влади, відокремленої від суспільства, в розпорядженні якої є особлива система органів і установ, що професійно займаються справами управління та захисту суспільства (державний апарат). Сучасні держави мають п'ять основних елементів організаційної структури: а) представницькі органи (парламент, органи місцевого самоврядування); б) виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд); в) судові органи; г) прокуратура; д) органи державного контролю.

2. Наявність системи правових норм, санкціонованих державою і обов'язкових для всього населення.

3. Територіальна організація населення, обмежена державними кордонами.

4. Монополія на легальне застосування примусу. Діапазон державного примусу є досить широким: від різного роду адміністративних покарань, обмеження свободи до фізичного знищення людини (смертна кара). Для виконання функцій примусу у державі є спеціальні органи: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5. Право встановлювати обов'язкові для всіх податки і збори.

6. Суверенність (від франц. *souverain* – носій державної влади) – це стан незалежності державної влади, який полягає в її праві та здатності самостійно, без втручання якоїсь іншої сили керувати своїм внутрішнім і зовнішнім життям.

7. Наявність власної символіки (прапор, герб, гімн).

Форми активності держави, її суспільне призначення реалізується через її функції, які традиційно поділяють на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх функцій держави відносять: економічну (координація господарської діяльності та економічних процесів); інтеграційну; культурно-виховну; нормотворчу; правоохоронну; адміністративно-управлінську; соціальну (гарантування безпеки життєдіяльності, регулювання соціальних конфліктів, соціальний захист тощо); національно-консолідуючу та інші.

Зовнішні функції держави виокремлюють наступні: оборонну (забезпечення цілісності держави, її безпеки, розвиток військового потенціалу); дипломатичну – спрямовану на створення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, розвиток співробітництва з іншими країнами, інтеграцію у світове співтовариство; захист інтересів держави і громадян у взаємовідносинах з іншими державами.

Зміст і співвідношення функцій держави залежать від історичної епохи і цілого ряду інших чинників (динаміка політичного, економічного життя, співвідношення різних інтересів, міжнародне становище тощо). Під впливом цих факторів змінюється ієрархія функцій, їх пріоритетність, характер взаємодії, питома вага у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього розвитку суспільства.

2. Форма держави

“Форма держави”, на думку більшості дослідників, є складним синтетичним поняттям, що конкретизується через три вужчі характеристики: форма державного правління (врядування); державно-територіальний устрій; політичний режим (Див.: Додаток В).

Серед чинників, які обумовили розмаїття форм організації сучасних держав, визначили специфіку функціонування владних структур, найголовнішими є наступні.

Історичні традиції народу: сукупність успадкованих від минулого інститутів, політична структура, звичаї, традиції.

Геополітичне розташування країни та географічні умови. Вони справляють опосередкований вплив на форму держави, обумовлюючи зміст і характер зовнішньополітичної і військової діяльності держави, яка, в свою чергу, вимагає цілком визначеної організації влади.

Вплив географічних умов проявляється наступним чином: на великих, але економічно інтегрованих територіях, як правило, виникають держави з сильною централізованою владою. Скупченість народів в Західній Європі і їх конкурентна боротьба обумовили формування демократичних держав.

Співвідношення політичних сил, що складається у певному суспільстві.

Особа державного лідера найвищого рангу (Дж.Вашінгтон, Т.Джєфєрсон, Ф.Д.Рузвєльт – у США, Наполеон Бонапарт, Шарль де Голль у Франції, О.Бісмарк і Л.Ерхард – у Німеччині, Б.Єльцин, В.Путін – у Росії, Л.Кравчук, Л.Кучма – в Україні).

3. Форма державного правління

Форма державного правління – це певний спосіб організації верховної влади в державі, який визначається джерелами влади, порядком формування і правовим статусом вищих державних органів, обумовлює структуру, принципи взаємовідносин та сферу компетенції кожного з них. Форма державного правління вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному (як будуються стосунки типу: “парламент – уряд”, “парламент – глава держави” і т.д.).

Політична наука розрізняє дві основні форми державного правління: республіку та монархію. Республіка (від лат. Res – справа і publicus – суспільний, всенародний) – форма державного правління, за якої найвища державна влада здійснюється виборними органами, що періодично обираються населенням на певний визначений строк. Існують президентські, парламентські та президентсько-парламентські (змішані) республіки (Див.: Додаток Г).

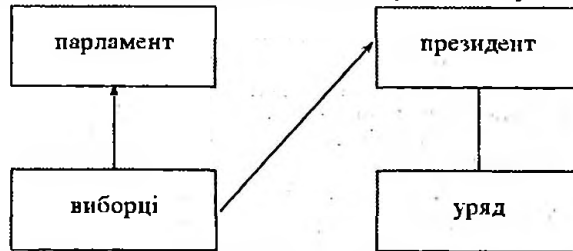
Президентська республіка. Основними характерними ознаками президентської республіки є:

1. Президент (від лат. praesidens, буквально – той, що сидить попереду) одночасно є главою держави і главою уряду. Посада прем'єр-міністра в таких державах відсутня. Сучасний інститут президентства бере свій початок в США, де в 1789 р. Дж.Вашінгтон був обраний першим президентом США.

2. Президент, як голова держави, одноособово, або з наступним схваленням парламенту формує склад уряду і керує його діяльністю (так званий позапарламентський шлях формування уряду). Члени уряду зобов'язані проводити політику, яка проводиться президентом і несуть відповідальність безпосередньо перед ним.

3. Президентська республіка базується на системі жорсткого розподілу влади, коли кожна з гілок влади має чітке коло своїх повноважень і значну самостійність. Взаємовідносини різних гілок влади здійснюються на основі системи стримувань і противаг (наприклад, вето, імпичмент і т.д.). Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент. Такий статус і роль президента в президентській республіці обумовлені тим, що обирається він на прямих і загальних виборах (або колегією виборщиків) і таким чином має загальнонаціональну підтримку.

Схематично президентську республіку можна зобразити наступним чином:

Класичним зразком президентської республіки є США. Згідно з Конституцією США, Президент концентрує в своїх руках повноваження глави держави та глави виконавчої влади. Він формує і очолює кабінет, керує державним апаратом, є верховним головнокомандувачем тощо.

Президент США має значні можливості впливу на законодавчий процес. Він звертається до Конгресу зі щорічним посланням про стан економіки, бюджету, в якому фактично викладає програму законотворення на наступний рік. Іншим важелем впливу є право відкладального вето Президента на прийнятті Конгресом закони, яке долається 2/3 голосів обох палат Конгресу.

Обирають Президента терміном на 4 роки непрямым голосуванням – колегією виборщиків. Допускається переобрання Президента ще на один термін. Останні вибори Президента США 2002 р. показали, що виборча система потребує суттєвого реформування. І Конгресом США були внесені ряд суттєвих змін до виборчого законодавства: змінена форма підрахунку голосів, встановлено чіткий контроль за підрахунком, надана можливість громадянам вносити зміни в бюлетені тощо.

Вищий законодавчий орган США – Конгрес – є двопалатним. Кожні два роки 435 конгресменів обираються до Палати представників за мажоритарними округами. 100 сенаторів (по 2 від кожного штату) обираються на 6 років, проте кожні 2 роки відбуваються вибори на заміщення однієї третини складу Сенату.

Роботу в Конгресі організовують політичні партії та їхні фракції (республіканська та демократична партії). Палата представників розглядається як виразник інтересів і сподівань усього американського народу, а Сенат – як захисник інтересів штатів. Сенат має 20 комітетів, а палата представників – 27. Крім цього, існує 4 спільні (об'єднані) комітети. Конгрес може усунути президента від влади за допомогою процедури імпичменту (з англ. – звинувачення) у випадку підозри президента США у скоєнні державної зради чи іншого тяжкого злочину.

Таким чином, нині в США існує сильна президентська влада і сильна законодавча влада при активній ролі і достатньо великому впливові судової гілки влади, верхній шабель якої на федеральному рівні уособлює Верховний Суд США.

Парламентська республіка. Характерні ознаки парламентської республіки є наступні:

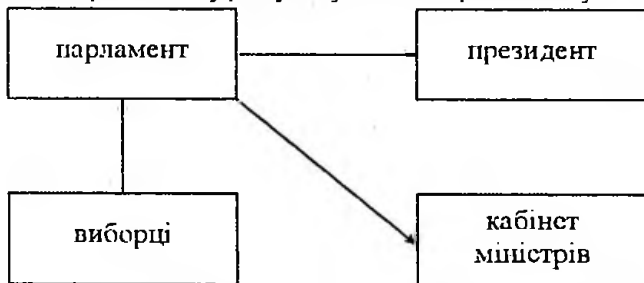
1. Уряд формується на парламентських засадах, тобто він складається з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. В більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутатського мандата. Це дозволяє через присутність в уряді лідерів правлячих партій, найбільш впливових депутатів здійснювати контроль над діяльністю парламенту. Склад уряду повною мірою відбиває партійну структуру парламенту.

2. Уряд у парламентській республіці є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Це урядова криза. Але в парламентській республіці є і парламентська криза, яка приводить до розпуску парламенту і призначення дострокових виборів.

3. Головою парламентської республіки є президент, який обирається або парламентом, або спеціально створеними зборами. Функції президента є суто представницькими: він може репрезентувати країну у міжнародних відносинах, звертатися з посланням до народу, закріплювати своїм підписом закони, користуватися правом відкладного вето тощо.

4. Ключовою фігурою в парламентській республіці є прем'єр-міністр (канцлер), який, як правило, є лідером партії, що отримала перемогу на виборах. І хоча канцлер офіційно не є головою держави, реально він перша особа в політичній ієрархії.

Схематично парламентську республіку можна зобразити наступним чином:

Класичним прикладом парламентської республіки є Німеччина. Ключову роль у системі державної влади тут відіграє посада федерального канцлера. Згідно ст.65 Конституції країни "Федеральний канцлер визначає основні напрямки політики і несе за них відповідальність". Важлива роль у визначенні політики належить також парламентській фракції правлячої партії та її партнерам по коаліції.

Парламент Німеччини складається з палати союзу (бундестаг) і палати земель (бундесрат). Кандидатура федерального канцлера визначається парламентською більшістю і на пропозицію президента затверджується парламентом без обговорення. Парламент не втручається у формування уряду. Контроль бундестагу за діяльністю уряду здійснюється за допомогою запитів, роботи слідчих комітетів, конструктивного вотуму недовіри федеральному канцлеру. Оскільки канцлер призначається бундестагом, то останній може висловити йому недовіру. Однак, згідно з Конституцією це має бути конструктивний вотум, який передбачає одночасне призначення нового канцлера. На цю процедуру відводиться 48 годин, протягом яких Федеральний канцлер може внести в парламент питання про довіру старому складу уряду. Якщо уряд не дістане підтримки, а парламент за 48 годин не призначить нового канцлера, то президент на пропозицію канцлера може розпустити парламент і призначити нові вибори.

Президент як глава держави обирається у ФРН на 5 років Федеральними зборами, які складаються з депутатів бундестагу і такої ж кількості представників,

обраних їх ландтагами. Президент в основному наділяється представницькими функціями.

Змішана форма правління, яку інколи ще називають напівпрезидентською. Вона існує в Португалії, Фінляндії, Росії, Україні. Головні її характеристики є наступні:

1. Подвійна відповідальність уряду: перед президентом і перед парламентом.
2. Посадження характерних рис президентської і парламентської республік.
3. Головою держави є президент, який обирається загальнонародними виборами і тому є ключовою фігурою в політичній системі суспільства.

Змішана форма правління є найбільш складною управлінською системою, яка до того ж є і найбільш затратною. Наприклад, адміністрація президента багато в чому дублює Кабінет міністрів. Досить часто за змішаної форми правління 2 особи (прем'єр і президент) несуть відповідальність за внутрішню і зовнішню політику держави. Таким чином, відповідальність перекладається з однієї особи на іншу, а в результаті ніхто відповідальності не несе. Але в той же час даний недолік інколи може перетворюватися і на позитивну характеристику. Це відбувається тоді, коли президент відправляє прем'єр-міністра у відставку, знімаючи цим напруту, конфліктність у політичній системі суспільства.

Парламент здійснює контроль за урядом через запити, утворення слідчих комісій, затвердження бюджету, винесенні уряду вотуму недовіри. Парламент може розпочати процес усунення Президента зі своєї посади через процедуру імпичменту.

Як бачимо, кожна з форм державного правління має як свої вади, так і позитивні риси. Проте, на основі аналізу форм державного правління в 21 державі, які американський політолог А. Лейпхарт відносить до стабільних поліархій (демократій), можна дійти висновку, що найбільш розповсюдженою є парламентський тип республіки.

Монархія (від гр. – monarchia – одновладдя) – форма правління, за якої верховна влада в державі цілком або частково здійснюється однією особою. Монархії були найбільш розповсюдженою формою державного правління у Стародавньому Світі. В XIII–XVII ст. у країнах Європи набуває поширення *станово-представницький різновид монархії*. При такій формі правління поряд із досить впливовою владою короля існують зібрання представників провідних верств населення, станів – Генеральні Штати (Франція), кортеси в Іспанії, Земський собор у Росії. Вони виконували дорадчу функцію при монархові, інколи ще й фінансову та законодавчу.

У XV–XVI ст. разом з руйнуванням традиційних для феодального суспільства сталів у західноєвропейських країнах формується ще один різновид монархії – *абсолютна або необмежена монархія* (від лат. – absolut – необмежений). Відбувається максимальна централізація управління суспільством, вся верховна влада (законодавча, виконавча та судова) цілком зосереджуються в руках монарха. Розквіт абсолютизму в Англії спостерігався за царювання Єлизавети Тюдор (1558–1603), у Франції – за Людовіка XIV (1643–1715), в Росії – за Петра I (1682–1725), Катерини II (1762–1796).

Абсолютизм, як форма державного правління феодального типу, був знищений буржуазними революціями XVII–XVIII ст. В результаті у багатьох країнах Західної Європи вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її нормами і вимогами Конституції. Такий різновид монархії називають *конституційною* або ж *парламентською монархією*. У сучасних конституційних монархіях роль коронованої особи є суто номінальною (Бельгія, Великобританія, Данія, Швеція, Японія і т.д.). Монарх є головою держави, символічним уособленням єдності нації.

призначає голову уряду та міністрів, проте робить це відповідно до пропозиції лідерів партійних фракцій, які мають більшість у парламенті.

У сучасному світі монархічний лад утримується в 11 розвинутих країнах і в 23 країнах, що звільнились від колоніальної залежності. Серед них є монархії *абсолютні* (Катар, Бахрейн, ОАЕ та ін.), *конституційні* (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія та ін.), *теократичні*, де світська влада зосереджена в руках духовенства (Ватикан, Саудівська Аравія), *виборні* (Федерація Малайзії, Бутан).

Влада монарха є спадковою і передається від одного представника династії до іншого у встановленому законом порядку. Законодавча практика знає 3 системи успадкування престолу:

- 1)салічна система (успадкування відбувається суто по чоловічій лінії – Швеція);
- 2)кастільська система (успадкування престолу не виключає жінок, але перевага віддається чоловікам: молодший брат виключає із успадкування престолу старшу сестру – Великобританія);

- 3)австрійська система – не виключає жінок, але надає перевагу чоловікам по всіх ступенях і лініях родинності. Жінка може наслідувати престол, коли повністю обірвана чоловіча лінія наступництва. Така система була введена в Росії в 1797 р., після чого, як відомо, жінок на російському престолі не було).

Отже, монархія як форма правління, виникає в Стародавньому Світі, і в ході історичного розвитку людства набуває цілого ряду специфічних рис (абсолютна, парламентська і т.д.), залишаючись при цьому і на сьогоднішній день ефективним способом організації спільної життєдіяльності людей.

4. Форми державного устрою

Територіально-організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини (штати, землі, області), їх правовий статус, порядок відносин центральних і периферійних органів влади, називається *формою державного устрою*. За устроєм держави бувають *унітарними*, *федеративними* і *конфедеративними*. Дехто з дослідників виділяє таку специфічну форму як імперія (Див.: Додаток Д).

Унітарна держава. Принцип унітаризму означає таку розбудову держави, за якої верховна (суверенна) влада повністю зосереджена в центрі, а складові частини держави (області, наприклад) не мають ознак політико-державної незалежності.

Отже, унітарною є цілісна, єдина держава, частини якої є тільки адміністративно-територіальними підрозділами. Наприклад, Франція, Італія, Швеція, Норвегія, Португалія, Греція, Іспанія і т.д.

Для унітарної держави характерним є наявність наступних ознак:

- 1.Єдина Конституція.
- 2.Єдина система вищих органів державної влади.
- 3.Єдине громадянство.
- 4.Єдина система права.
- 5.Єдина судова система.

Територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності. Кількість ланок в такій ієрархічній системі може бути різною. В Україні їх є 5: центр – область – район – місто – село.

Поява унітарних держав не була випадковою. Їх народження і неподільне багатовікове панування було зумовлене наступними факторами:

По-перше, моноетнічним складом населення держав, що тільки-но народжувались; по-друге, самою природою тогочасної влади, яка вимагала жорсткої ієрархії; по-третє, впливом домінуючих у доіндустріальних суспільствах тенденцій централізації, уніфікації, завоювання інших держав і т.д.

Сьогодні унітарна держава є найбільш поширеною, оскільки так форма існує в більш як у 150 державах світу.

Унітарна держава має як свої переваги, так і недоліки. До переваг її можна віднести: економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання урядових структур; простоту і оперативність прийняття рішень; значну стійкість в екстремальних умовах та ін.

Недоліками унітарної держави є те, що вона: закріплює авторитаризм і створює сприятливі умови для встановлення або відродження тоталітаризму (диктатури); ігнорує специфічні особливості етнопонаціональних спільнот; як правило, позбавляє ініціативи регіональні й місцеві владні структури; провокує, інколи (про що свідчать факти), зародження екстремізму та сепаратизму тощо.

Унітарні держави поділяють на дві великі групи: централізовані і децентралізовані. Централізованими вважаються такі унітарні держави, де підпорядкування периферійних (регіональних) органів влади центру здійснюється з допомогою посадових осіб, призначених з центру. Наприклад, Норвегія, Швеція, Фінляндія. Децентралізованими унітарними державами є ті, де регіональні органи влади формуються незалежно від центру і діють більш розкуто і самостійно. Наприклад, Великобританія, Японія.

Останнім часом у світі посилюється тенденція до децентралізації унітарних держав, яка торкнулась таких бастионів унітаризму, як Бельгія, Іспанія, Італія, Франція. Не є винятком і Україна (утворення Автономної Республіки Крим, кількох вільних економічних зон і т.д.). Термін "автономія" означає "самоврядування". Характерними ознаками автономії є те, що на її території, по-перше, діють власні закони з певного кола питань; по-друге, формується власний парламент і "автономний уряд". Автономія, як правило, надається окремим етнопонаціональним спільнотам, які компактно проживають в межах певної території. Тому автономія є однією з форм самовизначення народів, гарантованого міжнародним правом. Автономія стала останнім часом одним із факторів забезпечення стабільності таких держав, як Іспанія (Країна Басків, Каталонія, Андалузія), Португалія (Азорські острови та острів Мадейра), Данія (Фарерські острови та Гренландія), Франція (Корсика) і т.д.

Федеративна держава. Головна ідея принципу федералізму (з лат. – союз, об'єднання) полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності. Принцип федералізму уособлює в собі поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів.

Відродження і нове життя ідей федералізму починається в Нові часи. І.Кант, Дж.Лок, Ш.Монтеск'є та ін. зробили значний вклад у розробку ідей федералізму. Але особлива заслуга належить Ш.Монтеск'є, який у своїй роботі "Про дух законів" заклали основи теорії федералізму. Він дав напрочуд вдале визначення федерації: "Ця форма правління є договір, за допомогою якого кілька політичних організацій зобов'язуються стати громадянами однієї великої держави, яку вони побажали створити". Слід відмітити, що починаючи з XVIII ст. розвиток федералістських ідей відбувається під впливом теоретичних розробок Ш.Монтеск'є та федеративного будівництва в США.

В ХХ ст. процес федералізації набув глобального (світового) масштабу і був названий вченими "федералістською революцією" (Д.Елзар), яка змінила політичну карту світу. На початок 1995 р. існувало 18 федеративних держав з майже 440 їх суб'єктами, на території яких проживало біля 39% населення планети. Крім того, державний лад ще 25 країн певною мірою базується на принципах федералізму. В цих країнах проживає 30% населення світу. Таким чином, на початок 1995 р. нараховувалось біля 40 держав з федеративним устроєм, де проживало 70% від населення планети (США, Аргентина, Бразилія, Росія, ОАЕ, Канада, Індія і т.д.).

Територія, де розташована федеративна держава, вважається єдиною, хоча складається з різної кількості суб'єктів (від 2–3 до 50 чи 90). Різняться федерації і назвами своїх суб'єктів: "штати" (США, Індія), "землі" (ФРН, Австрія), "кантони" (Швейцарія), "провінція" (Канада, Пакистан), "республіки" (Росія) та ін. Будуються федерації за різними принципами. Більша частина їх побудована за адміністративно-територіальним принципом (Австрія, Бразилія, США, ФРН та ін.). Решта федеративних держав побудована за етнотериторіальним принципом (Бельгія, Індія, Швейцарія та ін.).

Головними ознаками федеративної держави є: писана конституція, що чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному і регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані; двокамерний законодавчий орган, де одна палата представляє увесь народ, а друга – суб'єкти федерації; суб'єкти федерації мають право мати свою конституцію, законодавчий орган, виконавчі структури та власну судову систему; функціонування в поліетнічних федераціях двох і більше офіційних державних мов; децентралізоване управління та ін.

В українській політологічній школі існує виразна федералістська концепція, започаткована Кирило-Мефодіївським товариством. Теоретик українського лібералізму М. Драгоманов розробив федералістську концепцію і виклав її на рівні конституційного документу. Громадянин і громада у його теорії – це основні інститути системи суспільних взаємин. Схема федерації М. Драгоманова має наступний вигляд: громадянин → громада → волость → повіт → область → федерація (Російська демократична держава).

М. Грушевський пропонував розділити Україну на 30 земель, які водночас будуть виборчими округами на виборах до Українських всенародних зборів (сейму).

Із здобуттям Україною незалежності на початку 90-х років ХХ ст. неодноразово ставилося питання розділити Україну на 9 історичних і економічних регіонів (земель) – Донецький, Придністровський, Північно-Східний, Центрально-поліський, Карпатський, Волинський тощо.

Конфедерація. Даний термін походить від лат. "confederation" і означає "союз, об'єднання кількох держав". Прикладом конфедерацій можуть бути давні ліги грецьких міст, середньовічні ліги німецьких, бельгійських, італійських міст і т.д. Деякі конфедеративні утворення існували досить тривалий час: Швейцарія (1291–1849), Нідерланди (1579–1795), Німеччина (1815–1864) і т.д. В новітні часи історія зафіксувала створення конфедерації, яка була названа Сенсгамбія. Але, проіснувавши біля 8 років, вона розпалась на первинні складові – Сенегал і Гамбію.

Отже, сьогоденні конфедерації у розумінні спільної держави не існує, хоча їх поява не виключена. Натомість існує низка конфедерацій як міждержавних утворень. У цьому розумінні конфедерація – це спілка кількох держав, об'єднаних договором про взаємні гарантії, яка характеризується збереженням повної юридичної і політичної незалежності всіх її членів, відсутністю в ній єдиної центральної влади, єдиного законодавства, єдиної грошової системи тощо. На відміну від федерації, що

є союзною державою (в основі якої є Конституція), конфедерація є спілкою держав, яка утворюється на основі договору.

Згідно з західною етнополітологією, конфедерації поділяються на три групи:

Співтовариство (співдружність). Європейське співтовариство, СНД. Лишаючись, наприклад, суверенними державами, ЄС утворило цілу низку спільних владних інститутів: Європейська Рада, що складається з голів держав і урядів; Рада Міністрів ЄС, до якої входять міністри зовнішніх справ, економіки і фінансів та сільськогосподарства; Комісія ЄС, яка складається з голови і 16 співголів; Європейський парламент; Суд ЄС.

Асоціація. Це вільне об'єднання малих держав з великою державою (як правило, метрополією). Вільні асоціації існують в трьох основних підтипах: *асоційована держава* (об'єднання, де велика і мала держави в односторонньому порядку можуть розірвати договір); *федерасі* – зміни відбуваються тільки за згодою обох сторін; *кондомініум* – управління певною територією здійснюється двома і більше державами (досить рідкий і незвичний тип конфедерації. На сьогоднішній день Іспанія і Франція здійснюють кондомініум над Долиною Андори).

Ліга. Це об'єднання незалежних держав, що утворюються для специфічних цілей. Наприклад, НАТО, Ліга Арабських Держав.

Отже, сьогодні існує значна кількість різновидів форм державного устрою. Послідовність їх розвитку можна зобразити наступним чином: 1) етнічна унітарна держава – імперія; 2) національна держава у вигляді унітарної держави (централізованої чи децентралізованої); 3) федерація (конфедерація).

5. Політичні режими

Політичний режим – це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо. По суті, це поняття означає, як уряд і той, хто його очолює, користуються владою, контролюють і управляють соціальними процесами.

Політичні режими розрізняються за такими критеріями:

- 1) спосіб формування органів влади;
- 2) співвідношення між центральною і регіональною владою;
- 3) становище і роль політичних партій, громадських організацій у суспільному житті;
- 4) правовий статус особистості;
- 5) політична культура;
- 6) характер реалізації силових функцій держави;
- 7) спосіб формування органів влади.

В політичній науці розрізняють 3 основні види політичних режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний.

Тоталітаризм. Термін “тоталітаризм” походить від лат. *totalis* – весь, цілий, повний. Його було введено в політичний лексикон італійським філософом Д.Джентіле, який вважав, що держава, відіграючи першорядну роль в долі нації, повинна мати необмежену владу і встановити всеохоплюючий, тотальний державний контроль над суспільством. Пізніше цей термін був використаний лідером італійських фашистів Б.Муссоліні для характеристики свого руху, який мав на меті створення тоталітарної держави.

Осміслення реальної практики тоталітарних держав розпочалося в 50–60-х роках ХХ ст. Розробка цілісної теоретичної концепції тоталітаризму була

зачаїкована працямі Ф.Гаска “Шлях до рабства” (1944 р.), Г.Арендт “Витоки тоталітарызму” (1951 р.), К.Фрідріха і Зб.Бжезінскаго “Тоталітарна диктатура і влада” (1956 р.). Саме в цих кнігах вперше було праведзена паравняльнны аналіз тоталітарных рэжымів у Нямеччыні та СРСР. Пізніша да цієї тэмы даслїдзжэння повернуліся шый ряд вядомых історыків, палітолагів, іншых фахівіцв.

Всі выцэ перахавані прыхільнны канцэпцыі тоталітарызму вважають, цю да асновных ознак данога рэжыму можна віднесці наступнн:

1.Палітычна сыстэма базуець на ідэалогіі, яка проннзуе всі сферы жытця суспільства. Відкрыта незгода з нею карасься як найтяжчый злочын. Тоталітарна ідэалогія базуець на сацыальных міфах, а закладена в ній мета служыць засабом легітымнцці рэжыму.

2.Асновною ланкаю в палітычннй сыстэме суспільства є єдына, добра арганізавана, побудавана за іерархнчным прынцыпам масова палітычна партія на чолі з лідэрам, як правыла, харызматычнаго тыпу. Палітызуючы всі арганы дэржавннй влады, партія зрацуецься з дэржавою.

3.Управлнння здійсныцца чэрэз тэрор, який наравляе партія і таемна паліцыя. Прыводом для тэрору є сыстэматычне фармування “образу ворага” і на цій аснове – агресывннй палітычнай свідомасці як сацыально-псыхалогнчного фону для рэпресій.

4.Засобы масовай інфармацыі знаходьцца пнд монопольным кантралем дэржавы, цю дазваляе маніпулаваты суспільною свідомасцю, тварыці її.

5.Армія кантралюецься партыєю і урядом.

6.Дэржавннй кантрал над эканамнчнаю сфэрою суспільства (дэржавна влнсьнсть, камандно-адмннстратывна сыстэма управлнння эканамнчнаю тощю).

Отже, тоталітарызм – цэ рэжым всеахплуючого рэпресывнога прымусу грамадян до выканання владннй волі, цнлковытога дэржавнога кантралю за дльнньнстю акрэсных грамадян, іх аб’яднань, сацыальных груп та інстытуців. Рэальне втілення тоталітарных маделей в практыку стало мажывым за наявннстн цнлого ряду передуом (прычын). До асновных із ннх відносяць:

1.Асабывлнстн сацыокультурннй дынамнкі перыоду індустрыалнзацыі: руйнування традыцннх сыстэмак, етатызацыя суспільнога жытця, паснлення сацыальных функцнй дэржавы, мажывлнсть за дапамогаю ЗМІ маніпулаваты суспільною свідомасцю (франкфуртська школа, кейнсннство).

2.Внннкнення тоталітарызму пов’язуюць з масовнзацыєю суспільнога жытця, выхodom на палітычну арэну лядынн-натовпу (Х.О.Гассет, Ф.Ннцше).

3.Ідэйнн внтыкы тоталітарызму бачать в алабастн палітычннй філасофнн таких мыслнтелів як Плагон, Г.Бабсф, Ж.-Ж.Руссо, Г.Гегель, К.Маркс, В.Леннн та ін. Ёх маделн майбутньога, на думку російскаго філасофа М.Бердьева, завжды утопнчнн. А утопнн, в свою чэргу, є тоталітарннмы і воражымы свободы і дэмакратнн. В тоталітарннй маделн утопнн ототожняецься з абсалютною істыною, відхнл від якої жорстка карасься.

4.Суб’ектывнн умовы тоталітарызму – масовн сацыальнн фрустрацыі, які внннклы внаслїдок порушэння традыцннх цнннстей, внмусннй самотннстн, сацыального відчужэння. В рэзулътатн таких змнн у бнльшостн людей з’являецься псыхалогнчннй механнзм “втечн від свободы” (Ф.Достоевський “Мнф про Велнкого Інквнзнтора” з “Братів Карамазовых”, Е.Фром “Втеча від свободы”).

5.Прычынн тоталітарызму крэньцца в нацыаналнзмн та антнссемннзмн.

Сацыальну базу тоталітарызму складають маргннальнн та лямпнснзованнн групы і сацыальнн прошаркы, які внннкають в новых сканамнчных умовах, і які ннбнльш спрыятлывн до прапандаы тоталітарных ідэй. Палітычннмы прувндннкамн тоталітарызму є масовн вождысцьскн партнн, які внннклы у першнй чвэртн ХХ ст. і

прагнули до монополізації державної влади, претендуючи водночас на творення "нового світу" або "нового світового порядку". Таким чином, при наявності необхідних умов і приході до влади тоталітарних партій тоталітаризм із галузі теоретичних уявлень перетворювався в реальну політичну практику. Протягом 20–30-х років, а потім другої половини 40-х років тільки в Європі тоталітарні і наближені до них режими були встановлені у 17 країнах з 27.

В залежності від пануючої ідеології, яка впливає на зміст політичної діяльності, тоталітаризм може бути представлений як комунізм, фашизм і націонал-соціалізм. Історично першою і класичною формою тоталітаризму став комунізм. Комуністичний тоталітаризм виникає після Великої Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Другим різновидом тоталітарних політичних систем є фашизм. Виникає в Італії в 1922 р. Італійський фашизм ставив за мету діяльності не побудову "нового суспільства, а відродження величі італійської нації і Римської імперії". Третій різновид тоталітаризму – націонал-соціалізм. Як реальний політичний і суспільний устрій він виник в Німеччині в 1933 р. Націонал-соціалізм має багато спільного, як з фашизмом, так і з комунізмом. Але, якщо мета діяльності комуністів – побудова комуністичного суспільства, фашистів – відродження Римської імперії, то націонал-соціалістів – світове панування арійської раси.

Авторитаризм. Авторитаризм є одним із найбільш розповсюджених в історії видів політичного режиму. Характерними ознаками авторитарного режиму є:

1. Відмова від принципів конституційності і законності. Якщо конституція і зберігається, то суто в декларативній формі.
2. Концентрація влади в руках уряду, глави держави чи військових. Громадяни відчужені від процесу прийняття рішень. Правляча еліта формується не через конкурентні вибори, а шляхом призначення.
3. Органи влади, як центральні, так і місцеві, мають маріонетковий характер.
4. Можливість втручання армії в політичний процес.
5. Не виключені вибори, боротьба партій, але все це відбувається в жорстко регламентованих рамках.
6. Наявність приватного сектору економіки, вільного від прямого державного втручання.
7. Авторитарний режим допускає існування інакомислення і опозиції в чітко визначених межах. Правляча еліта готова терпіти інакомислення, доки воно не зачіпає основ режиму.

Отже, авторитаризм – це політичний режим, в основу якого покладено зосередження монопольної влади в руках однієї чи групи осіб, що знижує або виключає роль представницьких інституцій влади у суспільстві. Авторитарні режими досить поширені і різноманітні. Серед них можна виділити такі різновиди:

1. Абсолютистські монархії (Саудівська Аравія, Катар, Оман, ОАЕ), в яких монарх наділений необмеженою владою. Виборні представницькі органи відсутні. Уряд призначається монархом і підзвітний тільки йому.
2. Теократичні авторитарні режими (Іран), характерні для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани.
3. Військово-бюрократичні диктатури (Греція за правління "чорних полковників", Аргентина, Бразилія), що встановлюється внаслідок військових переворотів.
4. Персональні тиранії, різновидом яких є султанізм. При такому режимі влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліцейський апарат (Сомалі – Барре, Гаїті – Дювальє, Уганда – Аміна, Нікарагуа – Сомоса).

Отже, аналізуючи основні риси і різновиди авторитаризму можна прийти до висновку, що в своєму розвитку він може трансформуватись у жорстку диктатуру і навіть у тоталітарний режим, а з іншого боку, при даному режимі можуть бути започатковані основи громадянського суспільства, демократії. Наприклад, в країнах Південно-Східної Азії (Сінгапур, Південна Корея, Таїланд) авторитарна влада показала відносно високу здатність сконцентрувати зусилля і ресурси для розв'язання завдань економічного зростання, проведення радикальних реформ, забезпечити громадський порядок і не допускаючи деструктивного протистояння групових інтересів. Якби авторитаризм автоматично приводив до демократії і процвітання, то більшість країн Африки, Латинської Америки були б процвітаючими демократіями. Для переходу до демократії потрібно ряд інших умов, таких як: наявність відповідної політичної культури, історичних традицій, соціального середовища тощо.

Демократичний режим. Класичні визначення демократії, як правило, включають атрибут народовладдя, базуючись на етимології даного поняття (з грецької народовладдя). Демократія, насамперед, означає формальне визнання народу джерелом влади. її суттєвою. Головною ознакою демократії є визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо. Але демократія – це не тільки участь у прийнятті рішень, це не тільки справедливі закони і розумно сконструйовані інституції, це і демократично настроєне громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть, якщо відсутня демократична свідомість громадянства, демократичний менталітет.

6. Концепція правової, соціальної держави

Демократичний режим ще називають правовою державою. Правова держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особистості й недоторканості її прав, свобод та законних інтересів. Вона є необхідною умовою і найважливішою засадою вільного існування людей у демократичному суспільстві.

Сам термін “правова держава” (Rechtsstaat) вперше було вжито у першій половині XIX ст. в працях німецьких правознавців (К.Велькер, Р. фон Моль та ін.). Сама ж ідея панування закону в житті суспільства, держави має давні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою натовпу. Подібну думку висловлював і Арістотель: там, де відсутня влада закону, зазначає він, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. Адже в такому суспільстві панує або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Сама концепція правової держави загалом була сформована в XVII–XIX ст. в працях Дж.Локка, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, І.Канта, Т.Джефферсона та ін.

На сьогоднішній день більшість держав світу у своїх концепціях проголошують себе “правовими”.

Головні ознаки правової держави є наступні (Див.: Додаток Ж):

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства. Існування правової держави неможливе без громадянського суспільства, як і навпаки.

2. Верховенство права, поширення вимог та норм конституції й законів на діяльність усіх громадських і політичних інституцій.

3.Правова рівність всіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.

4.Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, стримування й урівноваження ними одна одної.

5.Розв'язання питань і прийняття загальних рішень за ознакою більшості, але з урахуванням прав меншості.

6.Визначальна роль суду у розв'язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому всіх громадян та інституцій; можливість оскарження в судовому порядку неправомірних дій держави; юридична взаємовідповідальність держави і особистості.

7.Легальна діяльність не лише правлячих, а й опозиційних партій, об'єднань, рухів.

8.Всеступність суспільно-значимої інформації, незалежність ЗМІ.

Утвердження принципів правової держави було важливим етапом в розширенні свобод індивіда і суспільства загалом. На думку творців концепції правової держави забезпечення кожному громадянину негативної свободи (свободи без обмежень) і підтримка конкуренції зроблять приватну власність загальнодоступною, максимізують індивідуальну відповідальність та ініціативу, приведуть в кінцевому результаті до загального добробуту. Але цього не сталося. Люди народжуються різними, а тому на практиці це привело до жорсткої конкуренції, загострення соціальної нерівності і класової боротьби.

Конструктивною відповіддю на недосконалість концепції правової держави, на невдалу спробу адміністративного соціалізму забезпечити в суспільстві рівність і соціальну справедливість стала теорія і практика соціальної держави або держави загального добробуту. Перші соціальні держави виникають в 50–6-х роках ХХ ст. Основний закон ФРН 1949 р., що одним із перших закріпив це поняття, розкриває його зміст як гарантування гідного прожиткового мінімуму, соціальної рівності, соціального забезпечення, загального добробуту, державної допомоги тим, хто не в змозі самостійно себе забезпечити. Тобто, соціальні держави – це ті держави, які в широких масштабах займаються розподілом соціального багатства і державних ресурсів, не пригнічуючи при тому ринкове середовище, а доповнюючи його розвиненою системою заходів соціальної політики (Див.: Додаток К). Соціальна політика – це розгалужена мережа видів діяльності державних та недержавних структур, спрямованих на втручання в економічний процес заради підвищення добробуту й надання соціального захисту різним верствам населення.

В сучасних країнах є різні моделі соціальної політики, що спираються на сукупність макроекономічних, соціально-економічних і соціальних показників. Найбільш відомі моделі отримали назви “ліберально-демократичної”, “консервативної”, “соціал-демократичної”.

Ліберально-демократична модель. Прикладом реалізації можуть бути США. В ідеалі, держава бере на себе функцію стимулятора індивідуальної активності, заохочуючи своїх громадян до пошуку роботи, соціального захисту, підприємницької ініціативи. Свою головну місію держава ліберального типу вбачає в охороні прав людини, тоді як охорона соціальних прав значною мірою перекладається на громадські організації й на саму особистість. В таких державах складається “модель залішкового принципу добробуту”, оскільки пріоритетними тут є громадські, далі політичні і вже потім соціальні права.

Консервативна модель. Її ідеологічну основу становить ідея виправдання соціальної диференціації в суспільстві. Майнова нерівність розцінюється як цілком природне і нормальне явище. Головна ж місія держави полягає в тому, щоб через

гнучку податкову політику здійснювати перерозподіл доходів, водночас надаючи компенсацію тим прошаркам, які її потребують. Прикладом є Німеччина.

Соціал-демократична модель робить акцент на запобіганні різкій диференціації найвищого та найнижчого рівня доходів. Соціальні гарантії ґрунтуються як на державній, так і на недержавній підтримці. У функціональному відношенні державна політика спрямована на забезпечення всіх громадян роботою. Зайнятість і формальна відсутність безробіття утворюють стабільну податкову базу. Рівень оподаткування загалом значно вищий, ніж, скажімо, в ліберальній моделі. Це й дозволяє державі здійснювати перерозподіл бюджету, забезпечуючи громадян соціальною допомогою. Прикладом можуть бути скандинавські країни.

Відмінності в ідеологічних та правових орієнтирах держав різного типу знаходять втілення, насамперед, у витратах на соціальні цілі. Так, соціальні витрати держав ліберального типу утворюють найменшу суму, порівняно з державами, які обрали для себе інший шлях. У США вони становлять 18,2% ВВП. 72,8% населення перебуває за межею бідності. Позитивним наслідком політики такого типу держав є низький відсоток безробіття – у США 4%. Ця модель виявляється і найдешевшою для платників податків, оскільки загальний розмір оподаткування складає 29,4% ВВП.

У Німеччині соціальні витрати в середньому дорівнюють 25,8% ВВП. Спрямованість уряду на компенсаційні дії стосовно малозабезпечених груп має результатом 10% населення, яке знаходиться за межею бідності. Рівень безробіття – 12%. Рівень оподаткування становить 39,6%.

Найбільший розмір соціальних витрат має місце в скандинавських країнах, які реалізують свій соціал-демократичний вибір (32% ВВП). За межею бідності в цих країнах перебуває 0,1% людей. Рівень безробіття – 4% (природне безробіття). Джерелом соціального благополуччя у країнах з соціал-демократичною моделлю є високий рівень оподаткування – 49,3% ВВП.

Українська модель соціальної політики формується в умовах суспільства, що трансформується. Це зумовлює цілий ряд її особливостей, до яких слід віднести: надмірну залежність від рівня економічного розвитку країни; відсутність можливостей широкого вибору громадянами форми соціального захисту; фактичне “зведення” соціальної політики до її соціально-захисної функції; протиріччя між принципами, покладеними в основу цілого ряду правових актів та механізмами їх реалізації і фінансування.

За своїми основними рисами існуюча сьогодні в Україні модель нагадує соціал-демократичний варіант з елементами лібералізму. Вибір політичної моделі в соціальній сфері підтверджує спосіб розподілу витрат державного бюджету на головні соціальні потреби: на пенсійне забезпечення – 10,2% ВВП, на освіту – 5,4%, охорону здоров'я – 4,3%. Інші видатки – 19,5%, разом розмір соціального фінансування в країні приблизно дорівнює 39,4% ВВП. Аналогічними у відсотках є витрати й у високорозвинутих країнах світу.

Незважаючи на значний відсоток фінансування соціальної сфери (39,4%), в Україні зберігається незадовільне становище як у сфері доходів, охорони здоров'я, зайнятості. Це, перш за все, тому, що в Україні низький рівень ВВП. Таким чином, індекс співвідношення середньої зарплати (250 грн.) і вартості споживчого кошика (приблизно 311 грн. на 2001 р.) дорівнює 80%, що свідчить про низький рівень життя людей. Про негативні тенденції в соціальній сфері говорять також показники тривалості життя, відсоток людей, що знаходяться за межею бідності, індекс людського розвитку. Очікувана тривалість життя в Україні – 65–67,8 років (світовий показник – 75–79 років). За межею бідності офіційно знаходиться 31,4% населення, а

за нсофіційними даними вдвічі більше. За індексом людського розвитку менше ніж за 5 років Україна пересунулась з 95 місця на 102 (із 174 держав світу). Однією з причин масового зубожіння є безробіття – втрата праці й відсутність нових можливостей для працевлаштування відповідно до фахової підготовки працівника.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Поняття громадянського суспільства.
2. “Масова людина” і “масове суспільство” як альтернатива громадянському суспільству.
3. Громадянське суспільство: основні віхи становлення теоретичної концепції.
4. Особливості формування громадянського суспільства в Україні.

1. Поняття громадянського суспільства

З давніх часів мислителі мріяли про побудову ідеальної держави і суспільства, в яких кожний громадянин почував би себе вільною, культурною, відповідальною особою. Ідеалом держави, до якої прагне людство, є правова держава, а ідеалом суспільства прийнято вважати громадянське суспільство.

Громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею. Український політолог С.Рябов до основних ознак громадянського суспільства відносить наступні: відокремлена від держави структура суспільства, яка складена з розмаїтих асоціацій, добровільних об'єднань людей; відповідальний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, в якій держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому; щирини безпосередніх і розмаїтих інтересів, можливості їх виражати та здійснювати; щирини справжнього, реального життя, на відміну від держави – сфери умовного, формального життя; компонентами громадянського суспільства є ринок, вільна конкуренція, відносини обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками; свобода особистості; форма безпосереднього спілкування людей; цінування громадянських прав, які вважаються вищими, ніж державні закони; сукупність усіх неполітичних відносин у суспільстві; плюралізм; життя індивідів як приватних осіб; багатство соціальних ініціатив; щирини життя, де дії людей регулюються безпосередньо самими ж людьми, невідчужено, перш за все через норми моралі.

Українські політологи В.Скиба, В.Горбатенко і В.Туренко накреслили основні напрями становлення громадянського суспільства, які зводяться до наявності таких аспектів: морально-гуманістичного, правового, економічного, політичного та загальносоціологічного. *Морально-гуманістичний аспект* Без елементарної чесності й порядчності нічого й думати про формування громадянського суспільства, утвердження в ньому справжньої демократії. Гуманізм, чесність, правдивість – моральний фундамент вільного демократичного суспільства. Це ті засади, які гарантують громадянську міцність суспільства й оберігають його від встановлення тоталітаризму.

Правовий аспект У громадянському суспільстві кожна особистість розглядається як духовний центр, що має вільну правосвідомість. У випадку її відсутності людина подібна на духовно спустошену істоту, позбавлену елементарних прав. Правосвідомість підлягає впливу сім'ї, роду, релігійності, національного

темпераменту тощо. *Економічний аспект* включає в себе дію вільного ринку, приватної власності та існування саморегульованої економіки. *Політичний аспект* полягає в перетворенні людини з “гвинтика” політичної системи в повноцінну особистість, яка перестас бути виключно об’єктом влади і стає суб’єктом власних прав. *Загальносоціологічний аспект* включає в себе розгортання позадержавних структур і стосунків у масштабах всього суспільства, розвиток громадянської самодіяльності.

2. “Масова людина” і “масове суспільство” як альтернатива громадянському суспільству

Альтернативою громадянському суспільству є так зване “масове суспільство”, яке складається з “масових людей”. Якщо людина в громадянському суспільстві відрізняється наявністю в нього власної думки і життєвої позиції, то “масова людина” добровільно відмовляється від самостійного критичного осмислення життя. Вона не що інше, як штучно усереднена особистість із стандартизованим мисленням і діями, яка звикла “робити як всі”, зневажливо сприймає світ, містично шанує коллективізм, підпорядковує себе “загальному інтересу”. Для “масової людини” притаманні такі риси, як нетолерантність, фанатизм, підозрливість, орієнтація на силу, виправдання зрівнялівки тощо. Тип такої людини був характерний для радянської командної системи, що дало право сучасним дослідникам назвати її “тоталітарною особистістю”. Відсутність власного і стійкого “Я” перетворювало людину в раба, який підкорявся чужій волі. Тому сильний суб’єкт влади, котрий міг забезпечити стабільне становище такої особистості, користувався з її боку беззаперечним сліпим авторитетом. Яскравими прикладами цього твердження є постаті Леніна, Сталіна, Гітлера, Муссоліні, які для переважної більшості “масових людей” були не тільки кумирами, але й справжніми месіями.

Звернемось до історії німецького націонал-соціалізму. Гітлер неодноразово підкреслював: “Прийшов час покласти край існуванню думки, бути цмог нагтовп можна задовільнитися з допомогою раціоналізаторських світоглядних надбудувань. Пізнання – це нестійка платформа для мас. Стабільне почуття – ненависть. Його значно важче піддати сумніву, ніж оцінку, яка ґрунтується на науковому пізнанні... Широкі маси проникнуті жіночим початком: їм зрозуміло тільки категоричне “так” або “ні”... Масі потрібна людина з кірасирськими чоботами, яка говорить: цей плях істинний!”. Тоталітарний режим боїться інтелектуалів. Один з італійських фашистських вождів Фаріначчі заявляв: “Ми остерігаємось великої ерудиції й інтелектуально розвинувих людей. Ми впевнені, що на ерудиції та інтелегентності далеко не підеш, тому що перемагають ідеї живі, чіткі й ті, що доходять до серця. Тому не дивно, що чимало так званих інтелектуалів – вороги режиму”.

В цілях духовного отупіння мас, ефективного впливу на масову психологію, фашисти значну увагу звертали на проведення різного роду масових акцій: маршів, маніфестацій, зборів, ігор тощо. Вожді фашистів розраховували на одержання подвійного ефекту: по-перше, людина повинна відчувати себе в цій величезній масі “нікчемним маленьким черв’ячком”, а, по-друге, вона повинна бачити в цій масі символ сили, могутності руху, до якого вона належить. Це дає можливість людині відчувати себе найсильнішим, причетним до чогось “великого”. “Масовий” людині притаманна така риса як страх, навіть неспроможність захистити самого себе, свого лідера. В фашистській Італії періоду правління Б.Муссоліні налічувалося 5 млн. чоловік – членів фашистської партії, але, тим не менше, не виявилось жодного, хто б висунув на його захист.

“Масова людина” в процесі своєї життєдіяльності виробляє специфічну фразеологію, особливий тип мислення (“ми – вони”, “свій – чужий”, “друг – ворог”). Після перемоги жовтневого перевороту 1917 р. в Росії все суспільство було поділено на “своїх” і “чужих”, особливою популярністю користувався лозунг “Якщо ворог не здається, його знищують”. Нерідко до “ворогів народу” відносили зовсім невинних людей, навіть дітей. Але, найгірше те, що тисячі людей виходили на демонстрації під лозунгами “Ворогів народу до розстрілу!”, “Геть фашистських шпигунів!” тощо. Для “масової людини” не існувало півтонів, вона розрізняла тільки два кольори – білий і чорний. В цьому відношенні варто навести приклад Михайла Калініна, який приїхавши колись до Ленінграда, щоб умовити пітерських більшовиків підтримати чергову політичну інтригу Сталіна, головний свій аргумент сформулював так: “Невже вам шкода заради Центрального Комітету партії біле назвати чорним, а чорне білим”.

Коли йдеться про “масових людей”, не треба забувати, що чимало їх перебувало при владі, займаючи різноманітні урядові посади. Характеризуючи сталінський режим, історик Рой Медведев писав: “Відбір людей для управління країною залежав не тільки від однієї прихоті чи капризу Сталіна. Ці люди прагнули відзначитися перед ним і запропонувати той “товар”, який був йому так потрібний. Але це був особливий “спорт” чи змагання, бо цим людям треба було йти по групах інших людей – і не тільки справжніх ворогів партії і революції, але й тих, кого вони брехливо зображували ворогами”. Поняття “масова людина” співзвучні й інші терміни – “авторитарна особистість”, “тоталітарна особистість”, “одновимірна людина”, “прийлешний хам”, “когнужені сталінізмом” тощо. Е.Фромм у своїй відомій праці “Зтеча від свободи” так писав про авторитарну людину: “Одним словом, індивідум втрачає самого себе; загальноприйнята мораль нав’язує йому визначений тип особистості, і він його з готовністю приймає, перетворюючись при цьому в “одного із” і стаючи точно таким, як і всі решта, таким, яким вони хочуть його бачити”.

Ще чіткіше про “масову людину” писав відомий російський авіаконструктор Олександр Яковлев: “Людина, відрікаючись від одного Бога, неминуче творить собі кумира на землі, споруджує нового ідола. Він шукає перед ким поклонитися і кому служити... Але якщо небесний Бог невидимий, недосяжний, не піддається пізнанню, то земний ідол видимий, його слухають, йому аплодують, і в цьому велика перевага авторитаризму для примітивної свідомості”. Людина в тоталітарному суспільстві хоче стати рабом. “Коли я бачу, - писав історик Дмитро Волкогонов, - як в середині дев’яностих років пожилі чоловіки і жінки несуть на мітингах портрети Леніна і Сталіна, то відчуваю: більшовицьке рабство їм ближче, ніж можливість, опираючись на свободу, піти назустріч цивілізованому суспільству. Вони не винні в цьому: ленінізм виявився настільки живучим, що його було важко змести навіть правдою”. О.Солженіцин так змалював людину держави – ГУЛАГу: “постійний страх, загальне незнання, рабська психологія, замкненість і недовірливість, що змінили колишню відкритість і гостинність, розтління, коли вцілілі люди вціліли тільки ззовні, тілсно, а що всередині – те розклатось, жорстокість, зрадництво й брехня як найменш небезпечна форма існування”.

Тоталітаристській колективності властиво намагання сформувати уніфіковану особистість, котра в значній мірі була б позбавлена індивідуального початку, являла б собою “гвинтик” у функціонуванні тоталітарно-колективного цілого. Це завдання вирішували під гаслом “виховання нової людини”. Необхідно погодитись з твердженням сучасних політологів О.В.Лазоренко і О.О.Лазоренко, що термін “масова людина” вказує на типову, а не “однакову” для всіх. При аналізі “масової

людини” слід фіксувати не соціальні, не індивідуальні відмінності її компонентів, а те спільне, що їх об’єднує. Масштаби поширення, глибина проникнення “масової людини” в суспільство взаємопов’язані з його політичним режимом. Коли цілий народ виглядає як одна людина, тоді суспільство, в якому живе індивід, необхідно називати “масовим суспільством”.

Безперечно, у “масовому суспільстві” є інтелектуали, яких важко віднести до “масових людей”, однак їх небагато, вони розосереджені, а отже, не можуть ефективно впливати на ці проєкти. Нерідко влада намагається їх позбутися шляхом ізоляції, вислання або безпосереднього знищення. Отже, “масове суспільство” – це явище, породжене певними конкретно-історичними умовами, це загальна форма “масової людини”, її особливий спосіб існування, це продукт надзвичайно великого омасовлення, який являє собою “монолітну єдність” (згідно з радянською термінологією) та “самотній натовп” (згідно з американською термінологією).

3. Громадянське суспільство: віхи розвитку теоретичної концепції

Про громадянське суспільство перші відомості містяться вже в працях стародавніх мислителів, зокрема Платона, Аристотеля і Цицерона. Однак, аж до XVIII ст. під громадянським суспільством розуміли державу та її вплив на різні сторони політичного життя. Згодом в політичній думці з’являються протилежні думки з приводу ролі громадянського суспільства. Т.Спенс, Х.Ходжскіп, Т.Пейн доводили різницю між державою і громадянським суспільством, твердячи, що вони є окремими, незалежними одне від одного. Інша група вчених (І.Бентам, ІІ.Штейн, Г.Гегель) акцентували на небезпеці зміцнення громадянського суспільства, бо цей процес призводить до конфліктів і шкодить, перш за все, державі.

У своїй знаменитій праці “Філософія права” (1820) Г.Гегель виділив окремий розділ “Громадянське суспільство”. Вже один цей факт свідчить про те, що мислитель розглядає його як окрему структуру. “Громадянське суспільство, - твердить він, - є диференціація, яка виступає між сім’єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, адже в якості диференціації воно передбачає державу, яку воно, щоб існувати, повинно мати перед собою як щось самостійне”. Г.Гегель вважав, що “в громадянському суспільстві кожний для себе – мета, все решта для нього ніщо”. Громадянське суспільство за Гегелем, містить в собі три наступних моменти: 1) опосередкування потреб і задоволення одиничного посередництвом його праці та праці інших; 2) захист власності з допомогою правосуддя; 3) увага до інтересу. Г.Гегель був переконаний, що сучасне йому суспільство і було громадянським.

В українській політичній думці ХХ ст. значну увагу проблемам громадянського суспільства приділяв В.Липинський. Громадянське суспільство, на думку вченого, це люди певної території, громадяни. “Сама по собі територія, - відзначав В.Липинський, - в динамічно-політичній розумінні цього слова є ніщо. Можна мати прекрасну територію і ніколи не здобути на ній влади, не мати на ній своєї держави та не стати з нею ніколи нацією... Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав”. Під громадянством В.Липинський вважав “всіх тих людей на даній території, які не живуть з виконання державних функцій і які не мають безпосередньої змоги для здійснення своїх хотінь вживати сили фізичного примусу держави” (багаті й білі, організатори й організовані, “пани” й “народ”, “темні” й “освічені” тощо). Отже, за

В.Липинським, громадяни не живуть за рахунок виконання державних функцій, тобто, держава і громадянське суспільство – окремі, самостійні організми.

Громадянське суспільство неоднорідне, чітко диференційоване. Необхідно погодитись з твердженням В.Липинського, що “поділене на класи і стани громадянство знаходиться в стані вічної внутрішньої боротьби, вічної внутрішньої нерівності. Бороться між собою як поодинокі класи, так ще в більшій мірі стани організаторів і організованих – пани і народ – в кожній класі”. В.Липинський переконаний, що відносини між громадянським суспільством і державою повинен визначити закон, який обмежуватиме права слабших і навпаки. Коли держава поневолить громадянське суспільство, тоді перестане існувати закон, бо право сильнішого не обмежене правом слабших. Такий закон може існувати тільки тоді, коли між державою і громадянським суспільством існує гармонія.

Протистояння держави і громадянського суспільства, за висловом В.Липинського, є “взаємовідношенням між здержуючою силою держави і рухом вперед громадянства”. Враховуючи якою є держава (кращою чи гіршою) і громадянське суспільство (кращим чи гіршим), це протистояння може призвести до різноманітних наслідків: 1) вилитися в нічим не обмежений хаотичний або анархістський рух вперед, наслідком якого буде знищення “злої” держави; 2) в нічим не обмежений мертвий застій і припинення всякого розвитку, бо держава поневолить слабе, нездатне піти на що громадянське суспільство; 3) в гармонійний розвиток тоді, коли сила добре зорганізованої держави і сила добре зорганізованого громадянського суспільства себе врівноважують і доповнюють.

Для того, щоб існував закон рівноваги між державою і громадянським суспільством, на думку В.Липинського, необхідне існування наступних умов: 1) мусить існувати настільки сильна організація, щоб репрезентована нею ідеологія мала дійсний, а не фіктивний, моральний авторитет серед громадянства; 2) мусять існувати в громадянському суспільстві такі сильні організації, що здатні до виконання своїх завдань без допомоги держави; 3) мусять існувати на даній території сильна світська влада і ця влада зобов'язана визнати авторитет існуючої серед громадянства влади духовної, мусить своє право сильнішої сторони обмежити; 4) державна влада мусить надати громадянам необхідну політичну свободу, межі якої конкретно визначає існуючий закон.

В.Липинський переконаний, що якщо між державою і громадянським суспільством існуватиме гармонія, то створяться умови для того, щоб “нерозвинену, недержавну, живучу тільки літературними мріями народність”, перетворити “в розвинену, реально існуючу, державну націю”. Отже, нація, в розумінні В.Липинського, є “продуктом цього складного взаєморозуміння держави і громадянства. Нація – це реалізація хотіння до буття нацією. Коли нема хотіння, виявлення в формі ідеї – нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння і ідея є, але воно не реалізується в матеріальних формах держави”.

4. Особливості формування громадянського суспільства в Україні

Сьогодні Україна переживає складний період переходу від масового суспільства, характерного для тоталітаризму, до громадянського, розбудова якого є нагальною потребою. Формування та розвиток громадянського суспільства відбувається паралельно з формуванням сучасної представницької держави. Вітчизняні політологи справедливо відзначають відсутність у нас громадянського суспільства. Проте, відзначимо, що цей процес не завершився в жодній країні світу.

Необхідно погодитись з думкою відомого українського економіста М.Павловського, що “прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України є найсуттєвішим кроком у розвитку громадянського суспільства та представницької держави”. Якщо при тоталітаризмі українське суспільство – складова частина єдиного радянського суспільства – являло собою примітивну тричленку (два класи й прошарок), то на рубежі тисячоліть можна сміливо говорити про його розмаїтий характер. “Демасофікація” українського суспільства здійснюється за різними критеріями й ознаками – фаховими, регіональними, майновими, освітніми, кваліфікаційними, конфесійними тощо.

Відбулися зміни у ставленні громадян України до різноманітних політичних явищ та діячів. В Україні громадська думка середини 90-х років практично не довіряла жодному з елементів політичної структури: ні Урядові, ні партіям, ні профспілкам. Наприклад, тільки 10% громадян України значною мірою довіряли Верховній Раді, а 12% - Урядові. В 1993 р. 76% українського населення вважали себе неспроможними щось зробити, якщо уряд ухвалить рішення, яке утискує їхні інтереси, та ще 16% не змогли визначитись у цьому питанні. Дані статистики свідчать, що лише 37% молоді збиралися голосувати під час виборів у грудні 1994 р. Все це свідчить, що значна частина українського суспільства перестала вірити у можливі прогресивні зміни, ефективність реформ.

Для сучасного стану громадянського суспільства в Україні характерне відчуження громадян від держави, влади і політики. Незважаючи на такі невтішні факти, в Україні існують всі фактори, що збільшують ймовірність масової участі населення в акціях громадянського протесту. Серед них: високий рівень невдоволення населення умовами життя, насамперед матеріально-економічними; посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів; низький рівень політичної активності; низький рівень політичної ефективності (відчуття людиною можливості законним шляхом впливати на соціальні процеси й політичні рішення).

Розвиток нашої держави – це загальноцивілізаційний процес, що базується на злагоді громадянського суспільства і держави, на знаннях, інтелекті та науці, на використанні всіх характерних рис менталітету українського народу, процес, що прагне на загальноукраїнську ідею “духовність – народовладдя – державність”.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ

1. Сутність, генеза та основні функції політичних партій.
2. Класифікація політичних партій.
3. Партійні системи та їх основні різновиди.
4. Становлення партійної системи України.
5. Місце і роль громадських об'єднань і рухів у політичній системі суспільства.

1. Сутність, генеза та основні функції політичних партій

Виникнення перших об'єднань громадян, які інколи називають протопартіями, можна простежити вже за часів античності. У період Середньовіччя та Нового часу протопартіями називають різноманітні масонські ложі, ордени і т.д. Але, загалом, прийнято вважати партії винаходом європейської політичної культури. М.Вебер виокремлює три етапи розвитку партій: аристократичні угруповання, політичні клуби, масові партії. Однак, слід зауважити, що названі етапи розвитку пройшли

лише деякі політичні партії в Західній Європі (наприклад, ліберальна і консервативна партії в Англії).

Таким чином, перші політичні угруповання партійного типу в найбільш розвинутих країнах Європи та США з'являються в період утвердження капіталізму і формування інститутів представницької демократії (кін. XVII – перша пол. XIX ст.). Соціально-умовою їх появи було протистояння інтересів земельної аристократії та торгово-промислових кіл. На цій основі формувалися партії торі і вігів в Англії, роялістів і республіканців у Франції, федералістів і республіканців у США. В цей період партії існували як парламентські фракції, політичні партії-клуби, елітарні об'єднання політиків-однотумців. Пізніше, з виходом на політичну арену робітничого класу (друга половина XIX ст.) та поширенням загального виборчого права з'являються *масові політичні партії*. Першими партіями такого типу були Ліберальне товариство виборів в Англії (1861 р.) та «Загальний Німецький робітничий союз», заснований Ф.Лассалем в 1863 р.

Політичною передумовою формування партій було утвердження конституційних режимів, представницьких органів влади, встановлення стосунків між громадянами і владними інституціями на засадах правової держави, коли формування різноманітних об'єднань стало визнаватися приватною справою громадян, якщо тільки воно не суперечило діючим законам. Але досить тривалий час (до кінця XIX – поч. XX ст.) діяльність політичних партій в більшості розвинутих країн залишається нерегламентованою законом. Основною причиною правової неурегульованості діяльності партій у період виникнення була їх ідейна нелегітимність. Навіть у найбільш цивілізованих, з погляду політичної культури, англосаксонських країнах, не лише не існувало теорії політичних партій, а й самі партії у разі їх появи сприймалися з настоороженістю або й відверто вороже. До певної міри це було продовженням ідейно-правової традиції Стародавніх Греції і Риму, де демократія існувала як заснований на єдності поглядів і дій моністичний устрій. Слова «партія» і «фракція», що означали «частина» (причому опозиційна), тривалий час сприймалися як поняття з негативним відтінком. Не випадково, наприклад, Дж. Вашингтон в «Прощальному посланні» американському народу говорив про небезпечні наслідки «партійного духу», характеризуючи партії як знаряддя для підризу і узурпації народної влади. Негативно до партій відносились і ряд інших політиків і вчених: А.Токвіль, Дж.Міль, Ж.Лафайет і т.д.

З другої половини XX ст. виникає новий тип партій, які в політичній науці дістають назву «всеохоплюючі партії». Поняття «всеохоплюючі партії» вперше було використано Кірхаймером в 1966 р. і відобразало нові процеси у відносинах між партіями, державою і громадянським суспільством. По-перше, ерозія, стирання жорстких соціальних меж між різними соціальними групами суспільства послаблювала політичну ідентифікацію населення і розмивала попередню залежність між їх інтересами і партіями. По-друге, економічне зростання і політика «загального добробуту» ставили вимоги розробляти партійні програми, які відображали б інтереси не окремих соціальних груп, а всього населення загалом. По-третє, розвиток ЗМІ дозволив партійним лідерам звертатися до всіх виборців одразу, а не до якоїсь їх частини. Це зробило останніх скоріше «покуцями» партій, а не їх активними учасниками.

Короткий аналіз генези політичних партій дозволяє зробити висновок про те, що їх специфіка, діяльність залежить від особливостей розвитку того чи іншого суспільства. При цьому неzapеречним лишається той факт, що уявити сучасні політичні системи без партій неможливо. За словами Остіна Рейнса «політичні партії

створили демократію, а тому сучасна демократія не мислиться інакше, окрім як в партійному вимірі».

Політичні партії, їх сутність та основні функції. Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах чи інших політичних заходах. Тобто, політичну партію можна визначити як організацію, орієнтовану на здобуття легітимного контролю над урядом через процес виборів.

Важливою характеристикою партій є їх суспільні функції. Саме через них розкривається зміст партійної діяльності та місце партій у політичній системі. До основних функцій політичних партій можна віднести: 1) участь у виборчому процесі. Партії є свосвідними «електоральними машинами», які організують виборчі кампанії своїх кандидатів, надають їм необхідні для цього ресурси; 2) участь у політичному управлінні. Головна мета будь-якої – політична влада. Через своїх представників у законодавчій та виконавчій владі партії впливають на процес прийняття політичних рішень, беруть участь у виконанні управлінських функцій у державі; 3) відбір політичних лідерів і еліт. Селекція політичних лідерів починається всередині партій. Але більш важливим є відбір кандидатів для заняття позицій в органах влади; 4) представництва і узгодження різних соціальних інтересів. Політичні партії виявляють, обгрунтовують і формулюють інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, програм, передвиборних платформ. Партії трансформують окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог. А трансформувати окремі інтереси в політичні рішення без урахування інших інтересів дуже важко, майже неможливо; залучення громадян до участі в політиці. Завдяки різноманітній діяльності політичних партій здійснюється політична соціалізація і політична мобілізація громадян. формування у них якостей і навичок участі у відносинах влади; 5) забезпечення конкуренції у боротьбі за політичну владу; 6) формування громадської думки з суспільно-важливих питань; 7) формування та забезпечення легітимності політичної системи. Сучасні демократичні системи значною мірою створюються і функціонують через діяльність і взаємодію політичних партій. Політичні партії є головним посередником і інструментом взаємодії між громадянським суспільством і державною владою.

В контексті визначення основних функцій політичних партій можна визначитись з позицією у численних дискусіях стосовно наявної кількості партій у суспільстві. Оскільки утворення політичних партій є конституційним правом громадян, то заборонити цей процес неможливо. Свідченням цього є велика кількість партій у багатьох країнах світу: в Польщі біля 300, в Чехії біля 200, в Росії більше 300, в Україні біля 130 і т.д. Серед великої кількості партій у різних країнах є цілий ряд таких, які існують тільки на папері, утворені заради певних особистих амбіцій тощо. Є й такі, які можна назвати навіть екзотичними (наприклад, партії шанувальників пива, шанувальників жінок, автомобілістів і т.д.). Тому дійсно політичному партією слід вважати таку організацію, яка приймає участь у структуруванні голосів виборців, в реалізації владних відносин у суспільстві.

Порядок утворення та регламентація діяльності політичних партій. Більшість демократичних держав регламентують порядок набуття політичними партіями легального статусу. Існує три основні порядки набуття політичними партіями легального статусу: явочний, дозвільний та явочно-реєстраційний. Явочний порядок характеризується тим, що політична партія утворюється вільно без

попереднього дозволу державних органів та визнається легальною вже з огляду на сам факт її утворення. За явочним порядком не вимагається обов'язкової реєстрації партій, а отже подання відповідних документів (Великобританія, Бельгія, Греція, Данія). Дозвільний порядок полягає в тому, що для проведення заходів щодо створення партії потрібно отримати попередній дозвіл державного органу. Цей порядок найбільшою мірою обмжує свободу створення політичних партій і притаманний тоталітарним і жорстко-авторитарним режимам. Явочно-реєстраційний порядок утворення політичних партій характеризується двома основними рисами: політичні партії створюються вільно, без будь-якого попереднього дозволу, але набувають легального статусу лише шляхом реєстрації в компетентному державному органі. Такий порядок реєстрації партій діє в більшості сучасних держав.

Розрізняють чотири основні види державних органів, які здійснюють реєстрацію політичних партій:

1. Центральні органи державного управління (міністерства). Наприклад, Міністерство юстиції в Україні, Молдові; Міністерство внутрішніх справ у Словаччині.

2. Судові органи влади. Наприклад, суди загальної юрисдикції в Болгарії, Польщі, Португалії.

3. Вибірчі комісії (Мексика, Корея).

4. Спеціальні утворені адміністративні органи.

В законодавстві, що передбачає явочно-реєстраційний порядок утворення партій, встановлюється ряд вимог необхідних для їх реєстрації: наявність програми та статуту партії, відповідної кількості членів та структурних одиниць тощо.

Діяльність політичних партій обумовлюється і регламентується цілим рядом законів: Конституціями, законами про політичні партії, законами про вибори. Особливої регламентації потребує фінансова сторона діяльності партій. До початку 60-х років XX ст. фінансова діяльність політичних партій не була спеціальним об'єктом правового регулювання. Становище докорінно змінилось після Другої світової війни. Це було обумовлено цілим рядом чинників. По-перше, розширився масштаб діяльності політичних партій. Якщо раніше вони в основному займалися організацією і проведенням виборів, а у міжвиборчий період не проявляли ніякої активності, то на сьогоднішній день політичні партії - постійно діючий компонент політичної системи. Ця обставина привела до необхідності створення партіями розгалуженого постійного апарату, заснування власних дослідницьких установ та фондів, видавництва, ЗМІ тощо. По-друге, для фінансування усієї цієї різноманітної діяльності потрібні значні кошти. Звідси стає зрозумілим їх прагнення отримати кошти з різних фінансових джерел, що нерідко супроводжується фінансовими аферами і політичними скандалами. По-третє, істотна нерівність фінансових можливостей політичних партій призводить до нерівності їхніх шансів у політичному суперництві.

Перші закони, які регламентують фінансову діяльність партій, з'являються в 1966 р. в Данії, 1967 р. в ФРН, 1969 р. в Фінляндії. Попри всю різницю регулювання фінансової діяльності політичних партій у різних країнах, йому притаманні спільні риси: створення умов для політичної конкуренції; матеріальне забезпечення діяльності партій; сприяння ефективному виконанню ними своїх суспільних функцій.

Сучасне законодавство передбачає три групи фінансових джерел політичних партій:

1. Власні кошти політичних партій. До них відносяться: вступні й членські внески; відрахування до партійної каси з платні членів партії, що обіймають

політичні посади (народні депутати, урядовці); прибутки від партійних заходів; прибутки від майна та підприємницької діяльності.

2. Прийнятне фінансування політичних партій. Власні кошти складають незначну частину фінансових ресурсів політичних партій. Перш за все, у більшості країн залишається приватне фінансування партій. Як правило, забороняється фінансування партій з-за кордону, анонімне фінансування, обмежуються розміри внесків тощо.

3. Державне фінансування. Правовою засадою державного фінансування стало конституційне визнання політичних партій найважливішим інститутом громадянського суспільства. Наприклад, в Німеччині, якщо партія набирає на парламентських виборах більше 500 тис. голосів виборців, то держава компенсує їй витрати на організацію та проведення виборів з розрахунку 0,7 євро за один голос, після 700 тис. голосів компенсація становить 0,5 євро. В Чехії, наприклад, в 1995 р. 18 політичних партій отримали з державного бюджету близько 200 млн. корун (на той час 4,5 млн. доларів). А в 1997 р. 8 політичних партій отримали близько 300 млн. корун.

Політичні партії в постіндустріальному суспільстві. В 90-х роках ХХ ст. ряд відомих фахівців-політологів твердять про кризу політичних партій, підкреслюючи при цьому, що партії, які діють в індустріальному суспільстві, не мають майбутнього. Криза партій, на їх думку, обумовлена наступними чинниками: 1) низькою участю громадян в діяльності партій; 2) обмеженим вибором. Виборцям пропонують набір програм, які досить часто є незрозумілими і одноманітними; 3) низькою ефективністю політичних систем. Партії не виконують свої передвиборчі обіцянки; 4) ослабленням стабільної партійної ідентифікації.

В нових соціально-економічних умовах партіям вдалося знайти вихід з кризи. І як результат – поява нового типу партійних організацій – картельних партій («партій-професіоналів», «медіа-партій»). Яскравим прикладом такого типу партій стала партія С.Берлусконі «Вперед, Італія», що заявила про себе на виборах 1994 р. та отримала цілковиту перемогу у 2001 р. Ця партія скоріш нагадує модерне політичне підприємство, створене за допомогою професіоналів – політичних маркетологів і менеджерів. Політологи називають її «першою в світі воістину постмодерністською партією». Партія С.Берлусконі живиться з ключових секторів постіндустріальної економіки: фінансові послуги, телестанції і преса, одна з кращих у світі футбольних команд, мережа супермаркетів тощо. Вона не потребує великої кількості активістів і місцевих організацій, оскільки не фінансується членськими внесками, а отримує необхідні ресурси від фірм і підприємств, на базі яких була створена. Таким чином, відношення до партій їхніх членів все менше стає ідеологізованим, а більше носить інструментальний характер. І в цьому немає як нічого дивного, так і поганого (якщо, звичайно, мова йде про здоровий кар'єризм). В постмодерністському суспільстві партійність – як і приналежність до якоїсь конфесії, членство в якій-небудь асоціації чи навіть перебування у шлюбі – більше не є сенсом усього життя.

Отже, виникаючий тип картельних партій базується на безпосередній взаємодії політика і виборця без опосередкованого зв'язку партійної організації. Змінюється також і структура електоральної конкуренції, вона стає зрозумілою і регульованою. Відбувається це за рахунок того, що партії на найвищому рівні домовляються про взаємний інтерес заради загального «виживання». Інколи навіть існують домовленості не конкурувати на виборах.

2. Класифікація політичних партій

Класифікація політичних партій є важливим елементом аналізу їх діяльності. Найбільш поширеною є класифікація партій в залежності від положення в загальному спектрі політичних сил: ліві, центристські та праві. Такий поділ партій започаткований з часів Великої Французької революції (1789 р.), коли на засіданнях Національної Асамблеї праворуч від спікера розташовувались консерватори, що виступали за зберження монархії, ліворуч – радикали, котрі обстоювали ідеї загальної рівності, соціальної справедливості, а поміжковані, схильні до компромісу («болото») займали місце в середині залу. В сучасному світі такий поділ відображає розстановку політичних сил стосовно існуючого стану речей (статус-кво); вказує на прихильність партій до інноваційної (реформаторської чи революційної) або, навпаки, до охоронної (консервативної) чи реакційної політичної діяльності; характеризує їх тактику, передусім вибір методів політичної дії (радикальних або поміркованих) та ставлення до політичних суперників; характеризує прихильність партій до певної ідеології. До центристів зараховують ті політичні партії, які підтримують існуючий порядок, виступаючи за поступові зміни шляхом реформування. Партії, що пропонують радикальні суспільні зміни в напрямі розширення демократії, політичної і соціальної рівності, прийнято називати лівими. Політичні сили, які стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності, вважаються правими. Як серед лівих, так і серед правих політичних сил виділяються найрадикальніші, яких називають крайніми лівими або правими. Крайні ліві, як правило, дотримуються концепції «диктатури пролетаріату», а крайні праві поділяють ідеї національної або расової винятковості. Заради досягнення мети вони готові на будь-які, в тому числі й збройні методи захоплення влади. Крім вище вказаного критерію можна також виділити наступні: ідеологію, організаційну структуру, методи та засоби діяльності, соціальну базу. Класифікація політичних партій за даними критеріями подана в додатку Б.

Отже, парадигму (модель) сучасної політичної партії утворюють такі параметри: інституціоналізація, або місце і роль партії у політичній системі; статус у уряді (керівництво або участь), представленість (непредставленість) в органах влади (законодавчих, виконавчих, судових); соціальна база (стани, групи, конфесії, етноси тощо); політичні орієнтації; мета функціонування (суперництво на виборах, підрич політичної системи, підтримка еліти тощо); структурна незалежність (фінансові, інформаційні, кадрові можливості тощо); внутрішня організація (структура, географія впливу, ступінь централізованості тощо); рівень згуртованості, активності членів партії.

3. Партійні системи та їх основні різновиди

В політичній науці є цілий ряд підходів до тлумачення сутності партійної системи. Під нею розуміють: а) сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в ньому, тобто приймають участь у реалізації влади (функціональний підхід); б) сукупність політичних партій, що існують у країні, незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації згідно з чинним законодавством (інституціональний підхід).

Таким чином дискусійним є питання про те, чи всі партії які зареєстровані, слід відносити до партійної системи, чи тільки деякі? Американський політолог Дж.Сарторі пропонує наступні 2 *правила* для підрахунку ефективного числа партій у партійній системі.

Правило 1. Партію меншості можна не враховувати, вважаючи її непотрібною увесь той час, поки вона залишається зайвою в тому значенні, що вона ніколи не знадобиться для можливої участі в коаліції більшості чи опозиції. І, навпаки, партію меншості варто враховувати, незалежно від її розмірів, якщо вона вбачає своє призначення в тому, щоб через якийсь час стати учасником урядової коаліції.

Правило 2. Партію вважають значимою, якщо її існування чи поява впливає на тактику конкуренції партій, орієнтованих на уряд.

Іншими словами, значимі партії повинні володіти або коаліційним потенціалом (відповідно до правила 1), або потенціалом, що шантажує (відповідно до правила 2). Партії, які не володіють нічим із перерахованого вище, можна відносити до незначимих і їх не враховувати.

Отже, партійна система – це сукупність діючих у країні партій (правлячих і опозиційних) та відносин між ними, які складаються в процесі реалізації політичної влади в суспільстві: боротьба за владу на виборах, участь у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Становлення партійної системи обумовлено цілим рядом факторів. Перш за все особливостями становлення національної державності. В даному випадку виділяють 4 типи конфліктів, які мають суттєвий вплив на становлення партійної системи: конфлікт між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками і робітниками. Довготривалим результатом цих конфліктів є соціальні розколи, які і визначають в майбутньому специфіку партійних систем. По-друге, суттєвий вплив на партійну систему має виборча система. Даний вплив в політичній науці відомий як “закони Дюверже”, сутність яких описана в 12 розділі підручника. По-третє, вагомий вплив на формування партійної системи мають форма державного правління, форма державного устрою, політичний режим та соціальна структура суспільства.

Класифікація партійних систем. У країнах сучасного світу склались різні партійні системи. Найбільш відомими в політичній науці є класифікації партійних систем С.В'ятра, М.Дюверже, Дж.Сарторі.

С.В'ятр поділяє партійні системи на альтернативні та неальтернативні. Критерій поділу – можливість або неможливість замінити одну правлячу партію іншою. В межах вище виділених класів він розрізняє ряд специфічних партійних систем.

М.Дюверже виділяє однопартійну, двохпартійну та багатопартійні системи. Критерієм виділення в нього є кількість партій, яка приймає участь у реалізації владних відносин.

Дж.Сарторі розрізняє сім типів партійних систем: 1) однопартійна; 2) система з партією-гегемоном; 3) система з домінуючою партією; 4) двопартійна; 5) поміркованого плюралізму; 6) поляризованого плюралізму; 7) атомізована.

Однопартійна система характеризується: а) існуванням тільки однієї партії; б) первинною і домінуючою роллю партії в державі; в) зрощенням партійного апарату з державним; г) тоталітарним режимом.

Однопартійна система існувала в 20-40 х рр. в Італії, в 30-40 х рр. в Німеччині, в 20-80 х рр. в СРСР. Така система, на думку З.Бжезінського, орієнтована лише на самозбереження і не пристосована до самовдосконалення, що і приводить її до краху.

Гегемоністська система вирізняється наступними ознаками: а) наявністю декількох партій; б) панівним становищем однієї партії при відсутності конкуренції; в) визнанням іншими партіями керівної ролі правлячої партії; г) демократичним або авторитарним політичним режимом. Гегемоністська система була типовою в 50-80 х рр. для соціалістичних країн Східної Європи.

Система домінування характеризується: а) наявністю багатьох партій; б) тривалою (понад 25 років) перемогою однієї з партій на виборах; в) одноосібним формуванням домінуючою партією складу уряду; г) демократичним політичним режимом. Класичними країнами з партійними системами домінування є Швеція і Японія. У Японії з 1955 по 1995 рр. правлячою була постійно одна партія – ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом. Представництво багатоманітних суспільних інтересів за цих умов забезпечувалось боротьбою значної кількості фракцій всередині партії.

Двопартійна система. Вона має наступні ознаки: а) наявність багатьох політичних партій; б) існування двох партій значно потужніших за інші; в) формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; г) впливовою опозицією з боку партії, яка програла вибори; д) демократичний політичний режим. Класичними країнами з двопартійною системою є Великобританія та США.

Більшість політологів вважає, що така система є найоптимальнішою. Перш за все ідеологічні протиріччя між партіями поступово зникають, а дискусія між ними триває тільки з приводу того, яким повинен бути механізм реалізації державної політики. По-друге, з точки зору виборця така система полегшує вибір. По-третє, тільки двопартійна система дозволяє наблизитись до ідеалу відповідального уряду.

Система поміркованого плюралізму також є такою, яка сприяє динамічному функціонуванню політичної системи та суспільства загалом. Для неї є притаманними наступні ознаки: а) наявність багатьох політичних партій; б) представленість в парламенті лише деяких партій; в) коаліційний механізм формування уряду; г) відсутність позасистемної опозиції; д) демократичний політичний режим.

Прикладом систем такого типу є партійні системи Швейцарії, Бельгії, Італії, Фінляндії, Німеччини та ін.

Система поляризованого плюралізму. Для неї характерні наступні ознаки: а) наявність багатьох партій; б) гострота ідеологічного розмежування між партіями; в) формування уряду партіями центру; г) наявність двополярної деструктивної опозиції; д) демократичний політичний режим з елементами охлократії та авторитаризму.

Стабільність та ефективність функціонування такої системи залежить від міцності центристської коаліції. Наприклад, Італія (1947-1994 рр.), Франція до 60-х років ХХ ст. та ін. Такий тип партійної системи має перехідний характер.

Атомізована система. Ця система відрізняється від інших наступними ознаками: а) наявністю великої кількості партій і незначною їх впливовістю; б) присутністю позасистемних партій; в) формуванням уряду на позапартійній основі; г) демократичним режимом з елементами охлократії. Ефективність такої системи є надто мала. Проте за умови стабілізації демократичного правління, вона все ж таки має тенденцію до перетворення у більш консолідовану і впливову систему поляризованого плюралізму.

4. Становлення партійної системи України

Умовно становлення партійної системи України можна передати наступним чином: від однопартійності через атомізовану систему наявності великої кількості партій – до системи поляризованого плюралізму. Партійна система поляризованого плюралізму є перехідною і еволюціонує, як правило, до системи поміркованого плюралізму, яка є характерною для цілого ряду розвинутих країн світу.

Автори навчального посібника пропонують наступну періодизацію становлення партійної системи України (періодизація зроблена на основі електоральних і парламентських циклів по методиці М.Дюверже):

І період – період початкової багатопартійності (середина 80-х – кінець 1991 рр.).

Витоки сучасної багатопартійності в Україні можна віднести до підписання СРСР у 1975 р. Заключного акту гельсінської Ради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації своєї діяльності у вигляді Української гельсінської групи. Однак діяльність цієї групи переслідувалась правлячими колами, а її члени зазнали репресій.

Процес становлення багатопартійності в Україні відновився з початком перебудови, а після амністії політ'язнів-правозахисників з'явилися відверто антикомуністичні організації - Українська гельсінська спілка та Українська демократична спілка. В подальшому на базі цілого ряду демократичних організацій виник Народний Рух України за перебудову. Сама ідея Руху вийшла зі спілки письменників України, насамперед, її київської організації. 13 лютого 1989 р. в газеті "Літературна Україна" був опублікований проект програми Руху, а у вересні цього ж року відбувається його установчий з'їзд.

Після проведення перших альтернативних виборів 1990 р. до законодавчого органу влади в Україні виникає ряд політичних партій: Українська Гельсінська спілка перетворилась у партію, яка після установчого з'їзду отримала назву Українська республіканська партія. Відбулося розмежування на консерваторів і реформаторів у КППРС, з якої виділилась "Демократична платформа", яка стала Партією демократичного відродження України.

Процес прискорення партійного будівництва в Україні на даному етапі був обумовлений наступними значимими подіями:

а) в жовтні 1990 р. Верховна Рада (ВР) України скасувала статтю в Конституції УРСР про провідну і спрямовуючу роль Комуністичної партії;

б) прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України;

в) проведення в грудні 1991 р. референдуму щодо відношення населення України до незалежності та президентських виборів.

На кінець 1991 р. в Україні було зареєстровано 8 політичних партій: Українська Республіканська партія, Українська Селянська Демократична партія, Народна партія України, Партія Зелених України, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України, Українська Християнсько-демократична партія, Соціалістична партія України.

II період – атомізованої багатопартійності (кінець 1991 р.– початок 1998 р.).

В даний період відбувається ряд подій, які мали суттєвий вплив на процес утворення політичних партій. Це, насамперед, прийняття ВР України Законів "Про об'єднання громадян" (16 червня 1992 р.) та "Про вибори народних депутатів України" (18 листопада 1993 р.), які заклали підвалини правового регулювання діяльності політичних партій. У цей період відбуваються вибори до Верховної Ради України 1994 і 1998 рр. та вибори Президента України.

Процес утворення партій в Україні у цей період проходив наступним чином:

- партії, які вийшли з лав Компартії України на основі різних політичних платформ;

- партії, створені на основі опозиційних рухів та об'єднань громадян, які виникли в процесі перебудови;

-партії антикомуністичного та антирадянського спрямування, зародження яких мало як власну, так і еміграційну природу та походження.

Для даного періоду була характерною легалізація найбільш впливових партій – носіїв альтернативних ідеологій – КПУ та НРУ, інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендного» типу. Під «брендами» слід розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій як основи політичної діяльності та партійних програм. На кінець 1994 р. в Україні було вже зареєстровано 35 політичних партій, а наприкінці 1997 р. – 54.

Партійність депутатів ВР України на 1 грудня 1994 р. була наступною: КПУ – 91, НРУ – 22, СелПУ – 21, СПУ – 14, УРП – 11, КУН – 5, ППУ – 5, ПДВУ – 4, УНА – 3, ДемПУ – 3, СДПУ – 2, ГКУ – 2, ХДПУ – 2, УКРП – 1, ПЕВК – 1. Всього партійних депутатів – 187, позапартійних – 218.

III період – формування системи поляризованого плюралізму (початок 1998 – 2003 рр.).

В даний період слід відмітити наступні істотні події, які мали вплив на становлення партійної системи України: вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2002 р., вибори Президента України 1999 р., прийняття Верховною Радою України Закону “Про політичні партії в Україні” (5 квітня 2001 р.).

З прийняттям закону, який обумовлює діяльність політичних партій в Україні, була утворена нормативно-правова основа діяльності політичних партій, яку на сьогоднішній день складають: Конституція України, Закон України “Про політичні партії в Україні” (5 квітня 2001 р.) та Закон України “Про вибори народних депутатів України” (18 жовтня 2001 р.).

В Законі “Про політичні партії в Україні” обумовлюються гарантії діяльності політичних партій. В ст.3 Закону вказується, що в Україні можуть діяти тільки партії з загальнонаціональним статусом. Саме тому в Законі сказано, що рішення про утворення партії має бути підтримане 10 тисячами підписів громадян України, які мають право голосу і які є зібраними не менше як у двох третирах районів двох третій областей України. Членство в політичних партіях є фіксованим. Членами партій можуть бути тільки громадяни України. Не дозволяється утворення політичних партій у органах виконавчої, судової влади, в органах місцевого самоврядування, в військових частинах, в навчальних закладах та ін. державних установах.

Невдалим є розділ Закону, де обумовлюється регулювання фінансової діяльності політичних партій. В Законі вказується хто не може фінансувати діяльність партій, а реальний механізм фінансової діяльності партій відсутній. Не допускається фінансування політичних партій: 1) органами державної влади та органами місцевого самоврядування; 2) державними підприємствами та установами; 3) іноземними державами та їх громадянами; 4) благодійними та релігійними організаціями; 5) анонімними особами.

В Законі “Про вибори народних депутатів України” (18 жовтня 2001 р.) регламентується участь політичних партій у виборчому процесі. В даному Законі (ст.5) політичні партії вперше були віднесені до суб’єктів виборчого процесу. До окружних виборчих комісій включаються представники тих партій, які подолали 4% бар’єр голосів виборців на попередніх парламентських виборах та мають у поточному складі парламенту свої партійні фракції. Партія, згідно Закону, повинна відкрити виборчий рахунок не пізніше як за 50 днів до виборів. Виборчий фонд партії формується за рахунок коштів партії та добровільних внесків. Гранічна витрата виборчого фонду партії не може перевищувати 150 тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Кожна партія, яка приймає участь у виборах, має право

мати своїх повноважних преставників у кожному виборчому окрузі, які наділені широкими повноваженнями. Таким чином, державний контроль за діяльністю політичних партій в Україні здійснюється Міністерством юстиції України (за додержанням вимог Конституції, законів України) та Центральною виборчою комісією України (за додержанням порядку участі у виборчому процесі).

Процес утворення політичних партій у даний період відбувався наступним чином:

- нові політичні партії утворюються внаслідок розколів у вже існуючих партійних структурах;

- утворення партій адміністративним шляхом;

- ряд партій починають утворюватися і функціонувати як лоббистські угруповання (партії-політичні проєкти фінансово-промислових груп та окремих осіб). В Україні напередодні парламентських виборів 2002 р. експерти чітко виокремлювали наступні основні фінансово-промислові групи: Донецька ФІГ (політична надбудова – Партія регіонів), Дніпропетровська ФІГ (політична надбудова – політична партія «Трудова Україна»), група «Г.Суркіс – В.Медведчук» (політична надбудова – СДПУ(о), група П.Порошенка (політична надбудова – партія «Солідарність»), група Ю.Тимошенко (політична надбудова – ВО «Батьківщина»).

Таким чином, ідеологічний чинник створення партій останнім часом суттєво поступається за своїм впливом адміністративним, бізнесовим та суб'єктивним чинникам. Інтенсифікація цього процесу, «клонування» партій зумовлені переважно потребами легалізації, захисту та просуванням інтересів державно-політичної, бізнесової та партійно-політичної еліти.

Участь політичних партій у виборчому процесі. Важливим для дослідження участі партій у парламентських виборах є аналіз їх впливовості у суспільстві. Останнім часом українськими фахівцями було запропоновано декілька варіантів аналізу впливовості політичних партій. Так, експерти Українського центру економічних і політичних досліджень ім.Разумкова (УЦЕПД), вважають, що впливовість партій складається з суми наступних індикаторів: чисельність партії, організаційна структура, фінансові ресурси, інформаційні ресурси, вплив на Верховну Раду, вплив на Кабінет Міністрів, вплив на регіональному рівні.

Згідно інформаційного довідника «Політичні партії в Україні», підготовленого Центральною виборчою комісією, в усіх регіонах України мають легалізоване представництво лише 12 політичних партій (11% від загальної кількості): АПУ, ВО «Батьківщина», ВО «Громада», ДемПУ, КПУ, НДП, НРУ, «Демократичний Союз», «Соціал-демократичний Союз», СДПУ(о), СПУ (дані на 1 січня 2001 р., коли були зареєстровані 109 політичних партій).

Протягом 2001 р. особливу активність в розбудові своїх структур проявили наступні партії: «Трудова Україна», Партія регіонів, Партія «Реформи і порядок», ВПО «Жінки за майбутнє», УНР. Тобто, лише біля 20 партій мають свої осередки по всій Україні.

31 партія (28,5%) має легалізовані осередки в більшості регіонів України, 48 (44%) – менш ніж у половині регіонів. Зовсім не мають легалізованих регіональних осередків 18 (16,5%) політичних партій: Партія «Нова генерація України», Партія радикального прориву, «Русь єдина», Партія інтелігенції України, Комуністична партія (трудоших) та ряд інших.

Переважна більшість провідних політичних партій активно вдаються до створення проміжних структур: молодіжних, жіночих та інших громадських організацій, що діють під егідою партії. З формально-правової точки зору ці організації не є структурними підрозділами партій. Водночас, наявність таких

структур, по-перше, є засобом формування партійного кадрового резерву, по-друге, дозволяє партії більш ефективно формувати та більш широко демонструвати свою позицію у тих чи інших сферах; по-третє, залучати додаткові ресурси при проведенні виборчих кампаній чи масових акцій. Наприклад, під егідою НДП створені жіноча Народно-демократична спілка «Дія», Народно-демократична Ліга молоді; Партії регіонів – Спілка молоді регіонів України; СДПУ(о) – «Українська соціал-демократична молодь».

Якщо дані про наявність легалізованих осередків є точними, то встановити реальну чисельність партій досить складно. Проблема полягає в тому, що джерелом даних про чисельний склад партій є самі партії. При цьому вони, по-перше, не завжди мають фіксоване членство та відпрацьовані механізми партійного обліку; по-друге, партії зацікавлені в завищенні власної чисельності в пропагандистських цілях. Тому незалежні дані про чисельність партій мають скоріше оцінювальний характер. Чисельність політичних партій – головних суб'єктів виборчого процесу на кінець 2001 р. є приблизно такою: Партія регіонів – 352 тис. чол., СДПУ(о) – 250 тис., ВО «Батьківщина» – 140 тис., Комуністична партія України – 130 тис., Народно-демократична партія України – 105 тис., Партія «Демократичний Союз» – 63 тис., Соціалістична партія України – 50 тис., Партія зелених України – 50 тис., Український Народний Рух – 46 тис., Партія «Реформи і порядок» – 38 тис., НРУ – 20 тис., Політична партія «Трудова Україна» – 10 тис., Політична партія «Яблуко» – 2 тис. Водночас, за різними підрахунками, членами українських політичних партій є приблизно 2 млн. осіб. Це 4–5% дорослого населення країни. Частина українців, які є членами партій, не відрізняється від аналогічного показника в деяких країнах із міцнішими і довготривалими демократичними традиціями: Нідерланди – 2,8%, Великобританія – 3,3%, Німеччина – 4,2%. Іншим важливим критерієм впливу партій у суспільстві є показник партійної ідентифікації. Він відображає частку виборців, які ідентифікують, ототожнюють себе з тією чи іншою політичною партією. Загальний показник партійної ідентифікації в розвинутих демократичних країнах є досить високим: Великобританія – 90%, США – 74%, Норвегія – 66%. В Україні такий показник значно нижчий, що засвідчує низький рівень довіри громадян до політичних партій.

У виборах до Верховної Ради 1998 р. політичні партії виступали як окремі суб'єкти виборчого процесу, оскільки 225 депутатів обирались за партійними списками. У ЦВК було зареєстровано 21 партію і 9 виборчих блоків (19 партій), які приймають участь у виборах (Див.: Додаток Л). Отже, 40 партій прийняли рішення брати участь у виборах. Загальні характерні ознаки виборчої кампанії в багатомандатному окрузі були наступні:

- участь великої кількості партій, що привело до значного розсіювання голосів виборців;
- прогнозована перемога «лівих» партій;
- схожість партійних програм і лозунгів ускладнювала вибір виборців;
- участь у виборах партії влади (нею стала НДП);
- активне використання політичними партіями ЗМІ для проведення агітації;
- ряд партій були утворені на швидкоруч перед виборами, а отже мали суто регіональний вплив.

За результатами голосування в 1998 р. 4% виборчий бар'єр подолали 7 партій і виборчий блок СПУ/СелПУ, які і розділили 225 депутатських мандатів: КПУ – 84 (24,65%), НРУ – 32 (9,4%), СПУ/СелПУ – 29 (8,5%), ПЗУ – 19 (5,4%), НДП – 17 (5,01%), ВО «Громада» – 16 (4,6%), ПСПУ – 14 (4,04%), СДПУ(о) – 14 (4,01%) (Див.: Додаток Л). Виборча квота становила 77 695. Додавши до 225 мандатів ще 79, які

були отримані кандидатами від партій в одномандатних округах, партії так і не змогли забезпечити чіткого структурування Верховної Ради. Значна кількість – 118 місць дісталась позапартійним депутатам. Впродовж діяльності Верховної Ради спостерігались постійні масштабні зміни у переліку та розмірах депутатських фракцій та груп. 3 фракції припинили своє існування («Громада», ПСПУ СелПУ), натомість були утворені 7 нових фракцій партіями, що не досягли успіху на виборах, або ж виникли вже після них («Трудова Україна», «Яблуко»), ПРП, «Батьківщина», «Солідарність», «Демократичний Союз», «Регіони України», «Сдність»), 46 депутатів не ввійшли до жодної з фракцій.

На відміну від Верховної Ради II скликання, де переважали депутатські групи, в новообраному парламенті 1998 р. була надана перевага партійно-фракційній формі об'єднання депутатів. В результаті в його складі на першій сесії були сформовані 9 фракцій, кожна з яких носила назву відповідної партії чи блоку партій, і одна група під назвою «Незалежні».

Відігравали свою роль у впливовості тієї чи іншої партії в парламенті президентські вибори 1999 р. З 13 кандидатів, які взяли участь у виборах, 11 були представниками політичних партій. Лідери політичних партій, які брали участь у президентських виборах, отримали в першому турі 49,63% голосів виборців. Після перемоги Л.Кучми на перший план вийшли партії СДПУ(о) та «Демократичний Союз», які активно підтримували його на виборах.

Після президентських виборів, у січні 2000 р. за активної участі новоутворених депутатських об'єднань, у ВР України була сформована парламентська більшість із 237 депутатів, членів 11-ти фракцій та груп: СДПУ(о), «Трудової України», Партії зсєлення, «Батьківщини», «Відродження регіонів», «Громади», НДП, обох рухів, «Реформи-Конгрес», Незалежних. Існувала більшість всього три місяці, з січня по квітень, але це було вперше за 10 років існування українського парламентаризму. Утворенню більшості у ВР заважає ряд причин, серед яких головними є:

- механізм обрання і структурування парламенту безпосередньо не орієнтований на створення більшості;
- існують лише фрагменти взаємодії між урядом і парламентом, а цілий ряд питань цієї взаємодії неурегульовані.

Участь політичних партій у діяльності органів місцевого самоврядування обмежена недосконалою законодавчою базою, насамперед, закону про вибори до органів місцевої влади. З майже 300 тис. депутатів місцевих рад лише 17537 (7.6%) є партійними. Найбільше представництво має КПУ (6675 депутатів або 2,9%), АПУ (3403 депутати або 1,8%), ПРУ (1969 депутатів або 0,86%), «Громада» (1402 депутати або 0,61%), НДП (1366 депутатів або 0,6%) (вибори 1998 р.).

Беручи до уваги критерії впливовості партій, до найбільш впливових можна віднести наступні: СДПУ(о), НДП, Партію регіонів, «Демократичний Союз», СПУ, ПРУ, КПУ, Політична партія «Трудова Україна», Партія «Реформи і порядок» та ряд інших.

Розташування партійно-політичних сил напередодні парламентських виборів і після парламентських виборів 2002 р. Важливою характеристикою парламентських виборів 2002 р., з чим погоджується більшість відомих українських політиків та фахівців, є те, що їх результати будуть мати суттєвий вплив на результат президентських виборів 2004 р. Найвірогідніші лідери майбутньої президентської кампанії розглядають парламентські вибори 2002 р. як підготовчий етап, перевірку сил і можливість зайняття найвигодніших позицій перед виборами Президента України. Тому вибори 2002 р. будуть проходити в умовах, коли виконавча влада, Адміністрація Президента робитимуть все для того, щоб опозиційні сили отримали

якомога менше місць в парламенті. Адміністративний ресурс та новітні політехнології – це ті важелі, якими влада буде впливати на перебіг і результати виборів.

Адміністративний ресурс можна визначити як вплив посадових осіб з використанням владних повноважень на перебіг, результати та інші складові виборчого процесу з метою збереження влади. Дія адміністративного ресурсу розпочинається з розробки законодавства про вибори і закінчується впливом на результат виборів та розташування політичних сил у парламенті.

Інший важіль впливу на перебіг виборчої кампанії – застосування виборчих технологій. У 2001 р. відкрито заявили про свою співпрацю з політичними партіями ряд відомих PR-агентств Росії: Фонд ефективної політики Г.Павловського буде працювати з СДПУ(о), Школа культурної політики П.Щедровицького працює з виборчими блоками «За Єдину Україну» та ВБ «Команда озимого покоління», «Група Островського» також співпрацює з блоком «За Єдину Україну», консультувати політичну партію «Трудова Україна» будуть французи з команди Ж.Сегана, іміджмейкера президентів Міттерана і Кваснєвського, консалтінгова група «Імідж-контакт» буде працювати з Партією регіонів, PR-агентство «Нікколо М» – з партією «Яблуко». При проведенні виборів 2002 р. використовувались наступні технології:

1) клонування. Ідея клонування використовувалась вже на виборах 1998 р. На противагу СПУ (О.Мороза) була утворена ПСПУ (Н.Вітренко), методом розколу були утворені декілька ліберальних та «зелених» партій і т.д. Була використана ця ідея і в ході виборчої кампанії 2002 р. як по відношенню до політичних партій, так і по відношенню до кандидатів-мажоритарників. Ціль такого методу – залучити виборців схожістю імен і назв, розсіяти голоси, дискредитувати лідерів виборчих перегонів;

2) партії трастового типу. Сутність технології – продаж місць в партійних списках. Такі партії не ставлять за мету перемогти на виборах. Ті ж, хто їх створює, присвоюють зібрані гроші, заробляючи таким чином на виборах;

3) акцептування уваги не на передвиборні платформи партій (блоків) або кандидатів, а на їх іміджі. Вже на парламентських виборах 1998 р. було відмічено, що пересічний виборець ставав мішенню агітаційних атак близько 70 суб'єктів виборчих змагань різного рівня. Імідж є таким же достатнім і вагомим фактором політичного (виборчого процесу), як і окрема політична течія чи партія. Достатньо згадати Шарля де Голля та Маргарет Тетчер, які стали уособленням цілих політичних течій на тривалий час. По-друге, в контексті передвиборної агітації імідж набуває ваги символічного послання блоку, партії чи окремого кандидата до виборців, які мало цікавляться глибинними питаннями політичного життя та деталями передвиборчих програм. По-третє, за умов символізації політичної інтеракції доцільність використання політичного іміджу зумовлена необхідністю швидкого і ефективного виходу політичного актора на політичний ринок, контрастнішого його позиціонування на цьому ринку;

4) іменні блоки. Сутність технології полягає в назві блоків іменами відомих політичних лідерів. Це допомагає виборцю вирізнити їх з цілого ряду нових передвиборчих блоків. Зокрема, до назви виборчого блоку «Наша Україна» було додане ім'я В.Ющенко, були утворені виборчі блоки Н.Вітренко, Ю.Тимошенко;

5) зняття з реєстрації за недостовірні дані в декларації про доходи.

Напередодні виборів в Україні було зареєстровано понад 130 політичних партій. Суб'єктами виборчого процесу стали 20 політичних партій та 13 виборчих

блоків, до яких увійшло 42 політичні партії. Загалом у виборах взяли участь 62 політичні партії (Список партій та виборчих блоків поданий у додатку М).

Важливою особливістю виборчої кампанії 2002 р. стало те, що значна частина політичних сил для ефективного участі у виборчій кампанії внутрішньо структурується вже не в рамках окремих політичних партій. Політики перейшли до формування міжпартійних блоків і укрупнення політичних партій. Є всі підстави стверджувати, що на процес структурування мали значний вплив не ідеологічні чинники, а інші: інтереси бізнесу, лояльність чи опозиційність до глави держави. Наприклад, блоки В.Ющенка і Ю.Тимошенка не змогли об'єднатися саме через різне ставлення до Президента України. Під час блокування політичних сил відчутним був також адміністративний ресурс – насамперед за його допомогою був створений блок «За єдину Україну».

Політична конфігурація основних політичних сил напередодні виборчої кампанії 2002 р. є наступною:

Ліві: КПУ, блок Н.Вітренко, СелПУ, СПУ;

Центр: СДПУ(о), блок «За єдину Україну», блок «Єдність», блок ДемПУ – «ДемСоюз», «Жінки за майбутнє», ПЗУ.

Праві: блок В.Ющенко «Наша Україна», блок Ю.Тимошенка, блок «Команда озимого покоління».

Крім вищевказаних блоків шанс подолати 4% бар'єр голосів виборців мали наступні суб'єкти виборчого процесу: КПУ, ПЗУ, «Жінки за майбутнє», СДПУ(о), СПУ, блок Н.Вітренко.

Огляд передвиборчих програм політичних партій засвідчує суттєву еволюцію цього головного виборчого документа у порівнянні з виборами 1998 р. Абсолютна більшість нинішніх програм – виразно соціально-економічні документи, де ключовими є вимоги піднесення економіки, створення нових робочих місць, підвищення заробітної плати та пенсії, гарантоване забезпечення безоплатної охорони здоров'я та освіти. Ця соціальність передвиборчих програм підкреслена головними гаслами, що винесені у заголовки чи підназви цих документів. Найчастіше зустрічаються поняття «добробут», «соціальний захист», «справедливість» і «порядок». У той же час, головними ознаками нинішнього стану української держави абсолютна більшість програмних документів визначає корумпованість влади та бідність громадян. Конкретні характеристики передвиборчих обіцянок фактично зникли з програмних документів у порівнянні з 1998 р. Жоден із впливових виборчих блоків партій не задекларував цифрових показників своїх програм.

Але популістські гасла все ж залишилися. Вони притаманні менш знаним і впливовим партіям та блокам. Партія «Нова сила» заявляє, що Україна має стати 120-мільйонною державою за кількістю населення. «Російський блок» обіцяє здешевлення енергоносіїв у 2,5 рази. Найбільший прожитковий мінімум збирається забезпечити Партія реабілітації тяжкохворих України – 900 дол. США на місяць і т.д.

Результати голосування по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу подані авторами в додатку М. Кількість голосів, поданих за партії, які отримали 4 та більше відсотків голосів виборців 19 млн. 626668 (75,75%). Це значно більше, ніж у 1998 р. (65,79%). Це свідчить про те, що у порівнянні з минулими виборами громадяни України стали більш компетентними: вони акуратніше заповнювали бюлетені; чітко розрізняли політичних двійників (КПУ(о) – 1,4% голосів, блок «Народний рух України» – 0,15%, Всеукраїнська партія трудящих на чолі з О.Морозом – 0,34%); відмовили у мандатах аполітичним партіям – ПЗУ (1,29%), «Жінки за майбутнє» (2,11%), Українська морська партія (0,11%);

«фальшиво-опозиційним» партіям – «Яблуко» (1,15%), «Блок Н.Вітренко» (3,22%); політичним проектам, створеним спеціально для виборів – блок «Єдність» (1,01%), блок «Проти всіх» – 0,11% і т.д.

Виборча квота становила 87229 отриманих голосів, коефіцієнт перерозподілу 1,3201. За формуюлю перерахунку голосів виборців у депутатські мандати Т.Хейра блок «Наша Україна» отримав 70 мандатів, КПУ – 59, блок «За єдину Україну» – 35, блок Ю.Тимошенка – 22, СПУ – 20, СДПУ – 19.

Висуванці партій і блоків перемогли лише в 129 з 225 мажоритарних округів. На першому місці Партія регіонів – 28 мандатів, на другому – Аграрна партія – 20 мандатів, на третьому НДП – 16 мандатів, на четвертому Партія «Реформи і порядок» – 11 мандатів, далі СДПУ(о) – 8 мандатів і т.д. Якщо скласти разом кількість мандатів в одномандатних виборчих округах і по списку, то на першому місці КПУ – 57 мандатів, на другому Партія регіонів – 33 мандати, на третьому Аграрна партія – 29 мандатів, на четвертому СДПУ(о) – 26 мандатів.

Розподіл політичних сил у парламенті за підсумками першої сесії (на 15 липня 2002 р.) мав наступний вигляд: «Наша Україна» – 110 депутатів, КПУ – 63, ПППУ і «Трудова Україна» – 40, «Регіони України» – 36, СДПУ(о) – 33, БЮТ – 23, СІУ – 21, НДП – 17, депутатські групи: «Демократичні ініціативи» – 18, «Європейський вибір» – 18, «Народовладдя» – 17, «Народний вибір» – 15, фракція «Аграрії України» – 16. В жовтні 2002 р. лідерами проурядових фракцій було заявлено про утворення парламентської більшості.

Результати виборів також показали, що в Україні відсутній реальний політичний механізм їх втілення в життя. Перш за все, після виборів в областях України повинні призначатись нові голови ОДА в залежності від того, яка партія отримала перемогу. Це дасть змогу ввести інститут політичної відповідальності за стан справ у окремих областях. В протилежному разі виникає парадоксальна ситуація: електорат області підтримує одну політичну силу, а управляє областю інша. В такому випадку в суспільстві неможливо буде досягти відповідного цивілізаційного рівня партійної ідентифікації. Прикладом може бути Закарпатська область. Так, в 1998 р. на парламентських виборах перемагав СДПУ(о), яка заявляла про те, що готова взяти відповідальність за стан справ в області. Але, головою ОДА спочатку призначається В.Балога, а потім – Г.Москаль, які не підтримують СДПУ(о). В 2002 р. в Закарпатті перемагав блок В.Ющенко «Наша Україна», але головою ОДА після виборів призначається І.Різах, голова обласного осередку СДПУ(о). Аналогічні процеси відбуваються і в інших областях України.

Структурні зміни у партійній системі також можливі лише за умов відповідних висновків та рішень після виборчої кампанії. Політичні партії і блоки, які були проігноровані виборцями, фактично втратили статус загальнонаціональних партій і повинні далі діяти як звичайні об'єднання громадян. Як відомо, 19 партій та виборчих блоків не змогли набрати навіть 1% голосів виборців (Див.: Додаток М).

Таким чином, відсутність механізму реалізації результатів виборів – це свідчення того, що в політичну систему України мають бути внесені суттєві зміни. Про необхідність реформування органів державної влади заявили після парламентських виборів як лідери проурядових, так і лідери опозиційних партій. Основні напрямки такої реформи можуть бути наступними:

- законодавче врегулювання діяльності парламентської більшості та парламентської опозиції;
- запровадження пропорційної моделі виборів до ВР України, а також до обласних, районних і міських Рад;
- виборність керівників області (нинішніх голів ОДА);

- розведення в часі парламентських і місцевих виборів;
- формування Кабінету Міністрів парламентською більшістю і т.д.

5. Місце і роль громадських об'єднань і рухів у політичній системі суспільства

Громадські організації та рухи – це добровільні масові об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Свідчення про об'єднання людей із спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже у стародавніх суспільствах. Починаючи з античних часів з'являються різноманітні суспільні об'єднання, котрі до певної міри впливають на суспільно-політичний розвиток. Такими об'єднаннями можна вважати численні філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні ридарські ордени, різноманітні таємні організації (масонські ложі тощо). З поширенням демократії та зростанням рівня політичної культури у XIX ст. простежується тенденція до розширення розмаїття громадських об'єднань та рухів, зростання їхнього впливу на функціонування і розвиток суспільства в цілому.

Історія громадських об'єднань у Російській імперії налічує не набагато більше двох сторіч. 31 жовтня 1765 р. імператриця Катерина II утвердила статут першого в імперії громадського об'єднання – “Вільного економічного товариства”. В Західній Європі на той час уже була розвинута ціла система найрізноманітніших громадських об'єднань, що становили основу громадянського суспільства. Всі вони виступали як альтернативні позадержавні структури для захисту інтересів громадян від безконтрольного втручання держави.

В Російській імперії розвиток громадських об'єднань пішов іншим шляхом. Внаслідок запізненого формування правового законодавства для громадських об'єднань, вони не отримали характеру соціальної альтернативи. Крім того, слов'янське цивільне право, на відміну від римського та європейського, не мало розроблених принципів взаємодії держави та позадержавних структур. Тому громадські об'єднання замість того, щоб виступати захисником інтересів громадян, насправді були продовженням влади держави у громадянському суспільстві.

В 20-40-і роки XIX ст. в Україні визначаються головні напрями діяльності громадських об'єднань, яких на сьогоднішній день уже налічується чимало. Основні напрями їх діяльності наступні: благодійні товариства; національно-визвольні товариства; професійні об'єднання; громадські об'єднання, цілі яких – національне відродження; краєзнавчі товариства тощо. За масштабом діяльності в Україні на той час діяли імперські, всеукраїнські, повітові та сільські громадські об'єднання. З встановленням Радянської влади в Україні вся система громадських об'єднань була ліквідована. Соціальна творчість повністю контролювалася державою, були принципово змінені функції, завдання та цілі позадержавних структур, їх місце і роль у суспільному житті.

Такий стан справ залишався практично до середини 80-х років XX ст. І тільки з початком перебування (1985), проголошення незалежності, прийняттям Конституції України, починається новий етап у розвитку громадських об'єднань в Україні. Сьогодні, грунтуючись на видах діяльності, громадські організації поділяються на: професійні (профспілки); економічні (спільні підприємств, кооператорів, селян); конфесійні (католицькі, мусульманські, іудейські тощо); культурологічні та освітянські (товариство “Просвіта” тощо); спортивні; туристичні;

наукові та науково-технічні; оборонні; екологічні; організації встеранів, жінок, молодіжні тощо.

Характерними ознаками громадських організацій є: 1) вони є масовими об'єднаннями громадян для реалізації довгострокових цілей; 2) мають свій статут; 3) характеризуються чіткою структурою (членство, керівні органи тощо). Громадські рухи відрізняються від громадських організацій наступними ознаками: їх діяльність має тимчасовий характер, і по досягненні мети вони або розпадаються, або перетворюються на партії (Народний Рух України) чи громадські організації; вони не мають чіткої організаційної структури.

На сьогоднішній день розрізняють наступні різновиди рухів: політичні рухи ("Солідарність" в Польщі, "Саюдіс" в Литві тощо); масові демократичні рухи (за демократичні перетворення, антифашистські рухи, рухи проти расової дискримінації тощо); соціальні рухи; "неосоціальні рухи" (екологічний, неофеміністський тощо). В політичній науці існує цілий ряд типологізацій рухів, одну з яких запропонував Ентоні Гідденс: трансформативні рухи (спрямовані на радикальні зміни в суспільстві); реформаторські (пов'язані з модифікацією існуючих порядків); рухи порятунків (наприклад, релігійні, екологічні); альтернативні рухи (зосереджуються на усуненні негативних рис, звичок – рух за здоровий спосіб життя, рух проти наркоманії тощо).

Аналізуючи виникнення і розвиток громадських рухів, польський політолог С.В'ятр виділив п'ять основних стадій у їхньому становленні: 1) створення передумов руху (з'являється суспільна потреба у соціальних змінах і формується ініціативна група); 2) стадія висловлення прагнень (формулюється програма, принципи); 3) стадія агітації (рух розширює коло своїх прихильників); 4) стадія розвинутої політичної діяльності; 5) стадія затухання (цілі досягаються або виявляється неможливість їх досягнення).

Значення і роль громадських організацій і рухів для функціонування політичної системи суспільства в цілому зумовлюється їх функціями. Сучасні політологи виділяють дві групи функцій: 1) функції, які вони виконують стосовно забезпечення інтересів своїх членів; 2) функції, виконувані ними стосовно системи влади в державі (вони є проміжною ланкою у взаєминах індивіда і держави). Отже, громадські організації і рухи є невід'ємним елементом будь-якого демократичного суспільства. Їх соціально-політичне призначення і роль полягає, насамперед, у тому, що вони допомагають людям у повсякденному житті, звільняють особистість від необхідності самостійно вирішувати безліч проблем, відкривають широкі можливості для суспільно-політичної ініціативи народу, для здійснення ним самоврядування.

ПОЛІТИЧНІ ВИБОРИ

1. Вибори в історії людства.
2. Принципи проведення та головні процедури виборчої кампанії.
3. Основні типи виборчих систем сучасності: порівняльний аналіз.
4. Особливості формування виборчої системи України.

1. Вибори в історії людства

Вибори та голосування як способи народоправства, прийняття спільною рішєнь, обов'язкових для всіх, практикуються в історії людства здавна. З стародавніх часи влаштування публічної влади та її функціонування ґрунтувалися на виборності

крайних (старших, мудріших, сильніших) членів общини для управління суспільним життям. Це, так звана, первіснообщинна демократія. Саме на родовій раді, сході дорослих співродичів первісні люди обирали тих, хто має управляти общиною. Первісні форми народного волевиявлення полягали, зокрема, в тому, що на племінній сході люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Народні збори й виявлення спільної волі голосуванням на них, вогутання (лат. *votum* – спільна думка, бажання, воля) – це прояви прямої або безпосередньої демократії.

Витоки представництва, коли громадянин делегує шляхом виборів свої владні повноваження, можна знайти в політичній історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Представницька демократія – це така форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою й розв'язанні загальних питань, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати їхні інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і, через своїх обранців, впливають на управління державою. В Стародавніх Афінах виборними були наступні соціальні інститути: рада чотирьохсот (реформи Солона), а потім п'ятисот (реформи Клісфена), гелієя (суд присяжних), магістратура.

Центральними органами Римської республіки (509 р. до н.с.) були: сенат, який обирався громадянами, народні збори, магістрати, народні трибуни. Голосування після обговорення питань у сенаті проводилось розходженням голосуючих у різні боки (дещо схоже голосування в сучасному англійському парламенті). До речі, саме від тих часів походить саме поняття «кандидат». У Давньоримській республіці громадянин, який претендував на високу державну посаду, надягав на себе білий одяг (латинською мовою *candida*) і ходив вулицями, закликаючи громадян віддати за нього свої голоси.

Елементи виборності органів врядування та колективного волевиявлення можна побачити й у суспільствах доби Середньовіччя. Перші парламенти, до яких громадяни обирають своїх представників виникають, в Європі в XI–XIV ст. (кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії). Слово «парламент» походить від французького «*parler*» – говорити, висловлювати думку.

Першим європейським парламентом, який почав працювати на постійній основі, був парламент Англії (в кінці 90-х років XIII ст. почав діяти регулярно). В 1352 р. парламент розділився на дві палати: верхню – спадкову палату лордів і нижню – палату обшин. А в 1689 р. з прийняттям «Білля про права» він остаточно отримав законодавчі права.

У Франції перші Генеральні штати були скликані Філіпом IV Красивим і були лише дорадчим органом, не маючи реальної влади. Крім цього, на відміну від Англії, представницькі збори у Франції скликають нерегулярно: з 1421 по 1439 рр. діють постійно, останній раз скликаються в 1614 р., а потім лише в 1789 р. Від сучасних представницьких органів середньовічні станово-представницькі збори відрізнялися наступними ознаками: 1) їх становий характер; 2) обмеженість прав, які, як правило, не були закріплені законом, в тому числі і права законодавчої ініціативи; 3) відсутність єдиних правил виборів представників від станів; 4) рекомендаційний, а не обов'язковий характер прийнятих рішень; 5) нерегулярність скликання; 6) обов'язковість виконання наказів виборців (імперативний мандат).

Незважаючи на те, що станово-представницькі збори виникають ще в XII ст., вибори як ліберально-демократичний спосіб організації взаємовідносин політичної влади і громадян, поширюються в деяких країнах Європи та США лише з XVIII ст. Однак, то були не ті вибори, які ми звикли бачити сьогодні. Більше того, історія

цілого ряду країн Старого Світу (США, Англія, Франція і т.д.) показує постійну боротьбу різних соціальних груп суспільства за свої виборчі права.

В Англії на початку XIX ст. процес вибору до парламенту відбувався за досить примітивними правилами. Перш за все, великі міста не мали своїх представників у парламенті, а так звані «гнилі містечка», які ледь існували, обирали свого представника. Це було зручно тим, хто міг купувати голоси виборців. Були такі міста, де виборчим правом користувались лиш власники будинків, підкупивши яких можна було забезпечити собі обрання. В іншому місті виборцями визнавали лише тих, хто міг варити собі гарячу їжу. Бувало й таке, що обирали тільки мер та правляча корпорація, тобто 15–20 чоловік.

Перша виборча реформа в Англії відбувається в 1832 р. Даною реформою були ліквідовані «гнилі містечка» і створені нові виборчі округи в нових промислових містах. Робітники не отримують виборчих прав, останніми були наділені тільки ті, хто є сплатниками високого прибуткового податку.

Друга виборча реформа відбувається в 1867 р. за підтримкою лідера консерваторів А.Дізраелі. Реформі передували організовані виступи громадян, які боролись за свої виборчі права. В 60-х роках була утворена «Ліга реформ», об'єднання, головна мета діяльності якого – загальне виборче право для чоловіків від 21 року. 22 липня 1866 р. в лондонському Гайд-парку відбувається масова демонстрація на підтримку виборчих реформ. З осені рух отримує масовий характер: в Манчестері на мітингу – 300 тис. чол., в Бірмінгемі – 250 тис. чол., в Глазго – 200 тис. чол. і т.д. Виходячи з того, що реформа була неминучою, уряд приймає новий виборчий закон. Даний закон знижував майновий ценз і збільшував кількість виборців з 1 млн. чол. до 2,5 млн. чол. за рахунок дрібної буржуазії і найбільш забезпечених робочих. В законі зберігся цілий ряд обмежень в виборчих правах.

Третю виборчу реформу проводить уряд У.Гладстона в 1884 р. Ця реформа надала право голосу робітникам, які наймають квартиру в сільській місцевості і дрібним орендарам.

Практично в цей же час, згідно Конституції Германської імперії (1871 р.) було проголошено загальне виборче право, але до виборів не допускалися жінки, військовослужбовці, молодь до 25 років і т.д. В Прусії, яка займала 2/3 імперії, діяла трьохкласова виборча система, коли 1 голос юнкерства прирівнювався до 10 голосів робітників. Навіть Бісмарк назвав цю систему «насмішкою над здоровим глуздом».

Тільки в XX ст. принцип загального виборчого права успішно починає втілюватись в життя. В Англії, наприклад, з 1918 р. право голосу отримали всі чоловіки від 21 року і жінки від 30 років. Сучасні суспільно-політичні вибори, формування органів влади та державного управління шляхом вільного і загального волевиявлення громадян стали незаперечною цінністю суспільства XX сторіччя, однією з головних ознак справедливого суспільного устрою. Ця норма зафіксована в ряді міжнародно-правових документів. Приміром, ст.21 Загальної декларації прав людини проголошує: «1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. 3. Воля народу має бути основою влади уряду: ця воля повинна виявлятися у періодичних і не сфальсифікованих виборах, які мають проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування...».

2. Основні принципи проведення та головні процедури виборчої кампанії

Вибори – це передбачена Конституцією та законами форма прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу шляхом таємного голосування щодо формування конституційного, якісного та кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадової особи.

Основні принципи проведення виборів:

Вільні вибори. Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення.

Загальне виборче право. Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право вибирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік – 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік повинен бути дещо вищим: 21 рік, 25 років, 35 років. Існують і такі обмеження пасивного виборчого права як невиборність (певні посадові особи не мають права брати участь у виборах) та несумісність (заборона займати виборчу та державну посаду).

Крім вікового цензу існує і ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості – це вимога, згідно якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США – 1 міс., Німеччини – 3 міс., Франції – 6 міс., Канади – 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв приймати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі був відмінений у Новій Зеландії (1893), Австралії (1902), Фінляндії (1906). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки отримали право голосу лише після Другої світової війни (Франція – 1944 р., Швейцарія – 1971 р., а в деяких країнах іще пізніше: Іспанія – 1977 р., Португалія – 1975 р.).

Рівність виборчих прав. Це означає, що: а) кожен виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має в парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот в парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів – виборча географія чи геометрія. В США її називають «джерімендерінг», від власного імені одного американського губернатора, який використав нарізку виборчих округів в інтересах своєї партії (округ, який він штучно створив, нагадував саламандру) та англійського слова, яке перекладається як «майструвати».

Пряме виборче право. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямими. Непрямі вибори бувають 2 видів:

а) виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад, президента США);

б) багатоступеневі вибори. В даному випадку низові представницькі органи обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів (СРСР, Куба, Ангола).

Темне голосування полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

Обов'язковість і періодичність виборів означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Головні процедури виборчої кампанії:

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі.

Головні з них є наступні:

Призначення дати виборів. У більшості країн вибори проводяться у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називають черговими. Однак, у випадках, визначених законом, парламент може бути розпущений. Тоді призначаються позачергові вибори.

Утворення виборчих округів та виборчих дільниць. Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним (уніномінальним), коли ж одразу обирається декілька депутатів – багатомандатним (поліномінальним).

Формування виборчих комісій. Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється наступна система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії.

Складання списку виборців.

Висування та реєстрація кандидатів. Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

а) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

б) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

в) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, «праймеріз» в США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості приймати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів. Для висунення до парламенту Франції грошова застава – 1000 франків, Канади – 200 канадських доларів, Великобританії – 500 фунтів стерлінгів.

Від моменту реєстрації претендента на обрання на виборну посаду у відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і отримує право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата обумовлено законом про вибори.

Передвиборча пропаганда і агітація. Починається передвиборча пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборча агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних

досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів.

Голосування. Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (по довіреності), можливе голосування поштою. Такою формою голосування у Великобританії, Німеччині, Данії користуються 10% виборців.

Голосування може бути обов'язковим і необов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика обов'язкового голосування. Законодавством ряду країн (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди і т.д.) голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому випадку він не матиме права працювати в державній та муніципальній службах. Можливий грошовий штраф: Єгипет – 1 долар США, Туреччина – 14 доларів США, Люксембург – за повторну неявку – 240 доларів США, Бельгія – 25 франків. Можливе тюремне ув'язнення від одного місяця до року (наприклад, Мексика, Пакистан, Греція). В Італії неучасть у голосуванні призводить до морального осуду.

Підрахунок голосів та визначення результатів. Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Адже не даремно говорять: «Не має значення як голосують, все залежить від того, як рахують голоси». Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої формули і обумовлений законодавством. Слід відзначити, що існують виборчі системи, де підрахунок голосів робити дуже важко (наприклад, система альтернативного голосування, яка діє в Австралії, система обмеженого голосу в Японії).

Інкони вибори визнаються такими, що не відбулися. В такому випадку проводиться повторне голосування. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів.

Класифікація таких порушень може бути наступною:

а) купівля порожніх бюлетенів. Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав «покупцю». А відтак цикл повторюється знову;

б) заміна ящиків для голосування. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборча урна замінюється на іншу, яка вже заповнена потрібними бюлетенями. Заміна відбувається при перенесенні урни чи виключенні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) перепис результатів голосування. Перепис може відбуватися як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;

г) вкидання потрібних бюлетенів;

д) маніпуляція при підрахунках;

е) ліквідація (виймання) бюлетенів. Виймання бюлетенів робиться двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквіднуються не потрібні бюлетені. І, по-друге, методом псування бюлетенів шляхом проставлення в бюлетені додаткової помітки. В такому разі, як відомо, бюлетень стає недійсним.

В секторальній практиці є ряд методик виявлення таких порушень, які успішно застосовуються в виборчій кампанії.

3. Основні типи виборчих систем сучасності: порівняльний аналіз

В сучасній політичній науці є ряд підходів до трактування виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у мандати. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування та виборчою формулою. По-третє, з точки зору конституційного права. В даному випадку під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

На сьогоднішній день існує більше ніж 150 різновидів виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Якщо взяти дану ознаку за критерій класифікації, то можна виділити наступні основні типи виборчих систем: мажоритарну, пропорційну та змішану (декто говорить лише про мажоритарну і пропорційну). Інші модифікації утворюються в результаті поєднання цілого ряду факторів: наявність преференцій, одиночне чи кумулятивне голосування, структура виборчих округів і т.д.

Мажоритарна виборча система. Суттєвою ознакою мажоритарної (від франц. *majorite* – більшість) виборчої системи є те, що результати голосування визначаються за ознакою більшості. Мажоритарна система передбачає поділ території країни на одно- чи багатомандатні округи, в кожному з яких балотується певна група кандидатів. Найпоширенішими різновидами цієї системи в сучасних демократичних і перехідних державах є мажоритарна система абсолютної та відносної більшості, система альтернативного голосування та система обмеженого голосу. Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості, обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50% виборців, які взяли участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос.

Згідно мажоритарної системи відносної більшості (називають її також плюральною) перемогу отримує кандидат, який набирає відносну більшість голосів виборців. Її часто називають системою «першого, хто прийшов і отримав пост» («*first past the post*»). Дана система використовується при виборах президента (Колумбія, Коста-Ріка, Домініканська республіка, Іспанія, США), виборах нижньої палати парламенту (Великобританія, Канада, США, Японія).

Система альтернативного голосування поєднує в політичному відношенні особливості одностуровової системи відносної більшості і абсолютної більшості при двостурововому голосуванні. А оскільки в умовах балотування трьох чи більше кандидатів набрати більше 50% голосів малоімовірно, то за такої системи кожен виборець повинен не вибирати з багатьох кандидатів одного, а проранжувати (1, 2, 3, ..., n) всіх кандидатів. Якщо жоден з них не отримує абсолютну більшість (50%+1) перших місць, то з боротьби виключається кандидат, який здобув найменше перших преференцій, а інші позиції розподіляються між тими, хто залишився у списку. І ця процедура відсіювання аутсайдерів продовжується поки один із кандидатів не набере більше половини голосів. Ця система передбачає дуже складну схему підрахунку голосів, а тому потребує потужного комп'ютерного забезпечення виборчих дільниць.

Система обмеження голосу передбачає утворення, наприклад, п'ятимандатних округів (Японія). При цьому виборець має тільки один голос, тобто може вибрати тільки одного кандидата.

Пропорційна виборча система. Проекти пропорційних виборчих систем вперше були запропоновані в 40-х роках XIX ст. американцем Т.Джилліном та швейцарцем В. Консідераном.

Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати числу виборців, які голосують за неї. Пропорційна виборча система вперше була застосована в Бельгії у 1889 році, а з кінця XIX ст. вона набула поширення в багатьох країнах світу. Ця система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів та числом отриманих мандатів. За пропорційної системи утворюються великі багатомандатні округи. Вибори є суто партійними, тобто партії, які приймають участь у виборах, формують виборчі списки, за які і голосують виборці. У певних випадках громадянин надається можливість окремо визначити своє ставлення до кандидатів всередині списку однієї партії. Найбільш поширеними є пропорційні системи закритих загальнонаціональних списків та закритих регіональних списків, а також пропорційна система з преференціями.

Пропорційна система загальнонаціональних партійних списків (ПСЗПС) застосовується в Нідерландах, Ізраїлі, Україні, Росії. Особливістю цієї системи голосування є те, що виборці всієї країни мають право віддати свій голос за представників однієї з політичних партій, об'єднань тощо, а депутатські мандати розподіляються пропорційно набраним кожним партійним об'єднанням, партією чи блоком голосів виборців у масштабах всієї країни.

Пропорційна система регіональних партійних списків чи регіонального розподілу мандатів (ПМРПС). Застосовується в Данії, а також при виборах половини депутатів нижньої палати парламенту Німеччини. Особливістю цієї системи є те, що виборці голосують за представників однієї партії чи блоку, але в кожному регіоні мандати розподіляються окремо, відповідно до набраних партіями у цьому регіоні голосів та відповідно до кількості мандатів, які припадають на цей регіон. За такої системи партії змушені включати до партійних списків якомога більше місцевих політиків, а значить регіони будуть представлені в парламенті. Таким чином, дана виборча система сприяє поєднанню партійної структуризації суспільства з традиційною системою територіального представництва.

Аналізуючи пропорційну систему, слід зупинитись на тому, як розподіляються мандати. Для цього вираховується виборча квота (виборчий метр) – найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата.

Виборча квота може розраховуватись:

а) за найбільшим залишком: квота Т.Хейра = $\frac{\text{Голоса}}{\text{Місця}}$; квота Хагенбах-

Вішофа = $\frac{\text{Голоса}}{\text{Місця} + 1}$; квота Імперіалі = $\frac{\text{Голоса}}{\text{Місця} + 2}$; Друп квота = $\frac{\text{Голоса}}{\text{Місця} + 1} + 1$;

б) за найвищим середнім: дільники Д'Хонга – 1, 2, 3, 4, 5, 6 і т.д.; дільники Сент-Лаге – 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.; модифіковані дільники Сент-Лаге – 1, 4, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Кожна з вище приведених формул по-різному впливає на розподіл місць у парламенті. Найпростіший спосіб визначення квоти (Q) запропонував англієць Т.Хейр близько ста років тому. Його сутність полягає у діленні загальної кількості

поданих по даному виборчому округу голосів (x) на кількість мандатів (y): $Q = \frac{x}{y}$.

Наприклад. По округу подано 100 тис. голосів за 4 партії: А – 56 тис., Б – 24 тис., В – 15 тис., Г – 5 тис. Округ має 5 мандатів. Згідно формули Хейра

$Q = \frac{56000 + 24000 + 15000 + 5000}{5} = 20$ тис. Місця між партіями будуть розподілені

наступним чином: А = 56000 : 20000 = 2 місця (залишок 16 тис.голосів); Б = 24000 : 20000 = 1 місце (залишок 4 тис. голосів); партії В (15 тис.голосів) і Г (5 тис. голосів) місць не отримують.

Таким чином, формула дала змогу розподілити 3 місця, а інші 2 будуть розподілятися за додатковими правилами. Недолік формули Г.Хейра полягає в тому, що після визначення квоти значна кількість місць залишається нерозділеною.

Тому, в деяких країнах для того, щоб визначити квоту, до дільника додають одиницю, а то й дві: $Q = \frac{x}{y+1}$ (квота Хагенбах-Бішофа); $Q = \frac{x}{y+2}$ (квота Імперіалі).

Якщо наші умови залишити такими ж самими, то згідно формули Хагенбах-Бішофа, виборча квота дорівнюватиме вже 16,6 тис. чол. $\left(\frac{100000}{6}\right)$. В даному випадку розподіленими будуть 4 місця: партія А – 3 місця; Б – 1 місце; В і Г – місць не отримують.

Використавши для визначення квоти формулу Імперіалі, можна буде розподілити всі 5 місць. Квота Імперіалі $= \frac{100000}{5+2} = 14,3$ тис. чол. (А – 3 місця; Б – 1 місце; В – 1 місце; Г – місць не отримує).

Обчислюючи квоту методом дільників (метод найбільшої середньої) знову-таки отримаємо нову квоту. Найбільш поширений метод математика Д'Хонта (Росія, Польща, Болгарія, Португалія, Німеччина). При такому обчисленні квоти голоси, подані за кожен партію, діляться на ряд послідовних чисел: 1, 2, 3, 4 і т.д. Частки від ділення слід розташовувати у зменшуваному порядку. Квотою буде частка від ділення, що знаходиться на тому місці, яке відповідає кількості місць у парламенті.

Згідно формули Д'Хонта, виборча квота дорівнює 15 тис. голосів виборців.

Розподіл місць буде наступним:

А=56:15=3 місця (залишок 11 тис.)

Б=24:15=1 місце (залишок 9 тис.)

В=15:15=1 місце

Г – місць не отримує.

В деяких країнах цей метод удосконалили, використовуючи непарні дільники: 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Використання різних формул обчислення квоти приводить до того, що залишаються надлишкові голоси. Для розподілу мандатів по залишкових голосах використовують додаткові правила:

1.Найбільшого залишку. Нерозділені по квоті місця отримують партії, які мають найбільші залишки. За системою Т.Хейра в наведеному прикладі це партія А і В, яка не мала мандата. Б і Г такого права не отримують. Таким чином, для партії Г депутатське місце дорівнює 24 тис. поданих голосів, А – 18,6 тис., В – 15 тис.

2.Правило найбільшого виборчого числа. Місця, що не розділені по квоті, віддаються партіям, які набрали найбільшу кількість голосів.

3.Сумуються залишки голосів по країні, розраховується нова квота і, таким чином, розподіляється залишок місць.

4.Місця віддаються партіям пропорційно до залишку їх голосів.

Важливе значення для пропорційної виборчої системи має те, як розподіляються місця серед кандидатів всередині списку. Існує 3 основні варіанти розподілу:

1.Принцип черговості кандидатів у списку, який визначається, як правило, партійним з'їздом чи партійною конференцією.

2. Преференціальний вотум. Він дозволяє виборцю підтримувати ту чи іншу партію і, разом з тим, віддати перевагу кандидатам у списку, пронумерувавши його. В даному випадку обраним є той, хто набирає у списку більше преференцій.

3. Панашаж (з франц. – строкатий) – це право виборця голосувати за кандидатів із різних списків.

В більшості країн, де існує пропорційна виборча система, для зручності роботи парламенту встановлюється виборчий (електоральний) бар'єр, тобто мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для того, щоб партія змогла прийняти участь у розподілі депутатських мандатів. Виборчий бар'єр порушує ідею пропорційності, але він сприяє структуризації партійно-політичних інтересів, сприяє ефективній роботі парламенту. В різних країнах світу виборчим законом електоральні бар'єри встановлено різноманітні: Нідерланди – 0,67%, Ізраїль – 1%, Данія – 2%, Аргентина – 3%, Болгарія, Україна – 4%, Росія – 5%, Єгипет – 8%, Туреччина – 10%. В деяких державах, якщо на виборах утворюється партійний блок, то законом передбачено підвищення електорального бар'єру. Наприклад, виборчий бар'єр в Угорщині – 5%, якщо утворено блок з двох партій – 10%, з трьох – 15%.

Третій тип виборчих систем, які застосовуються в електоральній практиці, дістав назву змішаних. Їх сутність полягає в тому, що частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина – за мажоритарною. Співвідношення мажоритарного і пропорційного елементу може бути різним: 50/50, 25/75 і т.д.

Аналіз виборчої системи можна робити, виходячи з наступних критеріїв: тип виборчої системи; спосіб визначення більшості на виборах; тип виборчих округів; наявність бар'єру проходження партійного списку; наявність преференцій; алгоритм розподілу залишків голосів; нижня межа виборчої активності для визначення виборів такими, що відбулися.

Основні критерії оцінки ефективності виборчих систем є наступні:

1. Забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян.

2. Найкраще такий принцип реалізується за простої системи партійного представництва (пропорційна система), коли практично відсутній виборчий бар'єр: Нідерланди – 0,67%, Ізраїль – 1%. Найгірше принцип справедливого представництва реалізується за мажоритарної системи відносної більшості, особливо в країнах з неусталеною мультипартійною системою. Наприклад, парламентські вибори в Україні в 1998 році у виборчому окрузі №70 (м.Ужгород). Загальна кількість виборців в окрузі – 166 тис. 622 чол. Переможцем став кандидат, якого підтримали тільки 16,8% тих, хто прийшов на виборчі дільниці. А якщо брати співвідношення до всіх виборців округу, то ця цифра буде ще меншою (10%). Тобто, в даному випадку інтереси 90% виборців даного округу ніяк не будуть представлені в парламенті.

3. Сприяння політичній структурзації суспільства. Взаємодія між партійними і виборчими системами вперше була описана французьким політологом М.Дюверже (1945 р.) В його книзі «Конституційне право і політичні інститути» (1945 р.) «Законои Дюверже» звучать так:

а) пропорційне представництво (виборча система) приводить до формування багатьох незалежних партій;

б) мажоритарна система в два тури стимулює формування багатьох партій, які зв'язані одна з одною (схильні до компромісів, щоб у II турі отримати 50%+1 голос);

в) правило плюральності (мажоритарна система відносної більшості) зумовлює появу двопартійної системи конкуруючих партій.

Сформовані М.Дюверже закони відразу ж визвали бурхливу полеміку. Адже, в соціально-культурних умовах різних країн і, навіть в різні соціально-політичні

періоди однієї країни, вплив виборчих систем на функціонування і появу партійних систем може бути різним. Сам М.Дюверже з цього приводу сказав наступне: «Взаємозв'язок між електоральними правилами і партійними системами не є механічним і автоматичним. Особливий електоральний режим не прямолінійно відтворює відповідний тип партійної системи; він просто підсилює рух у напрямку до тієї чи іншої системи; він є сила, яка діє поряд з силами, частина з яких діє в абсолютно протилежному напрямку».

Заслуговує на увагу і ідея М.Дюверже про «механічний» та «психологічний» ефекти виборчої системи. Дію першого можна відстежити, проаналізувавши результати одиничних виборів. І сутність його в тому, що будь-яка виборча система підсилює представництво сильних за рахунок слабких. Для того, щоб почав діяти психологічний ефект, потрібно, щоб відбулися мінімум ще одні вибори. Під дією «ефекту втрачених голосів» політичні актори на наступних виборах починають об'єднуватись. А виборці знову віддають голоси сильним партіям і об'єднанням. Таким чином відбувається структуризація політичного простору.

4. Сприяння встановленню працездатного усталеного уряду.

Вважається, що система відносної більшості є найсприятливішою для утворення усталених урядів однопартійної більшості (Великобританія). Пропорційна система не дає змогу формувати стійку парламентську більшість і створювати усталені уряди через розпорошеність в парламентах політичних сил.

5. Результативність виборів. Створення передумов для того, щоб якомога менше було довиборів. Найменш результативною в даному аспекті є мажоритарна система абсолютної більшості (Україна, 1994 р.). Найбільш ефективними є пропорційна система та мажоритарна відносної більшості. Можливі, звичайно, і проміжні варіанти.

6. Забезпечення прав меншин (в першу чергу, етнокультурних) на справедливе представництво. Для забезпечення представництва меншин утворюється спеціальні куріальні виборчі системи (Нова Зеландія). Для кожної курії передбачаються свої норми представництва і під них, відповідно, створюються виборчі округи.

Таким чином, розглянувши історію і теорію виборів, можна зробити наступний висновок: не існує кращої або гіршої виборчої системи; кожна держава, виходячи зі своїх соціокультурних особливостей розвитку повинна визначитись із типом власної виборчої системи, якомога більше адаптувавши її до соціальних реалій.

4. Особливості формування виборчої системи України

Особливе значення відіграв виборча система в суспільствах, які трансформуються (до таких відносять і Україну). В таких країнах виборча система є одним із механізмів трансформаційного процесу, яка забезпечує, по-перше, ротацию і формування політичної еліти, по-друге, структурує вищий законодавчий орган, по-третє, систематизує і репрезентує інтереси різних соціальних прошарків суспільства (організовує соціальний простір), по-четверте, забезпечує цивілізований спосіб передачі влади від правлячих кіл до опозиції.

В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися тричі – в 1994, 1998 та 2002 рр. При чому всі вони регламентувалися різними законами.

Перший виборчий закон був прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18 листопада 1993 р. Закон складався з XII розділів, які містили 52 статті. Законом встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості, тобто обраним вважався той кандидат, який одержав на виборах більше половини

голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу. В ст.43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу».

Дані статті Закону привели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. Тільки після другого туру виборів 10 квітня 1994 р. Верховна Рада України розпочала свою роботу.

Прийняття в листопаді 1993 р. Закону про вибори в такій редакції було обумовлено цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів: радянські селекторальні традиції, тобто така система була простою і загальновідомою; мажоритарна система абсолютної більшості була вигідною великим впливовим партіям та виконавчій владі; відсутністю багатьох впливових партій, які б відстоювали пропорційну виборчу систему; відсутністю усталених демократичних традицій і відповідної політичної культури; аргументи за дієвість даної виборчої системи при створенні стабільного уряду.

Проведення виборів до Верховної Ради України в 1994 р. згідно мажоритарної системи абсолютної більшості показало, що така система не може ефективно використовуватись на теренах України. По-перше, конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний. По-друге, дана система показала себе в Україні неекономічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів. По-третє, у громадян внаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців в багатьох округах народні депутати взагалі не були обрані. По-четверте, дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів.

Крім цього Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. мав ряд процедурних недоліків: неефективність процедури вогування, що визначається як негативне голосування – викреслення усіх кандидатів, проти яких голосує виборець; потребує вдосконалення порядок утворення виборчих комісій; наявність ліміту явки виборців; партії згідно закону не могли бути повноправними суб'єктами виборчого процесу; необхідна чітка регламентація сутності агітаційного процесу, використання виборчих фондів, алгоритму підрахунку голосів виборців і т.д.

Але, попри всі недоліки Закону, сьогодні можна сказати, що вибори до Верховної Ради України 1994 р. були чи не найбільш демократичними. І заслуга в цьому як виборчого закону, так і тих об'єктивних умов, в яких відбувалися вибори. По-перше, це низькі фінансові затрати кандидатів на проведення виборчої кампанії. По-друге, зрозумілий і навіть дещо спрощений вибір селекторату, коли кандидати в народні депутати представляли ліві, центристські та праві партії або ж були безпартійними. По-третє, на хід виборчого процесу не мали значного впливу адмінресурс та політтехнологи. По-четверте, представники промислово-фінансових структур не приймали активної участі у виборах, оскільки займалися перерозподілом ринку на сфері впливу.

Після прийняття нової Конституції України (1996 р.), чи не найважливішим кроком на шляху реформування суспільного життя стало прийняття у вересні 1997 р. нового Закону «Про вибори народних депутатів України». Цей закон закріпив основні засади і принципи нової змішаної виборчої системи в нашій державі.

Згідно нового закону про вибори, політичні партії ставали повноправними суб'єктами виборчого процесу, оскільки 225 депутатів обирається в одномандатних виборчих округах, а інші 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій.

Але, оскільки прийняття нового виборчого закону відбувалося наспівкоруч, то вже 19 листопада 53 народні депутати, а 4 грудня 56 народних депутатів подають позов до Конституційного Суду України щодо конституційності окремих положень та в цілому Закону України «Про вибори народних депутатів України».

Рішення КС України було оприлюднене наприкінці лютого 1998 р. Своім рішенням КС визнав сім принципів положень Закону про вибори народних депутатів такими, що суперечать Конституції України. Таким чином, вибори 1998 р. відбувалися в атмосфері правової невизначеності. Неконституційними були визнані наступні основні положення Закону про вибори:

1. Положення, за яким вважалося, що виборці, які не брали участь у виборах, підтримують волевиявлення тих, хто голосував.

2. Положення, якими обмежується здійснення виборчих прав для осіб, що за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі та військовослужбовців різних військових формувань.

3. Положення, за якими кандидати в депутати зобов'язувалися звільнитися від виконання виробничих або службових обов'язків.

4. Положення Закону, за якими обмежувався захист виборчих прав громадян у судовому порядку.

5. Положення Закону щодо порядку висунування і реєстрації кандидатів у народні депутати України та проведення передвиборної агітації.

6. Скасовано винятки з чинного законодавства України, згідно з якими: кандидат в народні депутати під час виборчої кампанії мав «кандидатський імунітет»; не міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештованим або підданим заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди ЦВК; за довіреними особами кандидатів зберігалася заробітна плата за останнім місцем роботи на час звільнення їх від виконання виробничих або службових обов'язків.

7. Особам, які балотуються за списками партій, не можна стати членами парламенту автоматично, лише внаслідок пропускання кандидатів від політичної партії, обраних в одномандатних виборчих округах. Особи у списку не «просуваються».

Незважаючи на ряд недоліків, парламентські вибори 1998 р. були проведені за змішаною мажоритарно-пропорційною системою.

Законодавці врахували недоліки попереднього закону і згідно нового закону перевиборів бути не могло. Ліміт явки був знятий, а замість принципу абсолютної більшості (50% + 1) був введений принцип відносної більшості, коли обраним вважався той кандидат, який набрав більшу кількість голосів виборців серед тих, хто балотувався в одномандатному окрузі.

Не виправдала себе в законі 1997 р. норма щодо збору підписів виборців (не менше 200 тисяч для партій, 900 підписів виборців на підтримку кандидата в одномандатному окрузі). Інколи траплялися випадки, що за партію голосували менше виборців, ніж зібрано підписів в регіоні. Проконтролювати істинність підписних листів є надто складною справою. Тому і зустрічалися випадки, коли громадяни з такими прізвищами як Ленін, Сталін, Брежнев, Єльцин проживали на одній вулиці і в одному будинку.

Суттєвим недоліком закону були норми, які обумовлювали проведення передвиборчої агітації. І, перш за все, відсутність механізму, який би забезпечив рівні умови та можливості при використанні всіх видів ЗМІ. Вибори-98 висвітлили й ряд проблем правового регулювання питань фінансового забезпечення агітаційної кампанії та й виборчої кампанії загалом.

Після завершення виборчої кампанії 1998 р. тривалий час питання про новий виборчий закон в українському парламенті не піднімалось. На це були свої об'єктивні причини. Це і президентські вибори 1999 р. і всеукраїнський референдум 2000 р. і т.д. Але, починаючи з 2001 р. в українському суспільстві почались дискусії відносно того, якою ж все таки повинна бути виборча система України: мажоритарною, пропорційною чи змішаною. Прихильників мажоритарної системи виявилось не так багато, тому дискусія продовжувалась навколо питання про можливість впровадження в Україні пропорційної виборчої системи.

Виборчий закон, за яким проводились вибори до Верховної Ради України в 2002 р. був підписаний Президентом 31 жовтня 2001 р. Закон до підписання відхилявся главою держави п'ять разів – 22 лютого, 19 квітня, 4 липня, 14 серпня, 4 жовтня.

Президент вважав, що виборча система повинна залишитися змішаною у пропорції 225×225, термін виборчої кампанії має бути скорочений до 90 днів, окружні виборчі комісії не можуть формувати тільки ті партії, які на виборах 1998 р. подолали 4% бар'єр, виборча застава повинна бути відмінена і т.д.

В результаті компромісу виборчий закон був схвалений у парламенті 18 жовтня 2001 р. альянсом 11 фракцій та депутатських груп: УНР, НРУ, «Реформи», «Трудової України», НДП, СДПУ(о), «Яблука», «Солідарності», «Regionів», ПЗУ, ДемСоюзу. Основою компромісу «11» у Верховній Раді було положення закону про формування окружних комісій, згідно якого в окружній виборчій комісії мали право мати своїх представників ті партії, які подолали на виборах 1998 р. 4% бар'єр, а також ті, які в поточному складі парламенту мають свої фракції.

Підписавши закон, Л.Кучма звернувся до парламенту з проханням внести до нього деякі зміни, акцентуючи увагу, по-перше, на положенні про те, що у виборах не мають права приймати участь ті партії, які утворені менше ніж за рік до виборів. І, по-друге, на врегулюванні показника верхньої кількісної межі дільничних виборчих комісій.

Основними здобутками нового закону, про що відмічають як вітчизняні аналітики, так і зарубіжні експерти, є детальна регламентація технічних процедур виборчої кампанії. Така його специфіка обумовлена тим, що там, де могли б діяти принципи політичної відповідальності та правова традиція, в українських реаліях мають бути конкретні положення закону, які не допускають двозначного тлумачення та не залишають місця для правозастосовчої самодіяльності.

Виборча система згідно нового виборчого закону залишається змішаною (пропорційно-мажоритарною): 225 депутатів обирається за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками від політичних партій (виборчих блоків), а інші 225 – обираються за мажоритарною системою відносною більшості. Тривалість виборчого процесу згідно закону – 90 днів. Сам виборчий процес включає такі етапи: 1) складання списків виборців; 2) утворення одномандатних округів; 3) утворення виборчих комісій; 4) висування та реєстрація кандидатів; 5) проведення передвиборчої агітації; 6) голосування; 7) підрахунок голосів та встановлення результатів виборів; 8) реєстрація обраних депутатів.

Слід відмітити, що в новому законі вперше були чітко визначені суб'єкти виборчого процесу, обумовлені їх права та обов'язки. Ними згідно закону є: 1) громадяни України, які мають право голосу; 2) виборчі комісії; 3) кандидати у депутати, зареєстровані у порядку, встановленому законом; 4) партії (блоки), які висунули кандидатів у депутати; 5) органи державної влади та місцевого самоврядування у випадках, передбачених Законом; 6) офіційні спостерігачі від партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу, від кандидатів у депутати, від іноземних держав і міжнародних організацій.

Відрізняється від попереднього закону (1997 р.) і норма, яка обумовлює реєстрацію кандидатів. У законі введена виборча застава. Для політичної партії (блоку) – 15 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян (на 1.12.01 це 225 тис. гривень), а для кандидата в мажоритарному окрузі – 1020 гривень. Виборча застава повертається, якщо партія здобуває більше 4% голосів виборців, а «кандидат-мажоритарник» виграє вибори.

Виборча агітація має починатись за 50 днів до виборів і закінчуватись за 1 добу до виборів. Законом забороняється публікувати рейтингові дослідження за 15 днів до виборів.

Виборчий бар'єр залишився як і раніше – 4%. При перерахунку голосів у депутатські мандати використовується методика Т.Хейра. Незважаючи на детальну регламентацію всіх етапів виборчого процесу, практична реалізація більшості положень Закону вказала як на наявність прогалин в законодавчому регулюванні виборчого процесу, так і на широке поле для вдосконалення існуючих положень.

На думку вітчизняних експертів в більшості випадків причиною зафіксованих порушень виборчого законодавства були не дефекти останнього, а правовий нігілізм, незнання закону та відсутність належного реагування з боку владних органів. Також слід визнати і нездатність більшості політичних партій які стали повноправними суб'єктами виборчого процесу, реалізувати окреслені законом функції (насамперед, участь у формуванні виборчих комісій, наявність спостерігачів і т.д.).

Особливо потребують вдосконалення ті положення закону, які мають суттєвий вплив на виборчий процес, електоральну поведінку, результати виборів. До таких положень Закону можна віднести: збільшення строків передвиборчої кампанії. Це обумовлено цілим рядом об'єктивних причин: недостатній рівень підготовки членів виборчих комісій, недостатнє матеріально-технічне забезпечення, обмеження права на оскарження рішень та ін. Необхідно встановити законодавчі гарантії стосовно забезпечення доступу партій (блоків), кандидатів у народні депутати до ЗМІ та надання їм можливості вільно зустрічатись з виборцями. Потрібно збільшити максимальний розмір витрат виборчого фонду суб'єктів виборчого процесу. Встановлення ж адміністративних обмежень стосовно нормативних витрат, які не можна пояснити економічними розрахунками, призводить до зворотних результатів, а саме, тінізації фінансових відносин учасників виборчого процесу.

Але, незважаючи на ряд недоліків, Закон «Про вибори народних депутатів України» від 31 жовтня 2002 р. забезпечив належну нормативно-правову основу для проведення виборів, що підтвердили як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці, які аналізували виборчий процес. Результати парламентських виборів 2002 р. показали, що ряд положень Закону потребують змін. Таким чином, можна констатувати той факт, що процес становлення виборчої системи в Україні є незавершеним, а суспільство з кожним роком стає все більш готовим для сприйняття пропорційної виборчої системи.

ДЕМОКРАТІЯ: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

1. Витоки і сутність демократії.
2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії.
3. Перехід до демократії. Умови переходу.

1. Витоки і сутність демократії

Демократія у її сучасному розумінні виникла і отримала свій розвиток на Заході, але вона не є і ніколи не була суто західним явищем. “Демократія народжується і вмирає на всіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати” – писав свого часу південноафриканський вчений О.Сакс. Сьогодні демократія є однією з основоположних рис сучасної цивілізації – як, скажімо, прогрес науки або технології. Недаремно У.Черчіль сказав про демократію такі слова: “ця система влади погана, але всі інші набагато гірші”. З одного боку демократія дає люду широку можливість, але вона ж породжує і цілу низку проблем. Та все ж поширення духу й цінностей демократії є однією з головних ознак сучасної цивілізації, одним із проявів глобалізації цивілізаційних надбань.

Демократія перекладається з грецької мови як народовладдя, або, використовуючи визначення американського президента А.Лінкольна, “правління народу, вибране народом і для народу”. Даним терміном в Стародавній Греції позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належала народним зборам і голосуванню.

Ідея демократії вперше була виражена Геродотом у V ст. до н.е. наступним чином: це – держава, побудована на рівності(грецькою мовою така держава називалась “ізономія”). Вважають, що вперше слово “демократія” пролунало з уст афінського стратега Перікла: “Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління знаходиться в руках багатьох, а не кількох”.

Зміст поняття “демократія” завжди мав конкретно-історичне наповнення, і по цій причині його визначення залишається проблемою для теоретиків та практичних політиків. Починаючи з Великої Французької революції мислителі під демократією розуміли форму устрою держави. І тільки починаючи з кінця XVIII ст. поняття “демократія” використовується і в іншому значенні.

Узагальнюючи набуті знання про демократію, можна говорити про наступні різні ракурси її трактування і визначення:

1. Демократія – як різновид державного устрою, як народовладдя (античне розуміння).

2. Демократія – як форма діяльності і функціонування будь-якої організації. в основу якої покладена рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень, виходячи з принципу більшості. В даному аспекті можна говорити про партійну, профспілкову, виробничу демократію.

3. Демократія – як політичний режим, спосіб організації владних відносин у суспільстві. Можна сказати, що демократичний політичний режим – це втілена єдність демократичної форми держави і повсякденної політичної практики демократії.

4. Демократія – як соціальні та політичні рухи за народовладдя, за реалізацію демократичних цілей та ідеалів.

На перший погляд здається, що зміст поняття “демократія” є зрозумілим і не викликає ніяких сумнівів. Однак, належить визнати, що тут ми маємо один з

випадків, коли буквальный переклад слова, різні його тлумачення не тільки не передають повною мірою сутність явища, а іноді навіть перешкоджають його розумінню. Іншими словами це можна передати наступним чином: при наявності демократичного ідеалу досить важко встановити його аналоги на практиці. Скажімо, якщо це влада народу, то кого треба достеменно точно вважати народом? Загальновизнаним є те, що демократія – кращий суспільний устрій, але чому ж тоді існують тоталітарні режими? Що є критерієм демократичності? Чим є демократія – одним з альтернативних шляхів розвитку людства чи головним напрямком розвитку людської цивілізації?

Розбіжність між теорією (демократичним ідеалом) і реальною демократичною дійсністю дає змогу говорити про нормативний і емпіричний підходи до трактування демократії. В рамках нормативного підходу, демократія – це суспільний ідеал, який ніколи і ніде не буде реалізований на практиці. Але, не зважаючи на це, саме завдяки своєму ціннісному змісту демократія зобов'язана такій популярності у світі. Емпіричний підхід абстрагується від ідеалів і оціночних суджень та вимагає досліджувати демократію такою, якою вона є в реальному житті. Р.Даль, наприклад, пропонує термін “демократія” використовувати лише в значенні ідеалу, а реальну демократичну практику він називає “поліархія”.

Враховуючи зв'язок нормативних і емпіричних визначень демократії, можна виділити наступні її характерні риси:

1.Юридичне визнання і інституційне вираження верховної влади народу (народний суверенітет).

2.Періодична виборність органів влади, її представницький характер.

3.Рівність прав громадян на участь в управлінні державою (рівність виборчих прав громадян, свобода утворення об'єднань громадян для вираження своїх інтересів і т.д.).

4.Прийняття рішень, виходячи з принципу більшості та підпорядкування меншості при їх виконанні. Гарантія прав опозиції.

5. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову.

6.Розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади.

7. Гарантія прав і свобод особистості.

Отже, демократія – це не стільки ідеальний устрій, який не зважаючи ні на що потрібно впроваджувати в суспільному житті, скільки система принципів і норм, які мають бути покладені в його основу. Саме на них мають базуватися владні відносини в суспільстві.

2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії

Першими історичними формами демократії були *первіснообщинна та військова*. Такий тип організації владних відносин базувався на: а) кровно-споріднених зв'язках; б) малочисельності населення; в) низькій продуктивності праці; г) колективному володінні землею. Характерні риси первісно-общинної демократії є наступні:

1.Основою соціальної організації первісно-общинного суспільства були родова община і союз декількох родів – плем'я.

2. Вищим органом самоуправління були збори, в яких приймали участь всі дорослі члени роду.

3.Рівність прав общинників на предмет, засоби і результати праці та управління.

4. Відсутність прошарку людей, заняттям яких була б виключно управлінська справа.

5. Невідокремленість, єдність особистих і суспільних інтересів.

Соціально-політична організація військової демократії відрізняється від первісної зміною структури і функцій інститутів самоуправління при збереженні їх форми: право голосу, а потім і право участі у народних зборах лишається тільки за чоловіками; складається практика попереднього обговорення справ, які потім будуть розглядатись на народних зборах та ін.

Першою класичною формою демократичної держави була Афіньська республіка, яка виникає в V ст. до н.е. Основи даного устрою були закладені реформами Солона та Клісфена, які називають першими соціальними революціями. Детальний аналіз різних форм устрою держав в античності зроблений грецькими філософами Платоном і Аристотелем.

Характерні риси античної демократії є наступні:

1. Поліс не був державою в сучасному розумінні цього слова, оскільки античність не знала автономії особистості.

2. Антична політична система становила собою не державну форму правління, а політичні режими, де існувала тотальність влади, яка в залежності від історичного періоду знаходилась в різних соціальних групах.

3. Антична демократія – це пряма, безпосередня демократія, але демократія не для всіх. Влада належить тільки вільним громадянам, а жінки, іноземці, раби політичних прав не мали.

4. Стабільність, стійкість афінської демократії забезпечувалась жеребкуванням при виборах посадових осіб та остракізмом, які не давали можливості для розколу суспільства на протилежні за інтересами угруповання.

5. Інститути полісної демократії могли успішно функціонувати тільки в умовах обмеженої території, чисельності населення, слабкої соціальної диференціації та наявності рабства.

6. В рамках грецької полісної системи не було офіційно оформлено конфлікт між різними соціальними групами.

7. Відмінність античної демократії від демократії Нового часу - це відсутність в ній наступних елементів: а) держави в новітньому розумінні слова; б) відчуженості індивіда від держави, а держави від суспільства; в) автономної особистості.

Ідеї і принципи європейської демократії не можуть бути до кінця зрозумілими без аналізу спадщини епохи Середньовіччя. Основа правової системи даної епохи – це ідея нерівності станових прав і привілеїв. Ідея ж рівності визнавалася тільки в межах замкнутих соціальних спільностей (вільні міста в Європі, віче в Пскові і Новгороді і т.д.). Але епоха Середньовіччя важлива для розуміння демократії в інституціональному аспекті. Саме в цей період з'являються станово-представницькі збори – прообрази майбутніх парламентів. Головна причина їх виникнення – це нездатність центральної влади самостійно, без згоди станів організувати управління: збір податків, скликання армії тощо.

Перші парламенти (з лат. *parlare* – говорити) виникають в Європі в XI-XII ст. – це кортеси в Іспанії, генеральні штати в Франції, парламент в Англії.

Отже, на відміну від епохи Стародавнього Світу, де існував принцип безпосереднього народовладдя, Середньовіччя започаткувало нову форму участі народу у владних відносинах – систему представництва.

Класична теорія демократії Нового часу. Існуючі в наш час демократичні системи беруть свій початок від форм правління, які виникли в кінці XVIII – на поч. XIX ст. в Західній Європі та США під впливом лібералізму. Лібералізм вперше в історії суспільної думки:

а) відокремив індивіда від суспільства і держави (автономна особистість);

- б) розмежував державу і громадянське суспільство;
- в) конституційно і інституціонально обмежив дії і повноваження держави у відносинах з особистістю та суспільством;
- г) проголосив політичну рівність всіх громадян;
- д) зробив особистість головним елементом політичної системи;

Характерні ознаки ліберальної демократії є наступні:

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками чоловіками, виключення нижчих верств населення, жінок із числа тих, хто має виборче право.

2. Визнання особистості первинним і головним джерелом влади.

3. Формальний характер демократії, основою якої є негативне розуміння свободи.

4. Парламентаризм, представницька форма влади.

5. Обмеження компетенції і сфери діяльності держави сферою охорони суспільного порядку, забезпеченням безпеки громадян і т.д. Держава виступає в ролі "нічного вартового".

6. Розподіл влади, створення системи протизваг і стримувань для попередження зловживання владою.

7. Обмеженість влади більшості над меншістю. Меншість зобов'язана підпорядковуватись більшості в межах чітко встановлених правил (гарантія прав опозиції).

Слабкі сторони ліберальної демократії є наступні:

1. Соціально-класова обмеженість.

2. Формальність.

3. Припинення ролі держави в управлінні суспільством.

4. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини.

5. Не враховується те, що громадяни досить легко піддаються маніпуляціям з боку професійних політиків.

6. Ігнорування того факту, що громадяни не можуть робити політику своєю другою професією, а деколи взагалі не цікавлять політика.

На початку ХХ ст. з'являються теорії, в яких критикуються положення класичної теорії демократії. А починаючи з другої половини ХХ ст. під впливом об'єктивних факторів з'являється цілий ряд емпіричних моделей демократії. В результаті модернізаційних процесів змінюється сутність політичного процесу. Після буржуазних революцій докорінним чином змінюється система владних відносин у суспільстві. Виникає владний вакуум: старі владні механізми вже не легітимні, а нові ще не сформовані. Вчені вважають, що новий механізм влади має бути побудований на демократичних засадах і класична теорія демократії стає еталоном організації влади в суспільстві.

На практиці реалізація владних відносин досить суттєво відрізняється від демократичного ідеалу. Нові соціальні умови породжують і ряд проблем, які не знаходять свого вирішення в рамках класичної демократичної теорії. Наприклад, не вирішувала класична теорія наступні питання: а) протиріччя між рівністю, соціальною справедливістю і свободою; б) протиріччя між некомпетентністю мас і їх участю в політичному житті; в) протиріччя між правом власності і демократією та ряд інших. Тому вчені відмовляються від загальних теоретичних схем і починають аналіз реальних політичних процесів в різних країнах. Так виникають емпіричні моделі демократії. Емпіричні теорії демократії відрізняються від нормативних теорій наступним чином:

- емпіричні моделі демократії описували ту реальність, яку можна було спостерігати;
- емпіричні моделі демократії акцентують увагу не на ціннісних характеристиках демократії, а на будові і функціонуванні демократичних систем (як виникають демократії, які умови переходу до демократії і т.д.).

Єдиної емпіричної моделі демократії не існує в силу об'єктивних причин – різноманітності політій (сучасних держав). На думку американського вченого Л.Дайамоцци на сьогоднішній день існує близько 550 підтипів демократії. Моделі демократії можна поділити на три групи: колективістські, плюралістичні та партиципаторні.

Колективістські моделі демократії. Варіантами можуть бути соціалістична, пролетарська, ідентитарна (виходить з цілісності народу) та ін. Першим, хто обґрунтував найважливіші принципи даного типу демократії був Ж.-Ж.Руссо. Ідеї Руссо були розвинуті К.Марксом, В.Ленінінм та іншими мислителями.

Не дивлячись на розбіжності колективістські моделі демократії мають ряд загальних рис:

1. Визнання народу єдиним, несподільним цілим.
2. Відсутність протиріч всередині народу як цілого. Звідси погляд на опозицію як патологічне явище.
3. Колективістське, близьке до античного розуміння свободи, як рівноправної участі громадян у справах всієї держави.
4. Тотальність влади.
5. Відсутність самої проблеми прав людини, оскільки згідно теорії держава їх гарантує і забезпечує.
6. Всезагальна політична мобілізація, яка має різноманітний прояв.
7. Ігнорування системи загальнонародських цінностей в ім'я класових.

Плюралістичні моделі демократії. До них відносять консенсусну теорію демократії А.Лейпхарта, теорію “поліархії” Р.Даля, слітарну теорію демократії та ряд інших.

Головна ідея плюралістичної теорії була висунута в свій час одним із авторів Конституції США Дж.Медісоном: “Чим більше в суспільстві різних груп, тим менше в суспільстві можна хвилюватись за те, що одна з них стане домінуючою за рахунок інших”. Таким чином, політичний процес плюралістична теорія розглядає не як взаємодію індивідів, а як взаємодію груп і групових інтересів. Прихильники даної теорії вважають, що групи з різними інтересами в політичній боротьбі нейтралізують одна одну. В результаті відбувається дифузія влади в політичній системі.

Консенсусна модель демократії А.Лейпхарта. Неваді спроби встановлення демократії в плюралістичних (гетерогенних) суспільствах Третього світу головна причина, яка спонукала А.Лейпхарта створити модель демократії для різноманітних суспільств. В суспільствах Третього світу зазнала поразки не демократія загалом, а її мажоритарна (Вестмінстерська) модель. Остання може існувати тільки в гомогенних суспільствах. А.Лейпхарт ставить собі за мету довести можливість функціонування демократії в плюралістичних суспільствах.

Основою для функціонування консенсусної (співсоціумної) демократії є наявність великої коаліції, в якій працюють лідери всіх сегментів багатукладного суспільства. Перший і найбільш суттєвий метод функціонування співсоціумного правління доповнюється трьома проміжними: взаємним вето, пропорційністю і сегментарною автономністю в здійсненні кожним сегментом своїх внутрішніх справ. Метод функціонування правління по принципу великої коаліції кардинально відрізняється від принципу більшості у Вестмінстерській моделі, де меншість має

підпорядковуватись більшості, а уряд має формувати та сила, яка перемогла на виборах. В умовах консенсусної демократії меншість має право вето, а місця в уряді розподіляються пропорційно до існуючих у суспільстві сегментів. А.Лейпхарт пропонує вісім принципів, на яких має базуватись консенсусна модель. Це – широка урядова коаліція, двопалатний парламент, багатопартійність, пропорційна виборча система, федералізм і централізація влади, право вето для меншин та інші.

Теорія “поліархії” Р.Даля. Найбільш повно теорія поліархії представлена Р.Далем в його роботі “Поліархія: Участь і опозиція” (1971 р.). Різниця між демократією і поліархією в нього полягає в наступному:

1. Демократія – це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія без сумніву є утопією, – вважає Р.Даль, – але утопією корисною, оскільки вона вказує напрямки, в яких можна відшукати альтернативи до існуючої демократії.

2. Поліархія у Р.Даля – це демократія в дії. Поліархію він розглядає як процес наближення до демократії.

Оскільки поліархія – це стан реальної політичної дійсності, то він вибирає і критерії поліархічності цієї чи іншої системи. Такими критеріями в нього є ступінь опозиційності чи конкурентності еліт і рівень участі населення при їх виборі. Для того, щоб можна було говорити про наявність поліархії, всі громадяни повинні: а) формулювати свої уподобання; б) висловлювати свої побажання співгромадянам і урядовцям; в) змушувати урядовців розглядати свої вимоги і таким чином контролювати процес прийняття політичних рішень.

Елітарна теорія демократії (Р.Міхельс, Г.Моска, Й.Шумпетер, Р.Арон). Прихильники даної теорії вважають, що демократію потрібно захищати від народу, тому що тільки висококваліфіковані політики-професіонали можуть використовувати складні демократичні механізми реалізації владних відносин у суспільстві.

Отже, до загальних рис плюралістичних моделей демократії можна віднести:

- групи інтересів - головний елемент політичної системи суспільства, який гарантує реалізацію прав і свобод громадянина;
- загальна воля – результат компромісу різних політичних груп;
- суперництво і баланс групових інтересів-соціальна основа демократії;
- дифузія влади та елітизм;
- наявність ціннісного консенсусу, визнання різними групами основних принципів державного устрою.

До слабких сторін даної теорії відносяться:

- ідеалізація, перебільшення групової ідентифікації громадян;
- ігнорування, неврахування нерівного політичного впливу різних соціальних груп;
- складність прийняття політичних рішень, коли треба враховувати інтереси і потреби великої кількості соціальних груп.

Партиципаторні теорії демократії (демократія участі). Теорії базуються на ідеях раціоналістів про те, що людина – це істота розумна, яка розуміє, що таке добро і зло й сама здатна приймати правильні рішення. Необхідно лише створити умови для максимальної участі кожної людини в політичному житті. І якщо на сьогоднішній день створити такі умови не вдалося, то в політиці при прийнятті політичних рішень потрібно якомога далі поєднувати пряму (плекбіситарну) і представницьку демократію.

Таким чином, демократія повинна стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія повинна бути повсюди: на виробництві, в школі, в університеті, в партіях, в державі і т.д. Це зможе забезпечити максимальне

врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення в політичному житті суспільства.

3. Перехід до демократії. Умови переходу

Перехід до демократії здійснюється в процесі демократизації. Демократизація – це процес, в результаті якого відбувається перехід від недемократичних режимів до демократії. Даний процес відбувається нерівномірно з припливами і відпливами. Така нерівномірна хвильова пульсація демократизації у світовій практиці дала поштовх розвитковій концепції “хвиль демократизації”, яка була викладена в роботі американського політолога С.Хантінгтона “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ сторіччя” (1991 р.). В цій праці підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а хвилю демократизації визначено як сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу, за умови, що число таких переходів значно перевищує число здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку. На основі аналізу історичного минулого людства він виділяє три хвилі демократизації і дві хвилі відходу.

Перша хвиля демократизації (1820-1926) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки. Зворотна хвиля (1926-1942) принесла тоталітаризм у різних його формах: фашизм, сталінізм, нацизм і повернення низки країн до авторитарного правління. У період першої хвилі налічувалось 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшло від демократії.

Друга хвиля демократизації (1942-1962) характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальним рухом і розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнилися від колоніальної залежності, включно з процесом певної демократизації у деяких з них. У цей час існувало 36 демократій. Зворотна хвиля (1960-1975) означала встановлення авторитарних диктатур у низки країн. Від демократії відійшли 6 країн.

Третя хвиля демократизації (розпочалася у 1975р. і триває дотепер) ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії відповідно 1974, 1975, 1977 рр.). Потім вона охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Тут на шлях демократії стали Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея. Нарешті справа дійшла до країн радянського блоку. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центрально-Східній Європі, а потім в республіках Радянського Союзу. І хоч деякі дослідники висловлюють думку про настання спаду третьої хвилі демократизації, у більшості країн, котрі покінчили з недемократичним розвитком після 1974 р., демократія все ж таки досягла значних успіхів. У цей період існувало приблизно 40 демократій, а 4-5 країн відійшли від неї.

Вчені, що аналізують трансформаційні процеси з кінця 70-х років ХХ ст. в країнах Латинської Америки, ввели в науковий обіг термін демократичний перехід, звідси й назва напрямку, який вивчає перехідні суспільства - транзитологія.

Беручи до уваги усі три хвилі демократизації, вчені виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

Класична лінійна модель (Англія, Швеція). Її властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту.

Циклічна модель (країни Латинської Америки). Демократичні та авторитарні режими по черзі змінюють один одного.

Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Вона предбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії.

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження та розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;
- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадянського суспільства;
- гарантії прав людини і створення механізму їх захисту;
- політичний плюралізм;
- розгалужена система вільної політичної комунікації та ін.

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому ряд стадій. Тривалий час популярною була модель демократичного переходу, запропонована американським політологом Д.Растоу. Порівнюючи переходи до демократії у Швеції (з 1890 до 1920 рр.) і Туреччині (з 1940 до 1960 рр.), він виділив три фази: підготовчу фазу, у процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами; фазу прийняття рішень, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри; фазу звикання, за якої демократичні інститути набувають стійкості.

Аналогічну схему переходу до демократії пропонують американські політологи Ф.Шміттер та Г.О'Доннел. Вони виділили наступні фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації. Фаза лібералізації розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка закінчується їх розколом. Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі політичні інститути як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом. Під час ресоціалізації відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Інші автори називають дану стадію стадією консолідації. Консолідація демократії – це процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу.

Отже, перехід-демократизація має певні фази, які проходить кожна країна, яка демократизується. Але, тривалість цих фаз та їх результативність залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

Духовне життя і політика

1. Політика і особа.
2. Політична свідомість: її сутність та структура.
3. Поняття, зміст і функції політичної культури в суспільному житті.
4. Політика і мораль.
5. Політика і релігія.

1. Політика і особа

Поняття та етапи формування політичної людини. Появу політичної людини, тобто людини, яка бере участь у політичному житті суспільства, необхідно відносити до часів існування давньогрецьких полісів. Ще Аристотель, вказуючи на головну відмінність людини від тварини, говорив про неї як про істоту політичну. Щоправда, Т.Гоббс був переконаний, що людина по своїй природі є аполітичною.

Сучасні дослідники уважно простежили основні етапи становлення і формування політичної людини з найдавніших часів до наших днів. Вони довели, що людина поступово ставала суб'єктом політичної діяльності через участь у найпростіших політичних акціях – голосуванні, в опрацюванні та прийнятті законів, у судочинстві. В ході практичної діяльності політична людина вчилася не лише висловлювати власні думки, але й враховувала думки інших, співставляючи їх з своїми власними. По мірі розширення форм політичної діяльності, появи різних посад політична людина вчилася приймати рішення та контролювати їх дотримання і неперушність.

Необхідно погодитись з Б.Кухтою, що суть поняття “політична людина” найбільш повно розкривалася через участь вільних людей (раби в Стародавній Греції таких прав не мали) у політичному житті суспільства. Однак, їх участь у політичних справах не була тільки споглядальною. Для окремих періодів розвитку тодішньої цивілізації був характерний відповідний рівень активності людини, яка проявлялася в різних формах. Вже у Стародавній Греції з'явилося поняття “громадянин”, яке було більш конкретизоване, оскільки розглядалося в зв'язку з певною спільнотою, тобто вільна людина могла бути громадянином тільки одного міста-держави.

Якщо в античні часи в політичних процесах брало участь досить обмежене коло осіб, то з перетворенням Римської імперії на світову державу почався процес уніфікації політичного життя. Поняття “політична людина” поширилось на всю державу. В епоху Середньовіччя відбувається процес зменшення активності політичної людини. Почуття рівності середньовічної політичної людини означало політичну рівність лише в межах своєї верстви, якогось певного стану. Феодали і рицарі намагалися не допустити до політики представників третіх класів – буржуазії та народу. В XIV-XV ст. бурхливо розвивались міста, розквітала промисловість, виникла капіталістична мануфактура. Багато міст стали великими торговельними центрами. В містах знаходилися банки, які вели кредитні операції міжнародного значення. Саме тому, що ранньокapіталістичні відносини раніше зародилися в Італії, в цій країні раніше почала формуватися і ранньобуржуазна культура, яка одержала назву культури Відродження. Рання буржуазія потребувала для своєї господарської діяльності розвитку точних наук, природознавства і математики, відтак великої кількості людей розумової праці. Так, разом з формуванням буржуазії з'являється інтелігенція, яка робила вирішальний вплив на формування нової ідеології.

З Новим часом пов'язане стрімке зростання культурного розвитку. В Європі відбулася справжня духовна революція. Буржуазні революції в Нідерландах, Англії та Франції свідчили про зростання ролі буржуазії в суспільстві. Вірно відзначив Б.Кухта, що “велика буржуазія зарезервувала для себе вищі шаблі законодавчої, виконавчої та судової влади в національних масштабах”. Починаючи з кінця XVIII ст. до наших днів, за висловленням названого вченого, відбулися чотири так звані революції: 1) відновлення ідеї суспільного договору між людиною і політичною владою; 2) розгортання діяльності масових політичних партій; 3) досягнення науково-технічної революції із жвавою діяльністю політичних об'єднань призвело до

третьої революції в формування нової політичної людини; 4) прихід жінок у політику.

Політична соціалізація особи та основні її типи. Критерії і методи оцінки ролі людини в політиці. Політична поведінка особи. Політична соціалізація – це безперервний процес активного набуття людиною політичних якостей, політичних знань, умінь, навичок, спадщини політичної культури. В українській політології існує кілька підходів щодо етапів соціалізації людини. Зокрема, Н.Іванова виділяє такі етапи: 1) від 3-4 до 16-18 років; 2) від 16-18 до 40 років; 3) від 40 до 60 років. Якщо на першому етапі дитина набуває перших знань про політику через своїх батьків, близьких людей, засоби масової інформації, то на третьому етапі на політичну поведінку індивіда значною мірою впливають життєвий досвід, наявність досвідчених дітей, сталість поглядів. У такому віці людина має можливість порівнювати, співставляти, робити відповідні висновки з приводу тієї чи іншої політичної події.

Б.Кухта виділяє два етапи політичної соціалізації. На його думку перший етап починається в ранньому дитинстві (3-5 років) і він називає його первісним. Для цього етапу первісної соціалізації характерні кілька аспектів: персоналізація, ідеалізація та інституціоналізація політиків (політичний лідер в очах дитини стає своєрідним символом політики; дитина трактує події за принципом “чорне-біле”, “добро-зло” тощо). Згідно з Е.Фроммом, людина вільна тільки на рівні антрополого-екзистенціальної ситуації, але соціально-економічні умови на протязі історії не дозволяли заповнити її життя сенсом повнокровного буття, щоб воно було прожито “по-людськи”. В таких умовах життя для конкретного суб’єкта втрачає сенс, і все більше людей впадають у відчай. Отже, соціальна дійсність через систему прямих і непрямих заборон і приниження породжує хвору людину. Мова не йде про психічну хворобу, а про соціальну аномалію, бо людина, не будучи клінічно хворою, фактично стає невротиком. Як відбувається цей процес Е.Фромм переконливо описав у своїй фундаментальній праці “Втеча від свободи” (1941). Свої ідеї він розвинув у іншій відомій праці “Анатомія людської деструктивності”.

Однак, повернемося до етапів політичної соціалізації людини. Другий етап соціалізації, як твердить Б.Кухта, полягає в усамостійненні особистості, коли відбувається становлення громадянської позиції людини і вона починає особисто розуміти ідеологічні позиції, культурні норми та традиції. Варто погодитися з вченим, що цей етап означає постійну не лише адаптацію до суспільно-політичних, системних цінностей і норм, які нав’язуються, а й свого бачення політичних реалій і політичних процесів, спроб особисто брати участь у цих процесах”. Цей етап настає, як правило, з отриманням середньої освіти або під час навчання у вузі. Однак, все залежить від того, як відбувався процес соціалізації на першому етапі. Тобто, у 18 років соціалізація особистості може не тільки активізуватися, але й значно зменшитися.

Українські політологи В.Піча і Н.Хома виділяють дві фази політичної соціалізації: 1) політична адаптація – пристосування індивіда до соціально-політичних умов; 2) інтегрування – засвоєння особою політичних цінностей і настанов, норм і взірців політичної поведінки, притаманних певній соціальній ієрархії. В сучасній політології виділяють чотири типи політичної соціалізації: 1) гармонійний тип, який є відображенням психологічно нормальної взаємодії людини з владними інститутами; 2) гегемоністський тип, котрий характеризує негативне ставлення людини до політичних явищ; 3) плюралістичний тип, який свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод; 4) конфліктний тип, який об’єднує людей, які готові захищати інтереси і цілі власних макро- і мікрогруп та повністю віддають себе боротьбі з політичними супротивниками.

Польський політолог С.В'ятр розрізняє п'ять типів політичної особистості: активісти (цікавляться політичними проблемами і добре інформовані); компетентні спостерігачі (цікавляться політикою, але не прагнуть участі в ній); компетентні критики (негативно ставляться до політики); пасивні (мають інформацію про політичне життя, але ставляться до нього негативно чи нейтрально); аполітичні й відчужені (люди, які категорично відкидають особисту участь в політиці).

Українські політологи О.В.Лазоренко і О.О.Лазоренко виділяють кілька типів політичного статусу особи: "автомат" (уникає будь-яких політичних орієнтацій, тікає в свій внутрішній світ); індіферентний тип (не має жодного відношення до політики); бюрократичний тип (ставлення до політики залежить від обставин життя); політичний агітатор (здатний впливати на емоції і почуття людей); адміністратор (здатний маніпулювати подіями та обставинами); політичний теоретик (здатний маніпулювати ідеями); моралізатор (відзначається ентузіазмом, великою емоційною зацікавленістю й малою поінформованістю про політику).

2. Політична свідомість: її сутність та структура

Політична свідомість і політична культура є структурними компонентами політичної системи суспільства, які мають досить важливе значення для її функціонування. І це, насамперед, тому, що політичні відносини – це відносини між свідомими індивідами, які здійснюються в певному соціокультурному середовищі з приводу влади.

Політична свідомість – це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності. Однак, політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття. По-перше, вона здатна бути попереду практики, прогнозувати політичні процеси. По-друге, вона впливає на політичне життя суспільства, а звідси і на суспільство в цілому. По-третє, політична свідомість визначає напрям політичної діяльності соціальних груп, політичних лідерів, особистості. Тобто, від рівня політичної свідомості залежить і специфіка функціонування політичної сфери суспільства. Історичний досвід показує, що якщо активність низів не досягає необхідного рівня політичної освіченості, державна влада перетворюється на деспотичну тиранію. Пізніше цю залежність афористично сформулював класик американської політичної науки Г.Лассвелл: "Ми знаємо достатньо, щоб знати, що демократії не знають як жити; через незнання вони гинуть". Тобто першооснова народоправства – є знання про нього. Політична свідомість – явище історичне, яке постійно розвивається і змінюється. Причому, слід відмітити те, що вона не залежить від волі та бажання людей, а формується під впливом об'єктивних факторів (для України сьогодні – це низький рівень знань про політику, кризовий стан, падіння моральних устоїв тощо).

Структура політичної свідомості досить складна і суперечлива. Беручи за основу типологізації той чи інший критерій, можна виділити найрізноманітніші модифікації політичної свідомості: 1) згідно з функціональним принципом класифікації виділяють такі рівні: політико-психологічний (почуття, настрої, мотиви, переконання); політико-ідеологічний (цінність, ідеал, ідея, погляд тощо); політико-діловий (свідомість консервативна, ліберальна, реформістська тощо); 2) за суб'єктом політичну свідомість класифікують на: політичну свідомість суспільства, класу, нації, особистості тощо; 3) за ставленням до влади розрізняють політичну свідомість

автократичну (авторитарну), демократичну, анархічну; 4) у гносеологічному плані виділяють емпіричну (буденну) свідомість і теоретико-пізнавальну.

Отже, незважаючи на відносну самостійність і суперечливість політичної свідомості, важливим фактором формування її у громадян є політичне виховання та отримання ними належних, достовірних знань про політику. Особливо актуальним це є для України (згадаймо ще раз формулу Г.Лассуелла).

3. Поняття, зміст і функції політичної культури

Політична культура (від латинського *cultura* – вирощування, виховання) – частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичної життєдіяльності суспільства. Тобто, політична культура невіддільна від такого явища, як духовна культура суспільства. І подібно тому, як культура суспільства визначає і регламентує поведінку людей у суспільстві, так і політична культура визначає правила і норми політичної діяльності.

На сьогоднішній день в науці немає однозначного трактування терміну “культура” (існує біля 1000 визначень), а звідси немає і якогось одного підходу до трактування культури політичної. Але, по аналогії з культурою, політичну культуру можна визначити як спосіб освоєння людиною політичної дійсності, в основу якого покладена система знань, норм, цінностей, які структурують і визначають політичну поведінку людей (участь у виборах, поведінку депутатів у парламенті, відношення до політичних інститутів тощо).

Вперше термін “політична культура” був використаний німецьким філософом І.Гердером, а введений у політичну науку американськими політологами Г.Алмондом і С.Вербою. У своїй книзі “Культура громадянина” вони подають політичну культуру у вигляді трьох рівнів: 1) пізнавальної орієнтації, що охоплює знання про політичну систему та особливості її функціонування; 2) емоціональної орієнтації, що відображає внутрішні почуття щодо політичної сфери; 3) оціночної орієнтації, що виражає особисте ставлення до політичної системи, цінностей, норм політичного життя.

За структурою політична культура складається із політичних знань, політичної ідеології та психології, політичного досвіду, норм, традицій, зразків, установок і стереотипів. Політична культура для своєї реалізації наділяється певними функціями. Саме з допомогою функцій вона стає реально відчутною, зрозумілою і відповідно практично значимою. Основні функції політичної культури наступні: 1) політичне забезпечення реалізації інтересів відповідних соціальних спільнот (нашій, класів тощо); 2) нормативно-регулююча; 3) політичної соціалізації (засвоєння політичних норм, цінностей, ідей); 4) комунікативна; 5) пізнавальна; 6) прогностична.

У політичній науці існує цілий ряд типологізацій політичної культури, які сприяють більш глибокому її аналізу. Якщо за основу типологізації взяти суб'єкт політичної культури, то розрізняють політичну культуру суспільства, окремих прошарків у суспільстві, окремої особистості. З орієнтацією на політичний режим виділяють тоталітарну, авторитарну та демократичну політичну культуру.

Розвиток політичної культури має свій історичний вимір: кожна доба в історії людства має притаманні їй характер економічних відносин, специфіку соціальної структури, політичної організації, які позначаються на особливостях політичної культури. Незважаючи на складність виділення історичних типів політичної культури у світовій політичній науці закладені основи її класифікації за цією ознакою. Насамперед, відзначаються цивілізований і формаційний підходи до

класифікації історичних типів політичної культури. Згідно з марксистською традицією (формаційний підхід), розрізняють політичну культуру рабовласницького, феодального, буржуазного та соціалістичного суспільства. Згідно з цивілізаційним підходом, здійснивши порівняльний аналіз різних політичних культур, американські дослідники Г.Алмонд і С.Верба виділяють три “чисті” типи політичної культури: 1) патріархальну (орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів; невіддільність політичної орієнтації від релігійних догм; відсутність у суспільстві чітко виражених політичних ролей і функцій); 2) підданську (усвідомлення особливого авторитету влади, низький рівень участі підданих у політичному житті); 3) активістську (значний інтерес громадян до політичного життя суспільства, активна участь у політичному житті). Сполучення цих “чистих типів” політичної культури дає ряд змішаних її модифікацій, що реально функціонують у політичному процесі. Особливий акцент автори даної типологізації роблять на “громадянській культурі”, в якій переважає активістська політична культура із збереженням елементів патріархальної та підданської.

Аналізуючи політичну культуру, особливий акцент треба зробити на своєрідності її взаємозв'язку з політичною системою суспільства в цілому. З одного боку, політична культура зумовлює політичний процес у суспільстві, а з іншого – інститути політичної системи (держава, партії тощо) активно впливають на її формування (процес політичної соціалізації).

Політична культура є досить складний феномен, який формується історично і залежить від цілого ряду об'єктивних факторів: суспільно-історичних, національно-культурних, географічних, релігійних, особливостей формування нації тощо. У Ш.Монтеск'є вони є складовими “духу законів”, який є специфічним для кожної нації. Виходячи з цього, можна стверджувати, що жодна політична система, в жодній країні не буде ефективно функціонувати, якщо вона не буде “народжена” саме в цій країні як результат рівня розвитку її політичної культури. Наприклад, якщо політичні інститути, які є характерними для демократичних суспільств (інститут президентства, парламент, Конституційний Суд), можна утворити директивним шляхом, то політичну культуру, притаманну демократичному суспільству, декретом встановити неможливо. Це є головною причиною того, що досить часто політичні інститути, характерні для демократичного суспільства, не можуть ефективно функціонувати там, де рівень культури (в тому числі й політичної) не відповідає реаліям політичного життя.

У незалежній Україні вирішення завдань державотворення значною мірою залежить від рівня політичної культури різних верств населення, суспільства в цілому. За цих умов першорядного значення набуває формування відповідної політичної культури найширших мас, набуття ними досвіду і навичок політичної поведінки, поступове подолання елементів патріархальної та підданської політичної культури, становлення на цій основі громадянської, демократичної політичної культури.

4. Політика і мораль

*Мораль (від латинського *moralis* – моральний, *moris* – звичай) – сукупність історично зумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття й поведінки людей, їхніх відносин у процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей, що визначають їх обов'язки один до одного, до соціальних груп, верств, класів, до суспільства, виконання яких базується на громадській думці.*

Автори короткого енциклопедичного словника "Філософія політики" (автор-упорядник В.П.Андрущенко) характеризують мораль як суспільний інститут, що виконує функції регулювання поведінки людини у всіх без винятку сферах життя - праці, побуті, управлінні, науці, родині, у громадських місцях. На відміну, наприклад, від права, мораль спирається на силу переконання громадської думки, виховання, традицій, на силу морального авторитету окремих особистостей, організацій або установ. У структурному відношенні мораль включає такі елементи, як моральні відносини, моральну свідомість і моральну практику, що діють у тісному взаємозв'язку. Відповідно до структури, мораль виконує роль регулятора поведінки шляхом найзагальніших функцій - гноссологічної, соціологічної, регулятивної, виробничої, ідеологічної (виховної) тощо.

Серед інших моральних якостей, властивих політику-професіоналу, необхідною є честь. Моральне значення честі полягає в тому, що цю якість мають люди лише в суспільстві. У співвідношенні поняття честі з іншими якостями (гордістю, славою, гідністю, самолюбством, марнославством) відобразилися поєднання моралі індивіда та суспільства. Поняття честі політика-професіонала тісно пов'язане з дотриманням слова, непідкупністю і правдивістю. Виділимо тільки кілька аспектів цієї проблеми: 1) професіонал повинен враховувати, що, насамперед, варто дотримуватися зроблених обіцянок; 2) у випадку безпосередньої помилки або неможливості дотримати слово, варто відверто зізнатися в цьому; 3) варто мати на увазі, що чим вищий рівень політика, тим вищий рівень сподівання маси щодо його морально-політичного рівня; 4) вміти достойно програти.

Необхідно погодитись із твердженням сучасних політологів, що проблема взаємодії й взаємної залежності політики і моралі є багатопланою. Мораль і політика мають деякі особливості, які принципово неможливо поєднати: 1) політика, навіть найбільш утопічна, є реальною. Мораль, навіть у найконкретнішому її прояві, - трансцендентна; 2) політика, навіть тимчасово відступаючи і чимось жертвуючи, у кінцевому підсумку націлена на успіх, вигоду. Мораль у своїй основі та глибині є безкорисливою; 3) політика, навіть у найбільш демократичній формі, стурбована питанням про збереження влади. Мораль, навіть викликаючи всезагальну глибоку повагу, зникає, як тільки виникає потреба управляти, командувати; 4) політика, навіть у боротьбі за права і свободу, спирається на об'єктивні закони та причинно-наслідкові зв'язки. Мораль, навіть у стані безумовної необхідності, демонструє свободу людського духу; 5) політика, навіть у неформальних організаціях, прагне до інституціоналізації. Істинна мораль, навіть у таких виховних інститутах, як школа, діє позаінституційно, розчиняючись в етосі самого буття вчителя та учня; 6) всяка моральність передбачає протиставлення злу. У моральності окремого політика це протиставлення примножується, і будь-який прояв моральності для нього означає випробування.

У світовій політичній думці щодо співвідношення моралі і політики існують різні точки зору: 1) політика повинна повністю підпорядковуватися моралі: і за цілями, і за принципами, і за засобами (моральний абсолютизм); 2) мораль і політика - автономні і не повинні втручатися у компетенції одна одної. Мораль - справа громадянського суспільства, особистісної відповідальності. Політика - сфера протиборства групових інтересів, звільнена від моральності; 3) мораль і політика - непримиренні протилежності. Мораль - сфера добра, гуманізму, справедливості. Політика - завжди зло, оскільки вона пов'язана з владою, насильством, брехнєю; 4) політика повинна бути моральною настільки, наскільки це взагалі можливо.

Розглядаючи питання про роль моральних норм у регулюванні політичної діяльності, - вважає авторський колектив підручника "Політологія" під редакцією

Антоніни Колодій, - треба враховувати, що: 1) будь-яка політична дія, яка викликає напруження між владою і моральними настановами, торкається долі багатьох людей і може справляти на них цілком різний вплив. Тому неправомірним є формулювання питання про співвідношення моралі й політики у вигляді альтернативи "або політика, або мораль"; 2) політик (державний діяч), на відміну від службовця, особисто відповідає практично за кожну свою дію. А це, крім компетентності, потребує ще й наявності високорозвинутої моральної свідомості, постійної моральної мотивації поведінки, чіткої моральної переконаності в гуманності, справедливості власних вчинків; 3) історія доводить, що утвердження добра і справедливості йде з успіхом там, де його досягають законними, мирними, ненасильницькими засобами. Політика нав'язується силою навіть найморальніших засад у житті суспільства, пов'язана з людськими жертвами і не може бути моральною. Виходячи з цих засад, *моральним можна визнати такого політика, котрий намагається досягти максимального блага для найбільшої кількості людей.*

Американський мислитель Торо висловив думку, яка, ймовірно, може бути пригаманна тільки для громадянського суспільства: "Ми повинні бути спочатку людьми, а потім уже підданими уряду. Бажано виховувати повагу не стільки до закону, скільки до справедливості...".

5. Політика і релігія

Релігія (від латинського religio – набожність, святиня, предмет культу) – одна із форм суспільної свідомості. Авторський колектив короткого енциклопедичного словника "Філософія політики" притримується думки, що багатоманітні погляди щодо взаємного зв'язку релігії і політики ґрунтуються на трьох змістових центрах: 1) релігія і політика абсолютно несумісні, це – два різних світи, які не перетинаються; 2) релігія, зокрема християнство, політично утилітарне явище; 3) пряме отождолення релігії та політики. На переконання авторів "Філософії політики", "несприйнятними й невідповідними дійсності є ані протиставлення, ані отождолення релігії і політики. Найкоректнішою є теза про їх взаємний вплив на кількох рівнях: духовних явищ, організацій, окремих людей. Важливо також розрізняти у політичній сфері світоглядну роль церкви як соціального інституту".

Серед соціальних функцій релігії виділяють: світоглядну, морально-регулятивну, комунікативну, інтегративну, виховну та компенсаторну. Завдяки останній робиться спроба компенсувати віруючому усі труднощі земного буття.

Для релігізації політики характерні такі риси: 1) створюються можливості для релігійного виховання у недержавних навчальних і виховних закладах; 2) політика враховує стан релігійності в суспільстві та ставлення до релігій різних соціальних груп; 3) релігійний чинник дедалі частіше використовується для досягнення політичних цілей; 4) державні політичні лідери налагоджують спілкування з церковними діячами, заручаються їх підтримкою; 5) церква використовує державні засоби масової інформації. Паралельно з цими процесами відбувається також політизація релігії, для якої характерні: 1) служителі культу, релігійних організацій включаються у політичну діяльність; 2) окремі політичні партії та рухи функціонують на релігійній основі; 3) церква долучується до врегулювання політичних і соціальних конфліктів.

Релігію як певну єдність, цілісність, з точки зору системного підходу, можна розглядати як систему, що складається з видових підсистем – конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, кожна з яких посідає своє місце в ієрархізованій структурі. В основі цього поділу лежать відмінності в сутності врівнення. Релігії

розрізняють за морфологією на універсальні (буддизм, християнство, іслам) та національні (решта релігій та релігійних течій). За питомогою вагою населення та арсалом поширення виділяють сім найбільших релігій світу: християнство, іслам, індуїзм, буддизм та сингізм, конфуціанство та даосизм.

Релігії також поділяють за часом виникнення (історичні та нові); за рівнем організації (жорстко централізовані, нежорстко централізовані, самовпорядковані та децентралізовані); за державним статусом (релігії, що мають статус державної; релігії, статус яких не закріплений відповідними державними документами; релігії, що є приналежністю національних меншин); за правовим статусом (релігії, які підтримуються державою; релігії, які не підтримуються державою і навіть переслідуються; релігії, до яких ставлення держави нейтральне); за формами поширення (когнітуальні, дискретні); за етно-соціальними характеристиками віруючих (автохтонні та уніфіковані); за формами розселення віруючих, характером їх територіального зосередження (урбанізаційні та сільські).

Узагальнюючи наведені критерії, можна запропонувати суто географічний (просторовий) поділ релігій на: світові, регіональні, локальні та місцеві.

Згідно статті 35 Конституції України та Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" Україна є поліконфесійною державою, головним віровченням якої є християнство. Сьогодні в Україні функціонують три незалежні православні церкви – Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ-КП), Українська Православна Церква (УПЦ). Окрім цього, в Україні діють також самостійні Гресько-католицька та Римо-католицька церкви (УГКЦ і РКЦ). В Україні понад 52,7% релігійних організацій складають православні громади, діє понад 24 тисячі релігійних організацій, понад 17 тисяч культових будівель, 250 монастирів, 121 навчальний духовний заклад.

Основними напрямками участі церкви у політичному житті України є: 1) виховання поваги та терпимості до різних поглядів, почуттів, вірувань. Сприяння розвитку українських традицій, звичаїв, культури, мови; 2) функціонування в якості елемента політичної системи українського суспільства; 3) захист суспільно-політичного ладу; 4) участь в масових суспільно-політичних акціях; 5) вплив на ставлення парафіян до суспільства; 6) формування та пропаганда соціально-політичних аспектів релігійних теорій; 7) активізація зусиль у розв'язанні міжконфесійних і міжцерковних конфліктів.

СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОСТІ Й ЕТНОПОЛІТИКА

1. Соціально-етнічні спільності: народ, етнос, нація.
2. Сучасні теорії та типології націй. Генеза націй.
3. Етнонаціональна політика: мета, принципи, проблеми.
4. Етнополітичні конфлікти: характер, причини виникнення та шляхи вирішення.
5. Націоналізм. Розвиток національної ідеї в політичному житті України.

1. Соціально-етнічні спільності: народ, етнос, нація

Щоб краще з'ясувати суть етнонаціональних відносин, необхідно зупинитися на основних поняттях, пов'язаних з їхнім розвитком, а такими є народ, етнос, нація. В роки панування комуністичної політичної системи вживалося це поняття "народність". Однак, необхідно погодитись з сучасним українським дослідником М.П.Тиводаром, що вищезазване поняття було введено в обіг радянськими

етнографами з метою уникнення термінологічної плутанини з словом “народ”. Проте, такий вихід із становища викликав ще більше плутанини. На сьогоднішній день поняття “народ” і “народність” ототожнюють, що є правомірно. Термін “народ” слід вживати для означення громадян однієї країни незалежно від їх належності: український народ, болгарський народ, угорський народ і т.д.

Що стосується поняття “етнос”, то, вважає М.П.Тиводар, з цього приводу існують різні підходи: “одні до етносу підходять як до соціально-історичного утворення, другі – як до феномену природи, популяції, форми існування виду *homo sapiens*, треті – вважають етноси за біологічно-соціальні чи соціально-біологічні утворення”. На глибоке переконання вченого, “етноси, як форма існування людей розумних (*homo sapiens*) – це стійкі міжпоколінні природно та історично сформовані на певних територіях динамічні людські спільноти, що маючи самоназву і усвідомлюючи свою єдність, протиставляють себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняються від них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами”.

При визначенні нації М.П.Тиводар поділяє думку українського етнолога А.Пономарьова, який відзначав, що “нація – це особливий стан розвитку етносу, пов’язаний з творенням його державності, національної свідомості, національно-державних символів і атрибутів, національної культури”. Георгій Касьянов у своїй монографії “Теорії нації та націоналізму” вважає, що “універсальна, “вичерпна” дефініція нації неможлива хоча б тому, що в реальності не існує якоїсь “ідеальної нації” у вигляді абсолютного феномена, даності, незалежної від нашого сприйняття “об’єктивної реальності”.

Як визначення поняття “нація” дається в сучасній західній науці? Американський історик Бенедикт Андерсон називає націю уявною політичною спільнотою, бо представники навіть найменшої нації не знайомі з більшістю своїх співвітчизників і навряд чи коли-небудь зустрінуть їх чи навіть почують про них, проте в уяві кожного живе образ їхньої спільності. Англійський дослідник Ентоні Сміт твердить, що “нація – це сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх її членів”.

На думку американського соціолога Крайга Келгона, нації притаманні ряд необхідних ознак: кордони; ідея неподільності, єдності нації; суверенність, яка ототожнюється з наявністю самостійної держави; ідея, згідно з якою влада є легітимною лише тоді, коли вона підтримується народом і служить інтересам народу (нації); ідея ототожнення населення з нацією; ототожнення індивіда з нацією; культура; уявлення про існування нації в часі, в минулому й майбутньому; спільні біологічні й спадкові риси; особливе відношення до певної історичної традиції.

2. Сучасні теорії та типології націй. Генеза націй

Сучасний український дослідник Г.Касьянов вперше в історіографії зробив аналіз основних теорій націй, який і перебуватиме в центрі нашої уваги.

Веберівська концепція нації. У концепції М.Вебера необхідно виділити три взаємопов’язані елементи: 1) нація існує тоді, коли є певні об’єктивні спільні ознаки, які відрізняють один народ від іншого (мова, територія тощо); 2) коли ці ознаки мають суб’єктивне втілення: члени спільноти сприймають їх як духовну цінність, завдяки чому виникає почуття внутрішньої єдності в протиставленні з іншими групами; 3) коли ця єдність, або почуття спільності, втілюється в автономних

політичних інститутах чи, принаймні, оформляється як вимога створення таких інститутів.

“Комунікативна” теорія Карла Дойча. Ця теорія, яка є модерністською, своє найповніше втілення набула в праці американського вченого К.Дойча “Націоналізм та соціальна взаємодія”. Націоналізм в ній розглядається як необхідний елемент і одна з головних умов процесу модернізації. Визначальною рисою процесу модернізації є зростання комунікативних можливостей суспільства – здатності його членів створювати, зберігати й передавати інформацію за допомогою мови. Це, у свою чергу, створює передумови для становлення модерних, національних культур і відповідних спільнот – націй.

Етатистська теорія нації (Етгоні Гідденс). Етатистське визначення нації ґрунтується на досить простому принципі: отождолення нації з державою, тобто з територіально-політичною одиницею. Отже, нація існує лише в державі й як держава. Тобто, є держава – є нація, немає держави – немає нації.

Етнологічна (етніцистська) теорія (Етгоні Сміт). У найзагальнішому вигляді ця теорія подає націю як велику, політизовану етнічну групу із спільною культурою та історичною спадщиною, для якої характерні наступні ознаки: відмінні культурні риси; наявність історично успадкованої спільної території, в межах якої реалізуються можливості соціальної мобільності тих, хто належить до спільноти; відносно великі розміри території й чисельність населення; зовнішньополітичні відносини (конфлікт або союз) з іншими подібними спільнотами; наявність спільних для даної групи колективних почуттів і системи лояльності; безпосереднє членство в цій групі з рівними правами громадянства для всіх її членів; вертикальна економічна інтеграція зі спільною системою (поділу) праці.

“Інструменталістська” теорія (Е.Гобсбаум, Б.Андерсон, Е.Гелпер). Її суть зводиться до того, що: нація – уявлена спільнота; нація – обмежена у просторі; нація – суверенна спільнота, яка має право і мусить існувати незалежно; нація уявляється саме як спільнота, оскільки, незважаючи на очевидну нерівність і наявність експлуатації всередині кожної нації, вона завжди сприймається як цілісність, об’єднана системою міцних “горизонтальних” зв’язків, які перетинають класові, станові, професійні, релігійні та інші кордони.

Типології націй: історичні й неісторичні (Г.Гегель); вищі й нижчі; повні й неповні; культурні й політичні (державні); державні й недержавні; політичні й етнічні; західні й східні (Г.Кон); повномасштабні, політичні й етнічні (Я.Крейчі, В.Велімен); старі й нові (Сегон-Ватсон); революційні й контрреволюційні (Ф.Енгельс); капіталістичні й соціалістичні (К.Маркс, В.Ленін).

Підсумовуючи різноманітні типології націй, Г.Касьянов справедливо підмітив, що “усі наведені типології можна розцінювати як спроби досягнути феномен нації в різних ракурсах, з різних методологічних та ідеологічних позицій, у рамках різних інтелектуальних шкіл. Очевидно, що усі вони мають суто прикладне значення... Отже, їхня пізнавальна цінність не піддається якійсь узагальненій оцінці. Кожна з них має право на життя, і кожна з них дає можливість не стільки “впорядкувати”, “розкласти по полицях” конкретно-історичний матеріал, скільки підштовхує до порівняльно-історичного аналізу”.

Коли, як і де виникають нації? Існують три основні підходи щодо відповіді на це питання: модерністський, який полягає в тому, що нація є продуктом модерної епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії таких модерних явищ як капіталізм, промислова революція, бюрократична держава тощо; примордіалістський (“примордіальний” можна трактувати як “прадавній”, “споконвічний”), згідно з яким всі види прадавніх ідентичностей мають духовний, психологічний зміст, й існують

окремо від їх соціального досвіду; трансформаційний, в основі якого лежить процес трансформації етнічних груп у нації.

Нашіогенез – це досить складний, суперечливий і тривалий процес, а не короткочасна подія, а тому відповідь на питання “коли?” ніколи не буде конкретною. Навряд чи узагальнення, які сьогодні роблять дослідники, слід вважати істиною в останній інстанції.

3. Етнонаціональна політика: мета, принципи, проблеми

Етнонаціональні відносини – це відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку – націями та їхніми державними утвореннями. Ці відносини бувають трьох типів: рівноправні; відносини панування й підлеглості; прагнення до знищення інших суб'єктів. Історичний досвід переконує, що на розвиток етнонаціональних відносин впливають різні чинники, хоча завжди переважають політичні. Нерідко лідери великих держав використовували національний фактор у вирішенні своїх політичних цілей.

Готуючись до Другої світової війни, Гітлер поставив перед собою одне з центральних завдань – розчленування й ліквідація Чехословаччини як держави. Він вдало використав “проблему” німецької національної меншини в Чехословаччині й добився на Мюнхенській конференції 1938 р. передачі Німеччині Судетської області, в якій проживали німці. Хоча відзначимо, що з боку чехословацького уряду не було зафіксовано жодних утисків щодо судетських німців. Аналогічно поступили арбітри в Європі – Німеччина і Італія – під час роботи Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Ще 29 вересня 1938 р. було прийнято “Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією”, в якому констатовалося, що “як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина та Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію”. При умові, “якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської та угорської меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів чотирьох держав, які присутні тут”. ЧСР поступилася Угорщині 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями. І таких прикладів можна навести чимало. По-перше, вони свідчать про використання національних проблем у великій політиці; по-друге, такі відносини між Німеччиною та Чехословаччиною необхідно розцінювати як відносини панування й підлеглості.

Аналізуючи етнонаціональні відносини, необхідно розрізняти два аспекти: загальноісторичний та конкретно-історичний. Відомо, що Українська національна рада, яка утворилася на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської монархії, висунула цілий ряд завдань, серед яких і створення оптимальних умов для розвитку всіх національностей, які проживали на території ЗУНР, однак перебіг міжнародних подій не дозволив уряду провести їх в життя. Отже, у даному випадку історичний час і падіння ЗУНР не дали можливості здійснити задумане.

Інший приклад. В.Ленін, готуючи Жовтневий переворот, неодноразово піддавав критиці політику царизму по відношенню до націй, називаючи царську Росію – “тормою народів”. Але чи вирішила національне питання більшовицька революція? Заявляючи про право націй на самовизначення, В.Ленін, прийшовши до влади, розцінював що справедливий вимогу народів як сепаратизм, буржуазний націоналізм. Отже, в умовах панування казарменного соціалізму неможливо

вирішити національне питання, бо як тільки національна еліта заявляє про відокремлення, як починаються репресії пануючих над підлеглими.

Нема підстав вважати, що об'єднання НДР і ФРН в єдину Німецьку державу, теж остаточно вирішило національне питання. Суть його полягає не лише в тому, щоб нація самовизначилася, а й мала можливість рівноправного й вільного розвитку всіх її спільностей. Після кількох років співжиття в одній державі західних і східних німців, тодішній канцлер Г.Коль недвозначно заявив, що для того, щоб обидві частини Німеччини вирівняли в економічному та культурному розвитку, необхідно. принаймні, 25-30 років активної, плідної праці. До такої праці належить також і національна політика – науково обгрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері стнаціональних відносин.

Для того, щоб уникнути конфліктів на національному ґрунті, необхідно притримуватися демократичного способу врегулювання міжнаціональних відносин, який передбачає: 1) забезпечення вільного волевиявлення націй; право націй на самовизначення. В цілому ряді документів, прийнятих ООН, чітко зафіксовано про право націй на самовизначення. Це зв'язано з тим, що біля 40% держав світу є багатонаціональними і в кожній з них в середньому проживає понад 5 етнічних груп, частина з яких піддається дискримінації. ООН оголосила 1993 рік Роком корінних народів, прагнула привертати увагу світової громадськості на майже 300 млн. чоловік у 70 країнах світу. Генеральна Асамблея ООН проголосила 1994 рік Роком підготовки Міжнародного десятиріччя корінних народів світу. По відношенню до корінного народу і населення урядам слід визнати і дотримуватися основних прав такого населення на: право називати себе власним іменем і вільно проявляти самобутність; право мати самобутній статус і створювати власні представницькі організації; право підтримувати традиційну економіку і спосіб життя за місцем проживання; право використовувати свою мову, коли це можливо в системі управління і освіти; право мати доступ до землі й інших природних ресурсів.

Національно-визвольна боротьба за свою незалежність повинна підтримуватися світовою громадськістю. Цікавий факт. На Нюрнберзькому процесі 1946 р. генеральний прокурор СРСР М.Руденко вимагав прирівняти воїнів УПА до фашистських злочинців, однак представники США, Великобританії та інших країн-переможниць у війні відхилили цю пропозицію, виходячи з того, що УПА вела справедливую боротьбу за національне визволення, а це невід'ємне право будь-якого народу.

Сучасні політологи вважають, що право на самовизначення може бути реалізоване у двох формах: відокремлення і возз'єднання.

Відокремлення – форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу. Так, зокрема, поступили західні українці в 1918 р., відокремившись від Австро-Угорської монархії. Аналогічно поступили і закарпатські українці. Право відокремлення і проголошення незалежності використали народи колишніх республік СРСР, СФРЮ, Чехословаччини.

Возз'єднання – форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає, що один народ (нація) може об'єднатися з іншим народом (нацією).

З приводу возз'єднання Закарпаття з УРСР у складі СРСР в 1945 р. продовжуються жваві дискусії. Як оцінити акт про возз'єднання закарпатських українців з великим українським народом? Сучасні історики пропонують різні визначення, зокрема “присднання”, “входження” тощо. Однак, треба розуміти просту істину, що закарпатські українці не возз'єднувалися з політичною системою, яка тоді

панувала в СРСР, а з українським народом, який теж перебував на колоніальному становищі в цій державі.

4. Етнополітичні конфлікти: характер, причини виникнення та шляхи вирішення

Етніонаціональні конфлікти – це конфлікти між національними державами, окремими етносами, етнічними групами з приводу захисту прав своїх співвітчизників, приєднання їх до історичної території, здобуття адміністративно-територіальної автономії або національної незалежності, розподілу влади, престижу і матеріальних ресурсів.

Сучасні українські політологи С.Рутар і С.Гелей різноманітні теорії етніонаціональних конфліктів і національних рухів зводять до трьох:

- концепція внутрішнього колоніалізму (М.Хсхтер, Т.Нейрн). Її представники причини виникнення національних рухів пояснюють економічними чинниками;
- концепція етноцистського напрямку (Е.Сміт). Сутність національних рухів полягає не в економічних, а в етнокультурних чинниках (національний ідеал, мова, релігія);
- концепція, згідно з якою причинами національних рухів є економічні, етнокультурні та психологічні чинники (Дж.Ротшильд, Е.Гідденс, Дж.Брейлі). Значна увага відводиться наявності політичної еліти.

Українські політологи І.О.Кресіна і В.Ф.Панібудьласка доводять, що "національні суперечності, розбіжності існували й існуватимуть доти, доки зберігатимуться етнічні відмінності. У цьому розумінні так зване національне питання не підлягає остаточному розв'язанню". Сучасний дослідник В.Я.Хворостянін виділяє такі сфери виникнення протиріч і конфліктів, пов'язаних з національними проблемами: 1) відносини між центральними органами та республіками (землями, кантонами, штатами тощо). Прикладом такого конфлікту можуть бути відносини Квебеку з Канадським центральним урядом, Північної Ірландії – з англійським; 2) відносини між союзними (автономними) республіками (штатами, кантонами). Наприклад, напруженість у відносинах Азербайджану та Вірменії переросла у справжню війну; 3) відносини всередині республік (Нагірний Карабах, Північна Осетія, Абхазія, Придністров'я, Чечня); 4) проблеми національних груп у республіках (штатах), а також національностей, які не мають власних національно-державних утворень (наприклад, національні тертя в Татарстані між татарами і чувашами); 5) проблеми розділених народів. Наприклад, азербайджанці (Азербайджан-Іран), таджики (Таджикистан-Афганістан), курди (Туреччина-Іран-Ірак), корейці (північні-південні).

Переважаюча більшість вищезазначених конфліктів мають свою історію. Серед пострадянських конфліктів на Кавказі особливе місце займає Чечня. Ще наприкінці XVIII ст. в результаті повстання шейха Мансура відбулося розмежування горців-вайнахів на непримиримих чеченців та інгусів, які займали нейтральну позицію відносно Росії. Порівняно молоде етнічне утворення "чеченці" об'єднує некровнорідні роди, до яких крім вайнахських входять кумикські, черкеські, грузинські і навіть російські та сарейські. В 1944 р. чеченців, інгушів, карачаєвців, балкарців, калмиків і ногайців депортували в Середню Азію і Сибір. Вже після повернення на Кавказ цих народів за розпорядженням М.Хрушова чеченці-горці були вислані на рівнину та в російський Грозний. Демографічний вибух і безробіття знову змусили чеченців, тепер вже добровільно, виїжджати за межі Кавказу в

пошуках засобів до існування. Радянська влада не змогла вирішити вікову проблему безробіття. В більшості кавказьких і середньоазійських республік частину зайнятих в промисловості становили росіяни, наприклад, 80% - у Чечні. “Мала переможна війна” 90-х років закінчилася поразкою Росії й загибеллю тисяч громадян. Конфлікт в Нагірному Карабасі теж має свою вікову історію, яка почалася в 1922 р.

5. Націоналізм. Розвиток національної ідеї в політичному житті України

Слово “націоналізм” вперше згадується у XV ст.: у Лейпцізькому університеті під час диспуту між професорами чеської нації та їх опонентами, що входили до складу інших об’єднань. Тоді воно означало певну університетську спільноту. В другій половині XIX ст. термін “націоналізм” ототожнювався з боротьбою за національні права. З часів Першої світової війни “націоналізм”, особливо в масовій свідомості, набув негативного значення, ототожнюючись з ксенофобією і національною ворожнечею.

На думку Е.Сміта термін “націоналізм” має різні значення: 1) процес формування та утвердження нації або національних держав загалом; 2) усвідомлення розуміння незалежності до нації, поєднане з прагненням її безпеки й процвітання; 3) мова і символізм; 4) ідеологія; 5) суспільний і політичний рух.

Нерідко націоналізм і патріотизм вживаються як синоніми. З цим не погоджується Луїс Снайдер, який вважає, що: патріотизм стоїть ближче до таких понять як батьківщина, країна, місце проживання; патріотизм виник раніше націоналізму; за своєю природою патріотизм не має агресивного характеру, це почуття, спрямоване на захист. Слово “шовінізм” (від прізвища полковника наполеонівської армії Ніколя Шовсна де Рошфор) виникло як відповідна романтизована форма патріотизму. Дещо пізніше під шовінізмом розуміли екстремальний націоналізм, ксенофобію, національну і расову нетерпимість. Проведення межі між націоналізмом, патріотизмом і шовінізмом може бути чисто умовно. Необхідно погодитись з твердженням Г.Касьянова, що “залежно від конкретної історичної ситуації “найшляхетніший” патріотизм може перетворитися на шовінізм, який, своєю чергою, зацікавлена сторона здатна охарактеризувати як історично зумовлений, прогресивний націоналізм, який, у свою чергу, є виявом патріотизму – і так далі, без кінця”.

Г.Кон писав, що націоналізм має багато спільного з фашизмом і нацизмом. Однак, між ними є суттєва відмінність. Для націоналіста нація – це етнічна спільнота, що вирізняється власною історією та мовою, члени цієї спільноти – це вільні громадяни, які мають рівні права і обов’язки у своєму територіально чітко окресленому “домі”. Мета націоналістів – підтримка життєдіяльності цієї спільноти, її автономії та єдності. Фашизм, зі свого боку, схильний убачати в нації засіб зняття застосування сили щодо інших націй. Його прагнення більш експансіоністське, аніж спрямування на внутрішнє буття нації, він хибає на тоталітарність.

В залежності від того, що лежить в основі поняття “націоналізм” (ідеологія, доктрина, форма суспільної свідомості), розрізняють різноманітні типології націоналізму, окремі з яких вже стали класичними. Їх детально проаналізував Г.Касьянов. Ми ж зупинимось тільки на деяких.

Класична типологія націоналізму Карлтона Гейза, згідно з якою націоналізм бере свій початок наприкінці XVIII ст. і проходить наступні етапи: гуманістичний націоналізм (Руссо, Гердер); яacobинський націоналізм; традиційний

націоналізм (орієнтація не на революційні методи, а традиційні); ліберальний націоналізм, прихильники якого доводили право нації на свою державу; інтегральний націоналізм, який відкидав основні гуманістичні принципи. Головне кредо: "нація понад усе!"

Типологія Луїса Снайдера, в основі якої лежить еволюція ідеології націоналізму, ділиться на чотири фази: 1) 1815-1871 – фаза "інтеграційна", в ході якої відбувся перехід від феодалізму до державного об'єднання (Італія, Німеччина – "підризна фаза", під час якої занепадають давні політичні чина). На цій фазі націоналізм – творча сила; 2) 1871-190 – утворення. На цій фазі націоналізм виконує роль руйнівної сили; 3) 1900-1939 (1945) – "агресивна фаза" з її кульмінацією у вигляді нацистської "організації". Націоналізм наближується до імперіалізму; 4) 1945 – до наших днів – "сучасна фаза", в ході якої націоналізм перетворюється у всесвітнє явище.

Типологія Ентоні Сміта поділяє націоналізм на: етноцентричний і поліцентричний; початковий і розвинутий; успішний і невдалий; антиколоніальний та інтернаціональний; сепаратистський та діаспорний; іредентський та глобальний.

Класифікація Макса Гайдмана визначає такі типи націоналізму: націоналізм пригноблених народів; іредентський націоналізм; залобіжний націоналізм; престижний націоналізм; свідомий націоналізм; підсвідомий націоналізм.

Після проголошення Україною незалежності в 1991 р. знову актуальною стала проблема сучасної української національної ідеї. На думку В.Мелведчука вона включає в себе такі аспекти:

- повага до національних джерел, розвиток національної спадщини, повне розуміння сьогоденних проблем та завдань і орієнтація при їх розв'язанні на світові демократичні стандарти;
- людина, її здоров'я, честь, гідність, права і свободи – вихідні (основні) цінності, що їх охороняє держава;
- плюралізм і державна підтримка форм власності, що гарантують справжню свободу і благополуччя особистості;
- сім'я – основний осередок суспільства, що разом з державою відповідає за виховання здорового молодого покоління;
- розвиток української національної культури, державної мови з урахуванням інтересів національних меншин, що проживають в Україні;
- використання позитивного світового досвіду щодо розвитку інститутів демократії, вдосконалення форм і методів діяльності державного апарату і місцевого самоврядування, визнання методів взаємних консультацій і погоджень, досягнення злагоди в суспільстві – основні і першочергові заходи державного керівництва;
- здорове навколишнє середовище, його захист – стандарти повсякденного життя українського суспільства;
- Україна як суб'єкт міждержавних відносин – член світової співдружності миролюбивих держав, суб'єкт активної зовнішньої політики.

СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

1. Світовий політичний процес (міжнародна політика).
2. Міжнародні відносини як цілісна система.
3. Міжнародні організації.
4. Політичні аспекти глобальних проблем.

5. Міжнародний тероризм.
6. Україна в системі міжнародних відносин.

1. Світовий політичний процес (міжнародна політика)

Міжнародна політика бере свій початок у сиву давнину. Стародавні племена та союзи племен (за визначенням академіка Бориса Рибакова “суперсоюзи”) змушені були налагоджувати відповідні контакти, взаємовідносини, заключати договори тощо. Міжнародна політика як спосіб взаємодії між різноманітними соціальними угрупованнями – племенами, націями, державами, союзами держав формується разом з виникненням і розвитком цих спільнот. Уже в IV-III тисячолітті до н.е. найдавніші державні утворення (Єгипет, Межиріччя) здійснювали міждержавні відносини, створювали різноманітні союзи (наприклад, Дельфійське чи Делоське об'єднання держав). На думку С.Рябова, у західноєвропейському регіоні міжнародні відносини почали складатися принаймні 2,5 тисячі років тому.

Підрховано, що за 3,5 тисячі років писаної історії людство тільки 270 років жило без війни. На жаль, війна протягом століть залишалася головним елементом міжнародної політики, її розглядали як найприйнятніший засіб розв'язання будь-яких міждержавних проблем. Закономірно, що з'явилися різноманітні типології війни та альтернативні їм типології миру. Серед багатьох із них класичними вважаються типології К.Клаузевіца та Р.Арона. Війни, за словами Р.Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям” Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінують силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, центр одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства”. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю. вона, навпаки, спричинена несперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шукає зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію”.

Говорячи про принципи миру, Р.Арон вводить поняття *мир страху* – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка покляла б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили”. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р.Арона “вселенської

імперії". Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підривної діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війни. Її Р.Арон називає загальною і формальною: "досконалі" війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими війни*, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського". Розрізняють також війни *феодальні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, тасмна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіослектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Лише від середини ХХ ст. під впливом наслідків Другої світової війни й загрози термоядерного конфлікту світова громадськість та правлячі кола низки держав поступово доходять висновку про неприпустимість військового способу розв'язання міжнародних конфліктів за сучасних умов. Міжнародна політика повинна здійснюватися на принципах нестворення у внутрішні справи інших держав, рівноправ'я, поваги суверенітету, добросовісності у виконанні державами взятих на себе міжнародних зобов'язань. В цьому й полягають основні завдання міжнародної політики, під якою розуміють *сукупну цілеспрямовану діяльність народів, держав, їхніх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя*. С.Рябов запропонував наступне визначення: *Міжнародна політика – це система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами та групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені*.

При реалізації завдань міжнародної політики держава здійснює ряд функцій: *оборонну*, яка спрямована на запобігання загрози для держави і пошуки мирного врегулювання проблем; *регулятивну*, що полягає в необхідності дотримання суб'єктами міжнародних відносин відповідних нормативно-правових актів; *інформаційно-представницьку* (керівні органи держави інформують про діяльність і наміри урядів інших держав). *Інтегративна функція* полягає у тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування міжнародного співтовариства.

Світова політика охоплює дуже широке коло проблем і учасників міжнародного спілкування і взаємодії. Марина Лебедева притримується думки про існування трьох рівнів у світовій політиці: рівень індивіда (передбачає аналіз індивідуальних особливостей людей, залучених до політичного процесу на світовій арені), рівень окремої держави (досліджуються процеси прийняття політичних рішень, власне сам їх механізм), глобальний рівень (передбачає вивчення як взаємодії держав, так і недержавних учасників світової політичної системи. При цьому остання розглядається як певна цілість).

2. Міжнародні відносини як цілісна система

Поняття “міжнародні відносини”, як правило, вживають у офіційних документах, коли треба наголосити на міждержавних зв'язках (на відміну від позаурядових, громадських або особистих). Отже, *міжнародні відносини – це продовження за умов міжнаціонального спілкування тих суспільних взаємин, що вже склалися на національному ґрунті в межах конкретної держави*. У сучасній політології склалися два головних концептуальних напрями дослідження і тлумачення сутності міжнародних відносин – “традиціоналістський” (Г.Моргентау, К.Томсон, У.Фокс, Р.Арон) та “модерністський” (М.Каплан, Р.Роузкранс, Р.Снайпер, Х.Брук). Представники першого вважають, що сутністю міжнародних відносин є взаємодія держав між собою, а головним засобом здійснення такої взаємодії є дипломатія. Модерністи притримуються думки, що міжнародні відносини є не тільки царинною міждержавних стосунків, що коло їхніх суб'єктів має бути розширеним за рахунок різного роду приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо.

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну міжнародних систем або геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. *Система міжнародних відносин – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних, гуманітарних зв'язків і взаємостосунків між народами, державами і об'єднаннями, що діють на світовій арені*. Н.Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин (1648-1814), Віденська (1815-1918), Версальська (1919-1945), Потсдамська (1945-кінець 80-х – початок 90-х рр.) та Біловезька (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів)*. Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П.Циганков притримується думки, що існували “європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав (“європейський концерт націй”) XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х рр.”, хоча відзначає, що “головний недолік такого “панорамного” підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в

існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів”.

Цікавий підхід до характеристик та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє “сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи”. Структура міжнародних систем, на думку Р.Арона, завжди є олігополітичною. В кожну з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р.Арона, “зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі”.

Виходячи з цього, Р.Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до прогнележних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р.Арона, була гомогенною, однак “ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир”. Р.Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *багатополярними* – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; і *біполярними* – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох “блоків”, прислужуючись або до того, або до того, якщо не виладе нагода залишитись осторонь. Хоча, Р.Арон не заперечує, що “можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами”.

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М.Каплан та Р.Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960. В основі типології Р.Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е.Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.), система давньогреських держав (510-338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300-1559), ера релігійного панування (1559-1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789), епоха націоналізму (1789-1914), ера панування ідеології (1914-1974). В основу своєї типології Е.Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо.

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV-XVI ст. Тому її коріння

знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок нової системи міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М.Лсбедевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами.

3. Міжнародні організації

Перші міжнародні міжурядові організації з'явилися у середині XIX ст., хоча їм передував досить тривалий процес розвитку міжнародного спілкування. Сучасні дослідники Тетяна Циганкова і Тамара Гордєєва високремлюють п'ять основних стадій виникнення та розвитку міжнародних організацій: 1) епоха рабовласницьких держав (у Стародавній Греції існувало два типи міжнародних інститутів – сімміхії та амфіктіонії. Сімміхії – це союзи (коаліції) держав, які мали спільні військово-політичні цілі. Амфіктіонії були релігійно-політичними союзами племен чи міст зі спільними святилищем, скарбницею, правилами ведення війни); 2) період феодалної роздробленості (виникнення торговельних союзів, найвідомішим з яких був ганзейський союз, що існував з XIV по XVII ст. Цей союз об'єднував такі міста, як Любек, Росток, Вісмар, Гамбург та ін. Вони мали навіть власне військо та флот); 3) епоха великих географічних відкриттів, промислових революцій та формування світового ринку (у цей час з'являються такі організації, як Дунайська комісія (1856), Всесвітній поштовий союз (1874), Європейська конференція з розкладів пасажирських потягів (1874), Міжнародний телеграфний союз (1875), Міжнародний союз з охорони промислової власності (1883) тощо); 4) період між двома світовими війнами (цей період ознаменований появою першої у світі міжнародної організації універсального типу з широкою компетенцією – Ліги Націй, яка, виникнувши у 1919 р., являла собою: міжнародну організацію, асоціацію урядів та метод організації міжнародного життя); 5) сучасний стан (починається з 1945 р. і триває до цього часу).

Для сучасного етапу розвитку міжнародних організацій характерні наступні риси: збільшення впливу міжнародних організацій на міжнародне життя, зокрема економічне; посилення ролі недержавних організацій у вирішенні світових проблем; поява універсальної організації глобального типу – Організації Об'єднаних Націй (ООН); утворення інших організацій глобального типу (МВФ, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, ВОТ тощо); формування мережі організацій наднаціонального типу, які інституційно забезпечують діяльність регіональних інтеграційних угруповань; посилення позицій ООН завдяки створенню системи "спеціалізованих установ" у складі міждержавних організацій; розширення сфери діяльності міжнародних організацій; значне збільшення кількості як міждержавних, так і недержавних міжнародних організацій (Дет. див.: Циганкова Т.М., Гордєєва Т.Ф. Міжнародні організації. – К., 2001).

Вищезазвані вчені вважають, що до визначення сутності міжнародної організації існують два підходи: звужений (інституціональний) та розширений. Згідно з першим підходом, *міжнародна організація – це стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, який створюється, щонайменше, трьома сторонами (державами) і має погоджені учасниками цілі, компетенцію та свої постійні органи, а також інші специфічні політико-організаційні норми (статут, процедура, членство, порядок прийняття рішень)*. Розширений підхід

до визначення міжнародної організації полягає в наступному. *Міжнародна організація* – це будь-яка група або асоціація, яка у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має постійну структуру органів.

Існують цілий ряд типологізацій міжнародних організацій. За критерієм членства, міжнародні організації поділяють на міждержавні (міжурядові), недержавні та змішані; за географічним охопленням (глобальні, регіональні та субрегіональні); за компетенцією (універсальні та спеціальні); за характером повноважень (міжнаціональні та наднаціональні); за характером діяльності (регульовальні, контрольні, координаційно-інформаційні, консультативні); за періодом функціонування (тимчасові та постійні); за порядком вступу до організації (відкриті та закриті).

Міжнародні міждержавні організації – це об'єднання держав, які створені на основі міжнародної угоди, оформлені в систему постійних діючих органів, мають визначену та погоджену мету, міжнародну правосуб'єктивність і засновані згідно з нормами міжнародного права. *Міжнародні недержавні організації* – організаційно оформлені за спільними або близькими соціальними, політичними, економічними, ідейними, професійними та іншими інтересами об'єднання різних громадських угруповань з різних країн. Наприклад *Міжнародна організація праці* відноситься до обох типів міжнародних організацій.

ООН є універсальною міжнародною організацією, створеною з метою підтримання миру і міжнародної безпеки та розвитку співпраці між державами. Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. на конференції в Сан-Франциско і набув чинності 24 жовтня 1945 р. ООН має свою структуру, складовими якої є: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада. Рада з питань оліки, Міжнародний Суд, Секретаріат та 14 спеціалізованих установ: Міжнародна організація праці (МОП); Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО); Організація ООН з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО); Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ); Світовий банк; Міжнародний валютний фонд (МВФ); Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО); Міжнародна морська організація (ІМО); Всесвітній поштовий союз (ВПС); Міжнародний союз електров'язку (МСЕ); Всесвітня організація промислової власності (ВОПВ); Всесвітня метеорологічна організація (ВМО); Організація ООН з розвитку промисловості (ЮНІДО).

ООН причетна до проведення цілого ряду програм: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН); Фонд ООН допомоги дітям (ЮНІСЕФ); Програма ООН з охорони довкілля (ЮНЕП); Всесвітня продовольча програма (ВПП); Фонд ООН в галузі народонаселення; Центр ООН з населених пунктів і Конференція ООН з питань торгівлі й розвитку; Департамент ООН з гуманітарних питань. Штаб-квартира ООН знаходиться в Нью-Йорку.

У результаті підписання у Вашингтоні 4 квітня 1949 р. десятима європейськими та двома північноатлантичними державами (США і Канада) Північноатлантичного договору було засновано Альянс (НАТО), покликаний забезпечити колективну оборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН. Після прийняття до НАТО 12 березня 1999 р. Польщі, Угорщини та Чехії кількість держав-членів Альянсу становить 19 (Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія). Структура НАТО наступна: Північноатлантична Рада, Комітет оборонного планування, Група ядерного планування, Генеральний секретар НАТО, Міжнародний секретаріат, Військовий комітет, Міжнародний військовий штаб, Рада євроатлантичного партнерства. В січні

1994 р. з метою подальшого зміцнення стабільності й безпеки на Європейському континенті створено програму "Партнерство заради миру". Штаб-квартира НАТО перебуває в Брюсселі.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) створена в 1994 р. До цього часу вона називалася Нарада з безпеки та співробітництва в Європі. Це міжнародна регіональна організація, що об'єднує всі держави континенту, а також США і Канаду. До 1990 р. вона не мала постійно діючих органів. Початок інституціоналізації ОБСЄ пов'язаний з рішеннями, ухваленими на Паризькому саміті. До структури ОБСЄ входять: Рада Міністрів ОБСЄ, Старша Рада, Постійна Рада ОБСЄ, Парламентська Асамблея ОБСЄ, Місія ОБСЄ, Верховний комісар ОБСЄ, Центр запобігання конфліктам.

Рада Європи (РЄ) – найстаріша та найбільша на Європейському континенті міжурядова політична організація, яку засновано 5 травня 1949 р. десятьма державами – Бельгією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Великою Британією, Францією та Швецією. У серпні 1949 р. до них приєдналися Греція та Німеччина. РЄ сьогодні налічує 44 держави-учасниці. Рада Європи була створена: 1) для захисту прав людини і парламентської демократії та забезпечення принципу верховенства права; 2) для укладення європейських угод, які мають стандартизувати діяльність держав-членів у соціальній та правовій сфері; 3) для того, щоб сприяти усвідомленню існування європейської культурної самобутності, яка базується на різних системах суспільних цінностей і охоплює різні культури. Головними органами Ради Європи є: Комітет Міністрів, Парламентська Асамблея, Конгрес органів місцевих та регіональних влад, Секретаріат. Серед головних документів та програм РЄ слід назвати наступні: Європейська конвенція з прав людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Додатковий протокол до Європейської конвенції з прав людини, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська хартія про участь іноземців у громадському житті на місцевому рівні, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями. Європейська культурна конвенція.

Європейський Союз (ЄС) являє собою об'єднання 15-ти європейських держав, на території яких проживає близько 370 млн. чоловік (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція). За результатами Лаакенського саміту було заявлено, що розширення ЄС – це невідворотний процес. Уже стали, або незабаром стануть членами ЄС Кіпр, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Чехія та Словенія. ЄС має такі керівні структури: Європейська Комісія, Рада Міністрів, Європейський Парламент, Європейський Суд, Рахункова палата, Європейський інвестиційний банк, Європейський Центробанк, Економічний і соціальний комітет, Комітет регіонів.

8 грудня 1991 р. у Віскулях (Біловезька пуша) – резиденції білоруського уряду – вищі керівники Республіки Білорусь, Російської Федерації та України підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті глави одинадцяти незалежних пострадянських держав (крім прибалтійських держав і Грузії) підписали Протокол до цієї Угоди, в яких заявили, що вони на рівноправних засадах утворюють СНД. У грудні 1993 р. до СНД приєдналася Грузія. Офіційним місцем перебування координуючих органів СНД є Мінськ (Республіка Білорусь). Основні органи СНД: Рада глав держав-учасниць, Міжпарламентська Асамблея, Рада глав урядів країн СНД, Рада міністрів закордонних справ, Координаційно-консультативний комітет СНД, Економічний

союз, Міждержавний економічний комітет, Митний і Платіжний Союз, Рада міністрів оборони держав-учасниць, Штаб координації військового співробітництва країн СНД, Рада командувачів прикордонними військами.

4. Політичні аспекти глобальних проблем

Глобальні проблеми сучасності – це проблеми, які стосуються життєвих інтересів всього людства, всіх народів, країн, континентів, всіх соціальних сил і класів, а в перспективі й майбуттє всього людства; це проблеми, що насправді набувають всесвітнього характеру, тобто виявляють як об'єктивний фактор розвитку суспільства в усіх основних регіонах; це проблеми, невирішеність яких створює загрозу для майбутнього людства і які мають бути вирішені, щоб забезпечити дальший прогрес суспільства. Таке визначення глобальних проблем дають автори підручника "Політологія: наука про політику" (за загальною редакцією В.Кременя та М.Горлача).

Вищеназвані дослідники запропонували власну типологію глобальних проблем, згідно з якою вони поділяються на три групи: *інтернаціональні, світові проблеми* (охоплюють, насамперед, проблеми збереження миру і припинення гонки озброєнь, відвернення термоядерної війни, збереження світової цивілізації); *глобальні проблеми взаємовідносин особи та суспільства* (проблема зростання населення); *глобальні проблеми в сфері взаємодії людини і природи* (енергетична, сировинна, продовольча, охорона навколишнього середовища та ін.). В сучасних умовах дедалі гостріше і гостріше стають проблеми ресурсів, екології, демографічна і продовольча.

Колектив авторів навчального посібника "Практикум з політології", очолюваний професором Ф.М.Кирилюком, піднімає проблему світового порядку, під якою розуміє такий устрій світу, який має забезпечити основні потреби держав-націй, регіональних асоціацій та інститутів. На думку вчених існують три підходи до вирішення проблеми нового світопорядку: 1) створення світового уряду; 2) гегемонія однієї держави, що виконує зі згоди решти держав функції світового уряду; 3) децентралізоване управління, що ґрунтується на горизонтальній координації дій між державами та недержавними суб'єктами світової політики. Велика держава (наприклад, США) – це національний актор, зовнішньополітична дія якого впливає на стан всієї системи міжнародних відносин і здатна викликати наслідки у найвіддаленіших регіонах. Її ознаками є: глобальні можливості, глобальна зацікавленість, відчуття глобальної загрози, глобальний контроль.

Новий світовий порядок, який буде спроможний вирішити глобальні проблеми сучасності, має відповідати таким вимогам: формування більш досконалого механізму інтеграції галузевих напрямків політики, що відповідав би взаємозалежному характеру глобальних проблем; орієнтація на довгострокові цілі, які ігноруються внаслідок регулярного проведення парламентських виборів; децентралізація, яка означає розробку рішень на рівні, що є максимально наближеним до відповідного прошарку населення; формування органів управління, які будуть гнучкими й інколи спеціально створеними на певний термін; вирішальну роль "місцевих ініціатив", діючих за принципом: "думай глобально, а дій локально"; зниження чіткої грані між офіційними та неофіційними органами (Дет. див.: Практикум з політології (За заг. ред. Ф.М.Кирилюка). – К., 2003.- С. 598-603).

5. Міжнародний тероризм

Термін “тероризм” походить від латинського “*terror*” – страх, жах. Вперше терор як метод політичної дії з’явився під час Великої Французької революції й застосовувався радикальними революціонерами для репресій проти політичних противників. Отже, *терор (тероризм)* – *спосіб вирішення політичних проблем методом насильства*. Під терором розуміється здійснення репресій державою стосовно своїх громадян і політичної опозиції з метою паралізувати волю до опору і зміцнити своє панування. Однак, опозиціонери теж застосовують насилля відносно громадян, намагаючись досягти певних політичних дивідентів з боку держави. Мета терористичних дій – досягти зміни політики, проводячи відповідні акції проти влади, групи населення, представників іноземних держав і міжнародних організацій.

Терористичну діяльність можуть проводити терористи-одиночки, терористичні групи і організації (в тому числі міжнародні при підтримці певних держав). Під політичним тероризмом розуміють будь-які прояви терористичної діяльності, спрямовані на зміну суспільного ладу в цілому чи в якій-небудь його частині. Соціальний тероризм формується на основі більш глибоких внутрішніх соціально-політичних конфліктів (розрізняють лівий, революційний, “червоний” тероризм і правий, контрреволюційний, “чорний” тероризм).

Національний тероризм здійснюється за етнічною ознакою (в цьому плані розрізняють сепаратистський, національно-визвольний і репресивно-національний тероризм). Територіально-сепаратистський тероризм здійснюється в кордонах єдиної держави представниками пануючої нації з метою здобуття суверенітету якої-небудь частини країни. Що стосується світоглядного тероризму, то він здійснюється з мотивів принципової незгоди з пануючими нормами і відносинами. Серед його багатьох різновидностей розрізняють фундаменталістський та сектантський тероризм. Окремі дослідники виділяють кримінальний тероризм, до якого відносять торгівлю наркотиками, систематичні захоплення заручників з метою викупу, рекет у вигляді диверсії тощо.

Розрізняють внутрішній і міжнародний тероризм. Внутрішній здійснюється на території однієї держави, а міжнародний проводиться терористами проти представників іноземних держав і міжнародних організацій, громадян іноземних держав на території країн, громадянством якої терорист не вважається. Терористичні акти можуть бути наступних видів: диверсія, викрадення, замах на життя і вбивство, експропріація (пограбування), хайджекінг (захоплення транспортного засобу: літака, потяга, автомобіля, корабля тощо), захоплення приміщень, збройний напад, кібертероризм (напад на комп’ютерну сітку), партизанська війна, політичні вбивства (наприклад, вбивство П.Століпіна в Росії та Д.Кеннеді в США) тощо.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов’язане з розповсюдженням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об’єктів, пошкодження чи

виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм.

Напад терористів на знакові для кожного американця будівлі в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. в черговий раз переконав, що міжнародний тероризм – одне з найнебезпечних явищ світового масштабу. Американськими вченими, які представляли цілий ряд наук (соціологія, економіка, психологія, політологія, демографія) було проведено соціологічне опитування на тему: “Як американці реагують?”. Опитування проводились у два етапи – до і після 11 вересня. Напад терористів порівнювався з резонансом, яке викликало вбивство президента Д.Кеннеді та бомбардування федерального будинку в Оклахомі. Завданням першого етапу опитування було з'ясування того, який відбиток мала атака терористів на усвідомлення американцями власної безпеки. Необхідно зупинитися на деяких поставлених питаннях та відповідях на них. Наскільки атака терористів вразила ваше відчуття безпеки? Дуже сильно – 29%; добряче – 20%; не дуже – 37%; взагалі не вразила – 14%. Зміни у відповідях під час другого етапу опитування: дуже вразило – 11%; менше вразило – 13%; люди, які все ще вражені – 37%; взагалі не вражені – 39%. Ставилися питання до волонтерів (люди, які залучалися до роботи по очищенню завалів тощо). Їм поставили три питання: чи брали Ви яку-небудь волонтерську участь за останній місяць? Якою повинна бути участь волонтера? Скільки годин Ви працювали? Відповідь на останнє питання в 1996 р. свідчила, що 43% населення брали участь у роботі волонтерів, а в 2002 р. – 39%. Більшість опитаних відповіли, що працювали по 11-12 годин, а після подій 11 вересня – від 16 до 21 години на добу. Це є доказом того, що напад терористів призвів до згуртованості американців, вони відчули небезпеку для своєї країни.

Цікаві результати дала відповідь на питання: Чи вірите Ви в інших? До речі, дане питання складалося з трьох підпитань: 1) віра в американців – 19%; 2) віра в сусідів – 23%; 3) віра в людей інших країн – 47%. Рейтинговий термометр різних етнічних груп Америки: афро-американці – 70%; іспано-американці – 66%; азіато-американці – 64%; білі американці – 79%. В порівнянні з минулими роками набагато зросла кількість вражених подіями 11 вересня 2001 р. Ця трагедія найбільше вразила євреїв – 70%, ізраїльтян – 50%, мусульман – 50%, арабів – 50%, арабів Середнього Сходу – 30%, палестинців – 31%.

Американський соціолог Скотт Олто провів спостереження американських новин в час національної кризи. Наприклад, проведено порівняння “кризи в Перській затоці” та кризи 11 вересня 2001 р. У 1990-1991 рр. від 23 до 33% підлітків стежили за подіями. Не враховуючи 9-11 вересня 2001 р., кількість підлітків становила від 11 до 16%. Після подій 11 вересня кількість підлітків, яка стежила за подіями, зросла з 13 до 26%. За підрахунками Нільссна, вночі 11 вересня близько 79,5 млн. глядачів переключали будь-який з 11 каналів, а також будь-який із кабельних каналів на новини. Протягом 17-23 вересня кількість підлітків зменшилася до 15%, а в 2002 р. – до 13%. Під час кризи в Перській затоці кількість глядачів біля телевізорів становила 13,8 млн. (останній тиждень липня 1990 і перший тиждень січня 1991 р.). Кількість глядачів, які стежили по телебаченню за подіями в Афганістані зросла до 7,4 млн. чоловік. Вражає те, що 32,7% американських підлітків стежили за вечірніми новинами під час критичного січня 1991 р.

З яких каналів американці одержували інформацію? Вересень 2001 р.: газети – 45%, кабельне телебачення – 34%, локальне телебачення – 26%, новини – 20%, радіо – 18%, інтернет – 13%, журнали – 5%. Січень 2002 р.: газети – 42%, кабельне телебачення – 52%, локальне телебачення – 29%, новини – 23%, радіо – 21%, інтернет – 14%, журнали – 3%.

6. Україна в системі міжнародних відносин

Зовнішньополітична діяльність України здійснюється відповідно до основоположних документів та законодавчих актів – Конституції України, Декларації про державний суверенітет, Акта про незалежність України, Основних напрямів зовнішньої політики України, основних положень щорічних послань Президента України Верховній Раді України, міжнародних договорів і угод тощо.

Національні інтереси України у сфері міжнародних відносин становлять три основних групи: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове співтовариство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України. До найголовніших завдань зовнішньополітичної діяльності України відносяться наступні: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів з зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Україна реалізує зовнішню політику на таких засадах: 1) Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав; 2) Україна розбудовує свої двосторонні та багатосторонні відносини з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи; 3) Україна не є ворогом жодної держави; 4) Україна засуджує війну як зброя для національної політики, додержується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне до вирішення будь-яких міжнародних спорів виключно мирними засобами; 5) Україна не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе; 6) Україна неухильно дотримується міжнародних стандартів прав людини, забезпечує права національних меншин, які проживають на її території, і вживає належних заходів до збереження національної самобутності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права; 7) Україна виходить із того, що в сучасних умовах додержання прав людини не є лише внутрішньою справою окремих держав; 8) Україна додержується принципу несподійності міжнародного миру і міжнародної безпеки і вважає, що загроза національній безпеці будь-якої держави становить загрозу загальній безпеці і миру у всьому світі та ін.

Пріоритетними функціями зовнішньої політики України є: забезпечення національної безпеки; створення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки; сприяння науково-технічному прогресу в Україні та розвитку її національної культури й освіти; участь у розв'язанні глобальних проблем сучасності; налагодження та зміцнення зв'язків з українською діаспорою; інформаційна діяльність (Дет. див.: Абетка української політики: Довідник. 2001-2002 / Керівник авторського колективу М.Томенко. – К.: Смолоскип, 2002).

Україна вступила в ООН 24 жовтня 1945 р. і справедливо вважається одним із засновників цієї глобальної організації. Вона бере участь у миротворчих операціях

ООН починаючи з липня 1992 р. За кількістю персоналу, залученого до миротворчої діяльності ООН, Україна входить до групи десяти найбільших країн-постачальників; за кількістю заявленого персоналу в місіях ООН посідає перше місце серед усіх європейських країн. Проекти представництва ООН почали реалізовуватися в Україні з 1992 р. Станом на квітень 2000 р. в Україні реалізовувались проекти: “Ефективне управління”, “Примноження доходів, зайнятість та соціальний захист”, “Збереження довкілля і управління його захистом”, “Мобілізація ресурсів”. В даний час Україна пращє над проектами “Управління та зростання”, “Людський розвиток і безпека людини”, “Охорона довкілля і сталий розвиток”.

31 січня 2000 р. розпочався дворічний термін членства України в Раді Безпеки ООН. На початку листопада 2001 р. РБ одностайно схвалила ініціативу України про проведення засідання РБ з проблем тероризму, яке відбулося 12 листопада в рамках проведення загальнополітичної дискусії 56-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Під час візиту до України в червні 2002 р. Генеральний секретар ООН К.Аннан висловив подяку Україні за підтримку ООН.

Указом Президента України від 3 квітня 1997 р. було утворено Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва з НАТО, а 7 травня 1997 р. підписано Меморандум про взаєморозуміння між урядом України і НАТО щодо заснування Центру інформації та документації НАТО в Україні. 9 липня 1997 р. під час саміту глав держав та урядів країн-членів НАТО в Мадриді між Україною і НАТО було підписано “Хартію про особливе партнерство між НАТО та Україною”. У грудні 1997 р. було підписано Меморандум у галузі цивільного планування на випадок надзвичайних ситуацій. 1 березня 2000 р. парламент України ратифікував угоду про Статус сил, які беруть участь у заходах “Партнерство заради миру”. Указом Президента України від 27 січня 2001 р. було затверджено Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на 2001-2004 рр. 23 травня 2002 р. на засіданні РНБО України було прийняте рішення щодо нової стратегії відносин між Україною і НАТО, кінцевою метою якої є вступ до Альянсу.

14 липня 1992 р. Україна подала заяву про вступ до Ради Європи, а 9 листопада 1995 р. вона стала її повноправним членом. У Посланні Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр.” (травень 2002 р.) визначено практичні кроки України в напрямі європейської інтеграції з метою створення в 2002-2011 рр. необхідних передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС. На 2002-2003 рр. заплановано набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі. З 8 грудня 1991 р. Україна – повноправний член Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Курс на інтеграцію України в Європу означає не односторонню орієнтацію на шкоду двосторонньому співробітництву з іншими державами, а гнучку систему взаємовідносин у глобальному просторі Європа – Росія – Азія – Північна Америка, яка в свою чергу складається з важливих для українських інтересів регіональних “утрупвань”, де на першому місці – суміжні держави. Саме із встановленням дружніх відносин з Росією, Білоруссю, Польшею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією, Молдовою розпочався “вихід” України в Європу.

ЗАГАЛЬНА ПІДРУЧНИКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ:

- Азаркин Н.И., Левченко В.Н., Мартышин О.В. История политических учений.-М.,1994.
- Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика.-К.,2000.
- Бебик В.М. Політологія: теорія, методологія, практика.-К.,1997.
- Боднар В. Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології. – Ужгород, 2003.
- Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І. Історія української державності.-Ужгород.1996.
- Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І. Основи політології. Видання друге.-Ужгород,2000.
- Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні.-Ужгород,1995.
- Бодуен Ж. Вступ до політології.-К.,1995.
- Борцов Ю.С., Коротец И.Д., Шлак В.Ю. Политология в вопросах и ответах для студентов вузов.-Ростов-на-Дону,1998.
- Брегед А.Ю. Політологія.-К.,1999.
- Бро Ф. Политология.-М.,1992.
- Введение в политологию: Учебное пособие в 2-х частях/Под общ.ред. Н.И.Горлач, Г.Г.Головченко.-Харьков,1994.
- Вегеш М. Західна геополітика в іменах. – Ужгород, 2003.
- Вегеш М.М., Остапеч Ю.О. Політологія. Конспект лекцій.-Ужгород.1999.
- Вершинин М.С. Политология русского консерватизма (XIX – начало XX в.).-СПб.,1997.
- Выдрин Д. Очерки практической политологии.-К.,1991.
- Гаджиев К.С. Введение в политическую науку.-М.,2000.
- Гаджиев К.С. Политическая наука.-М.,1995.
- Гаевський Б.А. Сучасна українська політологія.-К.,1999.
- Гаевський Б.А. Українська політологія.-К.,1995.
- Гелей С., Пастушенко Р., Рутар С. Українська політологія: В 2-х частинах.-Львів,1995-1996.
- Гелей С., Рутар С. Політологія.-К.,1999.
- Головатий М.Ф. Політична психологія.-К.,2001.
- Голосов Г.В. Сравнительная политология.-М.,1995.
- Дегтярев А.А. Основы политической теории.-М.,1998.
- Демидов А.И., Федосеев А.А. Основы политологии.-М.,1995.
- Денкен Ж.-М. Полигическая наука.-М.,1993.
- Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология.-М.,1994.
- Ерышев А.А. История политических и правовых учений. 2-е изд.-К.,2001.
- Ерышев А.А. История политических и правовых учений.-К.,1998.
- Замалесв А.Ф., Осинюв И.Д. Русская политология: Обзор основных направлений.-СПб.,1994.
- Зеркин Д.П. Основы политологии. Курс лекций.-Ростов-на-Дону,1999.
- Иванов В. Политическая психология.-М.,1990.
- Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI – XX вв.-М.,1995.
- История политических и правовых учений /Под ред. О.Э.Лейста.-М.,1991.

- История политических и правовых учений. Хрестоматия /Составитель и общая ред.Г.Г.Демиденко.-Харьков,1999.
- История политических и правовых учений/Под ред. В.С.Нерсисянца.-М.,2001.
- История политических учений /Под ред. О.В.Мартышина.-Вып.1-3.-М.,2000.
- Камінський А. Вступ до міжнародних відносин.-Львів,1995.
- Кирилюк Ф.М. Історія політології. – К., 2002.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Лід редакцією Є.Причепія.-К.,2002.
- Куликов Л.М. Основы социологии и политологии.-М.,2000.
- Кухта Б. З історії української політичної думки.-К.,1994.
- Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології.-К.,1996.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин.-К.,1997.
- Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования.-М.,1997.
- Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология.-М.,1994.
- Мельник В.А. Политология.-М.,1999.
- Мир политической мысли. Хрестоматия: В 2-х томах.-М.,1994.
- Муляр В.І. Політологія. Курс лекцій.-Житомир,1999.
- Мурадян А.А. Дзвоник Янус. Введение в политологию.-М.,1994.
- Мухаев Р.Т. Политология.-М.,1997.
- Наукові студії з політичної психології.-К.,1995.
- Ніконенко В.М. Політологія.Курс лекцій.-Тернопіль,1992.
- Общая и прикладная политология /Под общ.ред. В.И.Жукова, Б.И.Краснова.-М.,1997.
- Основи політичної науки. Курс лекцій за редакцією Бориса Кухти: В 4-х частинах.-Львів,1998-1999.
- Основи політології/ Кирилюк Ф.М., Корж М.О., Федірко І.П. та ін.; За ред. Ф.М.Кирилюка.-К.,2000.
- Основи політології: Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей.-Ч.1-2.-Львів,1994.
- Основы политической науки /Под ред. В.П.Пугачева: В 2-х частях.-М.,1995.
- Основы политологии /Под ред. А.Боднара.-К.,1991.
- Основы политологии. Курс лекций /Отв.ред. В.Д.Бабкин, Н.И.Козюбра, В.В.Копейчиков.-К.,1991.
- Панарин А.С. Политология.-М.,1997.
- Піча В.М., Левківський К.М., Хома Н.М. Політологія. Типові питання та відповіді з лекційного курсу.-Київ-Львів,2002.
- Піча В.М., Хома Н.М. Політологія.-Київ-Львів,2001.
- Пойченко А.М. Політика: теорія і технологія діяльності.-К.,1996.
- Политология /Под ред. В.Н.Лавриненко.-М.,1999.
- Политология /Под ред. М.А.Василика. 2-е издание.-Санкт-Петербург,1999.
- Политология. Энциклопедический словарь.-М.,1993.
- Политология: Курс лекций /Под ред. М.Н.Марченко.-М.,1999.
- Политология: наука о политике /Под ред. В.П.Андрющенко.-Киев-Харьков,1999.
- Политология: Практикум /Под ред. А.В.Миронова.-М.,1993.
- Политология: Практикум /Под ред. М.А.Василика.-М.,1999.
- Политология: Справочник студента.-М.,2001.
- Політологія /За заг. ред. І.С.Дзюбка.-К.,1993.
- Політологія /За науковою ред. Антоніни Колодій.-К.,2000.
- Політологія /За ред. О.Бабкіної, В.Горбатенка.-К.,1998.
- Політологія /За ред. О.І.Семківа.-Львів,1993.

- Політологія /Л.С.Дзюбка, К.М.Левківський, В.П.Андрущенко та ін.-К., 1998.
- Політологія /Упоряд. та ред. М.І.Сазонова.-Харків, 1998.
- Політологія у схемах, таблицях, визначеннях /За ред. І.С.Дзюбка, І.Г.Онїшенка, К.М.Левківського, З.І.Тимошенко.-К., 1999.
- Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія /За ред. О.І.Семківа.-Львів, 1996.
- Політологія. Терміни. Поняття. Персоналії. Схеми. Таблиці /Наукова ред. В.М.Пічі.-Київ-Львів, 2001.
- Політологія: історія та методологія /Андрущенко В.П., Антоненко В.Г., Ануфріїв Л.О. та ін./ За ред. Ф.М.Кирилюка.-К., 2000.
- Політологія: Наука про політику /За заг. ред. В.Г.Кременя, М.І.Горлача.-Київ-Харків, 2001.
- Потульницький В. Історія української політології.-К., 1992.
- Потульницький В. Нариси з української політології.-К., 1994.
- Потульницький В. Теорія української політології.-К., 1993.
- Практикум з політології /Під ред. Ф.М.Кирилюка. – К., 2003.
- Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию.-М., 1995.
- Рябов С.Г. Політологічна теорія держави.-К., 1996.
- Рябов С.Г. Політологія: Словник термінів і понять.-К., 1996.
- Рябов С.Г., Томєнко М.В. Основи теорії політики.-К., 1996.
- Саністебан Л.С. Основы политической науки.-М., 1992.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки.-К., 1996.
- Скиба В., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології.-К., 1996.
- Скиба В.Й. Політологія. Теорія і методика навчального курсу.-К., 1992.
- Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии.-М., 1996.
- Українська політологія: витоки і еволюція / За ред. Ф.М.Кирилюка.-К., 1995.
- Фомєнко С.А. Политология. Учебное пособие. – М., 2000.
- Румунською мовою:*
- Constituția Ucrainei: Adoptată la sesiua a cincea a Radcii Supreme a Ucrainei la 28 iunie 1996. – Ujgorod: Editura «Carpați», 1997.
- Угорською мовою:*
- Bihari M., Pokol B. Politológia. – Budapest: Universitas. – Nemzeti Tankönyvkiadó, 1992; 1998.
- Gergely A., Bayer J., Kulcsár K. A politikatudomány Arcai. – Budapest: Akadémia Kiadó, 1999.
- Haskó K., Hólvély I. Bevezetés a politikatudományba (Műsodici, atdolgozott kiadás). – Budapest, 2000.
- Kulcsár K. Politikai és Jogsociológia. – Budapest: Tankönyvkiadó, 1986.
- Ukrajna Alkotmány: Elfogadta Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa március 28-án. – Ungvári Könyvtári Kiadó, 1997.
- Чеською мовою:*
- Adamová K., Křížkovský L. Politologie. – Praha: Codex, 1997.
- Dahid R. Politologie. Základy společenských věd. – Olomouc: Nakladatelství Olomouc. – 3 rozšířené vydání, 1999.
- Kroupa J., Koudelka Z., Stavon J., Šimeček V., Vičková R. Politologie. – Brno: Masaryka Universita, 1998.
- Словацькою мовою:*
- Grawitzová J., Leca J. Rozprava a politickej ved. I. č. (Politická veda ako spoločenská veda. Politický poriadok). – Presov: KM – System, 1999.
- Lidák J., Kaganov V. Politológia. – Bratislava: Sofa, 2001.
- Tóth R. Základy politológie (človek v politike). – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2001.

ЗАХІДНА ГЕОПОЛІТИКА В ІМЕНАХ

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Поняття геополітики, її методи і функції

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак, даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864-1922) ввів у науку поняття “геополітика”, розуміючи під нею “доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен” [26, 9]. Фактично, геополітика Р.Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм вчителем Фрідріха Ратцеля (1844-1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф.Ратцеля “Політична географія”, в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті [40, 419]. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д.Мілютіна, А.Снесарева, Х.Мольтке-старшого і А.Шліффена геополітика була “військовою статистикою”, тобто синтезом фізичної і економічної географії [30, 681-682]. Проте, політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І.Г.Усачова, що “геополітика виникла як динамічна дисципліна, творці й прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися” [40, 423].

Можливо, саме тому, наукову діяльність К.Хаусхофера (1869-1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищеназваний німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча “зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині “усвідомленню простору” [35, 799]. Ще далі пішов, очолюваний К.Хаусхофером німецький журнал “Zeitschrift für Geopolitik”, в якому геополітика розглядалася як наука “про відношення землі та політичних процесів”, мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це “географічний розум держави” [26, 9].

Безперечно, наукові розробки К.Хаусхофера та його “школи” мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин “життєвого простору”, хоча вони в значній мірі постуналися геополітичним схемам англійського вченого Хелфорда Джорджа Макіндера (1861-1947), окресленими у його праці “Географічна вісь історії” [22]. Схема Макіндера доволі проста: “Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом”. Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905-1983), що “саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання” [3, 191-192]. Своєю теорією Х.Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

“Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів

географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, - розмірковує Р.Арон. – І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім – завдяки своїм розмірам або своїй якості – є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність йдеться – економічну чи стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* – до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не піднісався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підгодував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізму, так і *грабіжницькому протекціонізму (protection of a predator type)*" [3, 196-197].

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо "ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Хелфорда Дж.Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувалися владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії" [34, 18].

У період після закінчення Другої світової війни закономірно звищувався німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім Рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проєкти (протистояння США в "холодній війні", створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами [36, 38]. В післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів [39, 147].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це призвело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше за всі роки паплюження, до геополітики лояльно віднісся "Советский энциклопедический словарь" (1989): Геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою "політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту" [20, 9]. З того часу

в Росії та Україні з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття “геополітика”, або модернізувати попередні. Дозволимо собі зупинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як “науки, системи знань про контроль над простором”, виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний [26, 10]. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін “геополітика” у науковому сенсі має, принаймні, два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний” [20, 10]. Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цій дисципліні, “настільки розпливчастої і одночасно виразної та захоплюючої” [15, 12]. Вчений вважає, що “геополітика – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона знаходиться на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм”, а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: “географічний рельєф як доля”. “Геополітика, - пише в іншому місці своєї праці А.Дугін, - це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися виключно люди, які брали активну участь в процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі”. Отже, “геополітика – це наука управляти” [15, 12-14].

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін “геополітика” став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте “це ніскільки не полегшує завдання з'ясування його змісту” [9, 4]. Нерідко, констатує К.Гаджієв, “під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які знаходяться в полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень” [9, 4]. К.Гаджієв переконаний, що “geo” в понятті “геополітика” означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно викликане позначати всесвітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті [9, 38]. Ще в середині 70-х років американський політолог К.Грей визначив геополітику як науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем і світовою політикою” [34, 18].

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що привело до утворення дефіциту професійних політиків [13, 5]. В.Дергачов вважає, що найкраще визначення геополітиці дав К.Хаусхофер, а тому немає сенсу придумувати щось нове [13, 7]. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував “розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути. на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин” [14, 15-16].

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мається на увазі “сукупність заходів держави, спрямованих на розв’язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, невідторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак – складової національної ідеї – і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики – встановити такі зв’язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності” [14, 16-17]. Таким чином, М.Дністрянський поділяє геополітику на “внутрішню” і “зовнішню”, твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики” під геополітикою розуміють “політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо” [39, 146]. Визнається роль географічного чинника, але він не вважається вирішальним, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є “синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені” [39, 147]. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романіста Моріса Дрюона: “Державі зовсім не обов’язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень”.

Автори колективної монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти”, з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, зробленим К.Хаусхофером, а з другого – не заперечують сенсентій А.Дугіна [15, 30-32]. Хоча, при цьому зауважують, що “геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири” [15, 33]. Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як “теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних і інших факторів” [11, 113].

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С.Переслегін, який під нею розуміє “триєдність науки, технології та трансценденції”. Із виключно формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика – це теорія позиційної гри на світовій шахівниці [30, 682].

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; *логічні* – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; *емпіричних досліджень* – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо [36, 32]. *Системний метод*, яким добре володів Т. Парсонс (1902-1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т.Парсонс констатував: "... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такій спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням". Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів [26, 31].

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, націй, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. *Порівняльний метод* передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. *Історичний метод* вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми "минуле – сучасне – майбутнє". *Нормативно-ціннісний метод* надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. *Функціональний метод* вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. *Метод структурно-функціонального аналізу* передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. *Інституціональний метод* спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. *Антропологічний метод* на перше місце ставить не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо) [26, 31-34].

В теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є *метод гри*. В цьому плані заслуговує на увагу та всіляке схвалення "Самовчитель гри на "Світовій шахівниці", розроблений російським вченим С.Перселєгіним. Його "транспортна теорема" дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники - інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування "транспортної теорема" був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений С.Перселєгіним у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. "інфраструктурний показник" починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби "перебудова" не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними – в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал – Волга [29, 704-705].

Відображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* – вивчати

тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* – визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* – збирати й аналізувати смірічну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* – теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності [36, 32].

СКЛАДОВІ ГЕОПОЛІТИКИ

Ще не так давно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін як геоэкономика, геоекологія, геокультура тощо. Одні дослідники називають геоэкономику складовою частиною геополітики, інші – геостратегією. В сучасних умовах предметом геоэкономики вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб'єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей*. Суб'єктами геоэкономики є національні корпорації, які приймають активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С.Переслегін сучасний геоэкономичний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи несуть індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила геоэкономичної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чогири частини світу: *південь* – спеціалізується на доіндустріальному виробництві; *схід* – розвиває класичну індустрію; *захід* – царство високих технологій; *північ* – випускає інтелектуальну сировину [29, 721-723].

Сьогодні *геоекономика* – наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом [12, 7]. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та геоэкономичні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* – стратифіковані багатомірні комунікативні простори та *геомари* – енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розквітає. Отже, вся справа в пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність [12, 43]. В.Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: *геополітичні, геоэкономичні, соціокультурні та геоекологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція "центр – периферія". В сучасному світі можна виділити найідейні чотири типи транскордонних регіонів: єврорегіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами до Союзу); трансокеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному

соціокультурному просторі (Китай) з метою воз'єднання держави-цивілізації [12, 57]. Якою ж має бути геоекономічна стратегія в XXI ст.? На думку В.Дергачова “ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів (“добре” чи “погано”) економічними (“ефективно” чи “неефективно”) становить головну загрозу стабільності капіталістичного суспільства... Геоекономічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдається створити критичну масу думаючих людей” [12, 105-107].

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, в той же час, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Протягом, прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ призводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сінгапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в XXI ст. інтерполіси можливо правитимуть світом [12, 141-142]. Наймогутнішими регіональними угрупуваннями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Йдучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проєкт трансмодальних коридорів. Зокрема, програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформи державного управління, транспорту та телекомунікацій тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з геоекономікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак, геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про “обіг ідентичності”: їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту [29, 725].

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої “демографічної кризи”, коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім'ї, але й безпосередньо призводить до бідності. “Незручність дітей” проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С.Переслегін у своїй “демографічній теоремі” доводить, що народження першої дитини віддаляє сім'ю до межі початкового майнового стану, народження другої – переводить до більш нищого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількість відбувається декласування сім'ї [29, 730]. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіту дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім'ї. В сучасній Росії середній показник не підвищується позначки 1,2 дітей у сім'ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік [29, 730].

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова – близько 20-22 відсотки. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення

народжуваності й "старіння народу". Збільшується кількість утриманив. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р. питома вага молоді віком 15-28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Але саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу і культури" [11 а, 289]. На початку ХХІ ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо [22 а]. Але факт залишається фактом, що демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І нарешті, необхідно зупинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх необхідно віднести наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних відносяться: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми [28, 32].

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 1998 р. на громади послідовників християнства припадає 95%. Переважна більшість віруючих – православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямком в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестантських церков найбільшою є Всеукраїнський Союз Об'єднаних Християн-Баптистів [28, 421-424].

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямком є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите персважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Персважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ [28, 424-426]. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю.

динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу [28, 426].

ОСНОВНІ ЗАКОНИ ГЕОПОЛІТИКИ

До класичних законів геополітики відносяться: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиставленні *телуροкратії* ("сухопутної могутності") та *таласократії* ("морської могутності"). Держави телуροкратії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телуροкратії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телуροкратичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протиставляють між собою континент і море, континентальна і морська могутність. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода, символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Х.Макіндера, Р.Арон цілком справедливо підмітив: "З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської могутності чи могутності континентальної невблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишиться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островах або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу" [3, 192-193]. Безперечно, правий Р.Арон, підсумовуючи: "Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу,

центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу” [3, 193].

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телурократія велику жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростає вплив таласократії. Алфред Тайер Мехен вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність нащадків, характер народу та уряду [23, 42]. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А.Мехена, причина цьому “лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі” [23, 71]. В середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телурократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати “зоряні війни”, щоб побачити до яких висот дійшло це протистояння. З розпадом СРСР та світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П.Кальвокорессі висловив цікаві міркування: “З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого – капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою – як своєю власною, так і міжнародною” [19, 108].

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю “Кінець історії?”, в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак, виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн в різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Хантінгтона “Зіткнення цивілізацій”, в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Ф.Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протистояння. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протистояння, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави все рідше звергаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання території перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії [18, 175-176].

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протиборства детально проаналізував сучасний російський вчений Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протиборство* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів [18, 184-189]. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку [18, 224].

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог А.Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії – явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї “світової революції” та “планетарне панування Третього Рейху”) [15, 21-22].

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Мова йде про одне з ключових понять геополітики – “Берегову зону”, або “Rimland” – фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча “берегова зона” згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893-1943). На його думку, саме “Rimland”, а не “Heartland”, як твердив Х.Макіндер, являв собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують “Heartland”, отже “той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках” [26, 67]. А.Дугін називає “Rimland” “ключовою категорією”, “островом і кораблем”, “прикордонною зоною” тощо. Більш розвинув ідею “берегової зони” геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі “Море – Коустленд (“Rimland”) – Континент (“Heartland”)”. Через цю “берегову зону”, яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В.Дергачов вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів – головний геополітичний плацдарм [13, 106]. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму “берегова зона” стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав. Поряд з МОРЕМАРом В.Дергачов говорить про ЕВРАМАР – важливий “двигун” духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар'єром проти “морської стихії” відкритого суспільства і вестернізації. Зрозумію.

що під “відкритим суспільством” і “всестернізацією” В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

КАТЕГОРІЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв'язків. Часто вживається поняття *геостратегічний простір* – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань [11, 114].

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне – територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях; перехресне – простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне – безперервний простір; геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; мегаполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав [26, 24-25].

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який утверджує в якості двигуна історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* – особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього справа не дійшла, геополітики розрізняють *біполярний світ* - двополярність (наприклад протиставлення двох супердержав – СРСР і США) та *багатополярний* – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітиками називаються *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* – берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* – водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* – те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* - серцевина землі, “географічна вісь історії” за Х.Макіндером; *rimland* – “берегові землі” за Х.Макіндером [15, 579-589].

Сучасні геополітики також вживають терміни “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення”, “геополітичне становище”. Під *геополітичною ситуацією*

розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під *геополітичним оточенням держави* розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* – це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* – сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, оснований на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку [11, 113-114].

Тісно пов'язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р.Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: "Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* – це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці" [3, 69]. Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р.Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н.Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г.Моргентау – 8, Р.Штайнмец – 8, то Р.Арон запропонував трьохланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір, який окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії) [34 а, 139]. Одним із перших дослідів проблему кордону Дж.Н.Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення [26, 26]. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та

штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатило політичний лексикон терміном “прозорі кордони” [34 а, 140].

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф.Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці “Народознавство (Антропологеографія)” німецький мислитель говорить про утворення так званих “різких” кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими “різкими” чи штучними кордонами були “країни китайських стін, турецьких і козацьких валів” [33, 179]. Карл Хаусхофер присвятив цій проблемі спеціальну працю “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К.Хаусхофер емоційно заявляв: “...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії... Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких немає нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби – перш за все кордон...” [40, 17].

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917-1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки [5, 104].

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і довільно тлумачуючи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України протягом 1994-1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні – 1) становив: у 1994 році – 0,8; у 1995 – 0,92; у 1996 – 0,95. Протягом 1997-1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано [14, 107].

Одна з головних категорій геополітики – *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища;

тимчасові національні інтереси – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; *інтереси паралельні* – інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, співпадіння в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав [11, 212-216].

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* – 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні [11, 616].

На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Р. Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям” [3, 157]. Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства” [3, 158]. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незалежною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію” [3, 158].

Говорячи про принципи миру, Р.Арон вводить поняття *мир страху* – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, прийнятний в концептуальному плані: *мир задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка покладає б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальні задоволення і взаємну довіру, видається менш ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили” [3, 164-166]. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р.Арона “вселенської імперії”. Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підривній діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами [3, 173].

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов'язане з розповсюдженням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об'єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпечку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм [11, 564].

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р.Арон називає загальною і формальною: “досконалі” війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вишого рівня. Ми назвемо *інфрдержавними* або *інфраімперськими війни*, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського” [3, 160]. Розрізняють також війни *феодальні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди

інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації [11, 89].

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи посереднього впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна тасма* – всі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. [13, 89-93]. Застосовується навіть термін *екоцид* – масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу [13, 616].

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у ХХ столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого під час війн ХХ ст. загинуло 175,214 млн. чоловік, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні – 51.09% та в локальних війнах – 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах ХХ ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в ХХ ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах – 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн. чоловік (28,87%) [20 а, 245]. Описуючи “Карібську кризу” в жовтні 1962 р. російський вчений Д.Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, складали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму [38 а, 80]. Разом з тим, Д.Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття до них відносяться тільки 37 з 127 [38 а, 40]. Значних втрат війни завдали і українському народові. У ХХ ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло всього понад 12.38 млн. українців [20 а, 255].

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЕПОХИ

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. П.Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648-1814), *Віденська* (1815-1918), *Версальська* (1919-1945), *Потсдамська* (1945-кінць 80-х – початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів) [26, 17-21]. Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедєва, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин [21, 12-23]. Можливо, М. Лебедєва і має рацію, бо події, пов’язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів

колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики [21, 7].

Вчений-міжнародник П.Циганков притримується думки, що існували "європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав ("європейський концерт націй") XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х рр.", хоча відзначає, що "головний недолік такого "панорамного" підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів" [41, 175].

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє "сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, несомнінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи" [3, 109]. Структура міжнародних систем, на думку Р.Арона, завжди є олігополітичною. В кожну з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж воли визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р.Арона, "зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі".

Виходячи з цього, Р.Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності [3, 113-114]. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р.Арона, була гомогенною, однак "ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир". Р.Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *базатополлярними* – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; і *біполярними* – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох "блоків", приспінюються або до того, або до того, якщо не випадє нагода залишитись осторонь [3, 138]. Хоча Р.Арон не заперечує, що "можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами".

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М.Каплан та Р.Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960. В основі типології Р.Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е.Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510-338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300-1559), ера релігійного панування (1559-1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789), епоха націоналізму (1789-1914), ера панування ідеології (1914-1974). В основу своєї типології Е.Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо [4], 176-177].

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV-XVI ст. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин. Цю стосується ідея національного суверенітету, то для неї, за М.Лсбсдевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами [21, 13]. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

1. Арин О.А. Мир без России. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. – 480 с.
2. Арин О.А. Россия: ни шагу вперед. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2003. – 352 с.
3. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
4. Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. – Дрогобич: Коло, 2002. – 192 с.
5. Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
6. Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – Жуковский – Москва: Издательство “Кучково поле”, 2002. – 272 с.
7. Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе, дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002. – 432 с.
8. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001. – 464 с.
9. Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
10. Гаджиев К.С. Политическая философия. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.
11. Геополитика /авторы-составители В.Баришполец, Д.Баришполец, В.Манилов; под общей редакцией В.Манилова. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002. – 624 с.
- 11а. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура, ідеологія, особистість: Методологічно-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
12. Дергачев В. Геоэкономика. – К.: ВИРА-Р, 2002. – 512 с.
13. Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.
14. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Вид-во центру ІІІУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.
15. Дутин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.

16. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – 280 с.
17. Зінченко А.Л., Дячук Ю.І. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках ХХ століття: спроба критичного аналізу // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць /Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип. 10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 260-286.
18. Ивашов Л.Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. – 416 с.
19. Кальвокорресси П. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. – М.: Международные отношения, 2000. – Т. 1. – 592 с.; Т. 2. – 464 с.
20. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 479 с.
- 20а. Лавер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті: Статистичне дослідження. – Ужгород, 2002. – 304 с.
21. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 351 с.
22. Макишлер Х.Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики. ХХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 7-32.
- 22а. Малтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення. – К.: Основи, 1998. – 535 с.
23. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю. 1660-1783. – Москва – Санкт-Петербург: Издательство АСТ – Тетта Fantastica, 2002. – 634 с.
24. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую революцию и империю: В 2-х томах. – Т. 1. 1793-1802. - Москва – Санкт-Петербург: Издательство АСТ – Тетта Fantastica, 2002. – 573 с.
25. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую революцию и империю: В 2-х томах. – Т. 2. 1802-1812. - Москва – Санкт-Петербург: Издательство АСТ – Тетта Fantastica, 2002. – 603 с.
26. Нартов Н.А. Геополитика /Под ред. В.И.Старовойта. – М.: Юнити, 2000. – 360 с.
27. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1995. - №2-3. – С. 50-70.
28. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любичева О.О. Географія релігій. – К.: АртЕк, 1999. – 504 с.
29. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: Законы геополитики // Классика геополитики. ХХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 700-731.
30. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: Основные понятия геополитики // Классика геополитики. XIX век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 680-700.
31. Побережний В. Геополітичний простір України в історичній ретроспективі // Нова політика. – 2002. - №2. – С. 48-51.
32. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку /За ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
33. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) // Классика геополитики. XIX век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 53-182.
34. Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Нова політика. – 1998. - №5. – С. 18-23.
- 34а. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
35. Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

36. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
37. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века. – М.: Логос, 2000. – 272 с.
38. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. – 512 с.
- 38а. Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике. – М.: Международный университет бизнеса и управления «Братья Карич», 1997. – 126 с.
39. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / Автор і керівник проекту – А.В.Толстоухов; Автор-упорядник: В.П.Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
40. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет: Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
41. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.

ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ

КОНЦЕПЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Данилевський Микола Якович (1822-1885) – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському ліцеї, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М.Я.Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М.Я.Данилевського було перевезено в Мшатку, де й поховано.

Свої погляди М.Я.Данилевський виклав у монографії “Росія і Європа”, журнальний варіант якої з’явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб’єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав “культурно-історичними типами”. Згодом ці спільноти почали називати “цивілізаціями”. М.Я.Данилевський засуджує Захід за нав’язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, асиро-ванілоно-фінікійську, єврейську, грецьку, римську, германо-романську і слов’янську. Вчений не тільки виділяє культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

“Закони М.Я.Данилевського”: Будь-яке плем’я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самобутній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної системи держав; у цивілізації період росту

невизначено повільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитися з твердженням М.Нартова, що “замість моноцентризму європейської цивілізації М.Я.Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М.Я.Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М.Я.Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М.Я.Данилевський – до слов'янського культурно-історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті”. М.Я.Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати “загальноєвропейські інтереси”, то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдавалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через “європейські окуляри”. На сторінках монографії М.Я.Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов'янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби “хвора” і “загниваюча” Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного йому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинули тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германо-романського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двохосновним, бо в ньому переважали науковий і промисловий характер культури. Деяко ідеалізуючи слов'янський тип, вчений констатує: “Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми покладати обґрунтовані надії, що слов'янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотирьохосновним культурно-історичним типом”. Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який назвав його вчення “повзучою теорією”. Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Література: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991; Классика геополитики. XIX вск. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 275-679; Вайгачев С.А. Послесловие // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – С. 556-567; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000; Гаджиев К.С. Введение в

геополитику /Издание второе, дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000.

Леонтьев Костянтин Миколайович (1831-1891) – російський філософ, учень М.Я.Данилевського. Походив із дворян Калузької губернії. Навчання одержав на медичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1854 р. В якості лікаря К.М.Леонтьєв брав участь у Кримській війні, в 1861-1874 рр. перебував на дипломатичній службі. Вийшовши у відставку, співробітничав у консервативних виданнях того часу – «Русском Вестнике» та «Гражданине». У 1880-1887 рр. був цензором, після чого поселився в монастир Оптина пустинь, де прийняв монаший сан.

Концепція К.М.Леонтьєва викладена, перш за все, у книзі «Схід, Росія і слов'янство», яку він писав, ще перебуваючи на дипломатичній роботі. Хоча його вчення формувалося під значним впливом ідей М.Я.Данилевського, однак у багатьох положеннях К.М.Леонтьєв не тільки відійшов від свого вчителя, але й висунув прямо протилежні положення. В центрі концепції вченого – життя національності, народу, який, аналогічно з життям окремої людини, проходить три стадії: початкової просоти (дитинство народу); “позитивного розчленування” (розквіт); “вторинного упрощення” (народ старіє і наближується до свого природного кінця, перетворюючись у етнографічний стан).

Леонтьєв визнає існування слов'янського типу Данилевського, але не як історичну реальність, а лише як політичний ідеал. Дійсність, з його точки зору, не підтверджувала цих положень, адже слов'янський світ був розділений, а його народи переживали важкі часи (болгари вели боротьбу за незалежність; чехи онімечувались; росіяни обговорювали майбутні реформи). Створення слов'янського типу можливе у майбутньому, але потребує кропіткої роботи, значних політичних зусиль. Леонтьєв вважає, що історія Росії тісно зв'язана з історією Візантії, а дві країни поєднують спільні початки і основні політико-правові принципи: візантійське православ'я, візантійське самодержавство і візантійські звичаї. На глибоке переконавання К.М.Леонтьєва, “візантійський дух утворює складну тканину нервової системи, яка пронизує весь організм країни”. У зовнішньополітичній галузі Леонтьєв висунув ідею створення “слов'яно-грецької цивілізації”. Для цього пропонувалося зайняти Константинополь, розпочавши війну з Австрією, Англією і Туреччиною, та створити центр “вселенського візантизму”, зразкову державно-правову систему, в рамках якої лікувалася б хвора на смансипацію Росія.

Література: История политических учений /Под общей редакцией О.В.Мартышина. – Вып. 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства». – М.: Юрисп, 2000. – С. 249-254.

Шпенглер Освальд (1880-1936) – німецький мислитель, історик, культуролог. Закінчив гуманітарну школу в Галле, потім університети в Маюнхені, Берліні та Галле. Певний час працював учителем у школі, а згодом, відмовившись від учительювання у гімназії, займався приватними науковими дослідженнями. Протягом 1911-1917 рр. писав книгу “Присмерк Європи”, другий том якого вийшов 1922 р. Саме ця праця й принесла автору світову славу. Нерідко О.Шпенглеру приписують певні симпатії до націонал-соціалізму, однак він ніколи не брав участі у фашистському русі. Відомо, що після особистої розмови з Гітлером, Шпенглера так відштовхнула

його деспотія, що коли він помер, поговорювали про причетність до цього нацистів. Щоправда, існують і протилежні думки. Автори оксфордської “Історії політичної думки”, називаючи О.Шпенглера апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, словненого ненависті до раціоналізму, відзначили, що філософ “відіграв ключову роль у руйнуванні ліберальних і демократичних ідеалів Веймарської республіки. Якщо його і не можна вважати одним із прямих попередників нацизму, його значення для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено поступ нацистів, було навіть більшим, ніж вагомість таких “консервативних революціонерів”, як Артур Меллер ван ден Брук, автор книги “Третій рейх”, або речник німецького ірраціоналізму Юліус Лангбен, автор книги “Рембрандт як вихователь”, які стали широко відомими в останні роки дев’ятнадцятого століття”.

О.Шпенглер сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав “морфологічним”. В чому він полягав? На думку українського політолога В.А.Потульніцького, історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях: незадоволеність лінійним трактуванням історії; обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноким державам, а культур; заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Що стосується методів, вироблених теорією морфології історії, то вони були наступними: намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу; виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О.Шпенглера були зумовлені прикладенням до історії біологічного поняття “живий організм”. На його думку, кожна окрема культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). Кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Вік життя культури – 1000 років. Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О.Шпенглер виділяє китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, “апполонічну” (треско-римську), “магічну” (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і “фаустіанську” (західну) культури. Необхідно погодитися з авторами оксфордської “Енциклопедії політичної думки”, що О.Шпенглер, фактично, обмежився аналізом західноєвропейської культури.

Кожна з восьми культур рухається не за неухильно поступальною лінією, а проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з іншого – як своєрідна монада, уособлення довільної з іншими органічних культурних макроформ. Крім того, всі культури відзначає вугтрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втісного у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного життя. І, нарешті, - спільність основних етапів існування, ритму просування по цих етапах та тривалості “нормального” (біля тисячі років) терміну існування. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не

змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

Сучасний дослідник Юрій Павленко цілком справедливо відзначав, що “у теоретичній конструкції О.Шпенглера категорично відкинуто ідею загальнолюдиської історії (а відтак і саму думку про стадійний характер останньої) і натомість стверджує абсолютну самодостатність і автаркійність окремих “великих культур”, рівноцінних і одномасштабних. Перекреслюючи европоцентристську схему, філософ зазначає, що “античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи становлення, що мають однакове значення в загальній картині історії”. О.Шпенглер виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожний із цих стадій характерний певний стан культури (зародження відбувається раптово; зростання означає саморозвиток культури; розквіт – стан максимальної реалізації її внутрішніх потенцій; занепад – доба експансії та милітаризму; загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого дерева). Така доля, на думку О.Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Він не вважав своє твердження песимістичним. Це закономірний процес, який відвернути неможливо: “Про кожний організм знаємо, що темп, постава і тривання його життя та всі окремі вияви його визначені прикметами гатунку, до якого він належить. Ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Ніхто не буде сподіватися від гуссици, яка на його очах щодня росте, що вона буде, може, ще й за пару років далі виростаги. У цьому кожний з безумовно певністю... має почуття межі, яке ідентичне з відчуттям внутрішньої форми. Але супроти вищого людства панус невгамовний антимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних “позначках” цілком особливо видатний простолінійний “дальший розвиток”, не тому, що він є науково доказаний, а тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних нагод, будуються цілком наївні конструкції”.

О.Шпенглер розрізняє поняття “культура” і “цивілізація”. Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця з культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великоміста – цивілізація. Християнство та різноманітні ідеології не вважаються дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство (в оцінці Шпенглера, воно є зоологічне поняття або порожнє місце), а одиниці. Вона виростає на красивій конкретній землі й є виразом національної духовності її митців.

Погляди О.Шпенглера зробили великий вплив на творчість українських істориків С.Томашівського, М.Кордубу, І.Кревського та ін. Захоплюваня О.Шпенглером наступник С.Бандери С.Ленкавський.

Література: Шпенглер О. Закат Европы: Образ и действительность. – Минск: Попурри, 1998; Шпенглер О. Закат Европы: Всемирно-исторические перспективы. – Минск: Попурри, 1999; Кто с кто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 265; Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 451-452; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 658-669; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – С. 121-122; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К.: Либідь, 2002. – С. 314-315.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) – англійський історик, філософ історії. Майбутній вчений отримав блискучу освіту. Його середньою школою був Вінчестерський коледж, а вищу освіту він здобув у Оксфорді (Балліольський коледж), де скрупульозно простудіював грецьку та латинську філологію, історію Греції, Риму та Італії. Під час Першої світової війни працював у відділі політичної розвідки міністерства закордонних справ, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. Деякий час працював професором Лондонського університету, а в 1924 р. відмовився від кафедри, повністю зосередившись на науковій роботі. На пропозицію Сера Джеймса А.Тойнбі очолив Королівський інститут міжнародних справ, де і працював до виходу на пенсію в 1956 р. Помер А.Тойнбі 22 жовтня 1975 р. Його поховано в Йорку (Англія). Основний твір, який залишив після себе А.Тойнбі – “Дослідження історії” у 12-ти томах.

Арнольд Тойнбі розробив та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від шпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як “Виклику-і-Відповіді”. Його теорія ґрунтовно проаналізована сучасним українським вченим Юрієм Павленком, на основі праці якого ми і описуємо її. Розглядаючи цивілізації, вчений протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але надто менше індивідуалізовані. Цивілізації за Тойнбі поділяються на: 1) незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В’єтнамська – від Китайської); 2) цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська); 3) цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій. Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов’язуються між собою.

Перехід від однієї цивілізації до іншої визначають три фактори: 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. На думку вченого другий фактор є основним, а третій менш значимий. Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів 1) формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби “неолітичної революції” – переходу до відтворюючих форм господарства; 2) утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу; 3) відгукуючись на “виклики” з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської); 4) на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллініська (Антична), Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам; 5) на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізації Сирійської та Еллініської. Вони разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, компактують між собою, але в цілому зберігають власну самодостатність; 6) починаючи з 1500 р. за Тойнбі людство об’єднується у всесвітнє співтовариство. Таким чином, західноєвропейське суспільство XVI-XVIII ст. виконує всесвітньо-історичну місію згуртування людства.

Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

Література: Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Ч. Сомервелла: В 2-х томах. – К.: Основи, 1995; Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Там само. – Т. 2. – К.: Основи, 1995. – С. 363-373; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 563-565; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – С. 122-126.

ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ТЕОРІЇ

Макіавеллі Нікколо (1469-1527) – визначний італійський мислитель епохи Відродження. Народився 3 травня у Флоренції в сім'ї нотаря. Дитинство і юність провів у Флоренції (1469-1498) за часи правління Лоренцо де Медичі та Джироломо Савонаролли. На 1498-1512 рр. припадає бурхлива дипломатична діяльність Н.Макіавеллі (секретар військового магістрату Десятьох, секретар нового органу ополчення Десятьох, урядовий посланник під час чотирьох дипломатичних місій до Франції та Сієнни, двох до Цезаря Борджіа, до папського двору, а також до германського імператора. У 1512-1527 рр. Н.Макіавеллі втрачає посаду, перебуває в ув'язненні, після чого активно займається літературною діяльністю. Помер 21 червня 1527 р.

Н.Макіавеллі – автор численних праць, серед яких особливо виділяються “Державець”, “Роздуми про першу декаду Тіта Лівія”, “Історія Флоренції”, “Становище справ у Франції”. Н.Макіавеллі справедливо вважається одним із визаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат “Державець” по суті є керівництвом по створенню сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Для блага держави варто піти на все, проявити жорстокість, обманувати противника. Державець повинен твердою рукою зміцнювати свою владу, не звертаючи уваги на мораль, якщо цього диктує ситуація. Н.Макіавеллі виступає провісником розширення території: “... Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість – розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чії поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська – не на користь, а от запровадження колоній – добре”.

На глибоке переконання Н.Макіавеллі, “потяг до завоювання – справа звичайна, і з тими, хто втраховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить... Як показав досвід, Церква й Іспанія, дякуючи Франції, розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там усе. Отже, висновок, який багаторазово підтверджується: лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається”.

Характеристика державця у Н.Макіавеллі вже стала хрестоматійною: “Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувалися свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова

не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцяне причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державі порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру що треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром – люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...”

Державець, на думку Н.Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібно як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. “Державця, - говорить Макіавеллі, - підстерігають дві небезпеки – одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників. А якщо зовнішню небезпеку буде усунуто, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистоїть перед будь-яким ворогом...”

До військової справи, вважає Н.Макіавеллі, державець повинен відноситися цілком серйозно: “У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог”. Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. “Щодо духовної підготовки до війни, - навчає він, - то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад”.

Н.Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У випадку війни вважав, що нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто, все ж, вибрати собі союзника: “Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагання виступає за одного проти іншого – це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитися за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі”.

Н.Макіавеллі вважав, що союзи бажано заключати з рівними по силі державцями. “Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців”.

Щодо тогочасної дипломатії та праць Н.Макіавеллі на цю тематику Дж.Г.Сейбін і Т.Л.Торсон поділилися своїми міркуваннями: “Політичні праці Макіавеллі відносяться не так до політичної науки, як до розряду дипломатичної літератури, що її в той час чимало понаписували його земляки. Ніколи ще в дипломатичні ігри не гралися з таким запалом, як у стосунках італійських держав макіавеллівської доби. Ніколи ще зміни ходів у переговорах не важили так багато, як серед цих правителів-пройдисвітів, що для них і спритна гра, і найгрубіша сила були однаково добрими запоруками успіху. Дипломатичні писання – як і праці Макіавеллі – мають свої характерні переваги й недоліки. Тут і напрощуд тонке розуміння слабких і сильних сторін політичної ситуації, і ясна, твереза оцінка можливостей і

темпераменту супротивника, і вельми об'єктивний глузд у передбачуванні логіки подій та наслідків певних дій. Завдяки ось цим якостям, що притаманні Макіавеллі повною мірою, він і став улюбленим автором для дипломатів тих часів. Автори дипломатичних писань мають ту особливість, що люблять перебільшувати важливість політичної гри заради самої гри і применшувати значення мети, заради якої ця гра ведеться. Вони, природно, вважають, що політика існує сама для себе. У Макіавеллі ця особлива риса проявляється напрочуд виразно...”.

Н.Макіавеллі високо цитував свою основну працю: “Що стосується цієї моєї речі, то, прочитавши її, можна побачити, що ті 15 років, які я витратив на вивчення управління державними справами, я не спав і не проводив час святково; будь-хто мав би високо оцінити можливість використати людину, яка набула так багато досвіду за рахунок інших. І не може бути сумнівів у моїй чесності, бо, залишаючись завжди чесним, я не перестану залишатися таким. Той, хто, як я, був чесним і добросовісним на протязі 49 років, не зможе переробити свою природу...”. В листі до Лорсінно Медичі Н.Макіавеллі писав: “... Найцінніший скарб, яким я міг розпоряджатися, полягав у можливості запропонувати Вам засіб у найкоротший термін дізнатися про те, на вивчення чого я потратив багато років...”. Отже, Н.Макіавеллі не сумнівався у потрібності своєї праці, вважаючи, що вона буде корисною для тодішніх державів.

Високу оцінку Н.Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф.Бурлацький: “Макіавеллі – це співісць людської добресті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму... Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був незаурядним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак діячем він не став і не міг стати в силу властивостей свого розуму і характеру. Чи здатний був він сам творити зло, страчувати соратників, обманювати друзів, пригнічувати народи, робити все, що він так легко рекомендував іншим? Мало ймовірно. У всякому випадку, його практична діяльність говорить проти цього!”.

Поняття “макіавеллізм”, що символізувало політику, яка будується на принципі “мста виправдовує засоби”, з'явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали суїти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: “Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі – єдиний письменник, якого варто читати”. Однак, згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав “Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом”. Король Фрідріх II написав брошуру “Антимакіавеллі”, в якій протиставив змальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою насолодою цитував висловлювання Макіавеллі про те, що “озброєні пророки перемагають, беззбройні гинуть”. Муссоліні співставляє це висловлювання із своїми висновками в статті “Сила і згода”, доводячи, що тільки насильство можна забезпечити єдність нації і благоенство народу. Лев Троцький теж шукав у Макіавеллі оправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці

XVIII – першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджіменто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників – Альф'єрі, Фосколо, Манцїні, Де Санктіса, Кардуччі – визнали в Макиавеллі свого пророка, вчителя і поста.

Література: Макиавеллі Н. Избранное. – М.: Рипол Классик, 1999. – 799 с.; Бурлацкїй Ф. Никколо Макіавеллі. Советник государя /Вожди и советники. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 448 с.; Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера. 2000. – С. 217-219; Кирилюк Ф.М. Історія політології. – Т. 1. – К.: Знання України. 2002. – С. 397-408; Себайн Дж.Г., Горсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 304-322; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ “Тандем”, 2002. – С. 130-142; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Автор і керівник проекту А.В.Толстоухов; Автор-упор. В.П.Андрущенко. – К.: Знання України. 2002. – С. 334-335.

Клаузевіц Карл Філіп Готфрід (1780-1831) – німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії. Народився в сім'ї акцизного чиновника. З 1792 р. – юнкер, з 1795 р. – офіцер. Закінчив загальне військове училище в Берліні. Брав участь у війні з Францією (1806-1807), а згодом працював у пруському генеральному штабі, начальником кабінету голови військово-реорганізаційного кабінету, викладав у офіцерському військовому училищі. В 1812-1813 рр. перебував на службі в російській армії під час Вітчизняної війни 1812 р. Наступного року очолював штаб російсько-прусського корпусу, перед смертю працював начальником штабу пруської армії на польському кордоні.

Вивчивши понад 130 війн і походів, К.Клаузевіц написав трьохтомну працю “Про війну”, яка незабаром стала класичною. Як пригадувала його дружина Марія фон Клаузевіц, її чоловік працював над книгою з 1810 р., коли викладав у військовому училищі, до весни 1830 р., коли був призначений на службу в артилерію. В березні 1831 р. К.Клаузевіц повернувся в Бреславль, де планував завершити працю до зими. Однак 16 листопада його не стало, і рукопис книги “Про війну” був надрукований в такому вигляді, як його залишив автор, лише після смерті К.Клаузевіца. М.Клаузевіц писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка друкуються “без добавок чи вилучення хоча б одного слова”. Понятійний апарат, введений до наукового обігу К.Клаузевіцем, дозволив стратегам кінця XIX ст. перетворити військове мистецтво в науку, а на закладеному ним фундаменті виникли всі наступні праці військових теоретиків – від А. фон Шліффена до М.Галактіонова і Б. Лідел Гарта.

У вступі до своєї праці К.Клаузевіц чітко з'ясував її мету: “Ми пропонуємо розглянути спочатку окремі елементи нашого предмету, потім його частини і, нарешті, весь предмет в цілому, в його внутрішньому зв'язку, тобто перейти від простого до складного”. Даючи визначення війни, К.Клаузевіц попереджує, що роблячи це, він звергає увагу тільки на один її елемент – протиборство. Отже “війна – це акт насильства, що має за мету примусити противника виконувати нашу волю... Фізичне насильство є засобом, а метою буде нав'язати противнику нашу волю. Для кращого досягнення цієї мети ми повинні роззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір”. А потім на передній план висувається політична мета війни. Якщо вона незначна, то й зусилля, спрямовані для її досягнення, будуть незначними. Політична мета, на думку К.Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Оскільки ми маємо справу з реальністю, а не з відволікаючими поняттями. і політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі; вона перебуває в

залежності від взаємовідносин обидвох держав. Одна і та ж політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні спокхи, тому “політичну мету можна приймати за мірило”. А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей.

К.Клаузевіц застерігав, що “війна – не забава, вона – не проста гра на ризик і всезіння..., вона – серйозний засіб для досягнення серйозної мети”. Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то вони є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війною цілих народів, і причому народів цивілізованих, вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак, вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходить червоною ниткою через всю війну і робити на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни. К.Клаузевіц підсумував: “Війна є тільки продовження політики іншими засобами”.

Ця класична теза К.Клаузевіца зазнає серйозних змін в діяльності пізніших політиків. Мало того, вони її пристосовуватимуть до своєї конкретної мети, грубо фальсифікуючи. Найкраще це виходило у В.Леніна та Мао Цзедуня. Те, що Клаузевіц рахує нехарактерним для війни (боротьба не на життя, а на смерть), Ленін перетворює в суть політики. По теорії Клаузевіца, мета війни – розгром ворога, тобто його збройних сил, але цей ворог визначається як суб’єкт міжнародних відносин. Ленін вважає, що диктатура пролетаріату може бути встановлена тільки в ході громадянської війни у формі масового терору, спрямованого на знищення ворога, який визначається не настільки ступенем ворожості, скільки його внутрішньою суттю. Ось чому Ленін переходить від категорій політики до категорій війни, а потім до категорій соціальної гігієни. Французький дослідник Домінік Кола справедливо підмітив, що Ленін вміло використав ідеї Клаузевіца в полеміці з опортуністами в період Першої світової війни. Ленін переконаний, що війна, яку веде пролетаріат, є легітимною.

Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею “затяжної війни”. На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Ралянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: “Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру”. І, далі: “Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішенням цієї проблеми війною”. Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Однак, повернемося до Клаузевіца. Говорячи про види війни, він називає абстрактні та ідеальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами. Війну, вважає Клаузевіц, можна розглядати в трьох ракурсах – насиллі, ненависті та ворожнечі, і в випадку. Завдання теорії полягає в збереженні рівноваги між цими тенденціями. Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде заключення миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то й завоювання ворожих територій буде другорядним. Засобами війни, за

Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога. Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають теж певні фактори: 1) потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; 2) становище і обстановка в державі неоднакові; 3) неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів. Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосовувати на війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоякою: по-перше, мужність відносно власної безпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до безпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може випливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищезазвані види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності. Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість. Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки серйоз справі рівноважність, настільки шкодить впертість. Вона не є “дефектом розуму”, а “дефектом темпераменту”. Для полководця дуже важливо “почуття місцевості”. його здатність “швидко і вірно скласти геометричну уяву про будь-яку місцевість”, щоб добре орієнтуватися в ситуації.

К.Клаузевіц не обминув своєю увагою необхідність урахування умов місцевості. На його думку, “умови місцевості, під якими розуміється як власне місцевість, так і ґрунт, могли б, строго кажучи, не робити впливу, якщо б бій відбувався на абсолютно плоскій, позбавленій будь-яких споруд рівнині. В степових краях це дійсно зустрічається, в культивованих районах Європи це - майже фантазія. Таким чином, навряд чи хоч один бій між цивілізованими народами Європи можна мислити без впливу місцевості та ґрунту”. Що стосується погодних умов, то вони, на велике переконання Клаузевіца, великого впливу не роблять, хоча “в більшості випадків відомо роль відіграв туман”. Набагато значнішу роль під час війни відіграють основні моральні потенції – “таланти полководця, військова доблесть армії та дух народу”.

Підсумовуючи вслічений фактичний і теоретичний матеріал, К.Клаузевіц заявляв: “Війна є знаряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка поміняла перо на меч, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів”.

Література: Клаузевиц Карл. О войне: В 2-х томах. – Москва – Санкт-Петербург: ООО “Издательство АСТ” – Terra Fantastica, 2002. – Т. 1. – 558 с.; Т. 2. – 574 с.; Антология мировой политической мысли: В 5-ти томах. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 671-689; Кола Доминик. Политическая социология /Перевод с французского. – М.: Весь Мир – ИЦРА-М, 2001. – С. 207-213.

КОНЦЕПЦІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ

Геродот (близько 484 р. до н.е. – між 431 і 425 рр. до н.е.) – давньогрецький історик. Народився в приморському містечку Галікарнас, розташованому в Карії – на південному заході Малої Азії. Після невдачі боротьби проти тирана Лігдамід, змушений був залишити Галікарнас. Відвідав Єгипет, Лівію, Вавілон, Ассірію, Персію, міста-держави Північного Причорномор'я, зокрема Ольвію. Деякий час проживав у Афінах, а потім у Фурії. Де помер історик – невідомо. Одні дослідники називають Фурію, інші – Афіни. Геродот ввійшов до історії, перш за все, завдяки знаменитій своїй “Історії”. Поділ книги на дев'ять окремих частин, вказав М.Томашевська, було зроблено пізнішими античними видавцями. За змістом ця праця можна поділити на дві частини. Перші чотири книги і початок п'ятої являють собою, по суті справи, розповідь про поступове піднесення перської держави. Якщо в першій половині свого твору Геродот говорить про досить далеке минуле, то в другій – він виступає як історик сучасності. “Історія” Геродота – одна з перших спроб критичного підходу до характеристики історичних фактів. “Щодо мене, - говорить історик, - то мій обов'язок передавати все, що розповідають, але, звичайно, вірити всьому я не зобов'язаний. І цього правила я буду дотримуватись у всій моїй історичній праці”.

Геродот одним з перших, якщо не першим, звернув увагу на значення географічного становища тієї чи іншої країни, коли писав “Історію”. Говорячи про іонійські міста, зокрема Паніоній, Геродот акцентував, що “іонійці заснували свої міста, наскільки я знаю, в країні під чудесним небом і з найсприятливішим кліматом на світі. Ні області всередині материка, ні на побережжі (на сході чи на заході) не можуть зрівнятися з Іонією. Перші страждають від холоду і вологи, а інші – від спеки і засухи”. Описуючи землі Ассірії, Геродот відзначав, що хоча дощі тут випадає немало, однак і цього достатньо для її жителів. “При цьому, - писав історик, - посіви зрошуються від ріки... Сама ріка, однак, тут не заливає поля, як в Єгипті, але зрошування проводиться вручну... Вся Вавілонія, подібно Єгипту, всюду порізана каналами. Найбільший із цих каналів – судохідний; на південно-східному напрямі він тече з Євфрата в іншу ріку – Тигр, на якій лежало місто Ніні. Із всіх країн на світі, наскільки я знаю, ця земля виробляє безумовно найкращі плоди Деметри”.

Звернув увагу Геродот на вигідне географічне становище Фессалії, яка в давнину була озером. “І дійсно, - писав історик, - ця країна з усіх боків оточена височезними горами. На сході вона обмежена горами Пеліоном і Оссой, передгір'я яких сходяться одна з одною, на півночі – Олімпом, на заході – Піндом, а на півдні – Офрісом. Посередині між цими горами знаходиться фессалійська ущелина. В цю ущелину стікає безліч рік... Вони стікають як самостійні ріки у фессалійську рівнину з гір, які кільцем оточують Фессалію. Потім, злившись у єдину ріку, вони впадають у море через одну і притому вузьку ущелину”. У давнину полководці нерідко використовували природний фактор, причому доволі успішно. Один із таких моментів описав Геродот: “...Біля поселення Альпени за Фермопілами є проїжджа дорога тільки для одного воза, і перед ними біля ріки Фенікс поблизу міста Анфети можна знову ж таки їхати тільки на одному возі. На заході від Фермопіл піднімається недоступна, обривиста і висока гора, яка протягується до Ети. На сході ж прохід підходить безпосередньо до моря і боліт. В цьому проході знаходяться гарячі джерела (місцеві жителі називають їх хітрами), а поблизу від них споруджений стар Геракла. В ущелині цій побудована стіна, а в ній колись були ворота. Спорудили цю стіну фокійці із боязні перед фессалійцями, коли ті прийшли із Феспотії і

поселились в Еоліді, де вони живуть ще й понині. Фессалійці намагалися підкорити їх; фокійці ж побудували для захисту цю стіну, а також спустили в ущелину гарячі потоки води, щоб зробити місцевість непрохідною... Фокійці застосували усі ці засоби, щоб унеможливити вторгнення фессалійців у свою країну". Не обминув увагою Геродот значення морської сили в історії. Він, наприклад, був дуже здивований, чому афіняни споруджували стіни на Істмі, коли перський цар пагував на морі.

Література: Геродот. *История // Историки античности: В двух томах.* – Т. 1. Древняя Греция. – М.: Издательство "Правда", 1989. – С. 6-204.

Фукидід (між 460-451 рр. до н.е. – до 396 р. до н.е.) – давньогрецький історик, рід якого походив із північної грецької області Фракії, від царя Олора. Роки юності Фукидіда пройшли в Афінах у бурхливий період напередодні Пелопонеської війни. Під час війни, в 424 р. до н.е., Фукидід був обраний до числа десяти стратегів – верховну військову колегію Афін і направлений на чолі афінського війська в Амфіполь. Однак, діяльність його як восначальника була невдалою, дехто навіть вважав його зрадником. Так чи інакше, в 423 р. до н.е. Фукидіда засудили до довічного вигнання і тільки близько 400 р. до н.е. йому пощастило повернутися в Афіни. Роки вигнання Фукидід не марнував, а написав свою основну працю "Історія", яка складається з восьми книг. Історики відзначали, що потяг до об'єктивності був принципом Фукидіда, якого він послідовно притримувався.

Історик звернув увагу на розташування Керкіри, яке було "особливо сприятливим для плавання вздовж берегів Італії та Сіцилії: воно дозволяє закрити доступ флоту, що пливе на допомогу пелопонесцям, а наші морські сили – відправити в Італію і Сіцилію, в багатьох інших відношеннях воно бачиться також досить зручним". Вигідне географічне становище, вважав Фукидід, дозволяло не тільки дбати про власний захист, але й зловживати цим. Загалом, Фукидід віддавав перевагу остроівній країні над сухопутною. "У нас не тільки не існує подібних труднощів (як у пелопонесців – М.В.), але і взагалі ми в незрівнянно більш сприятливому становищі. Якщо вони нападуть на нашу землю по суші, то ми нападемо на них на морі, і тоді спустошення навіть частини Пелопонесу буде для них важливіше спустошення цілої Аттики. Адже у них не залишиться вже ніякої іншої землі, яку б можна було захопити без бою, тоді як у нас багато землі на островах і на материку. Такою важливою є перевага на морі! Подумайте: якщо б ми жили на острові, хто тоді зміг би побороти нас?".

Література: *Историки античности: В двух томах.* – Т. 1. Древняя Греция. – М.: Изд-во "Правда", 1989. – С. 205-404.

Гіппократ (460 – 356 рр. до н.е.) – видатний давньогрецький лікар, який народився на острові Кос в Лариссі й походив з роду Аскленіадів. Початкову медичну освіту одержав від батька – лікаря Геракліда, а згодом, багато подорожуючи, вивчав медицину різних країн світу. Написав за різними даними від 8 до 18 наукових трактатів, серед яких найбільш відомі "Клятва", "Закон про лікаря". "Настанови". Справедливо вважається вченим, який поставив медицину на наукові основи, вивісни її з темного емпіризму та звільнивши від помилкових філософських теорій, які суперечили дійсності.

Гіппократ приділяв значну увагу географічному чиннику. Його впливу на спосіб життя людей у різних куточках світу. В розділі "Про повітря, води і місцевості" знаменитих "Настанов" Гіппократ висловив оригінальні думки про відмінність регіонів, зокрема Азії та Європи. На думку мислителя, "Азія досить

сильно відрізняється від Європи як природою всього того, що виробляється із землі, так і природою людей, тому що все в Азії народжується більш красиве і більш велике, і сама країна м'якше іншої, і звичаї людей привітніші та спокійні. І причиною всього цього є поміркованість порів року, бо країна... захищена холоду... У всьому панує рівномірність”.

Говорячи про Європу, Гіппократ наводить приклад Скіфії. Народ скіфський, на думку вченого, “мало плодovitий”, а на країну їхню “дує північний вітер. Сонце, коли прийде до літнього стояння, на короткий час зігріває і то не зовсім. І дуючі з теплих місць вітри сюди не досягають, хіба що тільки рідко і слабо, але безперервно дують вітри холодні з півночі від снігу, льоду і багатьох вод, які ніколи не залишають гір, внаслідок чого останні лише з трудом можуть бути пригодні для життя. Густий туман обіймає цілий день поля, на яких живуть скіфи, так що в них майже безперервна зима, а літо тільки в окремі дні та й тоді не досить тепле, бо рівнина у них підвищена, гола і не оточена горами, але нахилена з боку півночі...”. “Скіфи завжди вживають одну й ту ж їжу, зимою і влітку одягнуті в один і той ж одяг, дихають повітрям сирым і густим, п'ють воду із снігів і льоду й не користуються ніякими тілесними вправами, бо не можуть ні тіло, ні дух тренуватися там, де не відбувається сильних перемін. В силу цього за зовнішнім виглядом скіфи товсті, м'ясисті..., слабкі”.

Підводячи підсумки своїх досліджень, Гіппократ констатує: “Ті, які населяють країну гірську, нерівну, високу і забезпечену водою, де пори року досить відрізняються і форми людей, звичайно, стають великими, від природи бувають народжені як для праці, так і для хоробрості. Але дикими і тваринними звичаями природи цього роду обдаровані не меншою мірою. Ті ж, які населяють долини, багаті травою і задушливі, і які обвіваються більш вітрами теплими, ніж холодними, і споживають теплі води, ці не можуть бути, безперечно, високими і пропорційно складеними; вони від природи протягуються в ширину, відрізняються тілом м'ясистим і чорним волоссям... Але хоробрість і виносливість в праці не однаково дані їх душі від природи; це довершує втручання закону. І якщо ця країна буде мати ріки, які виносять води озерні і дождяні, люди будуть здоровими і відрізнятися світлим кольором шкіри”. Там, де води не вистачає, “відрізняються грубим і міцним видом тіла і кольором скоріше світлим, ніж чорним; у звичаях і стремліннях душі вони самозакохані, горді і вперто притримуються прийнятої думки”. Нерідко ці люди більш здатні для ведення військових справ та талановитіші в різних сферах мистецтва.

Отже, на глибоке переконання Гіппократа, “у більшості випадків форми людей і звичаї відображають природу країни”.

Література: Гіппократ. Клятва. Закон. О враче. Наставлення. – Минск. Современный литератор, 1998. – С. 195-230

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) – давньогрецький мислитель, учень Платона. Народився в невеликому місті Стагірі у сім'ї Нікомаха – придворного лікаря македонського царя Амінті III. До 347 р. до н.е. Аристотель навчався в Академії Платона, будучи “розумом” школи, а потім жив і працював у інших грецьких містах. В 335 р. до н.е. Аристотель заснував філософську школу Лікей, де пропрацював двадцять років. Його перу належать численні праці з політико-правової та філософської тематики: “Метафізика”, “Етика”, “Риторика”. Найкращі з політичних праць зміщені в збірці “Політії” (історичний і дескриптивний аналіз політичних інституцій понад 150 грецьких держав), з яких до нас дійшла тільки “Афінська

політія". Найвідоміша його праця "Політика". Після звинувачення в богохульстві, Аристотель покинув Афіни й оселився на острові Евбея, де невдовзі й помер.

Аристотель, говорячи про найкращий на його думку поліс, значну увагу звертав на величину та різномовид території, тобто вплив географічних чинників на розвиток держави. На його думку територія має бути водночас оглядною і все ж таки достатньо великою та розширеною для постачання сільськогосподарських продуктів і сировини, яких потребує спільнота для свого життя. Вона має бути також достатньо великою для того, щоб мешканці мали можливість для дозвільного життя, в якому широта натури поєднується з помірністю. З військової точки зору територія має бути зручною для оборони, а саме місто мало б розташовуватися так, щоб, з одного боку, могло захищати місцевість, а з іншого боку – бути зручнодоступним ринком.

Говорить Аристотель про роль моря в житті держави. "Цілком очевидно, - твердить він, - що сполучення міста і всієї території держави з морем дає велику перевагу і для забезпечення безпеки держави, і для достатнього постачання її всім необхідним. Адже набагато легше тим, кому доводиться шукати порятунку, витримати ворожий напад, коли можна одержати допомогу з обох боків одночасно – і з суші, і з моря; рівним чином завдати удару нападаючим якщо не з обох боків, то хоча б з одного легше в тому випадку, коли для держави відкриті обидва шляхи". "Що стосується морської сили, - відзначає Аристотель, - то, цілком очевидно, краще довести її розвиток до певної межі. Адже держава повинна не тільки бути готовою до самозахисту, але й вселяти жах і бути в стані допомагати деяким із сусідів як на суші, так і на морі. А яка повинна бути чисельність і величина цієї сили – це вже треба співставляти із способом життя держави; якщо вона прагне панувати, а не тільки жити мирним життям, то, звичайно, і морська її сила повинна перебувати у відповідності з цією метою її діяльності". Отже, близькість поліса до моря має як переваги, так і недоліки. З одного боку, доступ до моря є військовою та господарською перевагою, але, з іншого боку, перетворення на портове місто не є бажаним, бо вторгнення чужинців та постійний контакт з чужими звичаями й обрядами можуть справляти дезінтегруювальний вплив на згуртованість спільноти.

Аристотель притримується думки, що для того, щоб місцерозташування міста відповідало найкращим побажанням, необхідно звернути увагу на чотири обставини: "перш за все, і це найголовніше, здоров'я. А саме, міста, повернуті до сходу і в бік східних вітрів, є більш здоровими; за ними йдуть міста, захищені від північних вітрів, - в них зими м'якші. З інших умов треба мати на увазі те, що сприятливо для внутрішньої політичної діяльності й для воєнного часу. На випадок воєнних дій місто повинно забезпечити громадянам зручний вихід, для ворогів бути важкодоступним і важкооточуваним. Водою місто повинно бути забезпечене у можливо більшій кількості; в протилежному разі це має бути замінено спорудженням багаточисельних і великих цистерн для збереження дощової води, так щоб ніколи в ній не було нестатка на випадок, коли б громадяни виявилися із-за війни відрізнаними від своєї території".

Аристотель заперечує тим, хто недооцінює роль захисних споруд на випадок війни, адже не рідко такого роду вихваляння заперечуються дійсністю: "Звичайно, коли маєш справу з ворогом рівної з тобою хоробрості чи небагато переважаючим тебе в кількісному відношенні, нешляхетно пробувати захищатися за укріпленими стінами. Але так як доводиться мати справу з нападниками, які своєю кількістю переважають і звичайну людську, і властиву небагатьом доблестю, то, раз справа у врятуванні життя, уникненні від бідувань і наруги, слід вважати безпечні міцні стіни найбільш потрібними під час війни". "Вимога не оточувати міста стінами рівносільна тому, якби хто-небудь почав шукати місцевість, сприятливу для

ворожого вторгнення, і наказав би знести всі гористі місця чи заборонив би і приватні житла оточувати стінами... Слід не тільки оточувати місто стінами, але й піклуватися про їх належний стан” – підсумував Аристотель.

Зразком вигідного географічного розташування Аристотель наводить острів Крит, який “ніби призначений природою до панування над Грецією, і географічне положення його чудове: він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він знаходиться на невеликій відстані від Пелопонеса, з другого – від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родоса. Ось чому Мінос і утвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші заселив, поки, нарешті, напавши на Сицилію, він не закінчив там свос життя поблизу Камика”.

Щодо природних властивостей населення Аристотель надає перевагу певному змішуванню інтелекту, майстерності та рішучої хоробрості, які можна віднайти, як він вважає, переважно у сліпців.

Література: Кирилюк Ф.М. Історія політології. – К.: Вид-во “Знання України”, 2002. – С. 114; Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера; Дженет Коулмен, Вільям Конноллі, Аллан Райан. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 23-25; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепи. – К.: ВК ТОВ “Тандем”, 2002. – С. 35-53; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 107-133; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник /Борис Кухта, Анатолій Романюк, Микола Поліщук. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 13-14.

Цицерон Марк Туллій (106-43 рр. до н.е.) – римський державний і політичний діяч, мислитель. Він народився 3 січня в помісті свого батька, який належав до прошарку вершників, поблизу міста Арпіна. Мати Цицерона Гельвія походила з роду, який дав двох преторів. Цицерон пройшов добру школу, навчаючись у знаменитого оратора Красса та великого понтифіка Квінта Муція Сцеволи. Упродовж життя він займав низку державних посад: квестора, претора, консула, проконсула в Кілікії. Після вбивства Цезаря виступив як лідер сенату та республіканців, однак зазнав поразки, був внесений у проскрипційні списки і вбитий. Вбивці відрубали йому голову і праву руку, якою він писав свої промови проти Антонія. Останній ці частини тіла тримав у себе на обідньому столі, а його дружина колола голкою язик мертвого. Хоча Цицерону належить величезна кількість праць (19 трактатів, 58 судових і політичних промов та понад 800 листів), однак його книжки – відверта компіляція. До речі, він сам цю визнавав. Незважаючи на такий сумний висновок, необхідно визнати, що праці Цицерона були наділені одним достоїнством, яким зневажити неможливо, - їх читали всі. Ідея, якою перейнявся Цицерон, збереглася для читачів його творів на всі наступні часи. Хоча Цицерон не заціклювався на гіперболізації впливу географічних чинників на державу, проте на сторінках його головної праці “Про державу” йдеться й про це.

Цицерон вклав до промови Сципіона хвалебну оду в честь заснування Ромулу Риму. Нас з неї цікавитиме фрагмент, який стосується теми нашого дослідження. “Що стосується місця для міста, яке кожен, хто прагне створити триьку державу, повинен визначати обачно, то Ромул вибрав його надзвичайно вдало. Адже Ромул не присунув місто до моря ... Ні, цей муж, що мав видатну здатність передбачати, добре розумів, що приморське розташування геть не вигідне для тих міст, які заспокуються в надії на їхню довговічність і могутність. Передусім тому, що приморським містам загрожують небезпеки не лише численні, а ще й приховані. Бо твердий ґрунт завчасно сповіщає про наближення ворогів – не лише тих, яких

чекають, але й тих, які нападають зненацька, - багатьма ознаками: гуготінням і навіть гуркотом. Бо жоден ворог не може напасти по суходолу так, щоб ми не могли знати не лише про його прибуття, але й про те, хто він і звідки з'явився. Тим часом ворог, що приходить з моря в суднах, може з'явитися раніше, ніж будь-хто буде в змозі запідозрити можливість нападу. При цьому він, уже з'явившись, не дає зрозуміти, ні хто він, ні звідки йде, ні навіть чого хоче. Коротше кажучи, не можна побачити жодної ознаки, аби збагнути, чи мирні це люди, чи вороги”.

На думку Цицерона “приморським містам властиві, так би мовити, зіпсутість і мінливість звичаїв. Бо вони стикаються з чужою мовою і чужим ладом, і до них не лише ввозяться чужоземні товари, але й вносяться чужі звичаї, так що в їхніх вітчизняних ухвалах ніщо не може лишатися незмінним тривалий час. Мешканці цих міст вже не відчують прихильності до насидженого місця. Ні, крилаті надії та помисли тягнуть їх подалі від дому, і навіть тоді, коли вони самі лишуються на батьківщині, подумки все ж линуть кудись і мандрують”. Цицерон переконаний, що саме це стало на заваді Карфагену та Корінфу, мешканці яких так захопилися мореплавством і торгівлею, що забули як потрібно обробляти поля та володіти зброєю. До того ж, продовжує Цицерон, “морем до держави привозять багато предметів, що породжують згубну розкіш; їх або захоплюють силою, або купують”.

Приморські міста, за Цицероном, мають значні вади, але й не менші переваги: “До міста, де ти живеш, морем можна доправити вироби всього світу, і, навпаки, те, що росте на його полях, мешканці можуть вивозити і посилати до будь-якої країни. Яким іще чином Ромул зміг би з такою божественною мудрістю використати переваги приморського розташування міста і в той же час уникнути його небезпек, як не тим, що заклав місто на березі річки, яка тече безперервно й рівномірно і, впадаючи в море, творить широке гирло? Завдяки цьому місто могло й одержувати морем усе, чого потребувало, і віддавати те, чого було надмір; і могло по цій же річці не лише ввозити з-за моря все найнеобхідніше для харчування та життя, але й одержувати привезене суходолом. Таким чином, Ромул, мені здається, вже тоді передбачав, що наше місто рано чи пізно стане осередком найбільшої держави. Бо місту, розташованому в будь-якій частині Італії, навряд чи вдалося б з більшою легкістю зберегти таку могутність”.

Не обминув увагою Цицерон характеристики природних засобів міста, адже Ромул та його наступники вдало використали наявність крутих і спадистих пагорбів, що здійснюються зусібіч. Обнесена муром фортеця стояла так високо на крутій і немов обтесаній скелі, що навіть у часи галльської навали залишилась неушкодженою. У цій місцевості, що потерпала від хвороб, Ромул вибрав місце, і багате джерелами, і здорове. Адже там багато пагорбів, які не лише самі обвіваються вітрами, але й дають тінь долинам.

Література: Цицерон. Про державу. Про Закони. Про природу богів // Переклад з латини Володимира Литвинова. – К.: Основи, 1998. – С. 68-72; Утченко С. Цезарь. Цицерон. – М.: Мысль, 1998; Себайн Дж. Г., Горсон Т.І. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 163-175; Хто є хто в сврпелійській та амеріканській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 252-254.

Бодуен Жан (1530-1596) – французький політичний діяч і вчений. Народився в Анжері. За сиріяння єпископа Анжерського, навчався в монастирі кармелітів, але після процесу щодо єреси був виключений з членів ордену. Продовжив навчання у Тулузі та Парижі, де студіював історію, метафізику, математику та астрономію. Володів кількома іноземними мовами. Юрист за освітою, Ж.Бодуен був професором

університету в Тулузі, адвокатом в Парижі, а потім королівським прокурором в Ліоні. У 1576 р. обирався депутатом від третього стану до Генеральних штатів у Блуа. Опублікував працю “Шість книг про республіку” (1576), в якій вперше сформулював та обгрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. На переконання Дж. Себайна і Т.Торсона, Ж.Бодуен поставив перед собою вельми амбіційне завдання зробити для тодішньої політики те, що Аристотель зробив для античної, і хоча ці праці не можна серйозно порівнювати, його книжка дуже цінувалася свого часу і всі схоласти відводили їй почесне місце в історії політичної думки. Похований в Еглізе де Кордельєр в Лані.

Поряд з іншими питаннями Жан Бодуен значну увагу приділяє проблемі географічного детермінізму. Мало того, сучасні дослідники нерідко звинувачують його в гіперболізації цих чинників. Відмінності та зміни в державному устрої він пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людським фактором і впливом природи. Зрозуміло, що на перше місце він ставив географічні причини, а найбільше значення серед всіх географічних факторів надавав клімату. Земну кулю Ж.Бодуен ділив на три частини: спекотну – екваторіальну, холодну – полярну і середню – помірну. У праці “Шість книг про республіку” Ж.Бодуен накреслив план свого бачення держави, яка повинна володіти достатньою територією і місцевістю, родючими ґрунтами, необхідною чисельністю худоби, м'якістю клімату, температури повітря, доброякісністю води. Держава повинна мати в достатку відповідний булівельний матеріал для спорудження будинків і фортець. Власне місцевість має бути досить прихованою і пристосованою до захисту. На думку Ж.Бодуена, “це перші речі, яким найбільше приділяється увага в будь-якій державі. А вже потім шукають такі зручності, як ліки, метали, фарби... Оскільки бажання людей найчастіше надмірні, вони хочуть мати в достатку не тільки речі корисні та необхідні, але й присмні речі без будь-якої користі”.

У праці “Метод легкого вивчення історії”, опублікованій у 1566 р., Ж.Бодуен характеризує різні народи, виходячи з кліматичних умов, у яких вони мешкають. “Людей півночі, - пише він, - стрімко захоплює жорстокість... Що стосується жителів півдня, то вони скупі чи, скоріше, бережливі й скаредні, в той час як скіфи марнотратці та схильні до грабунків. Народи півдня завдяки тривалій звичці до споглядання (яка подібна до чорної жовчі) виявилися творцями і засновниками найбільш достойних наук. Вони відкрили таємниці природи, встановили принципи математики, нарешті, вони перші зуміли збагнути значення і сутність релігії та небесних тіл”. Що стосується скіфів, які були менш здатні до споглядання, то вони, як правило, ставали ремісниками, не відзначаючись гострим розумом. У жителів півночі проявлявся нахил до різноманітної техніки, озброєння, книгодрукування, всього, що стосувалося металургії.

Жан Бодуен окремо зупинився на характеристиці жителів середньої зони. На його переконання, саме завдяки їм приймаються численні постанови і закони. Вони залюбки займаються торгівлею і господарством, діалектикою і ораторським мистецтвом, нарешті, політикою. “Дійсно, - твердить мислитель, - історія свідчить, що Азія, Греція, Ассірія, Італія, Франція і Верхня Німеччина – все це країни, розташовані між полюсом і екватором, від сорокового до п'ятдесятого градуса, - завжди були районами, де простежувався розквіт величних імперій; що ці райони дали видатних полководців, кращих законодавців, найсправедливіших суддів, вникливих юристів, прославлених ораторів, здібних купців, знаменитих акторів і письменників. Навпаки, Африка (і ще менше того Скіфія) не виробила ні юриста, ні оратора, ще менше – істориків і пілчемну в порівнянні з Італією, Грецією, Францією. Азією кількість великих купців”. Хоча скіфи, на думку Ж.Бодуена, і обділені

належним розумом, вони, тим не менше, присвятили себе військовій справі. Жителі півдня віддавали перевагу добродетності та релігії. Мешканці середньої зони завжди відрізнялися гнучким розумом. Хоча всі вони піклуються за свою державу, однак скіфи, як правило, використовують силу, жителі півдня сподіваються на бога, а останні віддають перевагу законам і справедливості.

Жан Бодуен визнає, що будь-якій людині притаманні ті чи інші пороки: бязгустство, пиятництво, марнотратство тощо. Вони можуть бути як у жителя півночі, так і півдня. Разом з тим, відмічає вчений, особливість пороків полягає в тому, що вони характерні для крайностей, отже впертості жителя півдня відповідає легковажність скіфа. В той час як мешканець середнього району відзначається твердістю характеру. А так як всі ці недоліки укорінені в кожному народі природою, то необхідно спочатку вивчити звичаї народу, а вже потім про нього говорити. По суті стриманість мешканців півдня в тій же мірі не заслуговує схвалення, як не заслуговує засудження пиятництво, в якій звинувачують скіфа.

Сучасний політолог Горст Денцер, аналізуючи погляди мислителя, констатував: "Бодуен твердо переконаний, що політичну динаміку держави і зміну історичного ладу може затримати вправний володар через пристосування до умов, варіювання врядувальних стилів та реформи. Отже, правитель правильно влаштованої держави потрібно наслідувати цьому великому Богові природи, когрий діє у всіх речах повільно... використовуючи ту саму мудрість у всьому. До того ж маємо взяти до уваги характер народів, географічне розташування і клімат... Але заданість клімату, місця й історії не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони... Так, коригування поганих природних схильностей народу культурою є обов'язком законодавця й володаря задля створення упорядкованої держави. Прикладом культурного ошляхетнення народу слугує Німеччина; і навпаки, римляни через своє ледарство і свій декаданс самі спричинили свій занепад".

Література: Антология мировой политической мысли: В пяти томах. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 300-306; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 33-34; Кирилюк Ф.М. Історія політології. – Т. 1. – К.: Вид-во "Знання України", 2002. – С. 423-430; Енциклопедія політичної думки /За редакцією Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 37-38; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ "Тандем", 2002. – С. 197-213; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 360-372; Наргов Н.А. Геополітика /Люд ред. В.И.Староверова. – М.: Юнити, 2000. – С. 13-14.

Монтеск'є Шарль Луї де Секонда (1689-1755) – французький мислитель і письменник. Народився 18 січня в замку Ла Бред, південніше міста Бордо. У 1700-1705 рр. навчався у коледжі, пізніше вивчав право в університетах Бордо і Парижа, з 1708 р. (здобув вчене звання ліценціат юриспруденції) – адвокат, з 1714 р. – радник парламенту в Бордо, з 1716 р. – голова парламенту (суду) в Бордо. У 1727 р. обраний до Французької Академії. В 1728-1731 рр. подорожував (Австрія, Угорщина, Швейцарія, Нідерланди, Англія). В останній країні Ш.Монтеск'є стає членом Королівського і масонського товариств. Опублікував багато праць, основними з яких є "Перські листи", "Розвідки про причини величі і падіння римлян", "Про дух законів". 10 лютого 1750 р., сліпий впродовж кількох років, Монтеск'є помирає в Парижі.

Книга “Про дух законів”, видана в Женеві у 1746 р., яку Ш.Монтеск'є писав майже 20 років, складається з трьох частин. Перша охоплює 13 книжок, у яких викладено теорію трьох форм правління, друга – від 14 до 19 книжки, де говориться про матеріальні та фізичні чинники, що впливають на людину, її моральність, політичний устрій тощо. Третя частина охоплює від 20 до 26 книжки, де розглянуто вплив суспільних чинників на звичаї і моральність. У першій книзі, яка має назву “Про закони взагалі”, Монтеск'є пропонував, щоб закони відповідали природі та принципам діючого уряду. Вони, на його думку, “повинні відповідати фізичним властивостям країни, її клімату – холодному, спекотному чи поміркованому, - якостям ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів...”. Державу і закони Монтеск'є розглядає з різних точок зору і їх сукупність, на його глибоке переконання, утворює те, що називається Духом законів. Так, він приділяє багато уваги впливу на прийняття законів географічного фактору, хоча, як твердили автори оксфордської “Енциклопедії політичної думки”, зображувати Монтеск'є засновником такого напрямку в соціології не зовсім буде вірно: “Оскільки Монтеск'є надає безпрецедентної ваги деполітичним чинникам формування суспільства, наприклад клімату, його незрідка вшановують як отця-засновника чи чільного предтечу соціології та історії суспільного розвитку. Та це видається перебільшенням. Монтеск'є все ж вважає політику, закон і законодавство – а передусім основоположні закони, що обумовлюють “форму правління”, - головними визначниками всякого суспільства”.

У 14-й книзі “Про закони у їх відношенні до властивостей клімату” Ш.Монтеск'є констатує, що в холодному кліматі люди більш моральні, а в поміркованому – морально нестійкі, тому що недостатньо визначеними є властивості цього клімату, який не може їм передати цю стійкість. Спекотний же клімат настільки ослаблює людей, що це призводить до рабства. В холодних кліматах люди міцніші. Ця велика сила повинна мати чимало наслідків: більша довіра до самого себе, усвідомлення своєї переваги, більше прямоти, менше бажання мстити, менше підозрюваності, політиканства і хитрості. Якщо людину з цього клімату перенести до спекотного, то він миттєво відчує сильне ослаблення серця. І якщо б йому за таких обставин запропонували здійснити який-небудь відважний вчинок, то в нього нічого з цього не вийде. Адже, народи спекотних кліматів нерішучі, як старці, а народи холодних кліматів відважні, як юнаки. Детально вивчивши історію війн, Монтеск'є прийшов до висновку, що народи півночі, воюючи у південних країнах, не здійснили там таких чудових подвигів, як їх співвітчизники, які боролись у своєму рідному кліматі, володіли всією своєю мужністю.

Монтеск'є переконаний, що клімати можна також розрізнати і по ступені чутливості людей. “Я бачив опери в Італії і Англії: ті ж були п'єси і ті ж актори, але одна й та ж музика робила на людей обидвох націй настільки різний вплив, так мало хвилювала одну і приводила до такого захоплення іншу, що все це здавалося незрозумілим”. Це ж стосується і такого феномену як відчуття болі. “Щоб викликати у московита чутливість, потрібно здерти з нього шкіру” – робить висновок Монтеск'є. Цікаві міркування висловив мислитель про особливості любовних утіх у людей, що проживають у різних кліматах: “В північному кліматі фізична сторона кохання ледве відчувається в достатній силі; в поміркованому кліматі кохання, яке супроводжується численними аксесуарами, приваблює різними приманками, які здаються коханням, хоча насправді все це не кохання; у більш спекотному кліматі кохання полюблюють заради нього самого, там воно єдина причина щастя, там воно саме життя”.

У країнах Сходу народи відчувають найбільшу насолоду, але в той же час для них характерні ліноші розуму, нездатність до прийняття нових законів. Ось чому, зазначає Монтеск'є, закони, мораль і звичаї, які відносяться навіть до таких речей як одяг, залишаються на Сході такими, якими вони були тисячу років тому. Але, на думку вченого, такий стан справ не може бути не змінуватись. Багато залежить від законотворців, які повинні приймати закони, виходячи із особливостей конкретних кліматичних умов, бо "погані законотворці – це ті, які заохочували пороки, породжені кліматом, а добрі – ті, які вели боротьбу з цими пороками". В Індії, наприклад, правителі рекомендували своїм громадянам повну пасивність, що спричинило багато зла. Протилежну позицію зайняли правителі Китаю, які надали своїй релігії чисто практичного спрямування. У стародавніх персів щорічно на восьмий день місяця правителі знаходилися серед землеробів, ним самим заохочуючи працю селян на землі.

В теплих країнах люди в незначній кількості вживають спиртні напої, бо надмірне їх споживання привело б до згортання кров'яних кілець. Закон Магомета, який забороняв пити вино, був, таким чином, законом самого клімату Аравії. Відомо, що вода й до Магомета була звичайним і основним напитком арабів. Зовсім по-іншому стоїть справа у північних народів. На думку Монтеск'є, в холодних країнах питтяка набуває форми національного масштабу, на відміну від пиятики окремої особи. Рухаючись від екватора до полюса надмірне вживання спиртних напоїв буде зростати. "Німець напивається за звичаєм, іспанець – за особистим бажанням" – підсумовує Монтеск'є.

Монтеск'є глибоко переконаний, що закони повинні відповідати клімату і звичаям країни. Для прикладу він наводить законотворчі процеси в Японії та Індії, які в цьому відношенні різко відрізняються між собою. Так, японський народ має настільки впертий характер, що його законотворці та правителі не могли йому в жодній мірі довіряти. Японець і кроку не ступить без поліційного нагляду. Японські закони, на думку Монтеск'є, створені таким чином, щоб люди не довіряли один одному, щоб кожний стежив за поведінкою іншого і був для нього суддею. Протилежна картина в Індії, де діють не зовсім суворі закони, бо в цьому нема необхідності: "шасливий клімат, який породжує чисту мораль і виробляє добрі закони!".

Дж.Г.Себайн і Т.Л.Торсон підмітили, що "підсумувати висновки Монтеск'є абсолютно неможливо... Найпереконливіше його припущення – що природні сили, як от клімат, безпосередньо діють на тіло людини, а отже, й на розум... Треба приймати з якнайбільшими застереженнями твердження, ніби Монтеск'є справді розглянув і використав індуктивний і порівняльний метод вивчення суспільних інституцій... Він дійсно був дуже начитаною людиною, але знання його було неточним; судження свої він зв'язав не науковими мірилами прийдешніх часів, а термінами тих джерел, що були в його розпорядженні. Свою таку багату на цікавинки срудіцію він використовував переважно для ілюстрування своїх поглядів, що були б точнісінько такими самими, навіть коли б він ніколи в житті не чув про Персію. Навіть у європейських політичних справах, що лежали в нього перед носом, Монтеск'є не розбирався так глибоко, як Макиавеллі, Бодуен чи й той самий Гарінгтон, а вони ж не робили подібних заявок на всезагальне знання. Від злинування в елегантному аматорстві цього мислителя порятовують не його наукові досягнення, а цілковита відданість ідеї свободи. Монтеск'є був моралістом, якому здавалося, що вічні істини почали зношуватися, але якому бракувало конструктивної сили піти далі без них".

Література: Монтеस्कє. О духе законов. – М.: Мысль, 1999; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник – Львів: Кальварія, 1997. – С. 162-163; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 488-496; Енциклопедія політичної думки /За редакцією Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 248-251; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ “Тандем”, 2002. – С. 257-266; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000. – С. 14.

Бокль Генрі Томас (1812-1862) – англійський історик, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Свої погляди виклав у двотомній праці “Історія цивілізації в Англії” (1857-1861).

Чітку й незаперечну оцінку поглядів Г.Бокля стосовно впливу географічних чинників на людину і суспільство зробили автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики”: “Генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об’єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Своєрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, забобони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом (наприклад, Індія), тоді як спокійніший ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактору, як це було в стародавній Греції. Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і переповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату. У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою. Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на “розподіл розумової праці”, прискорюють зростання питомої ваги “розумового фактора” в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства і є “істинним рушієм” цивілізації”.

Література: Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Автор і керівник проекту – А.В.Толстоухов; автор-упорядник В.П.Андрущенко. – К.: Знання України, 2002. – С. 82-83.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГЕОПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Ратцель Фрідріх (1844-1904) – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельберзькому університеті

прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміну “екологія”. Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф.Ратцеля, стало об’єднання Німеччини в 1871 р. Переповнений почуттям національної гордості, він все більше увазі приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф.Ратцель відвідав Угорщину, Трансильванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В.Дергачов підмітив, що “в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля зародились уявлення про особливості заселення і господарського засвоєння географічних районів в умовах етнічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади загарбницького використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу”. В 1876 р. Ф.Ратцель захистив дисертацію на тему “Еміграція в Китаї”. З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцигу. Опублікував багато праць, серед яких основними є “Земля і життя. Порівняльне землезнаство”, “Народознаство” та “Політична географія”.

Свої наукові погляди Ф.Ратцель узагальнив у праці “Політична географія” (1897). Політико-географічний аналіз у рамках антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М.Мироненко вірно відзначав, що “згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це виявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв’язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями”. На основі еволюційної теорії Ф.Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці “Земля і життя” Ф.Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов’язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв’язку. Воду та повітря Ф.Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як “початок всесвітньої історії людства”. Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф.Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкненого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф.Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють

здоров'ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак, це не стосується тропічного клімату, який завдяки незначним коливанням температури, діє на сопливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці "Народознавство (Антропологеографія)" Ф.Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: "Народознавство повинно не тільки знайомити нас з людством, яким воно є тепер, але також з'ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства". Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак, без перебільшення можна твердити, що Ф.Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. "Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, - констатує вчений, - ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв'язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватору. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лук, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики".

Ф.Ратцель доводить, що між півднем і північчю велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: "... Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – М.В.), охоплюючи вищі шаблі розвитку". Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф.Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф.Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою. а людина – громадянин землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот. пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густина населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства. Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40. а інколи від 100 до 300 чоловік на квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густина населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азійській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густина сягає 10 тисяч, а в європейській смузі, при сприянні промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф.Ратцель, більш розвинутіша культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад занепаду і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинутішої культури.

Значну увагу Ф.Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є "живим організмом", який "укорінений в ґрунті". "Нормальною державою" Ф.Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен

розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратццелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції "непорушності кордонів". Отже, державі, як живому організму, притаманні не закостенілість у разі і назавжди визначених кордонах, а стадії народження, зростання і вираження, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф.Ратцеля до сформулювання "закону експансії", який він виклав у книзі "Про закони просторового зростання Держав" (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та змін в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гірля річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходить до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф.Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф.Ратцель розвинув ідею протиборства між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав, що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважав дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф.Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко і М.Михальченко констатували: "Саме він внокремив категоріальний каркас й закрив головні принципи, які згодом узагальнилися до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф.Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений пронімецький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як "життєвий простір", який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької держави)". На думку К.Гаджієва, "головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави виходячи з географічного становища займаного нею простору".

Література: Ратцель Фридрих. Народоведение // Классика геополитики. XIX век – М.: АСТ, 2003. – С. 53-182; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 33-38; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 40-46; Кто е хто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 196-197; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 265; Собайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 799; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 11-12; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика і політична географія. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 36-40; Гаджієв К.С. Введення в геополітику. – М.: Логос, 2002. – С. 11.

Хаусхофер Карл (1869-1946) – один із засновників німецької класичної школи геополітики. Народився в Мюнхені в баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К.Хаусхофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. В роки Другої світової війни К.Хаусхофер одержав ранг бригадного генерала.

В 1908-1910 рр. займав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження “Дай Ніхон” (“Велика Японія”) було присвячено геополітиці Японії й видано в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. В дисертації та опублікованій монографії К.Хаусхофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав “Прусія Сходу”. Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму протиположність Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, напіві, зобов'язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К.Хаусхофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К.Хаусхофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта в якості офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Хаусхофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. В недалекому минулому К.Хаусхофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гіллера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з'явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Малер детально описав знайомство Зорге з Хаусхофером: “Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Хаусхофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Хаусхофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без основи міг розраховувати на інтерес професора щодо його обширних знань проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Хаусхофер в своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Хаусхофера, чи не зацікавлений він в спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу “Цайтшриффт фюр геополітик”. Курт Фовінкель, який після Хаусхофера редагував журнал, писав: “... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Хаусхофера про своє найближчим часом тривале відрадження в Японію і заявив про готовність надсилати звідти статті для “Цайтшриффт фюр геополітик”.

Поскільки Хаусхофер як завжди відчував себе тісно пов'язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Хаусхофером в Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і коло тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від'їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...".

Уже по першим статтям Ріхарда Зорге, які невдовзі з'явилися на сторінках "Цайтшриффт фюр геополітік", можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Хаусхофером. Статті називалися "Перетворення в Манчжоу-Го", "Японські збройні сили. Їх місцеположення", "Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії" тощо. Нічого не підозрювавший головний геополітик, скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Все це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Хаусхофера та інших авторитетів, з повною основою вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Вже згадуваний Курт Фовінкель пригадував, що "час від часу Зорге надсилав рукописи професору Хаусхоферу в Мюнхен; звідти я потім шомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Хаусхофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль". Однак, повернемося до початку 20-х років...

В 1921 р. К.Хаусхофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал "Цайтшриффт фюр геополітік". У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації "Об'єднання на захист німців за кордоном" в Баварії. В цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Хаусхофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й.Ріббентропом, Й.Гебельсом, Г.Гімлером, вже не кажучи про свого учня — "наці номер три" Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого "пивного путчу" Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у заміському будинку Хаусхофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. В 30-ті роки зв'язки Хаусхофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням російського геополітика Миколи Мироненка, що політичний вплив Хаусхофера на нацистський режим пройшов два випробування, які в кінцевому рахунку звели його вплив нанівель. По-перше, це невдала мирна місія Р.Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місцями переконати англійців у об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Хаусхоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера, очолюваного полковником Штауфенбергом, в якому взяв участь син Хаусхофера Альбрехт (за кілька днів до закінчення війни, 23 квітня 1945 р., Альбрехт був ув'язнений у тюрмі Моабіт, а згодом страчений). Сам Хаусхофер після липневого замаху був заарештований і деякий час ув'язнений у концтаборі Дахау. Після краху фашистської Німеччини Хаусхофер був заарештований американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду "видатних нацистів", і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Під час очної ставки з Р.Гессом останній заперечував будь-які зв'язки з Хаусхофером. В 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив

самогубством. Заслуговує на увагу думка Володимира Дергачова, що “сьогодні називати Хаусхофера соратником і “сірим кардиналом” німецького нацизму рівнозначно звинуваченню Карла Маркса в геноциді проти радянського народу на тій основі, що, примара комунізму, яка бродила по Західній Європі, привела до кривавих наслідків на іншій землі”.

Російські дослідники С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков несбезпідставно відзначали, що в термін “життєвий простір” Хаусхофер і Гітлер вкладали різний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання “життєвого простору” Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини “Дранг нах остен”, що брала витоки з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Хаусхофер. адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що у Хаусхофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст “Майн кампф” не має ніякого відношення до геополітики.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг в книзі “Вчорашній світ. Спогади європейця” описав зустрічі з Хаусхофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіта була всесторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Хаусхофер, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про “життєвий простір” народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Хаусхофера назвали “другом Гітлера”, Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, широко мислячим вченим і одержимого крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Хаусхофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про свреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К.Хаусхофер опублікував біля 400 наукових і науково-популярних праць та декілька сотень статей. Серед основних його робіт заслуговують на увагу “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, “Панідеї в геополітиці”, “Статус-кво і оновлення світу”, “Континентальний блок”, “Геополітика Тихого океану”, “Японська імперія в її географічному розвитку”, “Світова політика сьогодні” та ряд інших. Показово, що дружина Хаусхофера Марта переклала на німську мову книгу англійського геополітика Дж. Фейрґріва “Географія і світова могутність”.

У 1927 р. К.Хаусхофер завершив роботу над фундаментальною монографією “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, в якій запропонував власний варіант “справедливого”, на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К.Хаусхофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і “багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє”. Звичайно, Хаусхофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць вченого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Хаусхофер

зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її "життєвого простору". Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К.Хаусхофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. В трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та "патріотизму". Хаусхофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилитися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні "обхідні маневри".

Кордон, на глибоке переконання К.Хаусхофера, є складовим чинником життя нації, отже його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визначаючи "природність" кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – вчений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф.Ратцеля, Хаусхофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею "розширення простору" Хаусхофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці "Континентальний блок": "Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою". В роботах Хаусхофера часто зустрічається формула "розбіійники моря" і "розбіійники степу", при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики. Однак, варто погодитися з твердженням І.Усачова, що цим самим він "вносить плутанину в саме питання про історичне формування держав, ставлячи знак рівності між природним пересуванням народів і колоніальним загарбанням".

В розділі про психологію кордонів держали та їх типи К.Хаусхофер наводить свій ідеал кордону – "чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому". Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує "зруйновану стіпу", з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження Хаусхофер вважає "виховання усвідомленого почуття кордону". "Політичне почуття кордону", вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між "настроєм і результатом", але аж ніяк не обійтися без "практичних справ", без "бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону". Тільки тоді завершиться "усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження", але "на більш високому рівні".

К.Хаусхофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши його п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється ("кордон напоготові"); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обидвох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Хаусхофер також поділяє кордони на "спокійні", "інертні", "легко збуджені" та "застійні". У розділі

“Оборона кордону і кордон оборони” вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: “Підтримка кордону в безздатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони”. Але, вважає Хаусхофер, все повинно мати свою міру, бо “це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном”. Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши ницівній критиці “ідею пан-Європи”. Вона, на його глибоке переконання, “втягнула б нас, обікрадсних простором, в жорстоку битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії”. Всі біді німецького народу, - вважає Хаусхофер, - “мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти”.

Оптимістично завершує свою працю Хаусхофер: “...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати усладкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожен повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!”.

В 1931 р. з'явилася праця К.Хаусхофера “Панідеї в геополітиці”. Під ними вчений розумів “ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі”. Панідеї, які існували з давніх часів, Хаусхофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він відносить пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Хаусхофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Хаусхофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, в той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повній мірі проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно більш детально зупинитись на заключному розділі праці “Планетарне майбутнє панідеї”, в якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Хаусхофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, вважає Хаусхофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе глибоко вторгнутися в будь-які зони тертя.

Виключно в профашистському дусі написана Хаусхофером і опублікована в 1939 р. праця “Статус-кво і оновлення життя”. На час публікації роботи, Німеччина вже провела “аншлюс” Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав впроваджувати в життя ідею “життєвого

простору". К.Хаусхофер це розширення простору називає "оранкою", яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. В цьому розширенні "життєвого простору" й полягала зміна статус-кво. Чехословацьчина, вважає Хаусхофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитися з його твердженням, що "наруга над судетськими німцями" з боку чехів відбувалася шодня.

Праця Хаусхофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. "Не кожному народові властиво, - констатує автор, - як в Радянському Союзі, звільнитися від грядучого перенаселення при допомозі ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри), в результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову піднімається до 160-170 млн.". Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – "простори з високою культурою", де виключені подібні лікування кровоспусканням, адже ці народи "відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя". Хаусхофер усвідомлює, що "оранка" для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність "вижимання максимуму можливого", "об'єднати кров і ґрунт" в єдине ціле.

К.Хаусхофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький вчений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Хаусхофер змушений був коригувати свої моделі в залежності до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центрально-європейських держав. Неадовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Хаусхофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К.Хаусхофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамеріканізму. Хаусхофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській "стратегії анаконди", світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Хаусхофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Хаусхофер запропонував чотириохчленний поділ світу, в якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак, розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа у черговий раз вніс корективи у модель Хаусхофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. В праці "Континентальний блок" Хаусхофер намагався довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англо-сакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Хаусхофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Хаусхофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути

затиснутою між таласократичними державами і хартлендом. Проте, Гітлер не підтримав геополітичну модель Хаусхофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англо-саксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні переможє прони́мецька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Європи.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К.Хаусхофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча, навіть у середовищі Хаусхофера існували думки, що німецька авіація, яка пагубала в “третьому морі” – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак, практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Хаусхофер намагався відвернути війну на два фронти. Це співпало з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на прони́мецьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Хаусхофер передбачив післявоєнне посилення США, яка за такої розкладки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Література: Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении // Классика геополитики. XX век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 227-598; Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок //Перевод с немецкого И.Г.Усачева. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.; Усачев И.Г. Послесловие // Там же. – С. 419-423; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – 280 с.; Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда Зорге. – Берлин: Восное издательство ГДР, 1988. – 304 с.; Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. – М.: Высшая школа, 1985. – 280 с.; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – 432 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 479 с.; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 359 с.; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. История политической думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Идеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.; Дністрянский М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Нова політика. – 1998. - №5. – С. 18-23; Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1995. - №2-3. – С. 50-70.

Науманн Фрідріх (1860-1919) – німецький геополітик, теолог, політик, редактор впливової газети “Hilfe”, який у праці “Середня Європа” (1915)

запропонував модель інтегруючого значення просторового розташування Німеччини. Сукупний наклад цієї книги за два роки перевищив 100 тисяч примірників. У 1916 р. її переклали на французьку, англійську та угорську мови, а в 1917-1918 рр. на шведську, італійську та російську. Середнє розташування Німеччини сформулював ще в 1818 р. Арид, заявивши, що “Бог помістив нас у центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу”. Червоною ниткою через всю роботу Ф.Науманна проходить думка, що Середня (Центральна) Європа є продуктом війни. “Ми сиділи разом у цій военній економічній тюрмі, ми вели боротьбу разом, ми приречені на те, щоб жити разом”. Під “економічною тюрмою” Ф.Науманн розумів економічну блокаду країн Антанти, передовсім Великобританії, по відношенню до країн Центральної Європи. Дослідник бачив устрій післявоєнної Європи у вигляді двох стін – між Німеччиною і Францією та між Німеччиною і Росією, однак застерігав від утворення третьої стіни – між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Наступні події довели, що цього не сталося, адже Німеччина і Австро-Угорщина заклали основи Троїстого союзу, який існував під час Першої світової війни.

Центральна Європа, на думку Ф.Науманна, являла собою конгломерат країн, які вчений умовно поділив на провідні (Німеччина) і ті, що зможуть проіснувати, займаючи неістральну позицію (Австрія, придунайські держави, а згодом і Франція). Серед румунів, болгар, фінів, литовців, османців і поляків вчений називав і рутенців (українців). При цьому він підкреслював їх колосальні потенційні можливості й практично мізерні умови (які, до речі, контролюються Росією) для самостійного існування. Продовження й поглиблення русифікаторської політики, підкреслював Ф.Науманн, зводить нанівець як титанічні зусилля українців щодо збереження власної самоідентичності, так вимріяну віками мету самостійності. Вихід із свосвідної пастки вчений вбачав в більш потужній орієнтації України на Європу, поступовому звільненні з обіймів Росії, розвитку самостійницької психології українців, особливо на рівні їх масової свідомості. Зрозуміло, що ядром такого об'єднання мала бути Німеччина: “Середня Європа буде мати німецьке ядро, буде добровільно вживати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка вже є мовою міжнародного спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна з самого початку виявляти терпимість і гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею”. Однак, вчений не обмислювався мовними питаннями. На його думку, нова конфедерація повинна активно займатися як оборонними питаннями, так і проблемами економічної інтеграції, що призведе до формування центрально-європейського спільного ринку. Ф.Науманн був глибоко переконаний, що в майбутньому сформується “Сполучені Штати Планети” під гегемонією Німеччини. В цьому союзі (спілка, федерація, конфедерація) “жодна держава... не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко забутого й кров'ю захищеного суверенітету... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих”.

Ф.Науманн притримується думки, що всі народи Середньої Європи належать до єдиного “середньоевропейського типу”, гомогенність якого, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою – схожим “господарським темпераментом”, “господарчим характером”, сповідуванням єдиної “нової соціально-економічної конфесії”. Однак, Ф.Науманн далекий від того, що “середньоевропейський тип” набув свого завершення, він тільки формується: “...Ми,

якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення... Ми маємо за собою багато снаги, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоевропейця”.

За іншого розкладу сил, вважав Ф.Науманн, країнам Центральної Європи не вдасться витримати конкуренцію з такими геополітичними утвореннями як Англія з її колоніями, США та Росія. Фактично, модель Середньої Європи Фрідріха Науманна була одним із тодішніх “пангерманських” проєктів, в якому пріоритет віддавався не етнічній єдності, а спільності географічної долі. “Континентальні” ідеї Фрідріха Ратцеля знайшли своє безпосереднє втілення в концепції “Середньої Європи” Ф.Науманна.

Даючи оцінку концепції “Середньої Європи” Фрідріха Науманна, сучасний дослідник Вадим Левандовський відзначав: “Безперечно, в концепції “Середньої Європи” як явищі інтелектуальної історії Німеччини вельми вагомим є елемент німецького месіанізму – переконання, що Німеччина має певний метафізичний обов’язок перед Богом та людством, виправданий сенс буття, гідний великої нації. Намагання “сказати своє слово” зумовлювало саме східну орієнтацію зусиль: тоді як на стабільному заході Німеччина могла прислужитися хіба що пригніченим ірландцям та фламандцям, на схід від неї простягався безкресий обшир скривджених земель, що буквально волали про допомогу. Була б Німеччина, знайшовши тут для своїх прагнень сприйнятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона мала б не лише щире вдячність тогочасної генерації, а й справжню приязнь і відданість наступних, здобула б на майбутнє в особі кількох націй половину континенту зичливих друзів та надійних союзників”.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 41-42; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 16-17; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 22; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 266; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 58-60.

Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864-1920) – німецький соціолог. Народився в м. Ерфурті у заможній родині. Після закінчення гімназії в Берліні (1882), вивчав право й економіку в Берлінському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Захистивши дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (1889), починає працювати професором римського, німецького та торгового права в Берліні. Згодом викладає на кафедрах національної економії у Фрайбурзі та Гейдельберзі. Автор численних праць: «Об’єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного знання” (1904), “Протестанська етика і дух капіталізму” (1905), “Начерк соціальної економіки” (1911), “Господарська етика світових релігій” (1916), “Господарство як професія” (1917), “Парламент і уряд у нововлаштованій Німеччині” (1918), “Соціалізм” (1918), “Політика як професія” (1919). Помер в Мюнхені.

М.Вебер належав до тих німецьких політиків, які бажали зберегти політичну спадщину Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики, тому на перше місце ставив велич і міць держави, дуже високо цинив поняття нації. У праці “Політика як покликання і фах” М.Вебер, цитуючи Л.Троцького, констатує:

"Будь-яка держава заснована на насильстві", - говорив у свій час Троцький у Брест-Літовську. І це дійсно так". Під враженням від захоплення Польщі та німецького вступу на територію Бельгії Вебер під час Першої світової війни змінив свою позицію і виступив проти німецької політики анексії, а з 1917 р. також проти необмеженої війни підводних човнів. Ця позиція виросла з його переконання, що Німеччина могла б зберігати або повернути собі свою історично-світову роль національної наддержави та центру європейського порядку не за допомогою окупаційної політики, а лише за допомогою політики вільного об'єднання. Інакше в центрі Європи утвориться вакуум могутності, внаслідок чого незабаром США та Росія дилітимуть світове панування. Такі думки, хоч і не набули великого розголосу, однак були піддані нищівній критиці з боку Німецької Демократичної партії. Врешті-решт, ця партія провалила кандидатуру М.Вебера на виборах до національного зібрання у Франкфурті. З приводу цього вчений висловився в дусі, що "політик має йти на компроміси – вчений їх не може покривати".

Макс Вебер був першим серед західноєвропейських мислителів, хто висунув ідею створення незалежної України. Його геополітична концепція була в деякій мірі співзвучною з науманською, а тому не дивно, що М.Вебер був активним членом руху "Середня Європа" й прихильником створення німецько-слов'янсько-південносхідноєвропейської федерації, в якій належне місце посіти Україна. Варто погодитись із міркуваннями сучасного дослідника В.Левандовського, що геополітичні погляди М.Вебера пройшли відповідну еволюцію. Якщо спочатку, перебуваючи під значним впливом концепції М.Драгоманова, він стояв на позиції відстоювання Україною федеративного устрою, то після жовтневого перевороту він визнавав прагнення українців до незалежності. В його працях, основаних на групових знаннях історії слов'ян, червоною ниткою проходить ідея протилежності українського та російського менталітету. Відносно росіян М.Вебер вживає такі терміни, як "народний імперіалізм", "більшовицький солдатський імперіалізм", "імперіалістична інтелігенція", "великоросійський шовінізм", "мілітаристські масові інстинкти", "російське варварство", "російські варвари". На думку М.Вебера, численні народи, які перебувають під гнітом Росії, "мають свою власну й частково дуже давню культуру порівняно з Росією, принаймні значно вищу культуру". "Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав" – підсумовує М.Вебер. Ставлення росіян до підкорених народів, великий німецький вчений називає "звірячою мерзотністю".

Література: Вебер М. Политика как призвание и профессия // Антология мировой политической мысли: В пяти томах. – Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. – М.: Мысль. 1997. – С. 11-29; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ "Тандем", 2002. – С. 437-451; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіла Міллера. – К.: Дух і Літера. 2000. – С. 45-47; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 39-40; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. - №3. – С. 61-62; Вебер М. // История политических учений / Под ред. О.В.Мартышина. – Вып. 3. – М.: Юрист, 2000. – С. 68-83; Кола Д. Политическая социология. – М.: Издательство «Весь Мир» – Издательский Дом «ИНФРА-М», 2001. – С. 82-83; 92-96; 103-104; Вебер Макс // Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 95-97.

Шмідт Аксел – німецький історик і журналіст. Народився в 1870 р. у м. Тарту (Естонія). Проживаючи в Берліні, редагував часописи «Німецька політика» (1917-

1921) та «Німецька думка» (1925-1928). У 1918-1924 рр. А.Шмідт очолював «Німецько-українське товариство», яке видавало часопис «Україна», де якому друкувалися відомі українські вчені Іван Мірчук, Зенон Кузеля, Дмитро Антонович та ін. Будучи прихильником геополітичної концепції «Середньої Європи», А.Шмідт підготував до друку і видав у Берліні науково-популярну книгу «Україна. Країна майбутнього» (1939).

Працю А.Шмідта ґрунтовно проаналізував відомий український вчений Ф.А.Куля. Книга складається з трьох окремих частин, які поділені на 12 розділів. У перших двох розділах йдеться про перебіг історичних подій від часів Київської Русі до червня 1939 р. Опрацювавши значний фактичний матеріал, вчений зробив вірний висновок, що Україна як була колонією царської Росії, так нею і залишилась. Пророкуючи розпад радянської імперії, А.Шмідт зауважував: «...кожен українець повинен собі уявити, що держава утвориться тільки власними руками». Третій розділ присвячений Карпатській Україні. В ньому розглядаються такі питання, як мова, сім'я, національна свідомість та культурний розвиток населення краю, робиться короткий нарис політичної історії Закарпаття. А.Шмідт, ймовірно, відносився до тих представників німецького народу, які бажали добросусідських відносин між Німеччиною і Україною, а тому він з сумом констатував поразку національно-визвольних змагань закарпатських українців: «Сили у цій боротьбі були нерівні, але у захисників Карпатської України було щось високе, свідоме, порив до волі, свободи і незалежності». Необхідно погодитись із твердженням Ф.А.Кулі, що книжка А.Шмідта «дала німецькомовному читачеві досить цілісну уяву про Україну, як і про Карпатську Україну, в контексті боротьби українського народу за свою національну незалежність».

Література: Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30-50-х років про Україну і Карпатську Україну // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 72-74; Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття) // Карпатський край. – 1996. – №5-7. – С. 51-52; Куля Ф. Погляд з Берліна: (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього») // Карпатський край. – 1995. – №9-12. – С. 82-83; Куля Ф. У поступі за волю: Аксель Шмідт про Україну і Карпатську Україну // Новини Закарпаття. – 1995. – 13 квіт.

Шмітт Карл (1888-1985) – німецький юрист, політолог, філософ, історик. Він народився в пруському містечку Плеттенберг у сім'ї католика. Закінчив юридичний факультет Берлінського університету. За причетність до нацистської партії, членом якої К.Шмітт був з 1933 р., звинувачувався на Нюрнберзькому трибуналі, однак за браком доказів був звільнений. Майже до останніх днів свого життя перебував у невідомості. Свої геополітичні погляди виклав у працях «Політична теологія» (1922), «Поняття політичного» (1927), «Порядок великих просторів у праві народів, із заборонаю на інтервенцію для чужих просторові сил» (1939), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Планетарна напруженість між Сходом і Заходом і протистояння Землі та Моря» (1959).

К.Шмітт ввів поняття «номосу» Землі, розуміючи під ним сформований, організований і упорядкований простір. Вчений розрізняв існування трьох «номосів», перший з яких мав місце до початку Великих географічних відкриттів. Тоді люди ще не мали уявлення про всі океани і Америку, а тому кожний народ вважав себе центром світу. Це тривало до тих пір, поки один народ не зіштовхнувся з кордоном іншого народу. Великі географічні відкриття зруйнували цей перший «номос», а відкривачами другого «номосу» стали європейці, які поділили планету між собою. В

той же час Англія заволоділа морем, перетворившись у могутню морську державу. Такий світопорядок порушила Перша світова війна, що привела до виникнення третього “номосу”, внаслідок якого земля розпалася на дві половини: східну і західну. Обидві вони перебувають у антагонізмі, ведучи як “холодну” війну, так і гарячі.

Необхідно зупинитися на розумінні К.Шміттом війни. У книзі “Поняття політики” німецький вчений констатує: “Держава як політична цілісність і центр прийняття рішень утримує і концентрує величезну владу: у неї є можливість вести війну і, відповідно, відкрито розпоряджатися життям людських істот”. “Право війни” за Шміттом передбачає дві можливості: можливість вимагати від своїх громадян готовності піти на смерть і вбивати людські істоти, які перебувають у чужому таборі. В якості критерію для визначення політики, К.Шмітт пропонує поділ на друзів і ворогів, де під ворогом розуміється “той, хто до нас вороже налаштований”. Однак, пізніше Шмітт уточнив, що його концепція ворога не означала, що ворог має бути знищений і що він мав на увазі “оборону, випробування сил і встановлення спільного кордону”. Після того як зникнуть антагонізми і припиняться війни, люди зможуть присвятити себе різним видам діяльності в умовах, “коли будуть існувати тільки вільні від політики соціальні явища: ідеологія, культура, цивілізація, економіка, мораль, право, мистецтво, розваги і т.д. і більше не буде ні політики, ні держави”.

К.Шмітт надавав великого значення здатності народу визначати ворога, а якщо він втрачає цю здатність, то перестає існувати як політичний суб’єкт: “Якщо він (народ – М.В.) дозволяє, щоб хто-небудь чужий визначав йому, хто є його ворогом і проти кого йому можна вести боротьбу, а проти кого – ні, він більше вже не є вільним народом і підпорядкований іншій політичній системі чи включений до неї”.

К.Шмітт прийшов до висновку про існування протилежності “номоса” Землі “номосу” моря. До “сил суші” він застосував назву “Бегемот”, а до “сил моря” – “Левіафан”. К.Шмітт віддає перевагу “Левіафану”, символом якого вчений називає “Дім”, на відміну від символу “Корабель”, характерного для “Бегемота”. “Дім” – це спокій, “Корабель” – рух. Між цими двома символами антагонізму нема до тих пір, поки “Корабель” не заволодіє океаном.

Твердячи, що порушена рівновага між Морем і Землею, К.Шмітт пророкує велику цивілізаційну катастрофу, яка спричинюється поступовим відходом “номоса” Землі від ґрунту. Однак, цього можна уникнути трьома шляхами: 1) під час протистояння Землі й Моря залишитись переможцем, який перетвориться в єдиного господаря світу; 2) спроба підтримувати рівновагу між Землею і Морем посередництвом “Партизана” – останньої діючої особи історії, який чинитиме опір тотальному наступу моря; 3) утримування рівноваги завдяки існуванню кількох блоків незалежних держав, які заради цього домовляться про співпрацю.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 71-74; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 74-81; Гаджиев К.С. Политическая философия. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.; Кола Доминик. Политическая социология. – М.: Издательство «Весь Мир» – «ИНФРА-М», 2001. – С. 60-63.

ІТАЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Джентіле Джованні (1875-1944) – італійський мислитель, державний та суспільний діяч. Закінчив Пізанський університет. Обирався сенатором (1922), а

згодом працював міністром освіти (1922-1924), провівши шкільну реформу, названу його ім'ям. З 1943 р. очолював Академію наук, редагував "Італійську енциклопедію". Опублікував низку праць: "Реформа гегелівської діалектики" (1913), "Система логіки як теорії пізнання" в двох томах (1917-1923), "Філософія мистецтва" (1931), "Вступ до філософії" (1933). Страчений італійськими партизанами.

Д.Джентіле у своїх поглядах пройшов своєрідну еволюцію від речника іdealізму до теоретика фашизму. Дж.Себайн і Т.Торсон відзначали: "Коли Муссоліні вирішив, що фашизму потрібна філософія, він, очевидно, поставив завдання перед Джованні Джентіле, який, подібно Бенедетто Кроче, довго ототожнювався з італійською школою гегелівської філософії. Джентіле мав гегелівську теорію держави, але не мав достатньо часу, щоб нею скористатись. Муссоліні прийняв те, що йому запропонував Джентіле, і в результаті теорією італійського фашизму став теорія "держави", її вишості, священності і всеохопності. Його девізом зробились слова: "Все для держави; ніщо проти держави; ніщо поза державою". Складовим ідеологічним чинником фашизму вважались: іdealістична філософія, що мала антиматеріалістичний характер; відновлене релігійне відчуття; синдикалізм Сореля та війна.

У Д.Джентіле теорію фашистської держави часом важко відрізнити від апології терору. Він доводив, що сила – право, а свобода – підкорення. "Завжди максимальна свобода, - твердив він, - співпадає з максимальною силою держави... Будь-яка сила – моральна сила, бо вона завжди є вираженням волі". Держава, яка проникає в усі клітини національного життя, є тоталітарною. Цей термін у 1925 р. ввів Д.Джентіле, а через 5 років Б.Муссоліні почав вживати поняття "тоталітарна держава". Д.Джентіле, повністю заперечуючи принцип демократії, фактично, відмовився від визнання політичної рівності, суверенності, яку називав "колективною безвідповідальністю". Такий підхід він переносив на міжнародну арену. Наприклад, окупацію Італією Ефіопії Д.Джентіле називав захистом прав знедолених народів від "плутократських держав". Надаючи війні неослабну увагу, він вважав її основним фактором існування та первинним мистецтвом.

На чолі могутньої нації, тоталітарної держави, має стояти вождь: "Існує одна людина, один герой, один владарюючий та доленосний дух, у якому втілена думка нації, що безперервно вібує у могутньому ритмі юнацького життя". Для фашиста притаманними мають бути такі риси, як працелюбність, віра в бога, відданість ідеалу, усвідомлення себе частиною нації, яка спроможна на великі досягнення. Завдяки Д.Джентіле, вважала Ханна Арендт, Муссоліні "був, мабуть, першим партійним лідером, який свідомо відкинув формально програму й замінив її натхненням вождизмом і дією як такою. За цим стояло переконання, що дійсність самого моменту – головний елемент натхнення, який партійна програма лише гальмувала б. Філософію італійського фашизму, мабуть, краще виражав "актуалізм" Джентіле, аніж "міфи" Сореля".

Література: Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 77-78; История политических учений /Под ред. О.В.Мартышина. – Вып. 3. – М.: Юрист, 2000. – С. 131-140; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. История политической думки /За ред. Дэвида Миллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 110; Арсндт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і Літера, 2002. – 539 с.; Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. – М.: Высшая школа, 1985. – 279 с.; Кола Д. Политическая социология /Перевод с французского. – М.: Изд-во "Весь Мир" – Издат. Дом "ИНФРА-М", 2001; 406 с.; Геополитика: Популярная энциклопедия. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002. – 624 с.

Муссоліні Беніто (1883-1945) – італійський політичний і державний діяч. Народився 29 липня в селі Довія провінції Форлі в сім'ї коваля Алессандро Муссоліні, який вважав себе атеїстом, та вчительки і фанатичної католички Розі Мальтоїні. Беніто, старший серед трьох дітей сімейства Муссоліні, одержав диплом викладача в Форлімполі. Виявляв інтерес до творів К.Маркса, а напередодні Першої світової війни захопився теоріями Ф.Ніцше та біографією Наполеона Бонапарта. Кумирами Муссоліні також були Н.Макиавеллі, Тіт Лівій і Чезаре Борджіа. Майбутній диктатор розмовляв на шести мовах і ще чотири розумів.

Свою політичну діяльність Муссоліні почав напередодні Першої світової війни. був одним з лідерів “ультра-контрреволюційного” руху в Італійській соціалістичній партії, з якої його виключили в 1914 р. за підтримку вступу Італії у війну на боці Антанги. В березні 1919 р. заснував фашистську організацію, яка в 1922 р. здійснила державний переворот. У 1926 р. в Італії була встановлена фашистська диктатура. На той час Беніто одружився на Ракеле, адже згідно з одним із принципів фашизму всі функціонери повинні бути обов'язково одруженими.

В 1929 р. Муссоліні підписав Латеранську угоду, що гарантувала підтримку з боку католицької церкви, а в 1933 р. уклав договір про політичний і військовий союз з фашистською Німеччиною. З ініціативи Муссоліні Італія вела експансіоністську політику (захоплення Ефіопії в 1936 р., Албанії в 1939 р., участь у Другій світовій війні). В липні 1943 р. диктатура Муссоліні впала, але протягом 1943-1945 рр. він очолював маріонетковий уряд на окупованій німецьким вермахтом території Італії. Доля Муссоліні була приречена завдовго до закінчення війни. Керівники сил визволення Італії одноголосно засудили ще в серпні 1944 р. Беніто Муссоліні та 14 діячів італійського фашизму до смертної кари. В березні 1945 р. він був схоплений партизанами і 29 квітня розстріляний (вирок виконав Мікеле Моретті), після чого повішений разом з 14 фашистськими ієрархами та коханкою Петаччі на площі Лорето в Мілані. Невдовзі перед смертю Муссоліні заявив: “Я хотів би, щоб на моїй могилі були накреслені такі слова: “Тут спочиває найрозумніша тварина з тих, які коли-небудь існували на землі”.

Свої політичні ідеї Б.Муссоліні виклав у праці “Доктрина фашизму”, вперше опублікованій на сторінках “Італійської енциклопедії” в 1932 р., та численних виступах. Держава, на глибоке переконання Муссоліні, “будучи виразником універсальної етичної волі, створює право на національну незалежність. Нація, уособлена в Державі, є живим, етнічним буттям лише настільки, наскільки вона прогресивна. Бездіяльність є смерть. Таким чином, Держава – не тільки авторитет, який править і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, але й влада, яка робить їх волю поважною за межами своїх власних кордонів, роблячи тим самим практичне сприяння універсальному характеру рішень, необхідних для забезпечення їх розвитку. Це передбачає організацію і розширення, якщо не відразу, то потенційно. Таким чином, Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений перепонами і яка шляхом досягнення самосвідомості демонструє свою власну безмежність”.

Б.Муссоліні, засуджуючи твердження пацифістів про вічний мир, доводив: “Врешті-решт, чим більше фашизм розглядає і аналізує майбутнє і розвиток людства, відволікаючись від політичних одновихлинних моментів, тим більше не вірить він ні в можливість, ні в корисність вічного миру... Війна – єдине, що піднімає на вищий щабель всю людську енергію... Всі решти випробовувать лише сурогати, які ніколи не ставлять людей в таку ситуацію, коли вони змушені приймати велике рішення – альтернативу життя чи смерті”. Идеалом держави у Муссоліні є імперія, а коли вона

починає занепадати, починають переважати тенденції роз'єднання і розпаду з боку індивідів чи окремих груп, то націям... настає кінець”.

Імперія, за Муссоліні, повинна піклуватися не тільки про свою внутрішню єдність і силу. Під імперією, що ототожнюється з нацією, Муссоліні розуміє пряме і посереднє панування над іншими націями, хоча не обов'язковим є бажання заволодіти чужою територією. “Для фашизму, - писав він, - піднесення імперії, тобто розширення нації, є суттєвим проявом життєздатності й притаманності ознакам занепаду. Люди, які возвеличують чи піднімаються знову після періоду занепаду, - завжди імперіалісти; будь-який відступ є ознакою занепаду і смерті. Фашизм - це вчення, найкращим чином пристосоване представляти устремління і сподівання народу, такого, як народ Італії, який знову піднімається після багатовікового приниження і зовнішнього поработіння”. Відмовившись від соціалістичних аспектів у своїх поглядах, Муссоліні заявив про необхідність знищити більшовизм, маючи на увазі під ним комуністичну ідею. На думку одного з біографів Муссоліні Крістофера Хібберта, ідея про те, що Італія під керівництвом дуче займе належне їй місце в Європі, одержала могутню підтримку в середовищі молоді.

Вище вже вказувалось, що Муссоліні не вважав обов'язковим, принаймні у своїх виступах, захоплення чужих територій. Однак, насправді ж, він їм приділяв чимало уваги. Муссоліні нерідко доводилось пояснювати громадськості той чи інший крок своєї зовнішньої політики. Зокрема, в розмові з англійським журналістом, Муссоліні так пояснював свій намір захопити Ефіопію: “Якщо ви хочете поговорити про жахи війни, то я вам покажу фотографії тих злодіянь, які абіссінці здійснювали над нашими солдатами. Те, що ви побачите, нашо відразливе для того, щоб будь-яка пристойна газета наважилася б надрукувати. Ми ніколи не використовували газові мари, подібно тим, які були в порядку речей під час останньої світової війни. Якщо ми й скидували бомби з гірничим газом в ущелини, які могли використовувати абіссінці, щоб робити напади на колону наших військ, то це робилось виключно в гуманних цілях, бо в результаті ми рятували життя і тим і іншим”.

Після окупації Ефіопії Б.Муссоліні вже не звертав увагу на виправдання своїх дій. Одного разу він заявив: “Я поставив перед собою чітку мету - зробити Італію великою і поважною країною, якої б, разом з тим, і побоювались... Італійський народ, не має значення хто він, фашист чи ні, заслуговує великої долі”. Геополітичні плани Муссоліні були мало чого варті без Гітлерівської Німеччини. Хоча це добре усвідомлював Муссоліні, однак його висловлювання щодо Гітлера та Німеччини нерідко шокували його співрозмовників. Якщо б теорії Гітлера були правильними, то, на думку Муссоліні, “лапландця слід би вважати найвищим типом розвитку людської раси... Тридцять століть історії змушують нас з почуттям великого жалю розглядати такі доктрини, посилено пропаговані по той бік Альп нашадками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим гордився Цезарем, Віргілієм і Августом”. Сучасний російський біограф Муссоліні М.Пльїнський вважає, що між Гітлером і дуче відбулося 13 зустрічей. Після першої ж розмови Муссоліні зробив висновок: “Він же просто божевільний”. А дещо згодом, коли Гітлер, на запрошення Муссоліні, відвідав Венецію, італійський диктатор назвав фюрера “балакучим монахом”. Подібні характеристики Гітлера, зроблені дуче, можна б продовжувати без кінця.

Впроваджуючи в життя свої геополітичні ідеали, Б.Муссоліні нерідко дбав про прихильне ставлення до нього громадської думки, а заради цього необхідно було притримуватись елементів таємності. На засіданні Великої ради фашистської партії, де дуче виступив з доповіддю “Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським

рухом", він заявив, що Албанія повинна стати італійською провінцією, ансксія Туніса і Корсіки забезпечить безпеку Італії в Середземномор'ї, а альпійський кордон з Францією повинен бути відсунутий за Ніццу й проходити по річці Вар". "Я також уважно приглядаюся, - продовжував він, - до швейцарського Тичино, Швейцарії, яка втратила здатність об'єднати свої народи, вона приречена, подібно іншим малим країнам, пережити повний розпад. Така моя програма. Поки-що я не можу назвати точні терміни її виконання. Я всього-на-всього відмічаю пунктиром той шлях, по якому ми повинні промаршувати. Будь-хто, хто частково або повністю оголосить про мої плани, буде звинувачений у зраді й відповідатиме по всій суворості закону".

В міжнародній політиці Б.Муссоліні впроваджував курс неповаги до прав інших, до речі, як і у внутрішніх справах в Італії. Підписуючи пакт Келлога, який оголошував поза законом війну як інститут національної політики, Муссоліні продемонстрував вищий шабель політичного лицемірства. "Чому не підписати документ. який відпаде сам по собі? За два роки я підписав 138 різних міжнародних угод, а тому не варто артачитись з приводу ще однієї". Наступного дня Муссоліні наказав командуванню армії, флоту і військової авіації згуртуватися в єдину бойову силу. Складалося враження, що Муссоліні вкрай не любить дотримуватися правил гри: "Краще і простіше грати, коли "гра без правил" чи коли правила постійно змінюються по ходу гри, і завжди на користь одного з гравців, який за будь-яких обставин має перевагу. Така партія мені підходить тому, що я її створив сам". Цікавим видається його трактування політики, як "пошуку можливого, реального, практично досяжного. А якщо чогось не досягли, значить, переважали фантазії й було відсутнє оперття на землю".

Як відомо, плани Муссоліні залишилися планами. Звинувачуючи всіх і вся у їх провалі, дуче змінив свою думку про італійську націю: "Мені не вистачає справжнього матеріалу, навіть Мікеланджело потребував міцного мармуру, щоб висікати з нього статуї. Якщо б у його розпорядженні була тільки глина, то він не створив би нічого, крім глечиків. Народ, який протягом шістнадцяти століть був тільки наковальнею, не може за кілька років перетворитися в молота. Італійці завжди були "нацією баранів". Вісімнадцять років недостатньо для того, щоб змінити їх". Італійці, в трактуванні Муссоліні, перетворилися в "м'якотілий народ", "безхребетну масу".

В сучасній Італії поступово повертається культ Муссоліні. Дружина диктатора Раделе, яка померла в 1979 р., похована на кладовищі Сан-Кассіно Предаппео поряд з Беніто Муссоліні. Сім'я дуче розрослася і сьогодні без будь-якої дискримінації живе в Італії. Чоловічу лінію продовжує тільки один правнук – Гай Юлій Цезар Муссоліні (внук Вігторіо, син Гвідо), якому 30 років. Серед найвідоміших жінок Муссоліні в сьогоднішній Італії – внучка дуче Алессандра Муссоліні (1962 року народження), депутат італійського парламенту.

Література: Хибберт К. Бенито Муссолини. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.; Антологія мирової політичної думки: В п'яти томах. – Т. 2. Зарубежна політична думка ХХ в. – М.: Мысль, 1997. – С. 234-252; Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. – М.: Вече, 2000. – 464 с.; Кто е кто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 165-166.

Санторо Карло – професор Інституту міжнародних політичних досліджень в Мілані. Якщо Ф.Фукуяма прогнозує в майбутньому існування Світового уряду, ядром якого могла б слугувати ООН, то К.Санторо вважає це наслідком застарілої логіки двополярної геополітики і "холодної війни". На думку вченого, зіткнення

цивілізації суттєво послабить роль відомих міжнародних структур, зросте національна самосвідомість і націоналізм в країнах Східної Європи, Росії та Третього світу. В недалекому майбутньому відбудуватимуться процеси децентралізації й дроблення, що, закономірно, приведе до цілого ряду локальних війн та конфліктів. Внаслідок цього з'являться нові геополітичні простори, для управління якими і знадобиться Світовий уряд. До речі, К.Санторо передбачає розпад Росії на цілий ряд державних утворень.

К.Санторо запропонував власну модель катастроф між цивілізаціями, що займає проміжне місце між подібними моделями Ф.Фукуями і С.Хантінгтона. Модель катастроф за Санторо полягає в наступному: 1) подальше послаблення ролі міжнародних інститутів; 2) наростання націоналістичних тенденцій в країнах, що входили до блоку держав-учасниць Варшавського договору та Третього світу; 3) дезинтеграція традиційних блоків та розпад існуючих держав; 4) початок війн малої та середньої інтенсивності, що приведе до нових геополітичних утворень; 5) утворення Світового уряду; 6) створення планетарної держави під егідою Світового уряду.

Література: Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000. – С. 83-84; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 130-131.

Террачано Карло – сучасний італійський геополітик, постійний співробітник міланського політологічного журналу «Оріон». Його погляди можна охарактеризувати як крайній європейський континенталізм, що мжує з доктриною євразійства. Геополітична схема К.Террачано побудована на протиставленні континентального Сходу і атлантичного Заходу, в якій симпатії автора на боці телурократії. На відміну від Ф.Науманна, який перебільшував роль Центральної Європи, К.Террачано вважає її другорядним елементом планетарного прогибоства таласократії та телурократії. На думку вченого виразником континентальних геополітичних інтересів виступає ісламський світ (Іран, Лівія, Ірак), і особливо ісламський фундаменталізм. Європейське відродження, на думку К.Террачано, можливе тільки при умові об'єднання Росії та ісламського світу проти атлантизму, очолюваного США.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 150-151.

АНГЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Макіндер Хелфорд Джордж (1861-1947) – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очоловав Лондонську школу економіки (1903-1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910-1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919-1920 рр. брав участь у якості бригаанського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Х.Макіндер поєднував з керуванням власної бізнесової структури «Імперіал шіпінг компанії». Оpubлікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися «Бриганія і Британські моря» (1902), «Демократичні ідеали та реальність» (1919), «Кругла планета і завоювання світу» (1943) та його доповідь «Географічна вісь історії» (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Хелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю «Географічна вісь історії» він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився.

Переважає більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М. Мироненко називає теорію Макіндера "дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки". На думку Н. Нартова, "англійськ Хелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків". Його позицію розділяють А. Дугін і К. Гаджієв. Український дослідник геополітики В. Дергачов називає Макіндера "одним із блискучих вчених свого часу", а російські геополітики С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков притримуються думки, що "склалась традиція починати виклад історії геополітики з Х. Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу".

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наші уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що "початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи", яку він назвав "епохою Колумба". З цього часу, тобто в "післяколумбову епоху", "нам доведеться мати справу із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу". Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, "розширення простору" вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер "будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсіятися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб'ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку руйнування зазнають будь-які слабі елементи в політичному та економічному організмі Землі".

Макіндер запропонував "деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені" і "формулу, яка так чи інакше відобразить певні аспекти географічної відданості світовій історії". Він не виключав і той факт, "що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде врахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя". Цю формулу він назвав "географічною віссю історії". Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцерозташуванням вважається "середнє". З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться "серце світу" – Хартленд – ключова геостратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична "географічна вісь історії" ("осьовий арсал").

Точні кордони Хартленда Макіндер не називає, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, монголів, що несли з собою "авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд". Їх Макіндер називає "розбійниками материкової суші". На початку ХХ ст. в Євразії панує Росія, яка замінила монголо-татар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що "заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону".

А поки такого розвитку подій не відбулося, “в цьому світі вона (Росія – М.В.) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всім напрямам, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов’язаний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах”. Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн “зовнішнього півмісяця”. В цьому свого часу мали можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав “залізний канцлер” Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує “великий внутрішній півмісяць”, який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігав, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об’єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. “Порушення балансу сил на користь осової держави, - відзначає Макіндер, - що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати неосбмежні континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з’явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче прислатися до Росії в якості союзника”. Такий розклад сил загрожує Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Корей можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного “зовнішнього півмісяця” Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максими: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той папує над цілим світом.

В роботі “Демократичні ідеали і реальність” (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибета і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її “Росією Lenaland” за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багатой природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колчаківського руху, а на Паризькій мирній конференції вносив пропозиції щодо створення “буферних держав”, які б розділяли Росію та Німеччину. Однак, розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі принесли своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і допустили до цього.

Вся концепція “географічної осі історії” Макіндера побудована на протиставленні “морських” і “сухопутних держав”, протиставленні “целурократії” і

“таласократії”, континентальних та острівних утворень. Проте, обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великої Британії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з’єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов’язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Хелфорд Макіндер завжди притримувався обов’язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає погонційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об’єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав “зовнішнього півмісяця” у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення “буферних держав”.

Концепцію Х.Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко та М.Михальченко: “... інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є “остання лінія”, “культурний кордон” Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєї ідентичної “буферної зони”, неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

“Буферна зона”, “остання культурний кордон”, близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в останні (взаємозв’язку) з географічним місцезнаходженням України, ці фактори виокремив найяскравіший геополітик цього періоду англійський політик Х.Дж.Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той бував в Україні у якості британського посланника і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М.В.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Й не залежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об’єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самостевердитись, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору”.

Література: Макіндер Хелфорд Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики. ХХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 7-32; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 43-50;

Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 51-57; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 14-15; Жильцов С.С., Зонин И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 14-17; Дергачев В.А. Геополитика. – М.: ВИРА-Р, 2000. – С. 18-22; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 52-62; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 266-268; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. – К.: МАУП, 2002. – С. 35; Шепелев М. Планетарний дуалізм як основа суперечності сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил суші і моря // Нова політика. – 1998. - №5. – С. 24-27.

Сетон-Вотсон Р. – відомий англійський історик, автор геополітичного проекту “Нова Європа”, створеного на протипагу проекту Фрідріха Науманна. У заснованому ним й редагованому спільно з Т.Г.Масариком часописі “Нова Європа”, Р.Сетон-Вотсон відстоює свій проєкт, обгрунтовуючи його історичними, економічними, культурними, географічними та військово-політичними чинниками. Саме створення незалежних держав на уламках колишніх імперій відповідало б довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність. Він проводив значну роботу, спрямовану на підтримку незалежності слов'янських націй, які свого часу перебували у складі Російської, Австро-Угорської та Османської імперій. Його погляди на майбутнє “Нової Європи” повністю співпадали з думками першого президента Чехословаччини Томаша Масарика, який висунув тези про духовне самооновлення визволених народів та поєднання національних ідеалів із загальнолюдськими гуманними ідеалами. Замість примусових методів панування в новій національній державі повинні запанувати переконання та “авторитет моральних принципів”.

Р.Сетон-Вотсон був відвертим прихильником повної незалежності України, неодноразово зустрічався з визначними українськими політичними і культурними діячами М.Грушевським, І.Франком, А.Шептицьким, К.Левицьким, С.Бараном. На глибоке переконання вченого, українське питання було однією з головних причин, що призвели до Першої світової війни, а тому надалі ігнорувати його ніяк не можна. Українське питання – не модерна вигадка, а застаріла проблема Європи. Р.Сетон-Вотсон, порівнюючи Україну й Росію, констатував: “... Неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула моці методами, запозиченими із Заходу; з другого - вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції. Як неможливо, щоб поєдналися вогонь з водою, так один із цих супротивних типів уряду був приречений на підпорядкування другому”.

Література: Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. - №3. – С. 62-64; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник – Львів: Кальварія, 1997. – С. 152-153.

Тейлор Пітер – англійський географ, автор концепції «циклів гегемонії». Під гегемонією дослідник розумів «абсолютне домінування однієї з держав у міжнародних відносинах», виділяючи при цьому три сфери життя: економічну, політичну та ідеологічну, надаючи пріоритет першій. П.Тейлор твердив, що вони трічі мали місце в історії: 1) гегемонія Нідерландів у середині XVII ст.; 2)

Британська гегемонія в середині XIX ст.; 3) гегемонія США в середині XX ст. На думку дослідника, проміжок між циклами становить від 100 до 200 років.

Для досягнення економічної гегемонії П.Тейлор виділяв три необхідні стадії:

1) держава-гегемон випереджує своїх конкурентів за рахунок ефективності виробництва; 2) створення торгівельної переваги в світі; 3) фінансове домінування в світовій економіці. Держави-гегемони за Тейлором домінують у міждержавній системі, не перетворюючись в імперію. Їм вдається створити такий баланс сил, який робить зайвим виникнення ворожих коаліцій. Немаловажне значення має той факт, що держава-гегемон розпонсюджує ліберальні ідеї, які користуються авторитетом в світі. Отже, на відміну від геополітичних концепцій, які пропонували розширення простору за рахунок нових територій (колоній), П.Тейлор пророкує панування в виробництві, торгівлі та фінансовій сфері.

Гегемонія тієї чи іншої держави може бути тривалою, але не вічною. Лібералізм держави-гегемона дозволяє суперникам копіювати технічні досягнення, наближуватися до його рівня, що призводить до певного вирівнювання економічного становища країн. П.Тейлор ввів поняття "геополітичної динаміки" у зміні світових порядків. Останніх, на думку вченого, за всю історію було два: 1) світовий порядок боротьби за британське наслідство (1907-1945); 2) світовий порядок "холодної війни" (1947-1989). В сучасних умовах триває перехідний період, який невдовзі завершиться формуванням нового світового порядку.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 208-210.

СКАНДИНАВСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Челлен Рудольф (1864-1922) – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборського, а згодом Упсальського університетів (1901-1922), обирався депутатом рикстагу (1905-1908, 1914-1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях "Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики" (1914), "Держава як форма життя" (1916), "Основи системи політики" (1920).

Державу Р.Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки "тіло" – простір, але й "душу" – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом "розуму" і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р.Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р.Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *тополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р.Челлен визначив у формулі: *Можливість держави = f (природно-господарські властивості + господарство + народ + форма державного правління)*. Р.Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, стінічному та

демографічному відношеннях, ввівши навіть термін “біополітика”, згідно з яким “життя суспільства – дух, душа, система”. Розрізняв “юні” і “старі” народи. До перших відносив росіян і німців, до других – французів і англійців. “Юні” народи, на його думку, повинні заволодіти середньоевропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтіснивши, цим самим, “старі” народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями “сила держави” і “закон” віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р.Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення, територіальна монолітність, свобода пересування*.

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р.Челлен розрізняв “світові держави” (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та “великі держави” (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р.Челленом у праці “Сучасні великі держави”. Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Боротьба за колонії змусила Німеччину вступити в протисторова з Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., але, вважав Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її “центральною фігурою планетарної виставки”. США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хіба-що, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р.Челлен. Аналізуючи політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зумів розпізнати “подвійний стандарт” “слов’янської” політики Росії й місце в ній українського фактору. Використовуючи “слов’янську ідею” (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як стенокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв’язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об’єктивні і суб’єктивні передумови.

Література: Челлен Рудольф // Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 256-257; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополітика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 40-46; Нартов Н.А. Геополітика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 46-51; Дугин А. Основы геополітики: Геополітическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 39-41; Дергачев В.А. Геополітика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 18; Гаджиев К.С. Введение в геополітику. – М.: Логос, 2002. – С. 12; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 265.

Галтунг Йоган – відомий скандинавський політолог. Запропонував гіпотезу “семи паралелей однополярного світового простору”. Вважав, що до 1989 р., тобто до падіння Берлінської стіни, існували три суперполітики: *західна – боротьба проти*

комунізму, очолована США, *східна* – боротьба СРСР та світового соціалістичного табору проти імперіалізму, *політика необ'єднаного Третього світу* – політика країн, що розвивалися, не входячи до жодного з блоків.

Проаналізувавши геополітичну ситуацію, яка склалася після розпаду однієї з супердержав, Й.Галтунг виділив 7 центрів, які, на його думку, претендують на глобальну чи регіональну гегемонію: 1) США з гегемонією в Західній півкулі й на Середньому Сході (Ізраїль перш за все); 2) Європейський Союз, який прагне стати супердержавою; 3) Росія та інші країни СНД, а також, можливо в майбутньому, та частина Центрально-Східної Європи, яка має православні й слов'янські коріння; 4) Туреччина і приблизно 10 країн, об'єднані під незначним тиском ісламу. На думку Галтунга, саме Туреччина найбільше сприяє дробленню СНД і Росії; 5) Індія, яка об'єднує ряд країн на основі індуїзму, буде зміцнювати свій вплив у Південній Азії; 6) Китай як дао-буддистсько-конфуціанська держава-цивілізація з високим розвитком продуктивних сил та зростаючим воєнним потенціалом буде намагатися розширити свій геополітичний вплив; 7) Японія як синто-буддистсько-конфуціанська країна, очевидно, не обмежиться тільки економічним світовим впливом.

Однак, варто погодитись із твердженням російського геополітика М.Мироненка, що “більш професійно говорити не про семиполярний світ, а про сім паралельних однополярного світу. Справа в тому, що шість із семи центрів у деякій мірі координуються гегемоном із гегемонів – США. Із семи гегемонів чотири вже визнані – США, Японія, Індія і Китай, а три ще ні, в тому числі Росія. Всі сім гегемонів мають або можуть мати великі проблеми з їх власними периферіями. Прикладом можуть слугувати події на Північному Кавказі, на окраїнах Китаю (Тібет, Синцзян)”.

Врешті-решт, Галтунг прогнозує можливі геополітичні коаліції: *США + Європейській Союз + колишні країни Варшавського Договору, включаючи Росію проти Китаю + Японії + Кореї + В'єтнаму.*

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 113-119.

АМЕРИКАНСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Мехен Алфред Тайер (1840-1914) – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861-1865 рр. приймав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А.Т.Мехен почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв'язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)”, виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та “Вплив морської сили на Французьку Революцію і Імперію (1793-1812)”, опублікованій у 1892 р. (більше 20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мехену світову славу. В 1897 р. Мехен видав книгу “Зацікавленість Америки в морській силі”, а згодом монографії “Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику”, “Морська сила та її відношення до війни”.

Мехен не використовував термін “геополітика”, однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської

держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)” Мехен доводить, що “історія морської могутності є, в значній мірі – однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий завдовго до того, як були відкриті істинні принципи, керуючі її зростанням і розквітом”. Навівши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Мехен, в черговий раз, підсумував: “...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно настоювати на виключності її впливу”.

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мехена “Елементи морської могутності”. “З соціальної та політичної точок зору, - відзначає дослідник, - море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити по всім напрямкам, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торговельними шляхами”. Для того, щоб морська торгівля успішно розвивалася, необхідна наявність військового флоту: “Ці покровительствують під час війни повинно здійснюватися військовим флотом, необхідність якого, у вузькому сенсі слова, випливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ”. Як приклад, Мехен наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Мехен одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, “коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів”. Тут можуть зберігатися продовольчі та інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Мехен позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з’являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торговельною станцією, адже метрополія в обох випадках “ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе”. Колонії та колоніальні пости були за своїм характером, або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав за Мехеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами).*

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена її захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже сдино за своєю ціллю, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Мехен, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мехена, такі переваги має, знову ж

такі, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Мехен пояснює ще таким фактом: “Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, в той же час володіючи контролем над однією з великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне” – твердить А.Мехен, в котрий уже раз наводячи приклад Англії.

Фізична будова. “Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн, в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавання, ні морська торгівля, ні флот”. Мехен акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає “джерелом сили і багатства”. Однак, вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А.Мехен наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з’єднуючі різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. “Коли море не тільки межув з країною чи обмиває її, - підсумовує Мехен, - але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою”.

Розміри території. Мехен пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. “Якби населення Півдня, - пише він, - було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам країни як морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили”.

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов’язане з мореплаванням, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мехена, саме цього елемента не вистачає США.

Національний характер. Мехен глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торговельної діяльності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації заснувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст, швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по – друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса

характеру відсутня у француза. Відомо, що Мехен цілковито підтримав захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелектуальної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованості перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мехена, повинен “визначатися в мірах, направлених на створення для нації флоту”.

Мехен пояснював перемогу Великобританії над Францією її острівним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, виведена Мехеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торгівельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М.Мироненко відзначив, принаймні, двоякий внесок А.Мехена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Мехен переніс на планетарний рівень принцип “анаконди” (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Література: Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю (1660-1783). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1793-1802). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 573 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1802-1812). – Москва - Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 603 с.; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 58-62; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 51-57; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 14-16; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 48-52; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 23-25; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 13.

Спайкмен Ніколас (1893-1943) – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З ім'ям цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, своєрідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О.Дугін назвав Н.Спайкмена “архітектором американської перемоги”. Основні ідеї вчений виклав у працях “Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили” (1942), “Географія світу” (1944). В останній вчений стверджував: “В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непорушними”.

Піддавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н.Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої приримувалися ряд американських президентів, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н.Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Хелфорда Макіндера: “Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу”. Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією, щоб протистояти Німеччині та Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н.Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н.Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втративши статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н.Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А.Мехена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мехена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття “Середній океан”. Мова йде про Атлантичний океан, який об'єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О.Дугіним, що разом з адміралом Мехеном Спайкмена можна назвати “батьком атлантизму” і “ідейним нагхсненником НАТО”.

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н.Спайкмен розвинув ідею “анаконди” – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. “Сила, - на глибоке переконання вченого, - в кінцевому рахунку складас можливість проводити успішну війну”. Однак, важко погодитись із переконанням Спайкмена, що “Європа є розумовим додатком США”. Принаймні, лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Література: Дугин А. Основы политологии: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 61-67; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 66-68; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 23-25; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 36-37; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 90-94; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 20-21; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – С. 12.

Боумен Ісайя (1878-1950) – американський географ і геополітик, яскравий представник ліберального інтернаціоналізму. Народився в Онтаріо (Канада), там же здобув і освіту. Викладав у Гарвардському університеті, одночасно очолюючи Асоціацію американських географів. І.Боумен брав участь в роботі Паризької мирної конференції в якості спеціаліста по кордонам. З 1917 по 1950 рр. І.Боумен займав посаду директора Ради зовнішніх відносин. Свої геополітичні міркування, які базувалися на відомих «14 пунктах Вудро Вільсона», виклав у праці «Новий світ» (1921).

І.Боумен займав чітку позицію стосовно домінування США на міжнародній арені в післявоєнний період. Цьому не могла сприяти позиція ізоляціонізму, якої притримувався президент США Франклін Делано Рузвельт. Саме І.Боумен переконував американського лідера відмовитись від цієї згубної для США лінії зовнішньої політики. Свою позицію І.Боумен мотивував унікальним географічним становищем Сполучених Штатів, зокрема віддаленістю театру бойових дій. Разом з тим, вчений доводив, що таке місцерозташування має і свої недоліки, адже при сучасній технічній інфраструктурі географічна віддаленість і створення ланцюга морських та авіаційних баз на Тихому і Атлантичному океанах не гарантують безпеки Сполученим Штатам. Визначаючи американську геополітичну стратегію в 1933-1945 рр., Ф.Д.Рузвельт погодився з концепцією І.Боумена.

Сучасні дослідники вважають, що «саме геополітична обстановка в світі, яка панувала на початку Другої світової війни, була причиною того, що в 1919 р. США опинилися за бортом власне свого творіння – Ліги Націй, виявились зайвими при вирішенні проблеми гонки озброєнь в Європі, під час перегляду Версальських угод, перегляду кордонів у тій же Європі та агресії фашизму. Звичайно, важливу роль відіграла і громадська думка в середині країни, але і вона в значній мірі формувалась під впливом, і як реакція на грізні події в Старому світі. А нейтральне законодавство, стало лише юридичним оформленням існуючого стану речей. Тобто Сполучені Штати опинились в зачарованому колі: з одного боку американський народ, який не хотів поступатися своїм демократичним принципам заради далеких і, на думку простих американців, не корисних для них європейських справ. А з другого боку, великі європейські держави, які звичайно ж не збиралися змінювати основ своєї зовнішньої політики... та поступатися світовою першістю». На думку Р.Жилєнка, «в період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було закладено підвалини майбутнього розвитку США і їх світової могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і основні перспективні напрямки розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин». Немаловажну роль у такій переорієнтації зовнішньополітичної концепції США відіграли також ідеї Ісайї Боумена.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 88-89; Жилєнка Р.В. Американський вибір: Фактори формування зовнішньополітичного курсу США в 20-30-х роках ХХ століття. – Ужгород, 2000. – 101 с.

Майнінг Дональд – американський геополітик, засновник культурологічно-геополітичної концепції «Два блоки – дві культури» (1956). Виступив з пропозицією віддавати пріоритет у зовнішньополітичній діяльності США не збройній силі, а культурному впливу. Останній, на думку вченого, нічим не поступається перед військовою могутністю. Аналізуючи тезу Н.Спайкмена, Д.Майнінг в праці «Хартленд і Рімленд у євразійській історії» відзначав: «Геополітичні критерії повинні

особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не лише чисто географічне відношення території до Суші та Моря». В плані моделювання Д.Майнінг розрізняв два рімленди – морський (таласократичний) та континентальний (телурократичний). Континентальний рімленд не можна віділяти виключно з наявності у країни виходу до моря, адже неспоможливе значення відіграє устрій того чи іншого суспільства. Виходячи з цього, Д.Майнінг до таласократії відносив країни Західної Європи, Туреччину, Пакистан і Таїланд. Континентальні держави, на думку вченого, представлені Китаєм, Північним В'єтнамом, Бангладешом та країнами Прибалтики. Що стосується Індії, Південної Кореї та Бірми, то вони є нейтральними в геополітичному плані.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс. 2002. – С. 103-104; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 75-76.

Коен Саул – відомий американський географ, президент Асоціації американських географів (1989-1990), автор монографії «Географія і політика в поділеному світі» (1963). С.Коен запропонував власну модель географічних зон і відповідних їм геополітичних регіонів, яка є поліцентричною та ієрархічною. В ієрархічній моделі Коен виділив 5 рівнів: *перший рівень* включає дві геостратегічні сфери – морську (світ морських держав) і євразійську (континентальний світ); *другий рівень* – геополітичні регіони, які входять до першого рівня (морська сфера – Англія, США, Кариби, Західна Європа, Магірб, Азія і Океанія, Південна Америка і Африка південніше Сахари; євразійська сфера – хартленд і Східна Азія); *третій рівень* включає США, Росію, Японію, Китай і Європейський Союз; *четвертий рівень* – країни, які домінують у межах відповідних регіонів; *п'ятий рівень* – це субнаціональні території – “ворота”, які в недалекому майбутньому виконуватимуть роль посередника у відносинах між державами.

С.Коен переконаний, що геополітичні регіони перебувають на різних стадіях розвитку. Для аналізу збалансованості внутрішніх і зовнішніх зв'язків між геополітичними регіонами, С.Коен ввів термін *ентропії* – перетворення. Підвищення рівня ентропії свідчить про вичерпність внутрішньої енергії. В теорії інформації ентропія трактується як міра невизначеності, тобто ситуація, коли в системі можливі непередбачувані події. За рівнем ентропії С.Коен виділив чотири категорії регіонів: з *низьким рівнем ентропії* (Англо-Америка і Карибські країни, Західна Європа і Магірб, позаконтинентальна Азія і Океанія); з *середнім рівнем ентропії* (хартленд, Центральна-Східна Європа, Середній Схід); з *високим рівнем ентропії* (Південна Азія, Східна Азія); з *занадто високим рівнем ентропії* (Африка південніше Сахари, Південна Америка).

С.Коен запропонував свою модель типів перехідних держав і поясів, які можуть суттєво впливати на життя великих націй. Це, перш за все, *смуги нестабільності* (Середній Схід), *маргінальні сфери* (Африка південніше Сахари і Південна Америка, які можуть дестабілізувати світову систему локальними і регіональними конфліктами), *асиметричні території*, які слугують джерелом недоволення для великих регіональних структур (Куба, Ізраїль, колишній Югославія, Лівія, Ірак, Іран). Важлива увага відводиться так званим “воротам”, які можуть стимулювати взаємодію між Західною Європою і хартлендом, тобто геополітичними регіонами, які належать до протилежних геостратегічних сфер. “Ворота” локалізовані, як правило, вздовж кордонів геостратегічних регіонів. Для них характерні малі розміри території та населення, відкритий доступ до зовнішніх

просторів, культурно-історична самобутність та наявність традицій тощо. Головна функція "воріт" – стабілізація світової геополітичної системи.

С.Коен розглядав процес об'єднання Європи як виникнення нової супердержави, яка за своїм значенням буде рівносильною двом супердержавам. Глобальну політичну систему, яка сформувалася в 70-х роках, С.Коен поділив на чотири великі силові центри: США, прибережну Європу, Радянський Союз і Китай. На його думку, в цих глобальних межах існує безліч світових силових осей, які гарантують глобальну рівновагу в світі. С.Коен прихильник більш-менш оптимістичної картини поступової еволюції глобальної геополітичної системи, здатної загашувати деструктивні імпульси, які йдуть від країн з порушеним балансом компонентів державної могутності. Вчений передбачив зменшення значення в світовій політиці країн "Третього світу" і всієї південної півкулі.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 104-110; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 22-23; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 41; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – С. 14-15.

Бжезінський Збігнєв (р.н. 1928) – американський державний та політичний діяч. Здобув освіту в Макгілльському університеті (Канада), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1953). Викладав у Гарварді та Колумбійському університеті (1953-1962), згодом очолював Дослідницький інститут міжнародних змін, був помічником Президента Д.Картера з питань національної безпеки (1977-1981), консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р. З.Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітської школи передових міжнародних досліджень університету Дж.Гопкінса, керівник Тристоронньої комісії, член Ради з міжнародних відносин. Нагороджений президентською медаллю Свободи. Опублікував праці «Тоталітарна диктатура та автократія», «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя», «Політична влада: США/СРСР», «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.». Свої геополітичні погляди З.Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997), яка в 1999 р. перекладена на українську мову.

Уже у вступі З.Бжезінський однозначно стверджує, що «крах і розпад Советського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади». Виходячи з цього, продовжує зберігати свою геополітичну вагу Євразія, яку З.Бжезінський називає шахівницею, «на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію – стратегію керування геополітичними інтересами». Знаходячись на чітких атлантичних позиціях, З.Бжезінський констатує: «Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в даний час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці». Оскільки альтернативної американцям сили нема, підсумовує Бжезінський, отже арбітром у Євразії повинні бути саме Сполучені Штати.

Хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак «глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття – М.В.). всесвітнім розмахом і способом застосування». Проаналізувавши головні поперечні

світові імперії (римську, китайську, монгольську та ін.), З.Бжезінський цілком справедливо відзначив, що жодна з них не була глобальною в повному розумінні цього слова. Про глобальність американської гегемонії свідчить те, ще вона займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: «у військовій – не має рівних у глобальному проникненні; в економічній – залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній – утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній – попри певну грубоватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всохопною глобальною надвладдою».

З.Бжезінський глибоко переконаний, що «американське верховенство... вивтірило новий міжнародний порядок», основними рисами якого є: «колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т.п.); регіональна економічна співпраця (АЛЕК, НАФТА) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, ВОГ); процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати; надання переваги демократичному членству в ключових альянсах; зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни)».

Новий міжнародний порядок можливий за умови підпорядкуванням інтересам США Євразії. На неї звертали увагу чи не всі відомі геополітики, які стояли біля джерел цієї науки. В цьому плані З.Бжезінський виключною оригінальністю не відрізнявся. Він підтвердив схему Х.Макиндера, що «Євразія як найбільший континент земної кулі – геополітично осьова», вона є також простором. «де розташовані більшість політично впливових і динамічних країн світу». І, врешті-решт, «Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну першість». Тло для гри забезпечує велетенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабону до Владивостоку. «Якщо «середній» простір, - твердить учений, - шораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об'єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка зберже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об'єднаються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю оживлому гравцеві, який займає середній простір».

Для того, щоб останній варіант не відбувся, американська геостратегія в Євразії повинна бути спрямована на "цілеспрямоване управління геостратегічно динамічними державами та обережне поведіння з геополітично каталітичними державами і водночас підтримання подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекосяжної трансформації в щораз більше інституціоналізованій міжнародній співпраці". Мова йде про три складові чинники імперської геостратегії: "запобігання зіткненню і

підтримка узалуження заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання”.

А тепер перейдемо до геополітичних понять, які діють на «Великій шахівниці». До «активних геостратегічних гравців» З.Бжезінський відносить ті держави, «що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити – до міри, що зачіпає інтереси Америки, - наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними... Вони критично зважають сили Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні обмеженіші євразійські цілі» (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Говорячи про «геополітичні осі», З.Бжезінський має на увазі «держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). Дві останні можна віднести до «активних геостратегічних гравців». Претендуючими на північне місце в Євразії себе вважають Франція та Німеччина. Що стосується Великобританії, то вона, скоріше, може розцінюватися як «відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина».

Росія, незважаючи на все пережите, залишається основним геостратегічним гравцем. Не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем, який «уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру». Японія володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади, однак ухилиться від будь-яких претензій на регіональне домінування, вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Індонезія не може претендувати на статус геостратегічного гравця, бо відзначається «нерозвинутим станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і вразливістю на етнічні конфлікти». Навпаки, Індія перебуває в процесі самостворення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем, вважаючи себе суперником Китаю.

Значну увагу З.Бжезінський приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестає бути євразійською імперією, - констатує З.Бжезінський. - Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримують дружні ісламські держави... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи”.

Не відкидає З.Бжезінський і геополітичну роль Азербайджану – “корку у пляшці, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії”. У цьому регіоні намагаються встановити певний рівень впливу Туреччина та Іран. Перша “стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря.

врівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протиотруту на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО". Що стосується Ірану, то "він домінує на східній березовій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність... служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки". Завдяки Корєї. США прикривають Японію і таким чином стримують її від перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності у самій Японії.

З.Бжезінський вважає Європу "важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті". І в цьому нема нічого дивного, адже "будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівець... Однак проблемою є те, що справді європейська "Європа" як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати... Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і делалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй". Проаналізувавши всі (французьку, німецьку, англійську) моделі майбутньої Європи, З.Бжезінський висловив американське бачення цієї проблеми. "Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективне втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи".

Що стосується політики "розширення Європи" (мається на увазі вступ нових країн до ЄС), то цей процес має бути поступовим, "за певним розкладом". Виходячи з цього центральна геостратегічна мета США в Європі може бути підсумована наступним чином: "це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці". "Чорна діра Євразії", за висловом З.Бжезінського, повинна наповнитися суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим. Саме від цього будуть залежати терміни вступу Росії до Європи. Без перебільшення це можна сказати і про Україну.

На думку З.Бжезінського, "держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки, це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три – геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва об'рунговується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої сволощі самої Росії. Водночас Казахстан – беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування – також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський "циг" таким уразливим на російський тиск".

З.Бжезінський переконаний, що ефективність американського політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далєкому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть, або якщо вона самоусунеться з азійського материка. Тісні стосунки з морською Японією – істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської

геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил – Америки, Китаю та Японії – створює потенційно небезпечну регіональну головоломку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви. Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. Японію Бжезінський бачить не в статусі регіональної, а міжнародної сили. “Використовуючи американо-японський військовий альянс для того, щоб забезпечити стабільність Далекого Сходу, - проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, - Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє зародженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим еквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається”.

Для З.Бжезінського не викликає сумнівів, що “для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові шораз ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею з будь-яких регіональних заходах, спланованих для боротьби з регіонально вищою Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційнішій сфері політики сили, тим самим сприяючи розвиткові євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідає в ньому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії”.

Підсумовуючи вищезазначене, З.Бжезінський однозначно стверджує: “Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапляється з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки”. Отже, “інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати і зберегти переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожої коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагання будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні шораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансасійську систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності”. “Коротко кажучи, - робить висновок З.Бжезінський, - американська політична мета повинна бути неапологетично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може асортувати неминучі удари й напрути суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво”.

Література: Бжезінський Збігнєв. Велика Шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 224 с.; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 27-29.

Хантінгтон Самуель (р.н. 1927) – американський політолог, професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень. Улітку

1993 р. С.Хантінгтон в журналі "Foreign Affairs" опублікував статтю "Зіткнення цивілізацій?", яка викликала величезний резонанс, але в той же час і безліч запитань до автора. На основі статті С.Хантінгтон ґрунтовно розвинув підняті ним проблеми, що знайшло своє відображення в книзі "Зіткнення цивілізацій". Вона побачила світ у 1996 р., а в 2003 р. була перекладена на російську мову.

Завершення "холодної війни" вперше в історії перетворило світову політику в багатополосну та поліцивілізаційну. З цього часу найбільш важливі відмінності між людьми уже не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні. Головними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їх поведінка, як і в минулому, визначається потягом до багатства і розквіту, але визначається вона й культурними перевагами, спільностями і відмінностями. На думку С.Хантінгтона, після "холодної війни" трьохблокову модель замінили сім чи вісім головних світових цивілізацій. Не-західні суспільства утверджують свої власні цінності й не сприймають ті, що нав'язуються Заходом. Отже, в цьому світі локальна політика є політикою етнічною, а глобальна – це політика цивілізацій. Суперництво супердержав змінилося зіткненням цивілізацій.

Отже, в основу геополітичної схеми С.Хантінгтона покладений поліцивілізаційний підхід, який, на думку вченого, полягає в наступному: 1) сили інтеграції в світі реальні й саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження в цивілізаційній свідомості; 2) світ поділився на Захід – домінуючу до цього часу цивілізацію – та решта світу (не-західну цивілізацію); 3) національні держави є і залишаються найбільш важливими гравцями на міжнародній сцені, але їх інтереси, союзи і конфлікти визначаються в значній мірі культурними та цивілізаційними факторами; 4) в світі панують анархія, міжплеменні та національні конфлікти, але найбільшу небезпеку становлять конфлікти між державами чи їх групами, що відносяться до різних цивілізацій.

Що вкладає С.Хантінгтон у зміст "природи цивілізацій"? Вся людська історія – це історія цивілізацій. Неможливо уявити собі розвиток людства у відриві від цивілізацій. Історія охоплює цілі покоління цивілізацій – від стародавніх (шумерської і єгипетської, класичної та мезоамериканської) до християнської та ісламської цивілізацій, а також прояви сінської та індуїстської цивілізацій. У цивілізацій нема чітко визначених кордонів і чіткого початку й кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному й роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються в часі. Культурні народів взаємодіють і нашаровуються одна на одну. Цивілізації, отже, є багатосторонніми цілостями і реальними, незважаючи на розмитість їх кордонів, які не є чіткими. Хоча цивілізації смертні, однак вони існують тривалий проміжок часу, постійно еволюціонуючи при цьому. Імперії розширюються і падають, уряди приходять і йдуть – цивілізації залишаються і переживають політичні, соціальні, економічні й навіть ідеологічні потрясіння.

До тих пір, поки цивілізації чинять опір тиску часу, вони еволюціонують. Вони динамічні; вони знають злету і падіння, вони зливаються і діляться; і як відомо будь-якому студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу. Кожна цивілізація відрізняється своїм політичним устроєм, може поглинати в себе одне або кілька політичних утворень. Ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління. По мірі того як цивілізація еволюціонує, кількість і природа їх складових нерідко змінюються. В деяких випадках цивілізація і політична цілість можуть співпадати (Наприклад, Китай – цивілізація, яка претендує на те, щоб бути державою; Японія –

цивілізація, яка є державою). В сучасному світі більшість цивілізацій включають в себе по дві чи більше держав.

С.Хантінгтон виділяє вісім цивілізацій: *сінську* (конфуціанська і китайська цивілізації, на думку вченого, не зовсім відображають зміст), *японську*, *індуїстську*, *ісламську*, *православну*, *західну*, *латиноамериканську*, *африканську*. Взаємовідносини між цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. До 1500 р. мали місце “випадкові зустрічі” між цивілізаціями, адже вони були розділені в часі та просторі. Що стосується ідей і технологій, то вони передавалися від однієї цивілізації до іншої протягом століть (наприклад, книгодрукування виникло в Китаї у 8 ст. н.е., але розповсюдилося в Європі лише в XV ст.). На другій фазі випадкові, недовготривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервній цілеспрямованій взаємодії Заходу на всі інші цивілізації. Європейці контролювали 35% поверхні суші в 1800 р., 67% в 1878 р., 84% до 1914 р. Під час європейської експансії аїдська і мезоамериканська цивілізації були повністю знищені, а індійська, ісламська та африканська підкорені. Навіть Китай став залежним від Заходу. Цивілізація як термін означав західну цивілізацію. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була західною вестфальською системою суверенних, але “цивілізованих” національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій. У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – до етапу інтенсивних, безперервних і різнонаправлених взаємовідносин між всіма цивілізаціями.

Третя фаза, за С.Хантінгтоном, співпадає з утворенням поліцивілізаційної системи. По-перше, завершилася “експансія Заходу” і почалося “повстання проти Заходу”; по-друге, в результаті цих змін, міжнародна система вийшла за межі Заходу і стала поліцивілізаційною. Наприкінці XX ст. Захід перейшов від фази воюючої держави як етапу розвитку цивілізації до фази універсальної держави. Ця фаза ще далека до своєї завершеності, оскільки країни Заходу поділяються на дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці. Сучасний Захід являє собою вже не імперію, а цілість федерацій, конфедерацій та міжнародних організацій. Що стосується ідеологій, то основними в XX ст. стали лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал-демократія, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнська демократія. Об’єднує їх те, що всі вони породжені західною цивілізацією. Проте Захід не породив жодної основної релігії.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства. Однак, такий підхід втратив значимість в поліцивілізаційному світі. На глибоке переконання С.Хантінгтона, твердження, що “європейська цивілізація Заходу є універсальною цивілізацією світу” не витримує жодної критики.

Аналізуючи термін “універсальна цивілізація”, С.Хантінгтон ототожнює її з “давоською культурою” (щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з багатьох країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі). Вони контролюють практично всі міжнародні інститути, чимало урядів світу, а також значну долю світової економіки і воєнного потенціалу. Однак, поза Заходом цю культуру поділяють менше 50 мільйонів, чи 1% світового населення. Отже, це далеко не універсальна цивілізація. Суть західної цивілізації – “Велика хартія вольностей”, а той факт, що мешканці не-Заходу ласують гамбургерами, не свідчить про повне прийняття західної цивілізації.

Центральними елементами будь-якої культури є мова і релігія. На думку С.Хантінгтона, твердження, що “світовою мовою є англійська”, невірне. Мова яка не

є рідною для 92% світового населення, не може бути світовою мовою. За період з 1958 до 1992 рр. зафіксовано зростання розповсюдження арабської, бенгальської, іспанської мов, в той час як англійська зменшилася з 9,8% до 7,6%. Не набагато більше можливостей ніж мова, має релігія на те, щоб стати універсальною. За останні декілька десятиріч XX ст. іслам і християнство значно збільшили кількість своїх прихильників у Африці. Якщо традиційна релігія в суспільствах із стрімкою модернізацією нездатна адаптуватися до вимог модернізації, створюючи потенційні можливості для розповсюдження західного християнства та ісламу. За великим рахунком перемагає Магомет. За підрахунками С.Хантінгтона, до 2025 р. кількість християн зменшиться з 30 до 25%, в той час як представники ісламу зростуть з 20 до 30%.

Універсальна цивілізація – наслідок процесів модернізації, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіченості, добробуту тощо. Ці процеси, розпочавшись у XVIII ст., на сьогоднішній день досягли свого апогею, торкнувшись переважної більшості держав світу. У сучасних суспільствах є багато спільного, але, запитує С.Хантінгтон, чи обов'язково вони повинні злитися і стати однорідними? Експанія Заходу не тільки викликала модернізацію і вестернізацію не-західних суспільств, однак також викликала різну реакцію на них. Цю реакцію Хантінгтон звів до трьох варіантів: 1) *заперечення як модернізації, так і вестернізації*; 2) *прийняття і модернізації, і вестернізації без заперечень*; 3) *прийняття модернізації, але заперечення вестернізації*.

С.Хантінгтон справедливо зауважує, що “модернізація не обов'язково означає вестернізацію”. Навіть найбільш вперті поборники антивестернізму і відродження місцевих культур не вагаючись використовують сучасну техніку – електронну пошту, касети і телебачення, щоб розповсюджувати свої ідеї. Отже, не-західні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід. Однак, прямо протилежним є ставлення не-західних суспільств до вестернізації, яку вони розцінюють як втручання Заходу в їх культуру і традиції, спробу Заходу поглинути їх традиційні культури.

Що являє собою Захід після закінчення “холодної війни”? З цього приводу існують дві точки зору. Перша група фахівців вважає, що Захід володіє абсолютною могутністю, є єдиною цивілізацією, що має свої значні інтереси у всіх інших цивілізаціях чи регіонах, а також суттєво впливає на політику, економіку та безпеку всіх інших цивілізацій. Інші дослідники зображують західну цивілізацію в занепаді, доводячи, що її політична, економічна і воєнна могутність зменшується порівняно з іншими цивілізаціями. Який із цих підходів вірний? На думку С.Хантінгтона, відбуваються паралельні процеси в обох напрямках. “Тепер панування Заходу поза суперечками, - заявляє вчений, - і він залишиться номером один в плані могутності та впливу також і в двадцять першому столітті. Однак поступові, невідворотні й фундаментальні перемини також мають місце в балансі влади між цивілізаціями. і могутність Заходу в порівнянні з могутністю інших цивілізацій буде й надалі зменшуватися. Коли перевага Заходу зникне, значна частина його могутності просто-напросто вивітриться, а залишок розсіється за регіональними ознаками між деякими основними цивілізаціями та їх стрижневими державами. Найбільш значне посилення могутності прийдеться на долю азійських цивілізацій, і Китай поступово вимальовується як суспільство, яке скоріше за все кине виклик Заходу в боротьбі за глобальне панування”.

Для занепаду Заходу характерні три основні аспекти: 1) це повільний процес; 2) занепад не йде по прямій, він вкрай нерівномірний, з паузами, відкоченням назад і

повторним утвердженням західної могутності; 3) обсяг всіх необхідних для підтримання могутності ресурсів, якими володів Захід, досяг свого піку на початку ХХ ст., а потім його частка почала знижуватися по відношенню до частки інших цивілізацій. Цей процес С.Хантінгтон ґрунтовно проаналізував за всіма основними факторами (територія і населення; економічний продукт; воєнний потенціал; відродження не-західних культур; релігія).

Азія та іслам, на глибоке переконання С.Хантінгтона, найбільш динамічні цивілізації останньої чверті ХХ ст. Ісламський виклик уособлюється у всеохоплюючому культурному, соціальному і політичному Ісламському відродженні в мусульманському світі та супроводжувачому цей процес запереченні західних цінностей і інститутів. Азіатський виклик притаманний всім східно-азіатським цивілізаціям – сінській, японській, буддистській та мусульманській – і робить акцент на їх культурну відмінність від Заходу. Як азіати, так і мусульмани підкреслюють перевагу своїх культур над західною. За викликами Азії та ісламу відчуваються азіатська самовпевненість, що базується на економічному зростанні, та впевненість у собі мусульман. Кожний із цих викликів несе в собі дестабілізуючий ефект на глобальну політику і буде мати місце впродовж ХХІ ст. Разом з тим, природа цих викликів суттєво відрізняється. Економічний розвиток Китаю та інших азійських держав дає їх урядам стимул і засоби для того, щоб бути більш вимогливими у взаємовідносинах з іншими державами. Зростання населення в мусульманських країнах, особливо збільшення вікової групи від 15 до 24 років, забезпечує людьми ряди фундаменталістів, терористів, повстанців і мігрантів. Економічне зростання додає сил азійським урядам. Демографічне зростання являє собою загрозу як для мусульманських урядів, так і немусульманських країн. «На початку двадцятого першого століття, - підсумовує С.Хантінгтон, - ми станемо свідками відродження могутності і культури не-західних суспільств, а також побачимо зіткнення народів із не-західних цивілізацій із Заходом та один з одним».

Під впливом модернізації народи і країни з подібними культурами об'єднуються, а з різними – розпадаються на частини. На основі спільності культури і цивілізації виникатимуть нові союзи та об'єднання. Політичні кордони все частіше коригуються, щоб співпадали з культурними; етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів "холодної війни", і лінії розлому між цивілізаціями перетворюються в центральні лінії конфліктів у глобальній політиці. В сучасних умовах, заявляв С.Хантінгтон, питання "На якому ви боці?" замінюється більш принциповим: "Хто ви?". Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце в світовій політиці, її друзів і ворогів.

Взасмани культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, чотири ступені якої виділяє С.Хантінгтон: 1) зони вільної торгівлі; 2) таможенні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи. Найдалі в цьому відношенні просунувся ЄС. У майбутньому "бізнесмени укладатимуть угоди з тими, кого вони можуть зрозуміти і кому вони можуть довіряти; держави відмовляються від незалежності заради міжнародних союзів, створених із країн з подібною ментальністю, де довіря з'являється на ґрунті взаєморозуміння. Основа економічного співробітництва є культурна спільність".

Цивілізації мають власну структуру, яка включає в себе такі складові як *країни-учасниці, стержнева держава, країни-одиночки, розколоти країни та розірвані країни. Країна-учасниця* – це країна, яка в культурному плані повністю ототожнює себе з одною цивілізацією (Єгипет з арабсько-ісламською; Італія з європейсько-західною). *Стержнева країна* – це країна, де міститься основне

джерело чи джерела культури цивілізації (Японська співпадає з Японією; історичний Захід мав декілька стержневих країн – на сьогоднішній день є США і франконімецький стержень). *Країна-одиначка* не має культурної спільності з іншими суспільствами (Ефіопія, яка ізольована в культурному плані завдяки домінуванню амхарської мови; Гаїті, яка не сприймається як латино-американська країна; ні одна інша країна не поділяє самобутню культуру Японії). *Розколоті країни* – країни, в яких великі групи належать до різних цивілізацій: Індія (мусульмани та індуїсти), Шрі-Ланка (буддисти-сингалці та індуїсти-таміли), Китай (хани, тибетські буддисти, турки-мусульмани). Югославія та СРСР розпалися на частини і поділились на нові цілості, згруповані вздовж цивілізаційних ліній: прибалтійські (протестантські та католицькі), православні та мусульманські республіки колишнього СРСР, католицька Словенія і Хорватія, частково мусульманські Боснія і Герцеговина, а також православні Сербія-Чорногорія і Македонія в колишній Югославії. *Розірвана країна* – та, яка має в себе одну пануючу культуру, що співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери намагаються наблизитися до іншої цивілізації, визначаючи себе як “місток” між двома культурами (Росія, Туреччина, Австралія, Мексика).

С.Хантінгтон запропонував визначення кордонів Заходу. Стержневі країни СС, Франція та Німеччина, оточені спочатку внутрішнім угрупованням Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які домовились про зникнення всіх бар’єрів для переміщення людей і товарів. Потім розміщується коло країн-учасниць, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Британія, Ірландія і Греція; країни, які стали членами ЄС в 1995 р. (Австрія, Фінляндія і Швеція), і, нарешті, асоційовані члени (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія і Румунія). Де ж закінчується Європа? Відповідь С.Хантінгтона однозначна: “Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ’я”.

Росія створює і очолює блок держав, що мають православний центр, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона продовжує домінувати, й куди намагається закрити доступ іншим державам. Якщо СРСР був супердержавою з глобальними інтересами, то Росія – це велика держава з регіональними і цивілізаційними інтересами. Друга серед колишніх радянських республік після Росії по населенню та важливості – це Україна. Вона розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ’я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з якої ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франконімецькі відносини для Західної Європи. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу.

Сінська цивілізація теж має чітку структуру: центральне ядро – ханський Китай; віддалені провінції, які є частиною Китаю, але володіють значною автономією; провінції, які офіційно вважаються частиною Китаю, але мають значну частину не-китайського населення з інших цивілізацій (Тибет, Синцзянь); і китайські суспільства, які стануть або можуть стати частиною Китаю з центром в Пекіні на визначних умовах (Гонконг, Тайвань); одна переважно китайська держава, все більше орієнтована на Пекін (Сінгапур); вкрай впливове китайське населення в Таїланді, В’єтнамі, Малайзії, Індонезії та на Філіппінах, а також не-китайські країни (Північна і Південна Корея, В’єтнам), які тим не менше поділяють основні складові китайської конфуціанської культури. До середини 90-х років економічна інтеграція

Гонконга і материкового Китаю практично завершилась, і залишається тільки чекати політичної інтеграції.

Відсутність ісламської стержневої держави – головна причина численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, притаманних ісламу. Усвідомлення беззгуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого йде загроза іншим країнам. Такими стержневими країнами можуть стати Індонезія, Іран, Пакістан, Саудівська Аравія і Туреччина.

С.Хантінгтон прогнозує, що “відносини між країнами і групами з різних цивілізацій не будуть тісними і найчастіше будуть антагоністичними”. На мікрорівні найбільш напружені лінії розлому проходять між ісламом та його православними, індуїстськими, африканськими та західнохристиянськими сусідами. На макрорівні головне розділення – “Захід і решта”, і найбільш жорстокі конфлікти відбуваються між мусульманськими і азійськими країнами, з одного боку, і Заходом – з другого. Найбільш небезпечні зіткнення в майбутньому, скоріше за все, матимуть місце завдяки: 1) несприменості Заходу; 2) нетерпимості ісламу; 3) самовпевненості Китаю.

Міжцивілізаційний конфлікт за С.Хантінгтоном, набирає двох форм. На локальному (чи мікрорівні) виникають *конфлікти по лінії розлому*: між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій та між групами, які намагаються створити нові держави на місці попередніх. Конфлікти по лініям розлому особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. На глобальному (чи макрорівні) виникають *конфлікти між стержневими державами* – між основними державами, які належать до різних цивілізацій. В цих конфліктах проявляються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: 1) вплив на формування глобальних процесів світових міжнародних організацій - ООН, МВФ, Світового банку; 2) рівень військової могутності; 3) економічна могутність і добробут; 4) конфлікти, пов'язані з захистом однією цивілізацією свої співвітчизників, які проживають на теренах іншої цивілізації; 5) моральні цінності та культура (нав'язування власних цінностей іншим народам); 6) територіальні суперечки, під час яких стержневі держави, перетворюючись у “прифронтові”, беруть участь у конфліктах по лінії розлому.

Багато уваги С.Хантінгтон приділяє протиборству ісламського світу і Заходу: “Головна проблема Заходу – зовсім не ісламський фундаменталізм. Це – іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і яких турбує думка про неповноцінність їх могутності. Для ісламу проблема – зовсім не ЦРУ і не міністерство оборони США. Це – Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всесвітньому, універсалістському характері своєї культури і які вірять, що їх ...могутність покладас на них обов'язок розповсюджувати свою культуру на увесь світ”. Відносини між США, з одного боку, і Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами носитимуть досить конфліктний характер, а спроба Сполучених Штатів Америки заперечити возвеличення Китаю як держави-гегемона в Азії може привести до великомасштабної війни. В таких умовах взаємозв'язок конфуціанського та ісламського світів буде, ймовірно, розширюватися і поглиблюватися.

С.Хантінгтон пророкує перехід від війни перехідного періоду до війни по лінії розлому. Для цих війн буде характерна відповідна специфіка і динаміка. Однак, врешті-решт, і цим війнам настане кінець. “Угоді про припинення війни по лінії розлому, - відзначає С.Хантінгтон, - буде сприяти успіх – нехай тільки на деякий час – в тій мірі, в якій вона відобразить локальний баланс сил серед першочергових учасників та інтереси третьорядних і другорядних учасників... Наодиноці головні учасники не в змозі зупинити війни, які тривають по лінії цивілізаційних розломів.

Зупинити їх і не допустити до переростання в глобальні війни – вирішення цього завдання залежить головним чином від інтересів і дій стержневих держав основних світових цивілізацій. Війни вздовж лінії розлому закипають знизу, мир по лінії розлому просочується зверху”.

Яке майбутнє чекає світові цивілізації? Відповіддю на це питання С.Хантингтон оптимістично завершує свою книгу: “Майбутнє і світу, і Цивілізації залежить від розуміння і співробітництва між політичними, духовними та інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. У зіткненні цивілізацій Європа і Америка будуть триматися разом – інакше загинуть поодинокі. В більш масштабному зіткненні... між Цивілізацією і варварством, великі світові цивілізації, жагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі та співчутті, також повинні триматися разом, інакше вони загинуть поодинокі. В епосі, яка народжується, зіткнення цивілізацій становить величезну загрозу миру у всьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найбільш надійною запорукою попередження світової війни”.

Література: Хантингтон Самюель. Столкновение цивилизаций. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 603 с.; Переслегин Сергей. О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира // Там же. – С. 579-603.

Фукуяма Френсіс (р.н. 1952) – професор політичних наук Університету Мейсона (Ферфакс, Вірджинія). Народився 27 жовтня в Чикаго. В 1974 р. закінчив Корнелський університет, а в 1977 р. захистив у Гарварді докторську дисертацію з політичних наук. У 1979-1980, 1983-1989, 1995-1996 рр. – науковий співробітник Управління політичних досліджень корпорації RAND, у 1981-1982 та 1989 рр. входив до складу групи з політичного планування Державного департаменту США (заступник директора відділу з проблем Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу); працював у Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса, викладав в університетах Каліфорнії та Лос-Анджелеса. В даний час Ф.Фукуяма є деканом факультету міжнародної політичної економіки Школи перелективних міжнародних досліджень Пола Нітце університету Джона Гопкінса. Крім того, Ф.Фукуяма входить до складу Президентської ради по біоетиці, в ради Національного фонду демократії і фонду “Нова Америка”, а також в консультативні ради журналів “Нейшнл Інтерес” і “Джорнел оф демокресі”. Світову популярність у наукових колах здобув завдяки публікації 1989 р. в журналі “The National Interest” статті “Кінець історії?”. В 1992 р. він розширив і переробив її в книгу “Кінець історії і остання людина”. В 1995 р. вийшла в світ його книга “Довіра”, в якій Ф.Фукуяма дослідив залежність соціальних зв’язків і економічного розвитку. В 1999 р. опублікована книга “Великий розрив”, присвячена радикальним суспільним змінам останніх десятиріч. Нарешті, в 2002 р. з’явилася остання на сьогоднішній день книга Ф.Фукуями “Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції”.

Згідно концепції Фукуями починається “кінець історії” і планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуруватися, орієнтуючись на найбільш могутні економічні ядра-центри. Вчений відмічає фундаментальні зміни у всесвітній історії. Через все ХХ століття червоною ниткою проходила боротьба прогресивного лібералізму із залишками більшовизму, фашизму та неомарксизму, які готові були розв’язати ядерну війну. “Ліви тоталітарні режими, - відзначає Фукуяма, - урядилися уникнути цих проблем, цілком підпорядкувавши своєму контролю громадянське суспільство – зокрема регламентувавши ідеї, що їх дозволено обстоювати громадянам. Однак існування такої системи в її чистій формі можна було забезпечити лише терором, що загрожував і самим можновладцям.

Послаблення терору тієї ж миті спричинило занепад, протягом якого держава втратила контроль над певними ключовими аспектами громадянського суспільства”.

І лише наприкінці ХХ ст. замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову починається триумф західної ліберальної демократії. “Що ближче до кінця тисячоліття, - пише Ф.Фукуяма, - то помітніше, що надто схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного центрального планування залишили на ринку лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості: ліберальну демократію, доктрину індивідуальної свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї вперше надихнули Французьку та Американську революції, принципи свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки”. Закінчення “холодної війни” символізувало кінець історії як такої. Політичний лібералізм прийшов на заміну економічному. Завдяки лібералізму відбулися зміни в китайській цивілізації, впали тоталітарні режими у Східній Європі, розпався СРСР.

Однак, із розпадом СРСР та комуністичної ідеології, політичний спокій не передбачається. На заміну комунізму виходить націоналізм, який загрожуватиме країнам західної демократії. “Якщо Радянський Союз (або його спадкоємці) не стане на шлях демократії, якщо Перу або Філіппіни знову вдадуться до тієї чи іншої форми авторитаризму, демократія поступиться місцем генералові чи бюрократові, який претендуватиме діяти в ім'я самого лише російського, перуанського або філіппінського народів. Навіть недемократи муситимуть говорити мовою демократії, аби виправдати свій відхід від єдиного універсального стандарту”. Це стосується і ісламського фактору: “Іслам, справда, так само як лібералізм і комунізм – також сповідує систематичну й послідовну ідеологію, зі своїм власним кодексом моральності та зі своєю доктриною політичної і соціальної справедливості. Потенційно ісламська доктрина є універсальною, апелюючи до всіх людей як людей – а не як членів партикулярної етнічної чи національної групи. І справді, іслам завдав поразки ліберальній демократії в багатьох частинах мусульманського світу, являючи собою фатальну загрозу ліберальним практикам навіть у країнах, де він не отримав безпосереднього доступу до політичної влади”. Ф.Фукуяма вірно підмітив, що “одна з причин сучасного фундаментального відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних, західних цінностей”. Аналогічних висновків притримується і С.Хантінгтон.

Отже, підсумовує Ф.Фукуяма, “історія була не сліпою низкою подій, а осмисленим цілим, в якому розвивалися та розгорталися ідеї про природу справедливого політичного та суспільного ладу. І якщо сьогодні ми перебуваємо біля точки, де не можемо уявити собі світу, сутнісно відмінного від нашого, де не існує очевидного та ясного способу, в який майбутнє могло б фундаментальним чином поліпшити наш теперішній лад, то ми маємо взяти до уваги ту обставину, що сама історія, можливо, добігає свого кінця”.

Російський геополітик М.Нартов притримується думки, що принципово нових ідей в “кінці історії” не можна знайти при всьому бажанні. Це повторення ідей Т.Гоббса, а також О.Конта, Г.Спенсера та інших мислителів-позитивістів. Фукуяма багато в чому повторив ідеї німецького соціолога М.Вебера про те, що історія розвивалась тільки за рахунок нерациональних факторів. Так, як останній центр ірраціоналізму впав з розпадом СРСР, то і починається процес “кінця історії”. М.Нартов вважає Ф.Фукуяму засновником течії неомондіалізму.

Ф.Фукуяма твердить, що людство живе в умовах двох паралельно існуючих революцій – інформаційно-технологічної та біотехнологічної. Вчений віддає

перевагу в майбутньому революції в біології, коли стане можливим контроль генома людини і маніпуляція нашою власною природою.

Література: Фукуяма Френсис. Великий разрыв: – М.: Издательство АСТ, 2003. – 474 с.; Кузнецов В. Об авторе // Там же. – С. 473-474; Лібералізм: антологія Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 1113-1114; Дергачев В. Геоэкономика. – К.: ВИРА-Р, 2002. – С. 19; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ИЮНИТИ, 2000. – С. 82-83; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 127.

ФРАНЦУЗЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Де ла Блаш Поль Відаль (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Лфінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні). Написав працю “Принципи географії людини”, яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії “Картина географії Франції” (1903), “Східна Франція” (1917).

На перших порах В.Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема, в праці “Картина географії Франції” він відзначав: “Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з’ясувати характер, звичаї і переваги населення”. Проте, поступово погляди В.Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М.Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В.Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф.Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В.Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф.Ратцеля про переважаючий вплив простору та географічного становища на долі людей і країн. В.Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В.Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посібільізму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В.Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу складали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес за В.Блашом проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслаблятися та вести паразитуючий спосіб життя). Не випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В.Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відалю де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше

географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океана. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азійськими територіями. В.Блаш проорокував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом. В.Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурукратією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В.Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга "Східна Франція". Говорячи про спірні території – Ельзас і Лотарингію – В.Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 80-83; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 62-66; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 58-60; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002.

Ансель Жак (1882-1943) – визнаний фахівець з політичної географії Франції, учень Сорбонської школи Відаля де ла Блаша. Його наукова діяльність співпала з підготовкою Німеччини до світової війни. Не дивно, що Ж.Ансель піддає вишівній критиці німецьку геополітику, звинувачуючи її в експансіонізмі та пангерманізмі. На глибоке переконання Ж.Анселя її взагалі важко назвати геополітикою, скоріше за все вона є «псевдогеографією». Після окупації гітлерівськими військами Франції Ж.Ансель був заарештований і ув'язнений до концентраційного табору Комп'єнь, в якому невдовзі помер.

Ж.Ансель бачив шлях до прогресу в створенні гнучких угруповань, складові частини якого (держави) співробітничали б у економічному, політичному та культурному відношеннях. В опублікованій у 1938 р. монографії "Географія кордонів" Ж.Ансель пропонував розглядати зміну кордонів як результат необхідності та добровільності держав. Вчений погоджувався, що кордони не можна вважати вічними, незмінними. Вони, скоріше, є "тимчасовою периферією", "ізобарями", які відображають баланс сил на даному етапі політичного розвитку. Єдиною природною межею Ж.Ансель вважав межу ойкумени (відсутність людей).

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 83-84.

Деманжон Альберт (1872-1940) – французький географ, учень Відаля де ла Блаша. Закінчив Вищу школу в Парижі, цікавився геополітичними процесами, що мали місце після Першої світової війни. Свої геополітичні міркування висловив у монографії «Запад Європи» (1920).

У вищезазначеній праці А.Деманжон ґрунтовно проаналізував причини занепаду ролі Європи у міжнародних справах, пояснюючи такий стан справ нехтуванням політичних лідерів ідеєю об'єднання континенту. Його геополітична концепція складалася з трьох основних центрів: США, Японії та об'єднаної Європи. Так як остання залишалася роз'єднаною, значно посилюлись позиції США і Японії. А.Деманжон негативно віднісся до результатів Паризької мирної конференції щодо утворення багатьох нових держав, які пізніше виявилися нежиттєздатними. Найбільше його турбувала Німеччина, яка постійно заявляла про несправедливе вирішення питання кордонів, дискримінацію великих держав стосовно німецької нації тощо. Високо оцінюючи ідеї Фрідріха Ратцеля, А.Деманжон не визнавав його

наступників, які, на думку вченого, суттєво перекрутили його вчення, пристосовуючи до експансіоністських планів Німеччини.

В дихотомії “Суша – Море” А.Деманжон віддавав перевагу морській орієнтації Франції, закликав до необхідності вкладати значні капітали у розвиток власних колоній, сприяти еміграції, ефективно використовувати національні ресурси, модернізувати промисловість і сільське господарство тощо.

Література: Колосов В.А., Мирошенко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 84-85.

Де Голль Шарль Андре Марі Жозеф (1890-1970) – президент Франції з 1958 по 1969 рр., прихильник концепції “геополітичного кодексу Франції”, який нерідко називають голлістським. Шарль де Голль народився 22 листопада в місті Лілль у дворянській сім’ї, корені якої сягали до глибокої давнини. Навчався у сзутіському коледжі в Парижі (1901-1908), після закінчення якого одержав диплом бакалавра і повернувся в Париж. У серпні 1909 р. зарахований курсантом до елітного військового училища Сен-Сір, заснованого ще Наполеоном. В жовтні 1913 р. одержав звання лейтенанта. Учасник Першої світової війни (1914-1918). В 1937 р. Ш. де Голль – полковник французької армії. В 1940 р. він звернувся до всіх політичних діячів Франції з вимогою негайних дій заради порятунку країни. Після окупації Франції гітлерівськими військами, емігрував до Лондона, де заснував комітет “Вільна Франція”. Девізом його стали слова “Честь і Батьківщина”, а емблемою – лотарінський хрест. Через деякий час до “Вільної Франції” приєдналися адміністрації французьких колоній – Чалу, Конго, Габона, Камеруну. Емігрантський уряд де Голля визнали французькі колонії Тихого океану, а згодом уряди великих країн світу. 10 грудня 1944 р. Ш. де Голль підписав Договір про союз і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Францією. В 1945 р. де Голлю вдалося те, що було не під силу кому-небудь іншому – консолідувати навколо себе всі прошарки суспільства: від комуністів до правих радикалів. Однак, в повній мірі Шарль де Голль проявив себе як державний діяч в часи свого президентства.

Якщо в першій половині ХХ ст. головною геополітичною турботою Франції було суперництво з сусідньою Німеччиною, то в 60-х роках ситуація кардинально змінилася. В 1963 р. Франція і Німеччина підписали Договір про дружбу, отже проблема безпеки була вирішена однозначно. Це дозволило де Голлю зосередитися на вирішенні проблем безпеки на регіональному і глобальному рівнях. В 1960 р. Франція випробувала свою атомну бомбу, підтвердивши тим самим статус світової держави. Перетворившись у ядерну державу, Франція, очолювана де Голлем мала можливість маневрувати у міжнародних відносинах.

Де Голль був переконаний, що в Західній Європі саме Франція повинна очолити блок європейських держав на противагу США. Що стосувалося НАТО, то саме його існування де Голль вважав анахронізмом, а членство Франції в НАТО недопустимим, таким, що шкодить національним інтересам країни. В 1966 р. Франція вийшла з інтегрованої воєнної структури НАТО і наблизилася з СРСР. Однак, спроба де Голля “відкрити залізну завісу” не увінчалася успіхом у зв’язку із вторгненням СРСР та країн-учасниць ОДВ до Чехословаччини в 1968 р.

На зламі 50-60-х років де Голль розробив план переозброєння французької армії, який включав у себе три етапи: 1) на першому Франція повинна була провести наземне випробування ядерної зброї в Північній Африці; 2) на другому планувався створення літаків, спроможних доставляти бомби на декілька сотень кілометрів; 3) на третьому вимагалось розробити, випробувати і запустити до виробництва ракети типу “земля – земля” для доставки боєголовок радіусом дії в три тисячі кілометрів.

Де Голль вважав, що не можна виключати можливості третьої світової війни, і був переконаний, що в ній обов'язково буде використана ядерна зброя. Генералу здавалось, що Франція допустила недозволене відставання в галузі розробки і виробництва ядерної зброї, а тому не підтримав договір 1963 р. про нерозповсюдження ядерної зброї в трьох сферах, підписаний Радянським Союзом, США і Великобританією.

Література: Мирочич М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 320 с.; Антохина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. – М.: Книга, 1990. – 288 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 131-133; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 85; Кальвокорресси Питер. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. – Кн. 1. – М.: Международные отношения, 2000. – 592 с.

Атталі Жак – французький географ і економіст, особистий радник президента Франції Франсуа Міттерана, колишній директор Європейського Банку Реконструкції та Розвитку. Розробив теорію, подібну до концепції Френсіса Фукуями, яку виклав у праці “Лінія горизонту” (1990). Сучасні дослідники вважають, що теорія Атталі займає проміжне місце між атлантизмом і мондіалізмом.

Жак Атталі вважає, що сучасний світ панування ліберальних цінностей, ринкових відносин та інформаційних технологій формується на принципах геоекономіки. Наступає “ера грошей”. Саме гроші необхідно розцінювати як універсальний еквівалент цінності. Світ стає єдиним і однорідним, а тому геополітичні цінності, які домінували до цього часу, відходять на задній план. Для Ж.Атталі, як яскравого представника геоекономіки, немає суттєвого значення історія, культурні традиції та звичаї того чи іншого народу. На передній план виходять центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі підприємства.

Геоекономічний підхід Ж.Атталі приводить до виділення трьох важливих регіонів, які перетворюються в центри нових економічних просторів: 1) американський простір, що об'єднує обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону; 2) європейський простір, який виникає після об'єднання Європи; 3) тихоокеанський регіон, в якому існують кілька конкурентноздатних центрів – Токіо, Тайвань, Сінгапур. В залежності від географічного становища, навколо вищезазначених економічних центрів групуватимуться окремі менш розвинуті регіони. Необхідно відзначити, що виникнення такої концепції стало можливим тільки в результаті розпаду СРСР, зникнення з політичної карти світу могутньої супердержави.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 128-130; Дергачев В. Геоекономика. – К.: ВИРА-Р, 2002. – С. 20; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 83.

Готтманн Жан (1915-1994) – французький геополітик українського походження. Народився в Харкові, закінчив Паризький університет. Вважав себе учнем А.Деманжона і послідовником Відаля де ла Блаша. Деякий час працював на кафедрі Х.Макіндера в Оксфордському університеті. В 1940 р. емігрував з окупованої Франції в США, де працював у Державному департаменті в якості географа. Свої геополітичні погляди виклав у праці «Політика держав та їх географія» (1952).

Друга світова війна переконала Ж.Готтманна в тому, що геополітика – наука про війну. Під час бойових дій ідеї Фрідріха Ратцеля були використані на практиці.

Вважаючи простір головною категорією геополітики, дослідник намагався довести, що розміри території держав не завжди пропорційні їх могутності. На перший план Ж.Готтманн поставив географічне становище держави та її організацію. Трактуючи з нових позицій географічне становище, вчений виділяв як центральне поняття «комунікації» (рух людей, армій, товарів, капіталів, ідей). Саме комунікації, на його думку, відіграють важливу роль у відносинах між морськими і континентальними державами. Ж.Готтманн віддавав перевагу морським державам та їх спосіб життя.

Російський вчений М.Мироненко слушно зауважив, що найбільша заслуга Ж.Готтманна полягала в розвитку іконографічного напрямку в політичній географії, який полягав у створенні системи символів, які використовуються під час написання ікон. Іконографія простору включає твори мистецтва, архітектури, а також всі символи-форми суспільного життя і побуту. Ж.Готтманн розвиває думку про циркуляцію іконографій, тобто взаємовплив регіональних іконографій, перенесення їх на нові території (наприклад, діяльність англійців у Новій Зеландії; освоєння росіянами Сибіру і Далекого Сходу, які принесли з собою власну систему символів, власний спосіб життя). Центральна проблема політичної географії та геополітики полягає у взаємодії між «комунікацією» й «іконографією».

Теорія циркуляції Ж.Готтманна передбачала виникнення на комунікаційних перехрестях центрів контактів, які перетворюються в міста, а згодом стають великими політичними і адміністративними центрами, які притягують і організують навколишній простір. Подібні центри, взаємодіючи між собою, формують цілі райони, держави і цивілізації.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 86-87.

Галлуа П'єр (р.н. 1911) – генерал французьких військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин.

Вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. Володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Немаловажне значення має і “масова поведінка людей”, що не враховувала традиційна геополітика. П.Галлуа прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П.Галлуа суттєво доповнив об'єкти вивчення геополітикою. Якщо традиційна геополітика мусувала навколо понять “Море” і “Суша”, то вчений справедливо зауважив, що геополітична ситуація в значній мірі визначається рівнем освоєння космічного простору. П.Галлуа виділив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогоеополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижацька експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) “фаза бумеранга”, коли природа починає “мстити” людині, змушуючи їх “рахуватися з собою”. На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П.Галлуа настають часи “неконфронтаційної геополітики” – науки, яка вивчає “відносини між владною політикою в міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться”.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 124-125.

Лакост Ів – французький географ і геополітик, засновник журналу “Геродот” і школи “внутрішньої геополітики”. Якщо до цього часу геополітикою займалися переважно вчені правого і націоналістичного ухилу, то І.Лакост віддавав перевагу лівим ідеям. Свої геополітичні погляди він виклав у тритомній праці “Геополитика регіонів Франції” (1986).

І.Лакост намагався адаптувати геополітичні принципи до сучасної ситуації, нехтуючи як підходами континенталістів, так і прихильників морської могутності. У Лакоста геополітика є тільки інструментом аналізу конкретної ситуації, а всі глобальні теорії, що лежать в основі цієї науки, зводяться до відносних, історично обумовлених понять. Геополітика, на думку Лакоста поступово відходить від глобального мислення, заснованого на фундаментальному дуалізмі, до перетворення у вузький аналітичний метод. Цей процес Лакост називає “деглобалізацією” геополітики, яка перетворюється у “внутрішню геополітику”. І.Лакост та його школа запропонували ряд нових геополітичних понять, які властиві сучасному інформаційному суспільству. І взагалі, вважає вчений, на геополітичні процеси мають значний вплив засоби масової інформації, особливо телебачення. Інформаційний репортаж з будь-якої гарячої точки повинен за незначний проміжок часу допомогти людині з’ясувати географічний, історичний, релігійний, економічний, культурний, етнічний профіль регіону, а також розкласти акценти у відповідності до вузько поставленої політичної мети. У цьому плані професія журналіста наближується до фаху геополітика. Він формує в уяві людини своєрідний “образ” (“імідж”) тої чи іншої події, лідера тощо.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 132-135; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 121-123.

**ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
(РЕЦЕНЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ)**

ФЕДАКА С. ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КНЯЖОЇ І КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСІ (УЖГОРОД: ВИД-ВО В.ПАДЯКА, 2003)

Вивчення літописання налічує вже не одне століття. Існує досить багата література, присвячена цим унікальним пам'яткам нашої історіографії. Проте кожна нова книжка сприймається з великим інтересом, оскільки коло названих джерел справді невичерпне, відкриваються нові списки, з'являються оригінальні інтерпретації, встановлюються несподівані зв'язки. Схоже, що і дана книжка не загубиться серед загалу. Вона виросла з матеріалів спецкурсу, який автор читає своїм студентам-історикам. У книжці подано наскрізний погляд на наше літописання від його витоків до найвищих вершин.

З особливою теплотою, якоюсь неповторною м'якою ніжністю автор пише про Повість врсм'яних літ, окреслює архітектоніку цього унікального твору нашої літератури, висловлює міркування про її імовірного автора. Відтак характеризуються літописи, які передували Повісті, які реконструюються на основі її тексту. Досить детально коментуються й наступні етапи вітчизняного літописання – Київський літопис XII ст. та Галицько-Волинський XIII ст., вони показані як історичні джерела. І як літературні пам'ятки, відзначено особливості окремих списків. Значну увагу приділено проблемі авторів і редакторів – цих найчастіше безіменних будівничих великого храму, завершення якого більшість з них так і не побачила.

Окремий розділ присвячено великоруському літописанню, яке містить велику кількість безцінних оригінальних повідомлень з історії українських земель. Спершу дано загальний огляд історії літописання на російських землях, потім уміщено довідки про кілька десятків найважливіших пам'яток. Особливо запам'ятовуються довідки про новгородські літописи – надзвичайно різноманітні, несподівані у своїй строкатості. Як виявляється, навіть Вологодсько-Пермський літопис містить цікаву інформацію про переселенців у ті краї з Києва.

Чимало йдеться про литовсько-руське літописання – загалом недостатньо вивчене на сьогодні, у багатьох своїх моментах загадкове. Ці літописи, з одного боку, близькі до давньоруських, з іншого – нагадують дещо західні хроніки. Автор цілком слушно привертає увагу до численних персонажів цих творів, що діяли на українських землях і, хоч належали до нової вже династії Гедиміновичів, були не менш колоритними, ніж більше відомі князі Рюриковичі. Ще менш відомі широкому загалу молдавські літописи, які містять унікальні повідомлення про запорозьке козацтво, Поділля, Буковину, про взаємини гетьманів з молдавськими господарями, спільну боротьбу проти османської навали.

Найбільше уваги приділено козацькому літописанню XVII-XVIII століть. Автор максимально розширив коло оглянутих пам'яток, включивши до нього не тільки літописи класичного типу, а й щоденники, літописні записки, подорожні описи, біографії тощо. Стисла характеристика змісту окремих пам'яток з авторськими ремарками нагадує мініатюрні історичні новели (діаріуш А.Филиповича чи літописець Дворецьких). Книжка С.Федаки привертає увагу читача до незаслужено забутих друго- і третьорядних постатей нашої історії, що створювали її неповторний фон, робили ще виразнішими відомі постаті авансцени.

Як впливає з книжки, навіть найближче до нас з „літописних” століть – XVIII – представлене в наявних курсах і підручниках досить поверхово, без використання інформації з багатьох цікавих літописів. Чого вартий тільки однотомний щоденник Я.Маркевича – найсолідніше описове джерело з економічної історії тієї доби. А скільки ще загадок містять навіть три найвідоміші козацькі літописи – Самовидця, Грабянки, Величка!

Кожна стаття про літопис (а їх понад двісті) супроводжується широкою бібліографією, де спершу подаються всі публікації даного джерела, потім – найголовніша література про нього. Наприклад:

КРЕХІВСЬКИЙ ЛІТОПИС. Серед рукописів Крехівського монастиря, що поблизу м.Жовкви Львівської області, зберігався „Лімонар сиріч цвітник іже восвятих отца нашего Софронія, патриархи іерусалимского”, переписаний з кнівського друкованого видання 1628 р. Вільні аркуші манускрипту було заповнено різними замітками, зокрема „Кройникою от рож. х-ва для памяти списана бисть”, яка охоплює 1494-1648 рр. Заголовок свідчить, що автор мав намір скласти літопис. Але записки ідуть не в хронологічному порядку. Можливо, їх збирали з різних джерел і не встигли впорядкувати. У тексті нема натяків ні на монастир, ні на церковні справи. За І.Крип'якевичем, автор міг бути шкільним вчителем.

Записки дуже лаконічні. Перші такі: „На Буковині війна 1494. На Буковині війна 1497. Татаре великій 1498. Сокальська битва 1519”. За пізніші роки текст дещо ширший, але ніколи не переходить у розгорнуті оповідання. Увага перш за все до військових подій. Найдавніші записи торкаються Буковини і Покуття. Ряд записів присвячено московсько-польським війнам: 1527, 1537, 1579, 1580. Автор цікавиться астрономічними та іншими природними явищами, згадано комету, землетрус, сарану, пошесть. Фіксовано смерті державців, зокрема Костянтина Острожського, згадано страту Підкови у Львові. Останній запис за 1648 р. такий: „Того ж року війна з козаками велика била і побили козаки ляхов”.

Публікації: Крижановський А. Руська „кройника” з XVII ст. // ЗНТШ. – Т.62. – 1904. – С. 1-3.

Сводная галицко-русская летопись. – Т.1. – С. 34, 50, 95, 100, 102.

Література: Крип'якевич І.П. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – Випуск I. – К., 1964. – С. 67-68.

Крім того, у тексті є багато інтригуючих спостережень та зауважень щодо окремих пам'яток, не обтяжених поки особливою увагою фахівців. Тому книжка сприймається як проспект майбутніх широких досліджень у царині нашого літописання.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. ЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ ПРИКАРПАТТЯ. З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ТОМ ПЕРШИЙ. ДРУГЕ ВИДАННЯ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: НОВА ЗОРЯ, 2002)

Прикарпатський край має цікаву і славу історію. Зосереджена в археологічних, історичних, архітектурних пам'ятках, в пам'ятках літератури і мистецтва, вона відображає складний, повний небезпеки і, водночас, героїзму, шлях розвитку від первісного суспільства до могутньої Галицької держави, від феодално-кріпосницьких відносин до сучасного стану даного регіону.

На преселикий жаль літописні, архівні джерела, що стосуються Прикарпаття, виявлені і досліджені науковцями лише частково, чимало матеріалів, цілих тем

залишаються поза увагою дослідників. Деякі сторінки літопису краю – складової частини історії України – вивчалися різними вченими XIX-XX ст. Польські історики намагалися довести, що економічному, культурному розвитку Галичини сприяла саме польська колонізація його, що почалася в кінці XIV століття. Пізніше, на основі першоджерел, ці домисли були спростовані.

Українські історики минулого порушували окремі аспекти розвитку історичного процесу Прикарпаття. Починаючи з кінця XIX століття, тут проводили археологічні дослідження такі відомі історики-археологи як А.Петрушвич, І.Шараневич, Л.Чачковський, Й.Пеленський, далі – Я.Пастернак. Вони першими почали розкривати тасмніці стольного Галича, відкрили ряд нових археологічних культур.

Вагомий внесок у вивчення історії первіснообщинного ладу і княжої доби Прикарпаття зробили дослідники Львівської археологічної школи М.Ю.Смішко, В.Д.Баран, В.В.Ауліх, О.О.Ратич, Л.В.Вакуленко, Л.І.Крушельницька, І.К.Свєшніков, О.П.Черниш та івано-франківські археологи М.М.Клапчук, Б.П.Томеичук, Б.А.Василенко, І.Т.Кочкін. Результати розкопок зведені в узагальнюючих наукових працях. Проблеми Галицько-Волинської держави піднімалися академіками М.Грушевським, І.Крип'якевичем, В.Пашуто та іншими.

Період історії Прикарпаття XIV-XIX століть довгий час залишався левинченим, хоча тут, незважаючи на посилення гніту українського населення польсько-шляхетськими, а потім австрійськими окупаційними властями, відбувалися важливі події в соціально-економічному, політичному і культурному житті.

Боротьба поневолених селян і міщан за своє соціальне і національне визволення продовжувалася протягом багатьох віків. Про це свідчать кількостілітній рух прославлених в народі карпатських опришків. На цій території жили та діяли такі національні герої України як Муха (XV ст.), Ігнат і Семен Височани (XVII ст.), Олекса Довбуш та спадкоємці його мрії Лук'ян Кобилиця, Мирон Штолоко, Іван Смишнюк, Іван Капушак та багато інших.

Вперше в українській історіографії ці проблеми почав глибоко і систематизовано вивчати уродженець Прикарпаття доктор історичних наук, професор, академік АН Вищої школи України, Заслужений діяч науки і техніки України В.В.Гравовецький. Він кілька десятиріч збирав архівні матеріали, аналізував літературні джерела і за 50-літній період своєї діяльності опублікував понад 1000 наукових праць, основна частина яких присвячена історії Прикарпатського краю з часів феодално-кріпосницького лихоліття (див.: Володимир Васильович Гравовецький. Бібліографічний покажчик. – Івано-Франківськ, 1998; Історик України. Ювілейний збірник на пошану академіка Володимира Гравовецького. До 70-річчя від дня народження. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – С. 217-297).

Про це свідчать фундаментальні праці вченого, що були опубліковані в 50-80-х роках: Народний герой Олекса Довбуш. Історичний нарис. – Львів, 1957; Олекса Довбуш – легендарний герой українського народу. – Москва, 1959; Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. – Київ, 1962; Галич (у співавторстві з П.Арсеничем). – Львів, 1964; Антифеодална боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст. – Львів, 1966; Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – Київ, 1972; Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490-1492 років. – Львів, 1979. Всі вони були схвально оцінені у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

У 1982 році вийшла друком фундаментальна монографія професора В.В.Гравовецького „Гуцульщина XIII-XIX століть. Історичний нарис” (Львів, 1982), яка фактично започаткувала синтетичний виклад історії в регіональному плані однієї

з найбільш цікавих частин Прикарпаття – Гуцульщини. Ця публікація, як і друга, що вийшла в 1989 році під назвою „Нариси історії Івано-Франківська з найдавніших часів до початку XX століття”, свідчить, що їх автор, невтомний дослідник Прикарпатського краю, зробив перші спроби узагальнити історію цього специфічного під кутом зору суспільно-політичного розвитку регіону.

І ось, починаючи із січня 1990 року, на сторінках газети „Прикарпатська правда” під рубрикою „Гомін віків” професор В.В.Грабовецький почав друкувати дослідження історії Прикарпаття. Якщо не враховувати „Історію міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область” (Київ, 1971) та „Назустріч мрії” (Ужгород, 1978), матеріали в яких подавалися вибірково, то ці публікації професора стали першою узагальнюючою працею з історії краю. В 1992-1993 роках були опубліковані академіком Володимиром Грабовецьким два перші томи „Нарисів історії Прикарпаття”.

Автор, спираючись на літописні дані, архівні матеріали, історичну літературу, зумів представити нам першу частину задуманої ним багатотомної історії Прикарпаття.

Перший том книги, присвячений висвітленню історії з найдавніших часів до середини XVII ст. В книзі автор в хронологічно-проблемному плані узагальнює на міцній джерельній основі історію краю у період первіснообщинного ладу, цікаво з'ясовує питання появи слов'янських племен, племінних союзів, життя людей в період Київської Русі IX-XI ст. Нарешті, читач може ознайомитися з економічним, політичним та культурним життям прикарпатців в час могутності Галицької держави, епохи славних віток з династії Ростиславичів і Романовичів.

Перед допитливим читачем зринуть сторінки історії княжої бувальщини Галицької землі, життя і діяльність відомих князів Володаря, Володимирка, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича, Данила Романовича Галицького, Льва Даниловича, Юрія Львовича та його наступників. Чи не вперше так детально подано в книзі життєписи видатних діячів культури XIII століття, за визначенням автора, - „Галицької трійці” – премудрого книжника Тимофія, талановитого різьбяря Авдія і славетного співака Митуси. З цікавістю читаються сторінки історії розвитку писемності, освіти, архітектури в Галицькому князівстві.

Далі автор на цікавих даних джерел і літератури змальовує картину важкого випробування Прикарпаття після упадку Галицько-Волинської держави династії Романовичів в середині XIV століття.

В цей час Галицьку землю загарбали угорські феодалі і заправляли нею за допомогою свого намісника Володислава Опольського.

Після горезвісної Крєвської унії дослідник показує, що в 1387 році Галичину захопила королівська Польща. Вона встановила свій адміністративний поділ і надала сякихтє маєтки в Прикарпатському краю. Цікаво, що в книзі подані перші писемні згадки про населені пункти XIV-XVII століття, які так потрібні вчителю школи, котрий займається вивченням історії рідного краю та любителям-краєзнавцям.

Вчитель, краєзнавець, допитливий турист знайде тут пояснення історико-географічної назви „Покуття”, походження найменувань деяких сіл і міст. Досить докладно подано в книзі соціально-економічну характеристику краю в XV-XVII ст., встановлення кріпосницьких порядків, які поневолили масу колись вільного селянства, міщанства, дрібних бояр. З цікавістю читаються сторінки історії літописних міст Прикарпаття Галича, Коломиї, Снятина, Тисмениці.

Зрозуміло, що автор після економічної і політичної характеристики історії краю показує опозицію поневолених мас проти панівної іноземної верхівки. Це скарги і вєчі селян, які поступово переросли в грізне національно-визвольне повстання в

Галицькій землі 1490-1492 років під проводом народного героя Мухи. Це питання вперше в українській історіографії було опрацьоване професором Володимиром Грабовецьким.

Багаті архівні першоджерела, виявлені Володимиром Грабовецьким у різних архівних фондах Львова, Кисва, Варшави, Кракова, Вроцлава за півстоліття дали змогу автору детально і фахово дослідити історію Прикарпаття XVI-XVII століть.

Читач з фундаментального першого тому монографічної праці зможе довідатися про різні проблеми історії Прикарпаття цього бурхливого періоду. Це – питання заселення прикарпатського краю, соціально-економічні і правові відносини в період розвитку кріпосництва, антикріпосницька боротьба селян і міщан за своє соціальне і національне визволення. З цікавістю читаються сторінки, де йде мова про колоритний опришківський рух, перебування запорізьких козаків на Прикарпатті (1613 р.), татарські напади. Особливо цінним є висвітлення об'єктивної історії рогатинської бранки Насті Лісовської – Роксолани, яка в більшості відома з легенд. Автор на першоджерелах вперше, за відомим вченим-сходознавцем А.Кримським, розкривав невеличкую долю українки з Рогатина.

Відомий історик України В.Грабовецький порушує питання про стан культури на Прикарпатті в XVI-XVII століттях, де вказує на навчання прикарпатських українців в європейських університетах, діяльність у Львові Юрія Рогатинця, як члена Львівського культурно-освітнього церковного братства, походженням з Рогатина.

В монографії згадано про славнозвісну Стратинську друкарню та її діяча, відомого друкаря і гравера Памво Беринду, а також і його талановитий твір „Лексикон славенороский”.

Завершує академік свою працю дослідженням Прикарпатської Хмельниччини вікопомних 1648-1654 років. Раніше вчений опублікував з цієї проблеми ряд глибоконаукових монографій, брошур, розвідок, в яких висвітлюється діяльність таких народних героїв з Прикарпаття, як Семен Височан та Іван Грабівський. З книги академіка видно, що це була справжня галицька козаччина, яка вже тоді свідчила про історичні витоки української державної соборності та національно-визвольних змагань, що наочно проявлялося у показаченні галицького люду та утворенні у раді прикарпатських міст українського міського самоврядування.

Академіка В.В.Грабовецького цілком справедливо можна назвати сучасним літописцем Прикарпаття, без публікацій якого важко уявити сьогоденний розвиток історико-краєзнавчої науки. Він неодмінно відгукується на всі найважливіші історичні події, став натхненником й організатором проведення проблемних науково-теоретичних та практичних конференцій.

Познайомившись з пропонованою книгою, читач зможе поповнити свої знання з історії рідного краю, збагатитись першоджерелами нашої духовності, більш глибоко усвідомити витоки свого прабатьківського коріння, рідного порогу.

Вихід першого тому 3-томного видання ілюстрованої історії Прикарпаття є поки що єдиним такого роду дослідженням серед регіонів України. Цінним є і те, що книга багата на ілюстрації і, особливо автентичні мініатюри, грав'юри, ксерокопії документів, подано також унікальні карти і схеми. Це видання виконане на високому поліграфічному рівні у відомому на Прикарпатті видавництві „Нова Зоря”.

УЖГОРОД. ФОТОАЛЬБОМ / М.БАСАРАБ, В.НЬОРБА (УЖГОРОД, 1997)

Історія Ужгорода – одного із найстаровинніших міст в Україні та Європі, бере свій початок у сивій давнині. Уже в часи палеоліту на території нашого міста проживали перші люди – неандертальці. У період раннього середньовіччя Ужгородський грод був центром західної частини Закарпаття, а в IX столітті перетворився у містечко. Тобто, у той час, коли Київська Русь сформувалась у могутнє державне утворення Східної Європи, Ужгород уже існував.

З приводу походження назви міста як у минулому, так і тепер, ведеться чимало диспутів, однак, остаточного висновку все ще не зроблено. Сучасна ономастика розглядає назву міста Ужгород як слов'янський композит, похідний із гідроніма „Уж” та апелятива „город” (місто). Тобто, Ужгород – місто над Ужем. Поряд з цим збереглася угорська назва міста – Унгвар. „Унг” є результатом перекладу на латинь слов'янського „Луж” (лужа, калюжа, болото, багно). „Вар” у наших предків Дунайської прабатьківщини мало значення „хрань”, „охорона”, „зварення во єдино”. „Вар” походить від божества „Варуна”, що охороняє небесну Вару від усього лівого, тобто від зла, від міфологічного царя Лая (лівий). Однак необхідно пам'ятати і той історичний факт, що племена угрів до середини XI століття ще не зуміли підкорити собі Закарпаття і Ужгород, які були найвіддаленішими південно-західними укріпленими пунктами староруської держави. Незважаючи на спробу князя Лаборця дати відсіч уграм, останні перемогли, вбивши багато воїнів та їхнього ватажка. Не випадково, що усна народна творчість називає Лаборця „славним князем”, захисником рідної землі.

Незважаючи на те, що вся територія нашого краю з Ужгородом була захоплена Угорщиною, історія міста зафіксувала факти, коли давньоруські князі повертали його у лоно своєї держави. Протягом 1281-1321 років Ужгород, як і ряд інших закарпатських міст, входив до складу Галицько-Волинського князівств, очолюваного сином Данила Галицького Левом – „наймогутнішим із нащадків Данила”. Лише за правління Юрія Львовича, скориставшись слабкістю Галицько-Волинської держави, угорці зуміли повернути собі Ужгород.

XIV-XVIII століття – складний період в історії Ужгорода. Хоча в 1430 році місто одержало привілеї від короля, однак продовжувало залишатися невеличким за територією і населенням. У 1514 році ужгородці взяли активну участь у селянській війні під проводом Д.Дожі, за що угорський уряд назвав Ужгород „бунтарським містом”. Цей свій бунтарський дух ужгородці виявили наприкінці 1648 – на початку 1649 років, коли біля мурів Ужгородського замку з'явилися загони запорізьких козаків під проводом Богдана Хмельницького. Ужгородці не залишилися осторонь під час національно-визвольної війни 1703-1711 років під керівництвом Ференца Ракоці II. З приходом у 1711 році до Ужгорода австрійського війська, місто було пограбоване і сплюндроване, розорене і спалене. Лише з другої половини XVIII століття починається відродження Ужгорода. Певний вплив на розвиток міста справили реформи Марії-Терезії та її сина Йосифа II. Із політичних подій першої половини XIX століття найбільший вплив на Ужгород справила революція 1848-1849 років в Угорщині. Ужгородцям imponували революційні гасла „Геть монарха!” і „Свободу народам!”, скасування кріпацтва, цензури і введення демократичних свобод. Близько двох тисяч жителів Ужгорода та навколишніх сіл влилося до лав національної гвардії. Незважаючи на поразку революції, ужгородці добилися

визнання руської (української) мови обов'язковим предметом, відкриття в місті руської гімназії.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століть Ужгород перетворився у відомий європейський культурний центр, який дав світовій культурі А.Бачинського, І.Базиловича, І.Пастеля, В.Довговича, І.Фогорашія, М.Лучкая, Ю.Гуцу-Венеліна та багатьох інших. Чимало закарпатців, які свого часу закінчили навчальні заклади в Ужгороді, викладали у найпрестижніших університетах Львова, Києва, Петербурга, ряду європейських країн. Тривалий час в Ужгороді жили і творили „батько закарпатського національного відродження” XIX століття Олександр Духнович і славетний педагог, культурний і політичний діяч краю нашого століття Августин Волошин – перший президент незалежної Карпато-Української держави.

8 травня 1919 року Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Доля краю вирішувалася на Паризькій мирній конференції. 10 листопада 1919 року її учасники вирішили включити Закарпаття до щойноствореної ЧСР, а 18 листопада І.Брейха був призначений тимчасовим адміністратором краю. Ужгород став столицею Підкарпатської Русі, що значною мірою вплинуло на господарський розвиток і культурне життя краю. У місті діяли товариства „Просвіта” та імені О.Духновича, понад тридцять партій. Протягом міжвоєнного періоду в Ужгороді творили видатні культурні діячі краю А.Волошин, В.Греңджа-Донський, С.Сабол (Зореслав), Ю.Шереґій та десятки інших. Значний вклад у розвиток освіти й культури міста внесли О.Олесь, С.Черкасенко, О.Ольжич, В.Бірчак.

11 жовтня 1938 року було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій, однак уже 26 жовтня закарпатський прем'єр був заарештований як агент Угорщини і новий кабінет очолив А.Волошин – лідер українського напрямку в краї. Однак політична ситуація на Закарпатті різко змінилася після рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Згідно з ним, на користь Угорщини відійшли Ужгород, Мукачево та Берегово та прилеглими до них районами. А.Волошин був змушений перенести столицю Карпатської України до Хуста. У цьому древньому місті 15 березня 1939 року проходив Сойм, який проголосив Карпатську Україну незалежною державою. 18 березня ця територія, незважаючи на героїчний опір її захисників, була окупована військами гитлерівської Угорщини.

11 листопада 1938 року угорські війська ввійшли в Ужгород. У місті була ліквідована багатопартійна система, яка сформувалася за часів Чехословаччини. Натомість вслякко підтримувалась діяльність різноманітних угорських та проугорських партій, товариств.

27 жовтня 1944 року в Ужгород увійшли війська 4-го Українського фронту, а після рішення з'їзду Народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 року про возз'єднання з Україною, 22 січня 1946 року Закарпатська Україна була реорганізована в Закарпатську область, а Ужгород став обласним центром. Суспільно-політичне і культурне життя Ужгорода за п'ятдесят років радянської влади нічим не відрізнялося від життя інших обласних центрів України. Жителі Ужгорода радо сприйняли звістку про державний суверенітет України та проголошення її незалежною державою.

ОРОС О. ЗАПОЧАТКУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ ПРИ ГРУШІВСЬКОМУ МОНАСТИРІ (УЖГОРОД, 1995)

Ім'я Олександра Ороса добре відоме не тільки на Україні, але й за її межами. Його знають, перш за все, як відомого політичного діяча. колишнього політв'язня і талановитого науковця. "Він належить до тих сильних особистостей, - писав один з біографів, - для яких чавунна зрівнялівка розвинутого соціалізму була особливо тяжкою. Замість активної діяльності - фанфари пустопорожніх лозунгів, замість свободи-всесилля КДБ, замість "добробуту народу" - ситий комунізм для окремих людей...". Олександр Орос все своє життя боровся і продовжує боротися з цим злом...

Олександр Михайлович Орос народився 24 лютого 1933 р. в селі Стеблівка на Хустщині у багатодітній сім'ї православного священика. Пізніше він так напише про свої пройдені "університети": "Раннє дитинство моє пройшло у "благословенні" часи масариківської демократії, які дехто нині намагається оголосити "золотим віком". Я, особисто, увесь цей "золотий вік" проходив босоніж, хоч сім'я наша за тогочасними мірками вважалася заможною. У десятирічному віці вступив до Хустської гімназії, згодом продовжив навчання у Великобичківській середній школі, яку закінчив у 1950 році". На цьому він не зупиняється і настирливо готується до вступних іспитів на лікувальний факультет Львівського медінституту. Однак, юнак не врахував вплив факторів, які тоді вирішували все: соціальне походження та "націоналістичні переконання". Двері престижного галицького вузу перед ним були закриті. Надія Кушко у статті "Гіркий присмак свободи", присвяченій 60-й річниці від дня народин О.Ороса, писала, що "Львів початку 50-х мавив сподіваннями на швидке національне визволення. Настрої ці живилися чутками про відчайдушні авантюри "лісових хлопців" із УПА, і студенти самі готувалися до майбутніх боїв: майже у кожного була зброя, у пику стукачам хлопці співали вечорами "Ще не вмерла Україна", "Червону калину", стрілецькі пісні. Така атмосфера панувала і в лісотехнічному інституті, куди вдалося вступити Олександрові... До кінця навчання студент Орос вважався одним із кращих в інституті. Однак "червоного" диплома не одержав: було враховано всі згадані фактори" (Карпатська Україна.-1994.-11 лютого). Після закінчення вузу працював в Ужгороді, а в 1963 р. вступив до аспірантури Московського інституту будівельних матеріалів. 1969 року успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук. Здавалося б, що молодого вченого чекала перспектива в науковому плані, але... на вимогу працівників столичного КДБ Олександр Орос повинен був за 48 годин залишити Москву. "Рицарі плаща і кинджала" хотіли позбутися неблагоннадійного вченого, який написав кілька листів на радіо "Свобода" і "Голос Америки", де розповів про нещастя, що відбувалися в Радянському Союзі. Під час сумнозвісних подій 1968 року в Чехословаччині О.Орос однозначно заявив: "Я не бажаю бути офіцером заласу окупаційної армії". Так, доля його була вирішена остаточно...

Проживаючи в древньому Ужгороді, О.Орос працював у різних будівельних організаціях. Так продовжувалось до 1972р. Олександр Михайлович пригадував: "У 1972 році був вперше заарештований за антидержавну політичну діяльність. І хоч незабаром звільнили за брак доказів, цей арешт коштував мені роботи - у 1974 році я позбувся останнього місця праці. Живучи з випадкових заробітків, досліджував історію нашого краю, зокрема, зробив ґрунтовне дослідження "Чому українців тільки сорок мільйонів", яке, безумовно, не могло тоді буги опубліковане. В цей же час

почалася кропітка робота над історією книгодрукування на Закарпатті. Ця робота забирала багато фізичних і матеріальних сил, доводилося працювати над складними старослов'янськими текстами по 10-12 годин на добу. Як наслідок багаторічної роботи з'явилася унікальна праця Олександра Ороса "Започаткування слов'янського книгодрукування при Грушівському монастирі". Наука дуже багато втратила, що нагода опублікувати її в повному обсязі трапилася тільки в 1995 р. Широкий читачський загал ознайомлений тільки з фрагментами праці О.Ороса, які були опубліковані в окремих збірниках та інших виданнях (Детальніше див.: Орос О. Слідами Грушівської друкарні // Календар "Просвіта" на 1991 рік - Ужгород, 1992. - С. 40-44; Його ж: Орос О. Слідами Грушівської друкарні // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура". - Ужгород, 1993. - С. 373-383). Тепер, шанований читачу, ти маєш присмугу можливість детально ознайомитися з книгою, яка пролежала добрий десяток років у небутті, і яка змусить багатьох фахівців переглянути свої дотеперішні висновки.

В 1982 р. О.Орос був вдруге заарештований за сфальсифікованими КДБ звинуваченнями. В 1988 р. він був звільнений за амністією. Повернувшись до рідного краю, організував Закарпатську організацію Української Гельсінської Спілки, яка пізніше перетворилась в Українську Республіканську партію, але через внутрішньопартійні негаразди змушений був залишити цю організацію, яка поступово перетворювалась на слухняну захисницю корумпованої влади. Нині працює головою обласної організації Української Консервативної Республіканської партії.

Дане дослідження має велику вагу для української культури. Воно плід багаторічної роботи О.Ороса над дослідженням проблеми початків книгодрукування на Закарпатті. Автор наводить неспростовані докази існування друкарні при Грушівському монастирі у другій половині XV століття. Отже, не москвит Іван Федоров приніс просвітництво на територію сучасної України, а тут вже в цей час існувало і активно діяло давнє і могутнє мистецтво творіння книги. Питання далі політичне. Не випадково проти цього твердження так активно виступали радянські вчені, і тому так довго і важко дане дослідження пробивало собі дорогу у світ.

Це складне питання порушувалось вже не раз, його історіографія налічує десятки праць, в яких більшість авторитетних вчених схилилися до думки, що друкарня в Грушівському монастирі все ж існувала. Вперше про неї згадується в науковій літературі М.Лучкаєм у другому томі "Історії карпатських русинів". Неодноразово про друкарню згадували у своїх працях А.Крालицький, А.Балудянський, А.Петрушевич та інші історики, які досліджували історію Закарпаття. У 1942 р. побачила світ стаття Г.Стрипського "Чи була друкарня в Грушіві?". Проте автор намагався розв'язати цю проблему без серйозного вивчення та аналізу матеріалу, без дослідження усіх "за" і "проти".

Отже, все-таки, чи була друкарня в Грушеві? Загальновідомо, що на території Закарпаття існувала велика кількість монастирів - центрів духовного і культурного життя краю. Тільки на території Тячівщини у великих населених пунктах діяли Занізьський монастир (Угля), Вормізьовський (сучасне Руське Поле) та Бедєвянський. І сьогодні немає ніяких підстав не вірити М.Лучкаєві чи А.Балудянському, які спирались у своїх твердженнях на певні джерела. А.Крालицький перерахував навіть книги, видані цією друкарнею. Вважаємо, що у XV-XVIII століттях таких невеличких монастирських друкарень у середній Європі існувало чимало. То, чому ж вона не могла бути в Грушеві? Адже, в цьому була потреба православного населення Закарпаття. Крім того, Грушівський монастир тривалий час був осідком єпископату, в юрисдикцію якого входила Пряшівщина

(Східна Словаччина) та румунська частина Мараморощини. Велика кількість книг, виданих у XV-XVIII століттях до нашого часу не збереглася, або існують в одному чи кількох примірниках. Загарбники та колонізатори приходили на закарпатські землі з вогнем і мечем. Мечем забирали життя, вогонь мав знищити пам'ять народу, його душу, його невіддільне слово. І горіли книги...

І ось після безнадійних, здавалося б, висновків багатьох вчених щодо Грушівської друкарні та її книг, О.Орос повернувся до першоджерел. Основним критерієм для нього став постулат: друкарня в Грушеві існувала, видавала книги, оже їх треба шукати! Не може бути, щоб не збереглося жодних слідів! О.Орос поставив Грушівську друкарню в контекст початків слов'янського книгодрукування. Це дало добрі наслідки. Можна тільки широко позаздрити енергії і настирливості О.Ороса в його пошуках. Врахуймо, що працювати доводилось в умовах постійного цькування і переслідування. А втім, О.Орос має високу для таких пошуків ерудицію, показав глибоке знання історії, виявив належну критичність в оцінці вже існуючих доказів. Над ним не тяжіють авторитети в науці.

Праця Олександра Ороса є науковим дослідженням, тому нас цікавить не її літературний бік, а докази, які він наводить, висновки, до яких він прийшов. Автор досяг поставленої мети, хоч і далі продовжує пошуки. Він зробив усе, що міг, не будучи професіоналом-мовознавцем і палеографом. О.Орос навів значний науковий фактаж, проаналізував його і прийшов до велими переконливих висновків. У майбутньому О.Орос планує розширити свої пошуки про всі гіпотетичні центри книгодрукування на Закарпатті та їх зв'язки з подібними центрами в Європі. Не випадково О.Орос проводить у своєму дослідженні думку про те, що так звані краківські друки Швайпольта Фіюля вийшли з Грушівської друкарні та остаточно доказав, що то була краківська підробка.

Спостереження О.Ороса з цього приводу тонкі й дотепні. Він звернув увагу на складну проблему протографу краківських інкунабул: який рукопис послужив для друкування книги? Таким зразком є рукописний Октоїх, що походить із Грушівського монастиря і зберігається нині у фондах Закарпатського краєзнавчого музею. О.Орос відзначає: "Знайдений нами рукописний Октоїх є оригіналом Октоїха Фіюля". В.Микитась у своєму описі "Давні книги" датував цей рукопис XVIII століттям, оскільки не мав уявлення про техніку написання, шрифт та використаний папір для рукописних і друкованих книг XV-XVII ст.

О.Орос також доводить, що краківські безвихідні Тріодь пісна і Тріодь цвітна теж побачили світ у Грушівській друкарні, а першоджерелами для їх друкування послужили рукописні книги, написані там же у XIV-XV ст. Цю думку він детально аргументує. Порівняння гравірувальних ініціальних літер і краківських інкунабул та рукописних книг із Закарпаття, а також вжиті слова місцевого діалекту (Мукачівський Псалтир, Мінея, Апостол) - неспростовно доводить приналежність цих книг до закарпатської акваторії. О.Орос доводить, що в Грушеві працювала безіменна друкарня, яка випускала книги без вихідних даних. Він добре оперує тим матеріалом, який пов'язаний з початками слов'янського книгодрукування, і нам здається, що його гіпотеза дуже близька до істини.

На серйозну увагу заслуговує повідомлення О.Ороса про виявлення "Молитвослова", надрукованого між 1655-1670 роками в Грушівській друкарні. До речі, про цей "Молитвослов" згадував А.Крालицький та деякі інші вчені як про грушівське видання. Над розширенням і поглибленням опрацьованого матеріалу Олександр Орос продовжує працювати. Хочеться вірити, що він нарешті одержить доступ до необхідних архівних матеріалів в нормальних правових умовах.

Передмова до книги: Орос О. Започаткування слов'янського книгодрукування при Грушівському монастирі.-Ужгород, 1995.-С.3-8.

СМОЛІЙ В., СТЕПАНКОВ В. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ (К.: ЛИБІДЬ, 1995)

"У середині XVII ст. на арену суспільно-політичного життя Східної та Південно-Східної Європи під акомпанемент гарматного гуркоту рішуче виступила мало кому відома до того людина, діяння котрої, за словами одного із сучасників, швидко звернули "на себе очі всіх народів". А через 10 років по тому вона пішла з життя, будучи - знову ж таки за висловом свідка тодішніх подій - "ушлавленою між монархами". Звали цю людину Богдан-Зіновій Михайлович Хмельницький". Так починається нове наукове дослідження, яке, безперечно, є фундаментальним, академіка Валерія Смолія і професора Валерія Степанкова "Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет".

Про Богдана Хмельницького вийшла величезна кількість праць. Солідні дослідження про його життя та багатогранну діяльність належать перу видатних українських вчених М.Костомарову, В.Антоновичу, М.Грушевському, І.Крип'якевичу... Однак, з часу появи монографії І.Крип'якевича "Богдан Хмельницький" пройшло понад сорок років і, безумовно, українська історіографія не тупшувалася на місці. Вже один той факт, що до кінця 80-х років було захищено з даної проблеми кілька докторських і близько 18 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій та брошур, понад 350 статей і повідомлень, є доказом цього твердження.

Необхідно погодитися з слушною думкою В.Смолія і В.Степанкова, що "головна увага в наукових дискусіях навколо подій Хмельниччини зосереджувалась й досі зосереджується на питанні про роль в історії України далеко не найважливішої політичної спадщини Богдана Хмельницького - договору з Московією 1654 р. Однак при цьому мало хто прагнув з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, сутнісні мотиви, що зумовлювали саме такі, а не інші рішення гетьманського уряду. Вочевидь, цей підхід не можна визнати за об'єктивний в усіх відношеннях". На відміну від своїх попередників, автори рецензованого дослідження глибоко переконані, що "з огляду на реалії нинішнього суспільного життя Української держави вкрай необхідно подати на розсуд найширшого громадського загалу гранично правдиву, зважену в усіх деталях, документально-обґрунтовану картину тієї конкретно-історичної обстановки, в котрій відбувалося укладення конфедеративного союзу Московії з Україною".

В.Смолій та В.Степанков визнаючи, що вони далекі від думки про остаточну вичерпність всіх аспектів їхнього дослідження, разом з тим, чітко визначили головні завдання праці. "Ми прагнули, - констатують вчені, - по-перше, розглянути всі сторони діяльності гетьмана в їхньому нерозривному взаємозв'язку, а по-друге, подати розвиток подій на його життєвому шляху в точній хронологічній послідовності (останньому ми надаємо особливого значення, оскільки вважасмо, що лише за такої умови відкривається можливість з'ясувати внутрішню логіку, мотивацію тих або інших чинників і дій Богдана Хмельницького, простежити динаміку еволюціонування його поглядів)". Як бачимо, складні завдання поставили перед собою автори "Богдана Хмельницького". Однак, впевнено стверджуємо, що вони з ними успішно впоралися. Перед нами узагальнююче дослідження (саме такіх сьогодні не вистачає), написане на основі величезної кількості архівних та

опублікованих джерел. Додамо, що автори використали 463 монографії, брошури, статті та повідомлення.

Безперечно, чільне місце в монографії В.Смолій та В.Степанкова займає визвольна війна українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти Польщі. Відразу відзначимо, що саме ці автори вперше в історіографії створили нову періодизацію війни, яку аргументовано обґрунтували на сторінках монографії "У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст." (Київ, 1992). Ними ж вперше введено нове визначення назви війни, як національної революції. Підсумовуючи перші перемоги Хмельницького, В.Смолій і В.Степанков слушно зауважують: "В цілому ж здобуті Богданом перемоги, а також його гнучкі й далекоглядні політичні заходи створювали сприятливі умови для розвитку національно-визвольної боротьби народних мас України, переростання її в національну революцію". Заслугує на увагу також висновок авторів, що "грандіозні події 1648 р. стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей національно-визвольної боротьби, хоча, на превеликий жаль, це переосмислення сталося не до Замостя, а дещо пізніше - наприкінці 1648 та на початку 1649 рр."

Ще автор "Історії війни поляків проти Польщі" француз П'єр Шевальє порівнював Б.Хмельницького з О.Кромвелем, а інший француз Проспер Меріме заявляв, що гетьман "був утіленням справжнього козацького рицаря". Автори "Богдана Хмельницького" аргументовано довели, що Українська національна революція мала чимало спільного з Нідерландською революцією 1566-1609 рр. та війною за незалежність у Північній Америці 1775-1783 рр. До того ж, "характерно, що апогей Української національної революції збігся у часі з початком другої громадянської війни в Англії, спалахом сильного антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції, повстанням австрійських селян".

Актуальні проблеми розглядають автори в четвертому розділі "Володар України", де йдеться про Зборівський мирний договір Хмельницького з поляками, в результаті якого гетьман "добився автономії для української державності, залишивши тим самим собі шанси в дальшій боротьбі за незалежність". Звичайно, Хмельницький не завжди був послідовним, нерідко допускав тактичних помилок і прораханків. Однак, вірно підмітили В.Смолій та В.Степанков, український гетьман "першим із політичних діячів не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічноукраїнські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети".

...Берестечко. У 1954 р. в Мюнхені Ю.Тис-Крохмалюк видав свою військово-історичну студію "Бої Хмельницького", в якій не досить аргументовано зауважив: "Ні Хмельницький, ні старшини, ні теж козацтво не почувалися переможеними після Берестечка". Більш близьким до істини був І.Свешніков, який у монографії "Битва під Берестечком" (Львів, 1993) визнав поразку, однак відзначив, що "Берестецька невдача не зломил козаків і вони знову згуртувалися довкруги свого вождя - гетьмана Богдана Хмельницького, в особі якого бачили борця за здійснення народних прагнень". В.Смолій і В.Степанков об'єктивно оцінили наслідки Берестечка: "Отримавши повідомлення про дві великі поразки українського війська, а також про наступ польської і литовської армій, Хмельницький, як ніхто інший, зрозумів усю катастрофічність ситуації. Мало того, що політика хана остаточно перекреслила його плани добитися створення незалежної Української держави, на терези історії була поставлена сама доля козацького стану. Його ліквідація збройними силами Речі Посполитої мала б, без перебільшення, найгіршіші

наслідки для українського народу... Навряд чи можна було знайти хоча б одну людину тверезого розуму, котра б вірила в можливість успішної боротьби з ворогом. Та, на щастя України, такою людиною виявився Богдан Хмельницький. Швидко подолавши розпач, він з небаченою енергією взявся за формування нової армії". Незважаючи на те, що становище Б.Хмельницького продовжувало залишатися складним, йому вдалося добитися ліквідації пригнобленого Білоцерківського догвору 1651 р., відновити козацьку державу в межах Брацлавської, Київської та Чернігівської воєводства. Вдалося також витворити модель соціально-економічного ладу, яка відкривала перспективи для розвитку продуктивних сил, формування української нації, піднесення культури й національно-політичної самосвідомості. Продовжувалось утвердження самодержавних рис гетьманської влади. Хмельницький, будучи тверезо мислячим політиком-реалістом, розумів, що в подальшій боротьбі проти поляків без союзника не обійтись. І таким союзником стала Росія...

"Міра відповідальності" - така влучна назва чергового розділу монографії В.Смоля і В.Степанкова, в якому йдеться про розвиток українсько-російських політичних відносин та рішення Переяславської Ради. Не будемо вдаватися до деталізації, а зупинимось тільки на оцінці її дослідниками. Автори праці переконливо довели, що "цей крок, зроблений українським урядом за обставин, що склалися на 1654 р., в цілому, на наш погляд, був політично виправданим, бо, по-перше, згідно з укладеним договором удалося майже цілком зберегти самостійність щодо створеної національної держави, по-друге, внаслідок узятото Росією зобов'язання (у формі підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького) не втручатись у внутрішні справи козацької України та спільної з Росією православної віри українське населення позбавлялося національно-релігійного гноблення, й, нарешті, по-третє, створення конфедерації з російською державою давало Хмельницькому єдину можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під своєю булавою. Реалізація цього політичного плану... давала б правителям України можливість мати в своєму розпорядженні щонайменше 100-тисячну армію, яка б виступала серйозним гарантом дотримання взятих на себе російським урядом зобов'язань. Саме в цих аспектах вбачаємо позитивне значення Переяславської ради для України".

Цікавими є думки істориків про перспективи розвитку Української держави в складі Росії: "Можемо лише зазначити, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів-власників маєтків, кріпацтва, панщинної системи господарства, особиста свобода основної маси селян і їхні міцні права на володіння землею, потенційні можливості еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міське самоуправління тощо) були часто діаметрально протилежними, й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаганнями козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької держави. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політичних спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало". Виходячи з цього, важко погодитися з висловлюваннями П.Куліша, що очолювана Хмельницьким війна була "національною катастрофою" і з розпачем Великого Тараса, який нарікши

Хмельницького "нерозумним сином", звинувачував гетьмана у всіх бідах, зокрема у союзі з Росією. Хмельницький, твердо зваживши своє становище, вибрав менше зло.

Описуючи події 1654-1655 рр., В.Смолій та В.Степанков підсумували, що літньо-осіння кампанія українсько-російського війська в Україні завершилася успішно. Під час цих подій Хмельницький "виявив себе тонким політиком, який послідовно втілював курс на включення до складу козацької держави всіх українських земель. Він поводився як її правитель: міцно тримав у своїх руках розв'язання всіх внутрішніх проблем, проводив активну зовнішньополітичну діяльність". Така політика була не до вподоби російській знаті. Та й сам Хмельницький бачив, що Росія все більше втручається у внутрішні справи країни. Наближувалась конфронтація...

Подіям осені 1655-1657 рр. присвячений завершальний розділ монографії В.Смолія і В.Степанкова "Проти течії". До останньої хвилини свого життя (помер 27 липня 1657 р. о 5 годині ранку від крововиливу у мозок) Б.Хмельницький продовжував проводити курс на створення Української держави у формі спадкового гетьманства. Чому саме такою мала бути форма правління? Дослідники вважають, що "ю-перше, політична історія козацької України другої половини XVII ст. засвідчила повну неспроможність олігархічної форми управління успішно розв'язувати проблеми розвитку держави. Саме за неї виникли найсприятливіші умови для руйнівних процесів отаманства, анархо-охлократизму, іноземного втручання у внутрішні справи козацької України. По-друге, ця ж історія промовляє, що всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно, керуючись потребами добитися внутрішньополітичної стабілізації й ефективного функціонування державного механізму, приходили до думки про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавства, запровадження її спадковості". З такими міркуваннями істориків варто погодитися.

Історична заслуга Богдана Хмельницького перед Україною полягає в тому, що незважаючи на вороже оточення, він до останнього подиху дотримувався "генеральної лінії" свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення і створенні незалежної Соборної Української держави". Не виникає жодних сумнівів, що монографія В.Смолія та В.Степанкова "Богдан Хмельницький", написана на основі величезного монографічного масиву, є унікальною працею про славного сина України і займе чільне місце не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії.

СМОЛІЙ В., СТАПАНКОВ В. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ЕВОЛЮЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЇ (К.: АЛЬТЕРНАТИВИ, 1997)

Вчені Національної Академії Наук України порадували українського читача новою працею, неординарною і цікавою з усіх поглядів. Мова про монографію директора Інституту історії України академіка Валерія Смолія і професора Валерія Степанкова "Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації" (Київ, 1997). Відомі історики вперше зробили спробу узагальнюючого висвітлення основних аспектів названої проблеми, розглянувши її у нерозривному зв'язку з боротьбою за реалізацію української державної ідеї впродовж XVII-XVIII століть як найширшого загалу народних мас, так і еліти суспільства.

Перший розділ монографії - "Утвердження наріжних принципів державної ідеї в період найвищого розвитку національної революції (1648-1657 рр.)". Зробивши невеликий екскурс у минуле, дослідники констатують, що "в умовах відсутності

незалежної держави і втрати елітою ролі виразника й захисника національно-політичних інтересів українського народу його самосвідомість протягом XIV-XVI століть розвивалася досить повільно". Навіть напередодні 1648 р. рівень національної свідомості народу залишався низьким. Причому, відзначають автори монографії, "це відставання розвитку національно-політичної свідомості від процесу державотворення в козацькому регіоні не було випадковим...". Таке становище пояснювалося тиском обставиною, що "упродовж віків свідомість пересічного українця формувалася виключно на побутовому, культурному й релігійному рівнях при майже повній відсутності впливу національно-державних чинників".

Перелом настав у період національної революції, яка почалася в 1648 р. Хоча, стверджують історики, "на початковому етапі революції (січень-травень 1648 р.) Б.Хмельницький та його соратники не висували програми боротьби за незалежність України, а спромоглися сформулювати лише ідею політичної автономії для козацької України, що однаково було помітним успіхом у становленні національної державної ідеї". Національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва не "доросла" до сприйняття навіть ідеї автономізму. Після цих міркувань відомих учених можемо собі уявити, як важко було Б.Хмельницькому "послідовно й неухильно проводити курс на зміцнення гетьманського... начала в політичному розвитку України". Опрацювання величезної кількості джерел, їх співставлення та узагальнення дало можливість В.Смолю та В.Степанкову припустити, що "протягом кінця 1648-першої половини 1649 рр. відбувається вироблення ним (Б.Хмельницьким – М.В.) основних принципів української державної ідеї".

Оцінюючи Збаразько-Зборівську кампанію, автори, не заперечуючи її успішного розвитку, поряд із тим визнали, що її політичні наслідки "засвідчили цілковиту неспадчу намірів Б.Хмельницького домогтися створення незалежної соборної держави". Однак, незважаючи на це, "одержана автономія дозволила українському урядові продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї". Щодо оцінки договору Б.Хмельницького з Росією 1654 р., то він, вважають історики, "виступав у свідомості національно-політичної еліти наступних поколінь найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України". Протягом другої половини 1655 - першої половини 1657рр. "через політичні акції уряду неухильно проводилася ідея необхідності домогтися соборності Української держави". Отже, саме в 1648-1657 рр. "у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив: уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені генієм великого гетьмана". У другому розділі йдеться про вплив соціально-політичної боротьби та геополітичного фактора на процес реалізації державної ідеї в 1657-1676 рр. У той час різко загострилася соціально-політична боротьба і посилювалися втручання у внутрішні справи України сусідніх держав. Ці фактори, безумовно, відіграли вкрай негативну роль у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в свідомості еліти й основних прошарків і соціальних груп суспільства, так і в її реалізації. Немаловажне значення мав і той факт, що гетьман І.Вигovskyй на відміну від Б.Хмельницького, який сприяв зміцненню прерогатив гетьманської влади, "обрав курс на розбудову нової форми правління - олігархічної республіки..., що вело до послаблення центральної влади, а відтак до посилення на місцях самовладдя старшини та охлократично-анархічних настроїв серед поспільства". В.Смолю і В.Степанков вважають, що останню спробу змінити перебіг політичної боротьби в Україні на свою користь зробив гетьман П.Дорошенко. Однак у 1676 р. його війська капітулювали перед російською армією під Чигирином, що свідчило про завершення національної революції. Українському народові не вдалося добитися створення в

етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави. Незважаючи на поразку, національна революція мала велике історичне значення.

У 1676-1715 рр., тобто після поразки революції, "значно посилюється процес кризи державної ідеї, зі змісту якої майже цілковито зникають принципи незалежності Української держави та її соборності. Вони змінюються положенням про автономію козацької України... та об'єднання в її традиційних межах Лівобережної та Правобережної України". У вказаний період "державна ідея не знаходила активної підтримки з боку як більшості еліти, так і решти українського населення, хоча вони й симпатизували їй. Спроби Мазепи та П.Орлика добитися возз'єднання козацької України й утвердження її державної самостійності не увінчалися успіхом. На 1715-90-ті роки XVIII ст. припадає посилення реакції. Зазнали поразки як визвольна боротьба мас у Правобережній Україні, так і несміливі політичні зусилля старшини Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя відстояти права автономії". "І все ж, - підсумовують дослідники, - добитися основного ворогам України не вдалося - пам'ять про існування самостійної козацької держави та її героїчну боротьбу і далі зберігалася в свідомості народних мас, вона живила патріотичні почуття національно-свідомої старшини, шляхетства, чиновників та інтелігенції".

Вихід у світ монографії В.Смоля і В.Степанкова, на нашу думку, є не тільки вагомим внеском у розвиток вітчизняної історіографії. Немаловажне значення має й те, що вона з'явилася тепер, коли український народ будує свою власну державу, за яку віддали життя кілька поколінь борців за волю.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. БИТВА ПІД КОНОТОПОМ 1659 Р. – СЛАВНА СТОРИНКА В ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ІВАНО- ФРАНКІВСЬК, 2004)

Тієї слави козацької
Повік не забудем!

Здається, цей крилатий поетичний вислів нашого Кобзаря відноситься і до тих науковців-істориків України, які в своїй творчості постійно порушують проблематику нашої української козащини, хмельниччини, гайдамаччини, що вписані в золотий літопис багатотисячолітньої історії України.

До таких літописців козащини по праву належить ім'я мого вчителя – академіка Володимира Грабовецького. Він, починаючи із своєї першої статті „Там, де проходив Богдан Хмельницький” (1953) і кінчаючи однією із найбільш фундаментальних монографій „Запорізьке козацтво в історії Західної України XVI-XVIII ст.”, яка недавно вийшла з друку, висвітлює історичні сторінки козащини в період середньовіччя і нового часу.

В науковому доробку вченого понад 80 наукових і науково-популярних праць з історії козащини, які написані в першу чергу на виявлених автором першоджерельних архівних документах.

В серії цих видань особлива увага звернута автором на виникнення козацтва, козацько-селянської війни, козацькі походи в різні регіони України, період Хмельниччини, діяльність таких героїв України, як Іван Підкова, Северин Паливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Семсн Височан та інші.

З-під пера Володимира Грабовецького недавно вийшли друком такі книги з літопису Хмельниччини, як „Берестецька битва 1651 р.” та „Битва під Батогом 1652 р.”.

Сьогоднішня публікація професора присвячена періоду після Хмельниччини, а саме діяльності одного із його соратників і наступників Івана Виговського, який, переборюючи важкі випробування початку періоду „руїни” на Україні, зумів стримати прагнення російського царизму поневолити український народ.

І саме гетьман Іван Виговський у битві під Конотопом наніс царському самодержавству значну поразку влітку 1659 року, де біля села Соснівки лягло трупом понад 30 тисяч російських військ. Такої кількості загибелі військових Росія не знавала досі у своїх війнах.

Книга автора невелика за своїм розміром, але важлива своїм змістом. Вона відповідає на те питання, як гетьманська влада в перших роках після Переяслава стримувала російський царизм від поневолення України.

ДАНИЛЮК Д.Д., ІЛЬКО В.І. З ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ В ДОБУ ФЕОДАЛІЗМУ (ДО СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.). ПОСІБНИК НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТАМ І ВЧИТЕЛЯМ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ (УЖГОРОД, 1990)

Протягом десятиліть навчальні програми з історії були складені так, що пройшовши їх, учні знали різноманітні деталі про французьку і нідерландську революції, Аларіха і Ганнібала, могли перелічити всіх єгипетських фараонів, але потрапляли в незручне становище, коли треба було розповісти що-небудь з історії рідного краю. У цьому ми не раз переконувались на районних і обласних олімпіадах, vstupних іспитах до вузів. Нині становище змінюється (стаття написана в 1991 р. і вперше опублікована в "Закарпатській правді"). Розпочато вивчення історії України як окремого предмета, збільшилася кількість годин з історії Закарпаття. І, здавалося б, проблема розв'язана. Але це далеко не так. Вчитель історії, я вже не кажу про учнів, опинився в скрутному становищі: відчуває "голод" на фактичний матеріал, без якого провести на належному рівні урок неможливо. Хоч історична наука не тупцювала на місці. Видавалися наукові праці з різних проблем нашої історії. Їх вийшло чимало у різних наукових збірках, газетах і журналах. Сила історичної науки завжди полягала в тому, що вона знайомила народні маси з своїми здобутками через науково-популярні видання. Пригадайте книги з історії України Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Олександри Єфіменко, Івана Крип'якевича, які зуміли опрацювати величезний фактичний матеріал, сотні праць, і, на цій основі, написали популярні "Історії". Чи маємо ми популярну "Історію Закарпаття"?

Крига скресла. Науковцями Ужгородського університету заплановано видати серію науково-популярних посібників з історії рідного краю. Перший з них лежить у нас, вчителів, на столі - "З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини ХІХ ст.)". Його автори - Д.Д.Данилюк і В.І.Ілько - адресували свою нову працю студентам і вчителям. Три розділи посібника знайомлять читачів з проблемою заселення нашого краю в давнину та з розвитком культури краю з найдавніших часів до середини минулого століття.

Хронологічні межі першого розділу охоплюють період з найдавніших часів до ХІV ст. Читач має можливість ознайомитися з характеристикою перших стоянок людей на Закарпатті. Детально описуються різні етапи первісного ладу - палеоліт, мезоліт, неоліт, мідний, бронзовий і залізний віки. Значна увага приділяється "куштановицькій", латенській, гето-дакійській культурам. В період так званої гето-дакійської культури, як вважають автори, "населення Закарпаття мало широкі економічні зв'язки з племенами Карпатської улоговини"(с.12), а в ІV-V ст. н.е. "гето-

дакійські етнічні ознаки поступово зникають, замість них рельєфно виступають слов'янські" (с.13).

У посібнику дається чітка характеристика слов'янського населення Закарпаття. Опрацювавши великий фактичний матеріал і найновіші дослідження, Д.Д.Данилюк і В.І.Ілько зробили висновок, що "у третій чверті I тис. на території Прикарпаття і Закарпаття розвивалася ранньослов'янська так звана праязька культура (V-VII ст.) (с.13). Саме на її основі розвинулось одне з ранньослов'янських племен - білі хорвати. Говорячи про "карлів", від яких, можливо, походить назва "Карпати". автори визнають, що "не так легко встановити походження назви нашого краю, оскільки історія не залишила нам про це жодних письмових джерел" (с.15). Порушена в книзі і проблема запровадження в краї християнства в 80-90-х роках IX ст., тобто "ще до приходу угорських племен" (с.15). Цікаво описується прихід на Закарпаття утрів. Автори опиралися на "Повість врємєнних літ" і унікальне джерело – "Хроніку" Аноніма. Саме в ній є відомості про напівлегендарного князя Лаборця. Дається оцінка історичної літератури з цього питання.

Останнім часом на шпальтах "Закарпатської правди" одна за одною публікувалися десятки статей з проблем, які можна умовно назвати "хто ж ми є, українці чи русини?". Не могли уникнути цього питання і автори посібника. Вони справедливо відзначили: фактично "тільки в 20-30-х рр. XX ст. з'явилася назва типу "русин-українець" (с.18), а до того місцеве населення називало себе "русинами".

Вчитель може почерпнути для себе цікаві матеріали про спілкування угорців з слов'янами, з Київською Руссю. В кінці першого розділу зроблено важливий висновок, що "духовна культура Закарпаття була органічною частиною всієї культури Київської Русі" (с.САРut1'). Хіба це не відповідь на питання, хто ж ми є?

Другий розділ посібника присвячений розвитку писемності, зародженню історичних знань і культурним зв'язкам закарпатців з населенням українських і російських земель в XIV – XVIII ст. Читач має можливість ознайомитися з найдавнішими писемними пам'ятками XIII – XVI ст., з першими слов'янськими друкованими книгами кінця XV ст. Дається характеристика "учительських євангелій" XVI – XVII ст. Значна увага приділяється повісті "Александрія", яка в XVII ст. була завезена на Закарпаття з українських земель. Великі цитати з цього твору, що наводяться в посібнику і підкріплені коментарями, можуть бути використані вчителем як хрестоматійний матеріал при вивченні історії стародавнього світу в 6-му класі.

Цікаві відомості можна знайти про стародавні закарпатські хроніки й літописи, що створювалися, як правило, при монастирях. Ці унікальні джерела поки що не видані в нашій країні, тому неабиякий інтерес для вчителя мають численні оригінальні тести, які можна знайти на сторінках рецензованої книги. Д.Д.Данилюк і В.І.Ілько без сумніву відзначили, що вони "були іскорками, які все більше освітлювали дорогу до знань, закладали основу розвитку культурно-освітнього життя у нашому краї" (с.27).

Третій розділ книги "Наш край у XVIII-XIX ст.", безперечно, можна вважати найбільш вдалим і найбільш потрібним в роботі вчителя. Він чимось нагадує "Русскую историю в жизнеописаниях..." Миколи Костомарова. Але, якщо про князя Володимира, Данила Галицького, Олександра Невського, про яких так хвилююче писав Костомаров, ми знали чимало, то про своїх визначних людей майже нічого не знали: ніби наш край - земля без імені. Безумовно, що не всі історичні нариси, що містяться у заключному розділі, рівноцінні, але важливим є те, що всі вони зібрані разом і написані дійсно цікаво. Михайло Андрела, Іван Зейкан, Андрій Бачинський, Іоанікій Базилович, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Михайло Балудянський, Петро

Лодій... Про них та про багатьох інших читач може почерпнути цікаві факти, багато з яких не знайде ніде.

І як не пригадати віщі слова Максима Рильського: "Хто не шануватиме видатних людей свого народу, той сам не достойний поваги".

Сподіваємось, що ця невелика за обсягом книжечка буде тільки прологом до написання фундаментальної історії Закарпаття: з нетерпінням чекаємо виходу чергових книг із запланованої серії. Бо лишилися не висвітленими питання соціально-економічної історії, класової боротьби тощо. Вкрай необхідно видати науково-популярний посібник з історії Закарпаття у міжвоєнний період: наша історія в цей час була складною, героїчною і в той же час трагічною. Слово за науковцями.

ДАНИЛЮК Д. Ю.І.ГУЦА-ВЕНЕЛІН (УЖГОРОД, 1995)

Закарпатська земля дала багатьох видатних письменників, вчених, державних діячів... Серед них провідне місце займає Юрій Іванович Гуца-Венелін (1802-1839) - відомий історик-славіст, перший дослідник історії Болгарії, активний громадський діяч. Але так склалася обставина, що це ім'я майже не згадували за останні 50 років. Правда, у 1988 р. дослідниця із Словаччини Тамара Байцурова видала монографію "Юрій Іванович Венелін", яка є в Науковій бібліотеці Ужгородського державного університету аж в одному (!) примірнику. Тим часом як потреба у подібних виданнях постійно зростає, особливо у наш час, коли спостерігається процес національного відродження в Україні, що стала на шлях незалежності. І саме науковці покінчили донести до своїх співвітчизників світлі моменти із нашого минулого, розказати про тих, хто прославив рідний край. Відрадно констатувати, що в цьому плані дещо робиться. Зокрема, ми маємо на увазі вихід книги доктора історичних наук, професора кафедри історії України Дмитра Данилюка "Ю.І.Гуца-Венелін" (Ужгород 1995).

Із рецензованого видання, написаного на вагомій джерельній базі, Ю.Венелін постає перед нами як надзвичайно обдарована людина з трагічною долею. Автор поставив перед собою завдання: дати комплексний аналіз діяльності відомого вченого. Виходячи із цього, і визначено структуру праці, яка, на нашу думку, є досить вдалою і не викликає суттєвих заперечень.

Автор підкреслив, що Ю.Венелін був першим після М.Ломоносова, хто засудив норманську теорію походження східних слов'ян (с.6). Без сумніву, це не могла відважитись людина, яка не тільки мала належну фахову підготовку, але й неабияку мужність. Ю.Венелін дав аргументовану критику норманізму. При цьому, як наголошує автор, дослідник використав широке коло джерел (у т.ч. й зарубіжних), а також дані топоніміки, ономастики, історичної географії... При розгляді вищезазначеного питання Д.Данилюк глибоко проаналізував наукові праці вченого ("Скандинавське питання й єя поклонники, или столетняя изыскания о Варягах", "Павла зависляна на Русь до Рюрика" та ін. Необхідно підкреслити, що автор вказав і на помилки Ю.Венеліна, допущені ним при розгляді давньої слов'янської історії (походження слов'ян, опис характеру та способу їх життя та ін.).

Друга проблема, якою займався Ю.Венелін, і яка принесла йому світове визнання, - це історія болгарського народу. У рецензованій праці цей аспект діяльності видатного карпатороса розкрито вдало. Автор підкреслює, що наш земляк не шукав легких шляхів, він любив їти непротореними дорогами. На цьому, до речі, наголошували й попередні дослідники наукової спадщини Ю.Венеліна. Історії Болгарії присвячено працю "Древніе и ныншніе Болгаре в политическом, народописном, историческом й религиозном их отношении к Россіянам" (М., 1829-

1841.-Т.І-ІІ), а також деякі інші дослідження. Автор переконливо показав, що у згаданих працях Юрій Іванович науково довів слов'янське (а не татарське) походження болгар, показав їх переселення, розселення та заняття. Дослідження "Древніе й нынешніе Болгаре..." високо оцінили М.Погодін, П.Безсонов, О.Піпін, В.Спасович, В.Апрілов, М.Палаузов, І.Шиманов та ін. Разом з тим, у науковців були деякі зауваження до праці. Та й сам дослідник визнавав, що не всі питання розкрито в достатній мірі, він планував видати (через певний час) історію болгарського народу у 4-5 томах. Д.Данилюк справедливо наголошує, що Ю.Венелін "сприяв пробудженню національної свідомості болгарського народу" (с.17). У рецензованому виданні дано аналіз багатой спадщини вченого з болгарознавчої проблеми. Автор наводить слова Івана Франка, який підкреслив, що Ю.Венелін "як будитель народного духу болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів, як Любен Каравелов, Раковський, брати Миладинови, Заря Стоянов" (с.36).

Необхідно підкреслити, що Д.Данилюк одним з перших звернув увагу на таку проблему як висвітлення історії України (у т.ч. й Закарпаття) у науковому доробку Ю.Венеліна (с.25-30). Автор наголошує, що Юрій Іванович порівняно мало приділяв уваги питанням соціально-економічного розвитку України. Але, разом з тим, окремі аспекти згаданої проблеми знайшли висвітлення в його працях. Так, дослідник аналізував становище селян, які перебували в кріпацтві, яких переслідували за віру, які терпіли від магнатів та зовнішніх ворогів. У працях Ю.Венеліна, як справедливо наголошує автор, чи не вперше розкрито основні причини виникнення козацтва, а також його роль в міжнародних відносинах. Ю.Венелін мав намір записати багатотомну історію Визвольної війни 1648-1654 рр., але не встиг цього зробити. Необхідно підкреслити, що у рецензованій праці приділено значну увагу внеску Ю.Венеліна у дослідження питань культури України.

Д.Данилюк, мабуть, вперше ґрунтовно проаналізував внесок Ю.Венеліна у вивчення історії і культури Закарпаття (с.31-33). Вчений торкався таких проблем, як розселення східних слов'ян, прихід угорських племен у Паннонію, утворення Угорської держави, прийняття християнства, угорсько-руські зв'язки, переселення на Закарпаття русько-литовського князя Ф.Коряговича та його культурно-просвітньої діяльності. Юрій Іванович досліджував також питання прабатьківщини угорців та їх етнічної належності. Вчений визнавав, що на ранньому етапі спільного проживання слов'янського населення краю і угорців між ними були добросусідські відносини, останні багато чого запозичили у своїх нових сусідів. У рецензованій книзі цілком справедливо відзначено, що праці Ю.Венеліна про Закарпаття привертати увагу російських та інших істориків до цього краю, а також до слов'янських земель Австрійської імперії.

Дослідник наукової спадщини Ю.Венеліна проаналізував й інші сторони його діяльності. У праці наголошується, що Юрій Іванович велику увагу приділяв джерелам: їх виявленню, використанню та збереженню. Саме завдяки науковій спадщині вченого до нас дійшли уривки з документів античності та доби середньовіччя. У цьому контексті необхідно згадати працю Ю.Венеліна "Влахо-Болгарские или Дако-славянские грамоты" (1835). У ній надруковано 66 грамот і 20 змичків літературних пам'яток болгарського народу XIII-XIV ст. Ставлення дослідника до джерел дуже вдало передано словами, що наводяться у рецензованому виданні: "Цілу майже ніч я не міг заснути від радості, в надії придбати цей скарб, скільки б за нього не запросили" (с.19).

Ю.Венелін був не тільки істориком, джерелознавцем, але й фольклористом. Він справедливо вбачав у народних піснях об'єктивне відображення розвитку реальних

політичних подій, визнавав їх важливим джерелом з історії, культури та побуту народів. У даному аспекті автор відзначає працю Ю.Венсліна "О характере народных песен у славян залунайских" (1835).

Д.Данилюк звернув увагу і на здобутки вченого в галузі філологічної науки. Ю.Венсліні досліджував болгарську літературу, граматику болгарської мови. Його філологічні праці одержали високу оцінку в сучасних науковцях М.Луїніні, Г.Венсдикгова, С.Бернштейна, Л.Панкратьєва, Ф.Прийми, Л.Рівнякової. У рецензованій праці Ю.Венсліна виступає і як методист. Він завжди намагався запровадити результати наукових пошуків у навчальний процес. Особливо виділяється його праця "Конспект преподавания истории славянского языка и литературы" (1834), що залишилася в рукописі.

Автор важливе місце відводить розкриттю питання про дослідження наукової спадщини Ю.Венсліна (с.22-23,33-37 та ін.). Ім'я науковця не забуто. Його пам'ятають в Україні, Болгарії, Росії. Життєвий та творчий шлях Ю.Венсліна простежується в сотнях публікацій. І це є виявом вдячності вченому за все ним зроблене.

Рецензована книга завершується короткими, лаконічними, але узагальнюючими висновками (с.38-39). На нашу думку, її зміст суттєво доповнюють ілюстрації (фото хатини, в якій народився вчений; фотокопії титульних сторінок окремих його праць; автограф дослідника на книзі "Об источнике народной поэзии вообще, и о южно-русской в особенности"; схема "Родовід Ю.І.Гуци-Венсліна", що знаходиться у шкільному музеї с.Гібава на Свалявщині та ін.).

Таким чином, вихід праці Д.Данилюка "Ю.І.Венсліна-Гуца" слід вважати помітним явищем у науковому і культурному житті краю. Рецензоване видання вирішує ряд проблем. Передусім, нашим сучасникам повернуто славне ім'я наполегливого і невтомного дослідника, культурного діяча, щирого патріота рідної землі. Крім того, згадана праця є незамінною для науковців та краєзнавців, її з великим задоволенням прочитають як вчителі, так і учні. Певне занепокоєння викликає порівняно невеликий тираж (1500 примірників), але думається, що книжка дійде до свого читача і матиме успіх.

ДАНИЛЮК Д. МИХАЙЛО ЛУЧКАЙ – ПАТРІАРХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (УЖГОРОД, 1995)

Історія Закарпаття славна багатьма іменами, які відомі не тільки на регіональному рівні, але й на європейському. До визначних представників краю належить відомий релігійний діяч, історик і мовознавець Михайло Лучкай (1798-1843). Саме розповідь про життєвий шлях і наукову спадщину цього вченого присвятив своє дослідження "Михайло Лучкай - патріарх закарпатської історіографії" науковець Ужгородського державного університету, професор кафедри історії України Дмитро Данилюк.

У рецензованій праці автор показує загальнополітичну обстановку, в якій довелося працювати М.Лучкаю. Це був період, "...коли феодално-кріпосницька система господарювання, заснована на нещадній експлуатації селянства, цілком вичерпала себе і йшла до загибелі" (с. 60). У той час в Угорщині діяло тасме товариство "Свобода і рівноправність". Просвітницькі ідеї робили значний вплив на творчість письменників і вчених. Серед народних мас посилювався потяг до знань. Чимало відомих представників краю працювало в Росії, Угорщині, Австрії, Польщі... Саме в цей час різко зріс інтерес до історичного минулого Закарпаття, в чому велика заслуга і мукачівського єпископа А.Бачинського. На рубежі XVII-XVIII

століть було опубліковано працю І.Базилевича "Короткий нарис фундації Ф.Корятовича...", яка, як справедливо зауважує автор, "започаткувала професійну історичну науку на Закарпатті" (с.10). М.Лучкай розширив діапазон історичних проблем, підніс історичну науку краю до європейського рівня.

У праці приділено належну увагу висвітленню головних етапів життєвого шляху М.Лучкає (розділ "Щоб піднести честь свого народу"). Автор простежив роки навчання М.Лучкає в Ужгородській гімназії і Віденській греко-католицькій семінарії ("Барбарум"), його релігійну діяльність в Ужгороді, зашкваллення історичним минулим краю, перебування в італійському місті Лукка (заснування греко-католицької церкви східного обряду, робота в архівах, вивчення італійської мови тощо.). У цьому ж розділі показано внесок М.Лучкає у розвиток мовознавства. Перебуваючи в Італії, він написав розвідку про ефіопські мови. Заслужену славу М.Лучкаєві принесла "Грамматика слов'яно-руська" (Будин,1830). У рецензованій праці дано досить глибокий її аналіз, наведено оцінки відомих мовознавців (О.Маковей, М.Возняк, Я.Головацький, І.Срезневський, А.Кухарський, П.-Й.Шафарик...). Автор підкреслив, що написавши "Граматику...", М.Лучкає "зробив підлий вклад у розвиток культурного життя не лише Закарпаття, а й усіх західноукраїнських земель" (с.25).

На нашу думку, найголовнішим є розділ "Патріарх закарпатської історіографії". Саме в ньому професор Дмитро Данилюк дає глибокий науковий аналіз науково-історичної спадщини М.Лучкає (передусім його шеститомної "Історії карпатських русинів"). Автор приділяв особливу увагу багатому фактичному матеріалу "Історії...", актуальним питанням історії та культури Закарпаття, які М.Лучкає вперше висвітлює на високому науковому рівні. Серед них: автохтонність слов'янського населення краю, належність русинів Закарпаття до українського етносу, соціально-економічні відносини та політичний розвиток, становище селянства і його антифеодальна боротьба, національно-визвольний рух народів Австрійської імперії, роль народних мас в історії тощо. Значне місце відведене приходу угорців у Тисо-Дунайську низовину наприкінці IX ст., монголо-татарській навалі 1241-1242 років, переселенню на Закарпаття подільського князя Ф.Корятовича тощо. М.Лучкає показав розвиток подій в Угорському королівстві (йї на Закарпатті, зокрема) на фоні загальноєвропейських суспільних процесів. Безперечно, автор не перебільшує, коли пише, що "Історія карпатських русинів" сприяла "пробудженню їх (русинів Закарпаття - М.В.) національної самосвідомості, усвідомленню етнічної спільності з русинами на схід від Карпат" (с.40).

Окремий розділ ("Освічені русини, пам'ять про яких буде благословенна") присвячено аналізу виступу М.Лучкає у висвітлення питань церковної історії Закарпаття. Автор звертає увагу на глибину вивчення М.Лучкаєм релігійних відносин. Наголошується, що в "Історії..." можна почерпнути багато цікавих відомостей про становище духовенства краю (як православного, так і греко-католицького), про Ужгородську унію 1646 року, боротьбу за канонізацію Мучачівської греко-католицької єпархії, культурно-освітню діяльність окремих списоків (І.Брадач, А.Бачинський, Й. де Камеліс, М.Ольшавський та інші). М.Лучкає був впевнений, що пам'ять про цих освічених русинів буде благословенна. Проаналізувавши праці М.Лучкає, Д.Данилюк дійшов висновку, що в них дано "вчепрену характеристику релігійного життя на Закарпатті у XVIII ст." (с.49).

М.Лучкає зображений як людина енциклопедичних знань. Він досліджував не тільки питання мовознавства, світську і церковну історію Закарпаття, але цікавився й іншими проблемами, зокрема, станом освіти і науки у рідному краї. Він зберіг для нащадків десятки імен славних "мужів" XVII-XVIII століть. У книзі Д.Данилюка

Михайло Лучкай виступає як свідомий громадянин, патріот, гуманіст, діалектик. У "Церковних бесідах" (Будин.1831) він розкрив суть морально-стичних принципів християнської віри. Служіння народові М.Лучкай ставив понад усе. Він завжди допомагав бідним, сиротам, вдовам.

На нашу думку, органічно вплітається в рецензовану працю передмова, написана кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри загального і слов'янського мовознавства, відомим латиністом Юрієм Саком. Він, зокрема, торкнувся питання про долю рукопису "Історії", що є, як вважає вчений, "безцінною реліквією". Показав роботу науковців УжДУ над перекладом праці українською мовою, видання її колективом Музею української культури в м.Свиднику (Словаччина). Це дуже важлива справа, бо наукова спадщина М.Лучкая - це "чудовий пам'ятник культури Закарпаття, вагоме надбання української історичної науки" (с.59).

Праця Д.Данилюка містить ряд ілюстрацій (фото каплиці, де похований М.Лучкай, автографи окремих сторінок його праць тощо). Вони допомагають читачеві краще зрозуміти текстовий матеріал. Завершується рецензоване видання короткою анотацією угорською мовою, англійською, а також списком праць Д.Данилюка про життєвий і творчий шлях Михайла Лучкая. Вважасмо, що ця бібліографія варто було б доповнити працями інших вчених і краєзнавців.

Дослідження Д.Данилюка "Михайло Лучкай - патріарх закарпатської історіографії", написане на вагомій джерельній базі, знайомить читача не тільки з величиною вченого першої половини ХІХ століття, але й показує загальний рівень розвитку культури краю в той час. Крім того, праця сприяє вихованню у наших сучасників почуття патріотизму, гордості за рідкий край, любові до нього та його кращих представників.

ДАНИЛЮК Д. ІСТОРИЧНА НАУКА НА ЗАКАРПАТТІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ - ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.) (УЖГОРОД, 1999)

Серед істориків Ужгородського державного університету чільне місце посідає доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дмитро Данилюк - визнаний фахівець з проблем української історіографії кінця ХVІІІ-ХХ ст., відомий дослідник становлення і розвитку історичної науки в Закарпатті. З його іменем пов'язано становлення із забуття цілої плеяди видатних діячів нашого національного відродження - Михайла Лучкая, Юрія Гуци-Венеліна, Івана Орлая, Василя Кукольника та багатьох інших. Їх життя і різнобічна діяльність посідають вагоме місце на сторінках докторської дисертації Д.Данилюка "Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця ХVІІІ - до середини ХХ ст.)", успішно ним захищеної в 1994 році. Головні положення докторської дисертації були викладені автором на сторінках ґрунтовних монографічних досліджень "З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини ХІХ ст.)" (1990), "Затаїти правду не сміючи..." (1993), "Ю.І.Гуца-Венелін" (1995), "Михайло Лучкай - патріарх закарпатської історіографії" (1995), "Історія Закарпаття в біографіях і портретах" (1997). Вищезазвані праці Д.Данилюка були високо оцінені численними рецензентами, їх радо зустріли в навчальних закладах краю.

І ось серед нами нова монографія Дмитра Данилюка "Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ - перша половина ХХ ст.)", яку справедливо особібно розцінювати як підсумок багаторічної наукової роботи автора. Рецензоване дослідження у всіх відношеннях є фундаментальним, узагальнюючим, в якому

Д.Данилюк, на нашу думку, виконав відповідальне і благородне завдання - підніс регіональні події до загальноукраїнського значення шляхом показу їх місця і ролі в єдиному історичному процесі. Вчений поставив перед собою дуже непросте завдання - вивчити процес зародження історичної науки на Закарпатті, показати етапи її розвитку, ввести у науковий обіг праці всіх істориків і довести, що витoki закарпатської історіографії сягають глибокої давнини. Однак, праця Д.Данилюка покликана також виконати, ще одне благородне завдання - передати досягнення історичної науки не тільки майбутнім дослідникам-професіоналам, а й широкій громадськості, з тим щоб сприяти спадкоємності поколінь.

Відразу зауважимо, що цю проблему намагалися розв'язати ще з кінця XIX - середини XX ст. такі відомі вчені як Ю.Жаткович, С.Перфещький, В.Францев, Ю.Гаджега, Ю.Яворський. Та, віддаючи належне працям авторитетних істориків минулого, відзначимо, що своєї повноти названа проблема досягла у рецензованій монографії Д.Данилюка. Хочу акцентувати ще на двох моментах: по-перше, Д.Данилюк виявив і оцінив наукову спадщину закарпатських вчених протягом 200-літнього розвитку краю, що робить його працю глобальною; по-друге, вчений довів, що поряд із вченими-економістами, філософами, педагогами, мовознавцями і літературознавцями на Закарпатті плідно творили також історики. Цим самим він вдало завершив загальну картину наукового розвитку краю.

Крім вступу та історіографічного розділу, монографія Д.Данилюка складається з п'яти ґрунтовних розділів, які дають змогу читачам простежити становлення і розвиток історичних знань з XV-XVI ст. до кінця XVIII ст., переростання їх в науку протягом XIX-XX ст. У першому розділі - "Зародження і розвиток історичних знань в Закарпатті у період середньовіччя" - зроблено об'єктивний аналіз культурно-політичних умов розвитку знань, наведено перші форми їх прояву, зокрема покрайні записи і літописні записки. Необхідно погодитись з автором, що історичні знання розвивалися в надзвичайно складних соціально-економічних та політичних умовах, в яких опинилося Закарпаття, перебуваючи у складі Угорщини, а потім Австрійської імперії. Однак появи історичної науки в Закарпатті наприкінці XVIIIст. значно сприяла громадсько-політична діяльність окремих діячів, які будили національну свідомість русинів, їх інтерес до минулого, активно працювали над піднесенням культурно-освітнього рівня народу. Такими діячами спочатку були Михайло Андрусла, потім А.Бачинський, І.Пастелій, Д.Бабіля. Автор рецензованої монографії аргументовано довів, що на кінець XVIII ст. визріли всі умови для появи наукових досліджень закарпатських авторів. Тобто, рубіж XVIII-XIX ст. знаменував собою перехід історичних знань в науку. Відзначимо, що перший розділ підсилюють ілюстрації, зокрема уривок із "Александрії" (XVIII), покрайні записи з "Острозької Біблії", автограф М.Андрули, уривки з Гукливяського літопису тощо.

Другий розділ - "Проростання історичних знань у науку (кінець XVIII - початок XIX ст.)" - відкривається цікавою науковою розвідкою про Іоанкія Базиловича - першого історика Закарпаття. Першою друкованою працею з історії Закарпаття був "Короткий нарис фундації Федора Корятовича" І.Базиловича, виданий у Кошицях в 1799 р. Цінність праці І.Базиловича полягає в тому, що в ній автор наводить важливі історичні документи - десяткіє грамот і рескриптів угорських королів, пальські булли, різні розпорядження мукачівських єпископів тощо. Д.Данилюк критично віднісся до першої історичної праці в краї, не погодившись із датою приходу Корятовича та з твердженням І.Базиловича про те, що з Корятовичем на Закарпаття прибуло 40000 чоловік. Але, твердить Д.Данилюк, "головна заслуга І.Базиловича в тому, що він започаткував історичну науку в Закарпатті, обґрунтував концепцію історичного розвитку краю, суттю якої є визнання закарпатських русинів автохтонами, які

проживали на цій території ще до приходу угорців і етнічноспоріднені із східними слов'янами. Він заклав основу джерельної бази з історії духовної культури історії Закарпаття, історії церковних та релігійних відносин".

Розділ завершується глибоким аналізом наукової спадщини Івана Орлая і Юрія Гуци-Венеліна. Необхідно погодитися з автором, що І.Орлай сприяв дальшому розвитку історичної науки і його цілком правомірно можна вважати одним з родоначальників історіографії Закарпаття. Що стосується Ю.Гуци-Венеліна, то Д.Данилюк простежив такі проблеми, як "Історія України у складшій вченого", "Дослідження історії Закарпаття", "Місце Ю.Венеліна у слов'янському науковому світі". Ю.Гуца-Венелін та І.Орлай, працюючи в столиці Російської імперії, написали перші праці з історії Закарпаття і цим самим гідно представили цей куточок українських земель науковому світу. Вони на весь голос заявили, що закарпатські русини кровноспоріднені з русинами на сході від Карпат.

У третьому розділі - "Історична наука в Закарпатті в період культурно-національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії (перша половина XIX ст.)" - дається ґрунтовний аналіз наукової спадщини Михайла Лучкая, Олександра Духновича, Адольфа Добрянського. Саме з іменем М.Лучкая, автора знаменитої "Історії карпатських русинів", Д.Данилюк правомірно пов'язує утвердження історико-критичного методу дослідження. У період феодално-кріпосницької реакції і наступу політики денационалізації з боку панівних класів Австрії М.Лучкай ставить собі за мету показати, що Закарпаття має своє ім'я, свою історію, що воно кровно споріднене із своїми одноплемінниками на сході від Карпат. Проблематика, яку піднімав М.Лучкай, була різноманітною. Д.Данилюк скрупульозно зупинився на таких питаннях як "Проблеми давньої історії Закарпаття", "Соціально-економічне становище селянства та його антифеодална боротьба у XVI-XVII ст.", "Участь закарпатців у національно-визвольній боротьбі угорського народу проти Габсбургів у XVII - на початку XVIII ст.", "Суспільно-політичний рух та культурно-освітнє життя на Закарпатті у XVIII ст."

Високо оцінюючи наукову діяльність М.Лучкая, Д.Данилюк відзначив: "Багатюща джерельна база, широка історіографія, новизна порушених проблем і новий метод їх дослідження ставлять її в число кращих здобутків не лише української, а й загалом слов'янської історичної науки. Якщо ж додати, що М.Лучкай - автор першої друкованої граматики для всіх русинів Австрійської імперії, то без сумніву, він займав почесне місце в ряді вчених-славістів XIX ст.". До цього тільки додамо, що на Україні Д.Данилюк був першим, хто ґрунтовно почав вивчати наукову спадщину патріарха української історіографії Закарпаття.

На сторінках монографії Д.Данилюка читач може прочитати багато цікавого з життя Олександра Духновича, ознайомитися з історичними працями нашого Будителя XIX ст. Історик вдало підмітив, що О.Духнович ще в середині XIX ст. - висунув ідею єдності слов'янських народів. Саме він вперше відкрито заговорив про возз'єднання Закарпаття з суміжними українськими землями, справедливо вважаючи цей акт "правдивим і можливим ділом". Однак, Д.Данилюк не ідеалізує наукову спадщину О.Духновича. "Якщо аналізувати діяльність О.Духновича на науковій ниві і в сфері громадсько-політичного життя в цілому, - відзначає вчений, - то однозначної оцінки тут бути не може... Особливо це стосується суспільно-політичних поглядів Духновича, його "москвофільства" і "австро-славизму". ставлення до революції 1848-1849 рр., поглядів на народну мову і "образованний язък", взятими з Галичини і галицькими "москвофілами". Та, незважаючи на це, при всій своїй обмеженості історичні погляди О.Духновича позитивно впливали на дальший розвиток закарпатської історіографії.

Адольф Добрянський увійшов в історію слов'янських народів як вчений, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч, який все своє життя присвятив розв'язанню національного питання в Австрійській імперії. Д.Данилюк влучно відзначив, що якою би не була позиція сучасників по відношенню до А.Добрянського, він "вперше відкрито з парламентської трибуни виступив на захист русинів. Своім виступом він розбудив пасивну закарпатську інтелігенцію, спонукав її включитися в процес національного відродження".

Четвертий розділ рецензованої монографії присвячений закарпатській історіографії другої половини XIX - початку XX ст., а фактично доведений до 1919 р., тобто до входження нашого краю до складу Чехословаччини. Історична довідка, яка наводиться на початку розділу, дозволяє читачам краще зрозуміти політичну ситуацію в краї. Необхідно погодитись з автором, що розвиток історичної науки на Закарпатті, як і в усій Угорщині, проходив під впливом двох визначних подій XIX ст. - Угорської буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр. і створення Австро-Угорської дуалістичної монархії в 1867 р. Обидві події привели до ліквідації феодалізму і абсолютизму, до утвердження капіталістичного способу виробництва, до позитивних зрушень в суспільно-політичному житті.

У цьому розділі міститься багаточисний джерельний матеріал з наукової спадщини Анатолія Кралицького, Івана Дулішковича, Андрія Дешка, Юрія Жатковича, Олександра Митрака, Івана Раковського, Івана Сільва, Євгена Фенцика. Не обминув автор своєю увагою і угорську історіографію Закарпаття, яку гідно представляли Карой Мейсарош, Тиводар Легоцький, Антоній Годинка і Орест Сабов. Наукова спадщина дослідників другої половини XIX - початку XX ст. стала добрим підґрунтям для розвитку історичної науки на Закарпатті в нових суспільно-політичних умовах, які постали тут у 1919 році.

"Історична наука в Закарпатті (1919-1944 рр.)" - таку назву має п'ятий і завершальний розділ монографії Д.Данилюка. Змістовним є аналіз суспільно-політичних умов, в яких продовжувався розвиток історичної науки. Безперечно, з розпадом Австро-Угорської імперії впали і кайдани духовного рабства. Закарпаття вступило в нову, вищу фазу соціально-економічного та національно-культурного розвитку. В таких умовах визрівала необхідність дати науково вивірену концепцію історії Закарпаття. З'явилися перші праці, авторами яких були не тільки закарпатці, а й словацькі та чеські вчені. Однак, як показали подальші події, правлячі кола Чехословаччини все більше згортали процес демократизації суспільства. Встановивши своє панування на Закарпатті, вони намагалися приборкати до рук й історичну науку, спрямувати її розвиток на "обґрунтування" своїх прав на володіння краєм - споконвічною українською землею. Немаловажний вплив на розвиток історичної науки в ЧСР мало існування різних напрямів в суспільно-політичному житті, зокрема "москвофільського" та "карпаторусского". Правлячі кола ЧСР підтримували діяльність обох напрямів з тим, щоб представники третього - українського, або народовецького напрямку, які розгорнули велику роботу по створенню об'єктивної історії Закарпаття, перебували в ізоляції.

У заключному розділі монографії Д.Данилюка дається об'єктивна оцінка історичних праць В.Гаджеги, І.Кондратовича, Г.Стрипського, І.Панькевича, Ю.Яворського, Ю.Гаджеги, Е.Перфецького, М.Бєсєєва, Ф.Габрієля, А.Шаша, М.Лелекача, Ф.Потушняка, О.Мишкока. Значну увагу автор приділяє періодичним виданням як історіографічному джерелу ("Наш рідний край", "Подкарпатська Русь", "Проблем", "Поступ", "Трембіта", "Наша Земля" та ін.).

Завершує монографію Д.Данилюка параграф про стан історичної науки в 1939-1944 рр. Із окупацією Закарпаття Угорщиною в березні 1939 р. наукова розробка

історії краю значно підупала, фактично, припинився всякий розвиток духовного життя і були ліквідовані культурно-освітні товариства, закрито їх друковані органи, заборонена преса, а вчені, неугідні режиму, змушені були емігрувати. Наукове вивчення історії Закарпаття припинилося. Однак окупаційним властям потрібно було "науково" обґрунтувати свою "історичність права" на володіння придбаним краєм. З цією метою і було засновано "Подкарпатське Общество Наук", яке згодом, практично, повністю підпорядковувало свою роботу служінню панівному політичному режиму. Процесу денационалізації перешкодили події історичної ваги - визволення і возз'єднання Закарпаття з Україною.

Високо оцінюючи монографічне дослідження Д.Данилюка, хотілося б відзначити, що рецензована праця тільки виграла б, якби автор провів паралелі з Українським вільним університетом в Празі, який теж досить плідно працював в історичному плані, і останнім ректором якого був наш земляк Августин Волошин. Однак, попри все, не виникає жодного сумніву, що професор Дмитро Данилюк видав фундаментальне монографічне дослідження "Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII - перша половина XX ст.)", завершивши ним багаторічну діяльність по дослідженню складної проблеми.

ВОЛОШИН О. УЖГОРОД У СТАРОВИННІЙ ЛИСТІВЦІ (УЖГОРОД: ДВА КОЛЬОРИ, 2003)

Про наше старовинне місто написано вже чимало книжок і статей, побачили світ два видання унікального фотоальбому „Ужгород”. З часів появи книжки відомого краєзнавця Петра Сови „Прошлое Ужгорода” (1937) з’явилися оригінальні пошукові статті кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Ужгородського національного університету Сергія Федаки, в яких, на базі вперше введених до наукового обігу джерел, показана ретроспектива стародавнього Ужгорода. І ось перед нами нове видання „Ужгород у старовинній листівці”, яке ще не мало аналогів.

Це перша книга Олександра Волошина, який, ймовірно, ще маловідомий закарпатським читачам. Він народився 1953 року в селі Великі Лучки на Мукачівщині, але з десятирічного віку мешкає в Ужгороді. Фізик за фахом (закінчив фізичний факультет Ужгородського університету в 1975 році), О.Волошин вже давно захопився колекціонуванням поштових листівок, присвячених рідному краю. На сьогодні його колекція налічує понад чотири тисячі різноманітних карток, з яких близько тисячі стосуються історії Ужгорода. До пропонованої читачам книжки „Ужгород у старовинній листівці” ввійшли 303 експонати, які автором датуються 1897-1943 роками. Хоча автор книжки глибоко переконаний, що найперша з них побачила світ уже у 1895 році. Її віднайти колекціонеру поки-що не пощастило, однак пошукова робота триває...

Олександр Волошин не тільки колекціонер, який опрацював архівні фонди Закарпатського крайового краєзнавчого музею, де розшукав майже тридцять листівок, та Державного архіву Закарпатської області, але й перспективний та зважений дослідник. Публікації його колекційних листівок супроводжуються стислим, але цікавим їх описом. Погодьтеся, що ми маємо що знаємо про історію нашого славного міста. Особливо це стосується молодих людей, які гуляючи затишними вулицями і скверами Ужгорода, не мають уяви про те, хто з видатних особистостей проживав у тому чи іншому будинку, які історичні події мали місце в той чи інший відрізок часу. „Існує тільки одна машина часу. - зауважує Олександр Волошин, - яка може перенести нас у той давній казковий Ужгород, - старі листівки.

Саме ці невеличкі картки несуть у собі пам'ять про шарм нашого міста з його старовинною європейською архітектурою, старими вузькими вуличками, затішними кав'ярнями, багатими базарами. Давно вже немає людей, які кидали в поштові криньки ці листівки, щоб привітати один одного або ж просто розповісти далеким друзям про своє рідне місто. А листівки й далі ведуть свою цікаву бесіду — розповідь про щасливі та трагічні миті доброго Ужгорода. І, певно, немає людини, в якій б не защемило серце, коли до рук потрапляє така старенька картка. Давно призабуте наче знову оживає, і ностальгія за добрими давніми часами огортає тебе особливим теплом". Як нам не вистачає сьогодні цього тепла...

Завдяки книжці Олександра Волошина ми дізнаємося багато нового про книговидавців стародавнього Ужгорода. Що ми знали про Ш.Балажа, Ю.Фелдеші, Бровді-Готліба, Сейксль-Іллеша та багатьох-багатьох інших... Із пропонованого читачам видно, що ужгородські книготорговці замовляли поштові картки у передових друкарнях світу: у Лейпцігу, Відні, Парижі, Пряшеві, Будапешті. Відомими у той час були друкарні „Вікторія" та „Уніо". Книга О.Волошина суттєво поглиблює наші знання з історії. Варто погодитись з автором, що чехословацький період в історії міста був успішнішим і плодотивішим, ніж угорський. Це яскраво видно на прикладі славнозвісної площі Петефі. Лише у впорядкування вулиць чеською владою було вкладено 4 млн. крон. В 1936 році в Ужгороді вже нараховувалось 3304 будинки. А хто може собі уявити який вигляд мала площа Томаша Масарика, названого в народі „президентом-визволителем"? На листівці, виданій на замовлення Д.Шейденфельда у 1928 році, зображено старий пам'ятник Масаріку, над яким пролітає літак, що готується до приземлення на ужгородському аеродромі.

Із поштових карток Олександра Волошина на нас дивляться фасади міського театру, в якому вирувало театральне життя, монастиря св. Василіян, кіносаутру „Уранія"... Все це — наша історія, на жаль, призабута. Завдяки книжці О.Волошина вона до нас повертається. Сподіваємось, що назавжди.

ТИВОДАР М. ТРАДИЦІЙНЕ СКОТАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.: ІСТОРИКО- ЕТНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (УЖГОРОД: КАРПАТИ, 1994)

Українська історична наука збагатилася новою працею, автором якої є М.П.Тиводар. Мова йтиме про його монографію "Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст.: історико-етнологічне дослідження", видану в республіканському видавництві "Карпати". Книга написана на основі величезного матеріалу та історичної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної (930 наукових позицій). Рецензована монографія є науковим згустком докторської дисертації М.П.Тиводара, захищеної ним на засіданні вченої ради Інституту етнографії і народознавства АН України у квітні 1994 р. Дослідження М.Тиводара умовно можна назвати своєрідною енциклопедією верховинського господарства Українських Карпат XIX-XX століть.

Дослідник провів узагальнююче вивчення традиційного скотарства в Українських Карпатах другої половини минулого - першої половини нашого століття, провівши паралель з етнокультурними, етносоціальними та етнополітичними процесами, що мали місце в цьому регіоні в I-II тисячоліттях н.е. У восьми солідних розділах своєї праці М.Тиводар дав аналіз таким питанням як природно-географічні умови функціонування скотарства в Українських Карпатах, стан і місце скотарства в системі сільського господарства, соціально-економічні

умови функціонування традиційного скотарства, матеріальна культура карпатських скотарів, культурно-історичні та теоретичні проблеми скотарства Українських Карпат тощо. Багаторічна праця над досліджуваного проблемою дала право М.Тиводару зробити глибокий висновок: "Карпатське скотарство виникло на стиці господарсько-культурних і етнічних традицій різних епох і етносів. Тут стикались всі три вітки слов'ян з східними романцями і угорцями, помітні ранньоторські і турецькі, грецькі і албанські, латинські, фрако-дакійські, кельтські і германські елементи скотарських господарсько-культурних традицій. Всі вони увійшли в народну культуру місцевих етносів, зіграли важливу роль у формуванні карпатської господарсько-культурної спільності" (с.514). Таким чином, "традиційне скотарство... в часи свого розвитку не лише визначало господарсько-культурну і побутову єдність русинів-українців, а й певним чином визначало господарсько-культурну спільність всіх етносів історико-географічної області Карпат".

На перший погляд праця М.Тиводара - виключно етнологічне дослідження, однак це далеко не так. Автор дає глибокий аналіз соціально-економічних умов, в яких функціонувало традиційне скотарство в другій половині XIX - першій половині XX ст. Як відомо, в 1848-1849 рр. в Австрійській монархії відбулася буржуазна революція, головним наслідком якої було скасування кріпосного права. Однак, земельна реформа носила половинчастий характер, і як доводить вчений, селяни не те, що збагатилися, а навпаки, "втратили значні площі земель", в той час як поміщики захопили кращі землі (с.90). Аналогічне стверджував відомий вчений і громадсько-політичний діяч Михайло Драгоманов, який в 70-х роках минулого століття побував на Закарпатті. Він писав: "... мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цар мусив помиритися з утрами, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...". До такого самого висновку прийшов і відомий російський вчений В.І.Вернадський, який довів, що селянські наділи скоротилися, а податки зросли в п'ять разів.

Даючи характеристику великих поміщицьких землеволодінь на Закарпатті. М.Тиводар справедливо пише, що їм належало близько 50% всіх земель. Лише графу Шенборну належало 100218 га земельних площ, а графу Телскі - 12816 га землі. Законотворно, що проведення аграрної реформи в такому руслі, привело до активізації закарпатських селян, які "постійно боролись за землю, зокрема за луки та випаси" (с.91). Особливо їх боротьба посилювалась у період Чехословацької республіки. Автор наводить цікаві факти про різноманітні форми боротьби залежних селян (часті скарги, знищення поземельних карт і межових знаків тощо). Проте, вважає дослідник, боротьба селян носила стихійний, слабо організований характер. Переконавшись, що пасивні методи боротьби не дають належних результатів, селяни вживали більш радикальні міри. Для прикладу наводяться події 1898 р. у с.Верховина (Жаб'є), коли селяни вигнали комісію, яка проводила "регулювання селянських земель" (с.101). На Буковині селянський рух досяг кульмінації під час селянського повстання під проводом Л.Кобилиці.

У міжвоєнний період різко збільшилася кількість підпалів поміщицьких маєтків. За підрахунками М.Тиводара, тільки у 1934-1937 р. поліція лише у станіславському воєводстві зареєструвала 1095 підпалів" (с.104). Налії західноукраїнських селян на те, що Червона Армія принесе визволення і справедливе вирішення земельного питання, не увінчалися успіхом. Дослідник справедливо пише: "Демагогічні обіцянки комуністів так і лишилися обіцянками. Більше того, селяни втратили всі свої землі, бо насильницькими методами були загнані у колгоспи".

Читаючи працю М.Тиводара, студент, вчитель, науковець багато дізнається про стійща пастухів, їх житла, посуд і начиння, їжу, одяг тощо, тобто отримує важливий науково-етнографічний матеріал, який, до речі, введений до наукового обігу вперше. Це стосується і описів різних скотарських свят, обрядів та вірувань скотарів Карпат. Цікавий матеріал поміщений у параграфі "Народна ветеринарія". М.Тиводар пише, що "поряд з раціональною практикою і знаннями в народній ветеринарії використовувалися різні магічні прийоми і лікування тварин" (с.374). Дослідник відзначав, що ще в 1927 р. "в селах Закарпаття не персвелись "шептунні". "Знахарі, - пише автор, - лікували тварин заклинаннями і магічними діями, але водночас користувалися різними відварами, напоями та рослинами, яким надавалась магічна цілюща сила". Наприклад, коли корова слабо трималась на ногах ("падачка"), то знахар "обкурював її, давав пити свяченої води і виголошував різні заклинання". Оригінальним на Закарпатті був спосіб лікування запалення вимені. Навіть у 1933 р. знахарка, лікуючи цю хворобу, закликала:

"Марен, марен, сідий як полонина.
Ізойди, ішезни на сімейне зерно, ху-ху-ху...
Марен, марен, сідий як полонина,
Ізойди, ішезни на макове зерно, ху-ху-ху...
Марен, марен, сідий як полонина,
Ізойди, ішезни на попілову спузу, ху-ху-ху..."
(с.375).

До речі, М.Тиводар зібрав великий фольклорний матеріал, який значно збагатив його наукове дослідження.

Автор дав вичерпуючий аналіз свят скотарів, поділивши їх на весняні, літньо-осінні та зимові (с.378-402). Вчений довів, що "всі вони вплетлись у систему таких християнських свят", як Стрітеня, Благовіщення, Вербна неділя, Вознесіння, Зелена свята, Івана Купала, св.Петра і Павла, св.Іллі, св.Андрія тощо. Неможливо не погодитися з автором "Традиційного скотарства...", що всі скотарські свята і обряди повинні були забезпечити врожайність полів, здоров'я і приплод худоби. Саме тому в одному і тому ж заклинанні чи ритуальному дійстві зустрічаються "побажання врожайності полів і садів, доброго приплоду і здоров'я худоби, здоров'я і успіху членам сім'ї" (с.406).

У зв'язку з тим, що "корені скотарської господарської культури йдуть у глибоку давнину", необхідна реконструкція основних етапів її становлення та розвитку. М.Тиводар створив власну періодизацію, що теж свідчить про наукову новизну його дослідження. Перший етап включає в себе період з найдавніших часів (неоліт) до початків колонізації Українських Карпат на засадах "волоського права". Вчений довів, що "давньоруське населення Українських Карпат сформувалося з східнослов'янських племен білих хорватів та окремих груп дулебів, тіверців та уличів"(с.424). Після 992 р. в письмових джерелах вже не згадуються хорвати. "Це означає, - підкреслює автор, - що вони інтегрувалися у складі Київської Русі" (с.425). На думку М.Тиводара, "очевидно саме з цього часу населення Українських Карпат, у тому числі і Закарпаття, починає приймати етнонім "русини" і політонім "Русь", починає поширюватися етнонім "русини" як самоназва та утверджуватись руська етнічна самосвідомість". Важливим є висновок автора про те, що "східнослов'янський (руський) характер населення в XI ст. майже повністю визначав етнічне обличчя Закарпаття" (с.427). Саме в ці часи "у місцевому ранньоукраїнського населення практично сформувались всі ті основні ознаки приселищного англінного і юлонинського відгінного скотарства", які широко побутували в традиційному скотарстві Українських Карпат аж до першої воловини XX ст.

Другий етап включає в себе час з XIV - XVII ст., хоча, відзначає М.Тиводар, "загалом господарство і матеріальна культура населення Українських Карпат... опиралась на традиції стародавніх часів" (с.472). Однак, згодом, як зауважує автор, "система скотарсько-землеробського господарства високогір'я, середньогір'я Українських Карпат, що складалась впродовж віків, незабаром була повністю зруйнована соціально-економічними та політичними катаклізмами"(с.471). Третій етап - XVIII - перша половина XIX ст. У цей час відбувалися структурні зміни в поголів'ї, постійно наростало значення ВРХ, хоча і в цей період "продовжували побутувати більшість традицій карпатського скотарства попередніх історичних епох" (с.486). До речі, М.Тиводар вперше в історичній науці проводить так званий зональний поділ сільського господарства Закарпаття (с.481). Автор наголошує, що "наприкінці XVIII - на початку XX ст. селяни повністю були прив'язані до землі... все це разом підняло рівень демографічного тиску на ресурси життєзабезпечення... інтенсифікації землеробства і скотарства"(с.483-484).

Четвертий етап включає в себе другу половину XIX - першу половину XX ст., де вчений вперше проводить типологізацію традиційного скотарства Українських Карпат, аналізує динаміку господарського і етноісторичного розвитку полонинського карпатського скотарства. Дослідник дійшов слушних висновків, що карпатське скотарство виникло і розвивалось з різних культурних епох і етносів.

Недоліком дослідження є те, що підбір і аналіз матеріалу суміжних із Закарпаттям цілостей носить непропорційний, епізодичний, безсистемний характер. Масою на увазі характеристику життя і побуту гуцулів і бойків Івано-Франківщини та Львівщини. Інколи трапляється повторення. Але це аж ніяк не понижує наукової вартості монографії, яка оснащена багатьма схемами, картами, таблицями із статистичним матеріалом, безперечно посяде вагоме місце в українській етнографії, а також буде в пригоді всім, хто цікавиться історією та культурою рідного краю.

КУГУТЯК М. ГАЛИЧИНА: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ. НАРИС СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ (XIX СТ. - 1939 Р.) (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК, 1993)

Доктор історичних наук, доктор філософії, професор, декан історичного факультету Прикарпатського університету ім. В.Стефаника Микола Кугутяк добре відомий не тільки в Україні, але й за її межами. В монографії "Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.)" її автор висвітлює національне та державно-політичне відродження галицьких українців, їх боротьбу за визволення. Рецензентами праці М.Кугутяка виступили теж відомі вчені - професори В.Косик (Париж) і О.Карпенко (Івано-Франківськ).

Монографія складається із шести розділів, написаних на основі великого фактичного матеріалу, з використанням останніх наукових досліджень вітчизняних і, - що особливо важливо, зарубіжних істориків. "Галичина - правдива українська земля, - пише в передмові М.Кугутяк. - Насильно відірвана від матері України, поневолена протягом 600 років різними іноземними державами, вона зазнала нечуваного національного, релігійного і політичного гніту... Могутній національно-визвольний рух в XIX - на початку XX ст., засвідчив перед усім світом незнищеність українського народу, його прагнення до вільного демократичного розвитку, власної державності" (с.3). Ось що боротьбу українців Галичини за свого державність і незалежність і поставив М.Кугутяк в центр свого дослідження.

У першому розділі - "Початки відродження" - вчений детально зупинився на умовах, в яких опинилися українці Галичини на зламі XVIII-XIX століть. "Герцсталя

існувати польська держава. Правобережна Україна була приєднана до Лівобережної, що перебувала під владою царської Росії... Галичину за першим поділом Польщі (1772 р.) захопила Австрія. Остання у 1774 р. окупувала звільнену від турецьких військ Буковину. Ще раніше у складі Угорського королівства опинилося Закарпаття. Таким чином, українські землі були розшматовані імперіями" (с.8). Дослідник аргументовано довів, що "потрапивши під владу Австрії, Галичина опинилася в інших політичних умовах, ніж були досі" (с.9). Автор у комплексі розглянув соціально-економічне, політичне становище, розвиток церкви, польсько-українські стосунки, діяльність революційних організацій тощо. Необхідно погодитися з твердженням М.Кугутяка, що "національний і соціальний гніт польської шляхти та місцевої адміністрації загострював польсько-українські стосунки, штовхав українське населення, яке зберігало свою мову, звичаї, гідність, почуття єдності з усім українським народом на визвольну боротьбу. В ній тісно перепліталися національні та соціальні мотиви. Визвольний рух не обмежувався однією соціальною верствою. Він знаходив прихильність серед селян, ремісників, духовної і світської інтелігенції"(с.15).

У параграфі "Галицькі будителі" яскраво описано діяльність "Руської трійці" - М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича, яким були "притаманні загальні риси західноєвропейського просвітництва" (с.29). М.Кугутяк описав стосунки "Руської трійці" з Ізмаїлом Срезневським, Михайлом Максимовичем, Михайлом Погодіним, Осипом Бодянським, Платоном Лукашевичем, Яном Колларом, Павлом Шафариком та багатьма іншими.

Цікавими у всіх аспектах є параграфи "Весна народів" у Галичині" і "Реакція проти відродження", які завершують перший розділ. Автор описав революцію в Австрії, діяльність Головної Руської Ради, роботу Слов'янського конгресу в Празі, перші вибори до австрійського парламенту. Зустрічаємо цікаві дані про участь українських депутатів в парламенті. "З 383 місць у рейхстазі, - пише М.Кугутяк, - від Галичини і Буковини було обрано 96 депутатів, з них 37 українців (27 селян і 10 священиків). З усіх провінцій імперії найбільше селянських депутатів послали Галичина і Буковина" (с.36). З'ясувалося, що "українські депутати в парламенті гостро поставили питання про відокремлення польської території від Галичини і утворення з усіх українських земель у Австрії окремого коронного краю з своїм сеймом і урядом". Не дивно, що національні домагання українських депутатів у рейхстазі нагтовхнулись на впертий опір поляків (с.37). У жовтні 1848 р. реакція перейшла в наступ, а "приборкування угорських і польських повстанців в Австрії завершилася "весна народів". Однак, "посилення репресій супроводжувалося зміною політики австрійського уряду в Галичині, появою нових суспільних течій" (с.41). Одною з таких течій стала москвофільська, яка охоплювала чимраз ширші верстви населення і яка придумала "усе свідоме й волелюбне" (с.47). Внаслідок цього, українське населення в Галичині в котрий раз опинилося на краю своєї національної загибелі. "Новий життєдайний дух на цей раз прийшов з-над Дніпра".

У другому розділі - "Нові суспільно-політичні рухи" - зроблено аналіз діяльності "Громад" в Україні, доведено, що великий вплив на піднесення національної свідомості українців Галичини зробила поезія Т.Шевченка, описано зародження народовського руху, діяльність осередків "Просвіти". М.Кугутяк справедливо відзначив, що саме у "Просвіті", а також в утвореному згодом літературному товаристві ім.Т.Шевченка формувалися національно-політичні погляди народовців (с.53). В цей же час (60-ті роки ХІХ ст.) продовжується наступ москвофілів, якому протистояла молода народовська інтелігенція. Необхідно погодитися з думкою дослідника, що вона "своє служіння народу обмежувала

культурно-освітньою та літературною працею, а соціальні та політичні проблеми галицьких українців не викликали у неї зацікавлення" (с.56). Намагаючись побороти вплив москвофілів, народовці вирішили піти на співпрацю з ними у галицькому сеймі. Ця угодовська політика народовців завершилася новими провалами, які засвідчили слабкість їх суспільно-політичних позицій" (с.57).

70-80-ті роки XIX ст. проходили суперечливо і неоднозначно. Посилюється консервативно-москвофільський табір, але в той же час глибоку кризу переживає народовецький рух. М.Кугутяк детально зупинився на суспільно-політичних поглядах М.Драгоманова, для якого українство "було перш за все політичним рухом, а не вузьким літературно-етнографічним культурництвом. Однак він вважав неможливим утворення самостійної української держави, а тому виступав за демократизацію і федералізацію Росії та Австро-Угорщини" (с.62). М.Драгоманов був глибоко переконаним, що "центром українського національно-політичного руху повинні бути Галичина, якій надліпнянці мусять допомогти позбутися провинціалізму, консерватизму і москвофільства" (с.63). Статті Драгоманова вчинили переворот у свідомості молодшого покоління галицьких українців. Посилюється радикальний рух, найкращими представниками якого були І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький (с.66-67). На початок 80-х років припадає криза москвофільства і зміцнення радикального руху. Про ці, та деякі інші події, читач зможе прочитати у параграфі "Нова хвиля поступу" (с.68-75), яким завершується другий розділ книги.

У третьому розділі - "На переломі" - мова йде про початок організованої боротьби, зокрема, створення радикальної партії, період "наної ери" в польсько-українських відносинах, діяльність народовців у галузі освіти. Наприкінці XIX - на початку XX ст. розвивається значно швидшими темпами культурно-освітній та господарський рух, висувається ідея політичної самостійності України. Однак, пише М.Кугутяк, ця ідея розглядалася як стратегічна мета, програма-максимум, а "на найближчу перспективу вона (УРП - Авт.) висулила вимогу перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах з виділенням українських територій в окремий коронний край із своїм сеймом" (с.90). Дослідник детально описав боротьбу, яка розгорілася навколо виборів 1895 р. до галицького сейму, проаналізував наслідки утворення партійно-політичної системи (с.90-98). "А виникнення РУП,- на думку автора, - було завершенням попередніх спроб утворити політичну організацію, які робилися "Братством Тарасівців", соціал-демократичним гуртком Івана Стеніши й Лесі Українки, Українською національною партією. Таким чином, український народ, землі якого були пошматовані імперіями, силою власного і світового розвитку будився до творення нового життя" (с.99).

У розділі четвертому - "Нова Галичина" - описуються події 1900-1914 рр., тобто, автор підходить до початку першої світової війни, наслідки якої зробили великий слід на подальшій долі населення Галичини (с.99-121).

П'ятий розділ - "В огні воєн, революції і визвольних змагань" - є, на нашу думку, найбільш вдалим у монографії М.Кугутяка. Автор підняв цілу низку питань, висвітлюючи які, показав об'єктивно і науково правдиво, обстановку, що привела до утворення ЗУНР, а потім її злиття з УНР. М.Кугутяк описав діяльність Української Національної Ради, проголошення української державності в Галичині, лісогосподарський зрив і утворення ЗУНР, польсько-українську війну, створення УГА, окупацію Буковини і Закарпаття, злуку ЗУНР і УНР, державне будівництво на західноукраїнських землях, внутрішню політику ЗО УНР, суспільно-політичне життя в Галичині тощо (с.134-152). Дослідник, не будучи політиканом, змушений був визнати, що "героїчна боротьба українського народу здобути свободу і побудувати українську державу через відсутність політичної єдності, досвідчених провідників і

переважаючу силу зовнішнього фактора зазнала невдачі" (с.152). Однак, незважаючи на негативний вплив цих, та деяких інших факторів, "вона потрясла глибинні основи народного життя, спричинилась до колосального піднесення національної свідомості і вивела на історичну арену нові покоління незламних борців за волю України".

Монографія М.Кугутяка завершується розділом "Міжвоєнна доба", в якому комплексно розглядаються події 1919-1939 рр. в житті українців Галичини. Доводиться, що Анганта "постановою від 25 червня 1919 р. дозволила Польщі лише тимчасово окупувати цю територію, визнаючи за останньою окремий статус. Ця обставина відкривала перед галицькими українцями перспективу боротьби за реалізацію права на самовизначення" (с.153).

Цікаво описано антиокупаційний рух в Галичині, утворення УВО, партійно-політичні відносини (с.154-162). Рішення Ради послів 15 березня 1923 р. про анексію Галичини автор справедливо розцінює як "великий удар для народних мас і українських політичних партій" (с.165). На знак протесту проти анексії українських земель в Галичині відбулись масові демонстрації (с.166).

Протягом міжвоєнного періоду в Галичині діяли як легальні партії, зокрема УНДО, так і нелегальні. "Що стосується власне УНДО, - пише М.Кугутяк, - то воно являло собою широкий національний рух без точного реєстру членів, без внесків, але з певною партійною дисципліною. Подолавши в основному внутріпартійну кризу, УНДО вдалося стати провідною національно-політичною силою" (с.171). Нову течію в суспільно-політичному русі уособлювала ОУН, яка виникла в січнілютому 1929 р. у Відні. На глибоке переконання автора, ОУН "розглядала себе не як партію, а як ідеологічно-політичний рух тоталітарного характеру. Члени ОУН повністю і беззастережно підпорядковувалися ідеології націоналізму та організаційній дисципліні" (с.174). Однак, М.Кугутяк не обмежується характеристикою тільки цих партій і об'єднань. Він детально висвітлює заборону УСДП, утворення "Сольробу", діяльність КПЗУ, угодовців та москвофілів, визвольний рух народних мас тощо (с.175-181).

"Тривожні тридцять" - таку назву носить параграф, яким завершується шостий розділ монографії М.Кугутяка. В ньому автор простежує наступ санаційної диктатури Пілсудського, політику "пацифікації", в ході якої було заарештовано більше двох тисяч українців, "німі вибори 1930 р.", діяльність українських католицьких партій і митрополита Андрея Шептицького (с.181-184). Активізувала свою діяльність, зокрема терористичну, ОУН (вбивство працівника радянського консульства у Львові О.Майлова, міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького тощо). Уважно читаючи книгу, мимоволі погоджуєшся з автором, що "відчуження і протиборство політичних сил в українському таборі, викликані тяжкими внутрішніми і зовнішніми обставинами, вихід з яких кожна партія бачила по-своєму, стояли на заваді їх консолідації" (с.187). Керівництво УНДО в середині 30-х рр. вирішило проводити угодовську політику, шукаючи підтримки у ксричних колах Польщі. Що стосується лівих сил, то в їх таборі продовжувало зберігатися кризове явище. Трагічною виявилася доля КПЗУ, яка була "звинувачена в націоналізмі, в проникненні до її керівництва "агентів фашизму". Фактично, комуністичний рух як організована політична течія, в 1938 р. був зліквідований (с.191).

Нова спроба консолідації припадає на кінець 30-х років. На цей час припадає посилення польсько-українських суперечностей, патріотичні сили краю висуюють ідею автономії. Не викликає сумніву, що важливий поштовх цьому зробили події жовтня 1938 р. - березня 1939 р. в Карпатській Україні. На нашу думку, автору необхідно було, хоч у загальних рисах, зупинитися на суспільно-політичних

відносинах українців Східної Галичини і Закарпаття напередодні Другої світової війни.

Монографія Миколи Кугутяка "Галичина: сторінки історії..." написана на основі великого фактичного матеріалу, доступною для широкого загалу читачів мовою, є вагомим вкладом в розвиток вітчизняної історіографії. Хотілося б, щоб для вчених інших регіонів України ця книга стала компасом. Тоді перед нами викристалізується загальна картина суспільно-політичного розвитку на українських землях в XIX - першій половині XX ст.

ПАВЛЕНКО Г.В. НІМЕЧЧИНА І НІМЦІ В ТВОРЧОСТІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА (УЖГОРОД, 1995)

В 1995 р. побачила світ нова книга доктора історичних наук, професора Ужгородського державного університету Г.В.Павленка "Німеччина і німці в творчості Т.Г.Шевченка". Незважаючи на те, що окремі аспекти проблеми вже піднімали у своїх працях Я.Погребенник, М.Гресько, М.Занічковський і В.Кулик, однак рецензована праця Г.В.Павленка є першою в сучасній українській історіографії. Книга складається з двох нарисів, які разом становлять одне ціле.

Багаторічна дослідницька робота Г.В.Павленка дала йому змогу констатувати, що вперше "з певними елементами німецького побуту молодий Шевченко, очевидно, познайомився ще перебуваючи "козачком" у пана Енгельгардта". Що стосується перших безпосередніх контактів Шевченка з німецьким світом, то вони припадають на 1829-1831 рр., коли він проживав у Вільно. Перебуваючи в Петербурзі, Т.Г.Шевченко слухав лекції і навчався у барона П.Клодта і К.Брюллова, яких глибоко поважав і високо цінив. Можливо, тоді ж, молодий поет познайомився з творами видатних німецьких письменників Й.-В.Гете і К.-Т.Кернера. Т.Шевченко був добре обізнаний з картинами німецьких художників Альбрехта Дюрера, Лукаса Карнаха Старшого, Ганса Гольбейна Молодшого, Фрідріха-Августа Рєтца, Вільгельма Штернберга. З останнім у Т.Шевченка встановилися безпосередні і ширі взаємовідносини. У 1839 р. вони навіть поселилися разом. Завдяки Штернбергу Шевченко познайомився з німецькими сім'ями Шмідтів, Фіцгумів і Йоахімів. Уважно і досконало опрацювавши шевченківський щоденник, Г.В.Павленко відзначив, що Шевченко "мав можливість більш глибоко ознайомитись з побутом, способом життя, традиціями і звичаями німецького народу. Він не міг, звичайно, не звернути уваги на той внутрішній порядок і розпорядок, стриманість і життєву систематичність, чого не було у відомих йому раніше сім'ях російських і українських...". Безперечно, Штернберг зробив великий вплив на Шевченка але найбільше враження справила на поета його художницька майстерність. "Як багато рисунків та яке все прекрасне! - вигукнув він. На маленькому клаптику сірого крамничного паперу проведена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, заваленого мішками; всс це не нарисоване, а тільки зазначене, але що за краса! Очей не можна відвести. Або в тіні розлогії верби, край самого берега, біленька, соломною вкрита хата - все відбилося у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки плавають - от і вся картина або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель у Штернберга! Чудовий, незрівнянний Штернберг!...". Можливо, саме творчість Штернберга переконала Т.Г.Шевченка в тому, що "він повинен свій художній талант присвятити любій Україні, її народу, служити йому і психизмом і серцем".

Т.Г.Шевченко був чудовим знавцем німецької музики. Він добре знав і любив твори Баха, Моцарта, Гайдна, Шуберта, Бетховена, Вебера. Читав Т.Шевченко драми

Ф.Шіллера "Розбійники" і "Вільгельм Тель". Саме восьмитомник Ф.Шіллера був серед 150 книг поета, що залишилися після його смерті. Не припинялося знайомство Т.Г.Шевченка з німецькою культурою після його від'їзду літом 1839 року в Оренбург.

1843-1844 роки - період перебування Т.Г.Шевченка на Україні. Тут у нього з'являються нові друзі з німецького середовища - граф Олексій Капніст, Роман Шрандман, Фішер. Це були люди з передовими поглядами, від яких Т.Шевченко довідався багато цікавого про інтелектуальний розвиток сучасної йому Європи. Г.В.Павленко чудово обізнаний з поетичною творчістю Шевченка. У праці проаналізовані ті твори поета, в яких він торкався "німецької проблеми".

Загальновідомо, що серед членів нелегального Кирило-Методіївського братства саме Т.Шевченко був найбільш радикальним і послідовним. Цій проблемі присвячена велика історична література, однак Г.В.Павленко підходить до неї оригінально, виходячи із досліджуваної ним проблематики. "Шевченко, - відзначає історик, - робить висновок про необхідність об'єднання слов'янських народів у боротьбі проти головних завойовницьких сил - московської і німецької... Майбутнє України вони (кирило-методіївці - М.В.) вбачали тільки в конфедерації незалежних слов'янських держав-народів". 5 квітня 1847 р. поет був заарештований у справі Кирило-Методіївського товариства. Необхідно погодитися з твердженням Г.В.Павленка, що після 10 років "солдатської муштри", контакти з німецькими діячами загальмувалися. Однак тим не менше повністю зупинити їх, як і контактування з німцями, не могло навіть заслання. Він знайомиться з жандармом Відлером, керівником експедиції, генералом Шрейбером, генералом Фрейманом, бароном Майделем, академіком Бером та іншими. Продовжував він читати німецьку літературу, перш за все праці О.Гумбольдта, Г.Гегеля (через працю К.Лібельта). Цікавий факт: Карла Маркса Тарас Шевченко не читав і, очевидно, не знав ні його біографії, ні його ідей. А от К.Маркс про Т.Г.Шевченка знав. "Зв'язано це було з наступними обставинами, - пише Г.В.Павленко. - В 1878 р. в Парижі відбувся Міжнародний літературний конгрес. На ньому із доповіддю виступив М.Драгоманов. Доповідь була опублікована в Женеві, і один екземпляр її попав до особистої бібліотеки К.Маркса, який не тільки прочитав доповідь, але і підкреслив ті місця в тексті, що його зацікавили найбільше". Влітку 1857 р. закінчилось заслання Т.Г.Шевченка. Почалося триумфальне повернення Кобзаря в Петербург. Шлях поета до столиці Російської імперії проходив через Астрахань і Нижній Новгород. В останньому він познайомився з німецькою сім'єю Шмідгофів, поетом-сатириком П.Шумахером, чиновником К.Шрейдером, аристократом М.Якобі, архітектором М.Фреліхом. Саме в Нижньому Новгороді Т.Г. Шевченко намалював портрет гувернантки Анхен Шауббе, разом з якою слухав музику Моцарта та дивився драму німецького драматурга А.Коцебу...

З приїздом у 1858 р. до Москви Т.Шевченко не тільки відновлює, але навіть розширює колишні зв'язки, в тому числі і німецькі. Він відвідав академіків Йордана, Клодта, Шрейцера, познайомився з декабристом, бароном Штейнгелем. Це далеко не повний перелік осіб німецького походження, з якими познайомився Т.Шевченко. "Можна лише дивуватись, як зміг Т.Г.Шевченко за такий короткий час встановити такі багаточисленні контакти з німцями і німецьким науковим та культурним життям, взяти і зробити своїм внутрішнім надбанням пласти німецької культури, науки і суспільно-політичної думки" - констатує Г.В.Павленко. Важливим і аргументованим є висновок вченого: "Тарас Григорович Шевченко не був випадковим гостем у німецькому світі. Він був вірним сином українського народу, його ментальності, але водночас він увібрав у себе і все краще із скарбниці світової

культури, в тому числі і німецької, і став другом і захисником всіх, хто боровся і бореться за щастя і свободу народів".

Не менш цікавим є історико-літературний етюд "Доле моя, де ти?", який Г.В.Павленко помістив у своїй монографії. Цей твір - вміле поєднання історичних фактів з художньою майстерністю. Автор яскраво передав переживання поета, роздуми над минулим, кохання...

Не викликає жодного сумніву, що ця невелика за обсягом книжечка, становить значний вклад у шевченкознавство. Адже, Г.В.Павленко вперше в українській історіографії підняв проблему "Німеччина і німці в житті Шевченка". Від сьогоднішні один дослідник творчості Т.Г.Шевченка не вправі проігнорувати цією працею. А враховуючи те, що книга написана на одному подиху, легкою і доступною мовою, вона буде в пригоді не тільки науковцям, але й широкому читачьому загалу. Доводиться тільки жалкувати, що тираж 500 примірників явно недостатній, щоб задовільнити всіх, кого цікавить життя і творчість Великого Кобзаря.

ПАВЛЕНКО Г.В. НІМЦІ НА ЗАКАРПАТТІ (УЖГОРОД, 1995)

Останнім часом історики Ужгородського державного університету чимало уваги надають дослідженню національних меншин у нашому краї. Нещодавно в університетських аудиторіях пройшла науково-практична конференція, присвячена свреям на Закарпатті. Минулого року на засіданні спеціалізованої вченої ради УжДУ В.В.Мариною була захищена кандидатська дисертація на тему: "Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку". Цю проблему продовжує досліджувати аспірантка кафедри історії України Л.Горват. У 1995 р. побачило світ цікаве і корисне у всіх відношеннях дослідження доктора історичних наук, професора Г.В.Павленка "Німці на Закарпатті". Саме воно і буде перебувати у центрі даної наукової розвідки-рецензії.

Автору, на основі величезної кількості архівних та опублікованих джерел, вдалося простежити історію виникнення німецьких поселень на Закарпатті, доішовши її до наших днів. Книга складається із шести розділів, кожний з яких доповнює один одного. Концептуальним є перший розділ - "Коротка історія німецької колонізації на Закарпатті" (с.3-18). Г.В.Павленко виділяє кілька етапів (хвиль) німецької колонізації на Закарпаття. Необхідно погодитися з твердженням вченого, що "німці відкрили для себе Закарпаття давно" (с.3). Ще в період "великого переселення народів" вони хвилями накочувались в Карпатський регіон, селились тут, змішувались з іншими етнічними групами, а то й перемагали їх.

Коли ж виникли перші поселення німецьких колоністів на Закарпатті? На глибоке переконання автора, вони виникають ще в період раннього середньовіччя (XII - перша половина XIII століття). Друга хвиля німецької колонізації на Закарпаття відноситься до другої половини XIII-XV ст. Третя хвиля припадає на XVI століття. "Нові сприятливі умови для німецької колонізації на Закарпаття, - пише Г. В.Павленко, - були створені в кінці XVII - на початку XVIII ст., коли турецьке панування в Угорщині змінилося австрійським" (с.5). У XVIII ст. німецька еміграція на Закарпаття не припинялася і спрямовувалася головним чином в лісове господарство (с.13). За підрахунками автора, "тільки в Ясінях та навколо прилеглих до нього селам і присілках в кінці XVIII ст. постійно працювало в лісі 300-400 лісорубів".

Г.В.Павленко детально зупинився на умовах, в яких працювали колоністи, охарактеризував райони, в яких їх проживала більшість (Вишково, Хуст, Берегове,

Свалява, Ужгород та ін.). Цікавими є статистичні дані, використані вченим у своїй праці. Згідно з ними, за період з 1880 до 1910 рр. німецьке населення в краї зросло з 15231 до 33694 чол. Підрахунки зроблені на основі угорських джерел. Що стосується періоду входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки, то в 1921 р. зафіксоване різке зменшення (7668 чол. -3,1% від загальної кількості населення) (с.18). Автор намагався з'ясувати, які ж чинники вплинули на таке різке зменшення кількості німецьких колоністів. "Справа в тому, - відзначає Г.В.Павленко, - що угорська статистика визначала національність за мовою, тому до німців часто попадали і євреї, які говорили німецькою мовою і відсоток яких на Закарпатті був досить значним. Чехи ж визначали національність за релігійною ознакою і, очевидно, були ближчі до істини при визначенні національності. Чеські дані достовірніші". Детальна обізнаність вченого з досліджуваною проблемою, дала йому змогу стверджувати, що "на протязі XVIII-XIX ст. німецьке поселення на Закарпатті ніколи не перевищувало декількох тисяч чоловік". Це не могло не позначитися на їх соціально-економічному, внутрішньополітичному і культурному становищі у складі різних державних утворень. "Будучи відірваними на протязі двох століть від землі своїх предків, - відзначає Г.В.Павленко, - живучи на новій батьківщині маленькими етнічними острівцями серед чужого етнічного, перш за все слов'янського моря, і намагаючись не зникнути, не розтворитися в ньому, німецьке населення саме ж поставило себе в умови самоізоляції і обезкровлення".

Наприкінці XIX - на початку XX ст. найбільше німецьких колоністів проживало в Мараморському, Брезькому і Угочанському комітатах (відповідно 23, 10 і 6 відсотків). У відношенні до всього населення краю німецькомовне населення складало від 15 до 22 відсотків у таких округах як Тячівський, Воловецький, Мукачівський, Ізавальдський, Сегетський, Свалявський, Тересвянський (с.20).

Яким був статус німецьких колоністів у нашому краї? Сперечаючись із висновками історика І.Г.Шульги, Г.В.Павленко констатує, що "по-перше, німці - переселенці ніколи не були кріпосними, по-друге, їх економічний статус з самого початку відрізнявся у кращий бік від статусу місцевого населення" (с.22). Мало того, "посіяші керівні становище в економіці, німецькі колоністи почали підпорядковувати своєму впливу і адміністративні органи міст та інших населених пунктів, що входили до складу домінії" (Мукачівської - М.В.).

З прадавніх часів на Закарпатті живуть люди різних національностей і живуть у злагоді і мирі. Не становили винятку і німці: "Розсудливі, працьовиті, добрі майстри своєї справи і добрі християни - німці ніколи не вступали в конфлікти із місцевим населенням, завжди знаходили спільну мову і з угорцями, і з українцями, і з румунами. Ця загальна позитивна риса німців-колоністів, і відноситься вона й до інших регіонів, де вони проживали" (с. 29).

Перебування Закарпаття в складі Чехословаччини привело до порівняного покращення політичного і освітньо-культурного становища німців, що важко сказати про їх соціально-економічне становище. "Земельна реформа, - на думку автора рецензованої праці, - яка проводилася чехословацьким урядом в 1919-1925 і 1925-1929 роках, мало торкнулася німців" (с.31). Із тих, хто одержав на 1934 р. землю, в національному відношенні 86 % належали до русинів-українців, 10 % - до угорців, 1,5% - до чехів і словаків, 1,4% - до євреїв і тільки 1% - до німців (с.32).

Духовне життя, культура і освіта німецьких колоністів стали предметом дослідження у третьому розділі рецензованої монографії (с.32-36). Підсумовуючи опрацьовані джерельні матеріали, Г.В.Павленко відмітив, що в "освітньо-культурному відношенні німецьким колоністам везло набагато менше ніж в економічному. Будучи маленькими острівцями в слов'янському морі, вони...

борилися за збереження свого національного обличчя, своєї мови, своїх традицій і звичаїв. І це до певної міри вдалося їм".

Останнім часом з'явилось багато публікацій про виникнення і діяльність Карпатської України наприкінці 30-х років. Дослідники не обходили мовчанням і соціально-економічне, політичне і культурне становище німецької меншини за цей відрізок часу. Г.В.Павленко, використавши чи не всі архівні документи, які є в наявності, першим виділив цю проблему окремо і комплексно. За підрахунками автора, на 1939 рік у Карпатській Україні проживало 15 тисяч німців. Вчений яскраво описав політику автономного уряду А.Волошина по відношенню до німецької меншини. Не викликає ніяких сумнівів, що йдучи на поступки, А.Волошин намагався зберегти дружні відносини з Німеччиною.

Відомо, що частина німців Закарпаття служила в німецькому війську, що, безперечно, негативно вплинуло на їх подальшу долю. Після звільнення Закарпаття радянськими військами восени 1944 р. на німецьких колоністів тут же посилались репресії. "З архівних документів важко судити, - розмірковує Г.В.Павленко, - скільки німецьких колоністів було відправлено тоді на примусові роботи у східні області України і Росію. Але що така практика існувала, видно із окремих розпорощених документів, що відклалися в архівних фондах" (с.40). Лише протягом 1946 р. із Закарпаття на схід, головним чином в Тюменську область, було виселено з сім'ями 2 тисячі осіб німецької національності (с.49). Поневіряння по чужих краях для німців тривали аж до 1959 р. На цей час німецьке населення області складало 4230 чоловік, тобто менше, ніж їх було навіть у далекому XVIII столітті (с.43).

У п'ятому розділі - "Нелегкий шлях оновлення" - автор розглядає становище німців Закарпаття в 60-90-х роках ХХ століття. Він використав останній статистичний матеріал, згідно з яким на 1993 р. в краї налічувалося близько 3400 німців. Із них рідною мовою володіло 2400 чоловік. 1000 чоловік забули, чи не знають своєї рідної мови і говорять: 650 чоловік - українською, а 220 - російською мовами (с.45). Демократична Українська держава робить все для того, щоб німці почували себе повноправними громадянами. "Виникає лише одне питання - чи не запізнились всі ці заходи?" - справедливо запитусь Г.В.Павленко.

Ніби додатком до книги, а фактично її шостим розділом, є наукова розвідка автора про Міхая Мункачі (1844-1900) - видатного угорського художника, який народився у сім'ї німецьких колоністів.

Підсумовуючи величезний фактичний матеріал, зібраний у книзі, професор Г.В.Павленко зробив важливий і справедливий висновок: "позитивний внесок німецьких колоністів у розвиток економіки і культури краю незаперечний. Без спадщини, яку внесли німці-колоністи у розвиток Закарпаття, ми, теперішні будівничі, були б значно біднішими". Важко що-небудь сказати всупереч цього.

ВІДНЯНСЬКИЙ С.В. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ: УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1921-1945 РР.) (К.,1994)

Інститут історії України Національної Академії Наук України видав монографію кандидата історичних наук, завідуючого відділом Інституту історії України С.В.Віднянського (в 1997 р. захистив докторську дисертацію) "Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)". Несобхідно відзначити, що рецензована монографія не є першою працею про історію Українського вільного університету. На початку 90-х років з'явилися публікації декана філософського факультету УВУ

(Мюнхен, Німеччина) Мирослава Лабунька "Останній ректор УВУ в Празі" // Карпатський край.-1994.-№7-12.-С.69-70); краєзнавця Василя Пагири "Український вільний університет в Празі" // Відлуння Карпат: сторінки історії. - Ужгород: Срібна земля. 1994.-С.95-98); статті В.Зілгалова і Г.Божук. В 1991 р. Український вільний університет, який після 1945 р. знаходився в Мюнхені, відсвяткував своє 70-річчя. Ректором УВУ сьогодні є професор Теодор Цюшора. Цю дату урочисто відзначили і в Празі, Пряшеві та Свиднику, де проходила міжнародна українознавча конференція, в роботі якої взяло участь понад 50 науковців з цілого світу, в тому числі й з України. На відміну від цих та деяких інших досліджень, С.В.Віднянський вперше у вітчизняній історіографії прослідкував процес виникнення і розвитку Українського вільного університету з 1921 по 1945 рр. Рецензована праця основана на недоступних раніше для дослідників архівних та інших джерел і в ній розглядаються маловідомі питання історії заснування та наукової, педагогічної і культурно-освітньої діяльності першого вищого навчального закладу й другої наукової установи української еміграції міжвоєнного періоду - Українського вільного університету. Монографія С.В.Віднянського складається з трьох розділів, в яких мова йде про заснування університету, так і про спроби його перетворити в університет західноєвропейського зразка.

У першому розділі - "До історії заснування УВУ у Відні" - автор детально охарактеризував умови, які склалися в Празі напередодні перенесення УВУ із Відня до столиці Чехо-Словаччини. Що стосується віденського періоду, який був недовготривалим, то, починаючи з 24 січня 1921 р. в УВУ почали викладати на двох факультетах - філософічному і факультеті права та суспільних наук - проф. Д.Антонович, А.Артимович, І.Ганицький, Д.Дорошенко, О.Колесса, В.Липинський, С.Рудницький та ряд інших. Отже, у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти УВУ. Автор детально проаналізував проблеми підбору викладачів, фінансування тощо. Вивчивши переважну більшість документів, С.В.Віднянський змушений був визнати, що "незважаючи на величезні зусилля фундаторів університету, фінансові й інші організаційні проблеми стали на перешкоді його перетворення в справжній вищий науковий заклад" (с.17).

Становище суттєво покращилося, коли УВУ було переведено в Прагу. Це був найбільш плідний період в історії УВУ. Саме Прага на початку 1921 р. стала основним центром української еміграції. В 1921 р. до Праги прибули 6 тисяч чол., в 1923 - 23 тис., 1924 - 20 тис., 1925 - 25 тис., 1932 - 10,5 тис., 1936 - близько 9 тис., 1939 - 8 тис. (с.18). Автор довіда, що в 1921 р. з 5209 зареєстрованих емігрантів-українців 52,4% були селянами, 12,4% - робітниками, 32,4% - представниками інтелігенції, по 1,4% - торговцями і землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. Найбільше емігрантів було з Галичини - 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини (2,9%), Бессарабії (0,8%), Кубані (0,7%) і деяких інших регіонів Країни (с.19).

С.В.Віднянський яскраво описав сам факт відкриття Українського вільного університету в Празі. Урочистості відкрив промовою про історію українсько-чеських взаємин Х-XX ст. професор О.Колесса, який висловив глибоку вдячність народу й уряду ЧСР за гостинність і побажав, "щоб всім нам чим скоріше довелось святкувати таке культурне свято в городі Данила та в золотoverxім Києві, щоби ми там могли із вдячністю вітати наших теперішніх гостинних господарів із золотої Праги" (с.24). Завершилося урочисте відкриття УВУ в Празі доповіддю О.Колесси на тему "Погляд на історію української мови", яка стала своєрідною візитною карткою фахової

кваліфікації професорського складу університету. Так розпочався найважливіший, по суті, перший етап в історії Українського вільного університету, переведення якого з Відня до Праги - центру слов'янської культури та науки - сприяло його плідній діяльності до 1945 р. (с.24).

Третій розділ - "Перетворення УВУ в Празі в Університет західноєвропейського зразка" - найбільш обсяговий по хронології: він охоплює період з 1921 по 1945 рр. Необхідно погодитися з думкою автора рецензованої праці, що "діяльність УВУ в Празі мала непересічне значення для розвитку української науки, освіти і культури та їх репрезентації у світі" (с.25). Дослідник детально проаналізував внутрішній устрій і організацію УВУ в Празі, його матеріальне становище (с.25-39), професорсько-викладацький склад університету та його педагогічну діяльність (с.39-48), наукову і культурно-освітню діяльність УВУ (с.48-60), простежив основні віхи життя і діяльності українського студентства (с.60-76).

Серед викладачів УВУ зустрічаємо імена видатних українських вчених О.Колесси, В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, С.Рудницького, І.Панькевича, В.Щербаківського, Д.Антоновича та багатьох ін.

В 1939-1945 рр. викладачем, а згодом ректором УВУ працював видатний закарпатоукраїнський культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, президент Карпатської України Августин Волошин. До цього йому було присвоєно звання почесного доктора права (с.65).

Чіткими і розважливими є висновки автора монографії. "Український вільний університет, - пише С.В.Віднянський, - був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше погрібний. Але сталося так, що протягом майже четвертї століття (1921-1945 рр.) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час лишався єдиним українським університетом в світі, хоч і недержавним, приватним, але вільною всеукраїнською вищою школою і водночас науковою установою. З початку діяльності в Празі УВУ перебував у центрі культурно-наукового життя української еміграції в Чехословаччині" (с.67-68). Необхідно погодитися з висновком автора, що "УВУ успішно виконав поставлені на нього завдання, здобув авторитет й міжнародне визнання" (с.68).

В додатках до монографії поміщено "Звернення Ради університету до Президента Чехословацької Республіки Масарика Т. про дозвіл на переміщення університету з Відня до Праги та про надання йому матеріальної допомоги" від 17 березня 1921 р. та уривок із спогадів Миколи Неврлого (УВУ - база незалежної української науки у вільному світі (1921-1945) // Від Наукового товариства ім.Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів-Свидник, 12-15 червня 1991 р.). Матеріали. - Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992.-С.209-212).

До побажань хотілося б додати, що автор не в достатній мірі використав окремі праці Н.Полонської-Василенко про заснування і діяльність Українського вільного університету, опубліковані нею в престижному журналі "Український Історик". Однак, незважаючи на це, книга С.В.Віднянського є вагомим вкладом у розвиток вітчизняної історіографії і буде в пригоді як спеціалістам-історикам, так і всім, кого цікавить рідна історія.

БОЛДИЖАР М. ЗАКАРПАТТЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (УЖГОРОД, 1993)

Історія ніби не відноситься до точних наук, однак саме вона повинна бути точною. За тоталітаризму ми мали змогу неодноразово переконатись, до яких наслідків приводить неточність при аналізі історичних фактів та матеріалів: з'являється одна фальсифікація. Заполітизований історик писав так, як того вимагала панівна система. Він не був собою. Тепер таке право в ученого є. Але прикро, що лиш на початку 90-х років з'явилися перші об'єктивні дослідження новітньої історії краю. До них слід віднести книгу професора Михайла Болдижара "Закарпаття між двома світовими війнами", видану Ужгородським державним університетом та Інститутом вдосконалення вчителів.

Професор М.Болдижар - чи не найбільш плідний сучасний дослідник названої теми. Його прізвище регулярно з'являється на сторінках наукових видань і обласної преси. Не всі праці автора сприймаються безапеляційно. Це природно, адже він досліджує найбільш складний, суперечливий і неоднозначний період нашої минувшини.

Одна з проблем, що у нас свідомо фальсифікувалася, - події 1918-1919 рр., коли населення краю вперше одержало можливість вирішувати свою історичну долю. Цій тематиці присвячені два розділи книги: "Гуцульська республіка: нові матеріали" і "Хустський з'їзд 1919 року: факти й оцінки". Проаналізувавши ці значні події, вчений зробив висновок, що рішення про злуку з Україною "було найсильнішим моментом у роботі з'їзду. За своїм змістом воно справді відображало бажання і волю керівництва чопирьох із п'яти народних Рад, які діяли на Закарпатті" (с.19). Автор описує умови, на основі яких наш край мав увійти до складу УНР: "щоб нова держава при виконанні цієї злуки угляднула окремішне положення угорських русинів" (с.18). Саме на цю умову більшість упереджених дослідників теми не звертали уваги. І не потрібно звинувачувати вченого в політичному русинстві та антиукраїнській позиції. Цього тут нема. Є позиція історика, який правдиво констатує історичний факт. А що стосується оцінки возз'єднання краю з Україною, М.Болдижар вважає його "важливим і позитивним". Чітко й недвозначно!

Протягом міжвоєнного періоду на Закарпатті існували десятки політичних партій, що є доказом демократичності політичного устрою Чехословацької республіки. М.Болдижар детально зупинився на Автономно-землеробському союзі (АЗС). Ця партія була одною з найбільш масових, з русофільським напрямком. Автор прослідкував еволюцію АЗС, показав його внесок у боротьбу за автономію краю, визначив причини політичного банкрутства: "Виникнувши як дійсно селянсько-землеробська партія з досить реалістичною програмою, вона поступово стала партією панів, політиканів..., яка повністю зрадила інтереси тих, для кого була створена" (с.33). У кінці 30-х років АЗС відкрито повернув на проугорську орієнтацію.

Можна зауважити, що в книжці відсутній аналіз інших партій. Та необхідно врахувати, що діяльність політичних партій у 20-30-х роках - тема спеціального дослідження. Грунтовний аналіз АЗС дозволив автору показати закономірність призначення одного з лідерів цієї партії Андрія Бродія першим прем'єр-міністром автономного Уряду Підкарпатської Русі - 11 жовтня 1938 р.

Окремі розділи висвітлюють проблеми державного статусу Закарпаття, розвиток мовного питання. Усе це не втратило своєї актуальності й сьогодні. Цікавим і насиченим є розділ, присвячений карпато-русинській еміграції тих літ.

Автор недвозначно підсумовує, що "більшість представників трудової еміграції та їх керівників щиро і від душі бажали своїм землякам щасливого, вільного розвитку, звільнення від багатоговікового чужоземного поневолення, всіляко підтримували їх боротьбу за автономію та політичну незалежність" (с.74). Ця проблема знайшла своє логічне продовження в розділі "Американські русини і Карпатська Україна в 1938-1939 роках". Дослідник зазначає, що "українська діаспора США і Канади ті події оцінювала по-різному" (с.126).

Розділи, присвячені Карпатській Україні, є найбільш цікавими і оригінальними. На основі нових архівних документів учений висвітлює процес формування першого автономного уряду Підкарпатської Русі, дає свою оцінку відомим політичним діячам краю А.Бродію, А.Волошину, Ф.Ренаю. Аналізуються такі важливі історичні події у житті краю, як вибори до Союму Карпатської України, засідання першого Сейму-свосвідного парламенту - та прийняті ним рішення. Робиться спроба охарактеризувати народногосподарські можливості молодій автономній державі. Відзначимо, що автор книжки першим підняв цю проблему, що дає змогу відповісти на питання: чи реальним було існування Карпатської України як незалежної держави?

В.Гренджа-Донський писав, що Карпатська Україна - щаслива, але, в той же час, і трагічна сторінка нашої історії. Подібне трактування зустрічаємо в Михайла Болдижара: "На шляху боротьби за незалежність нашого багатостраждального краю були окремі елементи триумфу - здобуття автономії, проголошення самостійності, - але значно більше на цьому тернистому шляху було трагедій" (с.96). Драматично і трагічно склалася і доля самого президента Карпатської України Августина Волошина.

М.Болдижар був одним з перших, хто написав об'єктивну статтю про А.Волошина ("Політична драма чи авантюра?" // Закарпатська правда.-1990.-21 березня). Дехто з опонентів про це забуває. У рецензованім виданні президенту відведені розділи "Навколо Волошина" та "Августин Волошин: заключний етап життя і діяльності". Написані вони на основі цілком не відомих досі документів, зокрема матеріалів "Особової справи А.Волошина", що зберігається в Москві. Проаналізувавши останній етап в житті президента, М.Болдижар щиро написав: "Будучи за межами рідного краю, він думав про нього, але більше не бажав розв'язувати його долю шляхом сумнівних угод з будь-якими закордонними політичними силами. На цьому етапі Волошин проявив себе як справжній патріот, гуманіст і громадянин свого краю" (с.116). І справді, "доводиться лише шкодувати, що кінець життя і діяльності Августина Волошина в похилому віці завершився так трагічно".

Карпатська Україна привернула до себе увагу різних політичних сил. Зацікавила красм і ОУН. Автор не виділив на це окремого розділу, а все ж детально описав роль організації у формуванні Карпатської Січі, познайомив читачів з провідниками ОУН Романом Шухевичем, Зеноном Коссаком, Михайлом Колодзінським та іншими. Показана роль оунівців у спробі державного перевороту проти уряду Карпатської України, контакти між проводом ОУН і урядом Волошина в еміграції. Автор притримується точки зору, що ідеологію ОУН "неможливо було насадити на тривалий час у нашому краї" (с.128). З таким висновком важко не погодитися.

Останні два розділи книги присвячені возз'єднанню Закарпаття з Україною, і це закономірно. Вони підсумовують боротьбу краю за злуку з братами по другій бік Карпат.

Кожний з розділів книжки міг би стати темою спеціального дослідження. Вже сама постановка досліджуваних автором проблем заслуговує уваги. Будемо сподіватися: книжка "Закарпаття між двома світовими війнами" професора Михайла Болдижара стане першою ластівкою у вивченні складних історичних процесів, що відбувалися у краї в недалекому минулому (В 1995 р. М.Болдижар видав другу частину книги "Закарпаття між двома світовими війнами" - М.В.). Для автора характерні зваженість, високий професіоналізм і легкий стиль викладу. Саме цього часом не вистачає нам, молодим дослідникам.

БОГІВ О., ЗАДОРОЖНИЙ В. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ) У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ (ТРАВЕНЬ 1938 р. - БЕРЕЗЕНЬ 1939 р.) (УЖГОРОД: ПАТЕНТ, 1999)

Про Карпатську Україну сучасними вітчизняними і зарубіжними дослідниками опубліковано чимало праць, захищені дисертації. Здавалося б, що вже важко сказати нове слово, запропонувати нові підходи до висвітлення подій, що відбувалися в нашому краї шістдесят років тому назад. Однак, це далеко не так. Карпатська Україна - цей феномен в історії української державності в ХХ столітті, буде привертати увагу ще не одного дослідника. Доказом цього і є вихід в світ монографії доктора історичних наук, професора Володимира Задорожного і молодого науковця Олександра Богіва "Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. - березень 1939 р.)".

У передмові автори скромно зауважили, що присвятили свого працю лише окремим питанням міжнародного становища Підкарпатської Русі (Карпатської України) у 1938-1939 роках. "Ми не претендуємо на висвітлення цілісної картини цього становища, - констатують О.Богів і В.Задорожний, - а лише намагаємося звернути увагу на окремі аспекти тодішньої міжнародної ситуації, яка зробила значний вплив на історію Закарпаття наприкінці 1930-х років. І, навпаки, як це і звичайно є, підкарпатські (карпатоукраїнські) події стали детермінантою зовнішньої політики малих і великих європейських держав". Якщо раніше історики розглядали події в Карпатській Україні у зв'язку з загальною чехословацькою кризою, то автори рецензованої монографії вирішили звернути більше уваги саме на ті аспекти міжнародних європейських відносин, які конкретно торкалися закарпатських явищ 1938-1939 років. Ця сторона питання і становить наукову новизну монографії О.Богіва і В.Задорожного, роблячи її актуальною для сьогодення.

У першому розділі монографії - "Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав у дослідженнях іноземних істориків" - дається глибокий і неупереджений аналіз широкого масиву історичної літератури з досліджуваної авторами проблеми. Авторі запропонували свою періодизацію зарубіжної історіографії, з якою необхідно погодитись. Праці іноземних істориків умовно поділені на кілька груп. До найбільшої відносяться дослідження європейських дипломатичних відносин напередодні Другої світової війни. У цих працях історія закарпатської автономії розглядається переважно у контексті німецької, угорсько-польської, німецько-угорської, античехословацької зовнішньої політики. До другої групи праць відносяться історичні огляди міжнародних відносин 20-30-х років ХХ ст. Дослідження історії Закарпаття першої половини ХХ ст. складають третю групу. До останньої умовної групи вчені зараховують праці, присвячені різним аспектам української проблематики. О.Богів і В.Задорожний дали об'єктивну оцінку працям визначних зарубіжних істориків В.Крала, І.Фляйшхауер, В.Сетон-Ватсона, У.Шірера, Б.Гарта, М.Адам, М.Козмінського, Ж.-Б.Дюрозеля та

багатьох інших. На дуже великий жаль, поза увагою авторів залишився ряд фундаментальних праць В.Косика, який теж торкався досліджуваної проблеми. Загалом, можна погодитись із висновком, що "зарубіжні дослідники більше уваги приділили саме зовнішньополітичному аспекту закарпатської автономії 1938-1939 років. Аналіз цих досліджень дозволяв стверджувати, що в межах історіографічної школи тої чи іншої країни оцінка карпатоукраїнських (підкарпатських) подій не була сталою, а зазнавала певної еволюції протягом 40-90-х років ХХ ст."

У другому розділі - "Проблема автономії Підкарпатської Русі у політиці європейських держав (травень - жовтень 1938 року)" - акцентується на причинах затримки чехословацьким урядом надання краю автономних прав, аргументовано доводиться, що Автономно-землеробський союз, очолюваний А.Бродієм, займав яскраво виражену проугорську позицію, що й призвело до падіння першого автономного уряду. Аналогічну позицію займала Руська національна автономна партія, очолювана соратником А.Бродія С.Фенциком. Можна погодитись з мотивацією призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі.

Автори справедливо відзначають, що від середини жовтня 1938 р. у середовищі українофільської течії на Підкарпатті складається пронімецька зовнішньополітична орієнтація. О.Богів і В.Задорожний наводять чотири причини орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. По-перше, відносна пронімецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмюнхенський період і особливо в часу президентства Е.Гаха. По-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським, та польським домаганням щодо підкарпатської території. По-третє, наявність з боку Німеччини, хоч і неширих кроків у підтримку українських визвольних змагань. По-четверте, наявність пронімецьких традицій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті.

На жаль, у цьому розділі автори допустилися прикрої помилки, коли відзначили, що "11 жовтня Чехословаччина була проголошена федерацією" (с.27). Загальновідомо, що 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському мирному договорі та чехословацькій конституції 1920 р. У третьому розділі монографії О.Богів і В.Задорожного аналізується робота угорсько-чехо-словацької делімітаційної комісії (листопад 1938 - березень 1939 рр.). Розділ побудований на значній кількості архівних документів, значна частина з яких введена до наукового обігу вперше. Архівні документи доповнюються статтями з "Нової свободи" та періодичні європейських країн і Східної Галичини. Варто погодитися з міркуваннями авторів, що "якби віденські угорсько-чехо-словацькі кордони проіснували довгий час і делімітаційні угоди вступили б у повноцінну дію, то результати роботи делімітаційної комісії мали б великий вплив на подальші закарпатські події". Однак, до цього справа не дійшла.

Четвертий розділ рецензованого видання присвячений впливу закарпатських подій 1938-1939 років на українців у Польщі та Румунії. Розділ насичений багатьма архівними документами, основу яких становлять матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові. Опрацювання та узагальнення різного роду джерел дозволило О.Богіву і В.Задорожному зробити ґрунтовні висновки, які розділяють більшість сучасних фахівців з історії Карпатської України. Якщо раніше

в історіографії акцент робився на вплив галичан в розвиток карпатоукраїнських подій, то автори монографії зуміли простежити також зворотні процеси. "Карпатоукраїнська автономія, - відзначають дослідники, - вплинула на активізацію українських політичних партій і організацій Галичини у боротьбі за українську автономію... Одночасно падіння Карпатської України і вороже ставлення до неї офіційної Польщі привело до зростання впливу підпільної ОУН як у Галичині, так і на Буковині". Заслугує на увагу твердження, висловлене на сторінках монографії, що "українське політичне лобі було ослабким, щоб вплинути на ворожу політику Варшави щодо Карпатської України. Всі українські заходи в Польщі стали лише свідченням солідарності, виявом свого ставлення до карпатоукраїнських подій, моральною їх підтримкою".

Монографію завершує розділ, в якому з'ясовується вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактору на зовнішню політику Радянського Союзу у період чехословацької кризи 1938-1939 років. Дана проблема вперше піднімається в українській історіографії, і уже один цей факт заслуговує уваги. Розглядаючи зовнішньополітичну діяльність СРСР крізь призму карпатоукраїнського фактору, О.Богів і В.Задорожний умовно виділили кілька періодів. На першому (травень-жовтень 1938 р.) підкарпатським питанням Москва цікавилася лише у межах проблеми угорської національної меншини. На другому (кінець 1938 р.) формується негативне ставлення радянських офіційних кіл до української автономії, відбувається певне потепління польсько-радянських відносин на антиукраїнському ґрунті. На початок 1939 р. припадає, на думку дослідників, третій період, коли спостерігаються перші риси радянсько-німецького зближення по мірі відмови Берліна від активної підтримки українського руху. Завершуючи монографію О.Богів і В.Задорожний дуже слушно відзначають, що "у період чехословацької передвоєнної кризи, у значній мірі під впливом закарпатського фактору, формуються два головні пріоритети європейської політики СРСР напередодні Другої світової війни: недовіра до західних демократій та пошук реальних шляхів до зближення з фашистською Німеччиною".

Не викликає жодних сумнівів, що монографія Олександра Богіва і Володимира Задорожного є новим, вагомим словом в українській історіографії. Вона дає можливість краще зрозуміти вплив карпато-українських подій кінця 30-х років на переважну більшість європейських країн. Сподіваємось, що книга закарпатських істориків принаде до душі не тільки викладачам вузів, але і вчителям, студентам, всім, хто не байдажний до минулого й сьогодення рідного краю.

ДМИТРО КЛИМПУШ – ГОЛОВНИЙ КОМАНДАНТ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ". ДОКУМЕНТИ, СПОГАДИ, ЛИСТИ, ВІРШІ / УПОРЯДНИКИ О.Д.ДОВГАНІЧ, М.І.КУХТА (УЖГОРОД, 1997)

Наступного року відмічатиметься 60-річний ювілей Карпатської України. Це одна з вікопомних дат історії Української держави, що знаменує собою один з етапів нашого державотворення. Зрозуміло, що відзначення згаданої події відбуватиметься на загальнодержавному рівні. Йде збір коштів на будівництво пам'ятника на Красному полі (поблизу Хуста), планується проведення науково-практичної конференції, будуть організовані зустрічі школярів і студентів з учасниками подій 1938-1939 рр., оголошено конкурс на кращий художній твір про Карпатську Україну, буде випущено спеціальний конверт і марку. Ми сьогодні хочемо згадати видання „Дмитро Климпущ – головний командант „Карпатської Січі”, що побачило світ у минулому році в серії „Полячка „Карпатського краю”. Його упорядкували доктор історичних наук О.Довганіч і М.Кухта. Це збірник архівних документів, спогадів,

статей, нарисів, віршів, у яких відображена (у тій чи іншій мірі) діяльність Організації народної оборони „Карпатська Січ”, а також складні і трагічні сторінки життя та діяльності її коменданта Дмитра Климпуша (1897-1959).

Треба виділити дослідження доктора історичних наук, професора В.Худанича „Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі” (С. 33-40). Воно є панорамним. Вчений коротко показав процес утворення Карпато-Української держави у 1938-1939 рр. і роль у ньому військової організації. На основі архівних документів розкрито завдання ОНОКС, її підрозділів, питання членства, майна організації тощо. Об’єктивно показано практичну діяльність „Карпатської Січі” (створення філій, боротьба проти терористів, культурно-освітня робота серед населення, залучення до своїх рядів української національно свідомої молоді...). Проаналізовано рішення першого і другого з’їзду „Карпатської Січі”, їх наслідки. Автор визнає, що серед членів командування Січі були певні непорозуміння, що торкалися, в першу чергу, тактики діяльності організації. Згадана проблема відображена в публікаціях інших авторів. Серед них „Вояки-будівничі” Олега Ольжича (Кандиби), „Про „Карпатську Січ” В.Гренджі-Донського, „Армія і Карпатська Січ” В.Шандора, „Карпатська Січ на Великоберезнянщині” В.Гаячина. Перші троє були безпосередніми учасниками тих славних і водночас трагічних подій.

Логічним доповненням до вище перерахованих публікацій є матеріал, опублікований під назвою „За кулісами подій” (С. 41-45). Це повідомлення М.Бандусяка слідчій комісії Президії Української Центральної Народної Ради в Хусті. Він висунув звинувачення (26 пунктів) у радикалізмі членам націоналістичної молоді (І.Рогач, С.Росоха, І.Роман, Ю.Химинець, І.Патрусь, В.Забавський та ін.), які, на його думку, діяли „на шкоду Карпатської України, а тим і цілої державності українського народу” (С. 41). У контексті до вищезазначеної проблеми треба згадати і спогади І.Сарвадія „Хто спричинив трагедію?” (С. 77-81).

Значне місце у рецензованій праці відведено родині Климпушів. Це публікація М.Бандусяка „Сім'я ясінянських Климпушів” (С. 7-18), О.Довганича „Головний командант” (С. 20-31) і О.Климпуша „Мої спогади про батька” (С. 99-104). Автори ґрунтовно висвітлили діяльність родини Климпушів, яка стояла у витоків Гуцульської республіки, виступала за приєднання краю до України, брала активну участь у просвітянському русі тощо. Але головна увага приділена постаті Дмитра Климпуша і особливо його діяльності на посту коменданта „Карпатської Січі”. О.Довганич на основі архівних документів зумів написати цілісний і об’єктивний портрет непересічної особи, людини стійких переконань, незламного патріота України, який пройшов суворі випробування, але не зрікся ідеї, яка стала сенсом його життя.

Як відзначалося вище, у рецензованій праці вміщено й документи. Це не тільки спогади учасників подій 1938-1939 рр. в Закарпатті, але й інші. Серед них виділимо публікацію протоколу допиту Д.Климпуша у 1946 р. (С. 69-76), знайденого в Державному архіві Закарпатської області (ф. 2558, оп.1, спр. 3739). Безперечно, знайомство зі змістом згаданого документу (опублікований, на жаль, не повністю) дасть читачам можливість краще зрозуміти події, що відбувалися в Закарпатті у міжвоєнний період (особливо у другій половині 30-х років), та дізнатися багато цікавого про активних провідників українського національного руху.

Карпатська Україна надихнула майстрів пера на створення поезій, які оспівують і прославляють цю славу сторінку в історії нашого краю. Окремі з них вміщено у рецензованому збірнику. Це такі, як „Моя Карпатська Україно” В.Гренджі-Донського, „Карпатська Січ” І.Ірлявського, „Карпатські січовики” Яра Славутича, „Гримлять вози, од пилу й тлуму сірі...” В.Кухти.

Наголосимо, що передмову до видання – „Хай родить земля лідерів” (С. 4) – написав головний редактор історико-краєзнавчого часопису „Карпатський край”, член Спілки письменників України В.Кухта. Він справедливо зауважує, що в наш час відчувається „брак особистості”. Думається, що всі патріоти України слідом за ним скажуть: „Молимо Всевишнього про одне: нехай щедрою буде закарпатська земля на новітніх волошників і штефанів, клочураків і климпущів...” (С. 4). Без таких людей дуже важко буде нам здолати кризу, що проявляється майже у всіх сферах нашого життя.

МУДРА Ю.І. НАШ КРАЙ – НАША ІСТОРІЯ (УЖГОРОД,1994)

Останнім часом вийшло друком чимало праць з історії Закарпаття. Присмню, що свій вклад у цю благородну справу вносять й учителі-історики шкіл нашої області. Підручник-посібник з історії краю видав Андрій Олашин, а нещодавно вчитель-методист з Ужгорода Юрій Іванович Мудра подав методичний посібник „Наш край - наша історія” - для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, ПТУ та середніх спеціальних навчальних закладів. Вихід у світ цієї книги - помітне явище. По-перше, сьогодні ми ще не маємо такого фундаментального дослідження історії Закарпаття новітнього часу, яке охоплювало б увесь період, в тому числі сучасний. По-друге, книга великою мірою заповнила “білі плями” для вчителів краєзнавства.

“Історія Закарпаття” Юрія Мудри поділена на 17 уроків. До кожного з них подаються план уроку, мета і завдання, запитання до учнів, пропонується наочний матеріал. Позитивним є те, що автор в кінці книги наводить хронологічну таблицю найважливіших дат в історії краю, подає список основної літератури, хоча, на нашу думку, його необхідно було значно продовжити за рахунок найновіших наукових досліджень.

Стародавній історії Закарпаття присвячено перші два уроки в посібнику Юрія Мудри. Автор простежив історію найдавніших поселень первісних людей на території краю, ознайомив читачів з головними здобутками археологів, зокрема, Ф.Потушняка, М.Смішка, Е.Балагурі, С.Пеняка, В.Бідзілі. Однак слід зауважити, що автор не використав сучасні археологічні дослідження, зокрема, С.Пеняка, П.Пеняка, І.Поповича, Й.Кобаля, М.Потушняка та ін. Аналіз історичної літератури дав можливість Ю.Мудрі стверджувати, що “Закарпаття тих часів було складовою частиною Київської Русі”. Хоча необхідно відзначити, що окремі дослідники виступають проти такої категоричності.

Зокрема, М.Болдижар писав, що “на зорі формування на дотичних із Закарпаття територіях держав у X ст. воно перебувало під впливом перш за все Давньоруської держави - Київської Русі. Разом з тим, намагаючись підтвердити цей шлюк вірний висновок, автори, на жаль, наводять далеко не переконливі матеріали, взяті з різних джерел” (Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.- Ужгород,1993.-С.6). Отже, в питанні про входження Закарпаття до складу Київської Русі ще не поставлена остання крапка.

Цікавий матеріал міститься в розділі “Наш край в XIV-XVI ст.”. В ньому читач має змогу ознайомитися з соціально-економічним становищем нашого краю, описані прихід і діяльність князя Ф.Корятовича, селянське повстання 1514 р. під проводом Дьєрля Дожі та ін. Завершується матеріал розповіддю про утворення Австрійської монархії, яка проіснувала до 1918 року під назвою Австро-Угорщина.

XVII-XVIII ст. - яскрава сторінка в історії краю. Визвольна війна 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, рух карпатських опришків, національно-

визвольна війна проти Габсбургів у першій половині XVIII ст., реформи Марії-Терезії та Йосифа II. життя і діяльність єпископа Андрія Бачинського - про це та ще про багато інших історичних подій і фактів дізнається читач, коли прочитає 4 і 5 уроки Юрія Мудри.

6-9 уроки присвячені історії Закарпаття в XIX - на початку XX ст. На нашу думку, саме ці розділи є найбільш ґрунтовними у праці Ю.Мудри. Автор дав об'єктивну характеристику соціально-економічного і політичного розвитку краю, описав хід буржуазної революції 1848-1849 рр., її наслідки для Закарпаття. Перед нами, немов живі, постають О.Духнович, О.Павлович, І.Сільвай, О.Митрак, А.Кралицький, Є.Фенцик, А.Волошин... Роблячи висновок, автор відзначив, що "іноземний гніт гальмував розвиток не тільки економіки, а й культури Закарпаття. Передові діячі літератури і мистецтва вели рішучу боротьбу проти іноземних загарбників і проти "своїх" гнобителів, проти політики асиміляції, захищали інтереси народу".

На XX століття випадають найзнаменніші події в житті українців Закарпаття. В 1918-1919 роках в краї існували кілька орієнтацій - проугорська, прочехословацька і проукраїнська. На з'їзді в Хусті 21 січня 1919 р. Українська Центральна Народна Рада чітко заявила, що хоче приєднання Закарпаття до України. Яскраво написані сторінки про надання краю автономних прав у складі Чехословаччини, про проголошення самостійності Карпатської України. Як відомо, молода незалежна країна проіснувала недовго, її останні захисники 18 березня вже покидали територію краю. Автор лише, що тільки СРСР засудив акт угорської агресії на Закарпатті. Це так. Однак необхідно було вказати на мотиви такої реакції на події, що відбувалися на Закарпатті.

13-й урок присвячений подіям 1939-1945 рр., тобто від початку окупації краю угорськими ґортистами до його визволення Радянською Армією. Читач може знайти великий фактичний матеріал про бойові дії на території Закарпаття, про діяльність партизанських загонів тощо. Що стосується акта возз'єднання краю з Радянського Україною, то ця подія описана у старому дусі. Вважаємо, що автор повинен був використати найновіші праці з цієї проблематики.

14-17 уроки - завершальні в посібнику Юрія Мудри. В них робиться аналіз соціально-економічного і політичного розвитку краю у післявоєнний період. З останнього розділу видно, що Ю.Мудра - оптиміст. Він пише: "Майбутнє краю - у їх власних руках. Тому тільки самовіддана творча праця може наблизити їх заповітну мрію - жити щасливо в незалежній Українській державі". Ми поділяємо не всі думки і зроблені автором книги висновки.

Однак не виникає жодних сумнівів, що досвідчений педагог зробив корисну справу, видавши цю книгу.

ТОКАР М. ЗА ПОКЛИКОМ СЕРЦЯ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АНДРІЯ МІНЯ) (УЖГОРОД, 1998); ТОКАР М. СТОРОЖНИЦЯ. СТОРІНКИ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ТА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ (УЖГОРОД: КАРПАТИ, 1999); ТОКАР М. КОРОТКА ІСТОРІЯ „ПРОСВІТИ" В СТОРОЖНИЦІ (УЖГОРОД, 2000); ТОКАР М. РУСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-АВТОНОМНА ПАРТІЯ. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (УЖГОРОД, 2000)

Для справжнього історика повинні бути притаманні дві риси. Перша - правдиво відображати події, що знаходяться в центрі дослідження. Прикладом цього може послужити позиція, яку послідовно займав патріарх української історіографії

Михайло Грушевський. На сторінках своєї "Ілюстрованої історії України" Михайло Сергійович щиро висловився: "...Краще признатися собі, що не знаємо чогось напевно як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки". Друга риса, пригаманна історикові, полягає в науковій новизні, іншими словами, дослідник повинен хоча б у деякій мірі виступити першовідкривачем. Я глибоко переконаний, що ці два важелі, вкрай необхідні для історика, властиві творчості молодого вченого, випускника історичного факультету Ужгородського державного університету, а сьогодні вчителя історії Сторожницької загальноосвітньої школи і здобутника кафедри політології найстарішого в краї вищого навчального закладу Маріяна Токаря. Своїми чотирма книгами він так стрімко увірвався в наукове коло вічних краю, що відразу змусив про себе заговорити відомих і авторитетних дослідників Закарпаття.

В 1998 р. Маріан Токар заявив про себе як про талановитого дослідника історії рідного краю, видавши свою першу книжку "За покликком серця". Вчений простежив у хронологічній послідовності життєвий і творчий шлях одного з активних і несправедливо забутих сподвижників культурно-просвітницького руху на Закарпатті, ветерана освітянської ниви Андрія Міня. Ця легендарна особистість вперше стала об'єктом спеціального дослідження в українській історіографії, хоча вже й до Маріяна Токаря невеличкі замітки про А.Міня з'являлися час від часу на сторінках періодичних видань. Цим самим Маріан Токар став у моєму розумінні першовідкривачем. Книжка була схвально зустрінута прогресивного громадськостю, доказом чого є позитивні на неї рецензії в українській пресі нашого краю. Символічно, що перша ластівка М.Токаря вийшла під грифом Закарпатського крайового товариства "Просвіта", адже її автор тягне на своїх плечах нелегку ношу члена Ради Ужгородської районної організації.

Просвітянської теми М.Токар торкається також у своїй книжці "Коротка історія "Просвіти" в Сторожниці" (Ужгород, 2000), яку він присвятив 75-річчю заснування товариства в цьому селі. У передмові до книги автор дав стисло, але чітку характеристику умов, в яких розгортався культурно-просвітницький рух і заклалися основи створення сторожницької "Просвіти". Необхідно погодитись з твердженням дослідника, на нашу думку зваженим і об'єктивним, що період 20-30-х років в історії Закарпаття був періодом великих просвітянських змагань. Безперечно, що "цього сприяла і лібералізація національної політики Чехословацької республіки, до складу якої входило Закарпаття (1919-1938), що відразу вплинуло на політичне та культурне життя", а "нова генерація відверто кинула виклик долі, відроджуючи національну самобутність українців". Серед подвижників національного руху були імена славетних Августина Волошина, братів Юлія і Михайла Брашайків, Юліана та Федора Реваїв, Августина Штефана, Василя Гренджі-Донського та багатьох інших. Вони назавжди ввійдуть до золоті книги історії Срібної землі за свій безцінний внесок у становлення української державності.

Просвітянські осередки виникли чи не в кожному закарпатському селі в першій половині 20-х років. Такий осередок виник 8 лютого 1925 р. і в Сторожниці. М.Токар скрупульозно вибирав у архівах джерельні матеріали, щоб простежити історію виникнення і діяльності сторожницької "Просвіти" в 1925-1938 роках. Нелегко жилося тодішнім просвітянам, адже "у цілому читальня в Сторожниці повинна була щорічно сплачувати за оренду будинку по 600 чеських крон", а "загальна вартість власності місцевої читальні "Просвіти" оцінювалась на початку 30-х років у 15 тисяч чеських крон". Але, незважаючи на матеріальну скруту, "протягом перших п'яти років своєї діяльності читальня успішно працювала, а її члени намагалися підняти культурний рівень українців". При читальні були створені аматорський драматичний

гурток і Руський Національний хор, руками просвітян формувалась бібліотека. Неодрозово Сторожницю та місцеву "Просвіту" відвідували визначні провідники краю, в тому числі майбутній президент Карпатської України Августин Волошин.

У своїй книзі М.Токар піднімає важливу і актуальну проблему міжнаціонального спілкування, адже відомо, що в Сторожниці проживали і проживають не одні тільки українці. Незважаючи на відвертий, не "сусідський" супротив угорців та словаків, саме "Просвіта" стала вогнищем нашої національної культури, не завдаючи шкоди культурницьким намаганням словаків та угорців. І тим більше символічнішим є те, що просвітяни, не звертаючи уваги на агітукраїнські виступи, сміливо йшли до мети. Своєю діяльністю вони перевершили словесні закиди "опонентів". З болем у серці пише Маріан Токар про останні дні існування "Просвіти" в Сторожниці. 10 листопада 1938 р. село було окуповане угорськими військами, що означало фактичне припинення діяльності товариства. Після приходу угорців уся власність читальні була конфіскована, а книжки з бібліотеки вивезені в невідомому напрямку. Так починалася трагедія "Просвіти", трагедія Карпатської України.

В книзі "Коротка історія "Просвіти" в Сторожниці" Маріан Токар знову повертається до постаті Андрія Міня - героя його попередньої книги. І в цьому нема нічого дивного. адже А.Міню стояв біля джерел просвітянського руху в цьому селі. Автор влучно відмітив, що дякуючи своїм вчителям, оточенню, в якому виховувався, Андрій Міню пройнявся духом просвітництва, національно-культурного відродження краю. Саме ці ідеї спонукали його до подвижницької роботи. Із книги М.Токаря видно, що його герой, будучи вчителем в українських класах, розумів необхідність зв'язку між національною свідомістю людини і шкільною освітою і те, що саме школа повинна стати початком народного виховання майбутнього свого народу. Будучи людиною високоосвіченою та інтелігентною, Андрій Міню повсюдно користувався повагою місцевого населення. М.Токар простежив життєвий шлях і різнобічну діяльність відомого закарпатського просвітянина від народження до останніх днів його сподвижницького життя, яке перервалось 3 листопада 1975 р.

Книга М.Токаря не тільки про міжвоєнну історію сторожницької "Просвіти". Вона завершується розділом "Відновлення діяльності місцевої "Просвіти", що сталося в кінці 90-х років ХХ століття. До речі, біля джерел відновлення "Просвіти" в Сторожниці стояв і автор книги. Актуальними залишаються міркування М.Токаря про майбутнє нашого національно-культурного відродження. "Сьогодні ми повинні, - констатує автор, - відстоювати культурні надбання різних поколінь і передавати їх дітям. Адже вони понесуть у життя ті думки, ідеї, постулати, котрі у свій час передали нам наші прелки". До цього важко ще щось додати.

Сьогоднішню вершиною науково-пошукової роботи молодого автора є його монографія "Сторожниця. Сторінки історії суспільного та духовного життя" (Ужгород: Карпати, 1998. -126 с.), в якій зроблена спроба простежити історію села від найперших писемних згадок до наших днів. Маріан Токар скромно констатує, що зробив лише невеликий історичний екскурс у минуле села, яке має багатовікову історію та культурні традиції. Але його мешканці пишуться тим, що з кожним днем вписують в історію свого села нові сторінки. До цього додамо, що ми більше дізнаємося про ще один населений пункт краю завдяки книжці М.Токаря. І тут мені пригадалися слова поради мого вчителя академіка Володимира Васильовича Грабовського, який пропонував скрупульозно вивчати історію окремих міст і містечок, бо простеживши її, а згодом узагальнивши, матимемо цілісну картину про нашу державу. Варто погодитись з такими міркуваннями авторитетного вченого. Володимир Грабовський є автором історії Калуша, Галича, Коломиї, Рогатина...

Побажаємо і автору історії Сторожниці наслідувати Володимира Васильовича і не зупинятися на досягнутому.

Цікавим і маловідомим є фактичний матеріал, в якому розкрито релігійні сосунки у селі, становлення духовенства як соціального прошарку та розвиток духовної культури місцевих жителів. Автор проаналізував проблему в комплексі, простеживши релігійну ситуацію в Сторожниці починаючи з XIV ст. Читач має можливість ближче розпізнати такі постаті духовної історії краю, як Іван Ненько, Іриней Кондратович, славстний художник Йосип Бокшай.

Прочитавши книжку Маріана Токаря, ми дізнаємося багато цікавого про сучасну культуру села, її автор яскраво описав становлення і розвиток Духовного ансамблю Сторожницького Кирило-Мефодіївського Греко-католицького храму, який цього року святкуватиме своє десятиріччя. Необхідно погодитись з дослідником, що учасників ансамблю "можна сміливо назвати продовжувачами славних співочих традицій жителів Сторожниці", а їхній запал, енергію, любов до рідної землі, традицій, віри Христової підхоплюють молоді покоління і продовжують благородну справу своїх земляків".

В даний час Маріан Токар успішно працює над кандидатського дисертацією, об'єктом дослідження якої є партійне життя в Закарпатті між двома світовими війнами. Загальновідомо, що тоді в краї активно діяли близько тридцяти партій, які на різних етапах притримувалися різних політичних орієнтацій. Завдання історика полягає в тому, щоб всебічно вивчити і проаналізувати всі без винятку партії, як проукраїнського, так і русофільського гатунку. Тільки тоді ми матимемо загальну картину партійного життя в Чехословаччині.

Видавши на початку цього року книгу "Руська Національно-Автономна партія. Організація та діяльність", Маріан Токар заповнив одну з білих плям нашої історії та заявив про себе як здібний і перспективний політолог. У своїй праці молодий дослідник познайомив широкого читача із позицією русофілів щодо політичного автономізму на прикладі діяльності однієї партії. На основі архівних джерел, опублікованих документів, він неупереджено з'ясував передумови виникнення Руської Національно-Автономної партії, охарактеризував її структурну організацію, діяльність та перспективи, яких, в принципі, не виявилось.

Автор аргументовано довів, що РНАП разом з Автономно-Земледільським Союзом були в чіткій опозиції до чехословацького уряду, до українського руху і орієнтувалися на союз з Угорщиною. Ці іредентські тенденції простежувались упродовж всієї діяльності згаданих партій. Тому нема нічого дивного, що в тридцятих роках РНАП займала чільне місце в системі проугорської "п'ятої колони". Угорський уряд підтримував антиукраїнські партії і морально і в фінансовому відношенні, саме тому партія націонал-автономістів із перших днів свого існування не мала ні фінансових, ні кадрових проблем і швидко розвивалась. Прикриваючись гаслами та програмами, в яких звучали "болючі" для закарпатців проблеми (автономія, реформа сільського господарства і промисловості, мовне питання тощо), лідери РНАПу насправді виконували інші завдання, які більш чітко можна визначити поняттям "політичне замовлення".

Незмінним лідером РНАПу протягом всього міжвоєнного періоду залишався Степан Фенцик, постать якого знайшла об'єктивне вивчення в книжці М.Токаря. Введений до наукового обігу документальний матеріал дозволив автору стверджувати, що в 30-х роках Степан Фенцик поринув у політичну діяльність. Познайомившись з багатьма політичними діячами та високими посадовими особами, досить амбітний молодий політик визначився з національною та політичною орієнтацією. С.Фенцик підтримав, а пізніше разом з А.Бродієм фактично очолив

русофільський напрямок, але з іншого боку "продався" пропольській та проугорській майбутності Закарпаття. "Він не стільки вірив у щасливе життя краю в складі Угорщини, - розмірковує М.Токар, - скільки ненавидів чехословацький уряд за його ліберальність. Особливо вороже С.Фенцик ставився до українських діячів та всього українства взагалі".

Степан Фенцик був одним із "сірих кардиналів" у період становлення Карпато-Української держави, який її ненавидів, але і боявся. Саме він був прибічником проведення всенародного плебісциту в краї з питання територіальної незалежності, будучи глибоко переконаним, що 98 відсотків населення проголосує за приєднання до Угорщини, "а якщо ні, то він, Фенцик викличе в краї революцію". Чим закінчилася ця політична афера ангідержавника С.Фенцика загальновідомо: 92,4 відсотки населення краю проголосували за Українське Національне Об'єднання. Після такого фіаско, а до того ж у звинуваченні в зраді ЧСР, С.Фенцику не залишалось нічого іншого, як сховатися в польському консульстві, а згодом втекти до Угорщини, на користь якої він працював не покладаючи рук протягом всього міжвоєнного періоду. Із книги М.Токаря видно, як ганебно закінчилось безславне життя одного з лідерів угорського ірредентизму в краї. У 1945 р. С.Фенцика заарештували й він повстав перед народним судом в Ужгороді. Радянська влада не розділяла діяльності політичних та культурно-освітніх діячів на проугорську, пропольську чи пронимецьку. Кара була визначена. За зрадницьку діяльність Степана Фенцика засудили до страти.

Аналітичними і глибокими є висновки, до яких дійшов молодий дослідник. Необхідно погодитись з М.Токарем, що РНАП та її лідер С.Фенцик, все-таки, розкололи потужні політичні сили Закарпаття. Автономізм, яким маніпулювали націонал-автономісти, був далеким від істинного бачення проблем. Більше того, відверта проугорська діяльність С.Фенцика дискредитувала не лише весь русофільський рух Закарпаття, а й можливість нормального суспільно-політичного й культурно-національного розвитку населення краю". Заслуговує на увагу й твердження вченого, що "політичне розшарування, яке ніби нагадувало демократичність політичного розвитку, не могло привести суспільство в той час до загальної консолідації". Ці думки не втратили своєї актуальності і в наші дні, коли вже в який раз окремі політики доводять ідею окремішності закарпатських українців, нерідко протиставляючи русинів українцям тощо. Сподіваємось, що читач із зацікавленням прочитає серію книг Маріана Токаря, а їх автору залишається побажати нових творчих злетів на шляху пізнання історії рідної землі.

ТОКАР М. ПРОУКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЗАКАРПАТТЯ В 1919-1939 РОКАХ (УЖГОРОД, 2001)

Україна, незважаючи на тривалий період бездержавності, все-таки змогла набути історичного досвіду багатопартійності. Наприкінці XIX – на початку XX ст. українські політичні партії діяли як в системі Радянської імперії, так і в складі Австро-Угорщини. Найсприятливіші умови для існування політичних партій в Закарпатті виникли протягом міжвоєнного періоду, коли наш край входив до складу Чехословацької Республіки – однієї з найбільш розвинутих в демократичному плані держав Європи. Тоді на Закарпатті за підрахунками дослідників діяло понад 30 партій, які можна віднести до кількох основних політичних орієнтацій – проукраїнської, прочехословацької і проугорської. Хоча відзначимо, що проукраїнська орієнтація нерідко перепліталася з прочехословацькою.

Здавалося б, міжвоєнний період історії Закарпаття вже досить скрупульозно вивчений. Однак, переважна більшість праць з'явилася в радянські часи, а тому була занадто заангажованою і страждала однобокістю. Присмний виняток у цьому плані становить другий том «Нарисів історії Закарпаття», який побачив світ у 1995 р. під редакцією проф. І.М.Гранчака. В ньому належним чином висвітлено і становище політичних партій в Закарпатті. Сьогодні ми можемо впевнено стверджувати, що в «Нарисах...» лише окреслено схему майбутніх досліджень, яку нам неабияк остро постійно вдосконалювати. Яскравим прикладом всебічного вивчення окремої проблеми із міжвоєнних часів є вихід у світ нової монографії молодого ужгородського вченого Маріана Токаря «Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках».

Рецензована праця складається крім обов'язкових вступу і висновків, із шести розділів – «Зародження політичних партій проукраїнської орієнтації у 1920–1924 роках», «Діяльність партій у другій половині 20-х – другій половині 30-х років», «Участь проукраїнських партій у парламентських виборах 1924, 1925, 1929 та 1935 років», «Пошук шляхів консолідації проукраїнських політичних сил у другій половині 30-х років», «Ліквідація багатопартійної системи і становлення політичної монополії партії УНО (кінець 1938 – перша чверть 1939 рр.)».

Джерельну базу дослідження склали матеріали фондів Державного архіву Закарпатської області, опубліковані архівні документи, періодика Закарпаття 20–30-х рр. Автор скрупульозно опрацював всю основну наукову літературу з досліджуваної проблеми (387 наукових позицій).

Автор запропонував власну періодизацію становлення і розвитку політичних партій на Закарпатті в міжвоєнний період: 1) 1920 – середина 30-х рр., коли почала формуватися політична система ЧСР, в якій закарпатські партії займалися пошуками союзників у Празі, щоб мати можливість впливати на долю краю через своїх представників у сенаті і парламенті; 2) середина 30-х рр. – осінь 1938 р., коли йшла боротьба за виживання в багатопартійній системі, а партії переживали стадію структурно-організаційного змужніння; 3) осінь 1938 – весна 1939 рр. Цей етап співпав із процесом «довершеності», еволюцією партійних організацій у державні інститути політичної системи та його ліквідація.

Із понад тридцяти політичних партій, які діяли протягом 20–30-х років у Чехословаччині, автор аналізує діяльність семи партій проукраїнської орієнтації – Руську Хліборобську (Земледільську) партію (1920–1924), Соціал-демократичну партію Підкарпатської Русі (1920–1938), Крайовий комітет Компартії Чехословаччини (1921–1938), Християнсько-Народну партію (1924–1938), українську фракцію Аграрної партії (1934–1938), Українську селянську партію (1935–1938) та Українське Національне Об'єднання, яке існувало протягом нетривалого проміжку часу з січня по другу половину березня 1939 р. Поза увагою дослідника залишилися партії проугорської та прочехословацької орієнтації, однак вони і не визначалися як об'єкт наукового дослідження. Сподіваємося, що М.Токар не поставить на цьому крапку, а доведе справу до логічного завершення. Тоді перед нами вималюється досить чітка картина всієї політичної партійної системи в Чехословацькій Республіці між двома світовими війнами.

На нашу думку, рецензоване видання варте того, щоб на ньому зупинитися більш детальніше. У першому розділі монографії – «Зародження політичних партій проукраїнської орієнтації у 1920–1924 роках» – зроблена спроба, яку можна розцінювати як успішну, з'ясувати причини та основні чинники, що вплинули на утворення перших політичних партій у Закарпатті. Не акцентуючи увагу на всіх факторах, відзначимо тільки один аспект. На нашу думку, правий автор, коли пише,

що «один із важливих моментів становлення партійно-організаційної структури проукраїнського спрямування в Закарпатті на початку 20-х років,... полягав у об'єднанні українських сил навколо культурно-просвітнього товариства «Просвіта», яке було створено тут 9 травня 1920 р.» [С.9]. Саме «Просвіта» спричинилася до заснування Руської Хліборобської (Земледільської) Партії. Активні члени «Просвіти» А.Волошин, М. і Ю.Брашайки, А.Штефан водночас були ініціаторами створення РХ(З)П.

Детальний аналіз програмних документів та друкованого органу партії дав можливість М.Токарю стверджувати, що «упродовж 1920–1924 рр. із середовища політичних партій, які діяли в Закарпатті, більш чітко вираженим захисником проукраїнських інтересів була тільки РХ(З)П, яка була суто крайовою політичною організацією із досить сталою програмою і вміло сформульованими вимогами. Незважаючи на її офіційну лояльність до чехословацької влади, вимоги найшвидшої реалізації автономних прав базувались на національно-політичній орієнтації на єдність українського народу по обидва боки Карпат. Існуючі на той час соціал-демократична та комуністична партії – філії загальнодержавних партій – у той час лише почали викристалізовувати подібні національно-культурні елементи. Обидві вищезазвані партії перебували на стадії розвитку, отож говорити про тверду їх українську орієнтацію буде, м'яко кажучи, перебільшенням.

У другому розділі – «Діяльність партій у другій половині 20-х – другій половині 30-х років» – йдеться про ті суттєві зміни в діяльності політичних партій краю, які сталися після 1924–1925 рр. Переважна їх більшість поступово потрапила в залежність від своїх центральних органів у Празі. Найбільш відома з проукраїнських партій – РХ(З)П змінила орієнтацію у бік християнсько-народного напрямку. Так виникла Християнсько-Народна партія, яку очолив Августин Волошин.

Чимало місця в монографії М.Токаря відводиться сторінкам історії крайкому КПЧ. Упродовж першої половини 30-х рр. закарпатські комуністи найбільше уваги приділяли страйковій боротьбі, небажанні контактувати із місцевою соціал-демократією і подальшій пропаганді «радянського способу життя» [С.45]. Що стосується соціал-демократів, то вони засуджували марксистсько-ленінське тлумачення класової боротьби і встановлення диктатури пролетаріату. Друкований орган партії – газета «Вперед» неодноразово критикувала крайком КПЧ за односторонність висвітлення подій у СРСР, замовчування голодомору 1932–1933 рр. та політичного терору. У свою чергу соціал-демократи співпрацювали з «Просвітою». На першотравневій маніфестації у 1931 р. на противагу пропагованих комуністами гасел про прислання до Радянського Союзу, члени місцевої СДП висували протилежні ідеї типу «Геть з Радянським Союзом!» або «За мир і спокій в республіці!» [С.49]. В свою чергу СДП звинувачувалася закарпатськими комуністами у потуранні фашистам. Автор детально проаналізував програму і Статут Аграрної партії, охарактеризував її друкований орган та відзначив, що аграрники «прихильно... ставилися і до питання консолідації всіх українських політичних партій краю, і у процесі своєї діяльності не робили різких змін партійної опозиції» [С.66].

М.Токар не обминув і той факт, що на 30-ті роки припадає загострення протиборства між проукраїнськими і русофільськими партіями (АЗС, РНАП. Общество им. А.Духновича). Як не дивно, але автономні гасла були як в проукраїнських партіях, так і в русофільських. Та все ж ядром автономної політики краю залишилася ХНП. Її лідери послідовно відстоювали ідеї політичної та економічної самостійності Закарпаття. Ведучу роль вони відігравали і в надпартійному представницькому органі – Першій Руській (Українській)

Центральній Народній Раді, а їх культурно-національною опорою була «Просвіта», навколо якої об'єдналися всі прогресивні національні сили, незалежно від їх партійної приналежності [С.73].

Окремий розділ монографії М.Токаря присвячений участі проукраїнських партій у парламентських виборах 1924, 1925, 1929 та 1935 років [С.76–84]. Порівняльний аналіз вищезазначених виборів до чехословацького парламенту дає право автору стверджувати, що вони «показали спроможність тих чи інших політичних партій впливати на суспільне життя окремого регіону. Серед проукраїнських політичних організацій своєю масовістю й потужною структурно-організаційною базою виділялися крайком КПЧ і місцева ЧСДП. Не останню роль у міщності організації відіграла й матеріально-фінансова допомога філіям від їх центральних органів у Празі. З іншого боку, цей важіль занадто суттєво впливав на самостійність партійних дій і рішень» [С.84].

На другу половину 30-х років припадає пошук шляхів консолідації проукраїнських політичних сил, чому присвячений четвертий розділ монографії М.Токаря. Проведення 17 жовтня 1937 р. Величного Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді показало реальною можливість об'єднання всіх українських сил краю в одну могутню культурно-політичну коаліцію. На всепросвітянське свято спільно зійшлися крім первинних осередків «Просвіти», «Січі», «Пласту», УСРП, українських гілок соціал-демократичної, аграрної та комуністичної партій. Така єдність, що не мала до цього часу аналогу в політичній історії Закарпаття, промовисто засвідчила прагнення українського населення краю до політичної консолідації заради майбутності власного народу [С.86].

Монографію завершує розділ «Ліквідація багатопартійної системи і становлення політичної монополії партії УНО», в якому охарактеризовані події кінця 1938 – першої чверті 1939 рр. [С.91–124]. Давши оцінку перших двох автономних урядів на чолі з А.Бродієм та А.Волошином, М.Токар справедливо підмітив: «Пройшовши з 1919 р по 1938 р. добру школу багатопартійного життя з його кризовим, а то й невідконтрольним явищем, тогочасне суспільство в різних регіонах держави, внаслідок як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, вибрало для себе більш авторитарні системи, які, перш за все, були покликані згуртувати населення і стабілізувати суспільно-економічне та політичне життя. Так, чехи обрали систему «дуопартизму» (існування двох партій), словаки – «монопартизм» (однопартійна система), а жителі тодішнього Закарпаття – «анарпартизм», тобто позапартійну систему, яка базується на консолідації всіх активних політичних сил не у політичних партіях, а в надпартійному національному органі, яким тоді стала Українська Центральна Рада» [С.97].

Проте політичні події кінця 1938 – початку 1939 рр. показали цілий спектр державно-правових моментів, які йшли всупереч ще фактично діючої Конституції ЧСР. Рішення Празької влади, а згодом уряду Карпатської України про розпуск всіх політичних партій було підтвержене 16 і 30 січня 1939 р. Однак, вже 23 січня почалася організаційна робота по створенню нової політичної партії, якою стало УНО. Воно виникло 20 січня 1939 р. на базі ХНП, УСРП, філій Аграрної партії та СДП. Партія діяла до 1942 р., коли її керівники були заарештовані угорськими властями. Даючи оцінку діяльності УНО, М.Токар підсумував: «В цілому ж, політика ліквідації багатопартійної системи в Закарпатті у 1938 р. з огляду на політичну ситуацію в автономії була, вважаємо, цілком виправданою, так само, як і становлення політичної монополії в особі партії УНО у 1939 р.» [С.124].

Книга належним чином проілюстрована (фотографії лідерів політичних партій, відбитки друкованих органів партій). В додатках до монографії поміщені біографічні

нариса про 17 лідерів та активістів проукраїнських політичних партій (О.Борканюк, М.Брашайко, Ю.Брашайко, А.Волошин, С.Клочурак, І.Локота, І.Моңдок, І.Нєвїшкє, Д.Нїмчук, Я.Остапчук, Є.Пуза, Ф.Рєвай, Ю.Рєвай, М.Сидоряк, А.Товт, А.Штефан, П.Яцко).

Вїтаючи появу цього монографїчного дослідження, хотїлося б висловити деякі побажання. Зокрема, нам здається досить штучним посилення на монографїю профєсора Д.Д.Данилюка. Хоча його книга «Історична наука на Закарпатті» є ґрунтовним дослідженням, однак безпосереднього відношення до теми дослідження М.Токаря немає. У такому випадку ми можемо назвати десятки монографїй закарпатських дослідників з історії освіти і науки краю 20–30 років. Автор нерїдко путає окремі політологічні терміни (партія, організація, сила тощо). Варто, все ж таки, зупинитися на загальноприйнятих термінах: політичні партії та громадські організації. І на завершення. Можливо, прийшов час подїляти закарпатські партії міжвоєнного періоду за типологією – державницькі та антидержавницькі; лїві, праві та центристські. Хоча, безперечно, має право на існування і традиційна типологія за політичною орієнтацією – проукраїнські, проугорські та проєхословашькі партії.

Монографія Марїана Токаря «Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках» відзначається актуальністю та науковою новизною, є значним кроком вперед у дослідженні політичної системи Чехословаччини міжвоєнного періоду. Сподїваємось, що автор проведе аналогічну роботу по вивченню партій проугорської орієнтації, бо саме вони стали опорою для утвердження гортистської диктатури в березні 1939 р.

ГОРВАТ Л.В. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ МАРАМОРОЩИНИ (РУМУНІЯ) В 1918-1945 рр. (УЖГОРОД, 1998)

Шановний читачу! Перед тобою нова книга Люби-Ірини Горват „Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918-1945 рр.“, в якій дослідниця певною мірою підсумувала зроблене нею за період навчання в аспірантурі при кафедрі історії України Ужгородського державного університету. В монографії, на основі документів з архівів Румунії, переважна більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше, зроблена спроба комплексно висвітлити культурно-політичне життя українців Румунії в 1918-1945 роках. Автор чітко доводить, що невелика гілка українського народу, перебуваючи у складі багатьох чужих державних утворень, зуміла зберегти свої національні звичаї та традиції, не піддалася мадяризації, румунізації, денационалізації. В роботі значна увага звертається на висвітлення взаємовідносин між українцями Румунії та закарпатськими українцями напередодні Другої світової війни.

Люба-Ірина Горват народилася в 1963 році в селі Кусково Мараморського повіту Румунії. Це один із чотирнадцяти населених пунктів, який в результаті рішення Паризької мирної конференції опинився в межах Румунської держави. До речі, історія рідного села червоною ниткою проходить через переважну більшість наукових розвідок Л.Горват. У 1991 році вона поступила на історичний факультет Ужгородського університету, який успішно закінчила в 1995 році, одержавши направлення до аспірантури. Під керівництвом відомого українського дослідника, академіка Міжнародної Слов'янської академії наук, доктора історичних наук, профєсора, завідувача кафедрою історії України В.Є.Задорожного формувався її науковий світогляд, завершувалася робота над кандидатською дисертацією. Своєю щирою вдячністю Володимирі Євґєновичу за піклування і батьківські поради вона

яскраво описала в окремому дослідженні „Вчитель і учень”, співавтором якого був і автор цих рядків.

За невеликий період наукового стажування в Україні Люба-Ірина Горват опублікувала цілий ряд змістовних науково-популярних досліджень. Назвемо тільки роботи монографічного плану, а саме: „Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918-1944)” (1997), „Українська Повстанська армія: сторінки історії (1942-1944)” (1997), „Короткий життєпис академіка В.Гравовецького (До 70-річчя з дня народження)” (1998), „Нариси історії українців Румунії” (1998), „Українці Мараморощини (Румунії) в історіографії” (1998). Якщо до цього додати ще близько десятка статей на сторінках випусків наукового збірника „Актуальні та малодосліджені проблеми історії України”, то стане зрозуміло, що ми маємо справу з плідним і талановитим науковцем, справжнім літописцем історичного минулого невеличкої гілки українського народу, яка з давніх давен заселяє лівий берег Тиси в Румунії. Нам залишається тільки побажати Любі-Ірині Горват нових творчих успіхів на ниві науки і культури рідного народу.

ЖИЛЕНКО Р.В. АМЕРИКАНСЬКИЙ ВИБІР. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ США В 20-30-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ (УЖГОРОД, 2000)

Зовнішня політика США в міжвоєнний період досліджена, здавалося б, досить повно. Однак, чи так воно насправді? З'ясовується, що ні, якщо прочитаєш книгу молодого ужгородського історика Р.В.Жиленка "Американський вибір. Фактори формування зовнішньополітичного курсу США в 20-30-х роках XX століття". У вступі до неї автор відзначає, що "не дивлячись на величезний доробок вченого, залишається значне поле для нових досліджень цієї проблеми. Це зумовлено, в першу чергу, розбіжностями та певною односторонністю методів історичного дослідження, які використовували як радянські, так і американські вчені. Залишила свій негативний відбиток і крайня ідеологізація американської історії в умовах повоєнного біполярного світу" (С.3). Необхідно погодитися з твердженням Р.В.Жиленка, що методологічна односторонність "призвела до вип'ячування одних факторів і замовчування або нехтування іншими. В кінцевому рахунку, це не лише не дало можливості висвітлити комплексно всі фактори, які впливали на формування зовнішньої політики США, але не розкрило механізму досягнення країною світової першості за короткий термін" (Там само).

В центрі уваги автора рецензованої монографії знаходиться зовнішня політика США в західноєвропейському регіоні. І в цьому немає нічого дивного, адже "саме на відносинах з країнами цієї частини світу відчувались зовнішньополітичні доктрини, з ними асоціюється американський ізоляціонізм, вони залишались центром політичної і воєнної могутності того часу. Зовнішня політика США в інших регіонах розглядається в контексті європейських подій, іноді як свого роду продовження активності країни в цьому регіоні" (С.8).

У першому розділі - "Економічний фактор в зовнішній політиці Сполучених Штатів" - Р.В.Жиленко запропонував власну періодизацію ефективності впливу бізнесу на зовнішню політику в 20-40-х роках. Вчений виділяє три основні періоди, перший з яких включає період 20-х років і характеризується невдалими самостійними спробами американського бізнесу захопити світову першість шляхом фінансової експансії. Серед причин цих невдач автор називає ту міжнародну і економічну систему, яка встановилася після Першої світової війни. Вона не допускала втручання третьої сили. Другий період розпочинається в роки

економічної кризи і завершується початком Другої світової війни. Цей етап характеризується явним послабленням зовнішньої активності американського бізнесу, що було спричинено рядом факторів. Разом з тим, на цей час припадає посилення уряду в результаті "нового курсу" Рузвельта і формування трикутника: уряд-бізнес-армія. Третій період розпочинається з початком Другої світової війни, яка порушила баланс світових сил, створивши вакуум, що дозволило США нарешті реалізувати свій економічний потенціал шляхом тісної співпраці уряду, бізнесу і армії (С.9-28).

Опрацювання великої кількості джерел, їх порівняльний аналіз дозволили Р.В.Жиленку зробити важливий висновок, що "хоч і не вдалося американському капіталу протягом 20-х років встановити свою світову гегемонію, були створені реальні передумови для цього. Головним з яких є союз бізнесу, армії і уряду - прототип майбутнього ВПК. Це дало змогу з початком Другої світової війни активно втілювати ідеї про світову першість в житті" (С.29).

"Соціальні фактори зовнішньої політики США" - таку назву має другий розділ монографії Р.В.Жиленка (С.32-60). Грунтовно розглянувши еволюцію громадської думки США щодо зовнішньої політики в 20-30-х роках, автор виділив два періоди. Якщо в 20-ті роки були помітні хитання громадської думки між обмеженим ізоляціонізмом і націоналізмом, то для 30-х років характерним став крутий поворот більшої частини американців до ізоляціонізму. Вчений підсумував, що "громадськість через своїх представників в конгресі, виборчі кампанії юридично узаконила ізоляціонізм і поставила перепони на шляху до активної зовнішньої політики. Провідну роль відіграв при цьому зовнішній фактор. Еволюція беззаконня і тоталітаризму в Європі відбила у простих американців бажання мати з нею спільні справи" (С.56). Необхідно погодитись з думкою Р.В.Жиленка, що "наприкінці 30-х років, коли ставало все зрозуміліше, що тоталітаризм загрожує вже і безпосереднім інтересам США, починається повільне, але невпинне посилення інтервенціонізму. І знову ж одним з ключових факторів виступив зовнішній. Американці хитались в залежності від повідомлень про грізні події в Європі... Край цим хитанням поклала Друга світова війна, яка чітко вказала американцям на місце і роль, які покликана і повинна зайняти їх країна" (С.56-57).

Оригінальним є третій розділ монографії - "На шляху до "світової політики" - який включає в себе підрозділи "Зовнішня політика США в період "дивної війни", "Битва за Францію і США" та "Від нейтралітету до стану невоюючого союзника". Відомо, що на перших порах США притримувались політики нейтралітету в Другій світовій війні, яка почалася 1 вересня 1939 р. нападом фашистської Німеччини на Польщу. Безперечно, правий Р.В.Жиленко, коли зауважує: "...Оскільки в демократичній країні одним з основних факторів, який визначає політику країни, є громадська думка, а вона в США розділилась", то, безсумнівно, "більшість бажала залишатися осторонь... Саме це і привело США до "дивного нейтралітету"... Причому США і їх зовнішня політика опинилися в певній мірі в залежності від розвитку європейських подій, а саме: чим швидше "дивна війна" прямувала до війни реальної, тим швидше дивний нейтралітет втрачає свої риси нейтральності, переростаючи в фактор допомоги союзникам" (С.67-78). Однак, швидке розгортання німецького наступу на західному фронті змусило Сполучені Штати суттєво поживити свою зовнішню політику.

Р.В.Жиленко чітко довів, що у вересні 1940 р. склалася ситуація, коли США кінцєво визначилися з веденням свого зовнішньополітичного курсу. Допомога вже у відкритому вигляді союзникам, зробила суперечності з Німеччиною смертельними. Не за горами було зіткнення з Японією, яка своєю агресією в Індокитаю, суттєво

зачепила інтереси США. В ситуації, яка склалася, єдиним шляхом хоча б відтягти початок війни, стала допомога Англії. І чим сильнішою ставала рішучість Британії боротися до кінця, тим сильнішою ставала і допомога США. А сумніви в рішучості Англії вже практично зникли (С.77).

"Американська зовнішня політика з осені 1940 року - по червень 1941 року, - зауважує Р.В.Жиленко, - являла собою період безпосередньої підготовки США до війни... Це також був період перетворення теоретичних ідей про світове домінування США в площину перших практичних кроків на цьому шляху. А "ленд-ліз" став унікальним засобом приведення цього механізму в дію. Водночас, "ленд-ліз" пов'язував США і Британію, як союзників і тому невдачі англійців на весні 1941 року неминуче привели б США до безпосереднього вступу в війну. Цього не сталося лише завдяки нападу Німеччини на СРСР, що давав Англії воюючого союзника, а Сполученим Штатам можливість відтягнути час свого вступу в війну" (С.85).

Монографія завершується стислими, але ґрунтовними висновками. Заслуговує на увагу твердження автора, що "в період з вересня 1939 року по червень 1941 року було закладено підвалини майбутнього розвитку США і "їх світової" могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і основні перспективні напрями розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин" (С.91). Високо оцінюючи монографію Р.В.Жиленка, необхідно відзначити, що вона, написана на великому масиві архівних джерел, які, в значній мірі, введені до наукового обігу вперше, являє собою ґрунтовне дослідження зовнішньої політики США в 20-30-х роках. Рецензована монографія, безперечно, заповнить ще одну "білу пляму" у вітчизняній американістиці.

МАКАРА М.П. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ШЛЯХ ДО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ, ДОСВІД РОЗВИТКУ (ЖОВТЕНЬ 1944 - СІЧЕНЬ 1946 рр.) (УЖГОРОД, 1995)

Відрядне явище: дедалі частіше з'являються праці вітчизняних істориків про післявоєнний період Закарпаття. Вперше на належному науковому рівні (маю на увазі архівний рівень) цю проблему порушили ужгородський історик М.В.Троян і американський дослідник, уродженець нашого краю В.Маркус. Відразу відзначу, що їх праці по-різному трактували розвиток подій в Закарпатті в 1944-1945 роках. З нових позицій ця проблема була оцінена учасниками наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, яка проходила в Ужгороді 18 листопада 1994 р. Виступаючі закликали до об'єктивності й правдивості.

Нещодавно побачила світ нова праця про події 50-річної давності кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України, директора Інституту Карпатознавства Ужгородського державного університету М.П.Макари "Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.)". Книжка складається з 12 окремих розділів. Автор розглянув питання визволення Закарпаття від угорсько-фашистської окупації, початок утвердження народної влади в краї та роль КПЗУ в цьому процесі, висвітлив роботу Першого з'їзду Народних комітетів, перетворення в промисловості, сільському господарстві, культурі. Об'єктивно дається оцінка радянсько-чехословацьких відносин і договору між СРСР і ЧСР від 29 червня 1945 року. Праця М.П.Макари побудована на опублікованих і архівних документах, монографіях і статтях М.Трояна, В.Маркуса, І.Гранчака, І.Попа, І.Ваната, П.Магочія та ін. Загалом автор використав майже всю

літературу з досліджуваної проблематики. Завдяки цьому йому вдалося дати шільне уявлення про короткий, але бурхливий період історії нашого краю" (с.3).

Характеризуючи заходи та починання, які здійснили Народні комітети Закарпатської України на місцях, М.П.Макара слушно підмітив, що проміжок часу з листопада 1944 до кінця 1945 рр. був періодом "народної демократії", в якій "змішалися колишні конституції та стара буржуазна система з новими радянськими установами".

Загальновідомо, що в 1944-1946 рр. КПЗУ була єдиною партією, яка стояла на чолі перетворень та об'єднавчого процесу. Інші партії були заборонені ще раніше. Треба погодитися з твердженням автора, що комуністи краю ще з 1926 р. займали чітку проукраїнську позицію, вимагаючи "об'єднання з однокровними братами по той бік Карпат, звичайно, при сприятливих для цього політичних умовах" (с.19). На конференції закарпатських комуністів САРУ! листопада 1944 р. було прийнято рішення про об'єднання всіх комуністичних організацій краю в єдину Комуністичну партію Закарпатської України. Тоді ж першим секретарем ЦК КПЗУ було обрано І.Туришицю, другим секретарем - Д.Тарахонича, секретарями - С.Вайса та І.Лісненя. Делегати конференції заявили "про своє спокійне прагнення возз'єднатися з нашими єдинокровними братами, які живуть на території Радянської України" (с.21).

Однак дуже швидко з'ясувалося, що Москва і Київ не дуже довіряли автохтонам. М.П.Макара наводить переконливі цифри з цього приводу. Так, після прийняття ЦК ВКП(б) рішення про включення КПЗУ до складу ВКП(б) із 4249 членів КПЗУ квитки членів та кандидатів у члени ВКП(б) отримали всього 2634, або 38% усього складу колишньої організації закарпатських комуністів. Мотивація була різною: служба в угорській армії (811 чол.), перебування в інших "ворожих" партіях (297 чол.), в тому числі 287 - у КПЧ, 4 - в угорській, 4 - у французькій, 2 - в канадській компартіях... Іншим відмовляли за "пасивність у політичному житті", за "антирадянську поведінку після визволення", за належність до "інструментального елемента" (с.27-28). Таким чином, закарпатські комуністи "першими поплалилися за широкі довіри сталінському режимові, який тут і без їх волі невідворотно утверджувався". Щось аналогічне мало місце після приходу радянської влади на Західну Україну в 1939 р., коли постраждали не тільки бойовики ОУН, але й місцеві комуністи. Не випадково, що Комуністичну партію Західної України, за висловом відомого історика, нашого земляка Ю.Ю.Сливки, називали "розстріляною КПЗУ".

Роботі Першого з'їзду Народних комітетів присвячена значна історична література. До речі, вона досить повно використана автором рецензованої монографії. Це праці І.Ф.Євсєєва, В.В.Хайнаса, М.В.Трояна та багатьох інших. М.П.Макара скрупульозно охарактеризував основні декрети Народної ради - вищого органу державної влади в Закарпатті. Та найважливішим було рішення Першого з'їзду Народних комітетів про "возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною" (с.32). До речі, цей історичний акт був високо оцінений також українською діаспорою, яку важко вважати симпатиками більшовиків. Зокрема, письменник і громадський діяч Василь Гренджа-Донський, який уже тоді проживав у Чехословаччині, писав: "... Дуже помиляються ті панове, що думають, що я... лягтиму нинішню українську владу. Ні, панове!.. Україна мені рідна, мила, Україна мого дорого, хоч би вона звалася навіть і радянською, але вона після 300-літньої неволі встала і живе! Україна є і 40-мільйонний народ, який, добившись до своєї рідної культури, не загине, а піде своїм шляхом".

Аналогічної думки про історичність акту возз'єднання притримується і М.П.Макара, справедливо зауважуючи, що в другій половині 40-х років завершилася "реальний процес об'єднання українських земель в єдиній державі" (с.101).

Дослідник навів численні факти, які свідчили про те, що в Закарпатті "твердо і неухильно насаджувався режим сталінського соціалізму" (с. 40). "Як показала практика - пише він, - правові органи охороняли територію Закарпатської України "від проникнення ворожих елементів", "виловлювали й арештовували ворожі елементи. Очищали від них державні установи, підприємства", затримували "багато осіб, що виявились ворогами народу"... Якщо додати до цього, що діяльність цих органів направляв генерал-полковник Л.Мєхліс, у партії провідну роль відіграв А.Андрійко (А.Чеканюк), Союз міліції опікав майор Лєвко, народними дружинами командував колишній командир партизанського з'єднання полковник О.Тканко, не кажучи вже про повну владу всюдисущої "таємної поліції", то неважко здогадатися, що майбутня Закарпатська область нічим не відрізнялася від решти областей Української РСР - складової частини "єдиного і неподільного" Радянського Союзу. М.П.Макара не приховує, що возз'єднання краю з Радянською Україною було не тільки волевиявленням закарпатських українців, але й чітко спланованою "московською режисурою" (с.101).

Прослідкувавши всі етапи радянсько-чехословацьких переговорів, автор відзначив: "Останню крапку над "і" про подальшу долю Закарпаття поставив "кремлівський правитель", "батько всіх народів" Й.Сталін...". Президент ЧСР Е.Бенеш повністю капітулював і насмілився тільки поставити питання про визначення кордону між Закарпатською Україною і Словаччиною, в східних районах якої проживало близько 150 тисяч русинів-українців, які також могли просити приєднатися до України" (с.44-45).

Порушується в книжці і питання про вступ закарпатських добровольців до лав Радянської Армії. Мотиви цього процесу були різними. У громадській ізоляції опинилися бойові побратими, які вели боротьбу проти німецьких загарбників у 1-му Чехословацькому армійському корпусі, сформованому в СРСР. Вони до 1974 р. навіть не визнавалися учасниками війни. От і вийшло, що у більшості міст та районів області так і не були складені списки добровольців - ні тоді, коли їх набирали, ні навіть по війні (с.49). До речі, настав час спорудити в обласному центрі пам'ятник генералові Л.Свободі, який врятував від неминучої загибелі тисячі закарпатців - в'язнів таборів сталінського ГУЛАГу.

"Читач може знайти цікавий фактичний матеріал про відбудовні процеси та перетворення в галузі промисловості (с.60-68), проведення земельної реформи (с.68-75), перші кроки на ниві освіти і культури (с.83-91), вирішення національного питання (с.91-101). Автор, позитивно оцінюючи всі ці перетворення, не замовчує також негативного.

Водночас хотілося б висловити деякі критичні міркування, які, звичайно, ні на йоту не применшують великого вкладу М.П.Макари у вітчизняну історіографію. У розділі "Закарпатська Україна як етап в політичній історії краю" автор проводить паралель між Карпатською Україною 1938-1939 рр. Я категорично не можу погодитися з твердженням дослідника, що в 1938-1939 рр. "тутешню державність створилась за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилась в Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати "зародком самостійної соборної України" під гаслом національної ідеї "нація понад усе", національної винятковості, місіонерства, що в тих умовах виявилось справою ілюзорною, точніше - авантюрою" (с.101). На проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. вплинули різні фактори, зокрема, Німеччина і ОУН, однак ніхто не може заперечити і те, що утворення самостійної Карпатської України, як і Закарпатської України в 1944-1946 рр., було волевиявленням переважної більшості

українського народу Закарпаття. Численні докази цього я наводив у своїх публікаціях.

Незважаючи на вищенаведене, монографія М.П.Макари "Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944-січень 1946 рр.)" є змістовним науковим дослідженням, новим кроком у сучасній українській історіографії. Це об'єктивне висвітлення історичних подій другої половини 40-х років в Закарпатті буде корисним як для фахівців-істориків, так і для всіх, кого цікавить історія рідного краю.

ВОВКАНИЧ І.І. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В 1945-1948 рр.: НАРИС ІСТОРІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ (УЖГОРОД: ВИДАВНИЦТВО В.ПАДЯКА, 2000)

Рецензована монографія І.І.Вовканича – плід багаторічної дослідницької роботи над вивченням перших післявоєнних років Чехословацької республіки. Об'єктивний і незаангажований аналіз саме 1945–1948 рр. в історії держави чехів і словаків дає нам можливість краще збагнути такі історичні події, як «Празька весна» 1968 р. і «оксамитова революція» кінця 80-х років ХХ століття. Правий, безперечно, І.І.Вовканич, коли стверджує, що «порівняльний аналіз теорії і практики двох попередніх періодів в історії держав Східної Європи – другої половини 40-х та 90-х років ХХ століття, як феномену переходу від демократії до тоталітаризму у першому випадку та повернення до демократичного устрою – у другому, заслуговує глибокого наукового вивчення» [С.9]. Актуальність піднятої автором проблеми полягає і в тому, що «корпоративне вивчення спільного і особливого у регресі і прогресі демократичного устрою в державах Східної Європи дозволило б уникнути помилок минулого в теперішній, постсоціалістичній реконструкції та демократизації суспільства, зокрема, і в незалежній Україні».

Монографія І.І.Вовканича є комплексним дослідженням цілісного історичного процесу політичного розвитку Чехословащини в 1945–1948 рр. Новизна її полягає в тому, що, по-перше, політична історія ЧСР перехідного післявоєнного етапу по-новому розглядається у контексті дихотомії «демократизм-тоталітаризм»; по-друге, сформульована концепція щодо одночасного розгортання кардинальних системних суспільно-політичних змін в ЧСР і демонтажу демократії уже впродовж перехідного періоду 1945–1948 рр. До цього додамо, що притримуючись концепції «відкритості минулого», автор, вивчаючи суспільно-політичний розвиток ЧСР в 1945–1948 рр., розглядає цей історичний процес через призму багатоваріантності сволоші з висвітленням альтернатив, котрі існували в той час, і реалізація яких могла запобігти авторитарному процесу повоєнного чехословацького суспільства [С.15].

У першому розділі – «Джерельна база і концептуальні засади дослідження суспільно-політичного розвитку Чехословащини в 1945–1948 рр.» – зроблено ґрунтовний аналіз джерельної бази та історіографії досліджуваної автором проблеми. Необхідно погодитись з твердженням І.І.Вовканича, що «тривалий час персональний доступ до архівних першоджерел був суворо контрольований і максимально обмежений», і лише «наслідком демократичних переломів рубежу 80–90 років у суспільно-політичному розвитку держав Центрально-Східної Європи стала максимальна лібералізація доступу істориків та широкої громадськості до архівних джерел та інтенсивне їх опрацювання і публікація» [С.16–17].

Монографія І.І.Вовканича, що являє собою згусток його докторської дисертації, написана на величезному масиві архівних джерел, переважна більшість яких введена до наукового обігу вперше, та обширної історичної наукової літератури (620

наукових позицій). В основу монографії лягли архівні документи з багатьох фондів Центрального державного архіву Чеської Республіки у Празі, Словацького Національного Архіву в Братиславі, Моравського земського (м.Брно) та Кошицького обласного архівів. Основний масив документальних матеріалів з питань політичного розвитку Чехословацької Республіки в 1945–1948 рр. сконцентровано зараз в архівних установах Чеської республіки – у фондах ЦДА ЧР, Архіву Інституту Т.Г.Масарика, Архіву Міністерства закордонних справ ЧР та у новостворених в 90-і роки партійних архівах Чеської соціал-демократичної партії, Ліберальної національно-соціальної партії, Християнсько-демократичної унії – Чехословацької народної партії. Скрупульозна робота І.І.Вовканича з архівними документами, які містяться в Чехії і Словаччині, дозволила автору стверджувати, що «за період майже 10-річної постсоціалістичної демократії 90-х років безліч раніше утаємничених тоталітарним режимом архівних документів не під силу, хоча б частково, опрацювати і опублікувати досить обмеженому колу професійних дослідників історії ЧСР повоєнного періоду» [С.36–37].

Знаходилися в центрі уваги автора і документи, які зберігаються в архівах Російської Федерації. Сдиним достатньо відкритим для дослідників з-поміж центральних архівів РФ на сьогодні є фонди Російського державного архіву соціально-політичної історії. У Державному архіві Російської Федерації автором опрацьовані матеріали «особистих папок» НКВС–МВС, НКДБ–МДБ СРСР, підготовлені для радянського керівництва і особисто Й.Сталіна. Хоча, відзначає І.І.Вовканич, «доступ до них, особливо для зарубіжних учених, все більше обмежується» [С.37]. Найсерйозніші – переважно неопубліковані матеріали з досліджуваної проблеми – політичної боротьби в Чехословаччині 1945–1948 рр. – містяться у фондах двох російських архівів: АЗП РФ і РДАСПІ (м.Москва). В останньому, зокрема, сконцентровано документи колишніх архівів КПРС і міжнародного комуністичного руху. В АЗП РФ зберігаються відомчі матеріали Наркомату закордонних справ, перейменованого весною 1946 р. в Міністерство закордонних справ СРСР.

Отже, критичний, порівняльний аналіз різних груп архівних та опублікованих матеріалів, склав джерельну базу монографії І.І.Вовканича. Однак, як відзначає автор, «великий масив використаного джерельного матеріалу був основою, але не самоціллю у вивченні суспільно-політичних перетворень 1945–1948 рр. у Чехословаччині. Це лише тло, на якому більш виразно просліджуються системні зміни в чехословацькому суспільстві періоду другої половини 40-х років» [С.46].

Грунтовним є історіографічний огляд [С.46–77]. Щоб не акцентувати на аналізі автором окремих праць з досліджуваної проблеми, зупинимося тільки на узагальненні історіографічної проблематики. На думку І.І.Вовканича, недоліком більшості чеських та словацьких, як і інших східноєвропейських, істориків є дещо звужений конкретний підхід у дослідженні проблем суспільно-політичного розвитку перших повоєнних років. Вони занадто заглиблюються у «домашні» міжпартійні та інші суперечності цього періоду, залишаючи поза увагою широке тло формування нової системи міжнародних відносин, «радянського блоку» і тоталітаризму в повосній Європі. Що стосується російської історіографії, то вона більш широко аналізує зовнішньополітичні аспекти встановлення комуністичної диктатури у Східній Європі. Варто погодитись з автором, що «в 90-і роки частина істориків РФ схильна певною мірою виправдовувати дії СРСР у регіоні у повосній період, зображуючи чи не основним чинником антидемократичних змін не зовнішні, тобто радянські, впливи, а внутрішні фактори – боротьбу між національними партійно-

політичними структурами, лідерами і елітами, а також антагоністичними соціальними протиріччями всередині східноєвропейських держав» [С.77].

У другому розділі монографії – «Політична трансформація чехословацького суспільства у перші повоєнні роки» – акцентується на таких складових проблеми, як «Національний фронт чехів і словаків та специфіка «обмеженої демократії» в ЧСР» [С.80–101], «Парламентські вибори 26 травня 1946 р.» [С.101–118], «Чехословацька парламентська демократія та підготовка нової Конституції ЧСР» [С.118–129], «Політична боротьба за зміну соціально-економічної системи в повосній Чехословаччині» [С.129–135], «Загострення суспільно-політичного протистояння у ЧСР і лютневська криза 1948 р.» [С.136–143]. У розділі використано великий статистичний матеріал, поміщено численні таблиці, які дозволяють краще зрозуміти політичну структуру тогочасного чехословацького суспільства.

Аналізуючи політичні події в Чехословаччині на рубежі 1947–1948 рр., коли мав місце неконструктивний розвиток подій щодо боротьби за владу в Словаччині, І.І.Вовканич справедливо зауважив, що він «не став тривожним сигналом для чеських громадських політичних сил та їх представників у центральних органах державної влади. Вони на рубежі 1947–1948 рр. піддалися декільком ілюзіям, які не дозволили сформувати єдиний політичний блок перед загрозою насування тоталітаризму» [С.142]. Автор зупинився на чотирьох аспектах. По-перше, на загальнодержавному і чеському рівнях серед некомуністичних партій продовжував діяти стереотип «словацького націоналізму», який вдало використали комуністи для дискредитації ДП та ізоляції словацьких демократів й відвернення уваги чеських політичних сил. По-друге, громадські партії чомусь тішилися можливою перемогою над комуністами на чергових парламентських виборах у ЧСР, запланованих на травень 1948 р. По-третє, посилення в другій половині 1947 р. позицій правозентристського крила в чехословацькій соціал-демократії дозволило представникам некомуністичних партій сподіватися на можливий розкол єдиного лівого блоку і, навіть, втрату КПЧ, КПС і ЧСДП абсолютної більшості серед депутатів діючого парламенту. По-четверте, перебільшенням виявилися налії представників громадянських партій на декларовану президентом Е.Бенешом підтримку їх кроків проти посягань КПЧ на державну владу. Внаслідок описаних подій «повоснна «обмежена» чехословацька демократія... фактично трансформувалася у монополію КПЧ і КПС на владу» [С.143].

У третьому розділі – «Місце Словаччини у державно-правовій системі ЧСР в 1945–1947 рр.» – автор довів, що словацьке питання було одною з ключових проблем суспільно-політичного розвитку відродженої чехословацької державності. Структура розділу включає в себе окремі параграфи – «Особливості державного будівництва і політичного становлення в Словаччині в 1945 р. та Перша пражська угода», «Друга і третя пражські угоди та чинники обмеження компетенції Словаччини в державно-правовій системі ЧСР (1946 – листопад 1947 рр.)», «Партійно-політичні програми розвитку словацької економіки в 40-і роки». Введення до наукового обігу нових архівних джерел, їх конкретний аналіз, узагальнення, дозволили І.І.Вовканичу підсумувати, що «за постійного ідейного протистояння двох основних правлячих у Словаччині в перші повоєнні роки партійно-політичної системи – КПС і ПД концептуальні підходи комуністів та демократів до стратегії розвитку словацької економіки принципово не відрізнялися. Обидві партії виступали за серйозну зміну форм власності, вимагаючи ліквідації панування великого капіталу» [С.206]. Що стосується КПЧ, то її лідери все робили для прискорення майбутнього усупільнення власності та максимального адміністративно-директивного регулювання економіки і

насиленого втручання держави у хід поки що ринкових народногосподарських процесів.

Оригінальністю відзначається четвертий розділ – «Концепція «Слов'янської держави» і політика щодо національних меншин». Необхідно погодитись з твердженням автора, що «для цивілізованої спільноти є принципово неприйнятними шляхи і методи, якими було розв'язано в 1945–1947 рр. складний клубок міжнаціональних відносин у Чехословаччині» [С.207]. Неслов'янські меншини, насамперед німці та угорці були просто примусово-директивно позбавлені чехословацького громадянства і вигнані (депортовані, виселені) з країни. Внаслідок цього ЧСР перетворилася із багатонаціональної держави, якою була впродовж 20–30-х років ХХ ст. у країну двох державотворчих націй – чехів та словаків. За підрахунками вченого, загалом, з добровільними емігрантами, Чехословаччину залишили 2 млн. 996 тис. німців. Майже 200 тис. чехословацьких німців загинуло на фронті та в ході Другої світової війни. Тому якщо в 1937 р. на території ЧСР проживало 3 млн. 344 тис. осіб німецької національності, в т.ч. у Чехії – 3 млн. 186 тис. чол., то за переписом 1950 р. чисельність німців у ЧСР становила тільки 165 тис. чол., в т.ч. в Чехії – 160 тис. чол. Протягом 1950–1980 рр. чисельність німців у ЧСР скоротилася втричі. За переписом населення від березня 1991 р. в ЧСФР мешкало 53970 німців – 0,4% населення країни, в т.ч. в Чехії – 48556 чол. (0,5% населення), в Словаччині – 5414 чол. (0,1% населення) [С.229–270].

У 1946–1947 рр. із Словаччини в рамках акції переселення було виселено 44129 осіб угорської національності. Серед загальної кількості переселених в Чехію 2154 сім'ї (2489 осіб) покинули домівки добровільно в рамках акцій на допомогу чеському сільському господарству на другому етапі переселення в середині 1946 р. Згідно з декретом №88/45 було переселено ще 9610 сімей (41640 осіб). Архівні документи свідчать, що етнорепресивні заходи щодо угорського населення в ЧСР значним чином були спровоковані позицією СРСР з угорського питання [С.250]. Чисельність україномовного населення в Чехословаччині згідно з офіційними даними переписів 1930 р. і 1950 р. скоротилася із 118,4 до 67,6 тис. чол., тобто більше ніж на 50 тис. чол., а до початку 90-х років – у 2,5 рази [С.251]. «Катастрофічне скорочення українського етномасиву та його сегментація на українців і русинів, – відзначає І.І.Вовканич, було чи не найпарадоксальнішим явищем у «слов'янізованій» післявоєнній Чехословаччині» [С.251]. За підрахунками автора, із Закарпатської області в порядку оптації виїхали в ЧСР в 1945–1947 рр. 1551 сім'ї [С.260]. Оптаційні процеси в Закарпатті були першим етапом оптації населення між ЧСР і СРСР у другій половині 40-х років. Подібні процеси відбувались у Пряшівщині, звідки на Волинь було переселено 12015 чол. Дану проблему детально дослідив визначний словацький дослідник І.Ванат у новій книзі «Волинська акція», яка незабаром побачить світ.

Монографію завершує п'ятий розділ – «Зовнішньополітичні чинники повоенної трансформації ЧСР». Автор вважає, що переломним моментом повоенного підпорядкування зовнішньої політики ЧСР стратегічним планам СРСР на міжнародній арені став 1947 рік. Кремль з середини 1947 р. відмовився навіть від формальної поваги до суверенітету колишньої союзної країни і перейшов до жорсткого диктату правил поведінки чехословацької держави в політиці щодо країн Заходу. Процес «сателітизації» ЧСР, започаткований ще радянсько-чехословацьким договором від 12 грудня 1943 р. і закріплений у 1945 р. домовленістю між усіма партіями НФ, урядом і президентом у принципі-табу про безсумнівність повоенного союзу з СРСР і заборону будь-якої критики чехословацько-радянських відносин та зовнішньополітичних дій Москви, логічно завершився втрагою в 1947–1948 рр.

Чехословаччиною самостійності у міжнародній сфері та переведення країни у радянського пасала. Потерпіла фіаско концесія президента Е.Бенеша про виключне геополітичне місце країни в Європі і специфічну роль Чехословаччини у повосних міжнародних відносинах – як своєрідного «мосту» між Заходом і Сходом» [С.279–280].

В монографії І.І.Вовканича дуже багато порівнянь, аналітики. В ній часто зустрічаються і прогнози майбутнього суспільно-політичного розвитку Чехії та Словаччини. Говорячи про сучасні політичні процеси в європейському світі, І.І.Вовканич відзначає: «Нова продемократична система суспільства, яка формується в країнах Східної Європи після антитоталітарних революцій з рубежа 80–90-х років ХХ століття. на жаль, і зараз залишається ще заналто крихкою і недосконалою, щоб гарантувати абсолютну неможливість відродження авторитаризму чи й тоталітаризму. Постсоціалістичне суспільство приховує в самому собі «генетичний антидемократизм» і потенційно недемократичні-еґоїстичні олігархічні і лоббїстські групи, які залля задоволення власних класових інтересів здатні підтримати будь-які вигідні їм режими – навіть і тоталітарну диктатуру» [С.316]. Висновок, який є актуальним і для сучасної політичної системи в Україні.

Може здатися, що монографія І.І.Вовканича – виключно історичне дослідження. Однак, це далеко не так. Вона написана на зіткненні історії з політологією, геополітикою, соціологією, історією держави і права. Автор узагальнив величезний архівний і статистичний матеріал, зробив ґрунтовні висновки. Разом з тим, хотілося б висловити деякі зауваження та рекомендації, які дослідник може використати у процесі подальшого вивчення важливої проблеми. По-перше, варто було також використати також окремі статті І.Ваната, в яких словацький вчений торкався досліджуваної автором проблематики. Маємо на увазі статтю «Процес національного самоусвідомлення українців Пришівщини», опубліковану в 1994 р. Це стосується і проблеми «Волинської акції», яку підняв І.Ванат в своїх останніх публікаціях. По-друге, як на наш погляд, автор нерівномірно висвітлив особливості економічного розвитку Чехії та Словаччини, віддавши перевагу останній. По-третє, місцями зустрічається вживання політологічних термінів, які, на наше переконання, не зовсім є чіткими. Наприклад, вираз «громадянські партії». В політології прийнято об'єднання громадян поділяти на «політичні партії» і «громадські організації». І нарешті, автор подає загальну кількість насильно і добровільно виселених німців. Варто було, все-таки, їх розмежувати.

Незважаючи на висловлені зауваження, монографія І.І.Вовканича «Чехословаччина в 1945–1948 рр.: нарис історії перехідного періоду» є ґрунтовним науковим дослідженням, визначним внеском її автора в українську історіографію. Досліднику вдалося заповнити одну з білих плям післявоєнної історії близьких нам народів. Не виникає жодних сумнівів, що рецензована монографія знайде свого вдячного читача як серед студентів і викладачів вищих навчальних закладів, співробітників науково-дослідних інститутів, так і широкого загалу громадян, що цікавляться історією країн Центральної і Південно-Східної Європи.

МІЩАНИН В.В. АГРАРНА ПОЛІТИКА НА ЗАКАРПАТТІ (1944-1950 рр.) (УЖГОРОД: ЗАКАРПАТТЯ, 2000)

Історія Закарпаття післявоєнного періоду майже недосліджена. Вся справа в тому, що величезна кількість публікацій радянських істориків, яка стосувалася історії проведення в краї індустріалізації, колективізації і так званої культурної революції, відзначалася крайньою заангажованістю, а нерідко й безпосередньою

фальсифікацією подій і явищ. Сьогодні, як ніколи, нам потрібні праці, в яких би давалася об'єктивна і неупереджена оцінка складних процесів, що мали місце у визволеному 55 років тому Закарпатті. Виходячи з цих міркувань, варто привітати спробу молодого дослідника, викладача кафедри історії України Ужгородського національного університету Василя Мішанина, який нещодавно подарував читачам змістовну книгу «Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.)».

Із першого розділу книги – «Джерельна база дослідження та стан наукової розробки проблеми» – видно, що дослідниками майже не використовуються місцеві архіви, хоча саме їхнє опрацювання дало б змогу більш чітко змалювати картину повосного села. В. Мішанин, і в цьому найбільша його заслуга, ввів до наукового обігу величезний масив архівних документів, який до цього часу повільно припадав пилюкою у фондах Державного архіву Закарпатської області. Автор не тільки скрупульозно опрацював фонди «Закарпатський обком Комуністичної партії України», «Управління сільського господарства обліконкому», «Закарпатський обласний виконавчий комітет», «Колгосп ім. Хрушова», «Колгосп ім. Димитрова» ДАЗО, але й належним чином вивчив і проаналізував архівні справи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві. Архівні матеріали доповнюються багатьма збірниками документів, мемуарами, статистичними матеріалами та пресою 40–50-х років. Список використаних джерел та літератури охоплює 150 наукових позицій.

Глибокий і виважений аналіз джерел та літератури дозволив досліднику цілком справедливо стверджувати, що «якісні зміни у дослідженні теми стали можливими тільки в умовах незалежності України. Для істориків стали доступними раніше приховані архівні документи і матеріали. Використання їх дало можливість виявити ряд негативних моментів у проведенні колективізації сільського господарства, яка нерідко носила примусовий характер, супроводжувалася виселенням заможного селянства, податковим тиском тощо». У наступних розділах вчений намагався на конкретних фактах довести висловлені ним наукові положення. До речі, незабаром ще йому доведеться робити на захисті власної кандидатської дисертації.

У другому розділі – «Аграрні відносини в закарпатському селі в 1944–1946 рр.» – детально висвітлено такі проблеми досліджуваної теми, як вплив природно-географічних факторів на становище сільського господарства області, впровадження нових господарських відносин на Закарпатті в 1944–1946 рр., земельна реформа Народної Ради Закарпатської України, її суть і особливості тощо. Необхідно погодитись з автором, що на перших порах (1944–1946 рр.), коли економіка Закарпаття досить боляче відчувала на собі наслідки окупації. «заходи НРЗУ і Радянського уряду по підвищенню життєвого рівня населення краю були прийняті із захопленням і знайшли широку підтримку на Закарпатті. Ліквідація наслідків окупації та надання допомоги сприяли відновленню економіки взагалі, і сільського господарства зокрема. Наділення селян землею, сприяння організації земельних громад заклало основу перспективного сільського господарства. Організація на Закарпатті МТС забезпечувала підвищення продуктивності праці та полегшувала працю селянам. Заходи по забезпеченню сільського господарства Закарпатської України високопрофесійними кадрами (направлення спеціалістів із Східної України та організація навчання місцевих кадрів) повинно було сприяти введенню нових, більш досконалих, агротехнічних прийомів, правильній організації ведення сільського господарства». Цілком слушні міркування. А хіба не з хлібом і сіллю зустрічали українці Східної Галичини радянських визволителів у «золотому вересні» 1939 року? Проте, вони швидко переконалися, що радянська влада, як влучно сказав

митрополит Андрій Шептицький, с «породженням сатани». Подібну трансформацію своєї національної свідомості пережили і українці Закарпаття.

Третій розділ монографії Василя Міщанина – «Колективізація сільського господарства на Закарпатті в 1946–1950 рр.: новий погляд на проблему» – насичений багатьма фактами, які підтверджують висловлені нами думки. Вже в 1946 р. нова влада націлилася на створення сітки колгоспів, однак «з ходу» їх організувати не вдалося. Причини можна назвати кілька: по-перше, сильні приватницькі традиції; по-друге, гірська специфіка краю; по-третє, відсутність потрібної кількості виконавців на місцях. До речі, представники нової влади чітко притримувалися принципу Макіавеллі: «для досягнення мети придатні будь-які методи». А що стосується методів, то вони були вперше використані на Великій Україні, згодом на західноукраїнських землях.

Почали з чистки членів Комуністичної партії Закарпатської України, яка, на думку совітів, не була «повністю комуністичною». За період з квітня по серпень 1946 р., коли тривало переведення членів КПЗУ до ВКП(б), або так званій обмін партквитків, близько 57% закарпатських комуністів не отримали квитків. Чому? Одним відмовили за службу в угорській армії (681 чол.). Іншим інкримінували перебування в «інших ворожих партіях» (297 чол.), а 91 член КПЗУ звинувачувався як «нетрудовий елемент». Були й інші приводи недовіряти закарпатським комуністам: антирадянська поведінка після визволення, пасивність в політичному житті, вступ до партії з корисливих цілей тощо. До вищезгаданого додамо, що ВКП(б) завжди не довіряла місцевим кадрам. Лише після проведення чистки, в другій половині 1946 р. на Закарпатті почався прийом у сталінську партію. Перевагу віддавали «справжнім комуністам» із східних областей України та Росії. Зокрема, на місце закарпатських комуністів лише за півроку в області з'явилося 1568 росіян. Однак, закарпатських комуністам ще «повезло», бо Комуністична партія Західної України взагалі була знищена, що дозволило українському історику Юрію Сливий назвати її «розстріляною КПЗУ».

Велика увага приділялася пропаганді радянського способу життя. Зокрема, систематичним стало таке явище, як шефство над селами, залучення до колгоспного будівництва жінок, читання лекцій і проведення бесід. Так, лише з листопада 1944 по лютий 1945 рр. працівники Будинку Червоної Армії прочитали 160 лекцій в 50 населених пунктах Закарпаття та провели 260 бесід. Значна роль відводилась розповсюдженню комуністичної літератури. Щоправда, осередки ОУН, які діяли в краї, розповсюджували і антирадянську літературу. Відділи МДБ неодноразово конфіскували націоналістичні листівки.

Паралельно з колективізацією тривав процес розкуркулювання. Кого ж відносили на Закарпатті до куркулів? Декретом НРЗУ з 1945 р. були встановлені норми максимального землекористування. Вони склали 23 га для низинних округів і 28,5 га землі для гірських. Однак, враховуючи малоземелля на Закарпатті, ці норми були згодом переглянуті. Вже з липня 1946 р. обласне керівництво до куркулівських господарств відносило ті, які мали понад 10 га землі. Таких тоді нараховували 2134. Наприкінці 1946 р. норми землекористування були знову переглянуті: для низинних округів – до 6 га, для гірських – до 8 га. Проаналізувавши податкову політику в Закарпатті, В.Міщанин цілком вірно підсумував: вистояти поза колективом одноосібнику було неможливо.

Закономірно, що віками вистраждана мрія про землю не покидала селянство і воно противилося колективізації як могло. Одним з перших проявів цього спротиву був опір натуральним поставкам державі своєї продукції. Цікаво, що навіть окремі комуністи виступали проти цих поставок. Прокуратура області постійно скаржилася.

що нова влада лояльно відноситься до несплатників податків, пропонувалось прийняття жорстких мір. 4 січня 1947 р. у селі Діброва Тячівського округу о 10 годині ранку натовп односельчан (загалом близько 300 чоловік) убив голову новоствореного колгоспу І.І.Черничко. До «бунтівного» села одразу ж прибули співробітники держбезпеки, які заарештували 12 чоловік. 27–28 січня 1948 р. у В.Бичкові Рахівського округу відбувся ще один антиколгоспний виступ. Переляканий полковник держбезпеки Черницький повідомляв І.Турянцю: «...27 січня 1948 р. вранці на колгоспне поле вийшло до 100 чоловік-одноосібників, які розділили колгоспне поле колами і межами на ділянки, що належали їм раніше». У зв'язку з цим 28 січня 1948 р. секретар Рахівського окружного КП(б)У Машенко провів збори одноосібників, земля яких відійшла до колгоспу. На зборах П.І.Ткач виступила із заявою, що вона свою землю не віддасть і буде працювати тільки на ній. Її дочка Марія говорила: «Раніше, до приходу руських, нам вагонами завозили, а зараз нічого нема, що ми будемо їсти? Мій брат служив добровільно в Червоній Армії, ми з батьками радувались і ось тепер дорадувались! Прийшли, землю не дали, навпаки – забрали. Верніть нам землю назад, інакше буде революція». «Революція» завершилася тим, що й інші подібні їй: до десятка найактивніших селян було заарештовано. І таких прикладів опору колективізації з боку закарпатських селян в монографії В.Міщанина є безліч.

Появу книги Василя Міщанина «Аграрна політика на Закарпатті (1944–1959 рр.)» необхідно відзначити в кількох ракурсах. По-перше, з'явилася книга, яка висвітлює ще одну білу пляму в післявоєнній історії Закарпаття. Сподіваємось, що величезний фактичний матеріал, зібраний автором, буде використаний під час написання третього тому «Нарисів історії Закарпаття». По-друге, монографія В.Міщанина, на наш погляд, зуміє виконати важливу виховну роль. Сучасна молодь, яка виховується в умовах української державності, не застала «комуністичного раю» і може легко піддатися хитромудрій комуністичній пропаганді. Нехай ця книга молодого вченого, якого неможливо звинуватити в минулих комуністичних гріхах, стане пересторогою для прийдешніх поколінь: повернення до минулого відбутися не повинно, щоб незалежна Україна впевненими кроками прямувала до демократії і правової держави.

КРИЗЬ ПЕКЛО ГУЛАГІВ: ДОКУМЕНТИ, СПОГАДИ, НАРИСИ (УЖГОРОД, 1996)

Здавалося б, сьогодні вже важко відкрити щось нове про сталінізм, сталінські репресії. Однак ми з великою цікавістю читаємо все, що з'являється з цього приводу в пресі та літературі. Так само інтерес викликала й унікальна книга "Кризь пекло Гулагів: Документи, спогади, нариси", яка не так давно вийшла в Ужгороді. Редакційна колегія видання: В.Приходько (голова), О.Довганич, О.Хланга, М.Делеган і колишній політ'язень ГУЛАГів письменник Ю.Чорі. "Треба ламати стереотипи, - твердять упорядники збірника, - які нав'язувалися людям упродовж багатьох років, і роз'яснювати їм причини репресій, викривати репресивно-каральну систему тоталітарного комуністичного режиму і очищати від помилок залугані сторінки історії".

Збірник відкривається "Словом до читача", в якому заступник голови облдержадміністрації, кандидат історичних наук, голова редакційної колегії обласної книги "Реабілітовані історією" В.Приходько відзначив, що "прокуратурою Закарпатської області з 1988 року розглянуто 4486 архівних кримінальних справ на 7156 чоловік, з них реабілітовано 5294. За цей період надіслано до Генеральної

прокуратури України 608 подань на 1186 чоловік. Переважну більшість з них тек реабілітовано. Крім цього, ще до 1988 р. Львівський та Івано-Франківський обласні суди на прохання засуджених реабілітували понад 100 закарпатців".

Книга складається з п'яти розділів, а саме: "До братів тікали - в ГУЛАГи попали" (репресії щодо закарпатців, які перейшли угорсько-радянський кордон в 1939-1941 роках і були засуджені), "Визволителі прийшли - до таборів повети" (репресії 1944-1945 років), "Ім – ордени, а нам - презирство" (репресії другої половини 40-80-х років), "За свою віру - до Сибіру" (припинення діяльності греко-католицької церкви і репресії проти священників та віруючих), "Крамольний "крик душі" (літературна творчість репресованих).

До кожного розділу додається історична довідка, фрагменти з опублікованих та архівних документів, спогади репресованих та нариси про них. Автор історичної довідки до першого розділу доктор історичних наук Омелян Довганич пише, що "якщо спочатку втікали в СРСР закарпатські антифашисти-одиначки, над якими висіла загроза арешту, то пізніше цей рух поширився і на інші групи населення". Це яскраво стверджують угорські архівні документи, які наводять автори збірника. Зокрема, з денесення таємного агента прем'єр-міністра Угорщини бачимо, Святогостефанську корону хвилював той факт, що "серед русинського населення, як ніколи живучий панславизм, точніше кажучи, - симпатія до Радянської Росії". Автори вдало підібрали уривки спогадів репресованих або нариси про них.

Цікава і трагічна доля Олександри Білак, яку звинуватили в "шпигунстві" на користь Угорщини і засудили до розстрілу. Лише в результаті перегляду справи О.Білак замінили розстріл п'ятнадцятьма роками позбавлення волі з відбуванням терміну у виправно-трудовах таборах. Детальніше про життя в ГУЛАзі закарпатської дівчини читач має можливість дізнатися з нарису О.Довганича "Трагедія Олександри Білак". У додатках до нарису вміщені "Вирок" Військового Трибуналу Військ НКВС Уральського округу від 8 грудня 1941 року та рішення Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 13 січня 1968 року про припинення справи за відсутність доказів звинувачення. Цікавими є нариси Ф.Симочка "Сім років - сім кіл пекла", І.Демчика "Хто зміряє нашу долю?" та ряд інших. "Відразу після визволення, - пише О.Довганич в історичній розвідці про репресії в 1944-1945 роках, - і далеко до завершення процесу воз'єднання Закарпаття з Україною на території краю активно розгорнуло свої репресивні дії управління контррозвідки СМЕРШу 4-го Українського фронту". Були заарештовані відомі діячі Карпатської України А.Волошин, С.Ключурак, М.Долинай, Ю.Перевузнник. Така же доля спіткала й лідерів русофілів С.Фенчика, О.Ільницького та багатьох інших. У другому розділі вміщено історичний нарис С.Федаки "Голгофа Августина Волошина", статті Ф.Рубіша, М.Метеньканича, спогади колишнього гравця футбольного клубу СК "Русь" Ю.Крайняка, записані журналістом І.Мокряниним.

У другій половині 40-50-х років репресії продовжувалися з новою силою. З'явилися нові кримінальні справи, нові кримінальні статті - за антирадянську, антиколгоспну агітацію і колгоспні "заворушення", ворожу діяльність і шпигунство, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, анекдотів, плакатів, лозунгів, за створення антирадянських молодіжних організацій тощо.

Учасників так званих антирадянських організацій, виникнення і діяльність яких інспірували кадебісти, військові трибунали засуджували на 10-25 років таборів і 3-5 років позбавлення прав та конфіскацію майна. Репресивно-каральна система на території області активно діяла і в 60-80-ті роки, коли теж було репресовано немало представників закарпатської інтелігенції. Заслужують на увагу нариси

М.Бабидорича "Табірна призма доктора Коршинського", І.Сегеди "Нам було тоді по 18-САPut' років...", О.Хланті "За відсутністю складу злочину", М.Грицака "П'ять років у політ'в'язнях", В.Рішка "Через жорстокі муки", Д.Пригари "Дорога... куди?" та інші. 17 років відбув у таборах правозахисник П.Камінов, якого звинуватили у зв'язках з УГС. Про долю П.Камінова допитливий читач прочитає у нарисі "І син Божий заплакав би...", який належить перу відомого закарпатського письменника Д.Кешелі.

У 1945-1949 роках була репресована велика група греко-католицьких священиків. За підрахунками О.Довганича, 130 чоловік були засуджені обласним судом та різними трибуналами на 10-25 років виправно-трудових таборів, серед репресованих були також римо-католицькі та православні священики. У 90-х роках усі вони реабілітовані. Із вміщених у збірнику документів видно, що ніякого саморозпуску греко-католицької церкви не було, як твердила офіційна радянська історіографія. Був це звичайний геноцид проти релігії і духовності, це була пряма ліквідація греко-католицької церкви. Цікавими є нариси-спогади о.Даниїла Бендаса "У боротьбі за виживання", о.Юрія Сабова "Слово про Олександра Хіру" тощо.

Дійовими особами останнього розділу є представники закарпатської літератури - жертви сталінських репресій. Вони перебували в таборах як злісні вороги відповідного режиму, і за ними встановлювався жорстокий нагляд. Однак вони писали... Письменник і поет Юрій Чорі, якого реабілітували тільки в квітні 1991 р., ще в 1954 р. написав вірш "На допит". Автор яскраво змалював тогочасну табірну систему:

"Якщо ти й не винний ні в чому -
ворогом, зрадником зроблять тебе!

- Вхаді! - підштовхнули.

Заходжу.

Слідчий той самий... триніжок - також.

"Куди ж буде бити на цей раз?"

Зморене тіло пронизує дроз".

Книгу завершують короткі нариси про А.Патруса-Карпатського, Ф.Іванчова, Д.Поповича, І.Бігуна, В.Скрипку, надруковані і їх твори. Авторський колектив підготував і видав надзвичайно корисну в усіх відношеннях книгу, котра, глибоко переконаний, припаде до душі всім, кому не байдужа наша історія, якою б трагічною вона не була. Особливо це потрібно знати молодим, щоб вони ніколи не допустили повернення до сталінізму, геноциду, фашизму. А потуги реанімувати комуністичне минуле, ніде правди діти, ще є. Задумаймося, що нас чекало б, якби певним силам із КПУ вдалося прийти до влади.

ДОВГАНІЧ О., ХЛАНТА О. У ЖОРНАХ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ. З ІСТОРІЇ ЛІКВІДАЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РУСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІНШИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД У 40-50-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ (УЖГОРОД: КАРПАТИ-ГРАЖДА, 1999)

Чи знали ми правду про заборону греко-католицької церкви в Західній Україні та Закарпатті? Численні монографії й статті радянських істориків наполегливо нас переконували, що ніякої її ліквідації не було, а мав місце добровільний акт саморозпуску греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою. Всі крапки над "і" повинні були поставити архівні документи з цього приводу, які, на жаль, знаходилися під сімома замками. З доступністю для вчених

колись заборонених архівосховищ з'явилася реальна нагода зовсім іншими очима подивитися на події 1946 і наступних років. Цю благородну справу зробили відомі вчені доктор історичних наук Омелян Довганич і кандидат історичних наук Олексій Хланта, видавши монографію "У жорнах сталінських респресій".

Книга відкривається передмовою доктора філософії, професора Віктора Беда "Щоб подібне ніколи не повторилось!", в якій чітко доведено, що "вістра переслідування було спрямоване насамперед проти непокірливого духовенства греко-католицької, православної, римо-католицької і реформатської церков та різних сектантських організацій. Під контролем ідеологічних відділів КПРС, КДБ, органів радянської влади і суду перебувала діяльність усіх духовних служителів християнських церков". Саме завдяки введенню до наукового обігу нових архівних документів, книга О.Довганича і О.Хланти є "актуальною і новою та викликає великий інтерес як серед науковців, так і широкого кола читачів, які цікавляться історією розвитку християнських церков на Закарпатті". Отже, книга, яку так довго чекали, все ж до нас прийшла...

Ліквідація греко-католицької церкви відбулася не раптово, спонтанно. Це був цілеспрямований і чітко запланований акт, який розроблявся на найвищому рівні. Однак, радянська влада цим не обмежилася. Робилося все для того, щоб ослабити, а то й зовсім звести нанівець, роль церкви в житті краю взагалі. З рецензованої книги видно, що вже у вересні 1943 р. Й.Сталін почав цікавитися руською православною церквою, її матеріальним становищем, кількістю парафій, загальною чисельністю персоналу, її найвищим керівництвом. Починаючи з 1943 р. відбувається поступове втручання держави у сфери церкви, при Раднаркомі СРСР створена рада у справах руської православної церкви, в областях призначалися уповноважені ради, затверджено "Положення про раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР" тощо. Контроль над церквою посилювався з приходом радянських військ в Закарпаття.

Необхідно погодитись з твердженням О.Довганича і О.Хланти, що "у Закарпатті розпочалось негативне ставлення як окремих православних віруючих так і деяких представників державних органів до греко-католицької церкви. Причиною стало те, що багато її служителів на чолі з єпископом Федором (Теодором) Ромжею дотримувались так званого "нейтралітету" як до самого возз'єднання, так і до прийнятого на I з'їзді народних комітетів Закарпатської України основного документа - Маніфесту про возз'єднання. Вони здебільшого відмовились його підписувати, тимчасом як майже все доросле населення зробило це". Цей факт був уміло використаний, щоб звинуватити греко-католицьку церкву в усіх гріхах. Її звинувачували в колаборанстві з фашистами під час війни, в українському буржуазному націоналізмі. Уже в травні 1945 р. православним громадам були передані греко-католицькі церкви з майном в ряді сіл, хоч у цих сслах тоді більшість становили віруючі греко-католики. На цей факт звернув увагу єпископ Ф.Ромжа. Радянська влада, всупереч правді, переконувала населення, що "рух по переходу греко-католиків у православ'я поширюється активно, але йому заважає католицька агітація". 29 листопада 1946 р. Закарпатський облвиконком прийняв рішення про закриття греко-католицької семінарії в Ужгороді, а 5 квітня 1949 р. бібліотека Ужгородської капітули була передана УжДУ. Активізувався процес захоплення церков і ліквідації монастирів.

О.Довганич і О.Хланта детально знайомлять читачів з конкретними планами нової влади по ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, які припадають на 1947 р. Яким був зміст заходів по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною, що залишалась

представниками Москви партійним і радянським органам Закарпатської області? По-перше, він передбачав більш тривалий, як порівняти з Західною Україною, процес воз'єднання, хоч насправді був дуже коротким. По-друге, план заходів висував на перше місце конкретні дії державних і церковних органів православної церкви по ліквідації греко-католицької. У ньому по пунктах були викладені конкретні завдання для православного єпископа та єпархіального управління. Наприклад, Московський патріархат рекомендував відрядити в Закарпаття 20-30 православних священників для заповнення вакантних посад у колишніх уніатських парафіях і для ведення місіонерської роботи. В той же час римо-католицьким і греко-католицьким служителям культу заборонялось взаємне обслуговування своїх церков. Хто з них порушував цю заборону, міг бути покараний уповноваженим аж до зняття з реєстрації.

На першій стадії цим заходам нової влади став єпископ Ф.Ромжа, який користувався величезним авторитетом серед населення. На глибоке переконання уповноваженого ради у справах руської православної церкви І.Ромера, "єпископ Ромжа і його заступник Хіра повинні бути негайно в тій чи іншій, найбільш зручній формі позбавлені можливості продовжувати тягнути майже півмільйона раянських людей Закарпатської області до Рима". Такою "зручною формою" стало вбивство єпископа. У розділі "Смерть єпископа Федора Ромжі" автори книги, вивши до наукового обігу нові архівні документи, простежили план ліквідації єпископа. І листопада 1947 р. Г.Ромжа помер внаслідок аварії, яка сталася 27 жовтня, коли він повертався з одного села за 10 км від Мукачева. А насправді причина "раггової смерті" єпископа Ромжі була такою. Аварію заздалегідь спланувала спецслужба № 1 СРСР, яку було доручено виконати керівнику Павлу Судоплатову. Отже, все йшло до того, щоб греко-католицька церква перестала існувати. Станом на 5 квітня 1949 р. із 277 діючих греко-католицьких священників 130 воз'єдналися з руською православною церквою.

У другому півріччі 1949 р. уповноважений ради у справах руської православної церкви А.Шерстюк пропонував скликати собор колишніх греко-католицьких священників для вирішення питання про ліквідацію унії. "Я маю на увазі, - писав він, - щоб ліквідація унії була оформлена юридично, а не "самоліквідуванням". Так цього вони не хотіли. 3 жовтня 1949 р. П.Вільховий повідомляв, що "греко-католицька (уніатська) церква... на сьогоднішній день воз'єдналися з руською православною церквою...". Отже, необхідно було подумати над питанням, що робити з численними церквами, монастирями та їх майном. План ліквідації монастирів мав бути погоджений до 15 жовтня 1949 р. Протягом першого півріччя 1950 р. мали бути ліквідовані всі колишні уніатські монастирі.

Ліквідовуючи греко-католицьку церкву, радянська держава визнавала православне віросповідання. Але все робилося для того, щоб тримати під державним контролем і діяльність православного духовенства. Головна мета комуністичної діяльності полягала в атеїстичному вихованні населення, особливо молоді. Для цього часто обмежувалася робота служителів православної церкви і монастирів. Підriv економічних засад релігійних діячів усіх напрямів, у тому числі і православних, полягав у конфіскації церковних земельних угідь і будівель, позбавленні прав духовенства на квартири, в яких вони мешкали, поступове скорочення православних монастирів.

У розділі "Репресовані священники" йдеться про Ю.Гаджегу, І.Чейпеша, А.Сабова, С.Грегоровича, П.Васька, М.Савчука, В.Хому, П.Дем'яновича. "Прикладів звинувачення греко-католицьких священників в антирадянській діяльності можна навести багато, - відзначають О.Довганич і О.Хланта. - Це свідчить про те, що

тоталітарна система добилась свого, греко-католицька церква була ліквідована в Закарпатті і возз'єднана з православною, яка була підпорядкована Псковській патріархії". У розділі "Мученики за православну віру" знаходимо цікавий фактичний матеріал про представників православної церкви, священників і монахів, яким теж не вдалося уникнути репресій.

Греко-католицька і православна церкви не були винятком. Зазнали репресій і представники інших конфесій. Матеріали про це можна прочитати в розділах книги "Переслідування реформатської церкви", "Репресії проти римо-католиків", "Засудження свідків Єгови", "Покарани за релігійні переконання". Уже сам перелік розділів свідчить, що наступ нової влади на церкву був тотальний.

Високо оцінюючи рецензоване видання, хотілося б висловити деякі побажання. На нашу думку, авторам варто було використати опубліковані збірники документів, зокрема, "Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади" (Львів, 1993. - Книга I) і "Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали (К., 1995.-Т.1). Це стосується також спогадів очевидців тих подій, чимало з яких публікувалися в пресі.

Разом з тим, відзначимо, що книга Омеляна Довгагича і Олексія Хланця, написана на основі нових архівних документів, є значним внеском в українську історіографію другої половини ХХ століття.

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ (К., 1998)

В 1998 р. під редакцією доктора історичних наук, професора С.В.Віднянського побачив світ науковий збірник "Україна в європейських міжнародних відносинах", присвячений відомому українському вченому, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України І.М.Мельникової, яка відзначила своє 80-річчя та 50 років наукової діяльності. Авторами наукових статей, що ввійшли до рецензованого видання, виступили вчені з Києва, Ужгорода, Чернівців, Луцька, Івано-Франківська та Словаччини.

Збірник відкривається матеріалами про творчий шлях І.М.Мельникової, простежуються основні віхи її життя та внесок у розвиток історичної науки, підготовку наукових кадрів і зміцнення міжнародних наукових зв'язків істориків України. У змістовній статті М.В.Знаменської "Ірина Миколаївна Мельникова: творчий шлях ученого" справделиво відзначається, що саме з її іменем "тісно пов'язаний розвиток і поширення такої важливої наукової проблеми історичної науки, як історія та міжнародне становище країн Центральної і Південно-Східної Європи, всебічні зв'язки й співробітництво України з державами цього регіону" (с.9).

Особистий внесок І.М.Мельникової у розвиток історичної науки важко переоцінити. Ірина Миколаївна - авторитетний, визнаний історик, автор понад двісті наукових та науково-популярних праць, що одержали високу оцінку наукової громадськості, у тому числі й зарубіжної. Серед них - понад 30 монографій і фундаментальних колективних робіт, де вона є відповідальним або головним редактором, членом редколегії, автором розділів, статей, нарисів, присвячених історичним зв'язкам, дружбі і співробітництву України з Болгарією, Польщею, Румунією, Угорщиною, Німеччиною, Чехословаччиною, Югославією, Монголією. В'єтнамом, їх міжнародному становищу, зовнішньополітичній діяльності України тощо.

Серед проблем, які тривалий час досліджувала І.М.Мельникова, революція 1848-1849 рр. в Угорщині. Цей аспект в творчості ученого досліджували

Г.В.Павленко та І.М.Гранчак у статті "І.М.Мельникова як дослідниця революції 1848-1849 рр. в Угорщині й на Закарпатті". Автори високо оцінили наукову працю тоді ще молодого історика "Закарпатська Україна в революції 1848 року" (1949), в якій І.М.Мельникова використала різні види джерел, архівні та друковані, ряд теоретичних праць, зробила глибокі наукові висновки, органічно висвітлила характер революції 1848 р. як в Угорщині загалом, так і в Закарпатті. Необхідно підкреслити, що вона говорить про події в Закарпатті як частині українських земель. Думки, висловлені І.М.Мельниковою наприкінці 40-х років, не втратили своєї актуальності і сьогодні, коли сучасні теоретики нсорусинства ставлять під сумнів належність краю до України. Використані дослідницею джерельні матеріали аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень.

Незаперечним є внесок І.М.Мельникової у вивчення новітньої історії Чехословаччини і Закарпаття. Дана проблема знаходилася в центрі її докторської дисертації "Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924-1929 рр.)", яку вона успішно захистила в 1961 р. С.І.Мітряєва і В.О.Приходько у статті "Внесок вченого в дослідження новітньої історії Чехословаччини і Закарпаття" відзначили, що праці І.М.Мельникової з новітньої історії Чехословаччини 20-х років збагатили славистику і були високо оцінені не лише в тодішньому СРСР, а й у Чехословаччині. Безумовно, що праці І.М.Мельникової, як і інших дослідників того часу, базувалися на принципах марксистсько-ленінської методології. Мова йшла перш за все про класову оцінку явищ суспільного життя. Однак, незважаючи на це, "в її працях, - відзначають С.І.Мітряєва і В.О.Приходько, - чітко простежувалися дві лінії історичного процесу. З одного боку, вчена висвітлювала історію Закарпаття, як складову частину історичного процесу Чехословаччини - суверенної держави, з її позитивними і негативними сторонами. З другого, - Ірина Миколаївна не забувала про те, що Закарпаття є частиною України" (с.49). І.М.Мельникова завжди стояла і стоїть на позиції, що більшість населення Закарпаття тягнулася до України, що ідея возз'єднання не привнесена ззовні, а її плекали прогресивні, демократичні сили.

Мемуарного характеру статті І.М.Гранчака "Вклад І.М.Мельникової в підготовку істориків у Закарпатті" та О.В.Хланті "І.М.Мельникова у мою життя". Справедливо пише І.М.Гранчак, що вчена "створила свого роду школу істориків на Закарпатті..., стала прикладом для своїх послідовників. Для них вона завжди буде і с яскравою особистістю, прикладом величезної працездатності і професіоналізму" (с.54). На думку О.В.Хланті, І.М.Мельникова є "душею наукового буття" (с.56).

Другий розділ рецензованого збірника - "Україна на міжнародній арені" - відкривається статтею І.М.Мельникової "Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами Центрально-Східної Європи: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва (90-ті роки)". Перед нами серйозне і виважене дослідження, в якому зроблено об'єктивний аналіз взаємин незалежної України з Угорщиною, Польщею, Болгарією, Чехією, Словаччиною, Румунією. На початку 90-х років Україна вступила на міжнародну арену як незалежна суверенна держава, рівноправний член світового співтовариства. До першої річниць проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, переважна більшість з них встановили з Україною дипломатичні відносини. Процес міжнародного визнання незалежної України згодом завершився встановленням з нею дипломатичних відносин майже усіма державами світу - членами ООН. І.М.Мельникова звернула увагу на те, що з однією сусідньою державою - Румунією - пигання про укладення базового політичного договору довгий час не було вирішено, і лише 2 червня 1997 р. він був підписаний

президентами України й Румунії Л.Кучмою та Е.Константинеску в м.Коншта. Необхідно погодитися з твердженням І.М.Мельникової, що "укладення базового політичного договору з Румунією завершило процес юридичного оформлення відносин України зі всіма прикордонними державами Центрально-Східної Європи". Цим самим "були створені міжнародно-правові підвалини їх добросусідства і співробітництва в атмосфері взаємної довіри і поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин у всіх галузях" (с.85).

Узагальнюючою є стаття П.П.Брицького та С.В.Віднянського "Україна як суб'єкт історії Європи у минулому і в наші дні". Вчені аргументовано довели, що до кінця XVIII ст. Україна була самостійним суб'єктом історії Європи, вона посідала важливе в ній місце. Її знали, про неї писали політики, визначні діячі західноєвропейських держав, але через імперську політику Росії в ХХ ст. Україну спіткало забуття. Становище кардинально змінилося на початку 90-х років, коли з відродженням Української держави почався новий період в історії українського народу. Здобувши нарешті давно вимріяні державність, незалежність, демократична і стабільна Україна відіграє дедалі вагомішу роль в європейських міжнародних відносинах, стає одним з ключових чинників в Європі, зокрема, в усьому регіоні Центрально-Східної Європи, до якого вона природно належить, наріжним каменем у фундаменті нової європейської архітектури безпеки. В умовах, які склалися, піднесенню міжнародного авторитету Української держави у світі повинні сприяти не тільки державні діячі, а в першу чергу науковці - їм належить ширше висвітлювати її історичне минуле, показувати її потенційні економічні можливості, духовні надбання та багаті історичні традиції міжнародного спілкування українського народу.

Знаменною подією в міжнародному житті 90-х років було святкування 50-річчя діяльності ООН, до утворення якої була причетна й Україна, як одна з держав-засновниць ООН. Ця проблема перебувала в центрі уваги М.В.Грищенка та Є.В.Клокова "Україна в ООН: участь у вирішенні найважливіших міжнародних проблем". Дослідники об'єктивно оцінили діяльність української делегації в ООН, відзначивши, що "українська дипломатія спиралася на ідеологічні розробки КПРС, як єдиної правлячої в країні партії, і керувалась у своїй діяльності, зокрема в ООН, директивами союзного партійного керівництва, єдиними як для делегації СРСР, так і для делегацій УРСР та БРСР". Однак, хоч це певною мірою обмежувало її можливості і самостійність у прийнятті рішень, основна мета, якій була підпорядкована діяльність Української РСР в ООН, відповідала Статуту цієї міжнародної організації. Сьогодні Українська держава в ООН активізує свою діяльність по вирішенню цілого ряду гуманітарно-правових проблем, що перебувають в центрі уваги світового співтовариства. На нашу думку, фактаж статті М.В.Грищенка і Є.В.Клокова тільки б збагатився, якби дослідники використали монографію Г.В.Павленка, І.Ф.Короля і В.І.Мацоли "Україна в миротворчій діяльності ООН" (Ужгород, 1995).

У другому розділі збірника також вміщені статті про співробітництво України з Чехією, Словаччиною, Польщею, Німеччиною, балканськими країнами (І.М.Сюсько, В.В.Проноза "Співробітництво України з державами Центрально-Східної Європи: регіональний аспект міжнародної економічної інтеграції (90-ті роки)"; Л.Д.Чекаленко, Д.О.Васильєв "Українсько-польські відносини в контексті сучасних інтеграційних процесів в Центрально-Східній Європі"; А.Ю.Мартинов "Українсько-німецьке співробітництво в європейських інтеграційних структурах (90-ті роки)"; А.В.Шилова "Роль України у підтриманні миру та стабільності на Балканах". Завершує розділ стаття Н.П.Барановської "Міжнародний аспект Чорнобильської

катастрофи". Необхідно погодитися з висновком дослідниці, що "чорнобильська трагедія і реакція на неї у світі стали переконливим свідченням, з одного боку, повної недосконалості людини, її моралі, системи організації державного життя в Україні та колишньому СРСР в умовах великого протистояння двох політичних систем, а з іншого, - продемонстрували вслнчезний потенціал співчуття, притаманний людству, розуміння і політиками, і широким загалом світової громадськості необхідності об'єднання зусиль у подоланні наслідків цього масштабного техногенного лиха" (с.229).

Третій розділ наукового збірника - "З історії міжнародних зв'язків України" - відкривається статтею члена-кореспондента НАН України П.С.Соханя і О.О.Новікової "Київські традиції у дослідженні всесвітньої історії", в якій зроблено огляд окремих сторінок наукового і громадського життя Києва кінця XIX - початку XX ст. Автори детально зупинилися на школі вивчення й дослідження проблем всесвітньої історії Київського університету І.В.Луцицького, наукова і громадська діяльність якого розгорнулася в 80-90-х роках XIX ст. і продовжувалася аж до 1918 р., коли він помер. І.М.Кулінич провів паралель між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і лорд-протектором Англії Олівером Кромвелем, довівши, що останній "добре орієнтувався... в доблесних діях запорозьких козаків та їх добрій зв'язі на ратних полях" (с.258). Зв'язки України з Грецією, Чехією, Італією, Німеччиною, Польщею у XVIII - на початку XX ст. висвітлили Н.О.Терентьєва, О.В.Червякова, К.Ю.Бацак, І.Т.Лісевич, Ф.П.Фісанов, Н.В.Кривець, В.П.Колесник і С. А.Шульга.

Частина матеріалів рецензованого видання присвячена подіям громадянської війни 1918-20-х років. Д.Є.Скляренко порушив малодосліджену проблему участі України у підписанні Ризького мирного договору. На глибоке переконання автора, "підписання у Ризі в березні 1921 р. міждержавного договору між Польщею, Україною і Радянською Росією стало переломним моментом у зв'язній тривалій боротьбі трудящих за своє соціальне і національне визволення" (с.390). Проблему репатріації польських військовополонених і біженців з України в 1920-1923 рр. розглянули В.В.Павленко та М.І.Павленко. Стаття побудована на основі великого джерельного матеріалу, переважна більшість з якого вводиться до наукового обігу вперше. Скрупульозне їх вивчення і всесторонній аналіз дали можливість ученим стверджувати, що в Україні налічувалося приблизно 15 тис. польських військовополонених і близько 200 тис. біженців (включаючи і військовополонених поляків першої світової війни). Варто погодитися з думкою, висловленою авторами, що "і радянська, і польська сторони створювали певні перешкоди на шляху повернення окремих категорій польських біженців і оптантів" (с.418). Що стосується Головної української місії з евакуації, то вона, незважаючи на вплив радянської політичної системи на неї, все-таки в основному виконала покладену на неї місію. Діяльність української і чехословацької репатріаційних місій в 1921-1922 рр. висвітлила І.В.Євсєєнко. На участі сільської громадськості України в діяльності міжнародної "червоної" допомоги у 20-х роках XX ст. зупинився М.А. Журба.

Однією із складних сторінок українсько-польських взаємин є насильницьке переміщення українців з Польщі та поляків з УРСР в 1944-1946 рр. Цієї проблеми торкнувся у своїй статті "До питання про переселення українців з Польщі в УРСР за Люблінською угодою 1944 р." І.Є.Цепенда. За його підрахунками, в УРСР переселено 122 622 господарства, або 482 880 осіб, переважна більшість з яких була направлена в західні області - 323 тис. (67%) і 159 тис. (33%) - у східні та південні області (с.496). "Люблінська угода 1944 р. - відзначив автор, - зумовлювалася політико-стратегічними реаліями Другої світової війни, була спробою розв'язання

складних територіальних, міжнаціональних, ідеологічних проблем методами, властивими тоталітарній системі" (с.497). З такими міркуваннями необхідно погодитися. Питання оптації громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945-1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині розглядаються в статті І.І.Вовканича і словацького вченого М.Гайдоша. Збірник завершується статтю В.М.Тарасюка "Югославія та Україна в сучасному світі".

З вивченого видно, що авторами наукового збірника "Україна в європейських міжнародних відносинах" порушені актуальні проблеми з історії розвитку міжнародних зв'язків українського народу з європейськими країнами, роль національних меншин, проблеми становлення зовнішньої політики України. Разом з тим необхідно зауважити, що післявоєнний період, зокрема 40-і роки, представлений всього кількома статтями. Це також стосується аналізу українсько-румунських політичних, економічних і культурних взаємин на сучасному етапі. Враховуючи, що збірник присвячений науковій діяльності відомої української дослідниці І.М.Мельникової, на нашу думку, варто було помістити бібліографію праць вченої хронологічну таблицю основних віх в її житті.

Незважаючи на названі зауваження та побажання, вони, безсумнівно, ні в якій мірі не применшують наукової вартості рецензованого збірника. Наукові статті, вміщені в ньому, є новим словом українських істориків у вивченні складних історичних процесів, які відбувалися в Європі з найдавніших часів до наших днів, і дають можливість з'ясувати місце в них України.

РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (САТУ МАРЕ, 1999)

В основу рецензованого наукового збірника наукових праць лягли матеріали міжнародної наукової конференції "Румунсько-українські відносини: історія і сучасність", яка проходила в румунському місті Сату Маре 26-29 листопада 1996 р. Організаторами конференції, в якій взяли участь провідні науковці України, Румунії, Угорщини та Італії, виступили Інститут історії України НАН України, науково-дослідний інститут Карпатознавства Ужгородського державного університету, Міністерство культури Румунії та Історичний музей повіту Сату Маре. Учасників конференції привітали директор Інституту історії України НАН України академік В.А.Смолій і ректор Ужгородського державного університету професор В.Ю.Сливка.

Матеріали збірника згруповані по трьох тематичних розділах - "археологія", "історія" та "культура цивілізацій". Збірник відкривається узагальнюючою, методологічного характеру статтю академіка Румунської академії наук Александрю Заба "Французький вплив і державний централізм у Південно-Східній Європі", в якій простежуються історичні процеси, що мали місце в європейських країнах після буржуазної революції у Франції кінця XVIII ст. На думку автора, одним із найважливіших наслідків Великої Французької революції був централізм, який "в загальному прагнув до зменшення ролі місцевої специфіки, приймаючи за основу ідею збереження єдності нації" (С.11) Аналізуючи сучасні історичні процеси в Європі, А.Зуб переконаний, що "вся Європа на рубежі століть продовжує залишатися одним регіоном, а тому політичні лідери європейських країн повинні з цим рахуватися. Процесу консолідації повинна сприяти позиція Ради Європи" (С.15).

У розділі "Археологія" поміщені 9 доповідей провідних археологів України, Румунії та Угорщини. Е.А.Балагурі (Ужгород) в статті "Аспекти культурно-історичного розвитку населення Верхнього Потисся в II тис. до н.е." аргументовано доводить, що Верхньотиський регіон в ряді етапів стародавньої історії відіграв роль

зв'язуючої ланки між Центральною і Східною Європою, маючи особливе значення в період розселення племен у Східно-Карпатському ареалі. Тут в епоху неоліту формувалися землеробські культури, які беруть свої витoki в Балкано-Дунайському світі. В силу цього, у Верхньому Потиссі прискорився процес становлення і розповсюдження виробничих форм економіки. Саме тут відбувається переплетення культурних досягнень, вироблених етнічними спільнотами Східної і Південно-Східної Європи (С.63). На думку Е.А.Балагурі, "в складному калейдоскопі етнічної поляризації в Карпато-Дунайському басейні носії культури Гава-Голігради Верхнього Потисся і Прикарпаття займали контактну зону. Вони мали безпосередні відносини з праслав'янською зоною і це відіграло визначальну роль в їх культурно-історичному розвитку в наступних століттях" (С.68).

І.О.Прохненко (Ужгород) запропонував розроблену ним "Карту розповсюдження городищ XII-VIII ст. до н.е. Верхнього Потисся" (С.77-82), яка дозволяє з'ясувати особливості розповсюдження цих пунктів у межах досліджуваного періоду. Дослідник вважає, що на сьогоднішній день можна виділити два регіони компактно розмішених груп пам'яток: городища Кошицької улоговини і межиріччя Серпе і Боржави (С.78). Румунський археолог І.Неметі у статті "Пізній гальштат і латенська епоха зони Каре", на основі знахідок з Саніслеу-Лівали, Пішкольта, Він Веке, Встіша, Чумешті зробив висновок, що "носії культури Гава-Голігради проживали на північ від річки Муреш ще до появи східно-карпатських с'єменгів" (С.95-100). З пізнього гальштату відомо 12 місцезнаходжень, що датуються серединою V і VI ст. до н.е. Біля 335 р. в цьому регіоні з'являються кельти. Етно-політичні аспекти історії населення Верхнього Потисся 1 тис. до н.е. - 1 тис. н.е. підняв у своїй розвідці В.Г.Котигорошко (Ужгород). Дослідження, проведені вченим за останні два десятиліття на території Карпатського ареалу, дали йому можливість припустити, що в кінці IV - на початку V ст. н.е. частина фракійського населення була витіснена в гори, частина знищена, а окремі племена захоплені хвилею переселення. Ймовірно, з цими подіями пов'язана поява не раніше другої половини IV ст. н.е. групи пам'яток карпатських курганів. Залуптілі верхньотисські землі тільки з початком VI ст. н.е. поступово заповнюються новим етносом - носіями ранньослов'янської культури, з якими пов'язана середньовічна історія регіону (С.113).

А.Матеї та І.Стангу (Румунія) у статті "Житло пізнього періоду переселень із Залеу, Валя Мицей (повіт Селешт)" (С.119-123), на основі дослідження 56 ям, латованих епохами неоліту, бронзи, латенського і римського часів, прийшли до висновку, що на території Лазурь-Пішкольт слов'янське поселення датується другою половиною VII ст. н.е. І.Стангу в змістовній пошуковій розвідці "Нове ранньослов'янське поселення в долині Нижнього Сомеша (Кулгу Марс-Золмедо. с.Кулчу, повіт Сагу Марс)" датує знайдені знахідки останньою третьою VI ст. н.е. і першою половиною VII ст. н.е. (С.127-148).

Найповніше в збірнику представлена історична тематика українсько-румунських відносин. І.Драган (Румунія) в статті "Румунські умовно-тигуловані особи на початку XVI ст." доводить, що поряд з "дійсними нобілами" існувала численна категорія тигулованих осіб з дещо обмеженим статусом. Становище останніх визначалося тільки у відповідних доменах і зумовлювалося обов'язковістю їх перебування на визначеній території. В окремих випадках вони, за згодою володаря, могли одержати статус "дійсного нобіла". До цієї категорії відносилися також кензи і восводи. В документах XVI ст. вказана категорія згадується під назвою "nobilis predaalis" (С.157-168).

А.Русу (Румунія) об'єктом свого дослідження обрав Грушівський монастир, який був одним з важливих православних центрів релігії та культури взагалі у Північно-Східній частині Угорського королівства протягом XIV-XVII ст. За участю Сатумарського історичного музею (Румунія) та Ужгородського державного університету протягом 1997-1996 рр. були проведені археологічні дослідження в с.Грушеві (Тячівський район Закарпатської області). Українськими і румунськими археологами були розкопані руїни кам'яної церкви та дерев'яної забудови XVI-XVII ст. Найближчим часом результати цієї спільної археологічної експедиції будуть опубліковані окремим монографічним дослідженням. Окремі українські дослідники, зокрема О.М.Орос (Ужгород) припускають, що на території Грушівського монастиря могла знаходитись перша в Європі друкарня, тобто доводиться, що книгодрукування виникло ще до Івана Федорова (Дет. див.: Орос О. Започаткування слов'янського книгодрукування при Грушівському монастирі. - Ужгород.1995). Однак, археологічні розкопки не підтвердили твердження О.М.Ороса. Дана проблема продовжує залишатися відкритою.

В центрі дослідження М.Діаконеску (Румунія) знаходилася постать до цього часу невідомого мукачівського єпископа Гавриїла, який, на думку автора, постійно відстоював інтереси місцевого русинського населення (С.75-184). Дослідник переконливо довів, що Грушівський монастир в 1530-1550-х рр. мав повну автономію і лише в 1553-1555 рр. у Грушеві документи фіксують появу румунського єпископа.

Церковна тематика піднімається в статті В.І.Фєнїча (Ужгород) "До питання про історію взаємовідносин між єпископами Мукачєва і марамороськими православними центрами (1391-1733 рр.). Вчений констатував, що досить тривалий час взаємовідносини між єпископами Мукачєва та іншими православними центрами південнокарпатського регіону були далеко не простими. На це вплинула відсутність чітко визначеного юридичного статусу двох найдавніших осередків православ'я на Закарпатті - Мукачівського монастиря св.Миколая на Чернєчїй горї та Грушівського монастиря св.Михайїла-архангєла поблизу с.Апшї. Не можна відкидати і той факт, що Ужгородська унія 1646 р. була проголошена в західній частинї Мукачївської єпархїї, а тому марамороськими православними центрами - Грушївським і Угльїнським монастирями вона не була прийнята (С.192). В.І.Фєнїч вїдзначив, що Мараморощина й надалї продовжувала залишатися серйозним "опонєнтом" церковної полїтики мукачївських єпископів, що проявилось, зокрема, в русї за повернення до православ'я (в 40-60-х роках XVIII ст.) та відродженнї православної церкви на Закарпатті на початку XX ст.

В.І.Ількє (Ужгород) в розвідцї "Деякі питання історїї Мараморощини доби фєодалїзму (до середини XIX ст.)" зупинився на символїцї Марамороського комїтату та його п'яти коронних мїст, статусї, правовому та соцїально-економїчному становищї останнїх, торкнувшись також деяких питань з історїї Грушївського та Угльїнського монастирїв (С.201-212). П.Данку (Румунїя) простєжив процес заселєння русинами територїї теперїшнього повіту Сату Марє протягом XIV-XVIII ст. Аналізуючи списки крїпакїв, П.Данку констатував, що "численнїсть рутєнїв, якї прибули на протязї XIV ст., була незначною. Впродовж 1565-1574 рр. у комїтатї нараховувалась бї сім'я слов'янського походження, а в 1775 р. - 198 сімей. Рутєни (ймовїрно, вихїдцї з Галичини і Волини - М.В., В.М.) засєляли такї села, як Бочкеу. Тарна Мїкє, Тарна Марє, Валя Сакє, Турулунг) (С.214-217).

Окремї статтї наукового збїрника присвяченї визначним постатям української історїї. М.Л.Блєцкан, О.В.Хомєнко, Т.Л.Хомєнко (Ужгород) в повїдомленнї "Петро Могила як реформатор церкви" справедливо вїдзначили, що "митрополит Петро

Могила залишиться в історії української церкви як ісрарх справді екуменічного мислення, беззастережно відкритий як Заходу так і Сходу"(С.219). Необхідно погодитись з авторами, що звернення до славної минувшини Києва, екуменічна толерантність перетворює Києво-Могилянську академію на релігійний та культурно-політичний центр Русі, а самого митрополита, молдованина за походженням, на фактичного лідера "руської" нації. Щоправда, навіть в Україні його функція була обмежена переважно православними землями, а в іншій частині митрополії продовжували втримуватись потужні впливи уніатської церкви. Русь залишалася поділеною, і ця проблема надзвичайно непокоїла Петра Могилу аж до його смерті в 1647 р.(С.226).

Постать українського гетьмана Івана Мазепи перебувала в центрі уваги румунського історика Н.Раєляну ("Карл XII і Іван Мазепа в Молдові") та українського вченого В.М.Рички ("Румунський слід Івана Мазепи"). Якщо в першій статті наводяться, як правило, загальновідомі факти, то В.М.Ричка по-новому розмірковує з приводу останніх днів життя українського гетьмана. "Можливо далекоглядний гетьман, - пише автор, - передбачаючи ворожі помисли своїх недругів, розпорядився перед смертю виготовити дві домовини. Наказавши справжню надійно захопати. Мазепа міг вдатися до інсценізації своєї смерті та поховання в Бендерах, й, перебравшись таємно до Галацу, доживав тут віку ...У цьому зв'язку вельми симптоматичною є і дата смерті Мазепи, що її наводить молдовський хроніст Миколає Костін - 18 березня 1710 р. (!). Відтак український гетьман мав би досить часу для того, щоб надійно залагодити справу зі своїм справжнім похованням, подбавши в такий хитромудрий спосіб про свій вічний спочинок" (С.258). Однак, пошук румунського сліду Івана Мазепи продовжується. Заслугує на увагу переконання В.М.Рички, що тільки "об'єднання зусиль вчених наших країн (України і Росії – М.В., В.М.)... буде сприяти подальшим науковим пошукам, що дозволить розгадати зрештою таємнищо могили Івана Мазепи і поставити останню крапку у цьому, великої інтелектуальної привабливості. історичному детективі".

"Роль і місце німецької колонізації в соціально-економічному і культурному розвитку Карпатського регіону" охарактеризував Г.В.Павленко (Ужгород) (С.276-280), а соціально-економічне та етнополітичне життя Північної Буковини під владою Габсбургів наприкінці XVIII -першій половині XIX ст. В.Є.Задорожний (Ужгород) (С.291-296). Румунський дослідник В.Чуботе у статті "Капітальна візитатія Єгерського Римо-католицького єпископа в Угожайському комітаті (1748 р.) наводить відомості про населення 71 парохії, що дає можливість переглянути дані не тільки про релігійну приналежність жителів, а й у більшості випадків про їх національність (С.281-290).

Міжвоєнний період відображений у статтях Р.Сіукеану (Румунія), М.І.Павленка (Київ), К.Букста (Румунія), М.М.Вегеша і В.Л.Боднара (Ужгород), В.В.Марини (Ужгород). Цікавою у всіх відношеннях є стаття М.І.Павленка "Політика уряду Румунії щодо інтернованих частин армії УНР. 1920-1923 рр.", в якій автор ввів до наукового обігу, переважно, нові архівні документи, їх аналіз дозволив ученому стверджувати, що "по-перше, румунська сторона аж ніяк не опікувалася національними інтересами українців, а дбала про власні. Справжньою метою Румунії було прагнення використати українські військові формування у протистоянні з більшовиками, а не сприяти українському державотворенню. По-друге, румунська влада неспроможна була на належному рівні матеріально забезпечити інтернованих, оскільки її економічні і фінансові можливості були істотно обмежені внаслідок

лихоліть першої світової війни. Нарешті, для більшості мешканців таборів частіше більш злободенням ставала проблема виживання, аніж політичні міркування"(С.304).

К.Букет (Румунія) у статті "Українські іредентські центри і Румунія (1920-1940 рр.)" називав країни, які в тій чи іншій мірі погрожували суверенітету Румунії. До таких він справедливо відносить Угорщину. Аналогічними іредентськими центрами, на думку вченого, були також Польща, Німеччина і бандерівське крило ОУН, з чим важко погодитись. Після проголошення Карпатської України, твердить автор, сюди перемістився центр українського іредентизму. К.Букет помилоково відзначав, не маючи належних аргументів, що А.Бродій, а згодом А.Волошин, бажали одержати дозвіл Гітлера на анексію Буковини та Мараморощини. Автор пише, що, ніби-то, "з цією метою 40 тисяч українських юнаків були включені Г.Гімлером до батальйонів СС"(С.309). Опрацьовані нами матеріали чеських архівів дають право стверджувати, що близько 1000 осіб дійсно проходили військове стажування в Німеччині, однак їх готували до нападу вермахту на Польщу (Дет.див.: Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. -Т.2, -Ужгород, 1997; Стебельський І. Шляхом молодості й боротьби: Спогади. статті, листування, -К.: Смолоскип, 1999). Є всі підстави твердити, що протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина і Карпатська Україна (в тому числі й ОУН) мали дружні стосунки з Румунією. Однак, як тільки стало зрозуміло, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги до Угорщини з приводу окремих населених пунктів Закарпаття (С.344).

Румунсько-українські відносини періоду Другої світової війни та після її закінчення відображені в статтях І.Нікуліцу (Румунія) "Адміністративно-територіальний устрій Трансільстрії (1941-1944 рр.)" (С.321-341), Д.Сашуру (Румунія) "Буковина і Мараморощина в планах української іредентги (1940-1947 рр.)" (С.349-374), І.І.Вовканича, В.В.Марини, І.М.Сюська (Ужгород) "Населення Закарпаття і Східної Словаччини у Великому переселенні народів" після Другої світової війни: оптація 1945-1947 рр."(С.375-407). І.І.Вовканича "Спільне і особливе в еволюції Чехословаччини, Румунії та інших держав Східної Європи від демократії до диктатури у 1944-1948 рр.: сучасна історіографія" (С.409-428). Українсько-румунські відносини на сучасному етапі знайшли своє досить ґрунтовне відображення в статтях І.Ф.Короля і М.М.Палічкача (Ужгород) "Анти тоталітарний рух в Україні і Румунії: загальне і особливе" (С.314-320), С.В.Кульчицького (Київ) "До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону" (С.429-436) і С.В.Віднянського (Київ) "Українсько-румунські відносини у загальноєвропейському контексті" (С.445-452). "Передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу, - відзначав С.В.Кульчицький, - була стопроцентно легітимізована Паризьким мирним договором. Румунія в лютому 1947 р. змушена була укласти його з Об'єднаними Націями, які одержали перемогу у війні. Паризький мирний договір становить ланку в цілісній системі післявоєнного європейського устрою. непорушність якого закріпили Гельсинські угоди" (С.434). У договорі між Україною і Румунією, заключеному 2 червня 1997 р., чітко визнано, що обидві сторони не мають одна до одної територіальних претензій. На думку С.В.Віднянського, "зовнішньополітична стратегія, як України, так і Румунії, спрямована на залучення до процесу європейської інтеграції, широкій розвиток співробітництва з Європейським Союзом та Північноатлантичним альянсом. Тому потреби взаємодії з європейськими та трансатлантичними структурами вимагатимуть подальшої гармонізації українсько-румунських відносин та здатності знаходити ефективні компромісні рішення складних проблем, що заторкають життєво важливі національні інтереси" (С.449-450). Безперечно, від цього тільки виграють обидві

держави. М.П.Махара та В.І.Опярї (Ужгород) з'ясували роль Ужгородського державного університету в розвитку українсько-румунських зв'язків у галузі науки і освіти" (С.459-464).

Культурологічна тематика в рецензованому збірнику представлена працями О.П.Решета і О.С.Рубльова (Київ) "Релігійний чинник у формуванні української нації" (С.479-482), Й.А.Пінчука (Київ) "Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова" (С.483-488), Луки Калві (Італія) "Полемічні праці Михайла Росвигівського-Андрели" (С.489-502), І.Удварі (Угорщина) "Відомості про етнографічну діяльність Г'ядора Стрипського" (С.513-542), З.Павела (Румунія) "Споріднення в румунських і українських новорічних народних масках" (С.547-556), М.Л.Беленя (Ужгород) "Впливи архітектурних стилів і їх елементів на дерев'яну архітектуру Карпатського арсалу" (С.557-562), І.М.Сенька (Ужгород) "Фольклорний образ опришка українського і румунського народів Г.Пингі" (С.563-572), В.І.Пічкаря і М.І.Талалканича (Ужгород) "З історії розвитку народного одягу на Закарпатті" (С.573-577).

В.С.Чишко (Київ) у статті "Методологічні основи створення біографічного словника "Румуни в Україні" (С.543-546) висловлює пропозицію про необхідність збирання біографічної інформації про видатних діячів українського і румунського національного відродження. "У словнику "Румуни в Україні", - відзначає автор, - вперше буде подано перелік осіб, що були носіями румунської культури й відомі за письмовими історичними джерелами, а також велика кількість біографій румун нової доби, які висвітлюють найяскравіші постаті серед українських румун та румун, що перебували в Україні і за наслідками своєї діяльності спричинили ті чи інші події, що мали непересічне значення для історії й культури України або румун України" (С.544). Безперечно, перше слово тут належить Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського НАН України, який очолює В.С.Чишко.

Високо оцінюючи матеріали, опубліковані на сторінках наукового збірника, хотілося б висловити деякі зауваження загального характеру. Враховуючи той факт, що в збірнику поміщені матеріали на українській, румунській, угорській та англійській мовах, бажано було по закінченні статті подати більш ґрунтовні анотації англійською мовою. На жаль, до цілого ряду, здавалося б, змістовних публікацій, анотації настільки короткі, що не дають можливості збагнути навіть суть статті. Це робить збірник малодоступним для масового читача. У збірнику відсутня єдина уніфікація, численні неточності в поданні прізвищ авторів, стилістичні огріхи тощо. Окремі статті, як українських, так і зарубіжних дослідників, носять описовий, а часом загальновідомий характер, не претендуючи на наукову новизну. І, нарешті, досить неповно представлена культурологічна рубрика.

Незважаючи на вищезазвані недоліки та висловлені побажання, вихід у світ наукового збірника "Румунсько-українські відносини: історія і сучасність" необхідно розцінювати як першу ластівку в налагодженні українсько-румунських наукових стосунків. Обидва європейські народи, в чому переконують матеріали, поміщені в збірнику, мають багату історію і культуру, багатовікове співіснування, яке заслуговує скрупульозного і всебічного наукового висвітлення.

**МАТЬОВКА М.П. РУХ НЕПРИЄДНАННЯ В КОНТЕКСТІ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (60-90-ТІ РОКИ ХХ СТ.)
(УЖГОРОД, 1997)**

Вийшла з друку праця доцента Ужгородського державного університету М.П.Матьовки „Рух Неприєднання в контексті міжнародних відносин (60-90-ті роки

XX ст.)” (Ужгород, 1997. – 208 с.). Слід відзначити, що це перше дослідження в Україні, присвячене такому явищу періоду „холодної війни” як Рух Неприєднання. Сформувався він в період боротьби двох наддержав за сфери впливу, в тому числі й у країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Відомо, що „холодна війна” супроводжувалась гонкою озброєнь, великими матеріальними витратами та військовими зіткненнями. Не дивлячись на те, що ця епоха на початку 90-х років відійшла в минуле, аналіз і оцінка тих подій має важливе значення для міжнародних відносин кінця XX ст.

Рецензована монографія виконана на великому, добре систематизованому фактичному матеріалі. Вона складається із вступу, дев'яти розділів, післямови та двох додатків.

Характеризуючи стан міжнародних відносин у 60-х роках, автор відійшов від традиційного вихваляння „миролюбивої” зовнішньої політики колишнього Радянського Союзу і аргументовано показав його імперську спрямованість і устремління до гегемонії в міжнародних відносинах. На наш погляд, у праці вірно відзначається, що як колишній СРСР, так і США прагнули розширити свій вплив на Азійський і Африканський континенти, включивши афро-азійські країни у свої військово-політичні інституції. Як на мене, виключно вдалим є третій розділ – „Причини, динаміка та наслідки військових конфліктів між країнами-членами Руху Неприєднання”. У ньому проаналізовано військові конфлікти між більш як 45 країнами. При цьому автор не просто перелічує війни, але й аналізує їх причини та наслідки. Він, зокрема, вважає, що головними причинами військових зіткнень між країнами Неприєднання були територіальні претензії та неврегульованість кордонів, релігійна і етнічна нетерпимість один до одного. Одночасно в праці на конкретних прикладах доведено, що не менш вагомою причиною у розпалюванні військової ворожнечі було устремління колишнього СРСР і США до регіональної та субрегіональної домінації.

У рецензованій роботі значна увага приділена ролі країн Руху Неприєднання у міжнародних відносинах на сучасному етапі. Дана проблема розглянута через призму етапів та наслідків співробітництва ООН з країнами Неприєднання. У праці підкреслено, що в післявоєнний період можна виділити три етапи зв'язків ООН з країнами-членами Руху Неприєднання, а саме: 60-ті – перша половина 70-х років; друга половина 70-х – 80-ті роки; 90-ті роки.

Кожний етап автор не тільки називає хронологічно, але і глибоко аналізує. На великому фактичному матеріалі він довів, що спільні дії ООН та країн-членів Руху Неприєднання створили передумови для ліквідації колоніалізму, расизму та апартеїду. Не менш важлива роль ООН і країн Неприєднання, вірно стверджує автор, у врегулюванні військових конфліктів, організації гуманітарної допомоги тощо. У роботі значна увага приділена ролі ООН у розвитку в країнах Азії, Африки та Латинської Америки освіти, науки, культури і спорту. Дослідник вірно відзначив, що саме завдяки тісним зв'язкам з ООН, її відділом ЮНЕСКО афро-азійські та латиноамериканські країни досягли помітних успіхів у вищезазначених галузях.

У центрі уваги рецензованого дослідження знаходилось і питання економічного та науково-технічного співробітництва країн Неприєднання. Автор наводить великий статистичний матеріал для підтвердження тези про те, що різносторонні економічні зв'язки були взаємовигідними. Вони сприяли розширенню виробництва, підвищенню продуктивності праці, налагодженню зв'язків між підприємствами тощо.

Надзвичайно змістовним є розділ, присвячений регіональному співробітництву країн-членів Руху Неприєднання в рамках АСЕАН. Теоретичний

підхід автора до проблеми регіонального співробітництва заслуговує високої оцінки. М.П.Матьовка спирається на комплекс перспективних форм взаємозв'язків. Не відокремлюючи один від одного, він переконливо довів, що для реформ і економічного прогресу необхідним є розумний державний контроль над інвестиціями і виробництвом в цілому. Це переконливо довели економічні „тигри” другої половини ХХ ст. – країни-члени АСЕАН.

Робота містить два додатки, які носять довідковий характер.

Зрозуміло, що книга не позбавлена окремих огріхів. Вони містяться в тексті на деяких сторінках. Крім цього, доцільно було більш конкретно зупинитися на проблемі ролі країн Несприєднання в розбудові нового міжнародного економічного порядку рівно як і його еволюції в умовах одно полярних міжнародних відносин.

В цілому ж монографія М.П.Матьовки являє собою серйозне наукове дослідження з проблеми міжнародних відносин другої половини ХХ століття.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5.

Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 10. Об'єднаний випуск.

Збірки наукових праць у пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія

(З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження):

У двох частинах. – Частина перша: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни (К., 2000)

Спільними зусиллями науковців Інституту історії України НАН України та вчених провідних вузів країни побачив світ унікальний двотомник наукових праць, присвячений академіку Валерію Андрійовичу Смолію з нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження. У передмові до цього видання його упорядники М.Дмитрієнко і Ю.Пінчук відзначили, що ім'я В.А.Смолія «добре відоме як українським науковцям, так і колегам-дослідникам з багатьох країн світу завдяки груповим науковим студіям, які вирізняються новизною порушених проблем, оригінальним стилем викладу, високим методологічним та теоретичним рівнем, ґрунтовною джерельною базою» [С.5].

Двотомник відкривається статтею члена-кореспондента НАН України О.П.Реснта «Завжди у пошуку нового (академіку В.А.Смолію – 50)», в якій стисло простежено життєвий шлях ювіляра, основні віхи його наукової, культурної і громадсько-політичної діяльності. «Так склалося, що науковий інтерес В.А.Смолія, – відзначив Олександр Реснт, – визначився відразу і назавжди – це середньовічна історія України – доба, в якій водночас переплелися героїзм і трагедія, злет духу народу, що творив свою культуру, відбувся останній, найвищий сплеск національних і державотворчих зусиль перед століттями поневолення, денационалізації й розпорощення українства» [С.9]. Серед численних праць В.А.Смолія фундаментальністю відзначаються монографії «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.» (1985), «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (1993, друге видання 1995. – співавтор – В.С.Степанков), «Українська державна ідея XVII–XVIII століття: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997. – співавтор – В.С.Степанков), «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)» (1999. – співавтор – В.С.Степанков) та багато ін. Необхідно погодитись з О.П.Реснтом, що ці праці «стали помітним явищем вітчизняної історіографії та культурного життя в країні, дістали визнання громадськості» [С.14].

В.А.Смолій – визначний координатор і організатор розвитку історичних досліджень, завдяки якому налагоджуються та зміцнюються міжнародні наукові

зв'язки. Роль своєрідного інформаційного мосту виконує очолюваний ним «Український історичний журнал», який змінив не тільки зовнішній вигляд, але і внутрішній зміст. Валерій Андрійович створив власну історичну школу, до якої належать відомі тепер вчені В.С.Степанков, О.Ф.Сидоренко, В.М.Ричка, П.М.Сас, О.І.Гуржій, В.О.Щербак та багато інших. Саме в цих особистостях історична школа академіка В.А.Смолія знайшла не лише гідних adeptів та інтерпретаторів, а перш за все талановитих дослідників, здатних на самостійний пошук перспективної наукової проблематики з досить високим евристичним потенціалом [С.16].

О.П.Реєнт відмітив, що нові грані особистості В.А.Смолія розкрились в період його діяльності на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997–1999). Висока державна посада вимагала не лише знання механізму виконавчої влади в такій складній сфері, але й вироблення виправданих, обгрунтованих, зважених рішень, спрямованих на перспективу. Та це не вплинуло на кредо В.А.Смолія, який послідовно проводив лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжстатичного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам і держави і кожної людини, гармонізував стосунки між ними.

Сьогодні В.А.Смолій – директор Інституту історії України НАН України – найпрестижнішого наукового центру історичних досліджень в державі. Його багаторічна наукова і культурно-політична діяльність високо оцінені Українською державою. В 1996 р. В.А.Смолій нагороджений «відзнакою президента України», 1998 р. йому присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України. За видатні успіхи у науковій, громадській та державній діяльності В.А.Смолій удостоєний високої державної нагороди ордена Ярослава Мудрого V ступеня та церковного ордена Св. Володимира [С.18]. Сьогодні ювіляр сповнений творчих задумів і переконаний, що лише наполегливою працею можна досягти нових рубежів, допомогти нашій державі посісти гідне місце у світовому співтоваристві.

Матеріали першої книги розміщені в рубриках «Проблеми українського середньовіччя: джерела», «Фалеристика та сфрагістика», «Кодикологія, архівознавство та документалістика», «Генеалогія та іконографія», «Геральдика та атрибутика», «Міста України: джерела, історія, пам'ятки», «Історичні постаті: вчені, краєзнавці». Відзначимо, що всі статті є помітним явищем в українській історіографії, порушують актуальні проблеми історії та спеціальних історичних дисциплін.

Не випадково, що збірник відкривається рубрикою «Проблеми українського середньовіччя: джерела», адже саме історія середньовіччя – головна проблематика численних праць В.А.Смолія. Валерій Степанков у статті «Універсали та накази Богдана Хмельницького як джерело вивчення функціонування державних органів влади у середині XVII ст. (1648–1657 рр.)» слушно зауважив, що «саме документи гетьмана набувають виняткової цінності, оскільки дозволяють у головнішому досягти адекватного та всебічного відтворення з оптимальною повнотою реальних об'єктивних процесів, явищ і фактів минулого» [С.20]. Саме універсали містять унікальну інформацію про розробку й прийняття Б.Хмельницьким на початку революції 1648–1676 рр. «Статей про устрій Війська Запорозького». Найповніше зміст наказів і універсалів дозволяє з'ясувати повноваження гетьманської влади. Встановлено: до початку революції колективна воля козацької спільноти не лише ставала зобов'язуючою владною санкцією, але й помітно відчувувала індивідуальну суверенність посадових осіб – гетьмана і старшин, котрі виступали виконавцями волі Війська Запорозького. В.Степанков довів, що «аналіз універсалів і наказів спростовує поширену в польській, свейській і частково українській історіографіях думку про

особисту причетність Богдана Великого до вчинених погромів і винищення польського, єврейського й почасти українського населення влітку й восени 1648 р.» [С.23]. Проаналізувавши цілу низку універсалів і наказів Б.Хмельницького, автор підсумував, що вони «становлять собою цінне джерело для вивчення процесу розбудови національної держави у 1648–1657 рр.» [С.30].

Відомий дослідник стародавньої історії України член-кореспондент НАН України Микола Котляр історію міжнародних відносин підняв у статті «Галицько-Волинська Русь і її західні сусіди в XIII столітті» [С.32–42]. Автор зробив спробу простежити договірні відносини галицьких князів із західними сусідами в XIII ст.: Польщею, Мазовією, Литвою і Ятвяжською землею. Юрій Мицик опублікував статтю «Про видання «Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини» [С.42–53]. Дослідник опублікував 9 нових архівних документів, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Скрупульозний їх аналіз дозволив Ю.Мицику стверджувати, що «жінки з шляхетських та козацьких родин, особливо дружини представників вищої української політичної еліти, мали значний вплив на суспільне життя» [С.43]. Такими яскравими постатями були Ганна Хмельницька, Мотря Кочубей та багато інших.

В центрі уваги Ярослава Дзири була «Палеографія «Ресстру всього війська Запорізького 1649 року» – видатна пам'ятка живої української мови середини XVII століття» [С.53–81]. На думку автора, козацький «Ресстр» 1649 року чи не перша серйозна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя до Івана Котляряського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови, її історичний дух. Він засвідчив багатомовне існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен [С.73]. Заслуговують на увагу додатки до статті Я.Дзири – «Зауваження стосовно правил і практики археографічного видання «Ресстру Війська Запорозького», здійсненого «Науковою думкою» 1995 р. та інших академічних видань цього ж видавництва», «Графічне зображення характерних літер Ресстру», «Найпоширеніші прізвиська Ресстру». Найпоширенішими чоловічими іменами ресстру були – Іван, Василь, Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яцько... Найулюбленіші жіночі імена цієї ж доби: Марія, Ганна, Настя, Ганка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска тощо [С.81].

Із статті Івана Дзири «Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини – другої половини XVII ст.» [С.81–100] видно, що загалом розмаїта тематика літописних творів 30–80-х рр. XVIII ст. містить цікаві джерельні матеріали і служить важливим об'єктом для дослідження процесу переходу історичних знань в науку на Україні протягом XVIII ст. На думку автора, провідне місце в історико-літературних творах 30–80-х рр. XVIII ст., складених на території Лівобережної України, займає військово-політична тематика, що було природно для цієї епохи й відповідало рівню розвитку національної історичної науки. З іншого боку це обумовлювалося не лише характером історіографії, а й бурхливими подіями національно-визвольної війни, руйні, Північної та російсько-турецької воєн першої половини XVIII ст., які закривали собою інші прояви національного життя. І.Дзира проаналізував «Короткий опис Малоросії», «Лизогубівський літопис», «Чернігівський літопис», «Зібрання історичне», «Короткий опис про козацький малоросійський народ» та ін.

Великий фактичний матеріал поміщений у статті Сергія Хведчені та Романа Качана «Українські православні монастирі: деякі аспекти заснування» [С.100–114]. На переконання авторів, одна з найбільших святинь Київської лаври – Феодосієва печера була створена одразу ж після 1051 р. і ця дата, безумовно, може вважатися

роком заснування монастиря [С.101]. З цього часу бере початок місіонерська діяльність Києво-Печерської лаври, діяльність якої співпадає з чотирма історичними періодами:

Домонгольський (XI–XII ст.).

Удільний (XIII–XV ст.).

Польський (XVI–XVII ст.).

Синодальний (XVIII–XIX ст.).

Автори проаналізували 38 монастирів, виникнення яких було пов'язане з Києво-Печерською лаврою (Любецький Антонієвський, Сятогорський, Корсцький Троїцький та ін.). С.Хведченя і Р.Качан стверджують, що «протягом усього періоду існування Руської православної церкви на просторах України-Руси тривав інтенсивний процес заснування, зростання та наступального розвитку розгалуженої монастирської культури з усіма притаманними їй культурними, духовними та матеріальними явищами. Цей процес яскраво і плідно позначився на становленні всієї східноєвропейської цивілізації. Монастирі, виникнення яких пов'язане з іменем Києво-Печерської лаври, стали осередками духовності, літератури та мистецтва, а її місіонерська діяльність упродовж восьми століть займає визначне місце в розвитку вітчизняної культури» [С.113].

Розділ завершує стаття Дениса Тоїчкіна «Холодна зброя як складова комплексу українського козацького озброєння XVII ст.: особливості та проблеми формування» [С.115–128]. Правий автор, коли констатує, що «на формування історичної своєрідності національної військової справи наклало відбиток особливе геополітичне становище України – між Європою, Кримським ханством та Росією, це сприяло створенню в країні умов для надбання унікального бойового досвіду, заснування передової військової тактики з використанням найбільш прогресивних на той час видів озброєння» [С.115]. Холодною зброєю називаються всі типи наступального озброєння, бойове застосування якого не пов'язане з використанням вибухових речовин і дія якого базується на прикладанні м'язових зусиль воїна. Д.Тоїчкін охарактеризував кілька видів холодної зброї, які в XVII ст. побутували на території України – шабля, меч, спис, булава, пірнач, келеп (чекан). Автор підкреслив, що «становлення характерного озброєння і оснащення зумовлене всім попереднім історичним розвитком озброєння на даній території, спадкоємністю форм різних типів зброї, яка в XVII ст. набула певних характерних рис та особливостей» [С.126].

У розділі «Фалеристика та сфрагістика» поміщені статті Марії Дмитрієнко, Віталія Перкуна та Оксани Пархоменко. М.Дмитрієнко у статті «Відзнаки Президента України в системі державних нагород» [С.130–153] підсумувала, що на початок 2000 р. система Президентських відзнак складалась з таких нагород: відзнака «Герой України» – орден «Золота Зірка і орден Держави», «Орден князя Ярослава Мудрого» – 5 ступенів; орден «За заслуги» – 3 ступені; «Орден Богдана Хмельницького» – 3 ступені; «За мужність» – 3 ступені; «Орден Княгині Ольги» – 3 ступені; 2-і медалі та відзнака «Іменна вогнепальна зброя». В нагородному полі були задіяні та успішно функціонували 23 знаки – 6 орденів, 2 медалі та одна речова відзнака у вигляді вогнепальної зброї [С.149]. Безперечно, що утворена за роки незалежної України система власних нагород стала невід'ємним атрибутом державності та суверенітету.

В історіографічному плані написана стаття В.Перкуна «Печатки православних інституцій та духовництва» [С.153–168]. В основу статті лягли матеріали Державного архіву Вінницької області, а в хронологічному відношенні береться період XIX – першої третини XX ст. Автор відзначив, що у другій половині XIX ст. печатки переважно були сажові, зрідка – чорнильні та фарбові. Останні домінують з початку

XX ст. Осібно стоять печатки духівництва. Церковні старости мали сфрагісі із зображенням двох ключів, а на псатці брацлавського протоієрея міститься гербова емблема. Усі печатки мали округлу та овальну форму. Церковні печатки застосовувались переважно у церковному діловодстві. Печатка перебувала також в центрі уваги О.Пархоменко – «Сфрагістика в комплексі СІД» [С.169–176].

Розділ «Генеалогія та іконографія» відкривається статтею Людмили Маркітан «Іконографія в системі СІД» [С.178–191]. Простеживши становлення іконографії як науки, Л.Маркітан відзначила, що «середньовічна ікона – це особливий світ: постигний і фантастичний, сповнений містикою, символікою, урочистою та олухотворною піднесеністю. Тут відображалися загальнолюдські, універсальні для того часу, гуманістичні ідеї і засади християнства та своєрідні форми і стиль художнього впливу» [С.188]. Олена Суховарова-Жорнова опублікувала статтю «Історичні портрети кінця XVII–XVIII ст. в збірці Національного музею історії України: іконографічний огляд» [С.201–218], акцентуючи увагу на галереї портретів, яку складають значні історичні особи: Богдан та Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко, Павло Тетеря, Іван Скоропадський, Іван Самойлович, Павло та Данило Полуботки, Іван Мазепа, Данило Апостол. Валерій Томазов дослідив генеалогію роду Патонів [С.191–200].

Розділ «Геральдика та атрибутика» представлений статтями Ярослави Іщенко «Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби» [С.220–246], Миколи Омельченка «Зовнішні атрибути Криму (1918–1922 рр.)» [С.247–258], Василя Ульяновського «Предмети і символ «царства» Самозванця: трон, корона, ризи, монети і медалі» [С.259–277], Анатолія Морозова і Валентина Лазуренка «Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького» [С.278–282]. Остання із вищезазначених насичена величезним фактичним матеріалом, оснований на майже невідомих фактах. А.Морозов і В.Лазуренко підсумували: «Церемоніал прийому іноземних гостей, який склався в Чигирині – столиці Української Козацької держави Богдана Хмельницького – є переконливим свідченням того, що у другій половині XVII століття на світовій арені постала самостійна держава, з думкою якої рахувались майже всі держави Східної Європи. Ведення Хмельницьким широко розгалуженої міжнародної діяльності, наявність дипломатичних стосунків з багатьма державами – листування з ними, укладення угод, обмін посольствами – свідчення входження України в русло міжнародної політики» [С.282].

Великим за обсягом є розділ «Кодикологія, архівознавство та документалістика», який включає 8 статей. Геннадій Борjak у статті «Проблеми укладання археографічного реєстру національної архівної спадщини України» [С.284–313] всю сукупність архівної спадщини поділив на три великі масиви: 1) матеріали українські за походженням; 2) матеріали спільної спадщини; 3) матеріали, що стосуються України. Характерні риси сучасного стану проблеми доступу до архівної документної та документалістської інформації розглядаються в двох аспектах: ідеологічному і професійному. У розділі також поміщені змістовні статті Олени Гальченко «Бібліопегістика – спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи» [С.313–322], Ніни Слончак «Відеодокументалістика – як історичне джерело» [С.322–325], Лариси Яковлевої «Наукове співробітництво Інституту історії України НАН України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України 90-х рр. XX ст.» [С.326–336], Олексія Ждановича «Історична інформація в Інтернет» [с.336–347], Олександра Лисенка «Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II світової війни: джерелознавчий аспект проблеми» [С.347–362], Любові Дубровної

«Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, її об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні» [С.362–377]. Станіслава Кульчицького «Тасмунія тридцять сьомого року (Проблема джерел)» [С.378–395].

Дві статті вміщені в рубриці «Міста України: джерела, історія, пам'ятки». Академік НАН України Петро Тронько і Ярослав Вермнер у статті «Типи і типові ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини» [С.397–408] справедливо відмітили, що «нерозробленість теоретичних проблем містознавства в Україні впливає насамперед з її багатовікової бездержавності і розчленованості» [С.397]. Необхідно погодитись з твердженням дослідників, що одними з найважливіших у методологічному відношенні і водночас найменш розробленими є проблеми типології історичних міст, особливо у практичному контексті, в плані визначення цінності об'єктів, що потребують першочергової уваги. Автори виділили окремі групи історичних міст, залишки яких дійшли до нашого часу: 1) апічні міста Північного Причорномор'я; 2) міська спадщина Київської Русі; 3) міста, які виникли після татарського вторгнення 1239–1242 рр. і почали інтенсивно розвиватися з переходом під зверхність Литви; 4) «сплановані» міста півдня України, при будівництві яких було передбачено розміщення громадських центрів, виділення земель для стратегічних і виробничих споруд, розчленування житлової зони широкими вулицями тощо. На думку авторів, «лише копітка робота по дослідженню, охороні, примноженню історичної спадщини гарантує від перетворення наших міст у безликі нагромадження стандартних споруд, продовжує їх життя у часі і в просторі» [С.407]. Чимало актуальних думок висловив Вячеслав Горбик у статті «Проблеми і завдання підготовки багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» [С.408–416].

Першу книгу двотомника наукових праць, присвяченого академіку В.А.Смолюку, завершує рубрика «Історичні постаті: вчені, краєзнавці», в якій поміщені статті Володимира Захарова «Віктор Олександрович Романовський (1890–1971)» [С.418–440], Миколи Варварцева «Італійський просвітник Джованні П'єтро В'єссе та його подорожні студії України 1816–1817 рр.» [С.440–449].

ПРОФЕСОР ШТЕРНБЕРГ ЯКІВ ІСАКОВИЧ (ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ). БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (УЖГОРОД, 1994)

18 жовтня 1995 року Ужгородський державний університет відзначатиме 50-річчя з часу свого заснування. Це своєрідний ювілей не тільки єдиного вузу в краї, але й значна подія в історії всього Закарпаття, бо ця кузня висококваліфікованих кадрів підготувала для народного господарства, освіти, науки, культури і охорони здоров'я тисячі спеціалістів різного профілю. І сьогодні добрим словом згадуємо тих, хто був біля джерел його становлення.

Серед них і доктор історичних наук, професор Яків Ісакович Штернберг, який чимало зусиль доклав для розвитку історичного факультету, організації краєзнавчої роботи та налагодженні зв'язків між науковцями України, Росії та Угорщини. Як зазначає один із його учнів доцент Іван Олександрович Мандрик, більшість публікацій Я.Штернберга витримують випробування часом, продовжують нести глибокий науковий, культурний, гуманістичний зміст. Вони є добре відомими не лише на Україні, а й за її межами - особливо в Угорщині та Росії. При цьому оригінальними були не лише тематика, але і її джерельна основа. Учений Штернберг володів даром відкривача, заради встановлення істини він перелопачував гори літератури. Завдяки його зусиллям науковій громадськості стали відомі багато

сторінок історичного минулого народів Карпатського регіону, оригінальні джерела, а в Ужгородському державному університеті почалися дослідження минулого Угорщини. Так характеризує О.І.Мандрик постать Я.І.Штернберга у передмові "Подвижник науки" до бібліографічного покажчика "Професор Штернберг Яків Ісакович", який виданий у цьому році в Ужгороді за рішенням Ученої ради історичного факультету під грифом Міністерства освіти України, Ужгородського державного університету та Наукової бібліотеки вузу до 70-річчя від дня народження вченого.

Тут же вміщено і короткий нарис кандидата історичних наук, співробітника Центру гунгарології при УжДУ Калмана Шовша про дослідника історії, засновника професійної угорської історіографії на Закарпатті після Другої світової війни і одноразово її найбільш визнаним представником.

За задумом укладачів посібника - провідного спеціаліста наукової бібліотеки УжДУ Олени Дем'янівни Закривилороги, доцента істфаку Івана Олександровича Мандрика, завідуючої довідково-бібліографічним відділом наукової бібліотеки УжДУ Лариси Олександрівни Мельник, небіжчика, колеги Я.І.Штернберга, професора Михайла Васильовича Трояна та кандидата історичних наук, наукового співробітника Центру гунгарології при УжДУ Калмана Шовша - ця праця повинна представити широкому загалу читачів науковий доробок ученого з 1951 до 1992 рр., включаючи також посмертні видання та літературу про життя, наукову, педагогічну та громадську діяльність професора Я.І.Штернберга.

Укладачі використали чимало джерел - фонди Наукової бібліотеки університету, картотечку газетно-журнальних статей, матеріали з особистої бібліотеки вченого, бібліографічні покажчики, що були підготовлені при житті вченого та його участі. Велику допомогу в підготовці подали син вченого Ілля Якович Штернберг, дочка Вероніка Яківна Парсамова, член Спілки письменників України та Угорської письменницької організації Юрій Васильович Шкробинець, відповідальний за випуск цього видання директор Наукової бібліотеки УжДУ Олена Іванівна Почекутова.

Усі дані систематизовані у чотирьох розділах, які подають: опубліковані праці, рукописи, літературу про життя, наукову, науково-організаційну та громадську діяльність, бібліографічні та довідкові матеріали про Я.І.Штернберга.

У покажчику подано 51 статтю про життя, наукову та громадську діяльність вченого, зареєстровано 347 позицій наукових праць. Це перш за все монографії, статті, навчальні та методичні посібники для шкіл з угорською мовою навчання, рецензовані та редактовані ним праці тощо. Крім того, після опису відповідних робіт, переважна більшість яких укладачами переглянута де візу, подано бібліографію рецензій на праці вченого. Опис усіх праць поданий у хронологічному порядку з виділенням років видання, а в рамках кожного року - в алфавітному - спочатку українською чи російською мовами, а відтак - угорською. Щоб довідник був більш доступним для широкого загалу, подані публікації угорською мовою паралельно перекладені українською. Однак нам вбачається, що варто було зробити переклад угорською мовою всіх позицій, поданих українською і російською мовами.

Бібліографічний покажчик підготовлено у відповідності до вимог і правил таких видань. Крім згаданих розділів, у ньому є допоміжний апарат - іменний покажчик, покажчик співавторів, список скорочень, додатки.

Чимало зусиль доклали всі причетні до цього видання, щоб воно було повним, ґрунтовним, відповідало вимогам сучасної бібліографічної справи, розкрило широту і багатогранність як наукового доробку професора Я.І.Штернберга, так і його діяльність як педагога і громадського діяча, а також, щоб ця корисна і потрібна, на

наш погляд, праця була доступна і стала надбанням широкого читачького загалу - від студента, аспіранта, науковця, вчителя, до всіх, хто цікавиться українсько-угорсько-російськими зв'язками та питаннями краєзнавства. Ми впевнені, що покажчик займе гідне місце серед видань такого типу. Це ще одна підмога і орієнтир у великому інформаційному просторі сьогодення. Однак хотілося б відзначити, що одна ластівка весни не робить. А тому цей покажчик мав би започаткувати серію таких видань про відомих науковців нашого університету і в першу чергу П.Лінтура, М.Лелєкача, Ю.Ковача, Ф.Потушняка, М.Трояна, І.Тураїниці, Д.Чепура та інших.

Слід також відзначити, що велика і неощінима праця укладачів не змогла б вийти у вигляді цього необхідного видання - покажчика, якби не подав матеріальну допомогу Ужгородський філіал акціонерного банку "ІНКО", який очолює Михайло Іванович Юрик.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. У ВИРІ ПЕРШОГО НАУКОВОГО ВИПРОБУВАННЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАХИСТУ КАНДИДАТСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ. ЧАСТИНА ПЕРША. (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: ПІК-ЛАЙН, 2005)

В один із серпневих днів 1953 року у службовому кабінеті Інституту суспільних наук АН УРСР в м. Львові, директор цієї академічної установи професор Іван Пєтрович Крип'якевич – відомий історик України – вів розмову з молодим істориком про перспективи розвитку історичної науки.

Співрозмовником професора був директор винниківської середньої школи робітничої молоді Володимир Васильович Грабовецький.

Після годинної співбєсїди професор Іван Крип'якевич запропонував Володимирі Грабовецькому посаду наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР.

Довідавшись, що Володимир Грабовецький під час спеціалізації з історії України на історичному факультеті Львівського держуніверситету починав свої студії про життя і діяльність колишнього свого земляка, легендарного героя Карпат Олексі Довбуша, професор порадив В.Грабовецькому обрати темою свого дослідження історію селян Прикарпаття другої половини XVII ст., щоб глибше зрозуміти піднесення опришківського руху в першій половині XVIII ст. під проводом Олексі Довбуша, його попередників і наступників.

Минуло два роки. Володимир Грабовецький зумів підняти велику кількість першоджерел, переважно з архівних грощьких актів, опрацювати спеціальну літературу і на їх основі завершити підготовку своєї кандидатської дисертації на тему: „Селянський рух на Галицькому Прикарпатті в другій половині XVII ст.". Ця проблема була зовсім не вивчена на той час в українській історіографії.

Дисертація обговорювалась на засіданні відділу історії України 30 грудня 1957 року і була рекомендована Вченою радою Інституту суспільних наук АН УРСР до захисту. 17 квітня 1958 року відділ феодалізму Київського інституту історії АН УРСР ще раз обговорив дисертацію і рекомендував її до захисту.

Пам'ятним для Володимира Грабовецького був день 2 липня 1958 року, коли на спеціалізованій Вченій Раді Інституту дисертація була успішно захищена.

Присмню, що в обговоренні дисертації В.В.Грабовецького брали участь провідні тодішні українські науковці історії України. Вони високо оцінили працю молодого вченого. Ось їх слова. Доктор історичних наук, професор В.О.Голоубцький (офіційний опонент) говорив: „В.В.Грабовецький подав нову і оригінальну, оперу

на твердий документальний ґрунт роботу, яку можна вважати за цінний внесок в українську історіографію”.

Другий офіційний опонент кандидат історичних наук К.І.Стецюк визнала, що „дисертація, в цілому, складає хороше враження і є певним вкладом в історичну науку”. Високу оцінку праці В.Грабовецького дав кандидат історичних наук І.Д.Бойко: „В мене враження, що в особі Володимира Васильовича ми маємо на історичному фронті войовничого опришкіяна, який подарує нам не одну роботу”. Кандидат історичних наук О.М.Апанович сказала: „Дисертація Володимира Васильовича Грабовецького належить к числу тих рідких щасливих работ, в которых трудно найти недостатки”. Кандидат історичних наук Ф.П.Шевченко визнав: „В цілому робота дуже цікава”. А кандидат історичних наук О.С.Компан так оцінила роботу: „Щодо моєї думки про дисертацію, взагалі вважаю, що дисертант дуже вміло справився зі своєю темою і має право на звання кандидата історичних наук”.

Це був підсумок першого наукового випробування, світанок наукового злету молодого вченого Володимира Грабовецького на широких просторах української історіографії, яку, правда, сковувала комуністично-партійна ідеологія тих нелегких 50-х років ХХ століття.

Але пройшло півстоліття і ми вправі констатувати, що оцінка тодішніх представників Київської академічної школи, дана на зорі наукової діяльності Володимира Грабовецького справдилася. Він протягом наступних десятиліть ХХ і початку ХХІ ст. опублікував понад 1000 наукових і науково-популярних праць, в тому числі 38 фундаментальних монографій, і зайняв провідне місце в дослідженнях середньовічної і нової історії України.

І зовсім не випадково, до того ж дуже своєчасно саме один із учнів прикарпатської історичної школи, засновником якої є Володимир Грабовецький, Віталій Богданов виявив у персональному фонді Державного архіву Івано-Франківської області матеріали, а точніше стенограму засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР від 2 липня 1958 року, де захищалася дисертація В.Грабовецького. Молодий дослідник впорядкував ці матеріали і публікує окремим виданням, з тим, щоб донести до сучасного читача перші помітні наукові дослідження В.В.Грабовецького. Такі публікації потрібні, адже вони є повчальними для майбутніх молодих дослідників історії України.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. У ВИРІ ДРУГОГО НАУКОВОГО ВИПРОБУВАННЯ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАХИСТУ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ. ЧАСТИНА ДРУГА. (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: ПІК-ЛАЙН, 2005)

Справді, у 60-ті роки минулого століття не легко було домогтися захищати навіть кандидатську дисертацію. А тут – докторську, до того ж, кандидат на таке високе звання був вихідцем з Галичини, та ще й безпартійний науковець. Ним виявився уродженець Довбушевого краю Володимир Васильович Грабовецький – згодом відомий історик України, в тому числі Прикарпаття. Пристрасна любов до історії України, а особливо рідного краю – його героїчного минулого – в юності вабила Володимира Грабовецького.

Особливо цікавила молодого науковця легендарна історична постать його земляка Олекси Довбуша, яка з материнським молоком увійшла у душу малесенького гуцула. Він ще в студентські роки нагромадив частину матеріалу з Довбушевої тематики, а ставши в 1953 році науковцем академічної установи, вирішив в цілому

досліджувати опришківський рух XVI-XIX ст., який засвідчував витoki національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях.

Протягом 50-60-х років XX століття молодий вчений поринув у архіви України, Польщі, Молдові і виявив там значну кількість нових документів, на основі яких підготував свою кандидатську, а згодом – докторську дисертацію з історії селянства Прикарпаття та опришківського руху. У тих 50-60-х роках київські історики досліджували історію Запорозького козацтва, гайдамацький рух і підтримували Володимира Грабовецького в його опришківській тематиці. Фактично, наукова проблематика в козаччині, гайдамаччині, опришківстві вивчалась в комплексі наукових досліджень вчених Києва. Львівський напрям у цій проблематиці успішно продовжував у дослідженнях під проводом свого наставника академіка Івана Крип'якевича Володимир Грабовецький.

Внаслідок тодішніх комуністично-партійних ідеологічних постанов ці питання народних рухів на Україні періоду середньовіччя і нового часу подавались під ширмою класової боротьби. Пристрасному дослідникові Володимиру Грабовецькому вдалося опублікувати протягом 50-60-х років ряд наукових і науково-популярних праць з історії опришківського руху в різних тогочасних журналах і пресі. Нарешті, свосвідним підсумком цих досліджень стала фундаментальна монографія „Антифеодална боротьба Карпатського опришківства XVI-XVII ст.” (1966), в якій узагальнено цю проблему. Монографія була подана на захист докторської дисертації в Київський державний університет імені Т.Г.Шевченка.

В цьому Володимира Грабовецького підтримали провідні тодішні українські історики: академіки І.П.Крип'якевич, М.І.Супрунско, члени-кореспонденти І.О.Гуржій, Ф.П.Шевченко, доктори історичних наук В.О.Голобуцький, В.А.Жебокрийшій, В.А.Маркіна, М.А.Рубач, Ф.С.Лось, К.І.Стецюк, О.С.Компан, М.І.Марченко, П.Лавров (Київ), Д.Л.Похилевич (Львів), І.Г.Шульга, М.М.Кравець (Вінниця), І.К.Рибалко (Харків), Д.П.Пойда (Дніпропетровськ).

30 вересня 1968 р. на історичному факультеті Київського державного університету відбувся захист докторської дисертації Володимира Грабовецького. У своїх виступах, як офіційні, так і не офіційні опоненти дали високу оцінку дисертації. Так, член-кореспондент АН УРСР І.О.Гуржій говорив: „Праця В.В.Грабовецького – результат довголітньої дослідницької роботи автора і є важливим внеском в історіографію. Це перше узагальнююче дослідження багатовікової історії опришківства на західноукраїнських землях”. Другий офіційний опонент доктор історичних наук І.Г.Шульга сказав: „Дослідження В.В.Грабовецького – перше велике узагальнення найбільш активної форми селянського руху на західноукраїнських землях протягом ряду століть – значний вклад в сучасну історіографію”. Третій офіційний опонент Ф.П.Шевченко відзначив: „Представлений до захисту рукописний текст є підсумком багаторічної і плідної роботи В.В.Грабовецького”. Четвертий офіційний опонент М.І.Марченко заявив, що „праця В.В.Грабовецького представляє нове і важливе наукове дослідження”. Неофіційний опонент доктор історичних наук І.І.Компанієць зазначав, що „дисертант виявив зрілість вченого і опрацював серйозні проблеми опришківського руху на західноукраїнських землях”. А старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Г.Я.Сергієнко висловився так: „В.В.Грабовецькому вперше в історіографії опришківського руху вдалось дати глибоко наукове і всестороннє аргументування періодизації свосвідного явища”.

В своєму заключному слові дисертант заявив: „Шановна Вчена Радо! Дослідження історії опришківського руху дуже дороге моєму серцю. Я народився на батьківщині Олексія Довбуша і виріс на Гуцульщині – колиці опришківського руху.

Я щасливий, що мені випала честь досліджувати це питання в історичному плані і захищати дисертацію на цю тему на такому авторитетному і високо кваліфікованому зібранні, яким є Вчена Рада історичного факультету Київського державного університету”.

З часу захисту дисертації у тому далекому 1968 році минуло майже 40 років. В.В.Грабовецький за цей час опублікував багато наукових праць з історії України, в тому числі і свого рідного Прикарпаття. Проте, гуцульська історична тематика стала головною в його подальших дослідженнях. Про це свідчить хоч би те, що вчений тільки в останні роки опублікував фундаментальну монографію-трилогію „Ллострована історія Прикарпаття”, де в останньому 3-му томі подана тисячолітня історія Гуцульщини – наслідок півсотлітньої подвижницької праці В.Грабовецького на ниві української історичної науки.

І приємно, що учень Прикарпатської історичної школи Володимира Грабовецького Андрій Королько виявив у персональному фонді Володимира Грабовецького, що зберігається у Державному архіві Івано-Франківської області матеріали, які стосуються захисту вченим докторської дисертації, впорядкував їх та опублікував окремим виданням.

КАРПАТИ В ДАВНИНУ. МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОГО СИМПОЗИУМУ. CARPATICA – CARPATICA. ВИПУСК 15 (УЖГОРОД, 2002)

Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету, колектив якого цього року відзначає свій десятилітній ювілей, звертає велику увагу на дослідження стародавньої історії Карпатського ареалу. Сьогодні мало хто пам'ятає, що Інститут карпатознавства, власне, утворився на основі археологічної лабораторії, закладеної відомими українськими археологами. докторами історичних наук, професорами Едуардом Балагурі та Вячеславом Котигорошком. Саме вони сьогодні очолюють відділ археології НДІ карпатознавства УжНУ, який спричинився до проведення чисельних археологічних розкопок, міжнародних археологічних експедицій, видання наукових випусків „Carpatica – Карпатика”, присвячених археологічній тематиці.

У 1998 р. побачив світ п'ятий випуск наукового збірника „Carpatica – Карпатика” під назвою „Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів” (відповідальні за випуск – проф. Е.Балагурі та В.Котигорошко). Вчені України, Румунії, Словаччини, які помістили на сторінках випуску ґрунтовні публікації, розглянули Верхньотиський регіон як важливий вузол культурогенезу в північно-східній частині Карпато-Дунайського басейну.

Унікальним у всіх відношеннях є тринадцятий випуск збірника „Carpatica – Карпатика” – „Давня історія України і суміжних регіонів”, присвячений 70-річчю від дня народження одного з фундаторів крайової археології – професора Едуарда Балагурі. До збірника, хронологічні межі дослідження якого охоплюють період від епохи палеоліту до середньовіччя, ввійшли статті та повідомлення провідних археологів України, Росії, Угорщини, Румунії, Молдови, Словаччини. Збірник завершується бібліографічним покажчиком наукових праць професора Е.Балагурі, підготовленим до друку І.Прохненком, який налічує 289 наукових позицій.

Назвемо тільки основні авторські та колективні монографії професора Едуарда Балагурі: „Археологічні пам'ятки Закарпаття” (1971), „Закарпаття – земля слов'янська” (1976), „Давні металурги Українських Карпат” (1978), „Археологія УРСР” (т.1, 1975, 1985), „Археологія Венгрії” (1986), „Древняя история Верхнего

Потисся” (1991), „Нариси історії Закарпаття” (т.1, 1993), „Історія Ужгорода” (1994), „Історія Мукачева” (1998), „Населення верхнього Потисся в епоху бронзи” (2001). В особі професора Едуарда Альбертовича Балагурі, ми, його колеги і учні, бачимо, перш за все, визначного вченого, археолога №1 на Закарпатті, який створив власну історичну школу.

Визнанням незалежного внеску професора Е.Балагурі у вітчизняну археологію було проведення на його честь 24-26 вересня 2001 р. в м.Ужгороді Міжнародного симпозіуму „Карпати в давнину”. З доповідями та повідомленнями виступили провідні вчені з Молдови, Словаччини та України (Одеса, Київ, Львів, Ужгород). Імена археологів Є.Ярового, В.Ванчугова, І.Чернякова, В.Рябової, Є.Кольнікової, О.Бандровського, Л.Гладкової, І.Пікулице, В.Котигорошка добре відомі у наукових колах Європи. Матеріали, виголошені на симпозіумі, вийшли до пропонуваного наукового збірника. Солідність виданню дають авторитетні рецензенти – академік, Віце-президент НАН України П.Толочко та директор Одеського археологічного музею НАН України, кандидат історичних наук В.Ванчугов. Приємно, що серед авторів збірника є молоді вчені І.Прохненко, І.Зомбор, Я.Алешквич, І.Ліхтей, які гордяться своєю приналежністю до історичної школи професора Едуарда Балагурі.

Загалом археологічний відділ НДІ карпатознавства спричинився до появи трьох спеціальних випусків збірника „Carpathica – Carpatika”, на сторінках яких опубліковані 69 наукових статей та повідомлень з найактуальніших проблем археології та стародавньої історії. Співробітництво з провідними вченими Росії, Словаччини, Румунії, Угорщини та Молдови, яке вже стало традиційним, є свідченням того, що закарпатські археологи давно вже вийшли за межі провінційності, а їхні праці становлять нове слово в сучасній історіографії. То ж побажаємо їм нових вагомих успіхів у правдивому відтворенні яскравих сторінок нашої праісторії.

МИГОВИЧ І.І., МАКАРА М.П. ЗАКАРПАТСЬКИЙ СОЦІУМ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (УЖГОРОД, 2000)

Доктор філософських наук, професор Іван Мигович вже добре відомий читачам як автор цілого ряду посібників для студентів. Зокрема, рецензентами був високо оцінений і схвально зустрінутий студентською молоддю його посібник "Основи соціології". Нещодавно І.Мигович у співавторстві з провідним науковим співробітником НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету М.Макарою видали оригінальну і потрібну книгу "Закарпатський соціум: етнологічний аспект".

У книзі, яка розрахована на студентів гуманітарних факультетів, вчителів, державних службовців та фахівців інших галузей, причетних до соціальної сфери, зроблена спроба здійснити ретроспективний аналіз етнонаціонального розвитку Закарпаття. Автори досить вдало висвітлили сучасну поліетнічну структуру населення краю, подали соціально-культурну характеристику найчисленніших етнонаціональних груп, виявили соціально-психологічні стереотипи, особливості структури потреб, ціннісних орієнтацій, міжетнічні дистанції цих груп тощо.

В розділі "Ретроспективний погляд на етнонаціональний розвиток Закарпаття" І.Мигович і М.Макара слухно зауважили: "Закарпаття суттєво відрізняється від інших, також багатонаціональних, регіонів України хоча би тим, що лежить на державному кордоні чотирьох країн і є етнічним стиком багатьох народів. При тому відзначається толерантним і цивілізованим співжиттям національних груп, які

внаслідок історичних обставин об'єднані тут спільною долею. Одні були в різний час відрізані від праматерічних сусідніх народів державними кордонами (угорці, румуни, словаки) і стали національними групами (меншинами). Інші етнічні групи поселялися тут в різні часи, за різних політичних режимів (німці, євреї, цигани, поляки, росіяни, білоруси і т.д.)".

Автори використали значний статистичний матеріал, з якого видно, що в сільській місцевості проживає 82.3% румунів, 62.3% угорців, 61.6% українців, 55.5% німців. Що стосується міського населення, то в містах проживає 96.6% євреїв, 87.2% росіян, 86.0% словаків, 62.2% циганів, 83.0% білорусів. З посібника видно, якою в сучасних умовах є мовна ситуація: 96.5% всього населення області вважають рідною мовою мову своєї національності, в тому числі 98.4% українців, 98.2% румунів, 97.2% угорців, 95.8% росіян, 74.1% німців. Разом з тим (всупереч поширеному колись твердженню про закарпатців як поліглотів) виявилось, що 41.3% всього населення області не володіють жодною іншою мовою, насамперед 52.8% росіян і 40.1% етнічних українців.

І.Мигович і М.Макара дали короткі історико-соціальні характеристики етнічних груп, які компактно чи дисперсно разом з титульним етносом - русинами-українцями творять поліетнічну структуру нашого краю. Такими в Закарпатті є, на думку авторів, русини-українці, угорці-мадяри, словаки, румуни-волохи, руські-росіяни, жиди-євреї, цигани-роми, німці-шваби, вірмени, болгары, поляки, італійці. На нашу думку така класифікація є не зовсім вдалою (маємо на увазі ототожнення німців з швабами, циганів з ромами тощо). Автори посібника, простежуючи історичний розвиток всіх етнічних груп у нашому краї, цілком справедливо підсумували, що "поліетнічне Закарпаття - це історично сформований живий організм, який розвивається поєднанням, взаємозапозиченням, взаємодоповненням національних культур різних народів".

Цікавим є розділ книги "Соціалізація і соціальна адаптація національних меншин". Опрацьований величезний статистичний матеріал дав право авторам стверджувати, що незважаючи на цілий ряд суттєвих проблем, "серед більшості закарпатців зберігається прагнення до громадянської злагоди, яка можлива на засадах соціальної справедливості, законності і порядку, добровільного визнання ролі і значення загальносуспільних інтересів, цінностей, традицій, державності, культури". Сила рецензованого видання не стільки у величезному фактичному матеріалі, як у накресленні перспектив на майбутнє. Наприклад, що повинно сприяти консолідації нашого досить багатопольного суспільства? На глибоке переконання авторів, цьому сприятимуть "несуперечлива оцінка існуючих у країні реалій, усвідомлення об'єктивних діючих тенденцій, що ведуть її до катастрофи, відчуття кожним громадянином своєї причетності до долі і майбутнього України, врахування настроїв більшості людей та інших факторів, що не потребує інших ресурсів. Водночас досягненню злагоди в суспільстві заважають претензії окремих політичних партій на монополію влади, абсолютну істину, спільність соціальних груп та регіональних спільнот, конформізм і зашореність частини інтелігенції, чисельні міфи і стереотипи, консерватизм свідомості й нетерпимість до інакомислення тощо".

Автори посібника не обминули своєю увагою і роль етнічного фактору в соціальній роботі. Погіршенню міжетнічних стосунків в значній мірі сприяють розвал народного господарства, безробіття, інфляція, масове зубожіння людей, розгул злочинності, корупція, безсилля перед владою, відчуження від держави і політики. Соціальна ж робота тісно пов'язана з подоланням негативних наслідків у погіршенні міжнаціональних стосунків.

Значне місце в книзі І.Миговича і М.Макари відводиться ролі релігії в житті суспільства. Читач переконається, що на сьогоднішній день в Закарпатті діє понад 1400 релігійних громад, духовних центрів, монастирів. Серед них 473 общини православної, 286 - греко-католицької, 97 - реформатської, 72 - римо-католицької церков, 227 - свідків Єгови, 61 - євангельських християн-баптистів, 53 - християн віри євангельської. 32 - євангельських християн (суботників), 44 - адвентистів та інші. У ході проведеного в 1993 р. анкетного опитування атеїстами і невіруючими назвали 10,4% опитаних. Хоча, вважають автори, "на регіональному рівні в міжконфесійних відносинах переважає тенденція до взаєморозуміння, толерантності, співробітництва", однак "тим не менш міжконфесійні відносини залишаються одним з головних джерел соціальної напруги в регіоні" (С.91-92). Як нормальні розцінюють міжконфесійні відносини з опитаних 28% українців, 38% росіян, 50% угорців. Будемо сподіватися, що, як вважають І.Мигович та М.Макара, "у народів більше спільних рис, ніж відмінних. І зближення їх буде, безсумнівно, зростати, посилюватися".

Завершує першу половину посібника розділ "Проблеми національних меншин у міжнародних правових документах". Дослідники сподіваються, що політика України щодо національних меншин буде ґрунтуватися на вимогах Рамкової конвенції про захист національних меншин і відповідатиме Рекомендаціям Парламентської Асамблеї (1993 р.) та іншим міжнародним документам з цього питання. На такому шляху можливий і прогресивний поступ поліетнічного закарпатського соціуму. Активно сприяти йому може і покликана цілеспрямована, вдумлива і гуманітарна соціальна робота.

Другу половину посібника складають "додатки", до яких ввійшли словник етнологічних понять і термінів, уривки з "Конституції України", "Декларації прав національностей України", "Закона про національні меншини в Україні", перелік основних міжнародних правових актів, а також наукових конференцій та семінарів з питань міжетнічних відносин на Закарпатті, проведених в Ужгороді за 1991-1999 рр. Заслугує на увагу матеріал, зібраний у розділі "Національно-культурні товариства Закарпаття", з якого читач одержить досить повну інформацію про дві "Просвіти", "Общество карпатських русинів", "Товариство угорської культури Закарпаття", "Закарпатське товариство російської культури "Русский дом", соціально-культурні товариства румунів Закарпаття, культурно-освітнє товариства циган "Романі Яг", обласне єврейське культурно-освітнє товариство тощо. Завершується посібник скрупульозно складеним списком рекомендованої літератури, який, безперечно, допоможе студентам розібратися у складних проблемах закарпатського соціуму.

Отже, вихід у світ навчального посібника "Закарпатський соціум: етнологічний аспект", авторами якого є І.Мигович і М.Макара, є важливим, неоскідним і своєчасним. Він, безперечно, стане в пригоді не тільки нашим студентам, які вивчають соціальну роботу, але і всім, кого цікавлять сучасний стан і тенденції етніонаціонального розвитку Закарпаття.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ХХ СТОЛІТТЯ: В 6-ТИ ТОМАХ (К.: ГЕНЕЗА, 2003-2004)

Політична історія України ще донедавна вважалася темою, до якої підходили з ідеологічних, вузько обмежених характеристик. Радянська історична наука нанесла певний штамп на інтерес до досліджень у такому напрямку. Специфіка досліджень із політичної історії окремо взятого регіону, а тим більше держави, що підлягала під комуні-радянський прес політичної системи, обмежувалася певними стандартами.

фільтрувалася вузько-направленою в дослідженнях минулого історичного життя українців.

Видання комплексної узагальнюючої праці з політичної історії України напрошувалося вже давно. Проблему висвітлення політичної історії країни взялися й успішно вирішили Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, працівники котрих взялися за непросту справу — з сучасних об'єктивних оцінок підійти до проблеми політичної еволюції українських земель у дуже важкий для українців ХХ вік. Так з'явилася шість змістовних томів.

У першому томі "Політичної історії України. ХХ століття", який називається "На зламі століть", акцентовано увагу на подіях кінця ХІХ ст. аж до 1917 р. Автори книги, серед яких є відомі й авторитетні вчені Ю.Левенець, Л.Нагорна, М.Кармазина, подали аналіз основних факторів і сутності політичних процесів в Україні. В центрі уваги стоять ідейно-теоретичні надбаня української політичної думки, визначається місце й роль "українського питання" у Російській імперії. Важливо, що дослідники починають висвітлення політичної еволюції із питань про витoki національної ідеї та пошуки української самоідентифікації. Вченими характеризуються політичні процеси на західноукраїнських землях, тенденції та особливості розвитку України під час революції 1905 – 1907 рр., а також в умовах першої світової війни. Логічно, що автори вийшли за межі ХХ ст., оскільки важливим є показ передумов зародження української політичної думки в ХІХ ст., характеристика її інтелектуального потенціалу, проблема історичного вибору в цілому. Звідси маємо й витoki національної ідеї, пошук української самоідентифікації тощо.

Авторам вдалося влучно передати пошук політичних ідеалів в умовах загальноросійської кризи політичної системи. Через призму етнонаціональної специфіки змальовуються й ідейно-політичні напрями та розглядається перспектива їх практичної адаптації до умов суспільно-політичного життя. Так само неможливо уникнути проблеми становлення на українських землях багатопартійної системи, що дало можливість формувати у громадян ознаки плюралізму і таке інше. Цікавим матеріалом є розділ, в якому розкрито парадокси стрімкої політизації українського суспільства в роки революції 1905 – 1907 рр.

Другий том 6-титомника має назву "Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)" і став авторським доробком вчених В.Верстюка і В.Солдатеико. Останнім, на наш погляд, вдалося відтворити складні і суперечливі водночас процеси здійснення соціальних і національно-визвольної революцій, які стали основою політичного життя і розвитку нації. Аналізуються головні напрями державотворення, вказано на можливі результати втілення їх у суспільну практику. Таким чином постають Українська Народна Республіка, Гетьманська держава, Радянський режим.

Останній державності присвячено вченими третій том під назвою "Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938)". Основний тягар дослідницької роботи очевидно ліг на спеціалістів цього періоду під керівництвом професора С.Кульчицького. Над томом також працювали В.Греченко, Л.Гриневич, С.Кокін, О.Мовчан, Ю.Шаповал. Хронологічні межі, виведені для цього тому, в історичному проміжку стали для українців чи не найважчим випробуванням. Усього сімнадцять років життя нації, а скільки трагічного пережити. Це і голодомори, масові репресії, депортації тощо. Як констатують дослідники, створення радянського соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного політичного режиму відбувалося в обстановці масового політичного терору. Але поряд з цим були досягнуті істотні позитивні зрушення в модернізації народного господарства і в культурному житті. Важливими ключовими моментами у дослідженні стали

проблеми радянської зовнішньої політики, партійного життя, форми і сутності української радянської державності та ін.

Четвертий том "Політичної історії" повністю присвячений участі України у Другій світовій війні (1939 – 1945). Автори В.Кучер, В.Гриневич, В.Коваль, спираючись на АН унікальний архівний матеріал, праці сучасної історіографії прагнуть переосмислити питання про роль і місце України у контексті передвоєнного партнерства, а згодом воєнного протистояння двох тоталітарних систем. Крім того, у томі влучно розкрито питання про внесок українців у розгром нацизму, вузлові моменти розвитку радянського партизанського руху, боротьби ОУН і УПА, політичні наслідки воєнного протистояння між фашизмом і комунізмом в цілому.

Чи не вперше на такому високому рівні як академічне видання висвітлюються політичні ілюзії та реалії відродження незалежної Української держави на першому етапі війни, згадане вже протистояння рухів опору на прикладі радянських партизан та військ ОУН-УПА.

Вузловим моментом є й боротьба за міжнародне визнання українського відтинку нового західного кордону СРСР. Автор цього розділу історик В.Коваль стверджує, що доля українського Закарпаття була вирішена останньою. Незважаючи на бажання українців краю возз'єднатися із материнською Україною, деякі процедури цього процесу носили грубий характер. Так, зокрема, на чому шілкою справедливо акцентує увагу вчений, "незважаючи на те, що нова територіальна угода, як і з Польщею, безпосередньо торкалась України, а вона вважалася, за конституцією, суверенною республікою, її підпису під документом не було. Територіальні питання залишалися суто імперською справою" (С.557). Із приєднанням Закарпаття завершилось остаточне формування північно-західного державного кордону України.

Особливої нашої уваги заслуговує п'ятий том академічного видання, який має красномовну назву "Українці за межами УРСР (1918 – 1940)". Тут необхідно відмітити, що автори цього тому, серед яких відомі вчені В.Трошинський, А.Шевченко, Р.Симоненко, С.Віднянський, В.Потульницький, С.Потик, спромоглися подати аналіз політичних процесів не тільки української еміграції в Європі, а й на українських землях у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини в період між двома світовими війнами. Саме цей історичний відрізок став серйозним екзаменатором для української нації, яка постійно боролася за єдність національної спільноти, за соборність Української держави.

На основі великої і ґрунтовної кількості документальних матеріалів, зокрема архівних аналізуються політичні течії міжвоєнної української еміграції, роз'яснюються їхні ідейні засади, моделі державотворення в тогочасних умовах. Особливо цікаво постає питання визначення міжнародно-правового статусу західноукраїнських земель. Акцентується увага на еволюції української суспільної і політико-партійної структури в Галичині, на Волині, Буковині, Закарпатті. Дослідники вдало, на наш погляд, знайомлять із специфікою, формами і механізмами вияву українських політичних інтересів у тій чи іншій частині України, оскільки той вплив на свідомість українців, який подавав національний рух тогочасного покоління, його провід на чолі з М.Грушевським, М.Міхновським. С.Петлюрою та іншими представниками тієї епохи, сприяв формування єдності не тільки в думках громадян, але також в їх безпосередніх діях. Тому, автори черговий раз, на більш ґрунтовному рівні підтвердили безапелляційний факт невіддільності політичної історії українців за межами Української Радянської Соціалістичної Республіки у міжвоєнний період від цілісної політичної історії України. Цим самим вони знову на науковому рівні відкинули претензії окремих зарубіжних дослідників на історичну

спорідненість і майбутність співіснування західноукраїнських земель із сусідніми країнами.

Названі вище держави міжвоєнного часу Польща і Чехословаччина дійсно займають особливе місце у відносинах з українцями, що внаслідок певних історичних колізій опинилися в їх складі. Тим не менше саме в цих державах український рух набув особливого значення, мав специфічні фази прояву політичної активності, і що найважливіше залишив помітний слід в політичній історії своєї промовистою принциповістю, масовістю і невідступністю національних інтересів.

Структура п'ятого тому є настільки простою і логічною, що дає можливість дістати вичерпні відповіді на питання віковості національного єднання українців за межами Радянської України у 20 – 30-х рр. ХХ ст., що могло колись піддаватися сумніву й породжувати різні наукові провокації тощо. На запитання щодо ролі української еміграції в згуртуванні національних інтересів дає відповідь вже перший розділ (автори В.Тропинський та А.Шевченко) про формування української політичної еміграції та основні емігрантські центри. Наступний розділ робить чітку градацію політико-ідеологічних середовищ, в середині яких формувалися політико-державні напрями можливого майбуття українців: консервативно-гетьманське, національно-демократичне, народницько-соціалістичне, націонал-комуністичне, радикально-націоналістичне (автори В.Трошанський, А.Шевченко, В.Потульніцький).

Внаслідок революційно-визвольного руху у Східній Галичині й на Волині, участі в польсько-західноукраїнській війні в листопаді 1918 р. – липні 1919 р. відбувається підняття пріоритетного питання — питання про консолідацію українських сил в Польщі. Дослідник цього розділу (Р.Симоненко) доводить, що саме ці події сприяли початку боротьби за чіткий міжнародний правовий статус західноукраїнських земель. Подальші важкі роки боротьби за національне самоутвердження українців у складі Польщі – Другій Речі Посполитій (1923 – 1939 рр.) мали неслаский характер і трагічний фінал.

Не менш актуальним є розгляд проблем, пов'язаних із перебіг політичних подій на Буковині. Автор четвертого розділу тому С.Попик охоплює період від включення Буковини до складу Румунії й функціонування окупаційного режиму до активної участі у політичних процесах українців, які, як видно із дослідження, були безпосередніми учасниками політичних партій та громадських організацій на цій території.

Останній розділ привернув у нас більшу увагу, оскільки дослідження міжвоєнного політичного розвитку історичного Закарпаття, а у той час – Підкарпатської Русі, на сьогоднішній день потребує чіткого наукового слова, яке б відкинуло будь-які авантюрні наукові гіпотези щодо приналежності краю до іноземних держав. Автор розділу “Політичні процеси в Закарпатті” С.Віднянський, можна сказати, без сумнівів претендує на сміливість наукового доказу. Історичне Закарпаття, яке лише у ХХ столітті перебувало у складі щонайменше п'яти державних утворень, мало особливі умови розвитку у порівнянні із політичною еволюцією інших українських земель.

По-перше, опинившись після Першої світової війни на роздоріжжі вибору майбутнього державотворчого розвитку краю жителі, а точніше народні ради, що представляли інтереси місцевого населення вже у 1918 — 1919 рр. засвідчили свою “одноплемінність” із українським народом і прийняли рішення про воз'єднання з Україною в єдиній Соборній державі. Зрозуміло, що це могло статися тільки за певних сприятливих умов, про які говорить автор (С.629). Політична обстановка у той час не сприяла здійсненню мрій та сподівань закарпатських українців, що не

означало припинення ними боротьби засвою національну свободу. Внаслідок міжнародної обстановки та гарантій політиків великих держав, закарпатська спільнота отримала можливість розвитку в умовах нової держави, нової політичної системи, яка носила яскраво виражений демократичний характер – Чехословацькій Республіці.

По-друге, вся палітра демократичного простору, в якій опинилося на добровільних умовах Закарпаття, сприяла формуванню таких важливих у гуманістичному суспільстві елементів як громадянське суспільство, політичний плюралізм, вільне відстоювання національно-культурних, релігійних, господарсько-економічних і політичних інтересів, підвищення рівня політичної свідомості та політичної культури тощо. Зокрема, дослідник акцентує увагу на ключових позиціях, які в цілому й змальовують політичні процеси, які проходили упродовж 20 – 30-х рр. минулого століття в Закарпатті. Науковою цінністю даного розділу є перш за все комплексний підхід та узагальнення політичних процесів, відповідне обгрунтування подій та аналіз явищ через призму історико-політичного поєднання свєрідності крайового розвитку на фоні загальнодержавного чехословацького чинника. Отже, С.Віднянський у логічній послідовності розглядає процес розвитку політичних подій в Закарпатті після закінчення Першої світової війни, аналізує його політичне становище в цілому і проблему самовизначення та розв'язання питання про державу приналежність краю зокрема, що припадає на період 1918 – 1919 рр. Пошук шляхів консолідації закарпатської спільноти, як уже говорилося, знайшов своє відображення у рішеннях народних рад. Як аргументовано констатує автор, “аналіз рішень та резолюцій народних рад у Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР у Києві, ЗУНР у Львові (Станіславі), так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи з Старо-Любовнянської (пізніше – Пряшівської), що прийняла одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 р. – “Маніфест до русинів Угорщини”, і до історичної за своєю значністю резолюції Всенародного з'їзду угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті” (С.624). Таким чином, питання, яке піднімалося з точки зору державно-політичної єдності закарпатців з Україною не з'явилося на пустому місці й не носило локальний, випадковий характер, як це намагаються полагати окремі дослідники. Документальні свідчення й архівні фонди – ось факти, на які спирається київський вчений. Важливою допомогою слугують і праці закарпатських вчених, в яких уже не вишкاک сумнівів з приводу шойно наведеної тези.

Інший важливий момент, на якому акцентує увагу С.Віднянський – це часткова добровільність входження закарпатського краю до складу Чехословацької Республіки, як єдиного правильного на той час кроку, що дістало підтвердження й у міжнародно-правовому відношенні на Паризькій мирній конференції Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р. Однак цей крок, констатує історик, був здійснений без участі широких народних мас краю (С.634).

Основною метою чехословацької політики щодо закарпатської території була адаптація всього спектру місцевої свєрідності до загальнодержавних умов перш за все через поступову “інкорпорацію краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем” (С.637). Проте, С.Віднянський справедливо вважає, що замість відповідних актів законодавчого характеру, які б підтвердили автономні права краю, що гарантувалися й міжнародними документами, “на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління” (С.642). Вчений показує й інші порушення договірних умов щодо Закарпаття.

Але, якщо вже говорити про існування елементів демократії в Чехословацькій Республіці, то слід пам'ятати, що функціонування державно-політичної системи як ніколи раніше в історії сприяли активізації суспільно-політичного руху в цілому. Особливі позитивні зрушення відбулися в політичній, соціальній та культурній сфері. Зокрема, як наголошує автор, "демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств" (С.643 – 644).

Існування великої кількості політичних партій в Закарпатті впродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. (їх загальна кількість становила більше трьох десятків) було ще однією своєрідністю місцевої політичної системи. Київському історику вдалося згрупувати їх і систематично показати специфіку їхньої діяльності, еволюційний характер політичних відносин між однорідними політичними організаціями тощо. Автор щиро справедливо зазначає, що "не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання у Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (руські – авт.) (автохтонні), проросійські і про українські" (С.644). Натомість дана поляризація вказує і на плюралістичний характер чехословацької демократії. Характеризуючи процес становлення і діяльності найбільш потужних партій Закарпаття, автор основну увагу відводить тим характерним ознакам кожної, котрі дійсно вирізняли її з поміж інших, практично однотипних політичних організацій. Вказується й на причини хаотичного росту партій у кількісному відношенні. Визначаючи, що більшість партій краю реального впливу на перебіг політичних подій не мали, а тим більш не могли брати участь у прийнятті політичних рішень загальнодержавного змісту, історик аргументовано доводить і позитивний характер їх діяльності. Так, зокрема, він зазначає, що "виникнення й діяльність численних політичних партій у Закарпатті в 1920-і роки сприяли, з одного боку, формуванню політичної свідомості та політичної культури серед населення краю і все більшій його інтеграції в політичну систему Чехословацької Республіки, а з іншого – процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави" (С.653). З такою думкою авторитетного вченого складно не погодитися.

Неможливо, згадуючи політичний розвиток міжвоєнного Закарпаття, оминати участь політичних партій краю до чехословацького парламенту – Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, що відбувалися в 1924, 1925, 1929, 1935 рр. Саме їх результати красномовно засвідчують більш менш реальні потуги політичних сил, а отже їх електоральні можливості, фінансові спроможності, кадрову роботу тощо.

Автор розділу системно підійшов і до хронологічного спектру політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період. Якщо 20-ті рр. ХХ ст. він характеризує як спробу адаптації крайової політичної системи і всього, що з цим пов'язано до загальнодержавних стандартів, то 30-ті рр., а особливо їх друга половина вирізняються значною радикалізацією громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку та особливо реалізації автономних прав краю. І дійсно, другий період характерний поживленням діяльності передусім автономних політичних партій, які зневірилися в обіцянках центральної влади щодо реалізації донедавна перспективних планів по відношенню до Закарпаття. Навіть незважаючи на світову економічну кризу на рубежі 20 – 30-х рр., яка вразила й так не зовсім здорову систему Чехословащини, небажання діяти в еволюційному напрямку було очевидним. Про це говорить і С.Віднянський, вказуючи, що криза спричинила "значні зміни в політичному житті" (С.657). Відголоски такої ситуації стали

відчутними вже під час парламентських виборів 1935 р., коли антиурядова коаліція набрала більшість голосів закарпатського населення.

Разом із іншим політичними силами вимагали рішучіших кроків на шляху до реалізації автономістських планів про українські партії та їх діячі, які діяли більш злагоджено й спільно, а ніж, скажімо, русофіли. Той факт, що згодом українці вибороли таки автономію й державність Карпатської України тільки підтверджує таке судження. Як констатує сам учений “утворення Карпато-Української держави стало наслідком, перш за все, цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю” (С.667). Саме політичні аспекти Карпатської України державності в 1938–1939 рр. стали предметом подальшого дослідження киявського вченого. Визнаючи значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті зокрема, міжнародного фактору, треба усвідомлювати й специфіку національно-визвольної боротьби закарпатських українців, що виношували цю ідею не один рік. Автор розділу у логічній послідовності розкрив усі аспекти Карпато-Української оточеної дійсності, акцентуючи свою увагу на становленні та діяльності автономних урядів, евакуації уряду з Ужгорода до Хусту, внаслідок рішень Віденського арбітражу, формування єдиної проурядової політичної партії Українське національне об'єднання, вибори до Сойму Карпатської України та врешті проголошення її незалежності й оборона (С.667 – 688). Це ті питання, які стали доступними для широкої наукової аудиторії та громадськості завдяки наполегливій праці українських та закарпатських вчених зокрема упродовж останнього десятиліття.

Шостий том “Політичної історії України. ХХ століття” не менш цікавий. Його назва красномовно засвідчує новизну інтерпретації політичних процесів, що відбувалися після закінчення Другої світової війни і аж до наших днів, умовно поділяючи історичні епохи на радянську і незалежну Українську – “Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002)”. Автори тому (а їх кількість становить вісімнадцять чоловік) на чолі із відомим ученим О.Майбородою охопили складний історичний період сталінської тиранії, яка включає в себе питання адаптації до мирних умов життя через призму суспільних катаклізмів та людських трагедій (голодомор, депортація, політико-ідеологічна реакція, ставлення щодо церкви, “совєтизація” та ін. Із цікавих позицій подано добу Хрущова в Україні та поступовий реванш командно-адміністративної системи, правова легітимізація тоталітаризму тощо.

І нарешті в “Політичній історії України” характерно проаналізовано комплексне бачення проблем трансформації Української республіки радянського зразку в незалежну державу Україна. Тут вже можна говорити і про формування громадянського суспільства, і про проблеми націотворення, і про політичний плюралізм як запоруку демократичного вибору українського народу. Політика внутрішня тісно переплітається із зовнішньою, з її геополітичним становищем, використання якого тільки підсилить вагу ролі й місця України в світі, й сприятиме забезпеченню добробуту власного народу. В такому разі запитання “куди йдемо?” не буде питанням без відповіді.

Безперечно, пророблена величезна робота авторського колективу і важливо те, що академічне видання подібне “Політичній історії України” чекало на свого читача вже давно. Важливе й інше. Завдяки цій праці багатьох відомих дослідників є можливість дізнатися про об'єктивну політичну історію українських земель, які в різні часи і за різних обставин боролися за соборність і незалежність України.

БЛЕЦКАН М., ЛОГОЙДА В. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВСТУП (МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙ) (УЖГОРОД, 1996)

Закарпатські філософи порадували нас новою книжкою. Мова йде про працю завідуючого кафедрою філософії Ужгородського державного університету, професора Михайла Блецкана і його колеги Василя Логойди "Історико-філософський вступ". У книжці тринадцять розділів, написаних живою літературною мовою, котрі доповнюють один одного. Перший розділ - "Філософія і світогляд" - є узагальнюючим. Наступні акумулювали в собі головні погляди видатних мислителів минулого.

Дослідники ґрунтовно і всебічно висвітлили основні положення філософії стародавнього світу, античної філософії, філософії середньовіччя, середньовічного Сходу, Відродження, Нового часу. На сторінках праці подаються погляди Конфуція, представників найстаріших індійських філософських шкіл, давньогрецьких мислителів. Філософія середньовіччя, яка "наслідувала лише ті вчення і положення античної філософії, які могли підтвердити християнське вчення про Бога, світ і людину", представлена іменами Абельяра і Роджера Бекона, Оккама та Ібн-Сіні (Авіценни), Іоанна Скотта і Фоми Аквінського.

У розділі "Філософія нового часу" не тільки розглянуто вчення мислителів кінця XVI - початку XVII ст., але й аналізуються великі наукові відкриття, які не могли не вплинути на розвиток філософських учень. Це, перш за все, відкриття і опис Галілеєм та Ньютоном законів механіки, перші кроки у вивченні електричних і магнітних явищ, винахід мікроскопа, відкриття Гарвєєм кругообігу крові тощо.

Розділ "Філософія марксизму", на наш погляд, є найцікавішим і найактуальнішим. Здавалося б, автори праці вже не могли написати чогось нового з цього приводу. Однак вони зуміли дати об'єктивну оцінку філософських поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса, які "на початку своєї діяльності... не стояли на позиціях матеріалістичної філософії і певного мірою поділяли погляди Гегеля". На позиції матеріалізму та діалектики К.Маркс перейшов тільки в 1842 р., працюючи редактором "Рейнської газети". Учені доводять, що найвизначнішим твором К.Маркса є "Капітал". Це, до речі, доводить і сучасний зарубіжний дослідник Б.Гаврилишин, який писав, що "такого аналізу дикого капіталізму, якого дав К.Маркс, не зробив ще ніхто".

М.Блецкан і В.Логойда доводять, що К.Маркс і Ф.Енгельс поширили матеріалістичне розуміння світу щодо пояснення природи на розуміння суспільного життя; вони вперше у філософії органічно поєднали матеріалізм із діалектикою і створили матеріалістичну діалектику; вони вперше ввели у філософію, як і в науку в цілому, категорію практики в її найширшому розумінні, тобто як суспільно-історичну діяльність людей; вони подолали ідеалізм та агностицизм у гносеології, створили діалектичну логіку на матеріальній основі, подолали споглядальність та антропологізм старого матеріалізму.

Виходячи з цього, автори книжки пишуть, що "тенденції заперечити повністю марксизм як наукову концепцію навряд чи заслуговують схвалення. Завдання полягає в тому, щоб звільнити марксизм від тих надмірностей, котрі були внесені до Марксової теорії фанатичними її послідовниками, які кінськ кінцем призвели до створення раціональної суті цього вчення, перетворюючи його на власну

протилежність". Річ у тім, що "марксизм... було проголошено універсальною теорією, що перекривала собою всі наукові дисципліни, як природничі, так і суспільні. Поняття марксизму роздвоїлось, з'явилися ніби два марксизми: з одного боку, як наукова теорія, що пропонувала розв'язання конкретних соціологічних проблем, і з другого, як релігійне вчення сектантського капітату, вороже будь-якій науковості, що базувалося на концепції насильства у сфері духовного життя із суворим дотриманням культового ритуалу". Виходячи з цього, критерієм істини вважалася не наука, а віра, що спирається на авторитет. Звідси - тенденція до цитатництва, пошуків у літературній спадщині класиків марксизму хоча б побіжних висловлювань із приводу того чи іншого сюжету.

Починаючи з перемоги жовтневого перевороту 1917 року, марксизм було визнано в СРСР в ролі єдиної теоретичної основи "найпередовішої у світі науки", обов'язковою для всіх спеціальних наук без винятку. Відступ від цього загрожував серйозними наслідками. У період сталінської диктатури тільки "великий вождь усіх народів" виступав як вищий арбітр і монополіст інтерпретації та тлумачення марксизму. Не сталося великих змін і після смерті Й.Сталіна.

В останньому розділі книжки аналізується розвиток філософії в країнах Західної Європи в середині та другій половині XIX століття. Завершується посібник стислими, але аргументованими висновками. Однак ними автори не обмежуються. Вони накреслили і перспективи майбутнього філософії.

Праця М.Блецкана і В.Логойди буде корисною не лише для вчених та студентів, але також і широкого читачького загалу. Доводиться тільки жалкувати, що скрутне фінансове становище нашої держави не дозволило видати "Історико-філософський вступ" масовим тиражем.

БЛЕЦКАН М., ЛОГОЙДА В. ФІЛОСОФІЯ: ОНТОЛОГІЯ, ГНОСЕОЛОГІЯ, ДІАЛЕКТИКА (УЖГОРОД,1998)

Філософи Ужгородського державного університету видали черговий курс лекцій для студентів. Мова йде про книгу академіка Михайла Блецкана і Василя Логойди "Філософія: онтологія, гносеологія, діалектика". Автори "Філософії" вбачали своє завдання у тому, "щоб у теперішніх непростих умовах здійснення навчального процесу надати студентам допомогу шляхом забезпечення їх якомога компактнішими та максимально доступними, але не на шкоду теоретичному рівню, матеріалами, підготовленими на основі власного минулого досвіду та переосмислення його з позицій сучасності по викладанню та вивченню філософії у вищій школі". Відзначимо, що з поставленим перед собою завданням автори посібника успішно впоралися. Студенти, дійсно, одержали "Філософію", написану цікаво, науково виважено і доступно літературною мовою.

На відміну від попередніх посібників, які з'явилися в різних містах України, М.Блецкан і В.Логойда зробили зважену спробу пов'язати філософські проблеми з найновішими ідеями та гіпотезами сучасного природознавства, окремими питаннями конкретних соціальних знань та сьогоденної практики, саме в такій постановці проблеми - навчально-наукова сила їхньої "Філософії".

На жаль, ми не маємо змоги детально зупинитися на всіх позитивних сторонах цього посібника, а тому звернемо увагу тільки на деякі аспекти. Одна з переваг цього посібника у тому, що теоретичний матеріал постійно підкріплюється багатьма фактами, практичним досвідом. У питанні "Єдність світу. Дані сучасної науки про єдність світу" автори відзначають той факт, що вибухи на Сонці впливають на процеси, які відбуваються на Землі, що може стати причиною різних катаклізмів. "У

відповідності із графіком сонячної активності, - пишуть дослідники, - воно (Сонце) зростає саме тепер напередодні 2000 року. Почалася активізація Сонця у кінці 40-х років, пік її припав на 80-90-ті роки". Неодноразово М.Блещкан і В.Логойда звертаються до історії. Зокрема, вони відзначили, що "попередні аналогічні спалахи на Сонці мали місце у XVI столітті, що співпало в російській історії з так званим голуновським лихоліттям. Отже, "вибухи на Сонці" призводять і до соціальних вибухів.

Автори посібника цікаво описали і дали оцінку положенню Ч.Дарвіна про виникнення людини від високорозвиненої породи людиноподібних мавп. Відомо, що релігія тривалий час повністю відкидала ідеї Дарвіна. Однак мало хто знає, що ще у 1950 р. папа Пій XII у енцикліці "Походження людини" визнав теорію Дарвіна серйозною гіпотезою, що вимагає серйозного дослідження. Нещодавно папа Павло Іоанн II теж певною мірою реабілітував еволюційну теорію Дарвіна з метою пошуків компромісу між вірою та сучасною наукою.

Сьогодні, коли український народ розбудовує власну державність, важливе значення має рівень свідомості громадян. На жаль, "сучасній людині відомо, що відбувається в надрах Сонця та глибинах атому, але менш за все вона знає про свій внутрішній духовний світ, свою психіку та свідомість, не завжди може володіти собою та керувати своєю поведінкою"... З таким твердженням необхідно погодитись. У нас, людей, сьогодні безліч проблем, які значною мірою пов'язані з перехідним періодом у житті нашої молодшої країни. Однак, відзначають автори, "суспільство не може розв'язати багатьох особистих проблем кожної окремої людини. Воно створює для цього тільки відповідні умови". Безперечно, що "основні проблеми власного життя людині доводиться розв'язувати самій і робить вона це у відповідності з своїм розумінням, або навпаки, нерозумінням чогось. Як успіхи, так і помилки, які людина робить при цьому, великою мірою залежать від рівня знань та свідомості". Загальновідомо, що наука нічого не варта без наукового передбачення. "Людина потребує науково обгрунтованих передбачень", а "передбачення - це знання про майбутнє, про те, чого немає в дійсності, але уже знаходиться у зародковому вигляді як сукупність об'єктивних і суб'єктивних передумов" - твердять учені. На їх думку, можна передбачити безпосереднє майбутнє, осягнє майбутнє і віддалене майбутнє. Дай Бог, щоб всі ці три типи передбачення виявилися для України щасливими.

БЛЕЦКАН М.І. ІСТОРІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ (МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙ) (УЖГОРОД, 1999)

Визначний російський філософ Микола Лосський (1870-1965), висланий у 1922 р. більшовицьким режимом з Росії, завершуючи свою фундаментальну працю "Історія російської філософії", відзначав: "В суспільному житті будь-який ідеологічний рух розвивається в боротьбі зі своєю протилежністю... Діалектичний матеріалізм - це єдина філософія, яка дозволена в СРСР. Якщо ж філософ зробить спробу написати книгу чи статтю в іншому дусі, то його робота не тільки не буде опублікована, але і сам автор опиниться під загрозою ув'язнення в концентраційній табір. Як тільки Росія визволиться від комуністичної диктатури і здобуде свободу думки, то в ній, як і в будь-якій вільній і цивілізованій країні, виникнуть багаточисленні різноманітні філософські школи...". Пророцтво М.Лосського збулося. В сучасній Росії з'явилися фундаментальні дослідження про життя і діяльність видатних російських філософів Володимира Соловйова, Павла Флоренського, Миколи Бердяєва та багатьох інших, творча спадщина яких увійшла до золотого фонду світової філософії. Історія російської філософії стала об'єктом дослідження і

вченого з Ужгорода, доктора філософських наук, професора, завідувача кафедри філософії УжДУ Михайла Блещкана. Книжкою "Історія російської філософії (Матеріали до лекцій)" завершується цілий цикл праць, які вийшли з-під пера відомого науковця та його колег у 90-х роках - "Суспільно-політична та філософська думка в Україні кінця XIX - початку XX століть" (1995), "Історико-філософський вступ" (1996), "Зарубіжна філософія XX століття" (1998).

У вступі М.Блещкан зауважує, що "необхідність розробки лекцій з історії розвитку російської філософії диктується й тим, що в сусідній державі по сьогоднішній день, немає. Окрім того, майже відсутня література з історії російської філософії українською мовою". Хронологічні межі роботи охоплюють період з кінця XIX ст. до наших днів. Роблячи огляд праць перших російських філософів - Йосипа Волоцького, Ніла Сорського, Максима Грека, Івана Пересветова, Юрія Крижанича і Андрія Курбського, - автор праці відзначає, що російська суспільно-політична думка, як і власне російська філософія, не виникли на голому місці, що витоки духовності російського, як і українського та білоруського народів, беруть початок ще з часів Київської Русі.

Докладно розглядає науковець етапи у розвитку російської філософії, аналізує погляди Василя Татищева, Феофана Прокоповича, Лінгтіоха Кантемира, Тихона Задонського, Паїсія Величковського, Олександра Радищева і Михайла Ломоносова. Закономірно, що останньому, який одночасно був і природодослідником, і філософом, істориком, лінгвістом, поетом, М.Блещкан присвятив особливу увагу, бо з цим великим іменем, з іменем Ломоносова, починається нове спрямування у російській філософії.

У посібнику зроблено об'єктивний і виважений аналіз головних програмних документів декабристів - "Руської правди" П.Пестеля і "Конституції" М.Муравйова, і підкреслюється думка, що "декабристи зробили великий вплив на всю культуру Росії, особливо на мистецтво і літературу, від Пушкіна до Толстого" (с.35). Слов'янофіли і західники - два напрями у суспільній думці Росії першої половини XIX ст. Аналізуючи погляди Олександра Хом'якова, Івана Кирєєвського, Костянтина та Івана Аксакових, Юрія Самаріна, вчений відзначив, що "провідні представники слов'янофільства не були творцями закінчених філософських чи суспільно-політичних систем. Вони були, в першу чергу, культурними й громадськими діячами. Слов'янофільство мало має спільного із філософськими школами і напрямками західного типу". Оцінюючи внесок О.Герцена - одного з найяскравіших представників західників - у розвиток російської філософії, автор посібника підмітив, що саме Герцен одним із перших зрозумів "невиправданість революційного насильства без розуміння перспектив соціального розвитку, без перетворення свідомості людей".

Представниками позитивізму і матеріалізму в Росії у другій половині XIX століття були Микола Чернишевський, Дмитро Писарєв, Максим Антонович. Хоч автор не переоцінює вплив цих мислителів на суспільну думку тогочасної Росії, проте відзначає, що "ідеї позитивізму і матеріалізму на російському ґрунті знайшли досить багато ширих і послідовних прихильників". З нових позицій у посібнику аналізуються філософські і соціологічні погляди народників, найяскравішими представниками яких були Микола Михайловський, Пєтро Лавров, Пєтро Ткачов і Михайло Бакунін.

Книга Михайла Блещкана - це своєрідний енциклопедичний довідник, з якого учень, студент, вчитель і вчений може почерпнути для себе багатогоний фактичний матеріал. Безперечно, найбільш вагомим у рецензованому посібнику є розділ

"Російська філософія кінця XIX - початку XX століть". Він і найбільший за обсягом. У ньому дається ґрунтовний аналіз філософської спадщини Володимира Соловйова, Миколи Бердяєва, Павла Флоренського, Миколи Федорова, Євгена Трубецького, Сергія Булгакова, Костянтина Леонтьєва, Льва Карсавіна, Василя Розанова, Семена Франка, Льва Шестова і Густава Шпета. По-різному склалися їхні долі: частина з них змушена була емігрувати за кордон, уникаючи більшовицьких репресій, інші були страчені, як, наприклад, Павло Флоренський. Названі відомі діячі Росії не були свого часу нею визнані, бо їх філософія, як у радянські часи писалося, була ідеалістичною та релігійною.

У наш час відбувається переоцінка цінностей, і спадщина визначних російських філософів має тепер інше трактування. Свій посильний внесок у цю благородну справу зробив і М.Блецкан. Визначні російські філософи на рубежі XIX і XX століть, як він вказує, висловили "немало ідей, що випереджали хід тогочасної дійсності. Вони прагнули відвернути кризу вузькотехнічного розвитку цивілізації, говорили з позицій російського космізму про необхідність нових відносин між природою і людиною. Ці мислителі акцентували на проблемах моралі, цілісності людської свідомості, єдності всього людства" (с.92).

Посібник завершується двома розділами, які написані з нових позицій і переосмислені автором - "Поширення марксизму в Росії" і "Розвиток російської філософії в радянський і пострадянський період". Автор детально зупинився на філософській спадщині Георгія Плеханова і Володимира Ульянова (Леніна). Більшовицьку диктатуру не прийняли близько 200 філософів, які емігрували за кордон. Звичайно, це був відчутний удар по російській філософській науці. Життя, однак, диктувало свої суворі умови, думка повинна була виживати і за тих обставин, які склалися. Михайло Блецкан запропонував власну періодизацію розвитку російської філософської думки після Жовтневої революції. Вона включає в себе три періоди: 1)1917-1930 рр.; 2)1930-1953 рр.; 3) з моменту смерті Й.Сталіна (1953 р.) до 1991 р., коли розпався СРСР.

Після розпаду СРСР розпочався процес переоцінки цінностей, перегляд і відмова від догм радянського марксизму. Стали виходити праці з історії російської філософії, було відновлено увагу до вивчення релігійно-філософської думки. У пострадянський період формується ряд суспільних наук, які раніше не мали статусу самостійних. Такими є, зокрема, політологія, соціальна філософія, соціологія.

Отже, вихід у світ навчального посібника, автором якого є доктор філософських наук, професор Михайло Блецкан, заповнив ще одну білу пляму в історії суспільних наук. Написаний на основі величезного фактичного і теоретичного матеріалу, живого і доступною мовою, посібник стане в пригоді не тільки студентам і викладачам вузів, а буде корисним для кожного, кого цікавить наукова спадщина видатних мислителів Росії.

БОДНАР В. НАРИСИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ: НАВЧАЛЬНО- МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК (УЖГОРОД, 2003)

Політологія – порівняно одна з наймолодших наук, хоча її корені сягають у сиву давнину – до часів Платона і Аристотеля, Цицерона і Аврелія Августина, Фоми Аквінського і Нікколо Макіавеллі, Джона Локка і Клода-Антуана Гельвеція... Хоча вищеназваних мислителів важко назвати політологами в сучасному розумінні, однак саме в їх працях і трактатах простежується зародження політичних знань, світової політичної думки. Людству знадобилось майже два тисячоліття досвіду державного

управління суспільством, перш ніж з'явилися умови для теоретичних узагальнень і висновків стосовно політичного життя як особливої сфери суспільних відносин.

Сьогодні, на початку третього тисячоліття, політична наука включає в себе десятки специфічних політологічних дисциплін, які відокремилися в окремі галузі знання – теорія політики, гендерні політики, геополітика, теорія міжнародних відносин, партологія, елітологія тощо. Знання цих та багатьох інших специдисциплін неможливе без глибокого і всебічного вивчення історії політичних вчень, як вітчизняних, так і зарубіжних. Без знання історії політології сучасний фахівець не може збагнути таких складних політичних явищ як влада, держава, політичний процес, політичні технології, світовий політичний процес.

Сучасний студент не відчуває браку навчальних посібників з політології та історії політичних вчень. Якщо ще порівняно недавно, студентський загаль користувався, як правило, навчальним посібником російського вченого, професора В.С.Нерсисяна „Історія політичних і правових вчень” (третє видання 2001 р.), то сьогодні в наявності маємо як вітчизняні, так і кращі зарубіжні зразки навчально-методичної літератури з історії політології. Маємо на увазі, перш за все, оригінальну книгу „Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера” під редакцією німецького вченого Ганса Маєра (К.: ВК ТОВ „Тандем”, 2002), „Історію політичної думки” Дж.Г.Себайна і Т.Л.Торсона (К., 1997), „Енциклопедію політичної думки” (К., 2000). Остання, підготовлена до друку оксфордськими вченими, стала однією з найавторитетніших і найпопулярніших енциклопедій сучасності. Не викликає жодних сумнівів, що українське видання цієї енциклопедії посприяло професіоналізації вітчизняних наук про політику, розширило світоглядні обрії наших учених і піднесло політологію на рівень європейського мислення. Фундаментальною у всіх відношеннях є п'ятитомна „Антологія світової політичної думки” (керівник проекту – Т.Ю.Семигін. - М., 1997).

Серед численних вітчизняних видань хотілося б особливо відзначити перший том „Історії політології” доктора філософських наук, професора, завідувача кафедрою політології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Ф.М.Кирилюка (К.: Знання України, 2002). Відомий український політолог ґрунтовно висвітлює історію виникнення, розвитку і становлення політичної теорії і практики суспільного розвитку, складні та суперечливі питання політичного життя, соціально-економічну та соціокультурну його зумовленість, історичні, інституційні, особистісні та діяльнісні чинники, які пов'язані з формуванням громадянського суспільства і світового політичного життя. Підручник Ф.М.Кирилюка „Історія політології” складається з двох важливих блоків: методично-аналітичного і хрестоматійного. У першому автор здійснив успішну спробу узагальнити власний погляд і думку істориків політичних вчень, об'єднавши їх в єдину концептуальну схему. Другий блок – це витяг текстів із першоджерел, необхідних для ґрунтовного опанування основного навчального матеріалу.

Необхідно погодитись з авторською періодизацією історії формування і розвитку політології (перший період – стародавня політологія – від античності до Нового часу; другий – з початку Нового часу приблизно до середини XIX ст.; третій – період становлення і розвитку громадянського суспільства, який охоплює середину XIX ст. до кінця першої половини XX ст.; четвертий – з кінця першої половини XX ст. до наших днів). Саме на четвертий період, згідно з періодизацією Ф.М.Кирилюка, припадає „остаточне формування політології як науки і навчальної дисципліни, формування її складових частин, формування і виділення відносно самостійного внутріполітологічного знання (кратологія, партологія, комунікативна політологія, порівняльна політологія і т.п.)”.

Вище перерахованими навчальними посібниками, підручниками та енциклопедіями зовсім не вичерпується перелік науково-методичної літератури з історії політичних вчень чи, за твердженням Ф.М.Кирилюка, історії політології. Переважна їх більшість видаються незначними накладками, що одразу ж перетворює їх у бібліографічну рідкість. Майже всі посібники, про які йшлося вище, представлені в науковій бібліотеці Ужгородського національного університету 2-3 примірниками. Погодьтеся, що їх явно недостатньо для того, щоб забезпечити ними якщо не всі факультети, де викладається „Політологія”, то принаймні студентів-політологів. Тому нема нічого дивного, що професорсько-викладацький склад кафедри політології УжНУ завжди надавав увагу підготовці до друку та виданню власних авторських підручників. У цьому плані провідне місце завжди належало кандидату філософських наук, доценту Володимиру Лаврентійовичу Боднару.

З іменем В.Боднара справедливо пов'язують не тільки трансформацію кафедри наукового комунізму УжНУ в сучасну кафедру політології, але й відкриття в стінах найстарішого вищого навчального закладу спеціальності „Політологія”. В 2002 р. відбувся перший в історії Закарпаття випуск бакалаврів політології, а цього року складатимуть державний іспит і захищатимуть дипломні роботи перші спеціалісти-політологи. Отже, прогрес у підготовці високопрофесійних політологів для нашого краю видно неозброєним оком, і в цьому немаловажна заслуга належить В.Боднару, який тривалий час очолюючи кафедру, заклав основу сьогодишнім успіхам. Щойно спеціальність „Політологія” успішно пройшла акредитацію та ліцензування експертної комісії Міністерства освіти і науки України.

Володимир Боднар завжди приділяв належну увагу забезпеченню студентів-політологів навчально-методичними посібниками. У співавторстві з професором В.І.Худаничем та автором цих рядків він спричинився до видання таких праць, як „Становлення і розвиток політичної думки в Україні” (1995), „Історія української державності” (1996), „Основи політології” (2000-2001). Перу В.Боднара належить понад 100 наукових та навчально-методичних праць з історії, політології, конфліктології. Він – учасник численних наукових конференцій, на яких піднімав актуальні питання сучасної політичної науки.

Доцент В.Боднар вже понад десять років читас для студентів історичного факультету та спеціальності „Політологія” нормативний курс „Історія політичних вчень зарубіжних країн”. Закономірно, що свій величезний досвід вченій намагався викласти на бумагу, щоб полегшити студентському загалу оволодіння цим цікавим і складним предметом. Перед ним стояло нелегке завдання – викласти в доступній для студентства формі великий за обсягом матеріал. Тут мені пригадалися слова Джорджа Г.Себайна, який у передмові до однієї із своїх книг писав: „Після того, як вибір зроблено, найбільша трудність – зберегти розумну пропорцію між узятимися до розгляду суб'єктами. Надто ж коли наближаєшся до теперішнього часу, майже нерозв'язною стає проблема, що взяти, а що – опустити, та як визначити відносну важливість вибраних для розгляду тем, коли мусиш оглядатися на відпущений тобі обсяг”. Ця проблема стояла і перед автором цієї книги.

Можливо, не все вдалося охопити у багатоплановій історії зарубіжної політичної думки Володимиру Боднару. Розширяти до безмірності свою книгу він не хотів з кількох мотивів: по-перше, завжди популярністю користувалися невеликі за обсягом посібники, в яких стисло, але зрозуміло були використані основні ідеї та положення; по-друге, видання великої за обсягом книги в Україні вимагає значних коштів, а пропонує читачам працю виходить у світ на власні кошти автора; і, нарешті, по-третє, даний навчально-методичний посібник необхідно розділювати як конспект (уже сама назва „Нариси...” свідчить про це), згусток прочитаного

навчального курсу, засвоєння якого неможливе без опалубування першоджерелами з політології та різноманітною монографічною літературою.

Кожна книга, яка виходить з друку, має свої плюси і мінуси, відзначається притаманними тільки їй особливостями. Про резонанс, який вона викличе, можна судити тільки тоді, коли її прочитають.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

СЕНЬКО І. ЗЕМЛЯ З ІМЕНЕМ. КРАСЗНАВЧІ СТУДІЇ (УЖГОРОД: ПАТЕНТ, 1998)

Закарпаття має багату і цікаву історію. І хоча протягом тисячоліття наш край входив до складу різних держав - Угорщини, Австро-Угорщини, першої Чехословацької республіки, гортівської Угорщини - місцеве русинське (українське) населення зберегло свою самобутність, мову і звичаї. Серед вихідців із Закарпаття були відомі вчені, організатори освіти, державні діячі. Це відродно констатувати, однак, на жаль, за радянської доби методично насаджувалася думка, що Закарпаття в минулому - це "земля без імені", "невідомо земля", край суцільної неписьменності, де панувала патріархальна відсталість. І тільки із здобуттям Україною незалежності з'явилась можливість для перегляду подібних тверджень. Активну позицію у цій справі відіграє кандидат філологічних наук, доцент Ужгородського державного університету І.М.Сенько, який опублікував у наукових часописах і пресі цілу низку статей, що показують здобутки наших предків. Але найкраще це зроблено в книзі згаданого автора, що має назву "Земля з іменем. Красзнавчі студії". Про її зміст вважаємо за потрібне сказати детальніше.

Не викликає сумнівів актуальність досліджуваних І.М.Сеньком проблем. Відродно, що вони мають панорамний характер. Тут вміщено розвідки, в яких досліджуються актуальні проблеми історії Закарпаття доби раннього середньовіччя, і ті, що хвилюють наших сучасників (устрій Закарпаття, наділення краян землею, роль інтелігенції в державотворчому процесі тощо). У контексті до вищесказаного відзначимо вдалу структуру рецензованої праці.

Стрижневою студією є стаття "Земля з іменем", яка і дала назву книзі. Хоч вона й невелика за обсягом (с.5-16), але насичена історичними фактами і містить аргументовані узагальнення та висновки. Автор аналізує окремі праці з історії Закарпаття; досліджує етимологію топонімів "Карпати", "Русь", "Україна", "Закарпаття", "Срібна Земля"; наголошує, що переважна більшість топонімів краю мають слов'янське походження. Закінчує свою розвідку вчений словами: "Щоб хто не говорив і не писав, а наш край - земля з іменем: Русь (Карпатська, Підкарпатська, Закарпатська), Україна (Карпатська, Закарпатська, Закарпаття)" (с.16). Це правда. Адже будь-яка територія, заселена людьми (а іноді й безлюдна), має свою назву. Тому вислів "земля без імені" стосовно Закарпаття є однозначно неприйнятним.

Низка статей рецензованої збірки присвячена відомим особистостям. Серед них: князі Лаборець і Корятювич, вчений Орлай, письменник і церковно-освітній діяч Духнович, педагог і державний діяч Волошин, фольклорист Лінтур та інші. Зрозуміло, що вищеперераховані особи вже були об'єктом дослідження. Однак це не означає, що І.М.Сенько переповідає своїх попередників.

Так, торкаючись постаті князя Лаборця, він зауважує: "хотілось би на проблему глянути очима фольклориста, а не топоніміста" (с.16). Далі вчений детально аналізує відповідні уривки із "Діань угорців" нотаря Аноніма, "Історії карпатських русинів"

М.М.Лучкая, "Листів з невідомої землі до Л..." Б.Носака-Незабудова, окремих художніх творів тощо. Автор визнає, що Лаборець міг бути, а міг і не бути. На його тверде переконання, не це є головне. Головним є те, що образ народного захисника зберігся в народній пам'яті. І.М.Сенько приходить до такої думки: "Не треба викреслювати з історії краю цього легендарного князя, як не викреслюється з історії вірменського народу Давид Сасунський, пам'ятник якому споруджено в Єревані, як живе в російських білинах легендарний Ілля Муромець, а в українських думках легендарний козак Байда. Нехай діти, переступаючи шкільний поріг, чують про нього - славного князя Лаборяка" (с.20-21). І з цією думкою важко не погодитися.

Оригінальністю відзначається розвідка про Федора Корятовича ("Де витоки легенд про Корятовича" (с.21-41)). Згадана проблема розкривається на багатому фольклорному матеріалі, який підтверджується або заперечується за допомогою документів. У статті І.М.Сенько досліджує поетику легенд про Корятовича, аналізує доступні документи про період його князювання, значну увагу приділяє полеміці навколо грамоти, якою нібито князь у 1360 р. подарував Мукачівському монастирєві села Бобовище та Лавки, торкається також легенд про колодязь Мукачівського замку та побудову монастиря на Чернечій горі. Досліджуючи ці питання, вчений використав широке коло джерел та літератури (в тому числі зарубіжної). І вважає, що постать Федора Корятовича не розкрита ґрунтовно й досі, вона зберігає чимало таємниць. Тому пошук істини повинен тривати. Думається, що в цій справі повинні об'єднати свої зусилля представники різних галузей науки - історики, етнографи, фольклористи, філологи, релігієзнавці...

Відзначається новизною дослідження І.М.Сенька "Що побачило посольство Івана Грозного в Углі" (с.42-48). Тут допитливий читач знайде цікаві відомості про село Углі (тепер в Тячівському районі), Углянський монастир, окремі аспекти зовнішньої політики Івана IV Грозного (1533-1584) тощо. Але найголовніше полягає в тому, що автор дає відповідь на питання: чому російське посольство опинилося в Углі, друкує важливий документ - текст записки "О Законе Угорском" (с.45-47) і дає науковий коментар до нього. Раніше в науковій та науково-популярній літературі були тільки невеличкі згадки про відвідання Закарпаття російським посольством у 1552 р. (дата вказувалася невірно - 1558 р.). Тепер, завдячуючи І.М.Сенькові, і ця прогалина в історії краю заповнена. Подібного результату вчений досяг у розвідці "Де і коли народився І.Орлай" (с.48-50). На основі глибокого і всебічного опрацювання джерел та літератури зроблено висновок про те, що Іван Семенович Орлай, відомий педагог і вчений, народився 1771 р. в Давидкові (тепер Старе Давидково Мукачівського району). Цим самим спростовано твердження про його народження в 1770 р. в Хусті або Паладі (Ужгородщина).

Починаючи приблизно з середини ХІХ ст. спостерігається посилення інтересу вчених до історії і культури Закарпаття (Цьому сприяли й спогоди російських солдатів і офіцерів - учасників угорської кампанії 1849 р.). Багато дослідників побували в нашому краї з метою збору фактичного матеріалу. І.М.Сенько зупинився на трьох постах - представниках різних народів. Це відомий український і російський вчений та педагог Я.Ф.Головацький (1814-1888), словацький письменник Б.Носак-Незабудов (1818-1877) і угорський поет Ш.Пестеї (1823-1849). Перший відвідав Закарпаття у липні-серпні 1839 р., другий - наприкінці серпня 1843 р., третій - 10-13 липня 1847 р. Автор виділяє моменти, на які звернули увагу мандрівники. Це дороги і засоби пересування, тяжке становище трудящих і соціальна несправедливість, пісенність народу, враження від Ужгорода і зустрічі з відомими людьми краю. Автор рецензованої праці підкреслює, що Я.Ф.Головацький, Б.Носак-

Незабудов і Ш.Петефі симпатизували простому народу і прагнули привернути увагу можновладців до необхідності покращення його становища.

Зрозуміло, що вчений-краєзнавець не міг оминути своєю увагою постать О.В.Духновича (1803-1865) - поета, педагога, історика, філософа і релігійного діяча. Автор не прагне ідеалізувати згадану особистість, а на основі конкретних фактів висвітлює окремі штрихи життєвого і творчого шляху Будителя. Він пише: "При світильникові Духновича виховувалися, мужили нові покоління інтелігенції Закарпаття. І нехай його не видно із всіх кінців Європи, як світильники Пушкіна, Шевченка, Петефі, Коллара, від нього все ж світліше" (с.60). Сказано правильно і широко.

Помітне місце в історії Закарпаття займає постать о.А.І.Волошина (1874-1945) - відомого вченого, педагога, організатора шкільної освіти, президента Карпатської України. Автор розкриває тільки одну сторону діяльності відомого земляка. Про її зміст говорить назва студії - "Августин Волошин - автор і упорядник підручників" (с.83-88). Дана розвідка написана на значному фактичному матеріалі. Автор глибоко проаналізував зміст підручників, написаних о.А.Волошином, підкреслив його редакторські злібності, роль в пропаганді українського слова (Безперечно, пишучи або редагуючи підручники, Волошин враховував вікові особливості учнів), "Материнське слово, батьківська віра, верховинське життя заклали основи стічної ментальності Волошина" (с.84), - переконаний автор.

"Не забувайте своїх вчителів!" - закликає І.М.Сенько. І реалізує цей заклик. Він публікує нариси про письменника і педагога О.І.Маркуша (1891-1971) і вченого-фольклориста П.В.Лінтура (1909-1969). Перший надрукував понад двадцять навчально-методичних посібників, низку шкільних підручників для підготовчих і горожанських шкіл; редагував краєзнавчий часопис "Наш рідний край" (1923-1939), виступав проти політики денационалізації закарпатських українців, дбав про освіту дітей бідижків. Був автором низки художніх творів. Для нас було прискіпкою несподіванкою дізнатися про те, що Маркуш передбачав можливість будівництва гідроелектростанції в Нижньому Бистромому (і справді в 1956 р. запрацювала Терсбле-Ріцька ГЕС). Погоджуємось з думкою автора про те, що життєвий і творчий шлях О.І.Маркуша потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

П.В.Лінтур по праву належить до когорти найвідоміших фольклористів Закарпаття, який, за словами автора, "знав і казки, і життя...". У рецензованій збірці знаходимо об'єктивний аналіз наукової спадщини вченого, більшість якої становлять розвідки з актуальних проблем фольклору, літератури та історії Закарпаття. Автор прослідковує нелегкий шлях свого вчителя в науку, який завжди вважав за необхідне "мати свій погляд, мати свого думку" (с.115). Який відкрив відомого казкаря з Горінчова (Хустський район) А.Калина, опублікував новаторські дослідження про творчість А.В.Карабелеша (1906-1964) і А.І.Добрянського (1817-1901), шоденник О.А.Митрака (1837-1913). І хоча за згадані праці зазнав чимало утисків, але поглядів не змінив.

У даній рецензії звертаємо увагу читачів на той факт, що І.М.Сенько має цікаві дослідження з проблем історії розвитку журналістики на Закарпатті. У збірці вміщено статтю "Газети і газетярі ХІХ століття" (с.60-83). Розвиток журналістики показано на фоні тих суспільних процесів, що відбувалися минулого століття. Дається характеристика не тільки газет, що виходили на Закарпатті ("Учитель", "Свет", "Новый свет", "Карпат", "Листок", "Наука", але й за його межами ("Зоря галицкая", "Вестник", "Земский вестник", "Церковная газета", "Церковный вестник", "Неделя"). Певна інформація подається про "газети, які не вийшли в світ" (с.61-63). Автор переконаний, що досліджувана "тсма не вичерпана" (с.61) і висловлює

сподівання, що в наш час "у краї ніхто і ніщо не стане на перешкоді друкованому слову" (с.83). Присмно констатувати, що із здобуттям Україною незалежності, свобода слова не тільки проголошується Основним Законом, але й успішно реалізується на практиці.

Переконалі, що читачі з великим інтересом прочитають такі публікації І.М.Сенька, як "Шкільні хроніки" (с.88-92), "Промовисті календарі" (с.108-111) та інші. Одна розвідка присвячена подіям 1939 р., а точніше битві січовиків з уторськими окупантами на Красному полі. У збірнику вміщено записані автором пісні, спогади і перекази про бій січових стрільців, розправу над тими, кого оминула ворожа куля, відступ частини оборонців через Велятинський міст...

Злободенним проблемам сьогодення присвячена стаття "Земля, реформи і люди" (с.128-135). Автор на значному фактичному матеріалі простежує проблему земельних відносин в краї, починаючи з XVIII ст. Висновок невтішний: ті, що працюють на землі, ніколи не мають її в достатній кількості. Це тим більше актуально, що орних земель на Закарпатті дуже мало. Дослідник виступає за те, щоб Верховна Рада України прийняла такі закони, які зроблять трудящих господарями на своїй землі, і унеможливить їй скупку новоявленими "грошовими мішками". Думка справедлива і свосчасна.

Не тільки наукову, але й політичну актуальність має стаття "Три автономії" (с.135-148). Автор прослідковує боротьбу закарпатців за автономні права. Пік цієї боротьби припадав на 1848-1849 рр. і на 20-30-ті роки XX ст. Це були історично обумовлені процеси. Але автор засуджує потуги окремих політиків і вчених, які порушили згадану проблему на початку 90-х років. Він прагне дати відповідь на основне питання: кому тепер це вигідно? Вчений пише: "Коли русини у XIX столітті боролися за автономію, щоб їх не змаларизували, у 20-30-х роках нашого століття - щоб їх не захвізували, це було законотвірним явищем. А чого тепер русинам-українцям боротися за національну автономію? Проти українізації? Я проти такої автономії" (с.148). Переконані, що це позиція не тільки патріота, але й справжнього вченого. Більшість закарпатців саме такої думки. Сказане підтверджується і тим, що за останні вісім років змінили національність "українець" :на "русин" не більше сотні чоловік.

Звершується основна частина рецензованої книги статтею "Яка вона. "сіль землі"? Роздуми про інтелігенцію" (с.149-155). Поза всяким сумнівом, дослідження присвячено актуальній проблемі. Зрозуміло й те, що роль інтелігенції може бути творчою, конструктивною, направленою на об'єднання різних верств населення і держави в цілому, а може бути й деструктивною, руйнівною. Позиція сучасної інтелігенції не може бути оцінена однозначно, вона часто є суперечливою. Тому всім її представникам варто б запам'ятати слова з рецензованої праці: "Де чвари - там нема поступу вперед, там є завжди небезпека всіляких соціальних катаклізмів. Відступництво, зарозумілість, амбіційність - поза інтелігентністю" (с.155). Сказано чітко, прямо, а головне справедливо. Якщо наша інтелігенція позбудеться вищеперерахованих вад, то вона справді стане "ядром і душею нації". Вчений наводить слова Ісуса Христа, сказані апостолам: "Ви - сіль землі... Ви світло для світу". Це завжди треба пам'ятати і сіяти добро, творити для блага народу.

Рецензована праця містить "Примітки" (с.156). Із них читач може почерпнути інформацію про те, де і коли надруковані окремі статті І.М.Сенька (зрозуміло, крім тих, які публікуються вперше). У збірці вміщено короткі біографічні дані про автора (с.157) та перераховано основні публікації про його життя і творчість (с.158).

Передмову до книги - "Краєзнавчі студії Івана Сенька"(с.3-4) - написав доктор історичних наук, професор Ужгородського державного університету М.П.Тиводар.

Він дав короткі штрихи науковій діяльності І.М.Сенька, які допоможуть читачам краще зрозуміти непересічність вченого-фольклориста і краєзнавця.

Відзначаючи високий науковий рівень рецензованої праці, вважаємо за необхідне висловити кілька зауважень. Не можемо погодитися з уточненням автора до статті І.Ольбрахта "Село одинадцятого століття" про те, що селяни їли токан з молоком і вівсяний хліб з салом (с.102). Звичайно, були й такі, але були й другі, які товкли качани кукурудзи в чир або фасолевий суп, сала не бачили роками, варили кропиву та лободу... У статті "Шкільні хроніки" не згадано про станівську. На стор. 97 згадується М.Аристов, мабуть, треба: Ф.Аристов. На стор. 73 вкралася друкарська помилка: сказано, що перший номер газети "Карпат" вийшов 20 червня 1872 р. (насправді 1873 р.).

Однак вищевказані зауваження не применшують високої оцінки рецензованого дослідження. Впевнені, що ця праця є чудовим посібником з краєзнавства. Вона матиме вдячного читача не тільки серед студентів і науковців, але й серед широкого загалу закарпатців. Думається, що це видання повинно бути в кожній школі (і не в одному примірнику!). Чудовий стиль викладу матеріалу гарантує повне його розуміння учнівською молоддю. Від того, наскільки сучасна молодь перейметься національною ідеєю, і залежатиме майбутнє України. Книга "Земля з іменем" сприятиме вихованню патріотів, будівничих незалежної Української держави.

ПОЙДА М. З НАРОДНОГО КОРЕНЯ. ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОРТРЕТ МИХАЙЛА ШМАЙДИ (УЖГОРОД: КАРПАТИ, 1995)

Сьогодні на Закарпатті читач знає не так багато про Михайла Шмайду - одного з найстарших українських письменників Словаччини. виправити такий стан справ взялася аспірантка кафедри української літератури Ужгородського державного університету Мирослава Пойда. Відзначу, що над цією книгою дослідниця працювала ще навчаючись на філологічному факультеті УжДУ.

Нелегким і тернистим був шлях М.Шмайди в літературу. Він народився 2 листопада 1920 р. в с.Красний Брід у сім'ї незаможних селян. На його долю не випало закінчувати літературні університети. Початкова школа у рідному селі, горожанська - у Межилаборцях, "чорна робота" в монастирі, де доводилось різати січку та дрова, знову господарювання у Красному Броді, заробітки кусня хліба в Німеччині. У 1941 р. Михайло став круглим сиротою - померли батько і мати. Так починалася трудова біографія майбутнього письменника і саме на ті часи припадають перші кроки Михайла Шмайди у велику літературу. "Разом із поетичними творами, - пише М.Пойда, - М.Шмайда пробує свої сили й у прозі. В 1943 році він написав перше оповідання "Смерть старого Івана", в якому яскравими барвами описав побут своїх односельчан". З цього часу соціальна тематика стане пануючою у літературній творчості Михайла Шмайди.

Дослідниця вибрала досить чітку структуру своєї праці, розглянувши окремо оповідання, повісті й романи, а також фольклористичну спадщину відомого письменника. У розділі "В оповіданні - цілий світ" М.Пойда проаналізувала збірку оповідань М.Шмайди "В'язка ключів", яка побачила світ у 1956 р. і до якої ввійшло 14 оповідань. "Персонажами творів М.Шмайди, - констатувала М.Пойда, - є люди, які жили в його рідному селі, письменник майже завжди описував конкретні випадки чи події, свідком якої був сам або, про яку чув від знайомих". Це свідчить про реалізм, правдиве зображення подій Михайлом Шмайдою. Дослідниця справедливо проводить паралелі між творами Шмайди і літературною спадщиною

В. Стефаніка, М. Черемшини, І. Ольбрахта. Дано глибокий аналіз оповідань М. Шмайди "За панських часів", "Останній сніп віса", "Жандармські помії", "Повинні дні" та ін. Вдалою, на нашу думку, є паралель між оповіданням Шмайди "Смерть старого Івана" і новелою Стефаніка "Новина".

В розділі "Вірність правді життя" Мирослава Пойда проаналізувала великі прозові твори М. Шмайди, до яких слід віднести повість "Паразити" і романи "Трішати криги", "Корчмарський слута" та "Роз'їзди". Саме повістю "Паразити" письменник утверджувався в літературному процесі. Роман "Трішати криги" привернув особливу увагу критиків та літературознавців. М. Пойда скрупульозно вивчила і використала у своїй праці рецензії Ю. Бачі, М. Гиряка та ряду інших вчених. Детальне знайомство дослідниці з творчістю М. Шмайди дало їй змогу констатувати, що "читаючи роман "Трішати криги", ми переконуємось у значному зростанні майстерності М. Шмайди". Незважаючи на деякі слабкі місця твору, автор "накреслив цілий ряд проблем, які намагався вирішити разом із героями свого твору. Це і виникнення артілей, становлення колективного господарства – одне з найбільочіших питань того часу, і зміна віросповідання, морально-етичні проблеми, проблема праці". До цього додамо, що ряд піднятих письменником проблем не втратили своєї значимості по цей день.

Михайло Шмайда відомий також і як фольклорист, який впродовж усього свого життя записував народну творчість: прислів'я та приказки, пісні, балади, легенди, казки. Він є упорядником і автором збірника "Колискові пісні", першого тому книги "А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини" (1992). Дослідниці відзначила, що навіть якби Шмайда "не написав жодного оповідання, роману чи якогось іншого літературного твору, завдяки зробленому у царині збирання та, систематизування та вивчення народнопоетичної творчості назавжди ввійшов би в історію української культури". З таким твердженням важко не погодитися.

ХЛАНТА І. ДО ДЖЕРЕЛ. (ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТАТТІ) (УЖГОРОД: ПАТЕНТ, 1994)

Ім'я Івана Хланти добре відоме широкому читачькому загалу. Його справедливо вважають одним із найкращих дослідників закарпатського фольклору, та й не тільки закарпатського. Нещодавно побачило світ нове фундаментальне (не боюсь цього слова) дослідження провідного фольклориста краю. Мова йде про працю Івана Хланти "До джерел". Книга складається із тринадцяти окремих досліджень, які доповнюють одне одного. Автор прослідковує українську казку від початків східного слов'янства до наших днів. Читач має можливість детально ознайомитися з творчістю Оскара Кольберга, Володимира Гнатюка, Панаса Мирного, Івана Білика, Івана Кочерги.

У розділі "Дослідження соціально-побутової казки у вітчизняній фольклористиці (На матеріалі східнослов'янського казкового епосу)" Іван Хланта цілком правильно підмітив, що "у порівнянні з іншими жанровими різновидами казок соціально-побутова казка найповніше відображає неспиритизований і соціальний антагонізм, викриває несправедливі суспільні порядки, стверджує ідею боротьби проти гнобителів", а саме це й було "причиною переслідування її з боку цензури і замовчування буржуазними дослідниками".

І. Хланта детально охарактеризував усі етапи дослідження казки, не забувши таких відомих дослідників, як М. Церталев, І. Срезневський, М. Макаров, Ф. Бусласв, О. Афанасьєв, О. Міллер та ін. Говорячи про ставлення до казок О. І. Герцена,

В.Г.Бєлїнського, М.Г.Чернишевського, І.Я.Франка, автор підмітив, що "російські революційні демократи бачили в казковому епосі твори, які змальовують у художніх образах класову боротьбу.., виражають думи та сподівання знедоленого селянства" (с.9).

І.Хлантою проаналізовано вклад у вивчення казки В.Гнатюка, братів Соколових, М.Азадовського, Д.Молдавського, Є.Тарасенкової, В.Анікіна та ряду інших. Автор слушно робить висновок про те, що вітчизняною наукою зроблено чимало, однак "соціально-побутова казка як жанровий різновид казкового епосу ще вивчена недостатньо". Причому дослідник не просто констатує факт, але й наводить конкретні недоліки: "немає чіткого визначення соціально-побутової казки, не розкрито її генезис, зв'язок з іншими жанрами, місце й роль у сучасному фольклорному процесі".

Ці завдання і намагається вирішити І.Хланта у своїй книзі. Доказом цього є змістовні розділи "Особливості східнослов'янської соціально-побутової казки", "Мотив шукання правди в казках східних слов'ян", "Бідні і багаті в казках", "Принципи класифікації і наукового видання соціально-побутових казок", "Жінка в українській народній казці".

Значне місце в праці І.Хланти "До джерел" виділено дослідженню казки закарпатськими вченими або тим, що перебували певний час у нашому краї: Ю.Венєлін-Гуца, М.Лучкай, О.Митрак, А.Кралицький та багато інших. Окремо слід назвати Володимира Гнатюка, який "стоїть у ряду найбільш прогресивних представників української культури кінця XIX - початку XX століття, як І.Франко, М.Грушевський, М.Кошобинський, Леся Українка, А.Кримський, Ф.Колесса, Г.Хоткевич та ін." (с.143-144). Автор книги проаналізував майже всі основні праці В.Гнатюка, а їх у доробку вченого було понад сто. Цікавим є також розділ "Роль учених Центральної України та Галичини у розвитку фольклористики на Закарпатті". Тут читач має можливість дізнатися про наукову діяльність Я.Головацького, М.Драгоманова, І.Франка, І.Паньківсича, Ф.Колесси, які "довели, що фольклор Закарпаття - невід'ємний складник як словесної, так і музично-поетичної творчості українського народу"...

Два спеціальні розділи присвячені творчості Панаса Мирного: "Панас Мирний про народну творчість" і "Панас Мирний та Іван Білик і народна пісня". Вивчивши творчі захоплення Панаса Мирного, І.Хланта констатує: "Народні пісні і приказки, прислів'я і казки, думи чарували письменника своєю ширістю, високою художньою майстерністю, простотою вислову глибоких людських почуттів, палким протестом проти всіляких проявів соціального рабства". Автор успішно співставляє погляди Панаса Мирного та Івана Франка, роблячи висновок, що вони розглядали народну творчість з передових, прогресивних позицій.

Книгу завершує розділ "Драматургія І.А.Кочерги і фольклор". На думку І.Хланти, "особливе місце в художній творчості І.Кочерги посідають не тільки казки, а й народні пісні як вияв глибоких дум і прагнень народних мас, своєрідне дзеркало його внутрішніх почувань. Це по-різному відбилося в його творах. Книга І.Хланти "До джерел" є новим словом у фольклористиці та літературознавстві. Її автор цілком упорався з поставленими завданнями. Праця знайде своє місце на столі вченого і студента, вчителя й учня, кожного, хто цікавиться проблемами дослідження українського фольклору та літератури.

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ВЕРТЕП (УПОРЯДКУВАННЯ, ПІДГОТОВКА ТЕКСТІВ, ПРИМІТКИ ТА СЛОВНИК І.В.ХЛАНТИ) (УЖГОРОД: ЗАКАРПАТТЯ, 1995)

Книжка кандидата філологічних наук Івана Хланти "Закарпатський вертеп" - перша праця, до якої ввійшли типові, художньо довшрені зразки вертепного дійства нашого краю, які публікувалися у різних збірниках та періодичних виданнях протягом ХХ століття. Нині, в умовах незалежної України, вихід її у світ має також практичне значення, адже зникли релігійні переслідування, відбувається закономірний процес повернення до давніх українських традицій. Після тривалої заборони Різдво вперше відзначалося на державному рівні (січень 1993 р.).

"Вертеп" - один із видів фольклорного театру. Мав поширення у більшості християнських народів Європи. В українців відомий під назвами вертеп, яселки, бетлегем (від Віфлеєма - місця народження Христа), райок. Автори простежують зачаткування вертепних дійств у східних слов'ян: "Українське Різдво, як відомо, приходить після Святого вечора між 6 і 7 січня (за григоріанським календарем). У лавнину в той час святкували коляду - народження Сонця, яку згодом християнська церква приурочила до появи на світ Ісуса Христа. На Закарпатті колядники "здадалегідь" вибирали керівника ("березу", як на Рахівщині), міхоношу ("козу" чи "барана"), з яким чимчикували "циган", "лікар", "єврей", "смерть" з косяю тощо. Неодмінним атрибутом колядників була рухома зізда, котру носив "береза". Інколи, як у Кричеві Тячівського району, колядники носили і вертеп (макет церковці), але не показували дійства".

Початки вітчизняного вертепознавства припадають на першу половину 40-х років минулого століття і пов'язані з іменами Е.Ізопольського, М.Маркєвича, Г.Галагана та І.Франка. Останній в 1906 р. опублікував працю "До історії українського вертепу ХVІІІ в.". Необхідно погодитися з твердженням І.Хланти і Р.Офіцінського, що "на царині закарпато-українській відзначилися насамперед греко-католицькі священники", зокрема Є.Фенцик, який на сторінках літературного духовного журналу вмістив літургічну проповідь, приурочену до різдвяних свят. У другій половині ХІХ ст. вертеп проникнув у край посередництвом москвофільських видань, зокрема через газету "Свет".

"Ходити з вертепом, - пишуть автори, - здавна певною мірою означало річ прибуткову. Здебільше отримана винагорода мусіла йти на якусь конче потрібну загальну справу". У часи існування автономної Карпатської України збирали кошти протягом Різдва 1939 року на користь Карпатської Січі. В.Гренджа-Донський писав у щоденнику, що молодь з Лозянського (нині Міжгірський район) у Синевирі на Січ залядувала 1200 чеських крон. До цього гурту входили скрипаль, два ангели, чорт, шган з сverdлом і молотом, єврей, дідо з довгезною бородою. Після добре уложеної гри, скрипаль утяв коломийки, чорт, циган і жид у танець, а дід з калелюхом по гроші між глядачів.

У період угорської окупації краю (1939-1944) вивчення і популяризацію вертепу стали справою вузького кола професіоналів (Є.Недзельський, П.Лінтур, Ф.Потушняк).

"В умовах радянського Закарпаття (1944-1991), - констатують дослідники, - позначених несприятливими політичними тенденціями і шаленою руйнацією традиційної культури, вертепознавство, як важлива галузь етнологічного вивчення Українських Карпат, занепало, так і не зіп'явшись на міцні ноги". Фактично на вертеп було накладено табу. Однак дослідження фольклору взагалі, і вертепу зокрема.

тривало. З'явилися праці П.Пономарьова, О.Мишанича, І.Сенька. Багато зроблено й І.Хлантою.

Останній докладно описує сценарії Різдваєних свят у різних населених пунктах краю (Верхня Апша, Великий Бичків, Дубове, Королево, Ділове, Вонігово, Келечин, Невидьке тощо). Останній розділ книжки - це коломийки. Читач має можливість ознайомитися з десятками їх ("Ангел пастирям мовив", "У Віфлєсемі новина", "Вітай, Ісусе", "Дивная новина" та багато інших).

Книжка "Закарпатський вертеп" - для всіх, хто шанує народнопістичну творчість.

ХЛАНТА І. МИКОЛА РІШКО. БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (УЖГОРОД: ПАТЕНТ, 1995)

Серед письменників Закарпаття чільне місце посідає Микола Іванович Рішко (1906-1994), чий самобутній талант розкрився ще в другій половині 30-х років. Про нього писали відомі вчені і письменники І.Роман, Ю.Кундрат, І.Дзюба, Л.Бабота, М.Мушинка, М.Микитась, О.Мишанич, Н.Ференц та багато інших. Високу оцінку педагогічної діяльності М.Рішка дав на сторінках книги "Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX - XX ст.)" відомий вчений, доктор педагогічних наук, професор В.В.Гомоннай. А торік відомий український вчений, кандидат філологічних наук І.В.Хланта видав книгу "Микола Рішко. Біобібліографічний покажчик".

Рецензований покажчик відкривається вступною статтею автора "О Україно! Приніс тобі любов, сумління чисте". Штрихи до портрета Миколи Рішка". Це ґрунтовне дослідження життєвого шляху і творчої спадщини М.Рішка. Прослідкувавши основні віхи в житті поета, Іван Хланта відмітив, що в літературі М.Рішко ввійшов ще в 30-х роках, коли побачила світ його перша збірка поезій "Гірські вітри" (1936).

Микола Рішко був поетом українського напрямку. Таким він був у 1939-му, коли Карпатська Україна була проголошена незалежною державою. Він з боєм у серці писав про її трагедію, коли з приходом угорських гортистів почалися масові репресії в краї:

У Тячівській темниці лютії,
У Хусті, у Бичкові...
Нас цілі тисячі-закутих
Катами ув окови.

Таким він залишився у наші дні, коли Україна, нарешті, виборола віковичне право жити державним життям. У вірші "З новим роком!", написаному в 1991 р., М.Рішко широко звертається до рідної України, бажає їй добра:

Щоб ти горя вже не знала

І жила у мирі,
І щоб тобі не брехали
Луди нещирі.
І щоб правди між силами
Проростали зерна.
Якщо й справді поміж нами
Ти іще не вмерла.

Іван Хланта відзначив, що "поет писав для людей, щоб підняти їхній дух, гартувати людську мужність і нездоланність, вселити віру, надію, дати крила і силу для боротьби за свої згнані права, принижену, понівачену ворогом

соціальної і національної гідності. Твори його кличуть до великих суспільних змін, до радикальних перетворень життя" (с.16).

Дослідник звернув увагу на те, що в поезії М.Рішка "зустрічається цілий ряд віршів-портретів, присвячених письменникам, діячам культури краю, людям, духовно близьким автору" (с.22). Такими людьми для поета були О.Духнович, О.Маркуш, В.Гренджа-Донський, Й.Жупан, М.Томчаній, Ю.Гуца-Венелін. Чимало віршів Миколи Рішка покладено на музику композиторами А.Кос-Анатольським, М.Поенком, В.Теличком, П.Раком, І.Керецманом та іншими, а три пісні ("Ужгороде мій!", "Гей, Карпати - сині гори", "Пісня про любов") увійшли в репертуар Державного заслуженого Закарпатського народного хору.

У біобібліографічному покажчику, підготовленому І.В.Хлантою до 90-річчя від дня народження поета, описано окремі видання, рецензії на них, публікації письменника у періодичній пресі, тематичних збірниках, антологіях, його переклади з німецької, російської, словацької, чеської, угорської мов та літературу про життя і творчий шлях М.Рішка. Покажчик містить 440 позицій творів письменника і праць про нього.

Окремими книгами виходили збірки поезій і казок М.Рішка "Гірські вітри" (1936), "Загнали струни" (1960), "Біда і щастя: Казки" (1962), "Розмова з матір'ю" (1973), "Повернення" (1980), "Вереснева криниця" (1990). Численні публікації М.Рішка Іван Хланта помістив за витриманою в попередніх його виданнях такого роду структурою: поезії, пісні на слова М.Рішка; оповідання, нариси, статті, спогади; критичні статті та рецензії; переклади М.І.Рішка; література про життя і творчість. У біобібліографічному покажчику вміщені "Іменний покажчик" та "Покажчик використаних періодичних видань", які полегшують роботу дослідникам творчості поета.

Складовою частиною покажчика є добірка поезій Миколи Рішка. Відзначимо, упорядник так підібрав поетичні твори, що читач може прослідкувати еволюцію М.Рішка від 30-х років до наших днів. Добірку становлять, як правило, найкращі зразки поетичної творчості (вірші "Заклик", "Настане день", "Молитва", "Золотоверхий Київ", "Повернення", "Будь прекрасним" та інші).

Перед нами Микола Рішко – поет, громадянин, соборник:

Щасливий я, що в радісні хвилини
Я вільним сином вільної України
Стою на березі твоїм!"

Підготувавши і видавши біобібліографічний покажчик Миколи Рішка Іван Хланта поклав ще одну цеглину в споруду вітчизняного літературознавства.

КОЛЯДКИ (УПОРЯДКУВАННЯ І.ХЛАНТИ І В.ЯРЕМИ) (УЖГОРОД, 1998)

"Колядки". Під такою назвою побачив світ збірник кращих зразків колядок християнсько-релігійного змісту, що побутують на Закарпатті, упорядниками якого є відомий український дослідник, кандидат філологічних наук Іван Хланта і кандидат богословських наук Василь Ярема. На нашу думку, цілком виправданим є те, що книгу підготували до друку вчені - представники світської та церковної наук. до того ж відомі в краї люди. По-друге, рецензоване видання побачило світ цілком своєчасно, напередодні Різдвяних свят.

Збірка відкривається вступною статтею упорядників "Різдвяні величальні пісні", де подано визначення та стислу історію української колядки. У книжку ввійшли понад сто кращих зразків закарпатських колядок. Безперечно, що

Закарпаття неоднорідний край, в якому кожний район має свої особливості, відповідну специфіку. Цей факт не міг не вплинути і на колядки. "Під час збирання й підготовки колядок, - відзначають дослідники, - ми переконалися, що один і той же текст у різних районах Закарпаття має певні відмінності, є деяка різниця і в мелодіях. Для більшості колядок характерні приспиви - рефрени, що слідчить про їх обов'язкове хороше виконання. Схвильовано-розповідний тон окремих колядок передбачає їх сольне виконання".

Видаючи цю надзвичайно потрібну і корисну книжку, І.Хланта і В.Ярема сподіваються, що вона допоможе усвідомити, що ми "всі діти Божі та спадкоємці вічного життя. Бо заради цього Творець Всесвіту підкорив Себе природним законам. Для нас, грішних, явився Бог у нашій плоті. Піднесемо ж подяку Богові за всі його милості до нас, ревно просимо новонародженого Господа нашого Ісуса Христа, щоб він зберіг нас в єдності та єдиності, дарував нашій Батьківщині - Україні силу і мудрість подолати всі труднощі, зберегти народ у братолюбстві, щоб послав удосталь плодів земних і благословив наш народ миром і благоденством".

Не викликає жодних сумнівів, що І.Хланта і В.Ярема видали книгу, яка є вкрай необхідною для кожної родини. Вона, безсумнівно, знайде свого прихильного читача. Доводиться тільки жалкувати, що п'ятитисячний тираж аж ніяк не зможе задовільнити потреб усіх бажаючих її придбати.

ШИП Ю. СПІВАНИЧОК ДЛЯ ДІТОЧОК (УЖГОРОД: ПАТЕНТ, 1999)

Відомий закарпатський поет і письменник Юрій Шип подарував читачам різного покоління свою нову книжку "Співаничок для діточок". До неї ввійшли поезії лауреата літературної премії імені Федора Потошняка, покладені на музику відомими в краї композиторами Миколою Попенком, Василем Гайдуком, Михайлом Кресчаном, Йожефом Іванковичем, Василем Кобалем, Петром Раком, Василем Панцом, Іваном Ладикою. До речі, відзначимо, що Юрій Шип є одним із небагатьох закарпатських поетів, який упродовж років плідно співпрацює з визнаними майстрами крайової музики. Протягом 1997-1999 років уже побачили світ і знайшли свого читача його книжки "Журба над криницею", "Заспіваймо з Гайдуком", "Славлю Бога", які високо і справедливо оцінили рецензенти.

Автор п'ятнадцяти книжок, Шип укротре звернувся до наймолодших читачів, принісши їм у дарунок книжку, актуальну зусібіч. Вона, як і всі попередні творіння поета, вчить щиро любити Україну і рідні Карпати, батьків і Всемогущого Бога. Знається, прочитавши її, людина не здатна буде вчинити зле, зверхньо, аморально, підло. Головну ідею нової збірки влучно підмітив у передмові до неї лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка Петро Скунець, який писав: "Та найбільше ніжної людської доброти і краси на світі видить Юрій Шип у таких діточках, як ви. То й написав співаничок для вас і про вас, хлопчики й дівчатка. З вірою в те, що ви не тільки будете співати про добрий Божий світ, а й самі будете зростати в ньому добршими й красивішими". І справді, саме до цього всі ми повинні прагнути.

Чесність і доброту, любов до старших спрямована виховувати поезія Ю.Шипа, яка становить основу розділу "Малютам-дошкільнятам". Інакше й бути не може, бо автор є надзвичайно доброю і чуйною людиною не тільки в своїх віршах, а й у повсякденному житті. Любов'ю до рідного краю проникнутий вірш "Андрійкова коліска", музику до якого написав Микола Попенко:

Для щастя великим,
синку, виростає,
Люби Верховину - свій рідний край.
Люби, люби
наш рідний край!

Досить повно представлена в книжці релігійна тематика, маємо на увазі, перш за все, поезію розділу "Школярикам і школяркам" - "Йде Ганнуся до Ісуса", "Чесні літи" та багато інших. Як писав один з рецензентів попередньої книжки поета професор Микола Зимомря, "Юрій Шип не прагматично демонструє своє бачення і ставлення до "світу Божого". Він радше ревно живе ним, душею і серцем прилучаючись до краси добродітності, шукаючи й знаходячи всередині оригінальні ходи, спрямовані на новаторське осмислення найбільш делікатної і вразливої сфери духовної атури". З такими думками важко не погодитися. Як заповіт звучать рядки поезії Ю.Шипа "Не вмирає пам'ять":

Іди на цвинтар,
як на сповідь,
Не будь на світі злим,
Живи в Христі,
в його любові,
Твори добро живим.

Кредо поета - творити добро при житті. Він неодноразово виступав проти небайдковості, пияцтва, бездумного, хижацького вирубування лісів, забруднення навколишнього середовища. Поет закликає берегти рідну природу - "диво з див - Карпати", "цей чудовий світ":

Зупини злі руки:
Годі вам! – скажи...
Для життя онуків
Рай цей збережи!

У збірці вміщена, на нашу думку, одна з найсильніших і найкращих його поезій "Дайте сонцю дорогу", покладена на музику Василем Гайдюком. Цей вірш є рішучою відповіддю різношерстим теоретикам тутешності та відокремленості, гімном соборності:

До України пригорніться,
Прозрійте, її діти,
Любов'ю, браття, причастіться:
Вона нам шлях освітить,
І поведе у вічну мрію,
Де злу немає місця...
Але, якщо воно посміє,
То, мужні, заступіться.
Юрій Шип сповнений надій, що
І над нами доля зійде –
Сонце радості й добра,
І нап'ється плем'я рідне
Щастя з Тиси і Дніпра.

Рецензентами книжки виступили авторитетні й знані в Україні люди - академік Михайло Сусько, заслужений артист України Петро Рак та заслужений учитель України Золтан Жофчак. Це свідчить про визнання значного внеску автора у розвиток культури і освіти наших країн. Додамо, що книжка чудово оформлена художницею Мар'яною Орос. Залишається тільки пошкодувати, що наклад 500

примірників через деякий час зробить книжку Ю.Шипа "Співаничок для діточок" бібліографічною рідкістю, а вона повинна стати настільною в кожній українській хаті.

**БЕЛЕНЬ М. СМЕРЕКОВИЙ ХРЕСТ. СПОВІДІ ДУХОВНІ
(УЖГОРОД: КАРПАТИ, 1995); БЕЛЕНЬ М. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
У ПОРТРЕТАХ (УЖГОРОД, 1998); БЕЛЕНЬ М. СКАРБИ ПРЕДКІВ
(УЖГОРОД: ДВА КОЛЬОРИ, 2000)**

Для переважної більшості наших краян Михайло Белень відомий, перш за все, як художник і скульптор, автор серії меморіальних дошок діячам історії та культури Закарпаття, серії медалей, присвячених художникам епохи Відродження, українським художникам-класикам. Його медалі поповнили колекції Державного Ермітажу, Санкт-Петербурзького монетного двору, Третьяковської галереї, кількох музеїв України та нумізматичних колекцій у багатьох країнах світу.

Багаторічне знайомство і творча співпраця з Михайлом Олексійовичем переконали мене: поважний метр є також здібним літератором і добросовісним краснавцем, свосвідним філософом і педагогом. Протягом останніх п'яти років видав три оригінальні книжки: "Смереків хрест. Сповіді духовні" (1995), "Карпатська Україна у портретах" (1998) і "Скарби предків" (2000). Дорогу в життя першій дав відомий український учений та земляк скульптора академік М.Сюсюко, який у вступному слові справедливо відзначив: "Коли буде написана повна історія українського мистецтва, в ній належне місце посяде й ім'я Михайла Беленя: на отчій землі талант слід належно оцінити і визнати". Вчений звернув увагу на "широкий інтелект, працелюбність та працездатність" автора, праця якого "вчить нас бути людиною, бо навіть глибокі знання без людяності нічого не варті".

"Смереків хрест" - згусток прози, поезії, афоризмів, підкрплених авторською графікою і скульптурою. Серед героїв книжки київські князі Ігор і Володимир Мономах, славнозвісний Будитель О.Духнович, єпископ А.Бачинський, єпископ-мученик Т.Ромжа. Щирі й проникливі рядки присвячені Тарасу Шевченку. У статті "Геній надії" М.Белень відзначив: "Завдяки його генію ми зберегли свою гідність - гідність нації". У відповідному розділі вміщені фото гіпсової моделі до майбутнього пам'ятника Т.Шевченку, а також портрети із серії "Життєвий шлях Т.Г.Шевченка": "Кобзар", "Мені тринадцятий минало", "Світ Лаври", "В церкві", "В імператорській Академії художеств", "На березі Аралу" та інші.

У поетичному розділі - кілька десятків поетичних творів М.Беленя, зокрема "У колиці небесній гойдаються мрії", "Титул", "Накреслено", "Золотий час". Для його поезії характерна перевага високоморальної тематики: боротьба добра із злом, несправедливість, проповідування любові до своєї землі та рідного народу. Поет вірить у перемогу доброти, яка нас воскресить:

О, скільки-на землі цій проросло!
Лише мізерність тут не виживає.
Тиранів зло - завжди мовчазне скло:
Лиш доброта шодня нас воскресає.
Дияволів кубло ще - навкруги!
І тільки віра їх переживає.
Для нас ця віра - світло й береги,
Без котрих майбуття в житті немає.

Завершують книжку кілька сотень афоризмів. Назвемо тільки окремі з них, які, безперечно, ніколи не втратять своєї суті: "Краще порожній глечик, ніж наповнений

гидотою", "Істинні інтелігенти бачать більше добра, ніж його є насправді", "Будь-яка звершеність диктується законами неба; їм підкоряючись, підкоріться гармонії життя", "Щоб менше було зла, не йди до нього в слуги", "Мудрість і совість не шукають слави, вона їх шукає", "Щоб знищити дурість, мало пізнати істину, потрібно її захищати щодня". На глибоке переконання автора, "якби із Всесвіту нам дісталися тільки природні почуття, ми ніколи б не знали, що таке заздрість, помста, жадоба наживи".

Книжкою "Карпатська Україна у портретах" М.Белень зробив свій внесок у справу увічнення світлої пам'яті мужніх захисників Карпато-Української держави. Майже протягом року я співпрацював з Михайлом Олексійовичем і мав можливість пересвідчитися, що автор жив Карпатською Україною. Він опрацював сотні газетних статей, перечитав всі основні праці з історії краю кінця 30-х років. Пошукова робота завершилася виходом у світ видання, яке включало 77 біографічних нарисів про визначних діячів Карпатської України на чолі з її президентом А. Волошином.

У періодичній пресі з'явилося більше десятка позитивних рецензій та відгуків на книжку. Звичайно, я, як професійний історик, міг би назвати чимало недоліків та упущень, однак незалеречне те, що М.Белень уперше здійснив комплексне, біографічного характеру дослідження, якого на той час ще не було. Це нині найбільш повна історія Карпатської України в портретах. Читач має можливість ознайомитися з енциклопедичними даними про - А.Волошина і С.Ключурака, братів Брашайків і братів Ревайів, В.Гренджу-Донського і В.Бірчака, О.Блєстїва та братів Климпушів, М.Колодзінського та Ю.Станиця... Біографічні нариси проілюстровані виконаними автором портретами.

Постать А.Волошина вже давно зацікавила М.Беленя. У книжці вміщено оригінальний портрет президента Карпатської України, а також фото пам'ятної медалі та меморіальної дошки. На глибоке переконання автора, А.Волошин є "символом ідеї єднання", а сформований ним уряд включає у себе "інтелігентів-патріотів, які розумно й толерантно використовували демократичні "масарикові" закони у Чехо-Словаччині, своєчасно орієнтувалися в усіх політичних ігрищах передвоєнної Європи".

Важливе місце на сторінках займає постать визначного закарпатського письменника і громадсько-політичного діяча В.Гренджі-Донського. Крім біографічного нарису про свого славетного земляка, М.Белень вмістив фото медалі та пам'ятного знаку В.Гренджі-Донського в Міжгір'ї. Під час відкриття пам'ятника скульптор виголосив ширшу промову. "Такі постаті, як Василь Гренджа-Донський, - сказав М.Белень, - ніколи не забуваються. Бо їх життя на цій суєтній землі - гідний приклад для наслідування... Як треба жити, творити добро, не пасувати перед труднощами і безмірно любити свій народ, що виголосив тебе і дав путівку в життя. Тож будьмо гідними продовжувачами нашої історії і культури, в які не один безсмертний рядок вписав великий Будитель і духовний наставник - Василь Степанович Гренджа-Донський".

Книжка переконливо свідчить, що М.Белень - перспективний науковець. Він, до речі, неодноразово брав участь у престижних наукових конференціях на базі УжНУ, де виголошував змістовні доповіді. Він був включений до складу оргкомітету міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення Карпатської України. Історико-філософська проблематика відбита в його виступах на міжнародній конференції "Українсько-румунські відносини: історія і сучасність" (Сагу Марє, 1998), Всеукраїнській науковій конференції "Гумантарна освіта: досвід і проблеми" (Ужгород, 1998), конференції, присвяченій 55-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною) (Ужгород, 2000) та інших.

На початку цього року М.Белень подарував численним прихильникам нову книжку "Скарби віків". В афоризмах, поезії, прозі, філософських роздумках - душа, переповнена любов'ю до земного лиття, Вселенської Мудрості, Нескінченності Світостворення, пророчо-творчої сили Біблії, величі Слова Божого... Передмову написав Андрій Дурунда, який відзначив: "В його афоризмах - згустки життя. Він не стільки по-менторськи повчас, як нагадує, підкреслює, акцентує... Вдумуватися в афоризми Беленя - це мовби насолоджуватись живлющою криничною водою у спекотний літній день...".

Вдумайтесь і ми в його афоризми: "Дешева слава, як і безславність, мають один кінець". "Духовність не виникає із нічого й не буває одинока", "На жаль, у наших серцях доброта більше у бажаннях...", "Гордість, зрада, самовдоволення - ніщо існування", "Паща духовна черствість до вічності приспана в нас самих". "Ще не придумано таких молитв, які б врятували тіла й душі вбивць", "Правда чиста й не згасає", "Новє породжує новий час"... У розділі "Філософські роздуми" вмішено кілька праць на філософську тематику, зокрема, "Чи буде ХХІ століття астро-теофілософічним?", "Філософське осмислення художніх надбань автохтонного населення Карпатського ареалу", "Природа суспільно-естетичного ідеалу в образотворчому мистецтві автохтонного населення Карпатського краю (в контексті загальнолюдських надбань, філософських цінностей)".

Філософія М.Беленя ґрунтується на реалізмі, на досягненнях сучасної науки, однак невіддільна від духовності, віри: "А втім на нас чекають катаклізми в найближчі два століття, і не треба бути великим ясновидцем чи сповідувати прогнози Нострадамуса, аби це зрозуміти. Цілком вірогідні спалахи катастроф великих масштабів, загроза епідемій невідомих хвороб, землетруси, збільшення розколів земної кори, зворотні дії невідомих сил з космосу. Людство вже декілька десятиків років тому потенційно захворіло генетично, патологічно. Самосвідомо себе пов'язало прогресом, який лікує і калічить водночас. Медицина вже не спроможна цей процес зупинити. Поряд з ним ХХ століття породило політиків-дегенератів, що закликали до воєн та геноциду націй, а їх послідовники впадали в диктаторську засліпленість, не обмежену всевладність, чітко окреслену ненажерством, бездумністю, атеїзмом, черствістю, жадобою дешевої слави, розколами...". З цієї досить великої цитати може скластися враження, що Беленева філософія песимістична, що її автор не бачить майбутнього. Однак, це далеко не так, "духовне життя перемагає думки песимізму - проблему самогубства людства", - підсумовує М.Белень.

Він запитує і відповідає: "Якими можуть бути воля і віра, честь і гідність? Неодмінно - справедливі! І потрібно їх нести в душі святочно високо, виключаючи гуманно. Буденність, суєтність буттєвості і реальність скороминучості життя. а відтак малозначимість його в Просторі Часу з давніх пір спонукають мудрих дивитися на світ глибоко по-філософськи, духовно-узагальнено". Так, життя коротке, а тому треба встигнути зробити щось корисне для людства:

Як неблаганно час летить!
Змінились прози і пісні.
Зумій же, друже, відлучити
Святу Правду від брехні.
Простим присуджено вінця
І честь - в минулім і грядущім.
Все - від Початку й до Кінця!..
Бо Світло й Словідь - невмирущі!

У збірці "Скарби віків" - як поезія самого автора, так і вірші, присвячені йому друзями. Серед авторів - В.Басараб, М.Ряшко, В.Густі, Н.Панчук, В.Вовчок, П.Скулць, В.Зубач, В.Кохан та багато інших визначних майстрів пера. Це - визнання заслуг М.Беленя перед українською культурою. Щірі рядки до "людини доброї волі" написав Д.Кешеля, який, на нашу думку, найкраще зумів охарактеризувати багатогранну діяльність героя нарисом: "Михайло Белень мені нагадує одиноке дерево на скелястому урвищі. Внизу, в захищених долинах, часто і не такий уже сильний вітер валить благополучні красені-дуби, а воно, те дерево, відкрите всім буревіям, живе, вперте, вгризлося повнотою сил від праматері Землі у твердий камінь і стоїть гордо на вершині на потіху мудрим людям і недрутам на злість.

А ще для мене Белень - живе заперечення скептичної тези, що у наш збурений і швидкоплинний вік не може бути людей-універсалів: він і художник, і скульптор, і історик, і філософ, і письменник, і файний газда... І головне, що Всевишній наділив Михайла усіма достоїнствами так щедро, що й не наважує сказати, у чому він найталановитіший - усі грані Беленьової особистості світять і гріють мене в однаковій мірі". Цілком поділяю ці міркування.

ТКАЧУК С. ВОСКРЕСЛІ ПОЕЗІЇ (БУХАРЕСТ,1999)

Українську поезію в Румунії вже впродовж кількох десятиліть гідно представляє Степан Ткачук. Незважаючи на активну громадсько-політичну діяльність (голова Союзу українців Румунії, депутат парламенту), Степан Ткачук майже щороку дарує читачам, численним своїм прихильникам, нову книжку. Свого часу рецензенти високо оцінили його роман "Нічия пора" (1979), збірку прози "Хвилино, зупинись..." (1989), поетичні збірки "Молитва за рідну мову" (1996) та "Воскреслі поезії" (1999).

Для поезії С.Ткачука характерні мелодійність, ширий патріотизм і високий професіоналізм. "Мої поезії - мої діти. Усе життя вважаю їх лиш своїми, - писав поет в автобіографічному нарисі "Шкіци". - Кожна з моїх поезій добре знає, що біда наус на світі не через брак грошей, а через людську нищість, байдужість, злобу і нікчемність. Мої поезії - мої рідні діти. І кожна з них, народжена тої чи іншої пори, потаврована атрибутами притаманних їм пір. Тому й кожна ще напередодні народження усвідомлює, що сонце сходить і заходить щодня, що кінець світу й воскресіння теж відбуваються щодня, що на ненависті можна носитися тільки впотемку та навколо безодні, що Шевченко і Шекспір, Бах і Верді, Леонардо да Вінчі і Репін не родяться щодня... Я не хочу, щоб мої поезії зі спливом часу ставали заповідями, але дуже хочу, щоб вони дійшли до людських сердець віщими голосами істини".

Нелегкі часи пережила Румунія та її працелюбний і волелюбний народ у роки диктаторського правління Чаушеску. Важко доводилося і С.Ткачуку. У передмові до великої за обсягом збірки "Воскреслі поезії" автор відзначив: "Я протягом літ надрукував багато збірок поезій. Однак безліч поезій залишалися нудитися між обкладинками позовклих зошитів. Одні з поезій я не включив у здані збірки до видавництва "Критеріон", бо знав, що не "прослизнуть" крізь пальці цензури, чи не припадуть до душі редактора". Лише після падіння режиму Чаушеску посправжньому розкрився прихований від цензорів і яскравий талант поета. Сьогодні, на порозі ХХІ століття, читач має можливість вперше ознайомитися з поезією уродження Буковини Степана Ткачука, написаною в 70-90-х роках.

Ткачук - справжній українець, поборник соборності України. Він глибоко переконаний, що в єдності сила українського народу. Під час перебування в Україні, відвідин Кобзарської могили в 1983 році написав:

Українці з усіх країв
Єднаймося
І браттями усіх братів
Вважаймося.
За руки повні мозолів
Озьмімося
І понад піки всіх часів
Здіймімося.

Поет часто звертається до творчості Тараса Шевченка. Його славного і невмирушого "Кобзаря". Саме Шевченко, на глибоке переконання автора, може "отямити вкраїнців", "воскресити козацький рід" і "знищити з-поміж нас насіння герця":

Кобзар, немов Апостол,
По всій планеті ходить,
Та люд наш з гущі блуду
На світло дня виводить.

В одному з інтерв'ю, опублікованому в 1989 році, С.Ткачук розмірковував: "Тарас Шевченко вийшов на світло безсмертя з гущі мого рідного народу, увічнюючи його своїм "Кобзарем". Відколи маємо Шевченка, і світ нам не здається вузьким, і дивимося широко навіть впотемку. В його вісних словах сперлиненна вся наша вікопомна й буремна історія. Він для нас, українців, є тим, ким Мойсей для євреїв. З неопалимої купини віків повсякчас запевняє наш народ: "Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля, / І неситий не виоре / На дні моря поле...".

"Слово українське, - писав Микола Корсак у передмові до книжки С.Ткачука "Молитва за рідну мову", - як мабуть жодного з народів світу, протягом історії його звиятного люду, зазнало чимало кривд. Силуванс його винародження ставило під загрозу сам генетичний код нації, історичну правду і пам'ять. Але живлячись народними джерелами, воно завжди воскресало, стаючи доказом живучості нашого народу". Незважаючи на переслідування і геноцид, український народ вистояв. Зумів вистояти і не зламатись Степан Ткачук:

Я українець з роду в рід,
Моя судьба - судьба народу.
Який пройшов крізь вушка доль-часів,
Неначе крізь вогонь і воду.
Я українець з роду в рід,
І Богу дякувати мушу
За те, що дав мені життя
І вірну українську душу.

На початку 80-х років, коли в тюрмі народів - СРСР лютували цькування і переслідування інакомислячих, С.Ткачук написав глибоко патріотичні поезії "Лист ув'язненій матері-бандерівки", "Наша Україна", "Пісня українських політ'в'язнів", "Україна", "Хрест розп'яття", в яких чітко і однозначно висловив своє ставлення до "імперії зла":

Україна кине на поталу
І Сибір і сулогата-хама,

Доти будь здорова, моя лялько,
І цілує тебе спрагло, мама!

Упевненість у перемозі добра над злом яскраво простежується і в "Пісні українських політ'язнів", написаній С.Ткачуком 1982 року в Лондоні:

Крізь ґрати торем бачимо прекрасно
Ту днину благовісну й солов'їну,
Що принесе спасіння передчасно
І визволить з неволі Україну.
Ми нині - українські політ'язні,
А завтра будем месниками роду...
І зникнуть назавжди кати і блазні
З Вітчизни українського народу.

Поет-патріот, яким весь час був і є Степан Ткачук, після прийняття Верховною Радою "Декларації про державний суверенітет України" відгукнувся на цю, історичної ваги, подію віршем під символічною назвою "Свобода":

Свобода,
Мій народ тебе виборів хрестом і мечем,
Ти стала його нареченою
І заприсягла йому вірною залишитись довіку.
Щоб брати мої обнімали найменшого брата,
Усміхалася залякана Мати-Україна
І в світі вже не жилося б тяжко-важко
Сироті без роду...

У тому, що Україна стала незалежною і вільною, велика заслуга і тих її синів, яких доля розкидала по різних куточках нашої планети. Вірним сином України в Румунії є буковинець Степан Ткачук, поезія якого будить сплячих і воскрешає український дух.

БЕНДЗАР Б., БОБИНЕЦЬ С. УКРАЇНЬСЬКА ФОНОГРАФІЧНА ПЕРЕДАЧА АНТРОПОНІМІВ АНТИЧНОЇ, АНГЛО-, НІМЕЦЬКО- і ФРАНКОМОВНОЇ ЛІТЕРАТУР (УЖГОРОД: ЗАКАРПАТТЯ, 2000)

Наприкінці минулого року на прилавках книжкових магазинів Ужгорода з'явилася книга, яку, безперечно, чекали вже давно. Мова йде про монографічне дослідження відомих в Закарпатті вчених-філологів Богдана Бендзара і Степана Бобинця «Українська фонографічна передача антропонімів античної, англо-, німецько- і франкомовної літератури». Книга редагована Дмитром Федакою, а рецензентами виступили професори Ужгородського національного університету Михайло Положин і Павло Чучка.

Ні для кого не тасмниця, що перекладна література відіграє велику роль у формуванні національної свідомості. «Однак, – відзначають автори у передмові, – це можуть чинити лише ті українські переклади, які є повноцінними, близькими до оригіналів, одне слово, переклади, здійснені такими майстрами українського перекладу як, скажімо, Максим Рильський, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Борис Тен, Дмитро Паламарчук, Андрій Содомора, Ігор Качуровський, котрі добре знали і знають історію, культуру, побут народу, з мови якого здійснювали переклади. а головне – досконало володіли мовою оригіналу, усвідомлювали свою відповідальність перед читачем». Не можемо відкинути і той факт, що протягом десятиліть планування комуністичної ідіології і цілеспрямованої політики русифікації

те денационалізації, українська школа перекладу перебувала, м'яко кажучи, у занепаді.

Українська мова, яка у всьому світі визнається як одна із найдавніших і найбільш мелодійних мов, в умовах авторитарного режиму мала імідж другорядної, меншвартісної, провінційної, неперспективної і непотрібної. На глибоке переконання ідеологів русифікації, українська мова повинна була злитися з російською, як і весь український народ «поступово зливаюся» з іншими націями у якусь штучну історичну спільність – радянський народ. Все це не могло не відбитись на якості перекладів з іноземних мов на українську. Нерідко мав місце перепереклад (наприклад, з французької на російську, а з останньої на українську). Праві автори, коли пишуть: «При ньому завжди дас про себе знати суггєва деталь: неадекватне відтворення антропонімів може певною мірою спричинити й деформацію художнього тексту. А поязак в СРСР суворо вимагалося передавати іншомовні антропоніми в російських варіантах, на російський лад, то коли хтось із перекладачів і допускав відхилення, цензор і редактор самі виправляли їх у тексті».

Сприятливі умови для майстрів перекладу в Україні виникли тільки після проголошення незалежності. Здавалося б, прискореними темпами почнеться відродження української школи перекладу, занедбаной в попередні десятиліття. Однак, сумна спадщина залишилася нам з минулого. Ситуацію ускладнює і той факт, що окремі далеко не національносвідомі українці «ставлять палки в колеса» навіть сьогодні, на початку третього тисячоліття. На сторінках книги Б.Бендзара і С.Бобинця йдеться про сімейство таких горе вчених як Іван та Олесь Білодіди. Як писав відомий американський вчений, українець за походженням, Юрій Шевельов, Інститут мовознавства АН УРСР за часів «директорства» І.К.Білодіда став осередком «діявольської політики», «колосальною фабрикою фальсифікації», де «приймались ті українські інновації, які були ідентичні з російськими...» А нині Олесь Білодід, «іменитий син» і його прибічники теж ревно ратують за двомовність. Агресивно налаштовані проти самої ідеї відродження та розвитку української мови, культури, історії, вони силкуються поширювати міф про «насильницьку українізацію», лякають новою громадянською війною, якщо українці відступлять від тих звичних мовних стандартів, що були прийнятні в сесервівські часи.

Книга складається з двох ґрунтовних розділів – «Теоретично-лінгвістичні проблеми фонографічної передачі іншомовних антропонімів» та «Прагматичні аспекти української передачі іншомовних антропонімів». В ній також вміщені алфавіти української, давньогрецької, латинської, французької, англійської та німецької мов, а також транслітераційна таблиця української латиниці, французька фонетична транскрипція, знаки міжнародної фонетичної транскрипції, словник-довідник антропонімів античної літератури.

Особливий інтерес викликають «Ключі до вимови імен, прізвищ німецькомонних письменників, літературних персонажів, їх творів та їхня українська передача». Аналогічна робота пророблена з іменами та прізвищами письменників та літературних персонажів Франції, Великобританії, США. Не вдаючись до деталей, наведемо тільки кілька прикладів, як необхідно вживати відомі імена: Лавлейс, а не Ловелас, Бельцєуб змість Вельзєвул, Говиз змість Холмс, Ровбінсон змість Робінзон, Марк Твейн змість Марк Твен, Гемінґвей змість Хемінґуей, Горті змість Хорті і т.д.

Необхідно погодитись з авторами монографії, що прийшов час вірно подавати російські прізвища. Зокрема, «Лікіта Михалков», «Міхалі Смолін» тощо. Хоча пишуть Б.Бендзар і С.Бобинець, «ннині у ЗМІ подибусмо й таку форму як «Василій».

Але, як ще свого часу слушно зазначив Олексій Кундзіч, це й не російський Василій і не український Василь, а ім'я – «неіснуюче в природі».

Автори монографії не заперечують, що певні відхилення можуть мати місце, але лише тоді, коли вони оправдуються виключно унеможливленням передачі тих чи інших фонем і сполук фонем. «Ми не належимо до людей, схильних категорично-стерпеливо ламати й заперечувати все, – констатують дослідники, – але й усвідомлюємо, що досить уже дивитися тільки в минуле, пора виявляти мужність і рішучість у перегляді всього неоправданого, помилкового. Нині, коли ламаються стереотипи, ми, зіперті на власний досвід (збирання й класифікація ілюстративного матеріалу впродовж десятиліть) і передову західноєвропейську практику, переконалися, як нелегко навіть викладачам, науковцям переорієнтуватися на правильну фонографічну передачу антропонімічної лексики, коли вони вже засвоїли її в помилковому чи й спотвореному вигляді. І все ж таки – не треба драматизувати ситуацію, яка склалася і є однією із сучасних українських реалій».

Богдан Бенцар і Степан Бобинець, які в наукових колах відомі, перш за все, як представники українського національно-державницького спрямування, переконані, що «що важливу філологічну проблему можна розв'язати лише за умови спільних зусиль усіх, хто широко вболіває за стан культури української мови, вдосконалення української освіти, українського державотворення й глибоко розуміє важливість усього комплексу питань як у процесі підготовки майбутньої інтелігенції, так і у процесі формування національно-державницької свідомості на ближче і далеке моральне майбутнє. Це тема доби. Мораль доби». Сказано чітко й однозначно, справедливо і переконливо. З такими думками необхідно погодитись.

ФЕДИНИШИНЕЦЬ В. ФЕНОМЕН ПРОФЕСОРА ЛИЗАНЦЯ (УЖГОРОД, 1996)

Він автор 290 наукових праць, 16 монографій, 7 з яких з'явилося за кордоном, 14 піручників, 11 брошур науково-популярного та методичного змісту. Його праці дістали високу оцінку в Англії, Болгарії, Естонії, Канаді, Молдові, Німеччині, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, США, Угорщині, Україні, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Югославії... Таким вченим пишався б будь-який найпрестижніший навчальний заклад світу. Безумовно, гордиться ним і Ужгородський університет. Мова йде про відомого українського вченого, директора центру гунгарології, доктора філологічних наук, професора Петра Миколайовича Лизанця.

Про П.М.Лизанця написано чимало. Його ім'я згадується у фундаментальних працях Е.Баласцького, С.Бевзенка, С.Бернштейна, М.Булахова, В.Гомонная, Й.Дендзелівського, Я.Закревської та багатьох інших. Однак, благородну справу написати життєпис відомого науковця взяв на себе відомий закарпатський письменник Володимир Фединишинець у книзі "Феномен професора Лизанця" (Ужгород, 1996.-200 с.). У семи главах книги ("Діапазон і контекст", "Біографічне, навчання, науковий шлях", "Кафедра", "Міжмовні контакти, діалектологія, лінгвогеографія", "Центр гунгарології", "Науковий резонанс", "Дещо з довкола") робиться спроба проаналізувати основні віхи в житті і багатогранній науковій діяльності ужгородського професора.

Професорів сьогодні багато, але не всі з них можуть сказати, що внесли вклад у досліджувану ними сферу науки. Для деяких, і це не гасмниця, наука завершилася відряду після захисту докторської дисертації. Такі вчені є не справжніми науковцями, а людьми, які стояли в черзі за дипломом доктора наук. Не такий професор Петро Лизанець. Безумовно, правий В.Фединишинець, коли відносить Петра

Миколайовича до когорти "науковців високого польоту". "Професор Лизанець, - пише письменник, - лінгвіст, який однаково впевнено почуває себе, як у славістичній, так і гунгарології, будучи корінним жителем Карпат, якому й ті умови на білінгвістичній нашій території не треба вивчати за розмовниками...". Володимир Фединишинцю вдалося відповісти на питання, які ж фактори вплинули на формування особистості П.Лизанця в науці, ввели його в коло відомих вчених сучасності. "Пунктуальність, обов'язковість, уважність, такт, зібраність, - пише письменник, - і є, очевидно, вирішальними в характері професора Лизанця, у стилі його роботи, власне. її організаційного моменту. Інакше науковий доробок не вражав би таким розмахом, масштабністю і скрупульозністю".

Організаторські здібності Петра Лизанця найкраще проявилися під час тридцятирічного керування кафедрою угорської філології і восьми років очолювання Центру гунгарології. Очоливши в 1966 р. кафедру, "вчений цілеспрямовано організовує навчально-методичну і науково-дослідну роботу студентів та викладачів, відповідально і перспективно скеровує, націлює і надихає колектив на систематичний збір діалектологічного і фольклорного та етнографічного матеріалу серед місцевого угорського населення Карпатського регіону, який ляже в наукові проєкти вченого...". Таким був П.М.Лизанець в 1966-му, таким він залишився по цей день. В цьому, мабуть, і полягає феномен професора Петра Лизанця.

Відомі вчені світу високо оцінили відкриття в Ужгороді Центру гунгарології, який очолив (і в цьому нема нічого дивного) П.М.Лизанець. Наведемо тільки деякі з висловлювань. "Було приємно познайомитися з роботою Центру гунгарології при Ужгородському університеті. Дуже радий, що такий Центр успішно функціонує. Бажаю йому успішного розвитку в новій незалежній Україні" (академік І.Юхновський). "Вірю в розум, вірю в інтелекцію. Дякую за Вашу велику і корисну роботу" (депутат Верховної Ради України О.Ємець).

Незважаючи на складні економічні та фінансові умови, в яких опинилася українська наука (дай боже, щоб чимскоріше це закінчилося) Ужгородський університет продовжує налагоджувати зв'язки з навчальними та науковими закладами передових країн світу. Але, коли ми говоримо про УЖДУ, то завжди маємо на увазі якихось конкретних людей. До них слід віднести професора П.Лизанця. Його багаточисленні виступи на міжнародних конференціях в Талліні, Будапешті, Турку, Дебрцені, Ювіскуле, Братиславі, Брюсселі, Охрид, Парижі, Сегеді та інших містах, не тільки підняли авторитет вченого в науковому світі, але й зріс престиж єдиного в області університету. Завдяки таким науковцям, як П.Лизанець, Ужгородський університет високо котиється за кордоном. Провідні вчені світу мають за честь брати участь у міжнародних конференціях, які проводить Центр гунгарології, очолюваний П.Лизанцем.

"Професору Лизанцю за шістьдесят. Для науковця - це чудесні творчі роки, коли набутий досвід, знання, авторитет можна переплавити у ще значніші наукові відкриття. У даному випадку - це й зеніт слави, і нові стартові можливості на науковому витку безкінечної життєвої спіралі". Професор П.Лизанець має над чим працювати. Він турбується виходом наступних томів Атласу, новими числами журналу "Акта гунгаріка". А коли у співавторстві з колегами і без них готує той чи інший посібник для угорців, що захочуть вивчати українську мову, а для українців, що бажають знати угорську, - це нова, неорана нивка на несплому і без цього ліни вохліборобському полі професора Лизанця.

**ПЕРЕДВИБОРНІ ПРОГРАМИ, ПОЛІТИЧНІ ЗВЕРНЕННЯ ТА
ПРОКЛАМАЦІЇ**

**Коротка біографія кандидата в народні депутати
України Вегеша Миколи Миколайовича**

Народився 28 листопада 1962 року в смт. Міжгір'я у сім'ї службовців. Після закінчення у 1979 році Міжгірської середньої школи вступив на перший курс історико-педагогічного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені В.С.Стефаника. У 1984 році закінчив вуз і одержав направлення в Синевирську середню школу, де протягом семи років працював учителем історії.

В 1990 році вступив до аспірантури Ужгородського державного університету при кафедрі історії СРСР. Підготував до захисту кандидатську дисертацію на тему „Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти”, опублікував одну книгу і 130 науково-популярних праць. У 1994 році підготовлені до друку книги: „Карпатська Україна” і „Василь Гренджа-Донський розповідає...”.

В 1993 році закінчив аспірантуру і працює асистентом кафедри історії України Ужгородського державного університету.

Одружений, має двох синів.

**Передвиборна програма
кандидата у депутати Верховної Ради України
Вегеша Миколи Миколайовича**

На сучасному етапі Україна переживає глибоку економічну кризу, а тому вимагають негайного вирішення соціально-економічні проблеми, критичний стан в основі основ держави – економіці, соціальна, економічна, правова незахищеність громадян нагітають суспільну напругу, яка стає вибухонебезпечною. Ця внутрішня небезпека на сьогодні є головною загрозою для державності, що в свою чергу підсилює зовнішню загрозу.

Потребують негайного вирішення в галузі соціально-економічної політики:

- проведення земельної реформи. Селянин повинен відчувати себе справжнім господарем на землі. Колгоспи, більшість яких нерентабельні, повинні бути реформовані у фермерські господарства, кооперативи, акціонерні підприємства тощо;
- вирішення найближчим часом питання цін та ціноутворення, забезпечення всенародного контролю за використанням державного бюджету;
- ведення розумної податкової політики, яка б не розоряла підприємства, а навпаки – стимулювала виробництво;
- прискорення введення національної грошової одиниці;
- створення умов для приватизації, яка повинна проводитись з урахуванням особливостей кожного регіону;
- залучення міжнародного капіталу в розвиток економіки України;
- забезпечення громадського порядку;
- забезпечення відповідного медичного обслуговування;
- проведення політики соціального захисту населення.

В галузі культури:

- негайне припинення комерціалізації культури, згоргання книгодрукування, книга повинна стати доступною для кожного мешканця України;
- добиватися належного рівня розвитку освіти і науки;
- створення сприятливих умов для культурного розвитку всіх національних меншин у Закарпатті;

- проведення розумної молодіжної політики, створення оптимальних умов для фізичного розвитку і морального виховання громадян України.

У галузі державотворення:

- верховна влада повинна надати регіонам право формувати свої представницькі органи відповідно до місцевої специфіки, потреб, можливостей;

- ліквідувати інститут представників Президента на всіх рівнях як такий, що не виправдав себе;

- здійснити реорганізацію правоохоронних органів з метою боротьби з організованою злочинністю;

- створити умови для перетворення української армії у професійну, скоротити кількісний склад Збройних Сил, строк військової служби;

- підготувати нову Конституцію України і прийняти її всенародним референдумом;

- забезпечити створення оптимальних умов для побудови Української держави на засадах правової демократії. Без цієї передумови її існування неможливе. Бо вона буде позбавлена найголоннішого – соціальної бази, підтримки власного українського народу, і її не сприйме сучасне світове товариство;

- створити урядову комісію для розгляду фінансової діяльності колишніх депутатів Верховної Ради України, підсумки роботи комісії опублікувати у всеукраїнській пресі.

Вирішивши питання про владу, тобто очистивши владні структури від комунізованих корумпованих реакційних кадрів, буде створено справжнє народоваддя – фундамент Української держави.

Верховина. – 1994. – 26 березня.

ГРОМАДЯНИ ЗАКАРПАТТЯ!

Ми стоїмо перед вибором нашого майбутнього: бути чи не бути нашій державі. Перед нами роздоріжжя: позаду – тяжкі роки сталінсько-брежнєвського правління, сьогодні – кравчуківське зубожіння, попереду – можливе відродження цивілізованої культури. Хоча до цього відродження доведеться йти тернистою дорогою. Тому закликаємо вас усіх, кому не байдужа доля нашого краю, наших дітей, внуків, прийти на вибори і проголосувати за тих, хто істинно бажає покращення життя людей.

Українці й угорці, росіяни і румуни, чехи і словаки, німці і євреї, які населяють Закарпаття, не залишайтеся осторонь у цей вирішальний час. У час, коли ми стоїмо на грані політичного, економічного та духовного занепаду.

За сорок п'ять років комуністичного правління на Закарпатті знищена національна культура, сплюндровані землі, порубані сади, виноградники, землі перенасичені гербіцидами і пестицидами, а води – фенілами. Це привело до збільшення екологічних захворювань, зростання дитячої смертності. У краї побудовано могильник для шкідливих відходів, які є бомбою сповільненої дії. За ці та інші злочини наших місцевих вождів потрібно судити загальнонародним судом, а вони без ганьби знову пруться до парламенту, обіцяють при цьому золоті гори, вихваляючи себе.

Чи довго будемо терпіти тих, хто відбирав землі, ламав наші церкви, відправляв наших синів на війну у В'єтнам і Афганістан, а вони ж хочуть продовжити вирішувати наші долі.

На наших очах розвалилася комуністична система у Східній Європі. А наші перевертні вчора були секретарями райкомів, міськкомів, обкомів, сьогодні – голови Рад і виконкомів, котрим, нібито єдиним, відомо шляхи у світле майбутнє.

Сорок п'ять років їхнього керування на Закарпатті – це сучасне безкультур'я, розгул насильства, знищення національної культури, плентання у хвості вчорашніх колоній.

Хто їм заважав втілювати обіцянки, побудувати заможну передову державу?!

А що придбало Закарпаття?! Колективізацію, радіацію і бідність.

То чи не досить?

Співвітчизники! Ми закликаємо вас подумати перед тим, як проголосувати. Ми закликаємо свої голоси віддати за тих, які не приклали своєї руки до зубожіння нашого народу.

Ваша доля у ваших руках.

Вам, можливо, надано останній шанс зробити правильний вибір.

Хай Бог вам у цьому допоможе!!

Микола Вегеш, кандидат у народні депутати України по Свалявському виборчому округу №173; Іван Мокринин, депутат обласної Ради; Степан Угрин, депутат Ужгородської міської Ради; Володимир Фленько, кандидат у народні депутати України по Ужгородському сільському виборчому округу №175.

Вісті Ужгородщини. – 1994. – 22 березня.

СПРОСТУВАННЯ З ПРИВОДУ ПУБЛІКАЦІЇ ЗАЯВИ УНРЗ „ПРО РОЗКОЛЬНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВІКТОРА БЕДЯ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ РУСІ НА ЗАКАРПАТТІ”

11 березня цього року в газеті обласної Ради народних депутатів „Новини Закарпаття” було опубліковано так звану заяву Української Народної Ради Закарпаття (голова Юрій Балега) під заголовком „Про розкольницьку діяльність Віктора Бедя в демократичному русі на Закарпатті”. Ми, представники ряду демократичних політичних партій і громадських організацій, розцінюємо названу заяву УНРЗ як ще один вияв амбітних вчинків окремих керівників УНРЗ (доцент Ю.Балега, професор П.Чучка). Написана в дусі засуджених історією доносів та ідеологічних звинувачень, що їх донедавна так любила комуністична партія як перевірену зброю в боротьбі з „ворогами народу”, дана заява вже самою назвою викликає тривогу й осуд.

Автори провокаційної заяви від імені зборів УНРЗ навіть не захотіли чи побоюлися розшифрувати свої прізвища, а лише формально зазначили, що асоціація об'єднує 20 партій і громадських організацій, керівники більшості яких цієї заяви або не підписували, або взагалі не бачили у вічі. І це зовсім не дивно, бо подана в пресі заява несе чигачеві наскрізь фальшиву інформацію з метою дискредитації не лише одного з провідних політичних і громадських діячів краю Віктора Бедя, але й деяких інших осіб та окремих громадських організацій. Крім цілого ряду положень і тверджень, які перекручують дійсний стан справ і мають наклепницький характер, заява УНРЗ робить спробу відновити засуджену практику пошуку „ворогів” серед

людей, котрі чимось не догодили керівництву УНРЗ, яке цілком серйозно вважає себе єдиним у краї будівником нової Української держави.

Виходячи з викладеного, представники ряду політичних партій і громадських організацій Закарпаття, засуджуємо так звану заяву УНРЗ „Про розкольникську діяльність Віктора Беда в демократичному русі на Закарпатті”, кваліфікуємо її як фальшиву, наклепницьку й провокаційну та вважаємо, що ця заява і своїм змістом, і формою викладу свідомо спрямована на розвал демократичних сил краю в цей складний і відповідальний період нашої історії.

Згідно зі ст. 37 Закону України „Про засоби масової інформації, пресу” просимо надрукувати наше спростування.

За Українське державницьке об'єднання демократичних організацій Закарпаття Й.БАГЛАЙ, доцент; за Закарпатську обласну організацію Української консервативної республіканської партії О.ОРОС, кандидат технічних наук; за Закарпатську обласну організацію Української республіканської партії О.МАЛЕЦЬ; за Закарпатську обласну організацію Демократичної партії України В.НОСЕНКОВ; за Закарпатську обласну організацію Християнсько-демократичної партії України М.СРЕМ; за Закарпатську крайову організацію товариства „Просвіта” П.ФЕДАКА, кандидат історичних наук; за Закарпатську обласну організацію „Меморіал” М.ВЕГЕШ, кандидат історичних наук; за Християнсько-народну спілку Закарпаття В.ГАНЧИН, доцент; за Ужгородську міськрайонну організацію політ'язнів і репресованих П.КАМПУВ; за газету „Карпатська Україна” П.СКУНЦЬ; за Перечинську районну організацію Народного руху України І.БАЧИНСЬКИЙ; за Виноградівську районну організацію Народного руху України В.УРСТА; за Великоберезнянську організацію Народного руху України В.КОВАЧ; за Міжгірську районну організацію Народного руху України І.МОКРЯНИН; за Воловецьку районну організацію Народного руху України А.ВОГРЯНИЦЯ.

Новини Закарпаття. – 1995. – 29 квітня

ЗАЯВА ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАКАРПАТТЯ

Президентові України п.Кучмі
Міністрові внутрішніх справ України п.Кравченку

Шановний Леоніде Даниловичу!

Шановний Юрію Федоровичу!

Звертаються до Вас представники Закарпатських обласних організацій демократичних політичних партій та громадських організацій України з прикрого, неприємного для закарпатців приводу. Ось уже рік у нашій області триває беспрецедентна кампанія боротьби начальника управління МВС України в Закарпатській області генерал-майора внутрішньої служби Д.Ф.Дорчинця проти незалежної преси, зокрема газет „Срібна Земля” і „Карпатська Україна”.

Апогеем цієї кампанії стала публікація в газеті „Срібна Земля” від жовтня 1994 року матеріалу „Кльово бути генералом!..”, де мова йшла про те, що сім'я генерала Дорчинця, невідомо за які кошти, протягом останніх років стала власницею кількох двоповерхових будинків. Газета порушила питання про джерела фінансування цих будов, а також про правомірність використання позабюджетних коштів (валютних) обласної ради народних депутатів, яку генерал-майор Дорчинець очолював протягом

1992-1994 років. Слід було б сподіватися, що пан Дорчинський пояснить ці сумнівні моменти своєї діяльності громадськості області. Але сталося зовсім не так.

Уже через кілька днів після виступу газети в обласних органах масової інформації, підпорядкованих обласній раді народних депутатів: газета „Новини Закарпаття”, районні часописи, обласне радіо і телебачення з’являється „Заява” Центру громадських зв’язків УМВС, де „Срібна Земля” звинувачується не лише в „наклепах” на генерала Дорчинця, але й у свідомій компрометації всієї міліції області та України, у прямих зв’язках з організованою злочинністю того. З того часу й по нинішній день подібні твердження кочують з однієї „Заяви” ЦГЗ УМВС до іншої, створюючи в свідомості закарпатців образ „брехливої”, просго-таки „злочинної” газети, яка до речі, є одним із найпопулярніших видань області. Більше того, торік саме „Срібна Земля”, єдина з усіх засобів масової інформації, була удостоєна подяки МВС України за всебічне висвітлення роботи органів правопорядку.

Незважаючи на це, прес-центр УМВС, очевидно, за особистим розпорядженням пана Дорчинця, продовжує з місяця в місяць „промивати мізки” закарпатцям, вкладаючи до відкритих обманів, підтасовок фактів, наклепницьких тверджень. Дійшло до того, що недавно ЦГЗ УМВС розповсюдив по міських і районних відділах внутрішніх справ звернення до всіх працівників міліції із закликом не вірити „СЗ”, не читати, не купувати й не передплачувати цю газету, а також роз’яснювати населенню області, що журналісти навмисно „оббрікують” начальника УМВС. Через начальників міських, районних відділів внутрішніх справ відповідну заяву під заголовком „У прірві лжі і криміналу” було надіслано в усі районні газети області. При цьому не спростовано жодного факту недостойної поведінки генерала Дорчинця, яка викликає обурення не лише в журналістів, представників політичних партій та громадських організацій області, населення області, але й у самих представників УМВС, які останнім часом усе частіше, з власної ініціативи звертаються до редакції газети „Срібна Земля”, до керівництва партій, наводячи нові приклади сумнівної діяльності генерала Дорчинця. Віддані присязі співробітники органів правопорядку глибоко стурбовані тим, що стиль керівництва генерала Дорчинця безпосередньо не запобігає розвитку корупції, криміналізації в лавах міліції Закарпаття, прихованню цілого ряду тяжких злочинів.

Так, наприклад, довгий час Свалявський РВС, один з найбільших в області, очолював Павло Іліч Курах. За час свого перебування на цій посаді полковник Курах і члени його родини стали власниками чотирьох кількоповерхових особняків, один із яких придбаний на ім’я дружини пана Кураха, другий – на ім’я сестри, мешканки Києва, третій – на самого пана Кураха і, нарешті, четвертий – на ім’я брата його дружини В.Логози, інспектора районного ВВР, який до того ж має будинок в с.Ганьковича.

Протягом лише одного 1993 року в цьому районі було вбито заступника начальника РВВС майора М.Поповича та колишнього слідчого районної прокуратури М.Стенчука, скалічено лікаря районної лікарні. Жодного з цих злочинців не розкрито. Уже нинішнього року мали місце випадки нападів злочинців на працівників РВВС. Нападників не покарано досі.

Дивно, але судячи з публікації в газеті „Новини Закарпаття” висновків комісії МВС України, що працювала в області у вересні ц.р. резонанс (Факти не підтвердились, „НЗ”, 14 жовтня 1995 року). Не підтвердились факти й по аваріях, скоєних сином генерала Володимиром Дорчинцем у 1993-1995 роках, про що писала газета „Независимость” („Загадка сребрістого Форда”, 18 серпня 1995 року).

Члени комісії навіть не звернули уваги на те, що пан генерал цього разу визнав навіть факт аварії, скоєний В.Дорчинцем 07.05.93 р. В селі Струмківка

Ужгородського району, в результаті якої загинула людина, хоч до цього пан Д.Ф.Дорчинець категорично й офіційно стверджував, що жодної аварії його син не зробив. Більше того, домоворився до того, що у Володимира машин немає взагалі, хоча „Срібна Земля” опублікувала офіційну довідку обласного ДАІ, яка свідчить протилежне. Дивно, що міністерська комісія підтримала той фальшивий мотив, який суперечить не лише фактам, а й звичній логіці. Дуже дивно й те, що члени комісії не знайшли часу зустрітися з журналістами газети „СЗ”, яких пан Дорчинець та його підлегли з ЦГЗ УМВС звинувачують в організації наклепницької кампанії. Подібний підхід до справи спричинився лише до одного: не тільки мешканці області, але й працівники правоохоронних органів зневірилися у можливості навести, нарешті, порядок в органах внутрішніх справ. І ця зневіра небезпідставна. Адже навіть убивства працівників міліції – майора В.Балеги, майора Г.Сирохмана, майора М.Половича, слідчого Свалявської прокуратури М.Стенчука так і залишились нерозкритими, що викликає в їхніх колег занепокоєння.

У зв'язку з цим ми, представники політичних партій та громадських організацій Закарпатської області, заявляємо, що готові надати у Ваше розпорядження, пане Президенте і пане Міністр, усі необхідні матеріали стосовно негативної діяльності генерал-майора Д.Ф.Дорчинця на посту начальника УМВС у Закарпатській області. Далі терпіти й миритися з цим не можна! Врешті-решт, це стає вже небезпечним не лише для області, а й для держави!

Вважаємо, що генерал-майор Д.Ф.Дорчинець, втратив моральне право й довіру громадськості на те, щоб залишатися на посаді начальника УМВС України в Закарпатській області.

О.МАЛЕЦЬ, голова Закарпатської УРП; О.ОРОС, голова Закарпатської УКРП; Ф.МИШАНИЧ, голова Закарпатської ДемПУ; І.ГАВРИЛІВ, голова аніконкому Закарпатської ХДПУ; М.ВЕГЕШ, голова Закарпатського „Меморіалу”; П.СКУНЦЬ, головний редактор „Карпатської України”; В.ІЛЬНИЦЬКИЙ, головний редактор „Срібної Землі”.

З цієї справи Народний депутат України Степан Хмара двічі звертався з депутатським запитом до МВС України. Після першого запиту отримав відписку. Відписка підписана заступником Міністра Внутрішніх Справ Терешенком. На підставі фальсифікації комісії, що „Дорчинець нічого не порушував...”. Тоді нардеп зробив повторний запит, де зокрема заявив: „... така поведінка МВС засвідчує про формальне ставлення до депутатських запитів та неповагу до найвищого Законодавчого органу держави – та не сприяє успішній боротьбі зі злочинністю”.

Клич. – 1995. – грудень (№33).

З ПРИВОДУ ЮВІЛЕЮ „ПРОСВІТИ”

Україна готується до відзначення 130-річчя „Просвіти”. Факт дуже відрадний, який не „але”, яке полягає в тому, що, як повідомляють засоби масової інформації, мається на увазі відзначення 130-річчя Всеукраїнського товариства „Просвіта” імені Тараса Шевченка.

Ще п'ять років тому в Україні відзначалося 125-річчя львівської „Просвіти”, заснованої 8 грудня 1868 року, а вже через п'ять років з легкої руки „всеукраїнських патріотів” маємо святкувати 130-річний ювілей Всеукраїнського товариства „Просвіта” імені Тараса Шевченка, котре насправді було створене ухвалою третьої позачергової конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка

„Просвіта” як результат волюнтаристської ліквідації останнього 12 жовтня 1991 року.

Ініціатори й організатори перекручення й перетасовки фактів історії мали б усе-таки знати, що Всеукраїнського товариства „Просвіта” імені Тараса Шевченка з часу створення у Львові „Просвіти” і аж до кінця 1991 року не існувало, та й не могло існувати. Оскільки Україна була пошматована й загарбана різними державами-сусідами, то й товариства „Просвіта” виникали на різних українських землях у різні часи (скажімо, в Катеринославі – 1905 році, в Києві – 1906 році і т.д.). Що більше, навіть в окремих регіонах, у тому числі й у Галичині, „Просвіти” діяли автономно, на підставі власних структур, хоч, безперечно, їх усіх об’єднували українська національна ідея та спільні засади національно-культурної праці.

Тож чи варто ще раз фальсифікувати стільки разів уже фальсифіковану нашу історію?! Зрештою, чи від цієї фальсифікації просвітляни стануть більш „усеукраїнськими”, чи досягнуть всеукраїнського зрушення у сфері функціонування української мови, книгодрукування, культури, духовності, традицій тощо?

Водночас вважаємо, що 130-річний ювілей львівської „Просвіти” слід відзначити справді достойно, оскільки саме у Львові зародилася перша „Просвіта”. Дух українства якої рознісся не лише по поневолених чужинських землях українських етнічних територіях, але й далсе за моря й океани, куди з кінця XIX століття у пошуках ліпшої долі подалися наші брати й сестри. „Просвіти” в Канаді, США, Бразилії, Аргентині, Уругваї, Парагваї, різних європейських країнах, хоча, як і в матірних землях, не об’єднувалися ніколи назвою „всеукраїнських”, зате стали важливими осередками українського національно-культурного життя, незборимими символами незалежної України.

Через три місяці відзначатимемо ще один, мабуть таки, справді дуже сумний ювілей – 10-у річницю заснування Товариства української мови імені Тараса Шевченка, зліквідованого, як це вже тепер цілком очевидно, недалекоглядними і безвідповідальними, але дуже амбітними „всеукраїнськими патріотами”. У цьому зв’язку слід привернути увагу на принижену, по суті, в нашій державі нашу українську мову, поставлену перед загрозою цілковитого занепаду українську культуру, доведену до критичного рівня українську духовність. Настав час, вважаємо, ставити категорично питання про відновлення Товариства української мови імені Тараса Шевченка, бо воно сьогодні не менш потрібне, ніж десять років тому. Зрозуміймо, що наш поступ – у щоденній самовідданій праці для українського народу й Української держави.

П.ФЕДАКА, кандидат історичних наук; Й.БАГЛАЙ, кандидат філологічних наук; М.СЮСЬКО, доктор філологічних наук; В.ЗАДОРЖНИЙ, доктор історичних наук; В.ГОП, кандидат філологічних наук; М.ВЕГЕШ, кандидат історичних наук; Д.ДАНИЛЮК, доктор історичних наук.

Срібна Земля. – 1998. – 21 листопада.

УГОДА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УЖГОРОДСЬКОГО МІСЬКОГО БЛОКУ ВІКТОРА ЮЩЕНКА „НАША УКРАЇНА”

1. Учасники угоди

1.1. Учасниками даної угоди є:

- Ужгородська міська організація партії „Реформи і порядок”, що діє на підставі Статуту партії в особі голови УМО ПРП – Вереша М.М.
- Ужгородська міська організація Народного руху України, що діє на підставі Статуту партії в особі голови УМО НРУ – Келемска Ю.П.

- Ужгородська міська організація РУХ (Український народний рух), що діє на підставі Статуту в особі голови УМО РУХ (Український народний рух) – Сарканича ІІ.

- Ужгородська міська організація КУН, що діє на підставі Статуту партії в особі голови УМО партії КУН – Уманціва П.С.

1.2. Члени міського відділення погодились на таке:

1.2.1. Об'єднати зусилля для захисту та розбудови української державності в місті Ужгород.

1.2.2. Адреса міського відділення: м.Ужгород, вул. Некрасова, 6, тел. 3-20-01.

2. Мета і принципи діяльності

2.1. Метою діяльності членів міського відділення блоку Віктора Юшенка „Наша Україна” є згуртування максимальної кількості людей, прихильників державно-назіріотичних сил.

2.2. У своїй діяльності члени міського відділення блоку Віктора Юшенка „Наша Україна” керуються статутами своїх партій згідно з чинним законодавством України та цією Угодою.

3. Керівні органи Ужгородського міського відділення Блоку Віктора Юшенка „Наша Україна”

3.1. Конференція є вищим представницьким органом Ужгородського міського відділення блоку Віктора Юшенка „Наша Україна” і приймас всі рішення, що стосуються діяльності блоку „Наша Україна” методом консенсусу.

3.2. Квота представництва на конференції за системою 1:1:1:1.

3.3. Рішення ради голів приймається консенсусом.

3.4. Конференція вважається недійсною у разі відсутності голови партії-учасниці або утворюваного головою партії-учасниці повноважного представника.

3.5. Для ефективної організації роботи блоку рішенням Ради голів обирається координатор від кожної партії-учасниці даної угоди строком на один рік, в кількості по два члени від кожного.

4. Принципи діяльності міського відділення блоку Віктора Юшенка „Наша Україна”

4.1. Угода набирас чинності з моменту її підписання учасниками блоку.

4.2. Дану Угоду складено у 4-х примірниках, що мають однакову юридичну силу – по одному примірнику для кожного з голів відділення блоку Віктора Юшенка „Наша Україна”.

м. Ужгород

22 травня 2002 р.

Голова УМО ПРП М.М.ВЕГЕШ, голова УМО НРУ Ю.П.КЕЛЕМЕН, голова УМО Рух (Український народний рух) І.І.САРКАНИЧ, голова УМО КУН П.С.УМАНЦІВ

НАШ КАНДИДАТ ВІД „НАШОЇ УКРАЇНИ”

Наш кандидат – Микола Вегеш, уродженець Міжгір'я (1962 р.н.). У 1984 р. він успішно закінчив історико-педагогічний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В.С.Стефаніка. Після закінчення інституту і до сьогоднішнього дня він працює на освітянській ниві: спочатку вчителем історії, а потім викладачем УжНУ. В 1994 р. він захистив кандидатську дисертацію, а через чотири роки (1998 р.) став доктором історичних наук, а згодом професором кафедри політології УжНУ.

Микола Вегеш є одним із наймолодших докторів наук в Україні, одним із найвідоміших дослідників історії Карпатської України. Його ім'я відоме далеко за межами України: він член вченої ради Американського Біографічного Інституту, його праці відомі в Канаді, США, Словаччині, Угорщині, Росії, Польщі, Румунії. Його талант вченого-організатора найбільш яскраво проявився після того, як він очолив Науково-дослідний інститут Карпатознавства, де тільки за один рік було видано більше наукових збірників „Карпатики”, ніж за всі попередні роки.

Завжди впевнений у собі, багато працює, наполегливий, цілеспрямований і енергійний. Для нього не існує неможливого і недосяжного. Одружений, виховує двох синів.

У 2001 році Микола Вегеш став заступником голови Закарпатської обласної організації партії „Реформи і порядок”, є головою її міської організації.

Основні програмні положення:

Підростає покоління має виховувати сім'я і суспільство. Потрібно відновити систему будинків творчості, різнопрофільних гуртків при школах, таборів праці та відпочинку. Підростає покоління – це майбутнє української нації.

Запровадити в області фінансування наукових проєктів на конкурсній основі, в яких буде розглядатись вирішення соціально-економічних та інших проблем регіону. Підтримувати освіту і науку – значить робити капіталовкладення в майбутнє.

Зменшити оплату за комунальні послуги, оплату за навчання, отримання медичних та інших послуг за рахунок дієвого механізму погашення внутрішнього боргу перед громадянами, пов'язаного зі знеціненням їхніх грошових вкладів.

Створити жорстку систему контролю з боку громадськості за формуванням та використанням місцевих бюджетів. Прозорість – ось головний принцип використання бюджетних коштів.

Одним із шляхів підвищення добробуту населення області є ефективне трансформоване співробітництво. За попередні роки дещо зроблено, але цього замало. Інвестиції в економіку області будуть робитись лише тоді, коли інвестор буде довіряти місцевій владі.

Покідаючи край бюрократизму та хабарництва у системі освіти і науки як основоположних галузях виховання і процвітання інтелектуальної нації.

Ужгород має стати містом європейського зразка. Вулиці, парки, сквери, будівлі повинні бути приведені в належний обласному центру стан.

Обласна рада має складатись із знавців своєї справи, з тих, хто власними досягненнями довів можливість кращих змін у своїй галузі та спроможний зробити це як депутат обласної ради.

Голосуйте за Миколу Вегеша! Підтримайте блок Віктора Ющенка в Закарпатській області!

УСІМ, КОМУ НЕ БАЙДУЖА ДОЛЯ ПОГРАБОВАНОГО НАРОДУ

Звернення демократичних організацій Закарпаття до населення краю

Доходить кінець володарювання Леоніда Кучми в Україні. За роки керування державою Президент з братією довів одну з найбагатших країн Центральної Європи до того, що Україна опинилася на задвірках цивілізованого світу. Біля 7 мільйонів працездатного населення, у пошуках шматка хліба, вимушені були покинути рідну землю й податися в чужі краї на заробітки. Внаслідок дикої приватизації створені мільйонами працею багатства народу України опинилися в руках приближених до Президента олігархів, у тому числі й родичів Л.Кучми. І на завершення Президент змінив політичну орієнтацію держави з Європи на Азію.

Щоб уникнути відповідальності за вчинене й надалі зберегти владу в своїх руках, Л.Кучма і його оточення намагаються протягти на посаду Президента України Лоджину з кримінальними минулими. Такого знушання над своїм народом не може дозволити собі керівна верхівка жодної країни світу. Впевнені, що якби кандидат на посаду колгоспного чи фермерського сторожа двічі сидів у тюрмі, жоден керівник не призначив би його сторожем, а ось на посаду президента великої держави його прощовують. Під фарисейські розмови про прозорі, демократичні вибори державне телебачення більше половини сфірного часу пращє на Януковича, час від часу на екран пускають антиющенківців П.Симоненка, Н.Вітрєнко та одіозного Корчинського, а їх опонентам, зокрема В.Ющенкові, доступ до державного телеécrана закритий. Використовуючи державну посаду Прем'єр-міністра України, Янукович з усіх сил гасає по Україні, агітуючи за себе як кандидата в президєнти. Його величезними портрєтами, створєними за народні гроші, вкрита вся Україна.

Президентське оточення і партія олігархів на всі лади галасують, що нібито під мудрим керівництвом Януковича зріє добробут населення України і, отже, дальше поліпшення життя народу можливе лише під керівництвом цього донецького лєборєдія. Щоб видно було облудність таких твердженєв, наведемо лише зростання цін на продукти першої необхідності за президентства Л.Кучми і прем'єрства В.Януковича. Наприклад, якщо кілограм хліба в 1995 році коштував 0.68 коп., у 2003 році 2 грн.01 коп., то в 2004 році коштує 2 грн. 20 коп. Кілограм яловичини у 1995 році коштував 2 грн. 20 коп., у 2003 році 8 грн. 59 коп., а в 2004 році – 18 грн. Кілограм свинини в 1995 році коштував 3 грн. 55 коп., у 2003 році 14 грн. 55 коп., то в 2004 році коштує 25 грн. Ціни на молоко, на олію, на макарони зросли у два з половиною рази, а на сметану – більше ніж утричі. Ось приклад того, як піклується про зростання добробуту народу Президент і „прем'єр слова і діла“. Можна було б говорити про те, як влада в кінці минулого року приховала від народу 8 мільярдів гривель, а тепер тими грїшми „задобрює“ пенсіонерів та інших виборців, але із сказаного видно, що коли при владі залишаться нинішні олігархи на чолі з Януковичем, то Україна і її народ будуть приречені на дальше жєбраче животіння при небаченєму збагаченні кумівського оточення.

Виходячи із сказаного, демократичні організації нашої області закликають:

1. Усіх виборців взяти участь у виборах – від кожного з нас. Від нашого голосу залежить те, хто буде обраний президентом, чи залишиться нинішнє керівництво при владі.

2. Кожному виборцеві добре подумати над тим, за кого подає він свій голос, бо каятися після виборів буде пізно. Досвід минулого вже мав нас навчити.

3. Усім, кому не байдужа доля пограбованого народу, включитися в агітаційно-масову роботу, роз'яснювати виборцям, хто є хто.

Демократичні організації Закарпаття підтримують кандидатуру в Президенти України Віктора Ющенка. Всі пам'ятаємо, як успішно він працював головою Національного Банку України, а потім Прем'єр-міністром України, зарекомендував себе людиною мудрою, чесною, порядною, патріотом України, умілим державним керівником. Упевнені, що він виведе Україну з тієї прірви, в яку завели її Кучма з Януковичем.

Голова Української Народної Ради Закарпаття Ю.Балега; Голова Закарпатського об'єднання ВУТ „Просвіта” ім. Т.Шевченка П.Чучка; Світове братство „Карпатська січ” В.Худанич; ТОВ ім. О.Теліги. Заступник голови О.Люта; Ужгородське відділення ВУТ „Просвіта” ім. Т.Шевченка М.Шваб; Секретаріат Ужгородської міської організації УНП. Голова Г.Маргинсько; Ужгородська міська організація Союзу українок. Голова Н.Вигодованець; Член Національної спілки письменників України Ю.Керекеш; Голова молоді „Просвіти” І.Соколюк; Голова Ужгородської міської організації КУН І.Курнат; Голова Мукачівського міського об'єднання ВУТ „Просвіта” В.Софільканич; Голова обласного відділення Конгресу української інтелігенції Б.Галас; Голова Ужгородського Товариства охорони пам'яток М.Паларига; Голова Закарпатської обласної організації УРП „Собор” Є.Ясінський; Провідник Закарпатської обласної ОУН О.Борещ; Голова Закарпатського обласного об'єднання майстрів народного мистецтва та самодіяльних художників М.Баннік; Довірсна особа В.Ющенко по 72 округу М.Вереш.

ВИМАГАЄМО ВІДСТАВКИ

Ухвала зборів трудового колективу історичного факультету Ужгородського національного університету до студентів та професорсько- викладацького складу від 1 грудня 2004 року

Присутні: 45 чол.

Враховуючи той факт, що другий тур виборів Президента України 21 листопада 2004 року був грубо сфальсифікованим та не відповідає справжньому волевиявленню українського народу, 23 листопада кафедра політології на своєму засіданні прийняла рішення про підтримку вимог Всеукраїнського політичного страйку, який перетворився в широкомасштабну акцію громадянської непокорн. Згодом аналогічне рішення прийняла кафедра історії України.

Збори трудового колективу історичного факультету ухвалили:

1. Визнати Віктора Ющенка переможцем другого туру виборів Президента України.

2. Вимагасмо відставки керівництва ректорату Ужгородського національного університету (ректора В.Русина, проректорів Ю.Бисагу та М.Палінчака, начальника юридичного відділу М.Сідака, помічника ректора М.Нездолю), мотивуючи цей крок наступним:

- призначення та згодом вибори ректора УжНУ відбулися в атмосфері загального тиску з боку Закарпатської обласної державної адміністрації, волюнтаристськими методами, властивими для кучмівсько-медведчуківського режиму на безальтернативній основі;

- ректорат причетний до брутальної агітації за провладного кандидата В.Януковича, чим суттєво порушив статут УжНУ, згідно з яким університет є поза партійною;

- ректор і юрисконсульт університету прийняли незаконне рішення про виселення співробітників та викладачів університету, які проживають у гуртожитку №5. Незважаючи на засудження цієї акції громадськістю не лише Закарпаття, ректорат заборонив продовжувати реєстрації місця проживання мешканцям гуртожитку;

- ректор університету все робив для того, щоб перешкодити проведенню зустрічі студентів і викладачів історичного факультету з відомим українським дипломатом Ангоном Бутейком;

- вважаємо, що ректорат чинив тиск на студентів та їх батьків, які одержали листи за підписом довіреної особи В.Януковича проф. Василя Русина, який на той час виконував обов'язки ректора УжНУ, про підтримку кандидата від влади;

- ректорат допустив перебування в приміщенні корпусу економічного факультету в нічний час значної кількості осіб кримінальної зовнішності, про що повідомлялось студентами факультету;

- ректорат через окремих деканів та їх заступників перешкоджали студентам-спостерігачам, членам дільничних комісій від Віктора Ющенка брати участь у виборчому процесі, складали списки активістів „Нашої України”, „Пори”, „Чистої України”;

- відстоюючи демократичні принципи, ми визнаємо право керівництва ректорату на прийняття участі в справжньому конкурсі на обрання ректора УжНУ, який має бути проведений за умов дотримання всіх демократичних процедур.

3. У всіх вищевказаних порушеннях причетні Закарпатська обласна державна адміністрація на чолі з І.Різаком, а також керівництво правоохоронних органів області (начальника УМВС у Закарпатській області В.Варцаби, заступника начальника УМВС в Закарпатській області В.Русина, прокурора області В.Лемака), у зв'язку з чим вимагаємо їхньої негайної відставки.

4. Від прокуратури Закарпатської області вимагаємо поновлення кримінальної справи про розслідування обставин передчасної смерті ректора УжНУ В.Сливики та ознайомлення із своїми висновками громадськості краю через засоби масової інформації.

5. Звертаємося до професорсько-викладацького складу, співробітників та студентів інших факультетів УжНУ підтримати нашу ухвалу.

НАРДЕП ГАЙДОШ ПРОТИ ОПОЗИЦІЙНИХ ДЕКАНІВ

Начальнику УМВС України
в Закарпатській області Варцабі В.М.

Депутатське звернення

Інформую Вас, що на мою адресу надходять десятки звернень від студентів історичного і математичного факультетів Ужгородського національного університету про те, що декани названих факультетів – Вегеш М.М. і Пагіря М.М. упродовж останніх двох тижнів шляхом адміністративного тиску і прямих заборон, фактично припинили навчальний процес на цих факультетах і змушували брати участь студентів та викладачів у так званих акціях протесту й мітингах.

Як виходить зі звернень, такими діями Вегеш М.М. і Пагіря М.М. проявили відверте зловживання службовим становищем, грубо порушили конституційні права і свободи студентів та викладачів.

У зв'язку з цим, прошу Вас вжити необхідних заходів для перевірки наведених фактів і, у разі їх підтвердження, притягнення винних до встановленої відповідальності.

Про наслідки розгляду цього депутатського звернення прошу інформувати мене у визначений законодавством термін.

Народний депутат України І.Ф.Гайдош.

ІСТОРИКИ УЖНУ ПРОТИ ІШТВАНА ГАЙДОША

Прокурору Закарпатської області
Начальнику Ужгородського УМВС
України в Закарпатській області
Начальнику Служби безпеки
України в Закарпатській області
Копія: Голові Верховної Ради України
Міністру освіти і науки України

Відповідно до депутатського звернення народного депутата України Гайдоша Іштвана Ференцовича, щодо "відвертого зловживання своїм службовим становищем і грубим порушенням конституційних прав і свобод студентів та викладачів" деканом історичного факультету Ужгородського національного університету проф. Вегешом М.М., що виявилось у адміністративному тиску і припиненню навчального процесу на історичному факультеті УжНУ, доводимо до Вашого відома:

1. Починаючи з 22 листопада 2004 року студенти переважною більшістю факультетів Ужгородського національного університету (в тому числі історичного) приєдналися до акції Всеукраїнської громадянської непокори, про що повідомили професорсько-викладацький склад.
2. У зв'язку з цим викладачі кафедри політології (23 листопада 2004 року) та історії України (26 листопада 2004 року) історичного факультету, підтримавши вимоги страйку, припинили навчальний процес (копії рішень додаються).
3. Згідно рішення Вченої ради Ужгородського національного університету від 29 листопада 2004 року про самостійне вирішення факультетами питання участі викладачів та студентів в акції громадянської непокори, збори трудового колективу історичного факультету УжНУ 1 грудня 2004 року одногосомно (45 чол.) прийняли рішення про підтримку вимог Всеукраїнського політичного страйку, і у зв'язку з цим припинення навчального процесу з умовою подальшого відпрацювання пропущених занять (копія ухвали додається).
4. Відповідне рішення було зумовлене також складною криміногенною ситуацією в м. Ужгороді у зв'язку із відомими подіями навколо стадіону "Авангард".
5. У відповідності з рішенням трудового колективу та вимогами студентського страйкому зазначаємо, що порушень конституційних прав і свобод студентів та викладачів не було, участь у акціях протесту та мітингах була добровільною. Разом з тим відзначаємо, що з тими студентами, які з'являлися на заняття проводилося навчання згідно навчального плану. Викладачі кафедр політології, філософії та історії

України, які проводять заняття на інших факультетах УжНУ продовжували навчання у звичайному режимі.

6. Декан історичного факультету професор Вегеш М.М., виконуючи обов'язки довіреної особи кандидата в президенти України В.Юшенка під час виборчого процесу, перебував у профспілковій відпустці. Засвідчуємо, що акції непокори проводились за ініціативою студентів, до якої приєднались ми, викладачі та співробітники історичного факультету УжНУ, без будь-якого адміністративного тиску з боку декана факультету. Подану інформацію в депутатському зверненні народного депутата України Гайдоша І.Ф. розцінюємо як наклеп на наш колектив та тиск на декана професора Вегеша М.М., а також як спробу втягування і використання правоохоронних органів до переслідування студентів та викладачів за їхні політичні переконання. Просимо Вас дати відповідну правову оцінку "інформації", викладеній у депутатському зверненні.

16 грудня 2004 року

PS. Як стало відомо, 16 грудня представники правоохоронних органів Закарпатської області зустрілися з студентами історичного факультету, зокрема із старостами академічних груп, які дали письмові пояснення в міському відділку УМВС м. Ужгорода. Вони засвідчили, що ніякого тиску на студентів з боку декана історичного факультету професора М.М.Вегеша не чинилося. Масова участь студентів-істориків у політичних акціях пояснюється тим, що їх значна частина були суб'єктами виборчого процесу в якості членів дільничних і територіальних комісій, спостерігачів, а також є активістами різних громадянських кампаній ("Пора", "Чиста Україна", "Студентська хвиля"). Тобто, зрозуміло, що ці люди та їх друзі цілком свідомо взяли участь у численних мітингах, демонстраціях та акціях громадянської непокори, спрямованих проти діючої влади. Цим самим вони зайняли чітку громадянську позицію.

17 грудня студенти почали збір підписів за підтримку свого декана.

В ПАМ'ЯТЬ ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Звернення

Дорогі українці й українки, суці на Батьківщині і за кордоном!

Ми, нижчепідписані, оголошуємо про створення Ініціативної групи по перевиданню укладеного О.Г.Лютотою і Л.О.Смочко бібліографічного покажчика „Голодомор 1932-1933 рр. в Україні”. Видання (обсяг 148 стор.) побачило світ в Ужгороді 2004 року в пам'ять (до 70-річчя) про мільйони українців, які вмерли страшною голодною смертю в той час, коли багата українська земля давала хліборобам удосталь хліба, але більшовицька влада безжално відбирала його до останньої зернини й експортувала. Це був смертельний удар по етнічній серцевині, по національній свідомості поневоленого, бездержавного народу. Систематизовані 1002 джерела з 1933 по квітень 2004 року вперше найповніше відкривають світові зацікавлені сторінки з історії організованого комуністичним режимом штучного голоду в підсовєтській Україні, несуть правду про геноцид українців.

Назване видання – праця дуже актуальна, вельми й вельми потрібна та варта того, щоб про неї дізнався широкий загал не лише в Україні, а й за її межами.

Однак, на жаль, це видання вийшло накладом усього у 500 примірників.

Усе це й спонукає нас шукати добродійців, які б надали в поточному році посильну фінансову допомогу в перевиданні названого бібліографічного покажчика. У свою чергу ми докладемо зусиль, щоб у подальшому безплатно розповсюдити по освітніх, наукових, культурних закладах в Україні та за кордоном (у першу чергу в державах з організованою українською діаспорою). Впевнені, що таким шляхом можна домогтись широкого поінформування про моторошну правду, про акт геноциду українців, про комуністсько-імперський план їх винищення, актуалізувати національно-патріотичне виховання нашої молоді.

Пам'ятаймо, ми – українці! Плекаймо своє, українство! Докажімо собі та світові, що ми вже вільні люди, не раби, не манкурти, не перекотиполе, не прислужники окупантам, не маргінали.

Кошти просимо надсилати на: Р/р 2600830011939 в Укрсоббанку МФО 312012 (на бібліографічний покажчик „Голодомор 1932-1933 рр. в Україні (До 70-річчя)”. укладений О.Г.Лютою).

Павло Бабука, Богдан Бєндзар, Степан Герман, Микола Вергш, Іван Костак, Онуфрій Лютий.

Карпатський голос. – 2005. – 5-11 лютого.

**ІНТЕРВ'Ю РІЗНИХ РОКІВ
(1994 – 2005)**

„ПРОСТО ОБІКРАЛИ НАРОД...”

Сьогодні гість "Карпатської України" - її постійний автор, викладач кафедри історії України Ужгородського державного університету, лауреат премії імені Василя Гренджі-Донського, кандидат у народні депутати України Микола Вергеш, який відповів на численні запитання наших кореспондентів.

- Миколо, на Закарпатті тебе знають, власне, як науковця, що протягом багатьох років досліджує історію Карпатської України. Коли в тебе визріли наміри виявити цю недосліджену сторінку нашої історії?

- Ти знаєш, усе було далеко не просто. Після закінчення історичного факультету Івано-Франківського педінституту у 1984 році, за рекомендацією професора Володимира Васильовича Грабовецького, якого вважав першим учителем, я приїхав до Києва в Інститут історії АН України з наміром прикріпитися до цього престижного і головного для істориків наукового закладу. Навчаючись в інституті, я досліджував проблему соціальної диференціації в запорізькому козацтві і "жив" феодалізмом. Однак у Києві вирішили, що ця проблема неактуальна. Мені порадили "актуальніше": історію передпролетаріату на Україні. Я відразу поринув у роботу, але скоро зрозумів, що це не для мене.

Поїхав до Львова, де мені порадили ще "актуальнішу" тему: "Зародження марксизму на західноукраїнських землях". І знову все спочатку. Перегорнув гори літератури і ще раз переконався, що це не для мене.

За рекомендацією доктора історичних наук В.Г.Сарбея поїхав до Ужгорода. Мене привітно зустрів тодішній завкафедрою історії СРСР професор В.І.Лько і прикріпив до кафедри. Підібрали і нову тему дисертації: "Соціалістична індустріалізація і колективізація на Закарпатті в радянській історіографії". І знову те саме: вивчення документів, історичної літератури. Робота була нецікава і нудна, але таким був час. У 1990 році зрозумів, що найкраще самому підібрати тему. І от у березні 1990 року "влада імуші" дозволили святкувати 51-річницю Карпатської України. Відгоди я знайшов свою тему.

Вже більше року працюю на кафедрі історії України, що вважаю смыслом свого життя, і за це вдячний професору Володимирі Євгеновичу Задорожному.

- Чи пам'ятаєш свою першу публікацію?

- Таке не забувається. Найперша моя стаття була опублікована в міжгірській газеті "Радянська Верховина" у березні 1990 року. Згодом її передрукувала "Молодь Закарпаття" - єдина в той час демократична газета. Стаття була присвячена педагогічній діяльності Августина Волошина. З того часу я паралельно із вивченням Карпатської України захоплювався постаттю видатного нашого земляка і вважаю, що дещо вдалося зробити.

- Чи не зустрічав ти якихось перепон у своїй пошуковій роботі? Адже тривалий час праці Августина Волошина перебували у "спецхранах".

- Я готував наукову доповідь на конференцію, яку проводив міжгірський Рух, і вважав, що справді нічого з цього не вийде. Але, як з'ясувалося, в Міжгір'ї, Синевирі та інших селах району старі люди зберігали чи не всі праці видатного педагога. Коли збагнули, для чого вони мені потрібні, з радістю віддали. Я дуже шаную тих людей, що тоді мені допомогли.

- А дослідження про Карпатську Україну?

- Тут було багато складніше. До архівних фондів Карпатської України в колишньому Союзі дістатися було не так легко. І тому я почав свою роботу із записів

спогадів очевидців тих подій. Були такі, що боялися, але були і мужні, відверті. Сьогодні багатьох із них уже нема, а все ж вони для мене – жива історія. Назавжди залишусь вдячним Степанові Маріконю, на очах якого катували керівника хустських січовиків Олександра Блестіва, учнів Волошина, заслуженому вчителю України Ернесту Івановичу Шутяку. Емілеві Медвідю, Василю Суботі та багатьом іншим.

Особливо часто згадую Миколу Шимоню – колишнього команданта Косцюківської Січі, багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу, який нещодавно пішов із життя. Я глибоко пережив його смерть. Ці та багато інших людей були героями моїх нарисів.

Отже, все почалося зі спогадів, а згодом почалася архівна робота. Вона значно розширила моє бачення самої суті і феномена Карпатської України.

- Миколо, ти багато друкуюсь. Мабуть, у тебе залишається мало вільного часу для сім'ї?

- Інколи мені здається, що, будучи на місці моєї дружини, я з таким чоловіком не прожив би і дня. Але вона змиралася і живе. Можливо тому, що Анастасія – теж анкладач, вчителька літератури. Ми одружилися у 1984 році, відразу після закінчення вузу. Народилося двоє синів: старшому, Ігоркові, першокласникові – 6 років, а Іванчику – тільки два. Я з тобою згідний, що за таких обставин нелегко на перше місце ставити науку, але, як мовиться, наука вимагає жертв. До речі, тільки одна людина прочитала всі мої роботи. Це – Анастасія...

- Ну а тепер поговоримо про політику. "Карпатська Україна", "Закарпатська правда", міжгірська "Верховина" вже знайомили своїх читачів із твоєю передвиборною програмою, брали у тебе інтерв'ю. Отож, тільки в двох словах – що ти будеш прагнути зробити в першу чергу?

- У двох словах – важко. Щоб не повторюватись. Найважливіше, на мою думку, не тільки приймати закони, але і дбати про їхню реалізацію. Хоча економіка – над усе, від її розвитку залежить добробут людей, але без зміни політичної структури, яка залишилася у нас старішою, нічого не вийде.

Отже, у парламент повинні прийти фахівці, люди порядні і доброзичливі. Не забуваймо, що парламент буде професійним.

Зупинюся ще на одному моменті. Сучасне керівництво своїми необдуманими і некомпетентними кроками настільки сплякло ідеї незалежності за короткий час, що люди стали інертними споглядачами подій замість того, щоб активно втручатися у будівництво України. Вони вже в ніщо не вірять, і не їхня в цьому вина. Наприклад, до чого привела інфляція, точніше гіперінфляція? До того, що вклади моїх земляків в Ощадбанках, які вони заробили чесною працею, зникли. Вийшло так, що рідна держава (тобто ті, що при її кормилі) просто обікрали народ, зробили людей жebraками. Новий парламент зобов'язаний зробити все для того, щоб гроші були повернуті людям. Я розумію, що це зробити нелегко. Нехай цей процес проходимо певними етапами, як у Німеччині, однак зароблені людьми гроші пропасти не можуть. Якщо це вдасться зробити, то від цього зросте авторитет парламенту, уряду, президента і тоді жоден громадянин незалежної України не буде звинувачувати свою державу. Я не можу собі уявити, щоб француз чи американець звинувачував у чомусь державу. Держава – це святе, винні ті, що при владі. Якщо президент, уряд, парламент не в змоззі знайти вихід із кризи, їхній моральний і професійний обов'язок – піти у відставку. У нас цього нема.

- Що будеш обіцяти своїм виборцям? Пригадуєш як було на попередніх? Чого тільки не обіцяли.

- Знаєш, я дивуюся, коли читаю передвибірні платформи і звернення деяких кандидатів, які прямо заявляють: "Якщо проголосуете за мене, то я для Вас зроблю

все". Це - абсурд. Голі обдурювати людей, їх треба переконати в тому, щоб вони серйозно поставилися до виборів і прийшли голосувати, бо від того, який ми оберемо парламент, буде залежати майбутнє (близьке майбутнє) наших дітей, нас самих, всієї України. Я глибоко переконаний, що жоден кандидат не може і не має права щось обіцяти. Тільки тоді, коли у Верховній Раді буде більшість тих, хто за радикальні реформи в економіці, за прогрес не на словах, а на ділі, - тільки тоді будуть прийняті повні рішення для держави рішення. Пам'ятаємо, як більшість комуністичної номенклатури теперішнього парламенту душила будь-які ініціативи виходу з кризи. Це два роки тому вони навіть не хотіли визнати синьо-жовтий прапор, як прапор нашої держави. Отже, висновок такий: у парламенті вирішує більшість, бо один у полі не воїн. А якою буде більшість - залежить від нас з вами.

- Кого вважаєш за свого основного суперника, чого найбільше остерегаєшся?

- Фальсифікації.

- Уяви, що тебе обрали депутатом Верховної Ради України. Кого б ти хотів бачити поруч із собою?

- Тих, хто за реформи, демократію і правову державу.

- А якщо конкретно?

- Будь ласка. Віктора Бедя, Михайла Данилаша, Василя Ільницького, своїх колег по університету Івана Різачка і Василя Марину, Олександра Ороса, Павла Федаку, Івана Мокрянина, Михайла Ляха, але два останні, на жаль, не захотіли балотуватися.

Інтерв'ю взяв Степан Пойда
Карпатська Україна. - 1994. - 24 березня.

„ТІЛЬКИ РЕФОРМИ ВРЯТУЮТЬ УКРАЇНУ”

Кандидат у депутати Верховної Ради України по Свалявському виборчому округу №173 Микола Вегеш народився і виріс у Міжгір'ї. Після завершення навчання в педінституті викладав історію у Синевирській середній школі. Нині - викладач кафедри історії України УжДУ. У наукових колах України та Закарпаття відомий як автор дослідницьких праць, які друкувалися у періодичних та наукових виданнях України, Англії, Канади, США. Одружений. Дружина за професією вчителька. Батько двох дітей. Свою економічну програму, над якою працює багато років, Микола Вегеш виклав у формі діалогу з нашим кореспондентом Іваном Мокрянином, що дозволяє читачам глибше зрозуміти Миколу Вегеша, підтримати його бажання вивести Україну з глибокої економічної кризи.

- Рівень нашого життя катастрофічно знижується. Ростуть ціни; залишаються порожніми прилавки магазинів. І це, незважаючи на астрономічні дотації, які виділяються державою на виробництво продовольства. Особливо страждає Закарпаття: на базари сусідніх областей вивезено і продано за безцінь все, що можна було там продати. Яка причина цього і як позбутися такого розбазарювання законним шляхом?

- Спосіб життя у плановій державі з її командно-адміністративною машиною передбачав відповідний спосіб мислення, яким добре володіють господарники старого радянського стилю. Економічно це виглядає так: колгоспи не можуть ніколи продати продукцію за низькими цінами через високі затрати на її виробництво. Вихід такий: або дотувати продукцію, або відпустити ціни. Наш уряд пішов найлегшим шляхом. За кілька місяців на виробництво продовольства колгоспи України

отримали дотації п'ять трильйонів карбованців. Це наші з вами гроші, викинуті у цуравий міх, який за усіх режимів нікому не вдавалося наповнити. Інфляція набрала нових обертів, а дотація нічого не дала. В умовах прозорих кордонів "утримувати" стабільні ціни адміністративним способом неможливо. Якщо вони у нас нижчі, в Росії - вищі. Наші "практичні" земляки вивозять продукцію у Росію, продають її за рублі, які конвертують у долари, обмінюють їх на купони і знову скуповують ковбасу. У такий спосіб вивозилися товари із Закарпаття у Польщу, Словаччину, Угорщину. Що ж тут можна зробити? Обвести кордони України колючим дротом? Це - самоізоляція: світ нас зрозуміти не зможе. Очевидно, ціни мають відповідати затратам на виробництво продукції. Іншого варіанта людство не придумало. Тоді вони вийдуть на світовий рівень і зупиняться. Нині, наприклад, нікому в голову не прийде вивозити, скажімо, бензин в Угорщину: ціни вирівнялися. Так сталося із більшістю промислових товарів, які не вигідно продавати на базарах сусідніх країн.

- Тоді потрібно різко міняти ситуацію на селі. Чому, Микола, перевагу віддаєш - колгоспам чи фермерству?

- Тому, хто може нагодувати наш народ. Від державних та інших підприємств колгосп відрізняється тим, що його майно належить колективу. За такої ситуації подолати відчуження праці практично неможливо: колгоспи завжди відтворювали виробництво за рахунок дотацій. З цуравим міхом завжди потрібно йти до державного чиновника, щоб у нього щось кинув. І це не рятує матеріально трудівників, чудових, працьовитих, здібних людей, які працюють у колгоспах. Уважно прочитайте статистичний звіт за минулий рік. Якщо середньомісячна зарплата робітників та службовців державного сектора у грудні становила 519.4 тисячі, то оплата праці колгоспника - 57.1 тисячі купоно-карбованців. Невтішні справи у рільництві, тваринництві, катастрофічно зменшується поголів'я худоби у гірських районах. Ясно: стара колгоспно-радгоспна система, навіть при великих дотаціях держави, себе віджила. Потрібні кардинальні перемини на законодавчому рівні. Гадаю, насамперед, різко змінити ситуацію на селі може справедливий податок на землю. Уявіть собі: нині колгосп оплачує за гектар землі 3200 купоно-карбованців. Менше вартості коробки цигарок. Такого немає у жодній країні світу. Наприклад, у Польщі селянин має віддати за гектар землі 9 центнерів пшениці, або 7 центнерів жита. Високі податки на землю в Угорщині, Чехії та інших країнах. Тому на землі працюють ті люди, які вміють виростити високий врожай, добре відгодувати худобу, уникнути економічного банкрутства. Думаю, рано, чи пізно до цього прийдемо і ми. І тоді не буде проблем паювати колгосп чи ні, стати фермером чи користуватися землею просто для того, щоб прогудувати сім'ю. Зникнуть конфлікти і бійки навколо ділянок. Все буде вирішуватися економічними шляхами. Хоч, звичайно, подібне законодавство повинно ґрунтуватися на реальній оцінці землі: її оцінка має залежати від типу ґрунтів, природно-економічних умов. Що стосується економічних форм господарювання, то люди самі виберуть те, що їм вигідно. Це можуть бути і об'єднані в акціонерні товариства фермерські господарства, і кооперативи західноєвропейського зразка, які будуть самі виробляти, переробляти та реалізувати свою продукцію, маючи власні заводи, магазини тощо. Адже будь-який колгосп можна перетворити в акціонерне товариство закритого типу. Основні положення цієї моделі можуть бути такими: при правлінні колгоспу відкривається філія банку. В ньому на кожного колгоспника відкривається іменний особовий рахунок, на який нараховують всю отриману ним заробітну плату, включаючи всі види доплат, винагород, премій. Акціонерним внеском (вкладом) члена колгоспу вважається різниця між нарахованою і використаною зарплатою. На цей вклад нараховують дивіденди трьох видів: процент на залишок внеску, винагороди за особисту і

колективну берсжливiвсть. Будуть й iншi форми господарювання. Змiна податкової системи на землю призведе до конкуренцiї: працювати на нiй буде той, хто вмиє. Конкуренцiя дозволить виробляти величезну масу якiсної продукцiї, яку зможемо продавати найближчим часом навить за кордоном.

- За свiтовими цiнами? Але для цього потрібно мати високу зарплату, свiтотвий життєвий рiвень?

Найкращий захист здорової, нормальної людини - дати їй можливість заробити. У себе, вдома. Для цього потрібно зупинити iнфляцiю, "закрутити" виробництво у районах, областi. Люди сподiваються на допомогу США, Заходу, стабiлiзацiйного фонду. Однак це не допоможе. Суть грошової реформи, на мою думку, полягає у тому, щоб ввести нову грошову одиницю, яка б одразу стала конвертованою в iноземну валюту. Тодi закарпатець, будь-який громадянин України зможе купити все, що захоче, за гривнi в Угорщинi, Чехiї, Словаччинi, Польщi, iнших краiнах. А це можливо тiльки за нової економiчної, фiнансової, банкiвської полiтики, з допомогою якої можна зрушити виробництво. В Україні i зокрема на Закарпаттi все ще залишається обважнiла промислова структура, орієнтована колишньою iмперiєю на виробництво засобiв виробництва i озброєнь, питома вага яких у валовому суспiльному продуктi становить 87 вiдсоткiв, а споживча - 13 вiдсоткiв. Навiть у невеликому Мiжгiр'ї та районi на вiйськово-промисловий комплекс працювали Майданський завод "Пластмас", "Селсена", колочавський завод технологiчного обладнання, частково "Електрон". Нам виробляли взуття, шили костюми у так званих краiнах соцiалiстичного табору, за що ми розраховувалися ракетами та автоматами. Однак на порозi ХХI столiття свiт дiйшов висновку, що так далi жити неможливо: ракети СС-20, на якi ми працювали, повиннi бути знищенi. Повинна вiдбутися швидка переорiєнтацiя промисловостi, як це робиться у розвинутих краiнах, де спiввiдношення протилежне: на споживчий ринок, конкретну людину зорiєнтовано 70-80 вiдсоткiв промисловостi. Зробити це нелегко. Бiльшiсть промислових пiдприємств на доранньо-iндустрiальному рiвнi розвитку, фiзично зношено 2/3 парку устаткування, морально - бiльш як 95 вiдсоткiв. Для того, щоб вийти з прориву, потрібна широкомасштабна програма приватизацiї, ринкових реформ, потрібнi прiоритетнi напрями виходу з кризи, якi колишнiй український парламент, уряд, обласна та районнi адмiнiстрацiї Закарпаття, складенi з промисловцiв радянського стилю, неспроможнi зробити. Вони субсидують шкутильгаючi галузi промисловостi, збанкрутiлi заводи, публiчнi програми за рахунок друкарського верстата. Бюджетний дефiцит за цими причинами сягав близько 40 вiдсоткiв валового нацiонального доходу.

- I продовжують душити виробництво податками.

- Податкова система в Україні взагалi абсурдна, яка немає аналогiв у свiтi. З волi наших законодавцiв, людей здебiльшого старої компартiйної генерацiї, податки пiдприємства у рiзних формах становлять близько 90 вiдсоткiв. Це справжнє пограбування трудових колективiв, виробництва. За цими причинами бiльшiсть заводiв не мають коштів на вiдтворення виробництва. По-рiзному виходять люди iз ситуацiї: однi позакривали заводи, вiдправили людей у неоплачуванi вiдпуски. Iншi пробують працювати у "тiньовому режимi". Такий приклад. Згiдно з статистичними даними торiк iз 522 зареєстрованих спiльних пiдприємств станом на 1 сiчня цього року виробництвом зайнята тiльки незначна частина. Iншi - працюють у сферi посередництва торгiвлi. Чому? З виробництва легше всього зняти податок, якiй у цiлому становить близько 90 вiдсоткiв, i якiй виробничник мусить сплатити. У людей, котрi працюють у торговельних посередницьких структурах, є iнший вихiд: дiяти у "тiньовому режимi". Готiвку так отримати легко. Що ж тепер робити? Все

забороняти, як було за тоталітарних режимів? Гадаю, цього чекають наші прогвинники, які хочуть бачити Україну колонією. Мені здається, що на рівні парламенту потрібно прийняти закони, які б дали можливість вивести з "тіньового режиму" середній бізнес, всю економіку. Бачиться це так. В усьому світі парламентарії, добре обізнані з економікою, рахуються з апогесм підприємливості, якой знає кожен бізнесмен Заходу. У більшості країн світу податок не перевершує 42-44 відсотки. Парламентаріям ця цифра добре відома: якщо податок значно вищий, тоді кількість людей, які бажають бути бізнесменами, займатися підприємливстю, меншає. А значить зменшується маса коштів, які надходять у бюджет і навпаки: чим менший податок (який не перевершує апогей підприємливості), тим більша маса людей займається підприємливстю, які збільшать за рахунок податків бюджет. А це значить, що на рівні області, району можна подати конкретну допомогу пенсіонерам, багатодітним сім'ям, перекрити ціни на хліб, транспорт. За такої ситуації немає значення кому належить завод, магазин, або інший об'єкт: головне, щоб він платив податки у бюджет. Цей механізм, гадаю, необхідно вдосконалити на рівні парламенту, що дозволить вивести з "тіньового режиму" усе наше виробництво, задіяти на Україні величезний промисловий комплекс, дати людям роботу і можливість їм заробити.

- Не можемо обійти одного питання. Вже не перший рік у партноменклатурних та демократичних колах точаться розмови навколо саморегулювання економічного, вільної економічної зони, інших питань. Твоя позиція?

- В одному із економічних журналів України були опубліковані статистичні дані про сплату податків, які залишаються у бюджеті різних областей України. Що ж виходить? На Закарпатті залишалось постійно 100 відсотків ПДВ, інших видів податків. У той же час індустріальні області України, наприклад, Запорізька область вдова залишала тільки 15-17 відсотків податків. Інше, за старою імперською звичкою, йшло у Київ, який розподіляв ці кошти не у залежності економічної, а політичної ситуації в Україні. Скажімо, підняли галас кримські росіяни, що їм погано живеться, Леоїд Кравчук і кинув туди мільярди купонів, зароблених нашим народом. У такому становищі "онинилися" "автономісти" Закарпаття, за якими "стоїть", "сидить" колишня комуністична номенклатура: коли необхідно "вибити" з Києва кілька мільйонів купонів, на поверхню виходять "національні питання", дає про себе знати "тіньовий кабінет" Підкарпатської Русі. В умовах ринкової економіки все це відпаде. Кожна область, виділивши певну кількість коштів на утримання центру, буде жити на гроші, зароблені її мешканцями. Іншого людство не придумало. Мало хто задумувався над тим, як перекласти на нормальну мову слово США - Сполучені держави Америки. Що це значить? Кожний штат виступає, як маленька економічна незалежна держава, яка виділяє певну кількість коштів на утримання федерального уряду, президента, армії тощо. Щось подібне відбувається у Німеччині. Чому? Будь-який тоталітарний режим існує виключно при плановій системі, яку забезпечує командно-адміністративна машина. І мені дуже прикро було, коли на одному із з'їздів НРУ, вкрай зломпенізована частина тодішньої нашої організації не підтримала ідею федеративного устрою нашої держави, яку запропонував В'ячеслав Чорновіл.

- Ти хочеш сказати, що ринкова економіка має змінити не тільки Україну, але й відносини між її партнерами і сусідами Закарпаття?

- Все залежить від того, як піде ринкова економіка. У Росії та сусідніх країнах. Якщо і далі відбудеться економічне саморегулювання у наших "старших бробрів", то Росія розпадеться на окремі економічні князівства. У них теж нема вибору: або

тоталітарний, комуністичний, фашистський режим, якщо до влади прийдуть такі, як Жириновський. або - розвиток Росії на демократичній основі. З Росією демократичною, гадаю, потрібно торгувати на взаємовигідній основі. З регіонами, наприклад, Закарпаття давно могло оздоровлювати нафтовиків Татарстану, не питаючи на це дозволу у Леоніда Кравчука та Бориса Сльцина. Так само можна буде торгувати з Дебреценом, Братиславою. Віднем. З ким вигідніше.

- Гадаю, тебе не зрозуміють колеги і навіть виборці.

- Я не хочу бачити своїх земляків жебраками, які шукають шматок хліба по всьому світу. Хай вони заробляють на життя вдома. Ринкова економіка таку можливість дає кожному. Наприклад, при прокладанні траси "Ліссабон-Київ", яку фінансує Міжнародне економічне співтовариство, кожен житель Воловеччини, Міжгірщини, який вмів тримати в руках просту лопату, за робочий день зможе заробити вдома 7-10 доларів США. Потрібно бути круглим дурнем, щоб відмовитися від такої можливості. Подібних варіантів тисячі. Ринкова економіка дозволить нам знайти долари, зарити у нашій землі, вивести Україну з кризи у лоно цивілізованого європейського світу.

Закарпатська правда. - 1994. - 22 лютого.

“КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ЯК ЦЕ БУЛО?” НЕПРОСТІ ВІДПОВІДІ НА НЕПРОСТІ ЗАПИТАННЯ

Олександр Гаврош, Ужгородське бюро "Старого Замку"

Микола Вереш - доктор історичних наук, найавторитетніший закарпатський дослідник історії Карпатської України. Автор понад 400 публікацій та 18 монографій. Друкувався в Чехії, Словаччині, Великобританії, США та Канаді. Лауреат премії імені академіка Івана Крип'якевича і Василя Гренджі-Донського.

«КАРПАТСЬКА УКРАЇНА СТАЛА ПЛАТОЮ УГОРЩИНІ ЗА ВСТУП ДО ГІТЛЕРОВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ»

- Пане Миколо, чому все-таки Прага у 1938 році погодилася дати Підкарпатській Русі автономію? Адже протягом майже 20 років вона зволікала з виконанням власних обіцянок?

- Так, у 1919 році, коли приймалося рішення про входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини, чехословацький уряд зобов'язався надати краю автономні права. Однак робити цього не квапився. Мотивувалося це слабким політичним розвитком краю. Мовляв, закарпатці ще не досерли до автономії. На руку чехам було і велике політичне протистояння між українським та русофільським напрямками. Лишень коли обидві течії зуміли об'єднатися навколо ідеї автономії і висунути ультиматум про негайне її запровадження, Прага призначила перший автономний уряд.

- Чому невдовзі він був розпущений?

- Уряд очолив провідник русофілів Андрій Бродій. Міністрами були призначені Е.Бачинський, С.Фенцик і Ю.Ревай, державними секретарями – А.Волошин та І.Г'єшак. Таким чином до першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського напрямку і двоє - українського.

Уряд Бродія провів усього три засідання - 15,18,22-23 жовтня. Вже 26 жовтня Андрій Бродій був заарештований чехословацькою службою безпеки і звинувачений в державній зраді на користь Угорщини. До речі, опублікованими у 1959 році в Будапешті документами повністю доведено фінансування Андрія Бродія (кличка Берталон) угорцями.

Ясна річ, що після такого фіаско прем'єр-міністра його уряд було розпущено.

- Чому чехи доручили на цей раз очолити уряд Августину Волошину?

- Знаючи його поміркованість, вони сподівалися, що А.Волошин не буде йти на конфронтацію з чехами та русофілами. Окрім того, він вирізнявся з поміж інших своїм інтелектом та народною популярністю. Другий автономний уряд складався усього з трьох осіб. Окрім прем'єра, до нього увійшли Юлій Ревай та Едмунд Бачинський. Так що не мають рації ті, хто твердить, що він представляв тільки український напрямок. З періох днів свого існування цей уряд на відміну від попереднього мав чітку прочехословацьку орієнтацію.

- На що була спрямована внутрішня політика автономного уряду?

- Після віденського арбітражу 1938 року до Угорщини відійшли Ужгород, Мукачєво, Берегове з прилеглими до них районами. А це була економічно найрозвинутіша частина краю. Певна річ, що за таких несприятливих умов головна увага уряду зосередилася на двох прибуткових галузях - лісовому господарстві і соледобуванні. Також робилися спроби покращити стан доріг, зменшити безробіття, розвивати туризм. Проводилася робота з поліпшення страхування і пенсійного забезпечення. Однак більшість задумів уряду так і не вдалося втілити в життя. На заваді стала велика політична гра, в якій Закарпаттю відводилася роль лишень розмної монети.

- Справді надання автономії випало на вкрай невдалий період, коли і сама Чехословаччина, й уся Європа опинилися у важкій політичній кризі. Як в таких умовах до автономної Підкарпатської Русі поставилися сусіди?

- Особливо ворожу позицію зайняла Угорщина. Використовувалися будь-які методи, аби повернуть край в лоно "святостефанської корони". Досить перерахувати спроби добитися проведення плебісциту, дипломатичні заходи, засилання терористів, діяльність угорської "п'ятої колонії", економічний саботаж тощо.

Союзником Угорщини виступила й Польща. Автономія Підкарпатської Русі дала велике піднесення українському рухові в Галичині, де також зросли автономістські настрої. Боячись посилення українства у себе вдома, Польща вирішила за краще стояти за спільний польсько-угорський кордон. На ділі це означало поглинення Закарпаття Угорщиною.

На жовтень-листопад 1938 року припадає період активізації діяльності угорського і польського генеральних штабів, які засиляли на Підкарпатську Русь терористів.

Слиною лояльною до Карпатської України сусідкою була Румунія. Це пояснювалося тим, що вона була союзницею Чехословаччини по Малій Антанті (договор про військовий союз Чехословаччини, Румунії та Югославії). До слова, Бухарест висунув тільки тоді територіальні претензії на румунські села Закарпаття, коли СРР перестала існувати як держава.

- А якою була політика великих держав щодо Карпатської України?

- Карпатська Україна тим чи іншим чином зачіпала інтереси двох європейських потуг - Німеччини та СРСР. Радянський Союз робив вигляд, що української автономії за Карпатами для нього не існує. Як і Польща, він остерігався піднесення українства у себе вдома. З цієї метою навіть глушилося мовлення українського радіо з Праги на терени СРСР. Лишень в березні 1939 року Сталін заговорив про Карпатську Україну на XVIII з'їзді ВКП(б). Мовляв, "козявка" хоче присднати до себе слона (Радянську Україну).

Зовсім протилежною була політика Німеччини. В листопаді-грудні 1938 року українську проблему вивчав спеціальний відділ контррозвідки "Схід" та Міністерство закордонних справ. Ідея Великої України була для Берліна зручною

наживкою, бо заціпала країни усього регіону-СРСР, Польщу, Румунію, Угорщину. Якщо визволення українців Польщі та СРСР могло стати легалізованим приводом військових дій Німеччини проти цих країн, то Буковиною та Закарпаттям можна було шантажувати Румунію та Угорщину, аби завербувати їх в гітлерівську коаліцію.

Карпатській Україні у цих планах відводилась роль українського П'ємонту. Ідея Великої України мала велику підтримку серед генералітету Німеччини. Так, Розенберг та Герінг були глибоко переконані, що українці можуть бути надійними союзниками німців у війні проти СРСР. Але їхня думка не здобула більшості. Німецькі документи свідчать, що в грудні 1938 року дискусія довкола української ідеї загинула. Таким чином доля Карпатської України була вирішена. Вона стала платою Угорщині за вступ до гітлерівської коаліції.

До речі, Гітлер одним пострілом поцілюв у двох зайців. Здача Карпатської України послужила взаєморозумінню і між Німеччиною та СРСР, котрий побачив у цьому вчинку поступку з боку Гітлера. Опісля, як відомо, був підписаний тасмний договір Молотова-Ріббентропа про поділ Центральної Європи на сфери впливу між Берліном і Московією. Так що Карпатська Україна стала об'єктом торгу із дуже далекосяжними цілями.

"УРЯД ВОЛОШИНА ВИКОНАВ ВКАЗІВКУ ПРАГИ ПРО РОЗПУСК ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ТРИ МІСЯЦІ ПІЗНІШЕ"

- Чому ж тоді уряд Карпатської України до останнього сподівався на Німеччину?

- На кінець 30-х років Німеччина настільки посилилась, що з нею стали рахуватися усі європейські країни. Франція та Великобританія втратили свої колишні панівні позиції в Європі. На це доводилося зважати. Окрім того, Німеччина була єдиною країною, яка обіцяла недоторканість кордонів Карпатської України, тобто гарантувала свій протекторат.

Берлін зробив деякі кроки назустріч автономному уряду. Було відкрито німецьке консульство у Хусті, підписано угоду про права виїзду закарпатців на сезонні роботи в Німеччину, заявлено протести проти терористичних акцій Угорщини та Польщі, обговорено перспективи економічного співробітництва тощо.

Лишень в березні 1939 року Августин Волошин зрозумів, що Німеччина веде подвійну гру. На запитання журналу "Рейтер" він однозначно заявив: "Німці ганебно нас зрадили". Попри все, у тій міжнародній ситуації, яка склалася у 1938-1939 роках, альтернативи в зовнішній орієнтації у Волошина не було.

- Радянські ідеологи називали Волошина фашистом...

- Хай ці вигадки залишаться на совісті тих, хто їх розповсюджував. Волошин ніколи не був прихильником фашизму. Очолована ним газета "Свобода" протягом усіх 30-х років постійно проводила паралель між німецьким фашизмом і радянським більшовизмом. Для Волошина ці режими були двома сторонами однієї медалі.

До речі, у тому ж 1939 році Москва і Берлін підписали далекосяжні тасмні угоди з переділу світу. Але чомусь ніхто не називає Сталіна, стратегічного партнера Гітлера, фашистом.

- Якими в такій складній міжнародній обстановці були стосунки між Прагою і Хустом?

- Прага ставилася до Карпатської України як до складової частини Чехословаччини, яка має автономні права. Всі головні питання внутрішньої і

зовнішньої політики краю відносилися до компетенції федерального уряду (охорона кордонів, збройні сили, грошова одиниця тощо).

Прага нерідко гальмувала законотворчі процеси в Карпатській Україні. Так, скликання Сойму двічі переносилося на пізніший термін, що зрештою значно ускладнило життєздатність Карпатської України під час угорської навали.

Переважаюча більшість чеських чиновників вороже ставилися до українського уряду, що додатково напружувало чесько-українські взаємини. З одного боку, чехи ігнорували рішення Карпатської України, а з другого - українці намагалися позбутися празької "опіки" нерідко методами, що суперечили Конституції ЧСР. Особливо загострилися стосунки між Прагою і Хустом після призначення міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали.

- Чому ж тоді чехи на це пішли?

- Заміна Ю.Реваля чеським генералом, який до того ж симпатизував русофілам, була сильним ударом по українській ідеї. Ю.Ревай користувався великим авторитетом серед народу. Хоча ним були незадоволені й провідники радикальної української молоді (С.Росоха, І.Рогач, І.Роман), які називали його поміркованим соціалістом, комуністом.

Німецький дослідник Дмитро Злепко, вивчивши архіви Третього Рейху, твердить, що призначення Прхали відбулось не без участі Німеччини. Про його кандидатуру говорилося 20 січня 1939 року в Берліні під час розмови представника Карпатської України в Празі М.Долина з радником Міністерства закордонних справ Німеччини Альтенбургом. Очевидно, німці хотіли посилити тиск між Прагою і Хустом, аби полегшити розвал Чехословаччини.

- До речі, а коли офіційно почала вживатися назва Карпатська Україна?

30 грудня 1938 року уряд А.Волошина прийняв рішення про одночасне вживання двох назв краю - "Підкарпатська Русь" і "Карпатська Україна". Це тривало до 15 березня 1939 року, коли Сойм прийняв закон, в якому чітко записав: "Назва держави є: Карпатська Україна".

- Чому були заборонені політичні партії і хто був ініціатором заборони?

- 25 жовтня 1938 року, зважаючи на складне міжнародне становище Чехословаччини, празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій на всій території країни. Попри це, на Закарпатті 25 жовтня було призупинено діяльність тільки крайкому КПЧ. Уряд Карпатської України виконав вказівку Праги про розпуск партій лише 20 січня 1939 року. Безперечно, це посилювало незадоволення різних політичних угруповань у краї.

- Як проводилися вибори до Сойму Карпатської України? Чому був тільки один виборчий список?

- Українське Національне Об'єднання сформувало свій список з 32 кандидатів у носії Сойму. Серед них були представники різних політичних партій та національних меншин. Спробу висунути свої кандидатські списки до Сойму зробили депутати празького парламенту від колишньої аграрної партії та "Група підкарпатських русинів". Але Центральна виборча комісія відмовила їм через процесурні погрешності.

Невня річ, це вносило у вибори елемент недемократичності. Хоча не забуваймо, що це був за час Карпатську Україну шматували терористи, а найдемократичніша в Європі Чехословаччина заборонила політичні партії. Коли стоїть питання життя чи смерті, про велику демократію не йдеться.

Звичайно, з висоти сьогодення ми можемо твердити, що це було тактичною помилкою уряду. Адже вислід голосування переконливо довів, що УНО отримало б незаперечну перевагу.

Щодо самого голосування, то воно пройшло без серйозних порушень. Про великий інтерес людей до виборів говорить те, що участь у них взяло 92,5% виборців. З них 92,4% проголосувало за УНО.

- **Вражаюча однотайність.**

- До речі, низка населених пунктів голосувало проти УНО. Зокрема, Іза, Гудя, Вербовець, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Так само висловилося і більше двох тисяч хустян. Це свідчить, що люди могли вільно висловлювати свою думку. І переважна більшість з них надали кредит довір'я уряду Августина Волошина.

- **Певно, такий однотайний вибір закарпатців був спричинений зрадою русофілів на чолі з Бродієм та безперестанними терористичними акціями польських і мадярських диверсантів. Люди бачили, що більше нема кому довіряти.**

- Ви маєте рацію. За нашими підрахунками на території краю постійно перебувало близько 2 тисяч терористів. Тільки в одному бою чехословацькими вояками було полонено 297 угорських диверсантів. Ними чинилися вбивства, розправи, нищилося господарство. Певна річ, це не додавало симпатій до країни, звідки вони засилялися. Тому ті політичні сили, які тягли до Будапешта чи Варшави, втрачали підтримку населення. Натомість уряд Волошина, який чітко стояв на прочехословацьких позиціях, здобував симпатії закарпатців.

“ЧЕХИ ВИВОЗИЛИ ЗАПАСИ ЗБРОЇ, КОЛИ КАРПАТСЬКА СІЧ ОПИНІЛАСЯ ОДИН-НА-ОДИН З АГРЕСОРМ”

- **Багато галасу зчинено довкола "концтабору Думен". Що там було насправді?**

- Оскільки весь час затримувалися терористи, постало питання про місце їхнього утримання. Прага дала вказівку уряду Карпатської України створити спеціальний табір для затриманих. Місцем його розташування було вибрано військову частину на горі Думен над Раховом.

Спогади очевидців свідчать, що Думен можна радше називати ізоляційним табором. Не було там ні колючого дроту, ні вартових на вишках. Не засвідчено там жодного вбивства. Це були військові казарми, в яких утримувалися близько 500 чоловік. З них 300 були угорськими терористами. Решта - особи, вороже налаштовані до автономного уряду. За свідченнями очевидців, під чесне слово можна було відпроситися додому провідати рідних.

- **Чи були протиріччя всередині самого уряду Карпатської України і в чому вони полягали?**

- З лютого 1939 року в Карпатській Україні виникла опозиція, її утворили радикально налаштована молодь та українські емігранти. Вони виступали за негайний розрив стосунків з Прагою та проголошення самостійності. Натомість А.Волошин, Ю.Ревай, брати Брашайки були поміркованішими і виступали за єдність з ЧСР. Деякі з очевидців твердять, що опозиція навіть готувала державний переворот.

- **Чи не були тут вплетані німецькі спецслужби?**

- Так, окремі члени ОУН були тісно пов'язані з німецькою розвідкою. В листопаді 1938 року в Перечині відбулась таємна нарада між головою ОУН А.Мельником, німецьким консулом Г.Гофманом та молодими радикалами С.Росохою та І.Романом. Це зафіксувала чехословацька служба безпеки.

- Чим була викликана сутичка січовиків з чехословацькою армією, адже до того вони спільно охороняли кордони, боролися з терористами ?

- 12 березня Угорщина одержала згоду Гітлера на окупацію всього Закарпаття. В ніч з 13 на 14 березня гортисти вторглися на терени Карпатської України. У цей же час відбулися збройні сутички між карпатськими січовиками та чехословацьким військом. Безглузде кровопролиття стало кульмінацією українсько-чеських суперечностей і зробило неможливим військове співробітництво ЧСР і Карпатської України.

Події розгорталися так. Січовики спробували заволодіти чеською зброєю для боротьби з угорцями. Суперечка із жандармами завершилась стріляниною. Хто відкрив вогонь першим - невідомо. Бої на вулицях Хуста тривали понад 8 годин. Збройні сутички також мали місце в Буштині, Велятині, Іршаві, Білках, Копані, Тячеві, Торуні. Січовики втратили від 120 до 150 чоловік, у той час як чехи - близько 20.

Сьогодні зрозуміло, що спроба оволодіти чеською зброєю для боротьби з угорцями обернулася на криваву помилку. Це кровопролиття значно ослабило Карпатську Січ і прискорило трагічний кінець Карпатської України.

- Які після цього були дії чехословацького війська?

- Добре озброєні прикордонні частини захищали демаркаційну лінію Шаркадь-Лалово-Кольчино-Росвигово-Середне-Доманинці. 14 березня угорці, зазнавши великих втрат, відступили. О 17 годині 30 хвилин генерал Прхла, одержавши наказ з Праги, оголосив евакуацію з Карпатської України.

Чеський відступ був зміло організованим і дисциплінованим. Звіти прикордонників свідчать, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, гроші, запаси зброї. І це робилося в той час, коли Карпатська Січ опинилася один-на-один з переважаючими силами агресора.

- А чи не було в Угорщини іншого варіанту розвитку подій, окрім окупації?

- Окрім військового вторгнення, уряд Горті покладав великі надії на проведення плебіситу в Карпатській Україні. Однак Прага заявила, що референдум відкидається як нереальний і зайвий, бо на теренах, де угорці наполягали його провести, давно вже нема угорської більшості.

"БІЙ НА КРАСНОМУ ПОЛІ І ДАВ МОЖЛИВІСТЬ СОЙМУ ПРОГОЛОСИТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ"

- Якими були дії уряду Волошина в цей час? Чи став наступ угорців для нього несподіванкою?

- 14 березня Августин Волошин надіслав в Берлін три телеграми, в яких просив допомоги захистити Карпатську Україну. Жодної відповіді не надійшло. Прем'єр-міністр був переконаний, що угорці вторглися на територію Карпатської України без відома Німеччини. Було відхилено ультиматум, який 14 березня о 18 год. у Празі вручили представнику Карпатської України в Празі В.Шандору.

15 березня німецький консул в Хусті вручив А.Волошину заяву МЗС Німеччини, в якій Берлін радив не чинити збройного опору наступаючим військовим частинам Угорщини. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А.Генке теж радив не опиратися угорцям. Бо німецька армія просувається до кордонів Карпатської України і все полагодить.

Підвечір 15 березня А.Волошин, не давши наказу вести збройну боротьбу, вийшов за кордон, аби розв'язати конфлікт шляхом переговорів. На це були

орієнтовані і його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Однак його спроби не увінчалися успіхом.

- Багато пишеться про бій на Крясному полі. Дехто каже, що жертви з боку українського юнацтва були даремними. Яка ваша думка?

- Без сумніву, це були другі Крути. 15 березня угорські війська групи "Схід" почали рухатися в напрямку Хуста. Усе робилося для того, щоби не допустити скликання Союму. На заваді агресору стали близько 1600 юнаків під командуванням полковника М.Колодзінського. Фактично перед наступаючою регулярною армією опинилися учні гімназій на чолі з учителем Я.Голотою та слабоозброєні січовики.

Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Однак озброєного до зубів окупанта вони затримали майже на добу. Цим самим давши можливість Соїму проголосити незалежність Карпатської України і звернутися до всієї світової громадськості. Повідомлення про цей бій з'явилося на сторінках газет цілого світу, що викликало великий резонанс. Симпатії світової громадськості були виключно на боці захисників Карпатської України. Угорщина в очах демократичних країн постала агресором проти молоді української держави.

- Чи справді Карпатська Січ дала першою бій фашизму?

- Судіть самі. Вісім мільйонів чехів здалися на милість Гітлера без найменшого спротиву. У той час, як сотні українців зі зброєю в руках гинули за свободу Карпатської України.

- Чи можна підрахувати число жертв угорської агресії?

- Загальна кількість, думаю, становить близько тисячі чоловік. На сьогодні відомі прізвища понад 150-ти полєглих чи замордованих січовиків.

- Чи не було проголошення незалежності Карпатської України вимушеним актом?

- У тих конкретних історичних обставинах – так. Виникнення самостійної Словаччини та державний розпад федеративної Чехословаччини не залишав ніякого іншого сценарію. Однак проголошення незалежності не впало з неба. Воно було наслідком 20-річної боротьби закарпатських українців за своє самовизначення.

- Незалежність Карпатської України тривала дуже коротко. Що вона все-таки дала?

- Українці Закарпаття вперше перед цілим світом задекларували, що вони є частиною українського народу. Саме Карпатська Україна раз і назавжди припинила суперечки про етнічну приналежність краю. Карпатська Україна 1939 року породила возз'єднання 1944 року з великою Україною. Так що значення проголошення української державності на Закарпатті дуже велике.

- А чи мала Карпатська Україна шанс на виживання?

- У тих обставинах вона могла вижити лише за умови існування єдиної Чехословацької республіки.

- Як складался подальша доля діячів Карпатської України?

- Місцем осідку Августина Волошина стала Прага. Туди ж переїхали Ю.Ревай, М.Долинай, С.Клочурак, Ю.Перевузік, А.Штефан, В.Комаринський. З приходом радянських військ ті, хто залишився у Празі, були заарештовані. В.Шандор, С.Росоха, А.Штефан емігрували в США. Іван Рогач продовжував боротьбу в лавах ОУН у Східній Україні і був розстріляний гестапо у 1942 році. Августин Волошин помер у Бутирській в'язниці в Москві САРУ! липня 1945 року.

- Чи був Августин Волошин соборником, адже він до кінця стояв за чехословацьку федерацію?

- Президент Карпатської України був політиком-реалістом, який чудово розумів, що невелика гілка українського народу поміж агресивних сусідів зможе

встретитися лише під прикриттям сильніших. Адже в 1939 році Української держави не існувало, тому й не дивно було до кого тяжіти, з ким об'єднуватися.

Певна річ, що А.Волошин був соборником, дотримувався думки про єдність Закарпатських українців та решти українського народу, однак в тих історичних обставинах про це можна було тільки мріяти.

- Дехто твердить, що Карпатська Україна була створена не закарпатцями?

- Така думка не витримує жодної критики. В усіх урядах Підкарпатської Русі - Карпатської України не було жодного незакарпатця, окрім генерала Прхали. Усі послі Союму, який проголосив створення української держави, також були закарпатцями. Найбільше вихідців з інших українських теренів було в Карпатській Січі - до 50%. Але вона відіграла невелику роль у державотворчому процесі.

- Напередодні 60-річчя тих історичних подій про що нам слід пам'ятати?

- Події 1938-1939 років у Закарпатті підняли авторитет української нації в світі. Українське питання з цього часу не сходило зі шпальт газет. Досить сказати, що протогом одного березня в англійській пресі про Карпатську Україну з'явилось 520 публікацій.

Карпатська Україна, після визвольних змагань 1917-1920 років, була другою спробою відродити в цьому столітті українську державність. І хоч вона завершилася невдадою, ці потуги не були марними. Свідчення цьому - відродження Української держави в 1991 році. То ж не забуваймо і про лепту наших краян у цій страдницькій боротьбі за свободу.

Старий Замок. - 1999. - 11 березня.

НА БАЛКАНАХ – ВІЙНА

Минулої середі світ здригнувся від звістки:
по Югославії завдано бомбово-ракетних ударів

Свої повітряні атаки Натовські літаки продовжили й у наступні дні. Для України цей факт також постав болючим питанням: що на нас чекає у найближчому майбутньому? Нижче – деякі з думок стосовно косівської кризи.

1. Прокоментуйте, будь-ласка, події, пов'язані із бомбардуванням військами НАТО Югославії.

Микола Вегеш, доктор історичних наук, доцент кафедри політології УжДУ:

- Звісно, я засуджую дії натовських військ. Американці говорять, що удари будуть наноситися тільки по військових об'єктах, але це все неправда. Яскравим прикладом є бомбардування Японії у 1945-му році. Ядерні боєголовки були спрямовані на воєнні бази, та через погану погоду влучали у мирні Хіросіму й Нагасакі.

Зрозуміло, що в цьому конфлікті треба розібратися, але шляхом дипломатії, а не військового втручання.

Іван Вовканич, доцент історичного факультету УжДУ:

- На це питання не може бути однозначної відповіді. З одного боку, застосована складова акція без відповідного юридичного оформлення, тобто без санкції Ради Безпеки ООН. В історії то є досить небезпечний прецедент. Тому я таке військово втручання засуджую як таке, що не відповідає міжнародним правовим нормам. Другий аспект проблеми стосується того, що робиться в Югославії і як вирішуються питання з етнічними албанцями. Те, що Мілошевич не хоче йти на компроміс і намагається створити моноетнічну державу насильницьким шляхом, шляхом

геноциду албанців, є неприйнятним для цивілізованого світу. Тому стосовно таких людей треба вживати й жорсткі методи, але вони повинні бути узгоджені з міжнародними правовими актами.

Володимир Бондар, завідувачий кафедрою політології, доцент УжДУ:

- Бомбардування Югославії військами НАТО суперечить принципам міжнародного права. Це грубе втручання у внутрішнє життя суверенної держави без дозволу Ради Безпеки ООН.

Воно може призвести до тяжких наслідків, бо шлях війни – це гупиковий шлях. Такі питання треба вирішувати мирним способом.

2. Як ви оцінюєте рішення про повернення атомної зброї Україні?

М.Вегеш:

- Вважав і вважаю, що Україна має вкрай небезпечного сусіда – Росію. Це держава, яка з моменту свого виникнення, постійно воювала, постійно щось загарбувала. Тому я підтримую тих депутатів Верховної Ради України, які виступили проти того, щоб віддати зброю. Зараз Україна, на мою думку, є зовсім незахищеною.

І.Вовканич:

- Думаю, що не варто робити такі максималістські жести в односторонньому порядку, розраховуючи на те, що хтось колись допоможе, чи будуть усі поблажливими. Що ядерна зброя є одним із багатьох козирів, з якими у світі рахуються. Можна провести яскраві аналогії: НАТО не втручалось в чеченський конфлікт, бо розуміли, що може найти „коса на камінь”.

В.Боднар:

- Питання про повернення атомної зброї може мати надзвичайно негативний резонанс, оскільки Україна бажає увійти в Міжнародне Співтовариство. Наслідком буде те, що відвернуться європейські країни, особливо Угорщина, Словаччина, Чехія та Польща.

Повернення зброї неможливе як таке, бо ядерна зброя дуже дорога в Росії, а в Україні на сьогодні можливості купити її нема.

3. Як ви оцінюєте заяви та рішення президентів Єльцина і Лукашенка з приводу подій у Югославії?

М.Вегеш:

- Білорусь, фактично, є правою рукою Росії. Це дві країни посткомунізму. Всі кроки Росії продовжують політику Радянського Союзу: диктат, відчування себе супердержавою.

І.Вовканич:

- Думаю, що з міжнародно-правової точки зору зробили правильну заяву. Інша справа, що ця заява не може бути підтверджена матеріальними факторами, і тому в ній відчувається безпомічність. На сьогоднішній день із Росією вже не рахуються, як колись з СРСР.

В.Боднар:

- Заяви зі сторони Росії та Білорусі пов'язані із збереженням іміджу колишнього Радянського Союзу на міжнародній арені. Тому це не справило особливого враження. Росія може допомогти тільки зброєю, що вона й робить, але це призведе до негативних наслідків.

**Інтерв'ю взяв Володимир Дяко
Погляд. – 1999. – 30 березня.**

ЩОБ ЗНАТИ ВСЕ ПРО КАРПАТИ

31 березня 1992 року при Ужгородському державному університеті утворено Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Названий Інститут створено з метою всебічного та ефективного використання інтелектуального потенціалу, фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів Ужгородського держуніверситету, спряманих на підвищення якості підготовки спеціалістів та науково-педагогічних кадрів, росту кваліфікації професорсько-викладацького складу УжДУ. Першим директором НДІ Карпатознавства було призначено доктора історичних наук, професора Івана Пола, згодом Інститут очолив кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Микола Макара. З 1 січня 2000 року обов'язки директора НДІ Карпатознавства виконує доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, аспірант Міжнародної слов'янської академії наук Микола Вегеш.

Пропонуємо вашій увазі інтерв'ю Богдани Баглай з Миколою Вегешем.

Б.Б.: Чим було зумовлено відкриття при Ужгородському державному університеті НДІ Карпатознавства?

М.В.: У цьому році Ужгородський державний університет відзначатиме 55-річний ювілей з часу свого утворення. За роки існування університет поступово перетворився не лише у класичний вищий навчальний заклад, а й став поважним науковим центром. З 1966 року в УжДУ почав діяти науково-дослідний сектор, який в жовтні 1993 року був перейменований у науково-дослідну частину. На неї поклалися обов'язки по розширенню і координації співробітництва науки з виробництвом, зокрема видання досліджень на основі госпдоговорів, двохсторонніх і багатосторонніх угод про науково-технічне співробітництво. Починаючи з 1980 р. в структурі університету з'являються наукові установи СКТБ "Квант", з 1988 р. - Центр гунтарології, а з 31 березня 1992 р. - три науково-дослідні інститути - фізики і хімії тверлого тіла, фітотерапії та карпатознавства, що стали одними з перших наукових установ молодшої Української держави. Що стосується Інституту Карпатознавства, то він став втіленням давно назрілої ідеї комплексного дослідження проблем геолітичного, економічного і культурного розвитку Закарпаття і всього Карпатського регіону від найдавніших часів до наших днів.

Б.Б.: Які завдання поставлені перед колективом НДІ Карпатознавства?

М.В.: Інститут виконує фундаментальні й прикладні науково-дослідні роботи, спрямовані на комплексне дослідження історії, археології, етнографії, фольклористики, мовознавства, літературознавства, історії мистецтва Закарпаття в його взаємозв'язках з Карпатським регіоном в цілому; вивчення етно-політичних і етно-соціальних процесів на Закарпатті і Карпатському регіоні в їх історичному розвитку; займається розробкою практичних рекомендацій з етно-політичних і етно-соціальних питань; вивчення проблем і розробка практичних рекомендацій з питань центральноєвропейського регіонального економічного і культурного співробітництва; дослідження історії української діаспори в країнах Європи та Азії; концентрація архівних та інших матеріалів з питань карпатознавства; розробка краєзнавчих посібників для освітньої мережі Закарпаття; випуск наукового збірника "Карпатика" тощо.

Б.Б.: Над якими науковими проблемами працюють наукові співробітники Інституту?

М.В.: До 2002 року Інститут Карпатознавства досліджує п'ять глобальних проблем, керівниками яких призначені відомі не лише в Закарпатті, але й далеко за його межами, вчені, а саме: "Соціально-економічні, політичні та етнокультурні

процеси в Українських Карпатах; історична ретроспектива" (доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної слов'янської академії наук Володимир Задорожний), "Освіта та історична наука Закарпаття в контексті загальноєвропейського культурного процесу: 3 давніх часів до 1945 року" (доктор історичних наук, професор Дмитро Данилюк). "Роль і місце культурних та історичних традицій у формуванні національної свідомості на українських етнічних територіях Карпат у ХІХ - ХХ ст." (доктор історичних наук, професор Михайло Тиводар), "Стародавнє населення Верхнього Потисся в контексті історії Карпатського ареалу" (доктори історичних наук, професори Едуард Балагурі та Вячеслав Котигорошко) "Національні меншини Закарпаття в контексті соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країн Західної і Південно-Східної Європи (ХVІІІ-ХХ ст.)" (доктор історичних наук, професор Григорій Павленко, кандидати історичних наук Микола Макара і Василь Марина).

До вищесказаного хочу додати, що НДІ Карпатознавства буде також співпрацювати з кафедрами української мови, української літератури, загального і слов'янського мовознавства, педагогіки і психології Ужгородського держуніверситету. Покладаємо великі надії на більш тісне наукове співробітництво з Центром гунгарології, який очолює доктор філологічних наук, професор Петро Лизанець. Останнім часом плідними стали наукові стосунки із Закарпатською філією Міжрегіональної академії управління персоналом, якою керує доктор філософії, професор Віктор Бедь. Доказом цього є і той факт, що 15 березня наукові співробітники НДІ Карпатознавства взяли участь у науковій конференції, присвяченій 61-й річниці проголошення незалежності Карпатської України, яка проходила в МАУПі.

Б.Б.: Якими є наукові здобутки НДІ Карпатознавства?

М.В.: Незважаючи на складну економічну ситуацію в Україні, науковими співробітниками НДІ Карпатознавства зроблено чимало. Ми систематично видаємо "Наукові записки Інституту Карпатознавства". На сьогоднішній день вже побачили світ шість випусків "Карпатики". Особливої уваги заслуговують два останні - "Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів") (професори Е.Балагурі та В.Котигорошко), в якому порушуються актуальні питання археології, археометалургії та історії стародавнього населення Верхнього Потисся і сусідніх районів Східних Карпат. Проведені в 80-90-х роках наукові пошуки дозволили авторам в новому аспекті оцінити ряд питань старожитностей краю і ввести в науковий обіг нові джерела.

Шостий випуск "Карпатики", відповідальним за який був професор Михайло Тиводар, присвячений актуальним проблемам етнології та етнополітичної історії Закарпаття. Наукові пошуки дозволили авторам по-новому оцінити і висвітлити розвиток етнокультурних і етнополітичних процесів на Закарпатті кінця ХІХ-ХХ ст.

Наукові співробітники НДІ Карпатознавства взяли посильну участь у виданні перших двох томів "Нарисів історії Закарпаття" (Ужгород, 1993, 1995). Сьогодні працюємо над третім, завершальним томом цього фундаментального видання, який буде присвячений післявоєнному періоду в історії нашого краю.

Серед монографій, які з'явилися під грифом НДІ Карпатознавства, хотілося б виділити фундаментальні праці В.Котигорошка "Фракийці Верхнього Потисся (ІІІ в. до н.е. - ІV в. н.е.)", Д.Данилюка "Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ - перша половина ХХ ст.)", Г.Павленка "Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник", В.Задорожного і О.Богіва "Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р.-березень 1939 р.)" та ряд інших.

Плідно працює відомий український вчений професор Михайло Тиводар. В 1994-1998 роках він видав три фундаментальні праці "Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження", "Етнологія: Навчальний посібник для студентів історичного факультету", "Закарпаття: народознавчі роздуми".

Присмно, що з досвідчених вчених беруть приклад молоді науковці. Науковий співробітник НДІ Карпатознавства Олег Белей минулого року видав змістовну монографію "Сучасна українська ергономія: Власні назви підприємств Закарпаття". На багатому фактичному матеріалі автор розглянув теоретичні питання української ергономіки, принципи та критерії номінації, а також стан мовної культури у сучасному фірмонімікомі Закарпаття та шляхи її підвищення.

Не маючи можливості назвати всі праці, підкреслюю, що лише в минулому році науковими співробітниками НДІ Карпатознавства видано наукової продукції загальною кількістю 90 друкованих аркушів.

Б.Б.: Відомо, що Інститут Карпатознавства неодноразово виступав ініціатором проведення наукових конференцій, зокрема міжнародних. Які з них Вам хотілося б виділити?

М.В.: Так, конференцій було проведено чимало. Науковці НДІ Карпатознавства в значній мірі спричинилися до проведення наукових конференцій, присвячених 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (1995), 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (1995), "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х - перша половина 90-х рр. XX ст.)" (1996), "Карпатська Україна: політичний розвиток, національне відродження, персоналії" (1999). Днями завершилася науково-практична конференція, присвячена 150-й річниці з дня народження першого президента Чехословаччини Томаша Масарика, яка проходила в стінах нашого Інституту.

Наукові співробітники НДІ Карпатознавства постійно запрошуються на наукові конференції, які проводяться в Києві, Львові, Полтаві... Нещодавно ми взяли участь в ювілейній конференції, присвяченій 70-річчю від дня народження академіка Володимира Грабовецького, яка проходила в Прикарпатському університеті імені В.Стефаника.

Б.Б.: Чи підтримуєте зв'язки з Національною Академією Наук України?

М.В.: У нас склалися досить тісні стосунки з Інститутом народознавства НАН України, який очолює доктор історичних наук, професор Степан Павлюк та з Інститутом історії України НАН України (директор - академік НАН України Валерій Смолий). Наукові співробітники НДІ Карпатознавства взяли участь у написанні таких фундаментальних праць, як "Сторінки історії України. XX століття", "Малий словник історії України", "Енциклопедія історії України" в п'яти томах, "Українська державність у XX столітті".

Провідні вчені Інституту історії України С.Кульчицький, С.Віднянський, О.Ресіт, Ю.Пінчук, О.Рубльов разом з співробітниками НДІ Карпатознавства та Історичного музею повіту Сату-Маре (Румунія) провели спільну наукову конференцію "Румунсько-українські відносини: Історія і сучасність" (1998). Старший науковий співробітник НДІ Карпатознавства, кандидат історичних наук Василь Марина виступив офіційним опонентом кандидатської дисертації Л.Горват, захист якої проходив в Інституті історії України. Сподіваємось, що наукове співробітництво з Національною Академією Наук України буде продовжуватись у тому ж руслі. Від цього, безперечно, вирадоють обидві сторони.

Б.Б.: Якими є міжнародні наукові стосунки очолюваного Вами Інституту?

М.В.: По-перше, про українсько-угорські відносини. Нещодавно гостями НДІ Карпатознавства були генеральний консул Угорщини в Ужгороді п.Золтан Сокак і консул Угорщини в Ужгороді п.Янош Вішкі. УжДУ під час зустрічі, яка виявилася дуже конструктивною і діловою, представляли проректор УжДУ, професор М.Пігюлич, провідні вчені НДІ Карпатознавства Е.Балагурі, В.Марина, М.Макара, завідувач кафедри політології В.Боднар, декан історичного факультету І.Мандрик. Пан Золтан Сокак відзначив, що український і угорський народи продовжують залишатися сусідами, а отже стосунки між ними треба привести до певної системи. На глибоке переконання високоповажного гостя, перед істориками обидвох країн стоять чимало завдань, які найближчим часом треба вирішити. Генеральний консул Угорщини виступив з ініціативою створення змішаного комітету вчених України і Угорщини для зваженого і об'єктивного з'ясування ряду спірних проблем в історії українсько-угорських відносин. В кінці квітня цього року заплановано провести наукову конференцію у Львові, де б розглядалися актуальні проблеми українсько-угорського співробітництва з найдавніших часів до наших днів.

23 лютого цього року НДІ Карпатознавства підписав договір про взаємне наукове співробітництво з Історичним музеєм повіту Сагу Марє, який очолює доктор, професор Віорел Чуботє. Договір передбачає проведення археологічних, етнографічних, етнологічних, фольклорних та історичних досліджень на території Північно-Західної Румунії та Закарпатської області України; обмін дослідниками УжДУ та Історичного музею повіту Сагу Марє у проведенні наукових симпозиумів, конференцій, круглих столів та інших робочих нарад; спільне видання результатів наукових досліджень; сприяння в підготовці та захисті дисертацій; обмін науковими співробітниками сторін з метою наукового стажування та проведення досліджень.

Завершується підготовка над підписанням договору про наукове співробітництво між Інститутом Фракології (Румунія), який очолює визначний румунський археолог, доктор, професор Петру Роман.

В жовтні 2000 року наукові співробітники НДІ Карпатознавства візьмуть участь в роботі міжнародної наукової конференції "Демократичні процеси в Центральній і Південно-Східній Європі (XIX-XX ст.)", яку проведитимуть Фонд Конрада Аденауера і Історичний музей повіту Сагу Марє. До початку конференції матеріали будуть опубліковані.

Б.Б.: Які плани на майбутнє?

М.В.: По-перше, йде підготовка до відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпаття з Україною. До цієї знаменної дати проведемо наукову конференцію і видамо науковий збірник. До 55-ї річниці Ужгородського державного університету видамо науковий збірник "Історична наука в УжДУ", а також присвятимо цій події один з випусків "Карпатики".

По-друге, створена редколегія "Малої енциклопедії історії Закарпаття". Це видання вже давно визрівало. Тим більше, що вчені нашого університету взяли активну участь в роботі над аналогічними виданнями Інституту історії України ІІАН України.

По-третє, співробітники НДІ Карпатознавства підготували до друку цілий ряд навчально-методичних посібників та монографій, зокрема "Українська державність у XX столітті", "Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Грещи-Донського", "Українська історична наука в середині XIX - XX століттях". Рекомендовано до друку монографію Василя Марини про соціально-економічний і етно-політичний розвиток румунів Закарпаття з найдавніших часів до наших днів.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „У ПОЛІТИЦІ ТРЕБА БУТИ РЕАЛІСТОМ”

Інтерв'ю з кандидатом у депутати Закарпатської
обласної ради від міста Ужгорода

Вегеш Микола Миколайович народився 28 листопада 1962 року в смт. Міжгір'я. Закінчив історико-педагогічний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника (1984), аспірантуру при кафедрі історії України Ужгородського університету (1994). Кандидат історичних наук (1994), доктор історичних наук (1998), професор кафедри політології УжНУ (2001), директор науково-дослідного інституту карпатознавства УжНУ (2000), академік Міжнародної Слов'янської академії наук (1999), член вченої ради Американського Біографічного Інституту (2001).

Досліджує проблеми історії Закарпаття міжвоєнного періоду. Автор понад 600 наукових та науково-популярних праць, серед яких понад 40 монографій. Друкувався в престижних наукових виданнях України („Український історичний журнал”, „Наука і суспільство”, „Сучасність”, „Дзвін”) та за кордоном (Великобританія, США, Канада, Чехія, Словаччина, Румунія, Угорщина). Брав участь у написанні п'ятитомної „Енциклопедії історії України”, 25-ти томної „Енциклопедії Сучасної України”. Нещодавно побачила світ фундаментальна колективна монографія „Вони боронили Карпатську Україну: Нариси національно-визвольних змагань закарпатських українців” (2002), авторський колектив якої очолив закарпатський історик.

Микола Вегеш – заступник голови Закарпатської обласної організації партії „Реформи і порядок”, голова її міської організації.

Дружина – Анастасія – вчителька за фахом. Виховує двох синів – десятикласника Гюрга та п'ятикласника Івана, які навчаються в Ужгородській школі №1 ім. Тараса Шевченка.

Степан Пойда: Розмову з Вами я хочу почати не як з кандидатом у депутати обласної ради, а як з вченим, викладачем, людиною. Миколо Миколайовичу, які події з Вашого життя запам'яталися Вам найбільше?

Микола Вегеш: Таких подій було чимало, але назву тільки деякі: знайомство з майбутньою дружиною, яка весь час поряд зі мною, народження моїх синів, захист докторської дисертації, після чого я став одним із наймолодших докторів історичних наук в Україні.

С.П.: Ваші наукові праці відомі далеко за межами України, їх знають в Канаді, Чехії, Словаччині. Розкажіть коротко про Вашу наукову роботу.

М.В.: Проблематика, яку досліджую ось уже дванадцять років, достатньо широкопланова, багатоаспектна: історія Закарпаття ХХ століття, національно-визвольна боротьба закарпатських українців у 1918-1919, 1938-1939 роках, легендарні постаті вітчизняної історії та культури тощо. Однак, все почалося із глибокого дослідження історії Карпатської України, якій присвячені кандидатська і докторська дисертації. Серед численних моїх праць особливо дорога серцю перша невеличка за обсягом книжечка „Велич і трагедія Карпатської України”, написана у співтворстві з моїм учителем Володимиром Євгеновичем Задорожним. Хоча після її виходу в світ я видав сотні більш глобальних робіт, однак ця книга зробила мене тим, ким я зараз є.

С.П.: Ви балотуєтесь кандидатом у депутати до обласної ради, а тому дайте відповідь на запитання: яким є Ваше політичне кредо?

М.В.: Я очолюю міську організацію ІІРП, в кандидати обласної ради висунутий блок Віктора Ющенка „Наша Україна”. Цим, мабуть, і все сказано. Якщо говорити конкретніше, то я вважаю, що в нашому суспільстві потрібно реформувати систему державного управління як на загальному рівні держави, так і на рівні регіонів. На рівні держави – це визначення того, якою має бути форма правління в Україні: республіканською чи президентською? Змішана форма правління України є найменш ефективною і найбільш затратною. На рівні регіону – голова ОДА повинен обиратися населенням краю, а не призначатись Києвом. Тоді він не буде настільки залежним від центру, як це має місце сьогодні. Я розумію, що ці зміни – компетенція вишого законодавчого органу влади, але ініціювати такі перетворення можна починати і на місцях.

С.П.: Миколо Миколайовичу, чим обумовлене Ваше рішення взяти участь у виборах до обласної ради?

М.В.: По-перше, я професор кафедри політології, де сьогодні готують майбутніх фахівців-політологів. Вважаю, що потрібно не тільки говорити студентам про владу, а й бути причетним до влади. В такому разі підготовка фахівців буде більш якісною і ефективною. Повірте, мене не цікавить влада заради влади.

По-друге, я думаю, що ставши депутатом обласної ради, зможу немало зробити для розвитку освіти і науки в області. Я довів це своєю працею, як науковець.

По-третє, інтереси нашого вузу мають бути представлені на рівні області, за них треба боротись, їх треба відстоювати.

С.П.: Раз у чотири роки громадянам України дуже багато обіцяють, хоча, як показує досвід, практично майже нічого не виконується. Що хочете пообіцяти своїм виборцям, у тому числі й студентам УжНУ?

М.В.: У політиці потрібно бути реалістом, в противному разі вона перетворюється на популістські гасла і обіцянки. Я не можу і не буду обіцяти того, чого не можна виконати. Читачи в пресі передвиборчі програми, я дивуюсь з того, що багато хто з кандидатів хоче побудувати комунізм в окремо взятій області. Як я, наприклад, можу обіцяти підвищення стипендій, коли я знаю, що вирішується це на рівні держави. Але я переконаний, що збільшити кількість іменних стипендій від обласної ради для кращих студентів можливо. Варто б запровадити конкурс наукових проєктів для студентів, а переможців профінансувати. Я вражений тим, що PR-технологів запрошують з Росії, Києва, економічні проєкти розробляє Київ тощо. А хіба ми з вами гірші. Впевнений, що ні. Ефект від такого роду наукових програм може бути вражаючим. Вони дадуть можливість молоді для самореалізації.

С.П.: У Вашій передвиборчій програмі суттєве місце відводиться вихованню підростаючого покоління. Прокоментуйте, будь ласка, ці положення.

М.В.: Все своє життя я працюю в галузі освіти, а тому впевнений, що від того, яким буде виховання підростаючого покоління, таким буде і майбутнє української нації. Нашу молодь має виховувати сім'я і суспільство, але аж ніяк не вулиця. Необхідно відновлювати систему будинків творчості, різнопрофільних гуртків при школах, таборів праці та відпочинку. Зробити це реально і можливо.

С.П.: Миколо Миколайовичу, яким є економічний блок Вашої програми?

М.В.: За фахом я не економіст, але мої погляди в цьому ракурсі є наступними: прийняття реального обласного бюджету; підтримка малого і середнього бізнесу; розвиток транскордонного співробітництва; збільшення кількості робочих місць; виділення коштів на протипаводкові заходи тощо.

С.П.: Ви є кандидатом до обласної ради від м.Ужгорода. Яким Ви бачите майбутнє нашого міста?

М.В.: Перш за все слід зробити все для ефективної співпраці міської і обласної ради. По-друге, Ужгород має стати містом європейського зразка. Вулиці, сквери, будівлі повинні бути приведені в належний обласному центру стан.

С.П.: Яким на Вашу думку має бути склад майбутньої обласної ради?

М.В.: Обласна рада має складатись із фахівців своєї справи, з тих, хто власними досягненнями довів можливість змін на краще у своїй галузі та спроможний зробити це і як депутат обласної ради на рівні краю.

С.П.: Микола Миколайовичу, не здається Вам, що Ви мало обіцяєте і Вас можуть не зрозуміти виборці?

М.В.: Я ще раз підкреслюю, мені не потрібний депутатський мандат ціною невиконаних обіцянок. Я розраховую на власні сили, на бажання працювати, на підтримку тих, хто віддасть свій голос за мене. Можете бути впевненими, що іперсе виборців будуть захищені, а їх ініціативи підтримані мною.

С.П.: І останнє запитання: на який електорат Ви розраховуєте?

М.В.: Мені не подобається слово „електорат“, коли ним називають громадян. Перш за все, я розраховую на підтримку студентства, але надіюся і на розуміння інших жителів нашого древнього міста.

Ужгородський університет. – 2002. – 21 березня.

ЩО СТОІТЬ ЗА ВИБОРОМ НАРОДУ

Отже, вибори – 2002 минули. Позаду залишилися бурхливі емоції та хвилювання з цілим набором PR-технологій. Посереду – надії, сподівання, але, водночас, і невизначеність. Ці вибори мали показати, наскільки суспільство прагне змін, а в підсумку стали, мабуть, найрезонанснішими у порівнянні з попередніми. Результати виборчих персонів усіх рівнів відомі, тому зайвий раз наголошувати на тому, хто скільки набрав відсотків і куди пройшов чи не пройшов, немає потреби. Тому ми попросили читачів „Погляду” лише поділитися своїми думками з приводу підсумків виборів. Ось що почули у відповідь.

Микола Вегеш, доктор історичних наук:

- Насамперед, ця подія – великий успіх демократії. Особисто мої прогнози щодо результатів виборів підтвердилися. Досить вражаючу кількість голосів здобула пропрезидентська партія „За єдину Україну”, що зумовлено насамперед її підтримкою з боку ЗМІ. Та разом з цим слід відзначити, що в Закарпатській області вони набрали порівняно з декларованими менше голосів, так само, до речі, як і єсдеки. Щодо виборів до муніципальних органів, то результати були очевидними, оскільки конкурентів Сергію Ратушняку не було. Цей факт підтверджують і дані виборів, які вказують на високий рейтинг экс-мера. На мою думку, навряд чи залишиться він на посаді голови міської ради, оскільки здобув мандат депутата Верховної Ради. Тому місце мера буде „розігруватись” швидше за все між двома реальними претендентами: Погореловим і Сембєром, але остаточно важко сказати.

Юрій Остапєць, старший викладач кафедри політології:

- Однозначно, я розраховував на те, що великий відсоток голосів буде здобуто опозицією й особливо блоком „Наша Україна”. Ці вибори підтвердили той факт, що суспільство прагне зміни влади. Щодо питання, як буде виглядати парламент, то схилилось до думки, що протестний електорат об’єднається, хоч більшості, звичайно, їм не вдасться створити. КПУ має два шляхи: об’єднатися із опозиціонерами або ж залишитися самотійною. Чого не передбачав, так це порівняно невеликої кількості голосів за СДПУ(о). Її рейтинг у Закарпатській області відчутно знизився. Насамперед, це, мабуть, пов’язано з тим, що образ Медведчука набув негативного

забарвлення у зв'язку з усуненням Віктора Ющенка з посади прем'єр-міністра, а також із прийняттям недосконалого Земельного кодексу.

Щодо перебігу виборів, то я сподівався, що вони будуть продовжені до 22.00, оскільки багато бажаючих не встигли віддати свої голоси до 20.00. Під час голосування особливих порушень або таких, що вплинули б на результати виборів, особисто я в ролі спостерігача не помітив. З іншого боку, важко громадянам було обирати кандидатів до міської та обласної ради, оскільки преса досить погано висвітлювала і взагалі подавала інформацію про претендентів на вищезгадані посади. Але що нашим громадянам не байдужа доля України, то це факт очевидний. Сподіваюсь, новий парламент стане більш структурованим і зібранишим, ніж попередній.

Сергій Митропольський, філія ІМВ КНУ, І курс:

- Я вважаю, що цьогорічні вибори пройшли досить-таки в демократичному руслі. Хоч поки що невідомо, які зміни відбудуться в суспільстві, але одне наважуюсь стверджувати: на громадян чекає краще життя. Чия це буде заслуга – владних чи опозиційних сил, а може і тих, і інших разом – неважливо. Головне для молоді, щоб після прийдешніх економічних реформ у нас було більше можливостей реалізуватись.

Інтерв'ю взяли Наталія Штуллер, Лівія Ленерт та Іван Турянця, студенти відділення журналістики „Погляд”. – 2002. – 30 квітня.

ДОСЛІДНИК КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (До 40-річчя професора Миколи Вегеша)

Нині, 28 листопада, виповнюється 40 років від дня народження видатного дослідника історії Закарпаття часів утворення незалежної держави – Карпатської України Миколи Вегеша. Звань і титулів у нього чимало. Академік Міжнародної Слов'янської академії. Лауреат премії ім. В.Грснджі-Донського та академіка І.Крип'яквича. Директор науково-дослідного інституту карпатознавства. Професор. Феномен Миколи Вегеша можна пояснити новизною досліджуваної теми та винятковою працелюбністю. Саме тому громадськість Закарпаття відзначає сьогодні 40-річний ювілей ученого-історика далеко не внутрішньо українського масштабу.

Газета „Карпатська Україна”, на сторінках якої на початку 90-х років минулого століття Микола Вегеш опублікував чимало цікавих матеріалів, щиро вітає шановного ювіляра і бажає йому великих творчих успіхів та затишного сімейного життя у наступних десятиліттях. Подаємо розмову з ювіляром.

Шановний Миколо Миколайовичу! Доля розпорядилася, щоб Ви за якийсь десяток років вирости у провідного спеціаліста з історії Карпатської України, а Ваші праці вийшли далеко за межі Закарпаття й України. Така Ваша тріумфальна наукова хода багатьма сприймається нині як подарунок долі. Як Ви захопилися історією та дослідженням Карпатської України?

Це коли я навчався в Міжгірській середній школі, став цікавитися і вітчизняною і всесвітньою історією, з головою поринув у доступну тоді історичну літературу. Учительною історією від четвертого до десятого класів у мене була Олена Михайлівна Лой, яка, хоч і не володіла якимось особливим даром історичного аналізу, але засіяла в моїй душі перші зерна любові до історії. Зачитуючись до

безтями історичною літературою, дець у сьомому-восьмому класах я був твердо переконаний, що стану істориком. Так воно й сталося.

У 1979 році я подався на навчання в Івано-Франківській педагогічній інститут, склавши вступні іспити на історичний факультет. У 1984 році я отримав вимріяний диплом історика. Звичайно, це були часи, коли крах СРСР тільки назрівав, і українська національна революція поступово набирала обертів. Шукаючи теми для кандидатської дисертації, я почав перебирати події новітньої історії і спершу зацікавився, а потім і захопився Карпатською Україною. Події 20-х – 30-х років ХХ століття і тодішні визначні політичні діячі жили в пам'яті моїх земляків, до того ж, головний герой Карпатської України походив із Міжгірського села Келечин і могутній дух о. Августина Волошина завжди витав над нашим вільнодумним шугайвським краєм. Я не хотів би переповідати тут усю мою „одіссею” в пошуках теми кандидатської дисертації. Можу однак сказати, що лише з дозволом офіційної влади на святкування в 1990 році 51-річчя Карпатської України я знайшов свою тему, і трагедія новітньої Української Держави, її Президента Августина Волошина стала невід'ємною частиною мого подальшого наукового життя.

Ще задовго до проголошення Незалежності України я почав розшукувати розсіпані у різних місцях Міжгірщини могили чи просто поховання Карпатських січовиків, записував спогади від очевидців трагічних подій у 1939 році. Було це задовго до зламу 80-х – 90-х років, коли українська національна революція охопила всі верстви патріотично налаштованого українства, але я якось інтуїтивно відчував, що неважкі такі повинні наступити вирішальні соціально-політичні зміни. Хочу відзначити, що у той тривожний час моєї праці мені не ставали на заваді батьки Ганна Йосипівна та Микола Юрійович Вегеші, бо самі були патріотами тої української держави, яку мав намір збудувати їхній великий земляк о. Августин Волошин. До речі, перша моя стаття, в якій я спробував окреслити постать Августина Волошина, була опублікована в газеті „Радянська Верховина” від 24 березня 1990 року під назвою „Августин Волошин: ким він був?”

Дванадцять років дослідження такого феномена, що ним була Карпатська Україна, дозволили мені зробити певні висновки, що досить повно відображені у моїх статтях і книжках. На моє переконання ці праці не втратили своєї актуальності й сьогодні, тим паче, що час від часу в закарпатській жовтій пресі з'являються публікації, які фальсифікують чи відверто паллюють і саму Карпатську Україну, і зокрема її Президента Августина Волошина. Автори численних негідних пасквілів використовують для характеристики Карпатської України та її Президента таку термінологію, яка мало чим відрізняється від колишньої совєтської. Спочатку я намагався відписувати на ці закиди, але згодом переконався, що робити це немає сенсу, бо викривлену свідомість ворогів українства виправити не можна.

У своїй докторській дисертації я розглядав історію Карпатської України в кількох ракурсах. По-перше, як явище загальноєвропейської історії напередодні Другої світової війни. Карпатська Україна постала в центрі Європи тоді, коли остання була поневолена німецьким фашизмом і єдина постала наперекір волі його правителів. Щось аналогічне спостерігаємо під час подій, пов'язаних із „Актом проголошення української незалежності” 30 червня 1941 року у Львові. Виходячи з цього, по-друге, необхідно розцінювати утворення Карпатської України як другий після визвольних змагань 1919 – початку 1920 років етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій частині української території. Я гордий і щасливий, що був причетний до зміни періодизації національно-визвольних змагань українського народу у ХХ столітті. Візьміть будь-який із останніх підручників історії України, і ви переконаєтесь, що Карпатська Україна 1938-1939

років визначається як один з етапів цих змагань. А шанування ювілею Карпатської України на всеукраїнському рівні? А присудження Августинові Волошину звання Героя України посмертно? А спорудження Президентові Карпатської України пам'ятника? Хіба ці факти не є доказом того, що наша робота не була даремною? Ці визначні події у нашому сучасному житті я розцінюю як перемогу незалежної України над розмаїтими антиукраїнськими силами.

Отака моя дорога до теми Карпатської України і така реалізація цієї теми в моїй науковій продукції, яка сягає десятків монографій і сотень журнальних та газетних статей.

Пане професоре! Як відомо, під Вашим керівництвом науково-дослідний інститут карпатознавства досягнув за пару років таких успіхів, яких він не зміг досягнути за попереднє десятиліття.

Я очолив НДІ карпатознавства на початку 2000 року. Інститут є для мене тією установою, у якій можна реалізувати великі науково-дослідні плани, зокрема у збірниках „Carpatica – Карпатика”, що перетворилися на фахове видання. У них переважно публікуються результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора історичних наук, і про це чітко сказано у відповідному додатку до постанови ВАК України від 11 квітня 2001 року. Що стосується наукових збірників „Carpatica – Карпатика”, то під моїм керівництвом і під мосю редакцією їх до нині вийшло друком 13 випусків. Отже, ми маємо надати і надаємо авторам кандидатських і докторських дисертацій велику допомогу на шляху до здобуття відповідних наукових ступенів. Разом із тим я вдячний цілій когорті авторів, завдяки яким рейтинг нашого видання зростає.

Сьогодні НДІ карпатознавства – не просто інститут, а солідний центр гуманітарної науки в Ужгородському національному університеті. Своїм його вважають не тільки штатні працівники, але й десятки та сотні викладачів і наукових співробітників Ужгорода, багатьох міст України та зарубіжжя – Румунії, Словаччини, Чехії, Польщі тощо.

Нещодавно вийшов друком перший том „Енциклопедії сучасної України”. Я знаю, що Ви причетні до цього видання.

Я дійсно брав участь у виданні першого тому ЕСУ, який недавно побачив світ і який немає аналогів. Мені один із редакторів ЕСУ академік Іван Дзюба та секретар-координатор видання Микола Железняк запропонували взяти на себе обов'язки координатора з підготовки матеріалів по Закарпатській області, на що я охоче погодився. Крім чисто координаційної роботи, що полягала в пошуках автури і замовлення відповідних гасел із різних питань крайової історії та культури, я сам підготував і скерував до редакції більше сотні розмаїтих матеріалів.

Пане Миколо! Якщо я не помиляюся, Ви були вельми активним діячем Закарпатської обласної організації Української республіканської партії. Нині – Ви заступник голови ПРП, яка, на мій погляд, не може похвалитися такими силами, як УРП. Чому Ви перейшли в ПРП?

Я завжди гордився і горджуся тим, що був членом Української республіканської партії – першої в історії України зареєстрованої партії, яку тоді очолював Ленко Лук'яненко. Це було в 1990 році. Тоді у складі Міжгірської організації УРП було лише 12 чоловік, а вся Закарпатська організація сягала цифри 300. На початку 90-х років було велике національне піднесення, і я не міг залишатися осторонь. До речі, з приводу членства в УРП я мав чимало проблем в університеті, з яких я виплутався тільки завдяки ректорові Володимирі Юліювичу Сливці і став аспірантом.

Згодом були відомі події, пов'язані з розколом УРП, і з її рядів відокремилася радикальне крило на чолі зі Степаном Хмарою. Аналогічні розколи торкнулися й ряду інших партій, і від цього програла лише Україна. Вже на виборах до Верховної Ради України в 1994 році я кандидував як безпартійний, хоча на сторінках преси мене надалі вважали своїм як УРП, так і УКРП.

Вступити в партію „Реформи і порядок” мені запропонував Віктор Бедь, з яким ми були співниками в національно-визвольному русі ще на початку 90-х років. Я був головою Ужгородської міської та заступником Закарпатської обласної організації ПРП до серпня 2002 року. Повернувшись із міжнародної етнографічної експедиції з Румунії, я подав заяву на звільнення з ПРП. Отже, нині я безпартійний, бо за дванадцятирічний період праці в незалежній Україні я дійшов висновку, що не обов'язково бути членом якоїсь партії, аби спричинитися до поступу загальноукраїнської справи – для цього досить бути чесним і справжнім трудягою. Вийшовши з ПРП, я залишився надалі прихильником тих політичних сил, які сьогодні об'єднані у блоці Віктора Ющенка „Наша Україна”.

Підсумовуючи сказане, хочу ще раз підкреслити, що я не соромлюся за свою партійну діяльність. Я завжди був у національно-державницькому таборі (УРП, ПРП, НРУ) і ніколи не підтримував ліві партії.

Хотів би я задати Вам запитання, яке трохи втручається у таїнства сімейного життя. Постійна заклопотаність науковими і навчальними проблемами, очевидно, якось відбивається на сімейних стосунках. Як усе це сприймають Ваша дружина Анастасія та синочки Іванко й Ігор?

Мушу сказати, що моя сім'я нічим особливим не відрізняється від таких самих сімей університетських працівників з дипломами кандидата чи доктора наук. Хіба що на сьогодні не можемо з дружиною Анастасією похвалитися наявністю нормальних житлових умов. Я ніколи не приховував, що нелегкі сімейні обов'язки завжди лягали на плечі дружини, з якою виховуємо двох синів. Хочу скористатися наданою мені нагодою і висловити ширю вдячність дружині за її одержиму працю біля нашого домашнього вогнища. Думаю, за одно зі мною й сини, один із яких, Ігор, готується стати студентом факультету романо-германської філології нашого університету.

Хотілось би почути про Ваше ставлення до недавно відновленої і популярної ще з початку 90-х років минулого століття газети „Карпатська Україна”, на шпальтах якої Ви опублікували чимало цікавих матеріалів.

Газета „Карпатська Україна”, яка вже у своїй назві несе щось близьке мені і рідне, із самого початку її заснування моїм славним земляком і знаменитим поетом Петром Скунцем підіймала важливі питання українського державотворення, постійно друкуючи матеріали на злободенну тематику. Для мене особисто „Карпатська Україна” на той час була єдиною газетою, до якої я радо дописував. Відновлення її видання під редакторством того ж Петра Скунца та Ганни Романенчук сприймаю як дуже відрадний факт. Бажаю газеті щасливого і довгого життя задля утвердження української державності, ідеї побудови саме української України.

Щиро дякую Вам, Миколо Миколайовичу, за цікаву відверту розмову і ще раз вітаю Вас із славним Вашим 40-річчям!

А я вдячний Вам, Йосипе Олексійовичу, за можливість викласти на шпальтах „Карпатської України” свої заповітні думки.

Із ювіляром розмовляв Йосип Баглай
Карпатська Україна. – 2002. – 28 листопада.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „КОЛИ БАГАТО ПРАЦЮЄШ, ТО ЦЕ СТАЄ ЗВИЧКОЮ”

Ім'я директора НДІ карпатознавства, завідувача кафедри політології історичного факультету, професора М.Вегеша відоме далеко за межами Закарпаття. Якщо перерахувати всі здобутки, яких досяг цей плідний науковець за останні лише кілька років, то не вистачить газетної полоси. Тому в поданому нижче інтерв'ю ми спробували привідкрити лише децишу з багатогранного портрету авторитетного науковця, який 28 листопада відзначив 40-річний ювілей.

Миколо Миколайовичу, Вас, мабуть, часто запитували: чому стали саме професійним істориком?..

І я на це запитання завжди однаково відповідаю: ще у 8 класі знав, що стану істориком. Дуже люблю історію, а за характером є „вилитим” гуманітарієм.

Спочатку Ви вчителювали. І досить успішно. Скажімо, у 22 роки вже очолювали районне методоб'єднання вчителів історії, а потім приймали іступні іспити в УжДУ, не працюючи в університеті. Шлях у його науку був таким же стрімким?

О! То майже детективна історія. У 1984 році я закінчив Івано-Франківський педінститут. Звідти дістав рекомендацію в Київ, у аспірантуру. Але в радянські часи до неї навіть за підтримки такого авторитету, як професор В.Грабовецький, пробитися було непросто. Тому хоч мені запропонували для дисертаційного дослідження тему з історії передпролетаріату, довелося повернутися додому, оскільки з рідного Міжгірського райвно мав направлення. Став працювати в Синевирській школі.

Якось запропонували звернутися до сина В.Грабовецького (теж відомого науковця пана Богдана) у Львів. Після відвідин „міста Лева” моя дисертаційна тема зазнала змін. Довелося досліджувати розповсюдження марксизму-ленінізму на західноукраїнських землях. Але потім була поїздка в Київ, після чого остаточно закріпив за собою наукову тему: „Соціалістична індустріалізація та колективізація на західноукраїнських землях в історіографії”. Ось так і працював у школі в 1984-1990 рр. Потім перейшов в УжНУ. Коли захищався, виникли проблеми. Адже тему мав „радянську”, а насправді кандидатський ступінь здобув по Карпатській Україні (у 1991 р. офіційно дозволили вивчати національно-демократичну тематику).

Виховані в комуністичному дусі, Ви стали „націоналістом”?

Справді, мене виховували на старій ідеології. І я нічого не знав навіть у кінець 80-х років про Карпатську Україну, Волошина. Але в 1990 році в Міжгір'ї робили перепоховання карпатських січовиків. Ця тема мене зацікавила. Познайомився з учнем А.Волошина, заслуженим учителем УРСР Е.Шутяком. Записав унікальні спогади. Потім були зустрічі з іншими свідками й учасниками тих доленосних для Закарпаття подій 1920-30-х років. А в 1990 році в „Молоді Закарпаття” вперше побачила світ моя стаття про Волошина. Дивуюся, як тоді головний редактор видання В.Горват намірився її опублікувати.

Згодом з'явилася серія моїх публікацій з проблематики Карпатської України та волошинознавства в друкованому органі Міжгірського райкому компартії газеті „Радянська Верховина”. Її головного редактора М.Красняника часто викликали в РК й суворо запитували: „Скільки ти будеш друкувати того „націоналіста” М.Вегеша?”. Але я ще й на мітингах виступав. Нелегко було відстоювати свою позицію. Добре, що підтримали й захищали люди. Серед них, до речі, й ректор УжНУ, професор В.Сливка. Тоді, між іншим, на моїй кар'єрі запросто можна було поставити хрест.

Вас вважають одним із найкомпетентніших знавців доби Карпатської України та її діячів. У зв'язку з цим хочу поставити таке запитання. Чому й досі в пресі з'являються публікації-„антоніми”, присвячені постаті А.Волошина. З одного боку, йому присвоюють звання Героя України, відкривають пам'ятник, створюють музей... З іншого, - пишуть, що Волошин не заслуговує почесей, бо начебто був ставлеником фашизму, відкрив концентраційний табір, послав на вірну загибель земляків...

На жаль, постать Волошина й по сьогодні залишається предметом для політичних спекуляцій. Потрібно вивчити цілу біографію діяча, а не лише окремі її сторінки. Скажімо, справді існує довідка про створення концентраційного табору „Думен”. Але не забуваймо, що тоді був за час. Адже діяла угорська „п'ята колона”, всередині українського табору проти Волошина намагалися організувати бунт. Сам діяч просто зобов'язаний був якимось чином реагувати на тодішню суспільно-політичну обстановку. Далі. Наказ про створення згаданого табору віддавала чехословацька влада. Це питання не було в компетенції Волошина. Крім того, є ще ряд аргументів, які не дають підстави називати „Думен” концентраційним табором. Але для цього потрібно робити окрему публікацію. Я ж лише ще раз наголошу: тоді була складна передвоєнна обстановка, пів-Європи знаходилося під профашистською владою. І саме з позицій того часу, а не з мірок сьогодення, слід оцінювати дії в тому числі й самого Волошина. Як би теперішні наші керівники повели себе на його місці? На це запитання важко відповісти.

Чого, на Вашу думку, вчить історія Карпатської України?

Це запитання на часі. Сьогодні мало є статей, у яких пов'язується Карпатська Україна й сучасність. А такі паралелі потрібно проводити. Гадаю, у поборників ідеї Карпатської України слід повчитися наполегливості, відданості. Тоді панувало неймовірне національне піднесення. Якби на Красному полі молодь не зупинила ворога, то, очевидно, і не відбулося б проголошення незалежності...

Ви багато років віддали активній політичній діяльності. До яких роздумів це Вас спонукає?

Я зробив висновок, що в Україні повинно бути 2-3 сильні, впливові партії національно-демократичного напрямку, а не кілька десятків, де є лише голова. Його заступник і бухгалтер. Пригадайте Карпатську Україну: як і тоді в краї було кілька десятків партій, так і сьогодні ми дуже роз'єднані. На жаль, не зробили належних висновків із допущених історичних помилок.

Поверніться до науки. Вас колеги називають зятятим трудоголіком. Де черпаєте сили для безконечної роботи?

Я себе роками не змінюю. Якщо вип'ю 3-4 кави, то можу без перерви трудитися 17-18 годин. Роботи все додається, і вона переросла у звичку. Працюю, поки це не позначається на здоров'ї. А далі кажу собі: стоп, час і відпочити. Після чого все починається спочатку...

Микола Вегеш поза роботою існує?

Звичайно. Це – сім'я. Крім того, люблю футбол, читати художню літературу. Захоплююся творами Загребельного, Скунця. Російську класику практично перечитав усю. Люблю й інших авторів. Наприклад, „проковтнув” 45 томів Стівена Кінга. Хороший засіб від стресу! Тепер мене ніякими супержахами не злякати (сміється). Нині „Три мушкетери” читаю. Книжку ніяким Інтернет не замінить. Ось тільки для художніх видань бракує часу.

На закінчення кілька думок з нагоди ювілею, з яким Вас щиро сердечно вітаю.

Дякую. Я ніколи не задумуюся над тим, що такс ювілей. Навіть власні предметні покажчики спеціально „під круглі дати” не робив. Утім, 40 років – той відрізок життя, коли можна зробити певні висновки. Щось таки вдалося зробити. Взяти видання тієї ж „Карпатики”. За кілька років – 13 випусків, а це 269 друкованих аркушів, на кожному з яких часточки „нажитої” виразки. Але головне, що нам вдалося об’єднати молоді й досвідчені наукові сили університету.

Що ж до ювілею, то я не планував його відзначати (для мене це не суттєво). Але довелося. Надто багато про це говориться й пишеться. Звичайно, збиралися колеги, друзі й у стінах університету. Мене запрошували в різні вузи працювати. Та УжНУ чомусь найдорожчий. Мабуть, залишуся тут навки.

Володимир Тарасюк
Погляд. – 2002. – 28 листопада.

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю ІЗ НОВИМ ЗАВІДУВАЧЕМ КАФЕДРИ ПОЛІТОЛОГІЇ УЖНУ

26 вересня 2002 року відбулося засідання Вченої ради Ужгородського національного університету. На порядку денному стояло чимало актуальних питань розвитку найавторитетнішого вищого навчального закладу в краї. Серед конкурсних справ розглядалося й питання про обрання нового завідувача кафедри політології. Одностайно обраний на цю посаду відомий вчений, доктор історичних наук, професор Микола Миколайович Вегеш. В цьому ракурсі ми попросили завідувача кафедри висловити свої міркування про сьогоднішній день та перспективи порівняно нової спеціальності „політологія”.

Які основні віхи розвитку кафедри політології Ви можете виділити?

Кафедра політології УжНУ, як і в Україні загалом, була утворена в 1991 році. До цього часу вона неодноразово змінювала назви: кафедра наукового комунізму, марксизму-ленінізму тощо. До 1994 року вона мала статус загальноуніверситетської, після чого була переведена на історичний факультет. Там виконувала дві функції: читання курсів політології і соціології для студентів усіх факультетів та спецкурсів з політичної науки для студентів історичного факультету.

Важливою віхою в історії кафедри було рішення Державної акредитаційної комісії Міністерства освіти України від 9 червня 1998 року про видання ліцензії на право підготовки спеціалістів-політологів. Отже кафедра, і значна заслуга в цьому належить тодішньому завідувачу кандидату філософських наук, доценту Володимирі Бодіару, стала випускаючою зі спеціальності „політологія”. В червні 2002 року 18 студентів-політологів успішно захистили наукові роботи і здобули вперше в історії Закарпаття дипломи бакалаврів. Доказом сумлінного ставлення професорсько-викладацького складу кафедри до наукової та навчально-виховної діяльності є той факт, що одинадцять студентів захистили бакалаврські роботи на „відмінно”. Вже наступного року кафедра здійснила перший випуск спеціалістів.

Що являє собою кафедра політології УжНУ на сучасному етапі?

Наразі кафедра – це сплав досвіду та молодецького запалу. Чому? Поряд з досвідченими професором Василем Худаничем та доцентом Володимиром Боднаром формують та вдосконалюють свою педагогічну майстерність у вищій школі кандидати наук, доценти Мирослава Лендьел, Валентин Буркало, Василь Марина, старші викладачі Володимир Гіря та Юрій Остапець. Кафедра значно омолодилась та зміцніла завдяки приходу вчорашніх аспірантів, авторів чисельних праць із проблем політичної та етнічної історії Закарпаття Маріана Токаря та Михайла Запа.

За плечима Володимира Басараба – великий досвід педагогічної роботи в школах області. Невипадково саме йому колектив довірив очолити педагогічну практику наших студентів-випускників.

Навчальний процес, який забезпечує кафедра, без сумніву, є різнплановим. Охарактеризуйте його складові.

Хоча кафедра політології, про що вже йшлося вище, знаходиться при історичному факультеті, проте має свої особливості. Переважна більшість курсів, які читаються, є специфічними, вивчаються виключно студентами-політологами. Назвемо деякі з них: „Світовий процес і геополітика“, „Теорія міжнародних відносин“, „Порівняльна політологія“, „Політичні еліти і політичне лідерство“, „Основи конфліктології“, „Загальна теорія політики“, „Зовнішня політика України“, „Вибірчі системи світу“. Загалом їх налічується близько 40. Крім цього, наші студенти слухають чисельні спецкурси („Історія дипломатії“, „Політична географія“, „Демографія“, „Політична символіка“ тощо), загальні нормативні курси з всесвітньої історії та історії України, філософії та соціології, педагогіки і психології, етики та естетики.

До нас часто звертаються в редакцію ким і де може працювати випускник-політолог після завершення навчального процесу?

Випускнику, який отримав тільки диплом бакалавра політології, надаються широкі права вибору місця роботи. Так, зокрема випускник-політолог може працювати з гуманітарних та соціально-політичних питань в інститутах державної влади, органах місцевого та регіонального самоврядування; працювати в політичних партіях, громадських організаціях і рухах, асоціаціях, фондах гуманітарного та соціально-політичного напрямку; працювати радником, консультантом, помічником керівників підприємств, установ і організацій, в тому числі й міжнародних; надається також право працевлаштування в якості політолога в наукових інститутах, центрах, дослідницьких групах, які зайняті вивченням та прогнозуванням політичних процесів. Звичайно, крім цього (і в цьому переваги над випускником-істориком) випускник-політолог може працювати викладачем загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів, навчальних закладів I-II рівнів акредитації і безпосередньо викладати політологію, соціологію, основи держави і права, історію, культурологію, соціальну екологію тощо.

Де саме ваші випускники, вдосконалюючи свою фахову підготовку, проходять виробничу практику?

Протягом навчання в університеті студенти-політологи мають цілий комплекс практичної роботи. А саме: практика в органах виконавчої та законодавчої влади (обласні, районні, міські та селищні ради, обласні та районні адміністрації), в осередках політичних партій України, педагогічна практика. Наразі вирішується питання про проходження практики кращими студентами-політологами за межами України (Румунія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща).

Не є тасмницею, що Ви, як відомий організатор науково-дослідницької роботи, активізували пошукову діяльність співробітників кафедри?

Справді, кафедра стоїть напередодні проходження чергової акредитації як УжНУ загалом, так і нашої спеціальності зокрема. Ми чітко усвідомлюємо, що наукові здобутки співробітників мають бути підтверджені відповідними ступенями. Протягом найближчих трьох місяців відбудеться обговорення та рекомендація до захисту кандидатських дисертацій „Етнічні процеси на Закарпатті в 1989-2001 рр.“ (Михайло Зан), „Політичні партії Закарпаття у міжвоєнний період (1919-1939 рр.)“ (Маріан Токар), „Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області“ (Юрій Остапєць). Працюють над кандидатськими

дисертаціями Н.Скоблик, В.Гиря, В.Басараб. Нові та перспективні проблеми української політології вивчають Л.Бобер, І.Клюфас, Р.Стойка та інші здобувачі кафедри.

Кафедра доопрацювала і перевидала переважну більшість навчальних програм нормативних курсів, підготувала до друку цілий ряд видань, зокрема наукові збірники „Політичні партії та вибори в країнах Центральної і Південно-Східної Європи“, „Актуальні проблеми історії та політології“, „Релігія і церква на Закарпатті“. Нами фактично завершується підготовка до друку першого випуску „Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія“, в якому друкуватимуться наукові праці не тільки ужгородських вчених, а й дослідників з інших міст України та зарубіжжя.

Щодо планів. З часу свого виникнення викладачі кафедри як правило читали курси лекцій на основі авторських посібників. Проте, політична наука в Україні за дванадцятирічний період зробила суттєві кроки вперед, що змушує колектив кафедри підготувати і видати новий підручник „Основи політичної науки. Курс лекцій“. Цей підручник буде мати власну оригінальність. Крім теоретичної та загальноукраїнської тематики в ньому висвітлюватимуться регіональні політичні аспекти. До цього ж плануються видання „Геополітика в портретах“, „Політична наука в портретах“, „Політична історія Закарпаття ХХ століття“.

Миколо Миколайовичу, Ви окреслили значний обсяг навчально-виховної та науково-дослідницької роботи колективу кафедри. Чи не занадто Ваші студенти перевантажені таким насиченим навчальним процесом?

Розумію Ваше зауваження. Справа в наступному. Якщо політична наука на Заході налічує понад 150 років (вперше політологію викладали в Колумбійському коледжі у 1857 році), тобто має традиції, наукові школи і напрямки, в той же час українська політологія вступила тільки в друге десятиліття свого розвитку. Зрозуміло, тому ми маємо все робити для того, щоб наблизитися до кращих надбань і досягнень світової політичної думки, досягнути всю складність політичних знань, їх практичну цінність. Перспектива українського державотворення – в реалізації теоретичних настанов політичної науки. Сприятли цьому можуть досвідчені спеціалісти-політологи, до консультацій яких прислухатимуться представники органів державної влади, лідери політичних партій, громадських організацій. В цьому, зокрема, і полягає скромна місія нашої кафедри.

Дякую Вам за вичерпні відповіді на запитання наших читачів. Бажаємо успіхів та реалізації окреслених завдань Вашого колективу!

Вельми вдячний за добру нагоду поспілкуватись. Бажаю успіхів Вашій газеті, яку читають у кожній закарпатській оселі. Сподіваємось на подальшу співпрацю.

**Інтерв'ю взяв Іван Уста
Новини Закарпаття. – 2002. – 5 грудня.**

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА – ОДИН ІЗ ЕТАПІВ НАШОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Професор Микола Вегеш відповів на запитання кореспондента газети „Закарпатська правда“ Ярослава Світлика.

Миколо Миколайовичу, будь ласка, змалюйте кількома штрихами події 65-річної давності.

Події в Карпатській Україні – складовій частині міжвоєнної Чехословацької Республіки – розвивалися з калейдоскопічною швидкістю. Багаторічна боротьба політичних сил краю за здобуття автономних прав завершилася 8 жовтня 1938 року, а вже 11 жовтня Прага призначила перший автономний уряд, який очолив Андрій Бродій. Однак, його діяльність, через відкрити англичесловацьку та проугорську орієнтацію, була призупинена й другий уряд очолив лідер націонал-демократичного напрямку в краї Августин Волошин. Незважаючи на складну міжнародну обстановку, яка складалася напередодні Другої світової війни, український прем'єр багато уваги знертав на соціально-економічний та духовний розвиток населення молодій автономній державі, хоча, відзначимо, що пріоритетним був національно-політичний розвій Карпатської України. Консолідувавши всі державницькі сили краю, А.Волошин та політична еліта Карпато-Української держави (брати Брашайки, А.Штефан, В.Шаандор, С.Ключурак та ін.) зуміли у надзвичайно короткий проміжок часу провести демократичні вибори до Сойму Карпатської України, на яких перемогло Українське Національне Об'єднання, за яке проголосували 92,4 відсотки населення. 14 березня 1939 р. А.Волошин проголосив незалежність Карпатської України, яка наступного дня була ратифікована Соймом. Щойноутворена держава стала республікою з президентом на чолі. Ним став Августин Волошин, за якого проголосували всі присутні на Соймі 22 послы (депутати). Багато з відсутніх послів уже брали участь у боях проти наступаючих угорських гонведів, які з дозволу Гітлера вторглися на терени краю. Карпатська Січ – збройні сили молодій державі – незважаючи на значну кількісну та збройну перевагу гортистів, зробила відчайдушний опір, однак 17-18 березня 1939 року Карпатська Україна була поглоплена в крові.

Про Карпатську Україну написано чимало. Як змінилася за останні 15 років наукова думка і, відповідно, висвітлення тогочасних подій?

Так, про Карпатську Україну написано багато. До 1990 року, коли в Закарпатті вперше відкрито відзначали річницю тих подій, Карпатська Україна зображувалася виключно чорними фарбами, а її президент А.Волошин змальовувався як “український буржуазний націоналіст”, “слуга кількох господарів”, “агент Гітлера”. Без вживання вищеназваних ярликів не обходилося жодне “дослідження” з історії Закарпаття 1938-1939 років. Починаючи з 1990 року вітчизняними істориками, філологами, юристами опубліковано понад 800 наукових і науково-популярних праць, захищено докторську та кілька кандидатських дисертацій, проводяться щорічні конференції, вечори пам'яті. Найбільшим здобутком прогресивних вчених і демократичних сил є той факт, що Карпатська Україна відзначається на загальноукраїнському рівні, а матеріали про неї поміщені у всіх без винятку навчальних програмах як середніх шкіл, так і вищих навчальних закладів. Сучасна українська влада визнала Карпатську Україну як один з етапів української державності, а її Президенту Августину Волошину посмертно присвоєно звання “Герой України”. Хіба це не говорить про ті радикальні зміни, які відбулися за останні 15 років?

На Вашу думку, неоднозначність трактування діяльності уряду Августина Волошина, та й самого Президента не створює зайвих перешкод у висвітленні історичних подій? Приміром, дехто вважає його агентом Гітлера...

Сьогодні важко назвати подію чи політичного діяча нашої історії, які б однозначно оцінювалися українськими дослідниками. Хіба політична діяльність М.Грушевського, П.Скоропадського, С.Петлюри, С.Бандери однозначно трактується істориками? Це стосується і Августина Волошина. Кожний історик намагається оцінювати того чи іншого політичного діяча із сьогоднішнього дня, коли пріоритети

віддаються демократії, громадянському суспільству та правовій державі. А Ви поставте себе на місце А.Волошина. Маленька Карпатська Україна, Сумтєво обкріпана після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року, навколо якої Німеччина, Італія, Угорщина, Польща та ряд інших країн вели справжню "міжнародну гру". Додайте до цього систематичні напади на села і міста Карпатської України угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність угорської "п'ятої колонії", постійний і цілеспрямований саботаж рішень українського уряду з боку чеських чиновників, які не бажали змиритися з існуванням цієї держави. Що залишалося А.Волошину? Чекати підтримки Німеччини, яка офіційно заявила про свій протекторат. Пригадайте сторінки історії Другої світової війни, коли німецькі та американські монополії торгували зброєю, хоча їх уряди перебували в стані війни. А пакт Молотова-Ріббентропа про дружбу і спільні кордони? Августин Волошин був не мрійником, а політиком-прагматиком, який в умовах, що склалися, бажав добра і процвітання свого народу.

Якою мірою рух за створення Карпатської України відображав настрої мешканців краю? Чи мав він підтримку простого, як звикли казати, населення?

Наприкінці 30-х років у Карпатській Україні було величезне морально-політичне піднесення. Треба зрозуміти закарпатців, які за кілька сторіч гніту і колоніального становища нарешті стали вільними і одержали можливість мати свій власний уряд і розбудовувати рідну державу. Їм не потрібні були заклики, не було потреби їх переконувати. Наслідки голосування говорять самі за себе. В цілому ряді населених пунктів Закарпаття люди голосували проти УНО, але таких була меншість. Хіба це не волевиявлення народу. Перечитайте тогочасні англійські, німецькі, угорські, польські й навіть японські газети. Що вони писали про зростання свідомості закарпатських українців? Кореспондент одного німецького часопису відзначав, що український уряд повинен гордитися позицією, яку зайняв народ Карпатської України.

Як Ви, науковець, що працює через 65 років від досліджуваних подій, оцінюєте шанси одноденної держави на існування? Якби обставини склалися по-іншому...

Я завжди прагнув досліджувати Карпатську Україну, базуючись на тогочасних архівних джерелах, ніколи не дозволяв собі оцінювати тогочасні події, виходячи з нашого сьогодення. Шанси є завжди. Однак, на жаль, нерідко вони зводяться до мінімуму. У березні 1939 року події розвивалися так, що Карпатська Україна повинна була стати розміною монетою. Віддаючи її Угорщині, Гітлер прагнув до зміцнення антикомінтернівського пакту, спрямованого своїм вістрям проти більшовицького СРСР. Тогочасна політика Німеччини, СРСР, Великої Британії та США була таємною, підступною, основою виключно на принципах Н. Макіавеллі. Лише сьогодні, коли пройшли цілі десятиліття, тогочасні таємні договори стали доступними для дослідників і широкого читача. Вони однозначно нас переконують, що доля Карпатської України була вирішена на світовому рівні. Що стосується Гітлера, то він серйозно ніколи не розглядав питання про самостійну Карпатсько-Українську державу.

Назвіть, будь ласка, маловідомі нині основні соціально-економічні пріоритети (може, й військові), які визначав Августин Волошин.

Карпатська Україна втратила значну територію після Віденського арбітражу. Від неї відійшли до Угорщини Ужгород, Мукачєво і Берегове з прилеглими до них районами. А ці землі відігравали важливу роль у господарському відношенні. Фактично від краю відійшли всі основні промислові підприємства, значних збитків

було завдано садівництву та виноградарству. Навіть столицю Карпатської України довелося перенести до міста Хуст. Уряд А.Волошина покладав великі надії на модернізацію лісової та соледобувної промисловості, прагнув залучати іноземний капітал, обговорював з урядами інших країн (Німеччина, Румунія, Угорщина) різноманітні соціально-економічні проекти. Чимало було зроблено для того, щоб зменшити кількість безробітних. Однак, всім цим благим намірам не суджено було здійснитися. Не вистачало коштів і, найголовніше, часу.

На жаль, часто доводиться чути: "Вони були божевільні. Йшли у бій, знаючи, що і не переможуть, і не виживуть". Чи не вважаєте, що звитяга на Красному Полі була марною?

Юнаки, які піднялися на боротьбу з агресором, що спокусився на свободу і незалежність Карпатської України, були героями, патріотами своєї споконвічної української землі. Це стосується не тільки оборонних боїв на Красному Полі, але й інших теренів Карпатської України. Я завжди типологізував патріотів на справжніх і улаваних. Одні свято вірять у справу, якій присвятили життя, інші – вміло адаптуються до нових умов. Одні десятиліттями палложили Карпатську Україну та її героїв, інші – відбували різні терміни ув'язнення за одну лиш згадку про Карпатську Україну. Так було завжди, є і, мабуть, буде. Така людська природа. Чи був геросом юнак, який у в'язниці кров'ю написав: "Я, Олександр Блистів, 23-річний з Хусту, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну"? А як оцінити вчинок поручника Федора Тацинця, який за мить до розстрілу вигукнув: "Слава Україні!"" Хіба може бути марною кров, пролита за свободу свого народу? Завдяки таким героям ми і маємо свою незалежну державу, яка, не сумніваюсь, посяде гідне місце серед цивілізованих націй світу.

Чи живуть нині свідки або учасники тих героїчних днів? Якщо спілкуєтеся з ними, як вони говорять?

Мені пощастило спілкуватися з багатьма учасниками подій у Карпатській Україні. Я брав свого часу інтерв'ю в коменданта карпатських січовиків у Колочаві Миколи Шимоні, неодноразово зустрічався з Миколою Бандусяком, Іваном Сарвадієм, Емілом Медвідем, Василем Цехом та багатьма іншими. На жаль, переважної більшість з них вже нема серед нас. Сьогодні залишилися буквально одиниці. Вважаю, що представники органів державної влади повинні докласти максимум зусиль, щоб живі вестерани національно-визвольних змагань 1938-1939 років відчували турботу незалежної України про них. Адже саме за неї вони проливали кров, терпіли поневірення в угорських, а згодом радянських в'язницях і таборах.

Як Ви вважаєте, вийти раз на рік на Красне Поле не замало?

Починаючи з 1990 року ми щорічно відзначаємо річницю Карпатської України та її Президента А.Волошина. Однак, не все повинно зводитись до цих традиційних святкувань. Вважаю, що кожна нова стаття, книга, проведена конференція, відкрита меморіальна дошка чи пам'ятний обеліск – наша данина пам'яті немирному подвигу мужніх захисників Карпатської України. Вішанування Карпатської України і Августина Волошина – безперервний процес. Ми ніколи не чекали урядових рішень з цього приводу.

Насамкінець, які заходи відбуватимуться цього року?

З 13 по 15 березня в Хусті – тогочасній столиці Карпатської України – пройдуть урочистості з нагоди 65-річчя проголошення незалежності Карпатської України та 130-ої річниці від дня народження Августина Волошина. У міжнародній конференції візьмуть участь понад 70 вчених з різних країн світу. В редакції газети "Новини Закарпаття" пройде засідання "круглого столу" за участю провідних дослідників історії Карпатської України. Майже у всіх населених пунктах області відбудуться

науково-практичні конференції та вшанування пам'яті захисників Карпатської України. Щойно побачила світ змістовна книга професора Сергія Фсдаки "Хроніка Карпатської України", а кожний учасник міжнародної конференції в Хусті одержить в дарунок від її організаторів мою нову науково-популярну книгу "Августин Волошин і Карпатська Україна". І це далеко не всі заходи, які приурочені до ювілею Карпатської України.

Інтерв'ю взяв Ярослав Світлик
„Закарпатська правда”. – 2004. – 13-19 березня.

„БЕЗУПИННО ВІВ НАШ НАРОД БОРОТЬБУ ЗА СВОЇ ПРАВА ІЗ ЗАВОЙОВНИКАМИ...”. КРУГЛИЙ СТІЛ „НОВИН ЗАКАРПАТТЯ”

Як уже повідомляли „Новини Закарпаття” 13 березня, напередодні знаменної дати в житті закарпатців, а водночас – історичної для всього українського народу – 65-річчя Карпатської України – у редакції нашої газети відбувся „круглий стіл” за участю вчених-істориків. Огож знайомтеся: **Микола Вегеш** – доктор історичних наук, професор, директор НДІ карпатознавства, завідувач кафедри політології, декан історичного факультету УжНУ; **Василь Худанич** – доктор історичних наук, професор УжНУ, свідок буремних подій 1938-1939 років; **Омелян Довганич** – доктор історичних наук, керівник науково-редакційного відділу обласної книги „Реабілітовані історією”. Редакцію „Новин Закарпаття” представляли її головний редактор **Василь Нитка**, заступник головного редактора **Іван Чоповдя** та редактор відділу **Ірина Густі**.

Утвердження істини

Василь Нитка, запрошуючи до розмови поважних гостей, наголосив, що колектив прагне якомога повніше і – що головне! – об'єктивно висвітлити події тих давніх літ, які могли б – за сприятливим збігом політичних і суспільних обставин – уже тоді змінити політичну карту України, а відтак і частини Європи, вивести народ Закарпаття до нового, вільного життя у єдиній родині народів Великої України, до чого закарпатці прагнули віками, за що боролися невпинно упродовж століть. Тому сьогоднішня тема розмови важлива передусім у плані державотворення, місця Карпатської України у тодішньому загальноєвропейському контексті.

- Однак правда про ці складні історичні нерипетії, про страшну трагедію народу краю, а водночас і про велич стас доступною лише за останні роки, - продовжила розмову **Ірина Густі**. – Готуючись до відзначення цих подій на сторінках газети, а відтак – і до сьогоднішньої зустрічі, була вражена величезною кількістю матеріалу – наукових досліджень, монографій, спогадів, виданих в Україні і далеко за її межами. Правда, дати цих видань дуже близькі – практично всі вони побачили світ за останнє десятиліття. І ні для кого це вже не відкриття, чому замовчувалася правда...

- Пригадую 1990 рік, коли вперше офіційно відзначалася річниця Карпатської України. Була проведена прес-конференція в тоді ще єдиній обласній партійній газеті, - згадує **Микола Вегеш**. – Це було своєрідним громом серед ясного неба! Справді, злива інформації, на жаль, не завжди об'єктивної, науково підтвердженої, перевіреної, буквально впала на голови наших земляків. Це було відкриттям. Тяжким. Болісним. Найрізноманітніші почуття заволодівали душами і серцями і тих,

хто творив цю історію і сьогодні здобув право в цьому зізнатися, і тих, хто вивчав її, і тих, хто був просто свідком, споглядальником чи співчуваючим.

Відтоді минуло 14 років. За цей час – важко навіть повірити! – видано понад 800 праць із цієї тематики. Досить нагадати бодай 5-томну „Політичну історію України”, у якій остання книга практично повністю присвячена подіям Карпатської України, унікальні видання „Уряди України в ХХ столітті”, „Нариси історії України”, „Україна крізь віки”, де знову ж таки один із томів підтверджує право Карпатської України бути визнаною. Без зайвої скромності можемо сказати, що наш університет став науковим центром вивчення подій, пов'язаних із Карпатською Україною, яка на сьогодні незаперечно визнана, перед творцями і героями якої нашідаки з повагою схиляють голови.

Нині вже неспростованим є факт, що історія Карпатської України є складовою історії всієї України, це була ланка одного ланцюга на шляху утвердження нашої незалежної держави: Центральна рада, Директорія ЗУНР, Гуцульська республіка – і аж до 1991 року.

Того пам'ятного 1990 року, коли було дозволено вголос заговорити про Карпатську Україну, про трагедію Красного поля, архіви перед ученими були ще закритими: вони стали доступними після проголошення незалежності України.

„МАЄМО СВІЙ УРЯД! ГОЛОВОЮ УРЯДУ – ДИРЕКТОР ВОЛОШИН!”

Сталося це 26 жовтня 1938 року. І першим новину сповістив у Народному домі товариства „Просвіта” Федір Ревай. Народне піднесення було неймовірним, про що свідчать спогади безпосереднього учасника подій Василя Гренажі-Донського. Того ж вечора Августин Волошин звернувся до своїх однодумців, усіх учасників народної ходи з промовою, в якій визначився в основних напрямках своєї подальшої роботи.

Чим був викликаний цей всенародний тріумф?

- Історичне значення зміни проуторського уряду Андрія Бродія українським на чолі з Августином Волошином у тому, що, за визначенням Федора Ревая, „з цим моментом настає нова епоха нашого українського народу на Закарпатті”, - наголосив інший учасник „круглого столу”, Омелян Довганич. – А ще люди сподівалися, що новий уряд неминуче переймається їхніми проблемами, адже був він український, тобто „свій”. Ці сподівання одержали реальні підтвердження. Бо намагання властей дати краянам роботу, розгорнути капітальне будівництво в Хусті, куди була перенесена столиця Підкарпатської Русі з Ужгорода. Після Віденського арбітражу край був надзвичайно ослаблений...

Ірина Густі:

- Цікаве порівняння знаходимо у Гренажі-Донського на визначення віденського „розсудку”, „який, неначе пожем до живого тіла, розтяв територію Словаччини і Карпатської України” (автономний уряд змінив назву „Підкарпатської Русі” на „Карпатську Україну”).

Василь Худаніч:

- 30 жовтня Августин Волошин виступив із своєю програмою, у якій заявив, що забезпечити народам Підкарпатської Русі їхні культурні, національні та господарські здобутки незалежно від віросповідання та національної приналежності. Конституційний закон №328 від 22 листопада 1938 року легітимізував автономний статус краю, що передбачало проведення виборів і Союму Карпатської України.

БЕНЕШ ГОВОРИВ, СТАЛІН СЛУХАВ. ЧОМУ?

У наукових та історичних колах тривалий час панувала теорія випадковості Карпатської України. Що це не так – сьогодні нікого не треба переконувати, бо доведено і теоретично, і практично її правомірність. Я можу продовжити логічний ланцюг, який розпочав Микола Миколайович, з приводу того, що Карпатська Україна – складова сдиної України, її історія – частина історії нашої держави, – зазначив Василь Худанич. – Згадаймо такі факти на підтвердження цього: відбулися з'їзди карпатської молоді 1929 і 1934 років, з'їзд „Просвіти”, вшанування Святої Марії як цариці України. І організація Карпатської Січі, яка мала із збіркою в руках захищати завоювання Карпатської України, – також факт незаперечний.

- До речі, - підхопив тему розмови Микола Вегеш, - на той час центр західноукраїнського політичного руху перемістився з Галичини саме на Закарпаття. І говорити про те, що центральними й керівними постатями подій на Красному полі були галичани, неправильно. Хоча й заперечувати їх участь – теж. Досить назвати імена таких вояків-героїв, як Михайло Колодзінський, Зсноп Коссак...

А взагалі становлення української державності на Закарпатті можна умовно поділити на два етапи: із 30 жовтня 1938 до 14 березня 1939 року і 14-15 березня 1939 року.

- Хочу додати, - продовжив Василь Худанич, - і таке: надзвичайно вигідне геополітичне і стратегічне становище Закарпаття викликало нестримне бажання володіння ним різними державами, і передусім – найближчими, сусідами. Так, іще в квітні 1938 року словацький уряд підписав договір, за яким визначався кордон між Підкарпатською Руссю і Словакчиною. Було багато суперечок щодо того, де він має проходити, адже на її території проживало чимало русинів. У результаті було досягнуто згоди, що ті землі, на яких понад 50 відсотків українців, повинні відійти до Карпатської України.

- Якби ж то знав Сталін про це в 1944 році?! – зауважив не без сарказму та іронії Омелян Довганч. – Який вигляд мало б сьогодні Закарпаття? І яким було б географічне розташування України в цілому? Тож коли Бенеш доповідав генераліссимусу, той мовчки слухав, думаючи про своє. Про що? Відповідь – у репліці генерала Антонова: „Червона армія ще раз брати штурмом Карпати не буде”.

„БОЖЕ ПРОВИДІННЯ ДОЗВОЛИЛО МЕНІ ВІДКРИТИ ПЕРШИЙ СОЙМ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ...”

Із такими словами до „світлого Союму” звернувся прем'єр Волошин 15 березня 1939 року, відкриваючи його перше засідання. Він наголосив: „Що ми діждалися цього часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Помимо всіх трагічних переживань, залишилися ми вірними силами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності. Дня 12-го лютого ми доказали, що ми достойні бути між вільними народами... Ми розбудуємо Карпатську Україну з признаками повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими”.

Плани – грандіозні, справді демократичні. Та не судилося...

Микола Вегеш:

- Карпатська Україна не була демократичною державою, якщо говорити про її устрій. Точніше визначити її режим можна, охарактеризувавши його як авторитарно-демократичний. І це зрозуміло, бо ж на той час світ уже здригався упередчуттях воєнної грози. Та й треба зважити, в яких умовах працював уряд Волошина: терор, промадярьська колона, саботаж. Центр перемістився до Хуста, що створило додаткові

незручності, адже населення невеликого міста („Села“! – як було занесено на карті – додав Василь Худанич) зросло у 2-3 рази.

- Та попри все, - продовжив думку **Омелян Довганич**, - плани в президента були справді в інтересах усього народу, найбільше – у можливості задоволення його духовних запитів, а також щодо забезпечення безробітних роботою, що завжди було великою проблемою для русинів.

„ЗА НАМИ Ж – ВОЛЯ Й УКРАЇНА, ЗА НАМИ – СИНЬО-ЖОВТИЙ СТЯГ”

Ці слова належать поетові Василю Скрипці, учаснику боїв на Красному полі. Вони ж можуть стати епіграфом до всіх наступних подій із кінця 30-х років до 1991 року, доленосного, коли було утверджено і незалежну Україну, і її волю. І її синьо-жовтий стяг.

А доти...

Василь Нитка:

- Однак 15 березня, коли Сойм проголосив Карпатську Україну незалежною державою, на Красному полі під Хустом розгорілися бої, що зробили поле боротьби з утурсько-фашистськими окупантами в обороні Карпатської України уособленням віковичної боротьби карпатців за нашу свободу.

Василь Худанич:

- Про Карпатську Січ, про оборонців Карпатської України вже говорилося і писалося чимало. Попереду – нові дослідження.

Василь Нитка:

- Тим більше, що в редакційному портфелі лежить ваш, Василю Івановичу, матеріал про світове братство карпатських січовиків, а останні дві подачі Миколи Миколайовича присвячені саме цим подіям... Ми схилиємо голови перед світлою пам'яттю тих, хто навіки залишився на Красному полі молодим, вдячні й тим, хто, виїшовши достойно в борні з ворогом, будовав нове життя, дожив до незалежної, вільної України.

Микола Вегеш:

- Сьогодні непросто давати оцінку тим подіям, бо сама суспільно-політична обстановка в краї викликала не лише сумбурність почуттів, а нерідко – й учинків. Важко було визначитися, за ким і в якому напрямі йти далі, до кого примкнути, від кого відійти. Люди вагалися, шукали, нерідко не знаходили правильного вибору, припускалися помилок. Це було властиве і самому Августину Волошину, і керівникам та урядовцям Сойму, і рядовим учасникам подій. Як кажуть, історія розставила усе на свої місця, дала оцінку тому, що сталося. З наукової точки зору, незважаючи на те, що на сьогодні маємо так багато видрукованих праць із цієї тематики, захищено ряд кандидатських і докторських дисертацій, в історії цього періоду чимало білих плям. І на це слід зважати.

- Хоча, якщо чесно, дуже неоднозначне тлумачення трагедії, що розігралася на Красному полі й призвела до таких численних втрат, до жорстоких катувань молодих хлопців, які винні були лише в тому, що хотіли бачити вільним і незалежним свій край, жити у вільній державі Україні, - продовжив думку **Іван Чоповдя**.

- Безперечно, - підтримали її практично усі учасники „круглого столу”. Кожен прагнув висловитися із цього приводу, однак прийшли до спільного висновку, який зробив **Микола Вегеш**:

- Треба чітко усвідомити, що в 1938-1939 роках у краї відбувався процес циркуляції еліт. З одного боку, була інтелігенція старшого покоління, яку

представляли брати Брацайки, о.Зореслав, Едмунд Бачинський, Володимир Бірчак, о. Августин Волошин, прем'єр-міністр, а відтак – президент Карпатської України; з другого – молода генерація: брати Климпуші, Степан Росоха, Іван Рогач, Іван Роман... Вони горіли романтикою, патріотичне піднесення було неабияке. Вони знали, хоч, можливо, до кінця не усвідомлювали, на що йдуть, коли всгупали до лав Карпатської Січі, коли організовували боротьбу проти окупантів.

- Кількість січовиків на Закарпатті також неможливо точно встановити, бо багато хто, наприклад, приєднав себе до них, не будучи січовиком, і навпаки. А найбільш повні списки січових стрільців Степанові Рососі вдалося знищити, отже, цим самим врятувати життя сотням і сотням молодих людей, які становили кістяк Січі. - наголосив **Василь Худанич**. – Вважається, що їх було не дуже й багато. Може, й так. Бо, як зазначалося, повних списків нема. Але такий красномовний факт: колишній січовик – в'язень табору військовополонених Григорій Донецький, мав №4123... Однак навіть на запит КДБ уже в 1961 році соціалістична Угорщина стала на супротив такій всевладній силі і також не видала списки патріотів Карпатської України – січовиків. Хоча вважала їх своїми запеклими ворогами...

Омелян Довганич:

- Додам, нерідко побутує думка, що, мовляв, якби не було Січі, не було б репресій, концтаборів, погром. Але це, на жаль, далеко не так: списки тих, кого угорський уряд вважав неблагонадійним, а отже тих, хто підпадав під ці дії, були готові задалегідь. Сьогодні не можна не сказати, що після визволення Закарпаття за так званий український буржуазний націоналізм були репресовані майже всі керівні діячі Карпатської України, які залишилися на Закарпатті або перебували в Празі, в Чехії. Серед них сам президент Августин Волошин, міністри Карпатської України Юлій Брацайко, Едмунд Бачинський, Микола Долинай, Степан Клочурак, Юрій Перевізник, Федір Ревай, брати Климпуші та інші урядовці. Залишилися живими після війни лише ті, хто перебрався за океан, зокрема Юліан Ревай, Августин Штефан, Степан Росоха, Вікентій Шандор та інші.

Ірина Густі:

- Однак ніщо не могло похитнути віру в майбутнє вільного, незалежного народу творців і мужніх захисників Карпатської України, їхньої переконаності у правоті, у самовідданості, готовності до жертв заради високої ідеї, у невтомній боротьбі за волю й незалежність отчого краю, що увінчалася терновим вішцем мучеників і великою радістю сучасників і нащадків бачити небо блакитним, а жито – золотим на ниві вольній...

Василь Нитка:

- У сьогоднішній розмові ми спробували розставити акценти в оцінці подій, що передували проголошенню і захисту Карпатської України, згадали імена її мужніх і вірних синів, вклонилися пам'яті полеглим на Красному полі. Звісно, на відкриття ми не претендували, але все ж, сподіваюся, дали змогу читачам нашої газети побачити загальну картину тих величних і трагічних днів, що навіки будуть записані на скрижальх історії України золотими літерами.

Новини Закарпаття. – 2004. – 20 березня.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „ЮЩЕНКО ДАВ ЛЮДЯМ НАДІЮ, ЯКА МАЄ СТАТИ РЕАЛЬНІСТЮ”

Минулою тижня Віктор Ющенко вручив посвідчення довіреної особи ужгородцю Миколі Вегешу – декану історичного факультету, завідувачу кафедри

політології, доктору історичних наук, професору УжНУ. З-поміж чотирьох кандидатів на право представляти інтереси кандидата в президенти по 72-му округу Віктор Андрійович зупинив свій вибір на Миколі Миколайовичу.

- **Пане Микола, чому Ви вирішили допомогти на виборах Ющенку?**

- Гадаю, кожна людина, яка користується авторитетом у суспільстві, повинна сьогодні визначитися. Я це зробив. Мені не подобається той режим, який нині панує в державі. Якщо до влади прийде провладний кандидат, абсолютно нічого не зміниться. Тому в мене одна надія – на Ющенка. Чесно кажучи, мої переконання поділяють багато колег, які таємно зізнаються, що голосуватимуть за Ющенка.

- **Як проходило вручення посвідчень довіреної особи?**

- Вручення посвідчень відбувалося у два етапи. Віктор Андрійович кожного привітав. Він володіє надзвичайною харизмою, з якою серед українських політиків зрівняється хіба що харизма Юлії Тимошенко. І скажу вам, що на нинішніх виборах харизма відіграє величезну роль, тому що люди не дуже добре ознайомлені з передвиборчими програмами кандидатів.

- **Чим можна пояснити те, що Віктор Андрійович націлений на повернення в українську школу п'ятибальної системи оцінювання?**

- Проблема освіти Ющенко розуміє дуже глибоко. Він хоче зробити вищу освіту для українців абсолютно безкоштовною, за рахунок держзамовлень. Відомо, що нині через маленькі зарплати викладачів у вузах процвітає корупція. А щодо 12-бальної системи оцінювання, то вона на сьогодні не є чітко розробленою. А стара п'ятибальна настільки вкорінилася у нашій свідомості, що все-одно ми кажемо, що 9 балів – це „четвірка“, 12 – „п'ятірка“ і т.д. Та й взагалі він переконаний, що не все було погано в старій школі.

- **Вас намагалися використовувати в піар-акціях влади?**

- Певний час мене постійно запрошували на радіо, у провладну пресу виступити щодо питання політичної реформи. Я сказав: „Хлопці, я виступлю, але – проти“. Тоді від мене відчепилися. А коли дізналися, що я став довіреною особою Ющенка, взагалі залишили в спокої. Не знаю, може пізніше й почнеться якийсь тиск.

- **На Вашу думку, що може вплинути на перемогу лідера „Нашої України“?**

- Однозначно перемога за тим кандидатом, який піде в народ. Потрібно пояснювати людям, яких успіхів Ющенко домогся будучи прем'єр-міністром. Наприклад, виплатив усі бюджетні заборгованості. А звідки він взяв на це гроші? Притиснув олігархів. А ці олігархи й скинули його, не дали допрашувати. А в нього були величезні плани. Але основне – він дав людям надію, яка має стати реальністю!

Інтерв'ю взяла кореспондент газети „Старий замок“ Мирослава Кочіш (Старий Замок. – 2004. – 13-19 серпня).

„НЕ ДУМАЮ, ЩО ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ МОЖЛИВИЙ МУКАЧІВСЬКИЙ СЦЕНАРІЙ“, ВВАЖАЄ ВІДОМИЙ ЗАКАРПАТСЬКИЙ ПОЛІТОЛОГ МИКОЛА ВЕГЕШ

Не секрет, що позбувшись ідеологічного керівництва КІРС, кафедри суспільних дисциплін у наших вузах просто позмінювали вивіски і перетворювалися із кафедр історії КІРС, наукового комунізму, атеїзму на кафедри політології, соціології, релігієзнавства. Але серйозну наукову базу не напрушоси за кілька років. Як з цим справи в УжНУ, поцікавилися в завідувача кафедри політології цього провідного закарпатського вузу Миколи Вегеша.

- Я погоджуюсь, що для створення боездатної та самодостатньої кафедри потрібен час. Кафедра політології УжНУ сформувалася на базі колишньої кафедри наукового комунізму. Тобто ми пройшли той же шлях розвитку, що і решта аналогічних кафедр в Україні. Однак за всіма показниками в нас уже мало що нагадує про колишню кафедру наукового комунізму. Тут працюють люди, які далекі від комуністичних стереотипів, притаманних нашим попередникам наприкінці 80-х років. До речі, це стосується й наших студентів, світогляд яких формувався вже в незалежній Україні. Нам, як правило, доводиться їм з нуля пояснювати теоретичні основи марксизму, викладаючи історію політичної думки.

Ким працюють ваші випускники? Перед істориком за часів СРСР були два можливі шляхи професійного самовизначення: або викладач у школі чи вузі, або кар'єра в партійних чи державних органах влади. Що змінилося з того часу?

- Теперішні наші випускники теж можуть працювати вчителями, як і в комуністичні часи. Можуть вони також займати посади в партійних структурах і державних органах влади. Нещодавно науково-методична комісія Мінісвіти і науки України, до складу якої я входжу, запропонувала Міністерству праці та соціальної політики держстандарт, в якому чітко обумовлені перспективи подальшого працевлаштування наших випускників. Тепер кінцеве слово за Кабінетом Міністрів України. В разі успішного завершення процесу прийняття держстандарту спеціальність „Політологія” належатиме до найпрестижніших і вкрай необхідних професій у нашій молодій державі.

Зрозуміло, що політологи не можуть бути байдужі до сучасних політичних процесів. Чи є на ваших випускників попит з боку діючих політиків? Чи консультуються з вами органи державної влади, партії, виборчі штаби тощо? Наскільки дієво може бути така співпраця і чи є вона взагалі?

- Не сумніваюсь, що під час теперішніх виборів різні штаби залучатимуть наших студентів. Як завідувач кафедри, демократично підходжу до цієї проблеми. Наші студенти і викладачі можуть, і вони це роблять, вільно, залежно від своїх політичних переконань, брати участь у президентських виборах (члени штабів, спостерігачі тощо). Що стосується співпраці з органами державної влади, то, на жаль, жоден з губернаторів краю за роки незалежності наших послуг не потребував. Можливо, з часом щось зміниться.

В такому розрізі кілька конкретних питань щодо політичної ситуації на Закарпатті. Як ви її оцінюєте? Наскільки виправданим є стереотип: Закарпаття – вотчина СДПУ(о)? Які вирішальні фактори впливають на політичний розвиток Закарпаття?

- Політична система України не має аналогів у світі. Окрім Президента і уряду, в нас досить впливовим є апарат Адміністрації Президента, який очолює голова СДПУ(о). Саме В.Медведчук, що не є секретом, пропонує Л.Кучмі кандидатури голів обласних адміністрацій. Виходячи з цього, нема нічого дивного, що область уже кілька років поспіль вважається, за вашим влучним висловлюванням, вотчиною СДПУ(о). В разі прийняття так званої „політичної реформи” губернаторів призначатиме голова уряду.

Ви стали довіреною особою В.Юшенка на Закарпатті. Чи задоволені перебігом виборчої кампанії в області? Наскільки ефективно діє штаб Юшенка? Чи відчувається тиск влади на представників опозиції?

- „Наша Україна” порівняно пізніше почала збір підписів на користь нашого кандидата, і в цьому ми не бачимо ніякої трагедії. Наш кандидат користується великим авторитетом і підтримкою в народі, а тому люди охоче ставлять свій підпис,

сподіваючись на краще майбутнє, яке пов'язують з перемогою Віктора Ющенка на виборах. Незважаючи на тиск влади на представників опозиції, який, безперечно, має місце по всій Україні, пік виборчої кампанії очікуємо у вересні-жовтні. Наші штаби очолюють досвідчені й авторитетні люди, які не перший рік у політиці. Готові ми також до застосування владою найбрудніших, так званих чорних технологій.

Що необхідно зробити, аби мукачівський сценарій виборів не повторився у всій країні? Наскільки можлива в цьому плані співпраця з комуністами, соціалістами? До речі, професор Іван Минович, який є довіреною особою кандидата Симоненка, очолює кафедру соціальної роботи УжНУ. Які між вами стосунки?

- Я не думаю, що під час президентських виборів можливий мукачівський сценарій. Не заперечуючи роль представників міжнародних організацій під час виборів, ми покладаємось перш за все на власні сили. Полегшує ситуацію і той факт, що досягнута домовленість усіх опозиційних сил (соціалісти і комуністи) щодо контролю над виборами. Наші люди будуть у всіх без винятку комісіях (територіальній і дільничних), а також спостерігачами. Повірте, що в нас багато симпатиків навіть серед тих, кого влада вважає своїми. Що ж до Івана Івановича, то в мене з ним завжди були нормальні стосунки. Незважаючи на ідеологічні розбіжності, нас об'єднує бажання змінити Україну на краще. До речі, Іван Минович – член редакції збірника „Політологічні студії”, який я редагую.

Ваш політологічний прогноз на найближчий рік і поради виборцям.

- Ми обов'язково перееможемо, бо за нами переважна більшість народу України, яка потребує змін. А що стосується порад виборцям, то хотілося б сказати: голосуйте так, як підказує вам ваше серце і ваша совість. Не давайте себе обдурити дрібними подачками і численними обіцянками. Пригадайте попередні вибори: обіцянки, як правило, швидко забувалися. Ми маємо мислити глобально: стара влада, яка себе повністю вичерпала, повинна відійти вбік, ставши об'єктом глибокого й об'єктивного аналізу.

Віктор Пашенко

Срібна Земля-Фест. – 2004. – 19-25 серпня.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „ВРЯТУВАТИ СИСТЕМУ, ПРИ ЯКІЙ НЕ ХОЧЕ ЖИТИ НАРОД, - НЕМОЖЛИВО”

Вегеш Микола Миколайович народився 28 листопада 1962 року в селищі Міжгір'я. Закінчив історичний факультет Івано-Франківського педінституту імені Василя Стефаника. Тривалий час працював учителем історії Силевирської середньої школи. В Ужгородському національному університеті пройшов шлях від асистента кафедри історії України до професора. Сьогодні М.Вегеш – декан історичного факультету, завідувач кафедри політології, доктор історичних наук, професор. Його перу належить понад 700 публікацій з яких 400 є науковими. Високу оцінку рецензентів одержали його численні монографії та науково-популярні книги: „Августин Волошин: педагог, політик, людина”, „Історія Карпатської України”, „Західна геополітика в іменах” та ряд інших. Дружувався в Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії, Великобританії, Канаді, США. Редагує наукові збірники „Карпатики”, „Вісник Ужгородського університету. Серія Історія”, „Політологічні студії”. Лауреат премії імені Василя Гренажі-Донського та академіка Івана Крип'якевича. Академік Міжнародної Слов'янської академії наук, почесний радник Американського Біографічного Інституту. Назороджений Грамотою Верховної Ради України. 28 липня цього року затверджений довіреною

особою кандидата на пост Президента України Віктора Андрійовича Ющенка по 72-му територіальному виборчому округу. Одружений. Разом з дружиною Анастасією виховує двох синів.

Миколо Миколайовичу, будь-ласка, коротко про себе.

Я досить пізно почав займатися науковою роботою (сьогодні ми маємо чимало двадцятичотириохрічних кандидатів наук). На це були поважні причини. Немаловажне значення мала партійність, а я ніколи не був членом КПРС. По-друге, мені зовсім не подобались формулювання тем моєї майбутньої кандидатської дисертації. Спочатку дослідження історії передпролетаріату, а згодом становлення і розвитку марксизму на західноукраїнських землях. Лише в 1990 р. мені пощастило поступити до аспірантури Ужгородського університету. Відтоді я не розлучався ні з моїм чудовим містом, ні з рідним університетом. Я досить швидко пройшов шлях від асистента до професора. В 35 років на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН я захистив докторську дисертацію „Карпатська Україна у загальноєвропейському історичному контексті напередодні Другої світової війни”. Через деякий час мене обрали завідувачем кафедри політології, а потім деканом історичного факультету (голосування було таємним). Ось таким був мій шлях в науку. Я ніколи не мав могутніх покровителів, а тому завжди сподівався на власні сили. Під час виборів мене деканом я неодноразово заявляв, що ніколи посади не були для мене самоціллю. Можете повірити, що я говорю щиро.

Пан Вегеш, Ви маєте все, що потрібно людині: чудову сім'ю, улюблену роботу, славу. І раптом ідете у велику політику, наражаючись на небезпеку – нинішня влада не любить тих, хто не з нею.

Скільки потрібно людині для щастя? Я звик працювати в умовах, які зарубіжному вченому й не снилися. До речі, ми, українці, досить швидко звикаємо до ситуації, в якій опиняємось. Будучи аспірантом, ми з Анастасією та двома синами жили в одній кімнатці університетського гуртожитку, а готували їжу на спільній кухні з студентами. Такі умови не перешкодили мені достроково захистити кандидатську дисертацію, а через чотири роки докторську. В тій кімнатці я консультував відомого українського кінооператора В.Комарницького, який знімав документальний фільм про Карпатську Україну, а також приймав зарубіжних вчених із світовим іменем. Вони так і не повірили, що я дійсно живу тут, а не приймаю колег на нейтральній території. Сьогодні мені прикро, коли молоді науковці, живучи в набагато кращих умовах, скаржаться, що не мають умов для нормальної наукової діяльності. Для того щоб творити, повинно бути бажання, трошки хисту та щоб тобі не заважали, якщо допомогти не можуть.

А що стосується політики... Я в ній децю раніше, ніж в науці. Ще в червні 1990 року я вступив до Української Республіканської партії, закарпатський осередок якої тоді очолював Олександр Орос. Повірте, тоді це було теж небезпечно і влада не схвалювала мій вибір. Я приймав участь у багатьох виборчих кампаніях в різних якостях – довіреної особи, спостерігача, балотувався особисто. Однак, твердити, що я активно займався політикою, було б нещиро. В мене завжди на першому плані була наука, навчально-педагогічна діяльність. Я щасливий, коли мої учні захищають кандидатські дисертації й продовжують мою справу. Разом з тим, справжній науковець не може не звертати уваги на сучасні реалії нашого життя. Я глибоко переконаний, що в нашому домі, який гордо зветься Україною, не все гаразд. Наш багатостраждальний народ заслуговує на краще життя. Це стосується не лише вчителів, науковців та лікарів, але й широкого загалу українського народу. Тому я знову в політиці.

Днями містом поповзли чутки, що Вам пригрозили? Це правда?

Не виключено, що не всім подобається моя позиція, однак мені особисто ніхто не погрожував. Принаймні в Ужгороді. Що стосується чуток, то такі дійсно мали місце в моєму 72-му окрузі, який я нещодавно відвідав. На моїй рідній Міжгірщині нещодавно особи настирливо розповсюджують чутки, що я буду другим після ректора. Я філософськи ставлюся до цього, добре усвідомлюючи, що від фізичного знищення не врятує будь-яка охорона. До того ж я її ніколи не мав. Проте, зовсім інакше до таких чуток відноситься моя семидесятишестирічна мама, яка близько це сприймає до серця.

Чому Ви вибрали з усіх кандидатів на пост Президента України саме Віктора Ющенка?

Я не чекав коли висунеться останній двадцять шостий кандидат на пост Президента України, бо визначився давно. Ще в 1990 році. Я завжди підтримував прогресивні національно-патріотичні сили, які чітко стояли на державницьких позиціях. Під час останніх виборів я балотувався до обласної ради від Блоку Віктора Ющенка „Наша Україна”, а тому ні для кого не було несподіванкою, що я підтримаю саме Віктора Андрійовича на пост Президента України. Саме Ющенко є тим політиком, який здатний об'єднати націю для подальшого поступу вперед. Це лідер всеукраїнського масштабу, послідовний прихильник європейського вибору, політик-реаліст, який все своє свідоме життя працював і творив для блага народу України. В ньому нас переконує його діяльність на посаді голови Національного банку України, а згодом прем'єр-міністра. Якби сьогодні не паплюжили Віктора Андрійовича, однак нікому не вдасться заперечити того факту, що саме Ющенко сформулював концепцію банківської справи в незалежній Україні, творив власну монетарну політику, врятував молоді вітчизняні фінанси від дефолту та друкування грошей. Чомусь сьогодні забувають, що саме при Ющенкові вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП, вдалось радикально змінити механізм розрахунків і платежів до центрального і місцевого бюджетів. Український народ добре пам'ятає, що за період прем'єрства Ющенка Україна відмовилась від позик, оздоровила ситуацію на енергоринку, уряд суттєво збільшив надходження до бюджету, витрати на соціальні цілі. Знову ж таки, саме при Ющенкові протягом року була ліквідована бюджетна заборгованість із зарплат, пенсій та стипендій. А сьогодні ми тішимося, що нам вчасно платять зарплату, а пенсіонерам на 20-30 гривень підвирили пенсії. Хоча, загальновідомо і ні для кого не таємниця, що вже сьогодні зарплати і пенсії можна підвищити на 30 відсотків, а стипендії студентам – удвічі. Іван Пилош, який нещодавно відвідав Закарпаття, неоднозначно заявив, що півтора року прем'єрства Віктора Андрійовича вистачило для вирішення цілого ряду глобальних питань. А якби йому дали попрацювати ще п'ять років, ми б уже жили на рівні країн Прибалтики.

До речі, в області на кожному стовпі навішали Януковича і майже ніде нема портретів інших кандидатів. Це смішно, бо хай там який діловий Янукович, але двічі судимий. Оскільки логіка веде до висновків: Україна – не Чечня, де свого часу виграв президентські вибори Кадіров, який мав репутацію бандита, то, напевно, чи українці зупинять свій вибір на Януковичу, у якого репутація дещо спаскуджена.

На мою думку, справа не в Януковичу та його судимостях. Я б хотів, щоб ми подивилися на проблему більш глобальніше. Ми, перш за все у блоці Віктора Ющенка „Наша Україна”, й не сподівалися, що виборча кампанія буде проходити прозоро, чесно і толерантно. Мова йде не про Януковича, а про особу, яка на сьогоднішніх виборах представляє владу. Саме кандидату від влади всіляко

сприяють обласні державні адміністрації. численні засоби масової інформації, ЦВК. Ви ніколи не задумувалися над питанням, скільки коштує один-єдиний білборд (спеціальний рекламний щит)? Більше 350 доларів. А скільки їх розставлено по всій Україні? Безліч. Інколи, через 50-100 метрів. Не треба бути великим економістом, щоб підрахувати загальну вартість цієї рекламної продукції. Не здивуюся, якщо з'ясується, що виборчий фонд провального кандидата вже вичерпався. До речі, сучасні політтехнологи заперечують велику ефективність білбордів, які несуть мало інформації й розцінюють увагу людей, віддаючи перевагу листівкам, газетам тощо. Однак, і в цьому відношенні рівності між кандидатами не зустрічаємо. Вже не говорю про телебачення. Єдиний опозиційний п'ятий канал і той вигісняють з ефіру. Складається враження, що владі дуже вигідна слабка поінформованість виборців, низький рівень політичної культури. В даній ситуації Віктор Ющенко та його команда обрали єдино вірний шлях: йти в народ, нести до нього слово правди. Впевнений, що українці, переживши не одні вибори, на цей раз зуміють розпізнати хто з кандидатів говорить щиро, а за кого змушують ставити підписи тощо. Закарпатець завжди відзначався своєрідним менталітетом: уважно слухати всіх, але, врешті-решт, притримуватися власної думки.

Події у Мукачеві викликають внутрішній ентузіазм, що українські вибори принесуть зміни в державі: влада показала своє обличчя.

Мукачівські вибори перекреслили всі наші лекції з політології стосовно цього важливого елементу політичного процесу. Ті наші студенти, які брали участь у виборах як спостерігачі, назажди зрозуміли чим відрізняється теорія політології від практики. Тепер вони знають як повинно бути і як нерідко трапляється в буденному житті. З того, що відбувалося в Мукачеві, ми не пояснювали на лекціях тільки напади на дільниці та викрадення бюлетенів. До цього ми не додумались. Можливо, в майбутньому доведеться дещо урізноманітнити наші лекційні курси. А що стосується недавніх подій у Мукачеві, то це місто стало символом демократії, непокори авторитаризму. І вже завдяки цьому воно ввійшло в історію.

Будьмо відвертими, від прозорості цих виборів залежить європейське майбутнє не тільки України, а й інших країн СНД – тієї ж Білорусі, Росії. Бо в Україні, попри певні труднощі й хвороби передвиборчого етапу, існує консолідація здорової, проєвропейської частини суспільства, яка бачить Президентом Ющенка. Це буде найбільший удар по самолюбству тих, що донині вважали Україну частиною Росії.

Думаю, нам не варто брати приклад з режиму Лукашенка, який вже давно став авторитарним. Що стосується Росії, то її необхідно сприймати такою, якою вона є – країною, що не може жити без одноосібного правителя, яки він себе не називав – президентом чи самодержцем. Україна за президентства Ющенка буде сильною державою, з якою рахуватимуться як в світі, так і ближньому зарубіжжі. Сьогодні вирішується доля Української держави, всіх національностей, які в ній проживають. Закарпатський політолог Віктор Пашенко влучно підмітив, що не бачить можливостей зупинити прихід Ющенка до влади, крім його фізичного знищення або відміни виборів. Але навіть такий надзвичайний розвиток подій не зупинить вибору України. Врятувати систему, при якій не хоче жити народ, неможливо.

Відомо, що влада вихваляється різкими темпами та тенденціями, але усердно замовчує той факт, що, скажімо, у Казахстані, який також належав до Союзу нерушимого, зарплата провідниці становить 500 доларів. Учителя й лікаря – ще раз так.

Сьогодні нам постійно владні засоби масової інформації та речники уряду говорять про економічне чудо, про рекордні темпи розвитку економіки, про шалений

тем розвитку ВВП в Україні. Але ж чому ми не відчуваємо ці кардинальні зміни на собі? А як бути з 30 відсотками тих українців, яких офіційно визнано бідними? А 80 відсотків тих, які витрачають на місяць менше прожиткового мінімуму? За останні десять років середня довгота життя чоловіків в Україні впала на чотири з половиною роки, жінок – на два і становить сьогодні 61 і 73 роки, відповідно. За даними Центру Разумкова нас, українців, щомісяця стає менше на тридцять тисяч. Якщо в 1999 році нас було ще 52 мільйони, то сьогодні тільки 47,3 млн. Із них 6 мільйонів розкидані по світу. Я вже не говорю про зарплати, які, як Ви влучно підмітили, суттєво відрізняються в гіршу сторону навіть у порівнянні з колишніми республіками Союзу. Виникає законне питання: кому потрібне таке економічне чудо, яке не відчувають на собі мільйони простих громадян України?

Відомо, що Ющенко з великою повагою ставиться до молоді.

Віктор Андрійович глибоко переконаний, що нову Україну будувати молодим. Саме тому він з великою повагою відноситься до молоді, а вона, в свою чергу, підтримує нашого лідера. На молодих людей, особливо студентів, благотворно впливає ющенківська харизма, яка є широю і відвертою. Молодь дуже швидко ловить політиків на фальші, пристосуванстві, відвертій брехні. Не сумніваюсь, що 31 жовтня наша молода поросль зробить правильний вибір, проголосувавши за Віктора Ющенка і Україну, в якій господарем буде народ.

І традиційне запитання: що би Ви побажали читачам „Трембіти“?

Ваша газета є однією з небагатьох у краї, яка займає чітку позицію, намагаючись писати правду і об'єктивно висвітлювати політичне життя в Україні. Тому мені надзвичайно приємно було поділитися деякими своїми думками і міркуваннями на шпальтах „Трембіти“. Я від широкого серця бажаю численним читачам газети всіх благ і громадянської мужності. Будьте впевнені у перемозі демократії, бо ті, що вагаються, як правило, зазнають поразки. Цьому нас вчить історія, уроками якої ми не можемо нехтувати.

ТРЕМБІТА. – 2004. – 14 вересня.

„В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ ЯНУКОВИЧ НАГАДУЄ НЕСТОРА ІВАНОВИЧА, ТІЛЬКИ НЕ ШУФРИЧА, А МАХНА...”

**Відомі закарпатські історики ключі до майбутнього
шукують у минулому**

Таке враження, що все, що з нами нині відбувається, вже колись було. Ну, наче дежавю якесь. Чи справді це так, сьогодні ми вирішили поговорити з двома професорами, двома докторами історичних наук – деканом істфаку Ужгородського національного університету Миколою Вегешем та його колегою з кафедри історії України Сергієм Федакою.

Події листопада-грудня цього року вже нарекли помаранчевою революцією, для якої характерне велике емоціональне піднесення її учасників. Справедливо твердять про завершення процесу формування української нації. Пане Сергію та пане Миколо, щось подібне мало місце раніше?

Федака: - Це зараз нам здається, ніби переживаємо щось унікальне. Насправді в історії України подібного було чимало. Просто сьогодні ми робимо черговий крок від свого імперського минулого у нові реалії. Багато подібного було, коли розпадалася імперія, яку ми називаємо Київською Руссю. У чому шарм, спокуса

імперії, чому і досі нам неспросто розставатися з нещодавнім минулим? Бо імперія – це небачена концентрація капіталу – матеріального, інтелектуального, емоційного. Це досить високий рівень цивілізації. Піддані імперії врешті-решт звикають паразитувати на її могутності. З ряду причин на західних українців цей імперський шарм діяв меншою силою (УПА, греко-католицизм, слабша промисловість тощо), але ж діяв і тут. Ковбасу за 2,20 чи символічну квартплату, не кажучи про серйозніші речі, все ж і ми згадуємо. А от у східняків ідентифікація себе з імперією, її могутністю, стабільністю була на кілька порядків вищою. На цьому й зіграв Янукович, на людській ностальгії. Ну, 15 мільйонів він не мав, інакше б суд не скасував результати виборів, але все одно голосували за оце „Я” мільйони. Голосували явно не за особистість, про яку мало що відомо, голосували через свій політичний СНІД – синдром набутого імперського дефіциту. Через стільки років всі негативи, пов'язані з імперією (репресії, дефіцит, закриті кордони), забуваються, згадуються інше – зрівнялівка, дармівщина, низькі ціни тощо. Якщо це ще гарно усе подати, то проголосують за будь-кого. Подібно до цього й у XII столітті будь-який князь, що обіцяв киянам відродити значення їхнього міста як центру всієї єдиної Русі, сприймався там на ура. Через кілька місяців наставало розчарування, і на престол приймали вже нового князя, щоб того змінити третім, і так далі. Поки не прийшов зі сходу хан Батий і не погнав усю цю регіональну еліту.

Але до того вона прагнула ще по-своєму переділити те, що лишилося від імперії?

Федака: - Так, упродовж, скажемо, XII століття Київська Русь пройшла складні перетворення внутрішнього устрою. Коли я дивився по телевізору зібрання депутатів різних рівнів у Северолонську, воно дуже нагадувало з їзд удалних князів, які розуміють, що Київ їм не опанувати, але й податі туди платити теж не хочуть. Так і перетворили Русь спершу на федерацію князівств, потім на конфедерацію, а потім взагалі – дрібненькі друзки від коліс єдиної країни, нічим між собою не зв'язані. Жорстке протистояння еліт – це швидше закономірність, аніж виняток в нашій історії. У козацьку добу дуже часто було по кілька гетьманів одночасно. Громадянських війн там було аж ніяк не менше від зовнішніх. Майдан Незалежності мені дуже нагадує Чорну раду, добре відому за романом П.Куліша. Правда, з того часу все ж зросла політична культура, не дійшло до прямих зіткнень, що радус. Все-таки історія чомуś учити.

Вереш: - Сьогоднішні події, безперечно, є переломними у ствердженні української нації, яка, поступово встаючи з колін, зайняла чітку громадянську позицію. Мова йде не тільки про національну політичну еліту, яка завжди йшла попереду. Виступаючи проти нечуваної фальсифікації, повстали мільйони українців. Цього не очікувала влада, яка вже давно зрослася з криміналітетом. Перелякана масованістю демонстрацій, мітингів, які поступово переросли у мирну революцію, вона змушена була піти на поступки.

Що стосується історичних паралелей, то сьогоднішні події нагадують національне піднесення 1989-1991 років, яке завершилось проголошенням незалежності України. До речі, тоді мітинги в різних містах і селах України не були такими масовими, як тепер. З'ясувалося, що за 13 років незалежності ми поступово скочувалися до авторитаризму, нехтуючи демократією та свободою громадян. Коли межа між правдою і неправдою, добром і злом була перейдена, народ не витримував...

Сьогодні багато спільного можна простежити з подіями 1917-1919 років, коли влав царизм і виникли Українська Центральна Рада, а згодом УНР та ЗУНР. Через 20 років подібне піднесення мало місце на окремо взятій українській території – Карпатській Україні. Проголошення Союзом Карпатської України 15 березня 1939

року незалежності завершило національно-визвольні змагання закарпатських українців протягом всього міжвоєнного періоду.

З численних документів відомо, що тоді, в 39-му, було далеко не так просто. Різноманітні фактори негативно впливали на розгортання політичних подій. Історичні паралелі існують?

Вегеш: - Як тоді, так і тепер значним був міжнародний фактор. В 1938-1939 роках він був навіть визначальним. Угорщина і Польща постійно втручались у внутрішні справи краю, нерідко навіть нехтуючи попередженнями з боку Німеччини та Італії, які відверто загравали з урядами Андрія Бродія і Августина Волошина. Сьогодні міжнародна обстановка більш сприятлива для України. Майже весь світ, за винятком Росії, Китаю та деяких країн СНД, засудив недемократичні пропеси в Україні, вимагаючи від української влади проведення справедливих президентських виборів. З такою позицією не міг не рахуватися ні Президент з його оточенням, ні сили, які розробляли різноманітні силові сценарії.

У внутрішньополітичному плані теж бачимо багато спільного. Тоді навколо Августина Волошина об'єдналися всі прогресивні сили тогочасного суспільства – лідери політичних партій, вчителі, священики, молодь. Сьогодні Віктора Ющенка підтримали не тільки його прихильники з фракції „Наша Україна”, але й соціалісти Олександр Мороза, члени Блоку Юлії Тимошенко, депутати фракції „Центр”, переважна більшість позафракційних депутатів. На майдані Незалежності зібралися мільйони людей з численних населених пунктів України, яких об'єднала спільна боротьба за збереження демократичних цінностей, прав і свобод громадян. Якщо до цього додати масові мітинги у всіх без винятку регіонах України, то можна впевнено стверджувати, що в Україні сформувалось громадянське суспільство. Як говорила Ліна Костенко, громадянське суспільство є тоді, коли людина наважується сказати „ні!”.

Федака: - Я б додав кілька паралелей з давнішою історією. Все ж таки і тоді, і тепер дуже великою є роль символів, різних умовностей. У середні віки державу могла очолити людина тільки з монаршого роду, а сьогодні слід діяти тільки легітимним шляхом, інакше світова спільнота тебе не визнає. Тому Богдан Хмельницький одружив свого сина Тимора з донькою молдавського господаря (князя), хотів, щоб хоч онук у нього був блакитної крові і міг стати монархом в Україні. Та Тихіш загинув, так і не лишивши нащадків, і проєкт цей провалився, а так би Україна справді мала перспективи стати суверенною монархією, і не треба було бігти під московського царя. Отак і Ющенко зараз балансує між необхідністю лишатися в конституційному полі і необхідністю виходити з нього.

Влада намагалася використати різноманітні сепаратистські гасла. Наскільки це їй вдалося?

Вегеш: - У цьому нема нічого нового. Сепаратизм завжди піднімає голову там, де є намагання або зберегти владу, або прийти до неї. Так, до речі, було і в 20-30-х роках ХХ століття на Закарпатті. Рішення Паризької мирної конференції вороже зустріли політичні кола Угорщини і розпочали неприховану боротьбу за повернення в лоно святостефанівської корони закарпатських земель, які вони вважали „своїми з давніх-давен”. В міжвоєнний період значно посилилась античеська і антиукраїнська пропаганда, діяльність численних підпільних організацій. Систематичною і цілеспрямованою була справжня радіо війна. Доходило до абсурду. Державною прокуратурою була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували про приєднання с. Підгоряни до Угорщини, а священик Іжак Емерік під час богослужіння закликав людей приєднати Тячів до Угорщини. Незважаючи на абсурдність вимог про приєднання окремих населених пунктів до Угорщини,

чехословацька прокуратура тоді порушила кримінальні справи. Сьогодні, на початку третього тисячоліття, Генеральна прокуратура не звертає уваги на той факт, що губернатори Донецької, Луганської та Харківської областей відкрито заявляють про створення автономії, нехтуючи Конституцією України. Прикро, але аналогічні заяви виголошують окремі російські політики.

Відомо, що міжнародні спостерігачі були шоковані як ходом передвиборної кампанії, так і самими виборами. Масові фальсифікації, маніпуляції списками виборців, так звані відкріпними талонами...

Вегеш: - Якщо проводити тут якісь історичні паралелі, то слід згадати, що в 1939 році уряд Карпатської України надзвичайно серйозно поставився до прийняття Закону „Про вибори“, які були призначені на 12 лютого. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території краю. „Легітимацийний листок про вибори“ передбачав покарання „як провину тяжкою в'язницею від одного до шести місяців: коли дехто відбирає виборцеві листу кандидатів без його виразного дозволу, або коли хто йому скреслює в листі кандидатів“. Безперечно, були порушення і під час виборів у Карпатській Україні, однак вони мали поодинокий характер. Вибори були високо оцінені спостерігачами. А фальсифікатори другого туру президентських виборів – 2004 не побоялися навіть того факту, що окремі порушення караються Кримінальним кодексом строком на 12 років ув'язнення.

Федака: - Я б додав про оці кримінальні нюанси. В історичній ретроспективі Янукович мені нагадує Нестора Івановича, тільки не Шуфрича, а Махна. Теж з призовських степів, фізична сила, розгул, за словом у кишеню не лізе, опирається на люмпенські прошарки, але успішно, з романтикою. Проте уявити, щоб батько Махно створив стабільну державу – ну, стільки ніхто не вип'є! У батька була колоритна матінка Галина, у прем'єра теж його дружина вже стала фольклорним персонажем. Та й чоловіки обидва – герої сотень анекдотів. Тачанки Махна возили степами його хлопців, ешелони Януковича – по всій Україні його людей з відкріпними талонами. А результат один. Махна врешті-решт використали червоні проти білих, а потім розбили. Яюсь подібно і Кучма до свого прем'єра поставився. Шкода, бо той степовицький потенціал слід використати на добро Україні.

А нинішня конституційна реформа – це щось нове для України?

Федака: - Конституцію гетьмана Пилипа Орлика 1711 року нині заведено ідеалізувати, а це ж було суцільне обмеження прав гетьмана, нав'язане йому кошовим Костем Гордієнком. І нічого – ну, не мав Орлик того самовладдя, що його попередники, але ж програв не через це. Зараз же коментатори розділилися. Одні вважають останню конституційну реформу поразкою Ющенка, інші – перемогою. Але вся історія українського конституційного права свідчить, що жоден Основний Закон ніколи не був однозначно чисьсь поразкою чи перемогою. Будь-яка конституція – завжди компроміс. Вже потім перемагає той, хто найуспішніше може користуватися таким компромісом.

А що скажете про лідерів помаранчевої революції? Вони вам когось нагадують із нашої минувшини?

Федака: - У таборах революціонерів завжди було і радикальне, і помірковане крило. Сьогодні радикалів представляють Блок Тимошенко, „Лора“ та інші подібні організації, а помірковану групу – ядро „Нашої України“, соціалісти, Кінах та інші попутники Ющенка. Знов-таки в історії козацтва подібне політичне роздвоєння було постійно. Одні пропонували бити шляхту без уліну – ніякої співпраці зі злочинним режимом! Інші казали: „Хлопці! Та давайте ж хоч трохи сил наберемося, щоб не просто битися, а вже перемогти. А поки будемо міцніти, то не гріх і Речі Посполитій

послужити проти спільних ворогів-басурманів". Останньої позиції послідовно дотримувався Петро Сагайдачний. Як політик-реформатор, а не революціонер Сагайдачний багато домігся: відновив православну ієрархію, перетворив козацтво з партизанської ватаги на регулярне військо, підніс його авторитет як усередині Польщі, так і на міжнародній арені. Ющенко якраз пишається своїми козацькими коренями. Вважається, що він далекій родич останнього запорозького кошового Петра Калнишевського. Ющенко не є революціонером за своєю природою. Він багато років просто фізично не міг вимовити слово „опозиція”. Тому радикальне крило йому було дуже потрібне. Але сам він схильний до дій виключно у правовому полі. Мітинги – це не зовсім його стихія. Для нього природнішим є не багатотисячний майдан, а кабінет з сучасним зв'язком і десятком високо фахових радників і помічників. Щось подібне було у Богдана Хмельницького. У битві під Зборовом 1649 року він зібрав аж 300 тисяч людей. Ніколи опісля стільки вже не було. Я не певен, що через рік Ющенко зможе знов зібрати такий Майдан, як зараз, але і Богдану, і Віктору це і потрібно лише раз. Аби запустити процеси, які далі регулюються у робочому режимі, а не з шаблею чи мегафоном у руці.

Інтерв'ю взяв Іван Сідун.

Срібна Земля-Фест. – 2004. – 16-22 грудня

Я Й НЕ ДУМАВ ПРО КРИСЛО РЕКТОРА

Цього понеділка, 14 лютого, було представлено виконуючого обов'язки ректора Ужгородського національного університету Миколу Миколайовича Вегеша. Зрозуміло, що виникло бажання з перших уст почути, з якою метою прийшов він до керма флагмана нашого краю, осередку формування еліти інтелігенції. Тому й запросили Миколу Вегеша до нашої редакційної світлиці.

- Миколо Миколайовичу, я знаю Вас ще з рухівського періоду. Чув багато гарних відгуків про Вас від старших товаришів. Беручи до уваги весь цей політичний шлях, який Ви пройшли, у мене до Вас буде, можливо, й традиційне запитання. Його часто задавали й мені, коли я щось починав робити: „Для чого Вам це потрібно?”. Знаючи ж Вас, я би запитав дещо по-іншому: „Будь ласка, скажіть, з якою метою Ви ідете на цю посаду?”. Адже потрібно буде не зганьбити авторитет і повагу до цього закладу.

- Почну з того, що донедавна й не думав про те, аби займати її. Я собі й уявити не міг, що може бути якась заміна покійному Володимирові Юліовичу Сливці. Але після цих подій, після смерті Сливки я зрозумів, що повинна бути якась така людина, що має вплив у трудовому колективі – складному і великому, і сконсолідує його. Мабуть, саме тому й пішов на це місце. Не балотувався на посаду ректора, коли це робив Василь Іванович Русин, по простій причині – розумів, що мені не адається співпрацювати з обласною адміністрацією, яку тоді очолював Іван Різак. Адже методи у них були одні, а я практикую зовсім інші, які й виклав у своєму представленні. А йду в ректори з єдиною метою: хочу, аби наш університет зберіг ті славні традиції, які були раніше, позбувся тих негачивних, які у нас, на жаль, були і є, і залишався таким, яким і годиться бути поважному закладу – головному центру науки та освіти.

- Приємно це чути. А чи були Вам якісь пропозиції від попередника – ректора Василя Русина?

- Пропозиції? Як Вам сказати... З ним ми мали кілька телефонних розмов. Безпосередньо не спілкувалися. Зустрічалися на декількох радах. Я рідко був

присутнім на них – просто не ходив. Відкрито заявив, що прийду лише після перемоги Ющенка. Мабуть, саме тому й таких серйозних пропозицій мені не робили. Треба віддати належне: пан Русин сильно не падавав на історичний факультет. Територія істфаку для нього, фактично, була територією „нон грата”. Але всі ті помилки, які допустив мій попередник, я маю на увазі в політичному плані, уже свідчили про те, що напевно чи він матиме високий імідж серед студентів та викладачів. А повертаючись до Вашого запитання, скажу, що деякі декани, його заступники намагалися на мене вийти, пропонували різні варіанти, але я принципова людина у цьому відношенні і від цього всього відмовляюся.

- Миколо Миколайовичу, чи передбачаєте Ви якісь структурні зміни в університеті? Маю на увазі утворення інститутів, реорганізації різні.

- Це дійсно одне з головних питань. Ми плануємо великі зміни. Давно порушувалося питання, щоби наш університет складався з цілого ряду інститутів. От у мене є пропозиції від окремих факультетів. Я зараз їх опрацьовую. Можу накреслити загальну схему ідеї. Правда, приступлю до її втілення тільки у тому випадку, коли переможу на виборах ректора, що відбудеться менше ніж через місяць. А принцип нововведення був би такий: є ректор, який управляє інститутами. Інститути складаються із факультетів, факультети – з кафедр. А далі йде нижча ланка, чого у нас поки що не зроблено – це коледжі або ліцеї і школи, які потім перетворюються у коледжі і вважатимуться складовою частиною університету. І ті люди, які закінчують коледж, фактично отримують уже „бакалавра”. І до нас вони йдуть просто закінчувати навчальний процес і отримати „магістра”. Згідно з новою системою навчання, ланка „спеціаліст” випадає, перетворюючись у двоступінчасту – „бакалавр” і „магістр”. Тоді ми не будемо жалітися на те, що у нас погано підготовлені діти на першому курсі, що слабенькі. Знатимемо, що вони отримали базову освіту у тих коледжах, де готують до університету.

Але, як я говорив на представленні, так і Вам говорю, що все робитиметься легально. Я наступного тижня побуваю на факультетах. Думаю, що обійду всі 14. Тоді матиму картину, яка перспективна цієї ідеї. Можливо, що детальніше викладу її суть на сторінках вашої газети, якщо у цьому виникне потреба. Я би детально розписав усі нюанси, як усе має відбуватися і що ця структура собою являтиме. Скажу також, що все це повинно б робитися поетапно. Не всі факультети до цього готові, але спочатку ми разом повинні виробити одну думку: потрібно це чи ні. Сдине, що можу сказати від себе особисто: якщо ми цього не зробимо – наш університет за своєю структурою відрізнятиметься від провідних європейських вузів, а це означає, що на нас очікують великі проблеми зі вступом до Європи.

- Безумовно, ми будемо раді, якщо цю ідею Ви висвітлите на сторінках нашої газети. На мою думку, це тільки підкреслило б прозорість Ваших ідей і, звичайно, прилучило б широкі верстви населення до обговорення цього питання. Але хотілось би поцікавитися, чи плануєте якісь зміни у навчальному процесі?

- У навчальному процесі обов'язково будуть зміни. Це однозначно. Я зустрівся з міністром освіти і науки паном Ніколаєнком. Один з моїх проректорів поїхав на зустріч із ректором Київського університету паном Скопенком та міністром освіти і науки України. Наскільки я зрозумів з нашого спілкування із Станіславом Миколайовичем Ніколаєнком, він хоче провести повне тестування навчального процесу наших вузів. Мова, в першу чергу, про заклади III-IV рівня акредитації. Така система вже діє у Києво-Могилянській академії, яку очолює професор Брюховецький. Ми до цього ще фактично не готові. У нас лише в цьому році йде

експеримент з двох спеціальностей – хімії та політології. Але як завідувач кафедри політології може сказати, що це дійсно прогрес. Це однозначно. Ця система має деякі свої мінуси, які можна коригувати кожному вузу. Але переважають все-таки плюси. Це і довші канікули, і простіша система складання іспитів і залків, це і так звані модульні роботи, які фактично при набранні певної кількості балів звільняють студента від іспиту. На нього він може прийти, коли не задоволений балами за модульні роботи. Але й так студент має перевагу, тому що та оцінка, яку він уже отримав на модульних роботах, зберігається. Меншою вже бути не може, навіть якщо іспит буде менш успішним за неї. Але, зрозуміло, навчальна робота, якісні зміни неможливі без матеріального забезпечення. А тут з'ясовується, що окремі кафедри навіть комп'ютерів не мають. І на медфаці є такі. Я вже не говорю про підключення всього університету до „Інтернету”. Є маса проблем і в плані методичного забезпечення, зокрема, забезпечення наших уторців уторськими підручниками. Це тільки окремі аспекти навчальних проблем. Але хочу сказати лише одне: наша навчальна робота повинна бути повністю пристосована до того, що робиться у європейських вузах, звичайно, у вузах провідних. Я мав можливість побувати в одному з найбільших румунських університетів, де знаходиться понад 40 тисяч людей, діє система коледжів та інститутів і який до європейських норм уже пристосувався. А згадаймо, ким була Румунія ще 8 років тому. Думаю, що й наш Ужгородський університет і взагалі вузи України при розумній державній політиці мають усі підстави досягти чималих успіхів.

- Чи задовольняє Вас ставлення викладачів до студентів? Чи є якісь пропозиції і в цьому плані?

- Знаєте, у мене тут двері не зачиняються. І це є наслідком того, що я взяв курс на демократію і прозорість. З одного боку, може це й недобре для керівника. Адже легше бути авторитарником, всіх повиганяти, сказати, що прийдете через тиждень. Демократія ж робить людину вільною і, звичайно, що це стосується й викладача. У нас повинно бути так: викладач завжди залишається викладачем, але він ніколи не може не рахуватися з думкою студента. Зрозуміло, якщо ця думка дійсно вагома, а студент робить все чітко за статутом. Були деякі пропозиції від студентів, але ми зуміли їх переконати, що це неможливо втілити в життя. До прикладу, 20 відсотків студентів у раді трудового колективу – це неможливо, бо суперечить і статусу університету, і закону про вищу освіту. Студент у деякій мірі є залежним від викладача і на нього може робитися певний тиск. Хоч після помаранчевої революції, тих подій, які мали місце, зміни відбулися кардинальні, і тепер із студентами не рахуватися просто неможливо. Я хочу зробити так, аби стосунки між студентами і викладачами були діловими. Студенти повинні мати свій дорадчий орган: раду чи віче, який би вносив пропозиції. А з тими пропозиціями треба рахуватися, особливо, якщо вони позитивно впливатимуть на навчально-виховний процес.

- Як медик, не може не порушити такого питання: керівникам медичних закладів давали роботу по сумісництву. Такий режим був авторитарним і декан впливав на медичних керівників – від заступника голови ОДА, начальника обласного відділу охорони здоров'я до головного лікаря чи начмеда. Чи не заважає це як роботі охорони здоров'я, так і навчальному процесу? Адже керівник дуже часто зайнятий чимось іншим, а не викладацькою роботою.

- Зрозуміло, що заважає. Проблему сумісників порушував ще покійний Володимир Юлійович Сливка. Він просив, аби люди визначилися, де будуть працювати, але щоб основна ставка була все-таки в університеті. Сумісник за своєю

суттю вже с заліжною людиною, бо він у будь-яку хвилину може перестати ним бути. А коли він на постійній роботі, тим більш, іде через наші конкурси, став доцентом чи професором, за нього проголосувала рада, то вже не є такою залежною особою. Щодо сумісництва, то це може стосуватися лише неосновних посад, які у нас є. Але треба йти до того, аби ми мали свій постійний потенціал, коли людина знаходиться на постійній роботі в університеті. Це стосується лікарів – фахівців, а не керівників, їх досвід потрібно використати, бо лікар є лікар. Він може і викладати.

- Я мав на увазі трохи інше: півставки викладача, навіть і завкафедрою, а півставки – начмеда чи головного лікаря...

- Я вважаю, що це не є нормально. То пішла якась пошесть, що кожен лікар ще хотів би мати купу годин в університеті. Адже це – величезне навантаження. У нас є люди, які мають чимало праць, дисертації, то вони лекції не дуже читають, а є й такі, що мають по 700 годин – і то все – „горлови” години. Це таке навантаження, якого, мабуть, ніде у світі немає. 750 годин – професор, 900 годин – викладач, а ще – додаткове навантаження, як ви кажете – то це має бути просто „гігант мислі”...

- Які зміни передбачаються для абітурієнтів?

- Це залежить від Міністерства освіти і науки. Станіслав Ніколаснко сказав, що можливе виготовлення тестів. Це зняло б усі проблеми. Було б одне завдання для вузів на основі шкільної програми – і чудово. Зараз кожна кафедра розробляла свої тести, виникала плутанина, не все було прозоро. Тепер мало б бути набагато краще, але зробити це – досить складно. Тому цей рік ще мусимо практикувати те, що у нас є. Скажу лише точно, що невдовзі всі вузи будуть підпорядковуватися Міністерству освіти і науки України. Відбудеться процес централізації.

- Я Вам щиро вдячний за інтерв'ю, вдячний, що, попри всю неймовірну зайнятість, знайшли можливість поговорити з нами. Наш колектив завжди чекає зустрічі з Вами на шпальтах газети. Думаю, що УжНУ заслуговує на те, щоб його очолив патріот, демократ, інтелігентна і порядна, освічена людина. Щастя Вам, здоров'я. Хай Бог Вам помагас.

- Спасибі. Я щиро вдячний вашій газеті, яка дуже багато робить для університету. Думаю, що ми й надалі співпрацюватимемо. І, незважаючи на всі навантаження, які в мене є, я писатиму до „КУ. КП”. Це – обов'язково.

Вів інтерв'ю Степан Біляк.

Карпатська Україна. Красне Поле. – 2005. – 19 лютого.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „ДРУЖИНА ПООБІЦЯЛА ЗІ МНОЮ РОЗЛУЧИТИСЯ, ЯКЩО ДАМ ЗГОДУ СТАТИ В.О. РЕКТОРА УжНУ”

Він надзвичайно талановитий науковець, автор майже 800 науково-популярних праць. У свої 42 роки видав понад 50 книг. Усі – на історичну тематику. Його кар'єра розвивалася доволі стрімко і успішно. До того ж, він напрочуд привітний і щирий. Приваблює ще й демократичністю та душевною простотою. Понад усе любить свій рідний край та людей, котрі тут проживають. Саме тому під час помаранчевої революції став на захист загально визнаних людських цінностей – свободи слова та волевиявлення. Тепер Микола Вегеш набуває досвіду керування найбільшим карпатським вузом – Ужгородським національним університетом. Сьогодні він гість „Неділі”.

**Жодних домовленостей у мене з Балоогою
перед виборами не було...**

- Пана Миколо, ви за короткий період часу пройшли шлях від простого сільського вчителя до в.о. ректора найпотужнішого закарпатського вузу – УжНУ. У чому секрет такого стрімкого кар'єрного зростання?

- На це запитання так просто і не відповіш. Яку б посаду я не обіймав, намагався робити все для загальної справи університету. Я не отримував жодних дивідендів від своїх керівних посад. Якщо говорити про матеріальну вигоду, то й по нинішній день живу в студентському гуртожитку. Жодних підпільних фірм за мною не числяться.

- Все ж – везіння, протекція, випадковість чи якісь інші чинники стали вирішальними у вашому кар'єрному зростанні?

- Звичайно, все це мало значення. Якщо ж говорити про ті конкретні події, що зараз відбуваються, то ми дійсно пройшли з Віктором Балоогою в одній команді п'ятимісячну виборчу кампанію. При цьому ми повною мірою відчули весь тиск з боку влади. Я і мої прихильники ризикували, беручи активну участь у революції. Бо лише історичний і математичний факультети могли офіційно висловлювати свою думку. В цьому нас дуже сильно підтримували студенти. До речі, територія історичного факультету весь виборчий період була зоною „нон грата“ для ректорату. В той час, коли по всьому університеті підписували різні звернення на підтримку провладного кандидата, мої люди цього не робили. А чи супроводжували мене везіння якимось? Важко сказати. Новопризначений голова Закарпатської облдержадміністрації зробив ставку на мене, виходячи із тих критеріїв, що і Віктор Ющенко. Враховуючи, що я почав керувати і великих маніфестацій протесту проти мене немає, то, вважаю, що люди, в принципі, сприйняли мого призначення нормально. Але, разом із тим, все буде вирішено демократичним, прозорим шляхом – поспереду УжНУ чекають вибори ректора. Тому можна сказати, що шлий ряд факторів вплинув на моє призначення в.о. ректора УжНУ.

- Чи очікували, що вам запропонують цю посаду?

- Знаєте, поки жив Сливка, конкурентів у нього не було. Його смерть призвела до тих всіх трансформацій, що відбуваються останнім часом в університеті. В навчальному закладі не знайшлося гідної заміни покійному ректору. Тому для мене не стало випадковістю моє призначення на посаду в.о. ректора.

- У вас із Балоогою до виборів були якісь домовленості щодо цієї посади?

- Жодних. Я не ставив вимог перед Балоогою, даючи згоду бути довірсною особою Ющенко. Даю чесне слово. Я навіть не отримав жодної зарплатні за що виборчу кампанію. Я від матеріального заохочення категорично відмовлявся. А нещодавно Балога мене викликав і сказав, що зустрічався із студентами УжНУ. Ті й запропонували йому мою кандидатуру на цю посаду. Крім цього, до нього на мою підтримку надходили звернення від викладачів ряду факультетів.

Не виключаю, що Сливку могли вбити...

- Кому могла бути вигідною смерть Сливки?

- Важко однозначно відповісти. Адже по цій кримінальній справі триває слідство. На мою думку, це було вигідно тим людям, які знаходилися на той час у владі області. Йшлося не стільки про Сливку, скільки про керування величезним навчальним закладом, який у своїх стінах об'єднує майже 14 тисяч осіб. Повірте, під

час виборчої кампанії це мало дуже велике значення. Тобто, якщо авторитарними методами впливати на університет з метою підтримки провладного кандидата Януковича, то це було вигідно тільки владі. Більше нікому. Опозиції це було не вигідно.

- **На вашу думку, Сливка закінчив життя самогубством чи йому допомогли піти із життя?**

- Якщо це і було самогубство, то хтось добре „попрацював“, щоб Сливка пішов на такий крок. Я був дуже близький із ним, починаючи із останніх парламентських виборів. Володимир Юлійович балотувався до Верховної Ради і я був його довіреною особою. Тоді багато спілкувався із ним. Це була людина, котра навіть гадки не мала, щоб покінчити із собою. По-друге, він просто боявся крові. А взагалі, це була дуже толерантна, тендітна особа. Я й досі не можу уявити, що він міг покінчити життя самогубством. До того ж, таким способом: ніж у серце, численні порізи вен. Я не вірю в самогубство. Я з його дружиною говорив, з водієм. Вони в той день спілкувалися із Сливкою. За їхніми словами, він не дуже добре себе почував, але не збирався посінчити із собою. Тому я не виключаю той момент, що його могли вбити.

- **Як ви оцінюєте той період в житті УжНУ, коли ним керував Русин?**

Я би сказав, що неоднозначно. Русин, як і будь-хто на його місці намагався з першого дня підняти свій рейтинг. Маю на увазі відкриття нової ідальні та ремонт бази відпочинку „Скалка“. Знаю, що Русин мав ще кілька планів модернізації. Разом із тим, він залишив і масу проблем. Найбільша з них – незавершене переселення бібліотеки. Скажу відверто, Василю Івановичу не пощастило у цей час бути ректором. При обласній адміністрації Різака з його авторитарними методами керування важко було втриматися і не піти проти своєї совісті. Тому в стінах нашого університету готувалися звернення за провладного кандидата, насильно збиралися агітаційні групи, які масово виїжджали у села для „профорієнтаційної“ роботи із населенням. Плюс – відоме виселення людей із п'ятого університетського гуртожитку, а потім відміна цього рішення, призначення деяких завідувачів кафедр людей без наукових ступенів. Такі помилки робилися, мабуть, за вказівкою голови ОДА або клерків, які були причетними до СДПУ(о). Цей тиск впливав на ректора і він не зміг відстояти свою чітку позицію.

- **Як би ви діяли, опинившись на місці Русина?**

- Я би подав у відставку. Якщо буде чинитися на мене тиск, то незабаром матиме нагоду у уьому переконатися. Скоро парламентські вибори. Ви побачите, чи багато буде звернень на підтримку тієї чи іншої політичної партії від університету. Я категорично проти цього. У мене є домовленість із Балогою, що університет жодних таких звернень підписувати не буде. Звісно, кожна людина може бути членом будь-якої політичної партії, але ми все зробимо, щоб університет став аполітичним.

- **Тобто, наразі ви нову владу влаштовуєте?**

- Якщо вони мені запропонували цю посаду, то, думаю, що влаштовую. Але нова влада, коли мене призначала, теж не хотіла робити якийсь поганий крок, щоб згодом викликати певне людське невдоволення. Гадаю, що вони дуже довго обговорювали це питання, перш ніж мені запропонувати посаду в.о. ректора.

- **Ви подаєте у відставку, якщо вас влада змушуватиме приймати протизаконні рішення?**

- Однозначно.

Пропонувати Русину посаду проректора я не буду...

- Багато зараз говориться про те, що термін між вашим призначенням та датою виборів ректора УжНУ дуже малий. Ви також так вважаєте?

- Так, цей процес пришвидшено. Я просив міністра освіти хоча б три місяці побути виконуючим обов'язки, щоб нормально підготуватися до виборів. У нас є дуже багато поточних питань. На додачу, маса виборів деканів, які треба провести. Міністр освіти і науки України взагалі спочатку говорив, що вибори слід зробити через два тижні після мого призначення в.о. ректора. Але потім погодився з тим, щоб через 2 тижні оголосити конкурс, а через місяць – вибори ректора університету.

- Чи плануються в УжНУ кадрові чистки?

- Звичайно, що вони будуть. Кадрові чистки можуть стосуватись лише посад окремих проректорів і моїх помічників по ректорату. Що стосується деканів та завкафедр – там у нас є легітимний процес – вибори. Єдине, що на місця пенсіонерів ми змушені будемо оголосити конкурси. Ті ж декани, котрі зараз працюють, обрані на 7 років, - всі вони виконуватимуть свої обов'язки і надалі. Якісь політичні утиски в стінах УжНУ просто не можливі. Я цього ніколи не застосовував і не робитиму надалі. До речі, хочу спростувати чулки, що я нібито набираю на роботу людей, котрі душили революцію. Зокрема, мова йде про Романа Шніцера – колишнього начальника управління охорони здоров'я Закарпатської облдержадміністрації. Він уже до мого призначення працював завідувачем кафедрою військової медицини. Комусь, мабуть, вигідно розпускати чулки про те, що „пристроюю” людей із старої влади. Я не маю жодних підстав звільнити Шніцера за участь проти революції. Якщо побачу, що він погано виконує свої обов'язки, то, звичайно, буду приймати відповідні міри. А поки що до нього не маю претензій.

- Кому може бути вигідно розповсюджувати ці чулки?

- Мабуть, представникам старої влади. Або, можливо, тим, хто хотів би знизити мій авторитет напередодні виборів. Скоро оголосять конкурс, з'являться кандидатури. Скажіть, хто не хоче бути генералом? Тому, думаю, що незабаром почнеться справжня виборча кампанія. З усіма її елементами. Сподіваюся, що до використання чорного піару справа не дійде. Але якщо негатив і буде застосований, то я готовий до цього. В мене совість чиста. Я не приймав жодного рішення, яке б суперечило інтересам університету.

- Чи пропонуватимите колишньому ректору УжНУ Василю Русину якусь посаду?

- Перед тим, як їхати у Київ, я зустрічався з Русиним. І пообіцяв йому виконати все, що він забажає. Звичайно, по мірі можливості. Василь Іванович сказав, що хотів би залишитися завідувачем однієї з кафедр медичного факультету, там де він зараз працює. Моя думка така: згідно з діючим законодавством його обрали на цю посаду на 7 років і він на ній залишатиметься. Для того, аби Русин повернувся на посаду декана медфаку, необхідно, щоб легітимно обраний декан Олександр Болдижар склав із себе повноваження. Пропонувати Русину посаду проректора я не буду. В мене є моя команда, яка після виборів прийде до влади. Хоча серед нинішнього складу проректорів переважна більшість людей мене влаштує. Можливо, радикальних кадрових перемін і не буде.

- Чи те, що Русин пішов з посади ректора є заслугою студентського страйку?

- Мос призначення студенти розцінили як перемогу демократії. Відтепер жоден ректор не зможе не рахуватися з їхньою думкою. Вважаю, студенти повинні створити свій дорадчий орган. З активістами студентської ради в мене чудові

відносини і те, що вони вимагають, буду виконувати. Наразі жодних пропозицій від них не поступає. Вони ще не можуть, так би мовити, засвоїти перемогу. Студенти глибоко переконані, що якби не початок страйку, то попередній ректор не подав би у відставку, а мене не призначили б виконувачем обов'язків ректора. Хоча я їх переконував, щоб вони ні на який страйк не йшли. У них там було дуже багато вимог. Відставка Русина – це лише один епізод. Вони хочуть, щоб змінилося їхнє життя, щоб із ними рахувалися, як з окремою автономною одиницею цього університету.

- Не боїтеся стати заручником студентських вимог?

- Повторю, все, що не суперечить чинному законодавству, буду виконувати. Наприклад, одну із їхніх вимог – ввести 20 відсотків студентів у раду університету я не можу задовільнити згідно з положенням про вищу освіту. Крім того, вважаю, що студент у вченій раді може стати заручником інтересів окремих викладачів.

Закарпатські вузи об'єднують ще зарано...

- Чи підтримуєте ви ідею об'єднання кількох вузів краю у єдиний Закарпатський університет?

- Ставалося негативно до подібного об'єднання. З ректорами інших закарпатських вузів незабаром збираюся обговорити питання співпраці. Крім того, ідею злиття УжНУ в єдиний закарпатський вуз не можу одноосібно вирішувати. Для цього є рада університету. Це колегіальний орган і якщо він прийме такі рішення, то буду змушений із ним погодитися.

- Чому ви проти об'єднання провідних вузів краю?

- На мою позицію впливає нерівноцінність вузів. По-перше, ми одне одного не дублюємо, а по-друге, наш кадровий потенціал – найкращий в області. Я не думаю, що УжНУ погодиться на злиття. Навпаки, на вченій раді я запропоную провести реформу нашого університету. Вона полягатиме у створенні на базі університету цілого комплексу інститутів, які склалися б із різних факультетів, коледжів і т.д.

- При Різаку-губернатору в області активно „боролися” із хабарництвом та корупцією у вищих навчальних закладах. Ви здатні здолати це зло?

- Думаю, що нікуди воно не подінеться. Я завжди був проти хабарництва. Але вважаю, що цю проблему необхідно вирішувати на державному рівні. Під час нещодавньої зустрічі із міністром Ніколаском я говорив про необхідність прийняття централізованого рішення про проведення вступних іспитів за київськими тестами. За час, що я в.о. ректора, до мене не поступило жодної скарги на те, що хтось вимагає хабара. Але, водночас, знаю, що цей процес є. Він в університеті мав місце. Тут би активніше мали працювати правоохоронні органи.

- Тобто, прикривати злочинні діяння своїх підлеглих ви не будете?

- Ні в якому разі. Планую зустрітися з новим начальником СБУ, щойно його призначать на цю посаду. Ця структура повинна не лише контролювати університет, але й вести боротьбу із корупцією. Загалом, працівникам університету варто б підвищити зарплати. Це питання також підніматиму і вирішуватиму, наскільки можемо збільшити платню викладачам за рахунок власних університетських коштів, окрім централізованого фінансування з Кієва.

- Якою, на вашу думку, повинна бути зарплата викладачів УжНУ?

- Думаю, що не меншою, ніж 3-4 тисячі гривень.

- І наостанок, як сприйняли звістку рідні про ваше призначення в.о. ректора УжНУ?

- Дружина була категорично проти. Вона сказала мені, що коли дам згоду стати в.о. ректора, то зі мною розлучиться. Та через 4 дні мого керування університетом, визнала, що така наша доля: бути разом. І, водночас, окремо. Бо майже увесь свій час проводжу на робочому місці. Сини взагалі ніяк не відрегулювали. Менший у мене у 8 класі вчиться. Так його вчителі вітають з тим, що батько став ректором, а він їм відповідає, що ніякий він ще не ректор, а лише в.о. Він досить швидко розібрався в тонкощах університетських посад і зробив висновок, що я ще не є повноцінним ректором.

Інтерв'ю взяла Юлія Сайга.

Неділя. Тиждень. – 2005. – 26 лютого – 4 березня

МИКОЛА ВЕГЕШ: „Я НІКОЛИ Б НЕ СКЛАВ КОНКУРЕНЦІЮ ВОЛОДИМИРУ СЛИВЦІ, ЯК СКЛАВ ЇЇ РУСИНУ...”

- Скажіть, відверто, ви були готові до такого, хай поки тимчасового, призначення?

- Скажу так, як воно є: коли я давав згоду бути довіреною особою Віктора Ющенка, то не вимагав для себе ніяких дивідендів і не розраховував на посаду ректора. Та після тих подій, що вже відбувалися, після тої великої підтримки студентів та викладачів багатьох факультетів я не дуже сумнівався, що стану виконуючим обов'язки ректора університету. Хочу зазначити, що поки жив Володимир Сливка, у нас ніколи не було йому альтернативи. Це однозначно. Тому він і виграв свого часу втретє вибори і ми добре знали, що сім років керувати вузом буде Володимир Юлійович. Та після смерті Сливки все буквально стало ламатися – заміна проректорів відбувалася одна за одною. Зараз ми це все хочемо налагодити і владнати.

- Під час помаранчевої революції ви разом зі студентами брали активну участь у мітингах. Що вас штовхало на барикади?

- Туг нема нічого дивного. Я з 1990 року був у партії, опозиційній до діючої тоді КПРС. Це була перша політична партія, зареєстрована в Україні – Українська республіканська партія. Через приналежність до цієї партії мене не хотіли приймати в аспірантуру. Тож фактично 13 років я перебував у опозиції. І коли мені запропонували стати довіреною особою Віктора Ющенка, то погодився одразу, бо знав його особисто і знав, що більше ніде бути не можу. Я ніколи не мав стосунку до провладних сил, за винятком одного моменту – коли був радником колишнього голови ОДА Геннадія Москаля з питань науки та освіти. Для мене ті посади, які я займав, не були самоціллю: чи я був аспірантом, чи був деканом – підтримував „Нашу Україну” і разом з тим балотувався в обласну раду від „Нашої України”. Так що в мене позиція чітка і ніколи не було сумнівів з того, кого і що підтримувати.

- Не виникло побоювання, що у разі перемоги іншого кандидата втратите місце роботи – адже мали хорошу посаду декана істфаку, наукові звання? Здається, такий варіант не був виключений?

- Мої друзі з Львівського університету після першого туру, знаючи, яка ситуація склалася на Закарпатті, запропонували мені у разі поразки, якщо таке станеться, місце на кафедрі свого університету.

- Тож тили у вас були?

- Так, крім того, я закінчив Івано-Франківський педінститут, де мій учитель очолює кафедру історії України, і він теж запропонував мені місце роботи. Навіть

якби переміг той режим, то на Галичині ситуація була іншою, так що в принципі я мав куди йти. Я був готовий до всього.

- На вашу думку, Василь Русин як фахівець годився на посаду ректора?

- Якби я зараз сказав, що всі проблеми, що дісталися мені в спадок, це проблеми Василя Русина, то було б нещиро і неправдиво. Але я завжди казав і казав це офіційно, що практикуючому хірургові досить важко займатися такою адміністративною роботою (Займаючи посаду ректора, Василь Русин продовжував працювати хірургом у обласній лікарні – Авт.). Він з'являвся у ректораті лише у другій половині дня, тож на вирішення проблем вузу мав небагато часу. Це було для нього велике навантаження, хоча дещо він все ж зробив. Єдине, що всі справи, які він починав, не були завершені до кінця. Як-от питання перенесення бібліотеки. Зараз я маю це доводити до кінця.

- То проблема з університетською бібліотекою нарешті вирішилася?

- Поки що важко говорити про якесь рішення, та наразі я домігся від міської влади передачі під бібліотеку п'ятиповерхової будівлі аптечного складу. Я дав доручення проректорам з'ясувати у відділі капітального будівництва, наскільки ця будівля є міцною, щоб ми могли на другому і третьому поверхах розмістити книги, тобто чи може вона бути придатною для бібліотеки. З усіх існуючих варіантів цей поки є найкращим. Хоча склад знаходиться не в центрі, та, думаю, з допомогою міської влади можна було б вирішити й проблему з транспортом. Звичайно, ми могли б нікуди не йти і чекати, поки держава не надасть для бібліотеки приміщення. Та Василь Русин цей процес уже почав і потрібно його завершити.

- Деканом історичного факультету ви стали за ректора Сливки. Ким для вас, окрім того що начальством, був Володимир Сливка?

Так, деканом я став буквально за місяць до загибелі Володимира Сливки. Загалом з Володимиром Юлійовичем я знався з 1990 року, коли мене не хотіли приймати в аспірантуру, бо я з іншої партії. Тоді він заступився за мене, сказав, що не треба чинити тиск і так мене прийняли. Після того ми близько не спілкувалися – я аспірант, він професор, це не той рівень. А коли вже я очолюю кафедру політології, потім став директором Інституту карпатознавства, то ми вже вимушені були частіше спілкуватися і разом вирішувати питання. Тож можу сказати, що останні п'ять років у нас були досить тісні стосунки. І той факт, що я був його довіреною особою ректора на виборах, свідчить про те, що він мені вірив.

Ну, ким він для мене був? Я його дуже поважав, ніколи б не склав йому конкуренцію, як склав її Василеві Русину. Ніколи в житті.

- Ваша особиста думка щодо того, що чинився на Сливку тиск...

- Однозначно, тиск був. Зараз ця справа, як відомо, розглядається знову, багатьох викладачів, у тому числі й мене, викликали в прокуратуру, і я дав показання, що на нього чинився тиск. І фактично цей тиск почався з археологічної лабораторії, підпорядкованої Інституту карпатознавства, мосму інституту. Річ у тім, що у нас є археологічний музей, який, проте, не має окремого приміщення, а експонати розміщені у центральному корпусі університету, в підвалі. І ось десь за рік до смерті ректора почали з'являтися інформації, що там є багато цінного, а університет не відає його державі. Хоча насправді з дуже цінного там кілька монет, все інше таке, що його ніхто би у нас і не брав. Було зрозуміло, що почалася якась акція проти лабораторії, але в кінцевому рахунку спрямована проти Сливки. Працівників Інституту стали викликати у Службу безпеки, я туди теж ходив. Потім додалися інші проблеми – неоднозначні ситуації на філологічному факультеті, романо-германської філології й таке інше. Все це мусувалося і дуже на нього (Сливку) давило. Незадовго до смерті він часто говорив, що то все йому набридло і

він все залишить. До речі, у своєму кабінеті, як тепер відомо, напханому „жучками“, Володимир Юлійович говорити не хотів: ми виходили на балкон чи у скверик. Та загалом Сливка носив все у собі, не любив жалітися.

- Як реагували на затримання экс-губернатора Івана Різака за підозрою у доведенні до самогубства В.Сливки?

- Коли йде мова про доведення до самогубства, то відомо, що до нього причетні й різні силові структури, але очевидно, що це не могло обійтися без голови обласної держадміністрації. Я вважаю, він просто мав дати показання по цій справі. Можливо, він цього уникав, тож його в такий спосіб примусили це зробити. Все ж, гадаю, Різак має причетність до смерті Сливки. Хіба це нормально, коли начальники СБУ і силових структур приходили на планірку до голови ОДА? Це мають бути незалежні структури, а вони виконували всі вказівки голови держадміністрації.

- Що думасте найпершим змінити в УЖНУ?

- Найголовніше зараз, крім вирішення проблеми з бібліотекою, знайти приміщення для забезпечення нормального навчального процесу. Відкриваються все нові й нові спеціальності, а приміщення є лише ті, що й були раніше. Зараз пари проходять навіть на кафедрах, а деякі факультети вчать у дві зміни. Це погано і для викладачів, і для студентів. Багато проблем є і з навчальним процесом.

- Реформа у сфері освіти передбачає „очищення” від сумнівних вузів, яких на сьогодні наплодилося чимало. Ваша думка стосовно цього...

- Коли я був на прийомі у нового міністра науки й освіти, то порушив питання філій. І він сказав, що буде проведено велику ревізію всіх тих філій, що відкриваються ледь не в кожному районі. На Закарпатті, наприклад, є кілька вузів, що себе добре зарекомендували: крім нашого вузу, це Закарпатський державний університет (колишній УжДНІЕП – Авт.) та Мукачівський технологічний інститут. До всіх інших дрібних я ставлюся негативно, тому що не знаю, як можна було видати ліцензії на їхню діяльність, як можна було це організувати, не маючи ні кандидатів, ні докторів наук. Всі ж знають, що аби пройти ліцензування, наприклад, на магістра, кафедру має очолювати доктор наук. Значить, були просто якісь домовлення. І зараз необхідно провести „чистку” всіх оцих філіалів.

- Як, на вашу думку, можна найефективніше подолати корупцію у вищій освіті?

- Корупція є, і так легко вона не відійде. Нерсально вести боротьбу з корупцією, коли старший викладач має зарплату 400-500 гривень. Не брати хабарі може лише високо моральна людина.

- Особисто себе такою вважаєте?

- Всі знають, що я, будучи і завідувачем кафедри, і директором Інституту, і деканом, ніяких дивідендів з цього не мав. Як жив у п'ятому гуртожитку, маючи дві кімнати, так живу і тепер, виконуючи обов'язки ректора. Якби я хотів поліпшити свої житлові умови, може, мені б надали щось краще, але я цього не роблю, бо вважаю, що живу не найгірше в університеті.

А щоб подолати корупцію, треба, в першу чергу, підвишити зарплати викладачам, а не лише видавати укази про боротьбу з нею. Так зразу викоринити корупцію неможливо, на це потрібен час і послання кількох факторів: моралі людини і гідної оплати її роботи. Та проблема не лише у викладачах, а й у студентах. На жаль, на платних відділеннях є чимало зовсім слабих студентів. За гроші вони поступили, а настане перша семістра – і 20 – 30% студентів можна б відчислити. Тоді йдуть „просити” викладача... Це велика проблема.

- Зараз чимало розмов точиться навколо обстановки, яка склалася на факультеті романо-германської філології. Що можете сказати з цього приводу?

- Це одна з головних проблем університету. справа дійшла навіть до суду. Буквально днями я отримав рішення суду, де значиться, що звільнений Русинюм

декан факультету Степан Бобинець виграв суд. Я вже дав вказівку поновити його на посаді. Але чи вирішить це проблему, сказати не можу. На факультеті нема єдності. Все робиться кулуарно, є різні угруповання, які одне проти одного ведуть боротьбу. І найгірше, що страждають від цього студенти. Найбільше з тих, хто звертаються за дозволом на перескладання іспитів. – студенти РГФ, що свідчить про нездорову обстановку на факультеті. А загалом я за те, щоб факультетські проблеми вирішувалися на самому факультеті, ректор не повинен бути третейським суддею.

- Чи відчуваєте у собі достатньо сил, щоб подолати всі ці негативні явища у вузі?

- Я почав зміни з найближчої ланки – з проректорів, хоча, до речі, ніколи не казав, щоб вони всі „йшли пакегом”. Роботи багато і всі п'ять днів я працюю буквально на знос. У мене є однодумці, люди, на яких я можу покластися. Одна людина нічого зробити не може. Тим паче в університеті, де є 14 факультетів, сотні кафедр, спеціальностей. На кожному факультеті у мене є люди, які мене підтримують і поділяють мої погляди.

- Як ви сприйняли призначення на голову ОДА Віктора Балоги?

- Так сталося, що під час виборчої кампанії ми з Віктором Балогаю були разом. Я завжди поважав всіх харизматичних лідерів на Закарпатті. Вважаю, що влада повинна мінятися системно і від окремої людини нічого не залежить. У мене з Балогаю нормальні робочі стосунки, та не настільки близькі, щодо ректор Вацук мав підставу заявляти, що Балога підтримує лише УжНУ. Я не хочу підминати університет під адміністрацію, і все зроблю, щоб університетські професори ніколи в житті не підписували ніякі звернення на підтримку тієї чи іншої політичної сили. Кожен може займатися політикою, бути членом будь-якої партії, але люди, що займають керівні посади, під час агітаційного процесу мають літи у відпустку. Згідно зі статутом, університет не може бути у політиці. Хоча я би підтримував те, щоб викладачі йшли у партії, балотувалися в обласну, міську раду. Це необхідно, щоб відстояти інтереси вузу.

- Днями ви мали зустріч з губернатором. Про що йшла мова?

- Ну що може ректор просити від губернатора? Правильно, гроші, які зараз необхідні для ремонту приміщень.

- Обіцяв дати?

- Обіцяти обіцяв...

- Чи боляче буде для вас, якщо на посаду ректора виберуть іншого?

- Навіть якщо програю, проблему з того робити не буду. Я навіть не повернуся на посаду декана, а буду просто завідувачем кафедри політології.

Своєму ж наступнику широко потисну руку, лише бажаю, щоб це була дійсно гідна такої посади людина.

- Як історик за фахом як би ви означили те, що зараз відбувається в Україні й чого очікуєте від нової влади?

- Ті зміни, що настали в країні, давно вже були необхідні. Та найбільше я боюся розчарування, особливо молоді. Це дуже боляче б вдарило і по самому Ющенкові, і по його команді. Хай би вже скоріше закінчилося роздавання портфелів, у тому числі й у області, і почалася нормальна робота. Хочу зазначити, що не всі революціонери можуть бути хорошими господарниками. Щоб робота була результативною, мало бути революціонером, треба бути професіоналом.

Інтерв'ю провела Єва Демстер.

РІО. – 2005. – 26 лютого

ВІДСТАВКА РЕКТОРА РУСИНА: „ВИРОБНИЧА НЕОБХІДНІСТЬ” ЧИ РЕЗУЛЬТАТ ПОЛІТИЧНОГО ТИСКУ?

Відставці колишнього ректора УжНУ Василя Русина і призначенню на цю посаду виконуючим обов'язки Миколи Вегеша обласна преса приділила достатньо уваги вже, як кажуть, „по гарячих слідах”. У цих публікаціях вистачало всього: і неприхованого самовдоволення, і обачного несприйняття, і сухих інформаційних повідомлень, і спроб оперативного, часто емоційного, аналізу.

Пристрасті поволі вщухають, і, отже, поступово з'являється більше шансів неупередженого погляду на те, що ж сталося. Але й нині багатьох не перестав цікавити питання: чим була викликана відставка ректора найстарішого у краї вузу? „Виробничою необхідністю” чи все-таки „революційною доцільністю” і відвертим політичним тиском? Чи виграс від такої кадрової революції університет?

Як відомо, ректором УжНУ Василь Іванович Русин був обраний минулого року у непростий для колективу науковців час, після трагічної загибелі Володимира Сливки. „Походження” кандидатури Василя Русина на посаду ректора, окрім беззаперечного факту дружніх стосунків із своїм попередником, забезпечували його бездоганний авторитет як науковця та досвід адміністратора. Доктор медичних наук, професор, автор понад 200 наукових праць, депутат обласної ради, практикуючий хірург Василь Русин чотири роки очолював медичний факультет університету. Звичайно, вже на той час була в університеті група людей, які Русина не підтримували. Щоправда, не за його непрофесійність, непорядність чи відсутність адміністративного й організаторського хисту, а здебільшого з політичних мотивів. Уже на старті його ректорства політичні опозиціонери стали закидати йому „піттаківання” владі і близькість до відомої в області політичної сили.

Однак, керований ширим прагненням зробити щось корисне для рідного вузу, Василь Іванович розумів, що вирішення багатьох існуючих вузівських проблем неможливе без сприяння влади. Тому й не звертав особливої уваги на епізодичні випадки й обливання брудом (в тому числі й у пресі) з боку опонентів.

Обрана Русиним позиція щодо співпраці з владою і згода стати довіреною особою Віктора Януковича на президентських виборах, як потім з'ясується, не принесли ніяких дивідендів ректору Русину, проте принесли багато користі самому університету і студентам. Василь Іванович за якихось чотири з половиною місяці довів, що він, крім усього іншого, - чудовий менеджер. Саме йому вдалося „вибити” кошти на добудову нового корпусу університету, широкомасштабний ремонт у студентських гуртожитках, який не проводився десятиліттями, капітальний ремонт студентського профілакторію „Скалка”, який в останні роки вже розвалювався. Відкриття ідальні, облаштування читального залу в гуртожитку №5, прокладання асфальтних доріг від гуртожитків – це ще не повний перелік зробленого ректором Русиним для вузу за чотири з половиною місяці. Можна лише уявити, скільки б ще Василь Іванович зробив для рідного університету, якби йому дали працювати згідно з укладеним з Міносвіти контрактом.

Але опозиція не дримала. Якщо до і під час президентських виборів спроби скомпрометувати ректора носили лише спонтанний характер, то вже після перемоги помаранчевої революції відверте і цинічне цькування Русина стало тотальним і цілеспрямованим.

На сторінках однієї „суржикової” новинки з'являється серія „публікацій” за підписом так званої „ініціативної групи по розслідуванню громадсько-політичної

діяльності Русина". Русина „звинувачують” в агітації за кандидата, довіреною особою якого він був, залякуванні студентів і навіть їх батьків, тиску на викладачів. Не зрозуміло, правда, як за такого „тиску” на університетській дільниці проголосували за кандидата від опозиції... Невідомо також, кого ж за таке „вільнодумство” ректор покарав. Кажуть, що вже на представленні нового в.о. ректора Русин, який подав у відставку, попросив зголоситися в залі всіх, на кого він тиснув на виборах. Всі мовчали.

Навіть відкритий лист Василя Русина Президентові України Віктору Ющенку, який неодноразово заявляв про те, що поважає український народ незалежно від того, за кого він голосував, на ситуацію не вплинув. Не допомогли і звернення трудового колективу УжНУ на захист свого ректора, які публікувалися наприкінці січня в обласній пресі.

Після того, як Василю Івановичу стало відомо, що проти нього біля ректорату і навіть біля будинку, де живе його старенька мати (до чого тут старенька мати, зовсім незрозуміло), готуються пікетування студентів, після розмови з новопризначеним губернатором В.Балогою та його заступником О.Гаваші, Русин написав заяву про свою відставку. Йому запропонували очолити медфак, але він відмовився, вважаючи, що на цій посаді вже є достойна людина.

Цікава деталь: у день, коли його „знімали” з роботи, Василь Русин чотири години стояв за операційним столом, рятуючи життя важкохворій людині...

14 лютого на економічному факультеті УжНУ новий губернатор вже представив колективу університету виконуючого обов'язки ректора УжНУ Миколу Вегеша.

Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор, який до призначення очолював історичний факультет. І... довірена особа Віктора Ющенка на президентських виборах. Абсолютно не применшуючи наукових і організаторських талантів і досягнень Миколи Миколайовича, якраз на останню деталь не можна не звернути уваги. Більше того, з огляду на партійний підхід у вирішенні кадрових питань, які характеризують нову владу, можна припустити, що саме політична позиція Миколи Вегеша стала визначальною у його призначенні на посаду керівника вузу. Хоча поки що з позначкою „в.о.”.

У Вегеша, як і в його попередника, в університеті є власть і прихильників, і недоброзичливців. Прихованих і неприхованих. Досвіду керування вузом у Миколи Миколайовича, на жаль, поки що нема: через сходинок проректора він перестрибнув. До того ж, Микола Вегеш – перший гуманітарій на посаді керівника вузу. Але все це, як кажуть, начиння, отож нині мало хто сумнівається, що після виборів ректора, які мають відбутися впродовж місяця, хтось матиме більше шансів, аніж Микола Миколайович.

Микола Вегеш уже пообіцяв колективу кадрові зміни, оскільки вважає, що вузом повинна керувати єдина згуртована команда. Як і обіцяв, створив уже Микола Миколайович прес-службу університету. І, що особливо цікаво, вже на своєму представленні новопризначений в.о. ректора закликав... тісно співпрацювати з новою владою. Нагадаємо, що те ж саме робив (тільки із старою владою) і Василь Русин, за що опоненти його нищівно критикували...

Втім, не будемо вдаватися у порівняльний аналіз... Краще послухати, що думають про відставку Русина і перспективи вузу самі фахівці та учасники „кадрової революції” в УжНУ.

Юрій Герцог, в.о. начальника управління освіти та науки Закарпатської ОДА:

- Важко коментувати ситуацію, оскільки я прошу на цій посаді тільки тиждень. Як людина, я можу сказати тільки сдине – це особисте питання ректора університету. Він пішов з посади за власною заявою. А яка ситуація у нього склалася зі студентами та колегами – треба у нього спитати особисто. Я не можу коментувати ці події. Це була позиція самого ректора.

Редакція „Світогляду” попросила відповіді на кілька запитань і Василя Русина, экс-ректора, нині завідувача кафедри госпітальної хірургії УжНУ:

- Василю Івановичу, за публікаціями у пресі Ви особисто написали заяву на звільнення з посади ректора УжНУ. Чому Ви не боролися, адже є сильною особистістю і законно обрані на цю посаду? Чи Ви проявили політичну волю?

- Ні. Я, по-перше, поза політикою. До неї можу мати тільки опосередковане відношення. Розмірковую зараз не як лікар, а як громадянин держави. Якщо чисто по-державному підходити до цього питання, і те, що два місяці мене „бомбили” з усіх боків, було зрозуміло – добром це не може закінчитися, і посада ця була комусь обціана. Розумієте, проблема наша в чому: нібито діють статті Конституції України, які захищають честь, гідність громадянина держави, його здоров'я, є статті, які констатують, що наша держава є не тільки багатонаціональною, але у ній і словидується свобода віросповідання і політичного спрямування. Однак одні громадяни Конституцію читають, інші – не читають, а треті її використовують так, як хочуть. Оце є трагедія. Вийшло так, що ми стали схожими на режим Франко в Іспанії, коли для своїх дозволено все, а для не наших – тільки суворо за законом, а в окремих випадках – згідно з чинним законодавством. Це абсолютне невірнo. Щоб зберегти мій рідний університет, я зрозумів, що краще написати цю заяву, бо ці тертя навколо нього й так би не припинилися. Ми провели переговори, домовились, що не буде більше з цього приводу публікацій, але у пресі тема не вшухас...

- Тобто Ви зрозуміли, що у цій ситуації найбільшу роль відіграє політичний аспект, а не професійний рівень?

- Сто процентів.

- Колектив, який з Вами працював, теж спіткала така доля? Як можуть вплинути на роботу закладу кадрові зміни?

- Не знаю, вважаю, що колектив там був дієздатний. Він це довів гарними справами, які були зроблені за достатньо короткий період часу. Як все може змінитися, важко сказати. Час покаже. Проблема тут така – вічною буває тільки музика. Абсолютно спокійно ставлюся до того, що я не є зараз керівником УжНУ. Я – самодостатня людина.

- Удруге не будете брати участь у конкурсі?

- У старокитайській філософії є така рекомендація для керівників різних рангів: чітко пам'ятати і користуватися тим, що вдруге створити хороше перше враження буває надзвичайно важко. Нехай за короткий період, я таки склав певне враження про себе як керівника... У цій ситуації найдивнішим виглядає те, і це мене нервує, що новий керівник каже: треба співпрацювати з владою. Це – нонсенс. А ми тоді з ким співпрацювали? Не з владою? З тою, яка була. Тобто така доля кожного навчального закладу, кожного виробничника.

- Тобто доля Вашого наступника очевидна?

- Один до одного.

Залюбки погодився відповіді на наші запитання і виконуючий обов'язки ректора УжНУ Микола Вегеш:

- Миколо Миколайовичу, на своєму представленні на посаду Ви обіцяли кадрові зміни для згуртованої роботи колективу. Можете вже їх прокоментувати?

- Можу. Великих кадрових змін до виборів ректора не буду проводити. Але я говорив про команду, тож перше, що зробив, - поміняв помічника ректора Миколу Яковича Нездолю, колишнього офіцера Служби безпеки України. Дуже великі обов'язки на помічникові, щоб і мені полегшити роботу в поточних питаннях, тому вирішив, щоб ці обов'язки виконував викладач. Тож зараз їх виконує Володимир Басараб, старший викладач кафедри політології. Це вже моя команда, бо сам я – завідувач цієї кафедри. Крім того, часто у пресі з'являлася інформація за підписом прес-служби університету. Я попросив положення про прес-службу, якого не виявилось. Один з моїх учнів, доцент Маріан Токар, який багато друкується, розробив це положення, і у четвер його на вчепній раді призначено головою прес-служби УжНУ. Найближчим часом, можливо, навіть до виборів ректора, поміняю проректора по навчально-виховній роботі Юрія Бідзілю. Вважаю, що що посаду має займати професор. Після виборів, якщо я переможу, ще, можливо, будуть зміни, але якогось революційного кадрового перевороту не буде. Для мене найважливіші два критерії: професіоналізм і порядність. Для мене немає значення, чи брав ти участь у помаранчевій революції. Хоча вже був такий випадок, коли мені доводили свою участь у революції, щоб залишитись на посаді.

- Чи оголошено вже конкурси чи багато маете конкурентів?

- Ще не оголошено, бо для цього потрібно два тижні. Мене викликав Міністр освіти і науки Станіслав Ніколаснко. Ми 40 хвилин спілкувалися. Потім він передзвонив Василю Івановичу Русину, щоб пересвідчитись у написанні ним заяви. Призначив мене в.о. і сказав, що протягом місяця буде проведено конкурс. А щодо конкурентів, то чутки всякі ходять, кажуть, с вже десять кандидатів. Я єдине, що зробив, то дав доручення відділу кадрів підготувати документи всім бажаним, але з єдиною умовою – із званням професора. Тоді хай після оголошення конкурсу їдуть і ресструються у Мінісвіті.

- Колись Василь Іванович написав заяву за власним бажанням, Ви знали напевно, що Вас призначать в.о. ректора? Чи це було очевидно з політичної ситуації?

- Однозначно, ніколи не заперечував, що тут був політичний момент. Просто на цей момент, коли Василь Іванович написав заяву, мене підтримувала переважна більшість на всіх факультетах. Я вже не кажу про студентів.

- Політичний аспект спрацював на те, щоб відбулася обов'язкова зміна ректора?

- Розумієте, це – однозначно. Василь Іванович – непогана людина і хороший керівник. Ми з ним не с ворогами. Але йому просто не пощастило на той час. Була настільки складна ситуація, що не кожен у ній міг вистояти. Тоді, на виборах Президента, треба було йти у відпустку і займатися політичною діяльністю, тоді би не було тих нападок на нього як на довірєну особу Віктора Януковича. Я особисто пішов був у відпустку на той період, і до мене принципівих претензій не було.

- Кожен новий керівник визначає свої три основні пріоритети в роботі. З чого почнете Ви?

- Перше – завершення 3 і 4 поверхів головного корпусу університету, на які необхідно приблизно 600-700 тис. гривень. Друге – звільнити старе приміщення бібліотеки (так я зрозумів після розмови з Міланом Пашіком). Тепер шукаємо компактне приміщення, в чому нам допомагає обласна адміністрація, куди я звернувся. Третє – прозорість виборів деканів на факультетах міжнародних відносин, фізичної реабілітації та інженерно-технічному. За віком там люди вже не можуть займати ці посади, адже вийшли на пенсію.

Отакі-от коментарі. Гадаємо, читачі зможуть самі зробити висновки щодо питань, поставлених у заголовку цього матеріалу.

Інтерв'ю взяли Ірина Гармасій та В'ячеслав Ганич
Світогляд. – 2005. – 26 лютого.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „КОНСЕРВАТИЗМ УЖНУ ТРЕБА МІНЯТИ!”

- Миколо Миколайовичу, ви вже тривалий час виконуєте повноваження ректора. Коли ж заплановане офіційне переобрання ректора Вченою Радою?

- З наказу міністра освіти і науки я з 11 лютого – в.о. ректора. У принципі, переобрання здійснюється протягом місяця. Поки щось затримується в міністерстві. Система така: з часу оголошення Міністерством освіти і науки переобрання, протягом 2-3 тижнів кандидати на посаду ректора подають заявки, а вже потім проводять таємне голосування.

- Чи будете мати реальних конкурентів? Усі бачать лише одного ректора – Миколу Вегеша.

- Буду мати реальних конкурентів. Навіть більше того – вимагаю, щоб вони були, бо не хочу, щоб вибори ректора проводилися на безальтернативній основі. Не хочу називати конкретних прізвищ, але 1-2 претенденти на посаду ректора УжНУ будуть дуже серйозні. Тому боротьба буде безкомпромісною. Є ще один нюанс – за всю історію УжНУ гуманітарій не був ректором. Цю посаду займали, зазвичай, фізики. І це для них тепер питання принципу.

- Що залишив вам у спадок экс-ректор Василь Русин?

- Багато що. Залишив недобудовану „Скалку”, невирішені проблеми з бібліотекою, безкоштовним проїздом по студентських квитках і багато інших, дрібніших недоглядів. Усі свої починання Василь Іванович не довів до кінця.

- Чим займається ректорат наразі?

- Особисто я зараз більше будівельник, аніж ректор. Багато сил витрачається на підготовку до 60-річчя університету: адже в планах – відкриття барельєфу В.Сливці, підготовка конференцій, організація нагород. Крім того, до 25 березня УжНУ і підприємство „Єврокар” готує спільний договір з фінансування будівництва 3-4 поверху нового корпусу університету. „Єврокар” зобов'язується допомогти нам з побудовою, а ми їм – із спеціалістами-інженерами. Правда, підприємство висуває і свої вимоги до освіти: тяжіння більше до європейського зразка. Тому будемо залучати викладачів з-за кордону.

- Чи буде доведено до ладу питання студентських гуртожитків?

- Наразі всі студентські гуртожитки відремонтовано, на деяких поверхах зроблені євроремонти. Проте місць усім бажаним проживати в гуртожитку не вистачає, тому будемо говорити з губернатором про надання університету ще якогось приміщення.

- А які дії проводяться для вирішення наболілої проблеми з науковою бібліотекою?

- Щоб розмістити всі фонди бібліотеки, потрібно не менше 8 тис. кв. м. Наразі нам пропонують під бібліотеку аптечний склад, що в районі „Шахта”. Загальною площею 6 тис. кв. м. Зараз вивчаємо, наскільки це приміщення придатне під бібліотеку, чи витримає книжкову вагу? Є ще один варіант – наукову бібліотеку перенесемо у великий корпус, що на „бамбі”, а аудиторії – в аптечний склад. Звісно,

можна протестувати, не переносити фонди з резиденції, доки Міністерство не побудує нову бібліотеку. Але це не вихід. Потрібно дійти компромісного рішення.

- Як виглядає сучасний УжНУ в контексті інших університетів України і зарубіжжя?

- Це питання потрібно розглядати в двох аспектах. Якщо з наукового, то кадровий потенціал у нас надзвичайно потужний, маємо сильний професорсько-викладацький склад. Якщо оцінювати УжНУ з матеріально-технічного боку, - ми суттєво поступаємося Київському, Львівському, Харківському університетам. Я вже не кажу про європейські університети.

- Немає планів відкриття нових факультетів, спеціальностей?

- На сьогодні в Київ уже вислано документи на відкриття географічного факультету. Викладачів-географів залучатимемо з Чернівецького та Львівського університетів. Також незабаром з'являться нові спеціальності на інженерно-технічному факультеті. А от у дальшому майбутньому плануємо спеціальності „політологія”, „соціологія” взагалі реорганізувати в окремий інститут. Консерватизм УжНУ треба скерувати в більш ліберальне русло.

- Ні для кого не секрет, що Вегеш – улюбленець студентів. У першу чергу, через те, що ви були довіреною особою В.Ющенка, брали активну участь у помаранчевих подіях на Закарпатті. Звісно, студентство покладає на вас свої найбільші надії як на представника нової демократичної генерації керівництва. Не боїтеся відповідальності?

- Студентство дуже розчарується, якщо сподівання, за які воно активно боролось на Майдані, не будуть виправдані. До мене приходить маса студентів із своїми пропозиціями, ініціативами. А сам ректорат співпрацює з молодіжними організаціями області. Заслуга тих процесів, що тепер відбулися в Україні, - це заслуга в першу чергу студентства. І хто б не був ректором, повинен врахувати їх інтереси. Адже якщо в університеті не буде ніяких змін – розчарування буде великим. Насамперед потрібно міняти мікроклімат на факультетах, бо із студентами викладачі майже не рахуються.

- Чи не буде керівництво ректорату влаштовувати „полювання на відьом” – переслідування „неугодних” викладачів, які відкрито агітували за провладного кандидата під час президентських перегонів; влаштовування „своїх” людей на керівні посади факультетів?

- Ні, цього не буде. Я, навпаки, хотів виступити з ухвалою деполітизації. Тим більше – ми переходимо на пропорційну систему виборів, і якщо хтось із викладачів буде членом якоїсь іншої партії, то переслідувань не буде. Проте, з іншого боку, не буде в університеті пропагування політики жодною з партій. У мене є два критерії до керівництва – чесність і професіоналізм. Зараз відбувся масовий процес перефарбовування серед професорсько-викладацького складу. Це нормально, але свідчить про відсутність свідомої позиції. Адже офіційно помаранчеву революцію підтримали лише два факультети: історичний та математичний.

- Можливо, варто розпочати боротьбу з тими публікаціями в колишніх прорізаківських газетах проти науковців? Це суттєво підриває авторитет УжНУ!

- Є окремі факультети, де дуже гостра боротьба між викладачами. А рахунки зводять через ЗМІ. Це значно підриває авторитет усього університету. А страждають в першу чергу студенти. Є два шляхи вирішення цієї проблеми: через суд, через переобрання деканів, які б оздоровили мікроклімат.

- А як бути з корупцією?

- Тут є два моменти. З одного боку, - які б не були низькі зарплати, порядний викладач ніколи не візьме хабаря. З іншого – ці ж зарплати потрібно дійсно підняти, щоб непорядний викладач подумав, чи варто ризикувати. Але це процес тривалий і складний. У Румунії після перемоги демократії корупція існувала ще 7-8 років. А в режимі Кучми були створені всі передумови для розвитку корупції. Конкретними випадками хабарництва повинні займатися правоохоронні органи.

- В університеті створено прес-службу. Чим вона займається?

- Насправді прес-служба існує давно, проте лише на папері. Тепер вона дійсно діє. Її очолив доцент Маріан Токар. Прес-служба реагує на події в університеті, друкує матеріали в студентській газеті „Погляд”, в інших виданнях. Плануємо відновити видання газети „Ужгородський університет”, бо „Погляд” – це студентська газета. А потрібно ще газету загальноуніверситетську.

- Які ваші стосунки з теперішнім керівником області В.Балогу?

- Добрі. Ми з ним почали співпрацю під час виборів, продовжуємо співпрацювати і зараз. Лише тепер я зрозумів, наскільки важко не бути в опозиції, бо тільки критикувати – просто!

- Задоволені новими кадровими призначеннями в області?

- Мені подобаються заступники Балоги, вітаю призначення начальником обласного УМВС Ю.Рахівського. Але призначення на рівні районів мені не відомі, тепер не вистачає часу на політику.

- Ваші побажання „Трембіті”?

- З „Трембітою” я познайомився недавно. Під час виборів. Тоді були дві газети в області, де я мав можливість друкуватися – „Трембіта” та „Трибуна”. Газета зробила багато для перемоги Ющенка в області. Наразі „Трембіта” сильно піднялась, бажаю вам ще більших успіхів серед закарпатських ЗМІ.

Інтерв'ю провела Андріана Ліврінц
Трембіта. – 2005. – 12 березня.

ВІДКРИВАЄТЬСЯ КАФЕДРА УГОРСЬКОЇ ІСТОРІЇ В УЖГОРОДСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ?

В УжНУ відкривається кафедра угорської історії та євроінтеграції. Про нову структуру ми дізнавалися у в. о. ректора УжНУ Миколи Вегеша.

Що потрібно знати про новостворену кафедру угорської історії?

10 березня на засіданні вченої ради історичного факультету я особисто підняв питання про створення кафедри угорської історії та євроінтеграції. Із 22 членів ради, 20 проголосувало „за”, 2 утрималося. Кафедра буде мати 5 членів (плюс секретар), очолиг її Іванна Бабинець. Оскільки і вчена рада УжНУ підтримує створення кафедри, ми повідомимо міністра освіти і науки, що університет створив таку структуру. Офіційно кафедра розпочне роботу з травня, а навчання розпочнеться з 1 вересня.

- Хто ініціював створення кафедри?

Минулого року між Україною й Угорщиною була підписана міждержавна угода про створення такої кафедри. Ініціатором була Угорщина. З боку університету перемовини з уповноваженими координував проректор з міжнародних відносин М.Палінчак. Особисто я участі у переговорах не брав, але всіляко підтримував дану ініціативу. Угорська сторона зобов'язалася надати допомогу у добудові нового корпусу університету, де буде знаходитися кафедра. Про це буде підписана угода, гадаємо через декілька тижнів.

- Чи розпочне працювати самостійна група істориків-угорців в університеті? Якщо так, хто і як зможе сюди вступити?

Угорська група була створена ще в минулому році. З вересня 11 істориків-угорців навчаються на першому курсі. Ці студенти разом з іншими навчаються українською мовою. З третього курсу вони будуть мати можливість слухати окремі курси угорською мовою. У майбутньому ми плануємо створити в університеті однорічні підготовчі курси для бажаючих навчатися на угорському відділенні історичного факультету. Вступні іспити будуть проходити згідно українського законодавства, про їх хід рішення буде приймати приймальна комісія. Не виключаю, що вступні іспити для вступників-угорців будуть проходити угорською мовою, так само як це відбувається на кафедрі угорської філології.

- Де розмішуватиметься кафедра угорської історії?

Спочатку кафедра буде знаходитися в одному з кабінетів на історичному факультеті, де викладачі складуть навчальний план кафедри, навчальний порядок та інше. Угорська сторона пообіцяла, що профінансує один поверх незавершеної будівлі нового корпусу університету. Тут отримають місце всі кафедри історичного факультету, в тому числі кафедра угорської історії. Згідно наших планів, дана кафедра у новій будівлі отримає 5 аудиторій та кабінет під кафедрою.

- УЖНУ отримав від створеного угорським урядом Закарпатського Фонду 18 млн. форинтів для будови нового університетського корпусу, де буде знаходитися кафедра. Чи отримав університет цю суму?

Ні, гроші ми не отримали. Багато угорських представників, уповноважених на цю справу, цікавилися, на якій стадії знаходиться створення кафедри угорської історії. Не вважаю, що гроші швидше надішлють, аніж буде підписаний договір з університетом. Ми зробили перший крок, кафедру створимо. В подальшому є необхідність у підписанні договору.

- Звідки буде фінансуватися діяльність кафедри?

Гадаю, що угорська сторона буде додатково платити викладачам кафедри. Крім того, університет буде виплачувати заробітну платню.

- Чи брав участь УЖНУ у гранті Закарпатського Фонду?

Переговори проходили, але про конкретний грант нам не відомо.

РЕКТОР-ІСТОРИК, ЦЕ – НЕ СЕНСАЦІЯ, А ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА, - СТВЕРДЖУЄ ВІДОМІЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ

Гість „Новин Закарпаття” – відома особистість у наукових колах не тільки України, а й зарубіжжя. Він – наш земляк, доктор історичних наук, провідний учений Інституту історії Національної академії наук України, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин, заслужений діяч науки і техніки України. Професор Віднянський, коли випадас нагода, приїжджає в рідне Закарпаття, але в свої плани вносить стільки робочих змін, що знайти час для спілкування з пресою видається проблематичним. Усе ж Степан Васильович люб’язно погодився дати інтерв’ю для „Новин Закарпаття”.

Які почуття охоплюють вас, коли приїжджаєте на батьківщину?

- Кожен приїзд на батьківську землю – це насамперед хвилюючі зустрічі, спогади про молодість і просто можливість дещо перепочити від надзвичайно мобільного київського життя. Але, відверто кажучи, саме на останнє й тут не

вистачає часу. Перш за все, це пов'язано із моєю професійною діяльністю. Намагаюся використовувати час для зміцнення наукових контактів центру й регіону, організовуючи тематичні конференції, „круглі столи”, читаю лекції для студентів...

Ваша професійна діяльність і розвиток сучасної закарпатської науки – як вони переплітаються?

- По-перше, працюючи вже понад тридцять років у наукових установах, я ніколи не поривав зв'язків із „альма-матер” – Ужгородським університетом. Саме він відкрив мені шлях у велику науку. Згодом наші контакти поглибилися. Маю на увазі, перш за все, участь у роботі спеціалізованої вченої ради історичного факультету по захисту дисертацій, роботі державних екзаменаційних комісій в університеті, читання спеціальних навчальних курсів та багато іншого. По-друге, особисто себе вважаю закарпатським дослідником.

Хотів би особливо підкреслити той факт, я був причетний до захисту понад сорока кандидатських та докторських дисертацій з історичної тематики і як науковий керівник, і як опонент чи представник провідної фахової установи. Нині серед колишніх дисертантів багато відомих імен істориків, зокрема таких, як кандидати наук П.Білак, В.Фенич, І.Ліхтей, М.Токар, доктори наук М.Вегеш, М.Матьовка, І.Вовканич та багато інших...

Закарпаття в цілому давно відоме існуванням різногалузевих наукових шкіл та напрямів, скажімо, фізиків, біологів та інших. Якими бачите перспективи розвитку сучасної історичної науки на Закарпатті?

- Не відстають у цьому відношенні й історики. Традиції закарпатської історичної наукової школи добре знані далеко за межами України. Вона була однією із провідних ще в часи Радянського Союзу, особливо це стосується фахівців історії зарубіжних країн. Безперечно, спадщина історичної науки краю – одна з найбагатших в Україні, про що свідчать позитивні результати науково-дослідних контактів із вітчизняними та зарубіжними науковими центрами. На превеликий жаль, пішли з життя відомі представники класичної історичної школи Закарпаття М.Троян, Я.Штернберг, І.Гранчак, Г.Павленко, Е.Балагурі. Стався розрив у зв'язку поколінь, що деякою мірою похитнуло усталені традиції історичної науки в краї. Однак швидко почали формуватися нові риси сучасної історичної школи, що пов'язують із стрімким входженням в наукову еліту молодих закарпатських дослідників минувшини на чолі з доктором історичних наук, професором Миколою Вегешем. Саме йому та його учням, вочевидь, і належить відродити традиції історичної школи на Закарпатті. Це, до речі, останніми роками їм вдається успішно робити, беручи до уваги актуальні дослідження з вітчизняної історії та розвитку карпатського регіону в цілому.

Будучи провідним спеціалістом в Інституті історії НАН України, як здійснюєте конкретні наукові зв'язки з УжНУ?

- Ми вже не перший рік підтримуємо різнопланову співпрацю наукових установ. Це стосується підготовки й видань наукових праць книжкової продукції (зокрема, я – співавтор з професором Миколою Вегешем монографії з історії Закарпаття) та статей у наукових збірниках. Більше того, я ще й постійний член редколегії наукового збірника „Карпатика”, що видається науково-дослідним Інститутом карпатознавства УжНУ. Відгукнувся також на пропозицію стати членом редколегії фахового видання „Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія”.

Ужгородські вчені постійно залучаються до участі у тендерах із наукової тематики з питань європейської інтеграції. Це зрозуміло, бо саме їм випала

можливість найближче відчувати „науковий подих“ фахівців сусідніх держав, скажімо, Словаччини, Чехії, Угорщини, Румунії.

Так само активно ми підтримуємо контакти і з метою участі закарпатських учених у наукових конференціях чи то в Києві, в Ужгороді, чи в будь-якому іншому місті. Зокрема, у квітні цього року в Києві наш Інститут історії України НАН України спільно з Ужгородським національним університетом проводить міжнародну наукову конференцію на тему „Українсько-угорські взаємини: історія і сучасність“. Від університету залучені фахівці з цієї тематики, а також представники Демократичної спілки угорців. Тому говорити про підтримку наукових зв'язків слід у контексті багаторічної та тісної наукової роботи.

Яке місце, на ваш погляд, займає Ужгородський національний університет як науковий центр у загальноукраїнському контексті?

- Ужгородський національний університет – один із наймолодших вищих навчальних закладів України. Як відомо, цього року він святкуватиме своє 60-річчя. Крім того, він – один із класичних вузів сучасної України, а майбутнє, я переконаний, саме за вузівською освітою та наукою, за створення відповідних спеціалізованих інститутів тощо. В Ужгороді функціонують різні фахові наукові одиниці, дослідження яких не дозволяють говорити скептикам про певне відставання від вузівських здобутків інших регіонів. Тому університетська наука на Закарпатті доволі самодостатня і прогресуюча. Особливі переваги вбачаю в наукових контактах із зарубіжними країнами.

До речі, як би ви оцінили рівень і зміст міжнародних зв'язків вузу?

- Ужгородський університет уже давно зав'язався міжнародним співробітництвом і займає специфічне місце у цьому відношенні. Достатньо сказати, що Закарпаття географічно перебуває у постійних контактах із сусідніми країнами, що, зрозуміло, включають і наукову співпрацю. Мені відомо: активно у цьому напрямі працюють ужгородські історики, які постійно співробітничують у своїй царині з румунськими та угорськими колегами; щороку проводяться українсько-словацькі наукові конференції, до яких залучаються і філологи. Очевидно, такі контакти підтримують і вчені інших спеціальностей. Від міжнародної співпраці вирають всі сторони. Тому налагодження і подальше поглиблення міжнародних зв'язків – це крок у ногу з часом, без чого неможливо уявити перспективи вузівської еволюції.

Як, на ваш погляд, останні суспільно-політичні зміни в Українській державі позначатимуться на інших ділянках людської життєдіяльності?

- Ті політичні зміни, що відбувалися наприкінці минулого й на початку цього року, мали свої природні, а б сказав, логічні наслідки. Українське суспільство давно йшло до демократичного прориву, до встановлення відносин зразка громадянського суспільства. Особливо позитивно сприймається в сучасних умовах світоглядний підхід до зміни поколінь, формування нових кадрів на різних рівнях суспільного життя, трансформація системи поглядів, зокрема вироблення в українців європейської ментальності.

Якщо ж говорити про певне проєктування або віддзеркалення кардинальних змін на конкретні сфери діяльності людей, то вважаю це необхідною реальністю. Беручи до уваги, скажімо, науковий комплекс, можна говорити про безальтернативну необхідність вливання „свіжої крові“ в реалізацію запланованих новим урядом заходів. Курс на європейські стандарти в освіті і науці – це і є свіжий подих загальносуспільної трансформації. Українська студентська молодь повинна відчувати себе частиною єдиної європейської генерації.

Мені відомо, що зміни торкнулися й Ужгородського національного університету, зокрема його керівництва. Впевнений, що це піде на користь передусім закарпатській вищій освіті і науці.

Якщо ми вже заговорили стосовно змін у керівництві Ужгородського національного університету, то скажіть, будь ласка, як ви ставитеся до того, що вуз може очолити гуманітарій, а конкретно – історик?

- Мені пораз дивно, коли вчені чи освітні функціонери вказують на важливість фахового відбору на керівні посади вищих навчальних закладів людей із природничо-технічних кадрів. Це, на моє глибоке переконання, є певним забобоном. Ректор-історик – не сенсація чи якийсь прецедент. Навпаки, як свідчить історична практика світового масштабу, найкращі досягнення вузів відчутні там, де ними керують гуманітарії, люди з широкими поглядами на державні та суспільні проблеми, вмілі організатори загальноуніверситетського життя... Більше того, це європейська практика. В Україні такі приклади відомі в Рівному, Горлівці та інших містах, де керівники-гуманітарії успішно себе зарекомендували. А знаючи теперішнього виконуючого обов'язки ректора Миколу Вегеша як умілого організатора навчально-виховної та наукової роботи, людину із багатосторонніми поглядами і, що важливо, з чіткою громадянською позицією, переконаний: йому вдасться успішно виконувати функції, покладені на ректора УжНУ. Від цього закарпатська наука тільки виграє.

Миколу Миколайовича я знаю давно як людину толерантну, врівноважену, відверту. Не відкрию секрету, якщо скажу, що він надзвичайно працьовитий, через що в наукових колах зажив слави талановитого історика, об'єктивного науковця-дослідника. Він умілий організатор наукової роботи, учасник численних наукових форумів, генератор багатьох наукових проектів. Із якою б ініціативою не підходив до зацікавлених сторін, все йому вдається зробити успішно і з користю для наукового загалу. Він завжди знаходить вихід із складних ситуацій, що вказує подекуди й на менеджерські здібності. Ця риса аж ніяк не є зайвою в контексті матеріально-фінансової організації праці.

Відомо також, що професор Вегеш користується повагою серед колег та студентів. Саме тому на сьогодні його вважають одним із провідних науковців-істориків. А науковий ужинок Миколи Вегеша вказує на те, що у розвитку науки загалом, та історичної зокрема, учений уже проорав глибокий слід. Цим треба пишатися.

Про організаторські здібності Миколи Вегеша свідчать і ті позитивні зрушення, що відбулися на історичному факультеті УжНУ за час його деканства. Він запровадив демократичні принципи взаємин викладачів і студентів, ще більше залучив молодь до науково-дослідної роботи. У цей час збільшилися захисти наукових дисертацій викладачів та аспірантів факультету.

Імпонує мені і його активна громадсько-політична позиція, яка особливо проявилася у складний, можна сказати, доленосний період для всієї України, що вилилося в помаранчеву революцію. Широчінь його демократичних поглядів сприятиме й становленню студентської громади як основи самоврядування й гарантії рівності прав. Тому вважаю, йому вдасться успішно справитися, у разі вияву високої довіри колективом Ужгородського національного університету, з буденними справами вузівського життя, а найголовніше – підняти на високий рівень авторитет найстарішого класичного вищого навчального закладу Закарпаття.

Чи імпонують вам новаторські ініціативи нового керівництва?

- За цей короткий час, протягом якого мені вдалося поспілкуватися з Миколою Миколайовичем, я зрозумів, що він словнений серйозними намірами працювати на

благо університету й розвитку крайової освіти і науки в цілому. В його ідеях відчувається так давно необхідний свіжий подих освітянського реформування. Його пріоритет – це підтримка талановитої молоді, котрій так важко сьогодні простягають руку допомоги.

Як активний видавець професор Вегеш сподівається на розширення переліку фахових наукових видань, які творитимуться вченими університету із залученням студентського потенціалу. Важливим моментом є і автономізація університетських навчально-виховних та науково-дослідних підрозділів.

У контексті входження в загальноєвропейську систему Болонського процесу ініціативність керівництва вузу проявлятиметься в напрямі відкриття нових спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій. у чому зацікавлені як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Кроки, що робляться у цьому напрямі, не є голосливим проголошенням європейського вибору, а це свідомий курс на європейську інтеграцію, що сприятиме ознайомленню молоді з європейськими традиціями, культурою, ментальністю.

У планах нині виконуючого обов'язки ректора Ужгородського національного університету професора Миколи Вегеша ще багато цікавого, з чим колектив вузу вже незабаром буде ознайомлений. Але я переконаний у тому, що перспективи закарпатського науково-освітнього розвитку, так само як і загальнодержавного, саме за новаторським підходом до вирішення нагальних проблем, яких, на жаль, у цій сфері залишилося ще чимало...

Розмову вів Маріан Токар
Новини Закарпаття. – 2005. – 12 березня.

ПОСАДА РЕКТОРА ПОЧЕСНА І ВІДПОВІДАЛЬНА: КЕРІВНИК РЕФОРМАТОР ЧИ РЕВОЛЮЦІОНЕР-РОМАНТИК?

Штрихи до портрета професора Миколи Вегеша, виконуючого відповідно до наказу міністра освіти і науки України обов'язки ректора Ужгородського національного університету.

Колектив Ужгородського університету в цьому році відзначатиме 60-річчя від дня заснування, віддаючи шану тим, хто сприяв його становленню і розвитку, примножував його славу, вів до сьогоднішніх вершин. Це один із провідних класичних вузів України, вихованці якого добре зарекомендували себе також на теренах близького і далекого зарубіжжя. Він один із перших у державі отримав статус національного.

Останнім часом у вузі, як і в Україні, проходять кадрові зміни, що вже торкнулися і будуть торкатися практично всіх структурних підрозділів відповідно до чинного законодавства.

Прикладом нинішнього оновлення на владному олімпі університету є прозорість і демократичність виборів ректора. Навколо виборів точаться різні думки, котрі можна звести до відомої формули: верхи не можуть, а низи не хочуть так далі працювати. І це закономірно, таке життя, така його діалектика...

По волі долі мені доводилося брати інтерв'ю у 5 ректорів із 9, які свого часу очолювали вуз. Сьогодні чергове — із виконуючим обов'язки ректора УжНУ професором Миколою Миколайовичем Вегешем, котрий обійняв дану посаду відповідно до наказу міністра освіти і науки України від 10 лютого цього року.

— Миколо Миколайовичу, напередодні 60-річчя вузу Вам у спадок залишилося більше проблем, які потребують нагального вирішення, ніж з гордістю вести мову про відзначення ювілею вузу.

— Про ювілей вузу ми також зобов'язані, а не змушені вести мову, щоб гідно вшанувати своїх попередників і тих, хто сьогодні примножує його славу.

Робимо все, аби ювілей УжНУ пройшов на тому рівні, якого заслуговує флагман освіти краю — один із провідних вузів України. З цього приводу вже затверджений план заходів.

Принагідно зазначу: з вдячністю прийняв наше запрошення на святкування 60-річчя УжНУ міністр освіти і науки України С. Ніколаєнко.

А про спадок у всіх напрямках діяльності університету відомо майже кожному працівникові та студенту. Роботи — тьма-тьмуца. Доведеться мені, якщо оберуть ректором, чистити авгієві стайні, якщо ні — то іншому. Вороття назад нема. Цього не дозволить більшість колективу.

— Університет мав свої школи (фізиків, істориків, математиків, філологів і т.п.), визнані вітчизняними і зарубіжними науковцями. Однак про деякі з них сьогодні можна говорити, на жаль, тільки в минулому часі. Виходить, що наш вуз розвивався як біологічна істота: чим старший за віком, тим квалітійший, а мало б бути навпаки. Які кроки і в якому напрямі з вершин 60-річних здобутків і упущень прагнете зробити?

— По-перше, продовжувати добрі починання і традиції, що мали місце у вузі за цей час. По-друге, залучати молодь до роботи під керівництвом провідних науковців, щоб університет і надалі залишався провідним центром освіти, науки і культури. Потретьє, вийти на новий рівень міжнародних зв'язків і домогтися реальних результатів у спільних дослідженнях. А ще:

- Підняти ефективність заочної і стаціонарної форм навчання в аспірантурі.
- Створити сприятливі умови для написання докторських дисертацій.
- Відкрити нові Ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Це все на часі. І це можна реально і безболісно зробити найближчим часом.

— Знаю Вас із перших днів роботи в університеті як чудову людину, надійного друга, широкого співрозмовника, прекрасного педагога, доброзичливого наукового керівника молоді, організатора і керівника. Девіз Вашого життя міг би сформулювати виразом: "Платон мені друг, але істина дорожча". Така життєва позиція декому не подобається, в першу чергу — підлабузникам, хамелеонам і сірості.

— Добре Вас зрозумів, бо знаю майже весь професорсько-викладацький колектив та допоміжний персонал, їхні умови праці й оплати. При цьому зазначу, що кожен працівник вузу — своєрідна, неілюзорна особистість. Кожній людині притаманне все людське — плюси і мінуси. Тому перш ніж прийняти своє рішення, я ретельно зважую всі «за» і «проти». Рішення має бути об'єктивне, виражене і справедливе до всіх і кожного.

— Миколо Миколайовичу, одні Вас вважають ідеалістом, революціонером-романтиком, інші — керівником-реформатором нового типу. Хто ж Ви є насправді за самоощінокую?

— Цікавий хід думки (посміхається). — Авт.). Реформатор! Реформатор у кращому розумінні цього слова, реформатор у плані поліпшення атмосфери життя, праці і відпочинку для кожного члена нашого багатотисячного і багатонаціонального колективу. Але хочеться того чи ні — це тягне за собою і деяку "революційність" у доброму плані, з добрими намірами. Романтизм відсутній — такі реалії сьогодення і мого досвіду.

— Чи маєте Ви односторонній у проведеної реформ з метою поліпшення роботи всіх і кожного?

— Так, маю. І маю немало. На всіх факультетах і в структурних підрозділах. Вони і є моя команда, моя опора і підтримка. Це в першу чергу ті люди, які мене давно знають по спільній роботі і вірять в мене, а також ті, що вже відчули і схвалюють мій стиль роботи у ранзі керівника вузу, а не через плитки науководоносців.

— Микола Миколайовичу, всім добре відомо, що попередні керівники вузу, здебільшого від нерозумних амбіцій, не прагнули співробітництва з центральною і обласною владою, що значно відбивалося в першу чергу на самому багатотисячному колективі викладачів і студентів. А тому хочеться почути з перших уст про співпрацю “вуз – влада” і “влада – вуз”. Це буде двобій керівників чи взаємна співпраця на користь вузу та області?

— Без співпраці із владою і влади з колективом університету не можна було обходитися. Цей анахронізм має відійти в історію, як чорна сторінка нашого життя. Інша справа, яка це була співпраця і заради чого, бо в ній переважала політика. Співпраця має бути обоюдною. Тоді будуть і вагомі результати в площині розробки і практичної реалізації наукових доробків учених, а також у плані суспільно-політичної ситуації та соціально-економічного стану області. Перші взаємні кроки в цьому напрямі вже зроблено...

— Будь ласка, Микола Миколайовичу, якщо це не таємниця вашої програми, скажіть коротко, але по можливості про все, які будуть ваші подальші кроки, якщо станете ректором?

— Їх буде декілька, а саме:

Перш за все — подальша моя безпосередня увага до колективу вузу: умови роботи, побут, матеріальне заохочення, відпочинок. Тобто, в центрі уваги — працівник, студент університету. Це є той наріжний камінь, на якому базується авторитет вузу і його здобутки. Про це не забуватиму ніколи.

Домогтися завершення будівництва нового навчального корпусу, щоб пересвітити навчальний процес в одну зміну.

Створити потужну видавничу базу для друкування наукової та навчально-методичної літератури, що також є складовою авторитету національного вузу.

Скоординувати діяльність вузів краю щодо якісного забезпечення області фахівцями необхідних спеціальностей, а також навести лад у мережі філій інших вузів, що, практично, наявні в кожному районному центрі області.

Відповідно до чинного законодавства домогтися, що, на жаль, не робили попередні керівники, надання педагогічним працівникам щорічної грошової винагороди в розмірі до одного посадового окладу за сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків.

Колегіально вирішувати види морального та матеріального заохочення.

Піднімати клопотання перед вищестоячими інстанціями про нагородження працівників університету за особливі заслуги державними нагородами, знаками і т.п.

Налагодити тісне співробітництво із роботодавцями по працевлаштуванню наших випускників.

У структуру вузу ввести ліцеї, коледжі для спрощеного вступу в університет талановитої молоді та з метою якісної підготовки спеціалістів, що дасть змогу також залучити значну кількість годин і тим самим зберегти педагогічно-науковий потенціал вузу.

Одним словом, усі мої подальші дії будуть спрямовані в русло законодавства України з метою розбудови і розвитку національного університету, піднесення авторитету його колективу.

— Я так зрозумів, що молоді та пенсіонерам не варто переживати щодо скорочення кадрів.

— Цілком правильно зрозуміли мою позицію. Якщо людина сумлінно виконує свої обов'язки і має на те здоров'я, хоче працювати — вона залишиться членом нашого колективу. До речі, закон це дозволяє.

— Земля слухами наповнена, що Ви, на відміну від інших учасників "помаранчевої революції", маєте свій погляд і критерії щодо підбору керівних кадрів. Але в це мало хто вірить. Читачам цікаво, які вони? Чи всім "помаранчевим" і тим, що перефарбувалися, як лис Микита з відомої казки, у цей колір, будете давати у винагороду керівні крісла? Тобто, не стане у Вашій роботі політичний популізм важливішим за професіоналізм?

— Почну з кінця Вашого запитання і таким чином буде дана повна прозора відповідь і з'ясована моя позиція у цьому плані та розвіяні різного роду слухи. Перш за все "роздавання" керівних крісел відбуватиметься в рамках правового поля, що діє в Україні. Щодо критеріїв — вони чіткі і однозначні: професіоналізм, порядність і відданість роботі.

— Усім зрозуміло, що реформи в усіх галузях університетської діяльності назріли давно. Але консерватизм, який притаманний в освіті загалом, не давав змоги їх реалізувати. Все йшло-текло за принципом: якось воно буде. Але час настав, умови визріли здійснити їх уже зараз. Віриться, що здорове ядро університетського колективу підтримає Ваші добрі починання і Вас, як незаангажованого реформатора, здорового прагматика, на рахунок якого чимало добрих справ, а це буде на користь колективу. Настала реальна пора...

— Це вже агітація (сміється. — Авт.). А якщо серйозно, то час настав, але революції не буде. Все вирішуватиме колектив.

— Миколо Миколайовичу, бажаю Вам успіхів у реалізації розпочатих добрих справ, у реформуванні вузівського життя, на яке так давно чекає більшість колективу викладачів і студентів.

— Дякую Вам за відверту розмову і гостроту поставлених запитань.

— А Вам — за щирість і відвертість у розмові.

Вів інтерв'ю Василь ТУРЯНИЦЯ,
член Національної спілки журналістів України,
доцент Ужгородського національного університету

ГУМАНІТАРІЙ ЧИ ПРИРОДНИЧНИК?

Незабаром відбудуться вибори ректора Ужгородського національного університету. Пропонуємо вашій увазі думки з цього приводу (та й не тільки) двох, і поки що єдиних кандидатів на цю посаду.

— Миколо Миколайовичу, що спонукало Вас подати заяву на участь у виборах ректора?

— Я хочу змін в університеті, причому змін — кардинальних. Я хочу, щоб він почав жити по-новому. Іншими словами, я хочу, аби він модернізувався. Йому необхідна реформа. Але спочатку нам треба створити нормальний мікроклімат в університеті. Система досягнення цього — дуже проста. Факультети, кафедри — це

автономні одиниці, які вирішують усі питання щодо їхньої компетенції. Ректор має справу і із проректорами, і з деканами, але кожен з них має чітко розуміти напрями своєї роботи. Поки що такого нема. Поки що ці зв'язки не налагоджені. Якщо ми виправимо цю систему, якщо університет запрашос як одна машина, тоді я буду вважати, що все нормально. І вже протягом останнього місяця, я вважаю, ми зробили важливий крок вперед: створили такі умови для кожного кандидата, за яких він не боїться подавати документи і може висунутися. В часи мого попередника цього ніхто не зробив. А кажмо: самодостатній університет, 100 докторів наук. Але ніхто не подавав. Наприклад, я не знав, які документи треба подавати, бо ніде не міг дізнатися про це. Тобто, прозорості не було. Зараз же ніхто не боїться цього робити. І це вже прогрес.

- Але ж не дуже-то й подають! На сьогоднішній день є лише два кандидати. Чим обумовлена така слабка активність?

- Я думаю, що люди дуже скрупульозно зважують всі „за” і „проти”, перш ніж подавати документи. Мабуть, ніхто не хоче програвати, так би мовити, по-крупному. Височанський подав документи, бо він уже 10 років у резерві на посаду ректора. Нині з'явилася така можливість і він скористався нею. Значить у нього є певний секторат.

Але я думаю, що буде не менше чотирьох кандидатів. В інших університетах, наприклад, конкуренція сягає 7-8 чоловік. Деякі кандидати в ректори, напевно, надішлють документи поштою. Зараз же ситуація така: 24 березня – останній термін подачі документів. Міністерство лодас ще 3-4 дні для тих, хто надсилає їх поштою. І вже 29-31 березня голосуємо.

- УЖНУ – гордість міста й області. Тому розмов про майбутні вибори точиться чимало. Конкретно про Вашу кандидатуру кажуть, що Вам бракує організаторського досвіду. Прокоментуйте, будь ласка.

- Чи можна назвати організаторським досвідом те, що, не беручи жодної копійки від університету, за три роки я видав понад 20 збірок „Карпатики”. Я ж не пишу статті, а займаюся організацією науки. Ми довели „Карпатику” до 31 випуска, а почали з 6, коли я тільки очолив НДІ карпатознавства. Ми розпочали з 6 випусків „Історичного вісника”, сьогодні виходить уже чотирнадцятий. Однозначно, це – організаторський досвід.

Міністр освіти і науки Ніколасенко попередив, що з огляду на певні проблеми кошти на рахунки університету надходити не будуть принаймні півроку. Що ми робимо: ми підписали угоду з „Єврокаром”, результатом якої стало надходження першим траншем 102 тис. грн. на будівництво нового корпусу. Згодом надійде ще 600 тис. Як це назвати? Я вважаю, це – організаторські здібності.

Або ж інша угода – з Угорщиною. Так само мова йде про гроші на новий корпус. Зі свого боку ми зобов'язуємось відкрити кафедру історії Угорщини і європейської інтеграції. І цей проект цілком реальний. Хіба це не організаторські здібності? Те, що я довго не загримувався на посадах, могло б викликати питання про мої організаторські здібності, якби це не було збігом обставин.

- Вибори ректора стали заручником політичних процесів...

- Однозначно...

- Микола Миколайовичу, який взаємозв'язок між політикою і змінами в університеті?

- Я ніколи не приховував, що політика започаткувала ті події, з яких почалися зміни в університеті. І політична позиція мого попередника під час виборчої кампанії теж суттєво вплинула на те, що він подав у відставку. Це однозначно. Мого призначення в.о. теж відбулось під впливом політики. Але тепер, коли люди йтимуть

голосувати, жодної політики не буде. І якщо 250 чоловік, які мають право голосу, засуджують той політичний вплив на мос призначення, вони мають чудову нагоду висловити цьому протест, проголосувавши проти мене.

Ми створили всі умови, щоб людина будь-якої політичної сили мала можливість висунутись на посаду ректора. Я жодного не переслідував. Я дав відповідне доручення начальнику відділу кадрів Романюку, щоб він зробив перелік документів, яких вимагає процедура, щоб не виникло проблем з їх оформленням.

- Якщо дотепер процедура подання документів була не прозорою, то можна назвати попередні вибори ректора не легітимними?

- Вони були легітимними, оскільки ніхто не довів, що хтось комусь забороняв висуватися, хтось на когось тиснув і т.п. Хоч проблеми були. Наприклад, Статут університету. У нас діє старий статут, прийнятий ще за професора В.Сливки. І вибори ми проводитиме згідно з цим статутом. Русин розробив інший статут. Але його це затверджено Міністерством освіти. Статути поки що і один, і другий не відповідають Закону „Про вищу освіту”.

- Чому так?

- А от так! Я відповідаю на питання про легітимність попередніх виборів. Нині все відбувається у вигляді такого собі компромісу. Треба пращовати по старому статуту, а вибори проводити по новому. Є маса питань! Адже по старому статуту можуть голосувати і студенти. І тому, щоб не виникало претензій, що я роблю все під себе, було вирішено проводити вибори за тієї ж ради, яка була на попередніх виборах. Тобто, щоб усі мали рівні умови. І, в перспективі, щоб не виникало ситуацій, за яких би треба було проводити повторні вибори. Всі в рівних, однакових умовах!

- На Вашому представленні Ви казали, що тепер керівництво університету не зможе не рахуватись з думкою студентів. А відповідно до проблеми зі статутами, вони не братимуть участі у виборах. Тож, яка роль студентів у майбутньому університету?

- Студенти повинні мати свою організацію – чи то студентське віче, чи то свій студентський парламент. Ця організація матиме свої керівництво та органи. І вони матимуть право дорадчого голосу чільній раді університету і ректору теж. Тобто, цей орган буде дорадчим. Ми їх пропозиції можемо врахувати, а можемо і ні – вони не зможуть змусити нас виконувати їх рішення. Я провів багато зустрічей з громадськими деканами та студентами, і вони просять 20% представленості у раді трудового колективу. Я їм цього дозволити не можу. Є закон. Але питання, підняті цією організацією, можуть виноситись на засідання Вченої ради університету, де, відповідно, й буде вирішуватись, як зарадити студентським проблемам.

- Які університетські проблеми потребують першочергового вирішення?

- Найголовніше – до 1 вересня ми масмо добудувати новий корпус. Друге – це бібліотечне питання. Бібліотеку треба перенести із старого приміщення, оскільки воно фактично повернуто греко-католицькій церкві. Нині ми вимагаємо від обласних адміністрації і ради виділення відповідного приміщення площею не менше 6000 кв. м. І третє, надзвичайно важливе, – це перехід на Болонський процес. Для цього треба мати відповідну матеріально-технічну базу, змінити навчальні програми, курси. Але, загалом, університет має масу проблем, навряд чи вони усі б умістилися на газетних шпальтах.

- Не можу не запитати про конкуренцію між гуманітаріями і природничиками. Це принципово чи ні?

- Так, це принципове питання. І, насамперед, для тих людей, які вже довго керують університетом. Вони й уявити собі не можуть, щоб ректором став

учасній. Але одна особа ректора, в принципі, погоди не робить. Так, якщо я стаю ректором, я зміною команду. Але в цьому випадку обов'язково одним з проректорів буде фізик. Будуть нові імена.

- У Вас уже сформована команда?

- У мене є по три-чотири кандидатури на кожну посаду. Я вже казав, що наш університет самодостатній, так що проблем з кадрами у нас нема.

- Тим не менш, протилежна сторона не вважає принциповим фак ректора...

- Але „чорний піар” ходить, що я хочу врізати програми, почати переслідування і т.п. І з кожним днем до виборів цього ріару все більше й більше. Але ж це абсурд.

- Цей піар, це чийсь свідомий крок чи випадковість?

- Як це має значення? Я все сприймаю з посмішкою. Посада ж не самоціль!

Інтерв'ю записав Олександр Коробко
Срібна Земля. – 2005. – 26 березня.

ВИБОРИ РЕКТОРА УЖНУ: ІНТРИГА ТРИВАЄ...

Згідно з оголошенням Міністерства освіти і науки України конкурсом на заміщення вакантної посади ректора УжНУ, цього тижня у Києві зареєстрували документи ще три поважні науковці – кандидати на зазначену посаду. У минулому номері „Світогляд”, який відслідковує хід виборів ректора УжНУ, виклав основні тези Юліана Височанського, який першим пройшов відповідну процедуру. Нині пропонуємо нашим читачам головні тези, своє бачення роботи на благо університету нових претендентів (в порядку реєстрації).

В.о. ректора УжНУ Вегеш Миколайович, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою політології, академік Міжнародної Слов'янської академії наук:

- Виконуючи обов'язки ректора, я щоденно вирішую нагальні завдання, які стоять перед університетом. Але, звісно, разом з тим, я сформував цілу програму, за якою буде жити і працювати УжНУ. Адже виступив на всіх факультетах, отримав багато пропозицій, які опрацював і відібрав за рівнем реального виконання. Просто за браком часу вона не доведена до належного вигляду. Тож – про основне із багатьох напрямків роботи.

Нещодавно я вже казав вашій газеті, що забезпечу прозорість виборів деканів факультетів, де є необхідність. Якщо раніше мова йшла про три факультети, то зараз оголошено конкурс на семи. Минулого тижня фізичний факультет вже отримав нового декана Володимира Лазура, професора, доктора фізико-математичних наук, який прозоро обраний з числа трьох кандидатів. 7 квітня відбудуться вибори декана історичного факультету, далі – решти. По-друге, хочу перевести кожен факультет на найповнішу автономізацію, де декан і рада факультету будуть вирішувати, як розпоряджатися в першу чергу коштами, які будуть отримувати – на комунальні послуги, видання літератури, відрядження тощо. Звісно, що кошториси будуть диференціюватися відповідно до потреб, погоджуватися з проректорами, деканами і затверджуватися на вченій раді. А не як нині: хто штурмує – той отримує, а іншим – зась. Про це говорили і мої попередники, але в життя так і не впроваджувалося. Потретє, перевести весь навчальний процес на всіх факультетах на цивілізовану технічну базу з підключенням мережі ІНТЕРНЕТ, вести роботу у руслі приєднання до Болонської конвенції, інакше будемо жити у ХІХ столітті. Впроваджувати нові

спеціальності. У четвер на вчній раді ми затвердили кафедру історії Угорщини та європейської інтеграції при історичному факультеті. Залишилось підписати кінцеву угоду з Угорщиною, яка виділяє під це один млн. грн. (повністю комп'ютеризує кафедру, забезпечить угорською літературою тощо). Цей проєкт я вивів на перший план, бо університету вкрай необхідні прагматичні кроки. По-четверте – приміщення головного корпусу, над чим працюю щоденно. Ми уклали угоду з „Єврокарм” на спорудження 3, 4 поверхів, вони й облаштують нам третій поверх сучасними меблями. Також реконструкція діючого корпусу (вікна, двері, санблок) та проблема приміщення бібліотеки. Є у нас напрацювання з будівлею аптечного складу, але питання поки відкрите. І останнє, дуже важливе – якщо переможемо, то маю намір здійснити реформу факультетів. Це – на їх базі заснувати самостійні інститути в межах УжНУ. Спочатку на одному, почну з істориків, політологів, на базі яких хочу утворити Інститут державного управління. Перед цим, звісно, буде проведено серйозне опитування серед викладачів і студентів. Хочу додати, що УжНУ буде співпрацювати з усіма політичними силами, більше жодного звернення на підтримку тих чи інших політичних сил підписуватися не буде. Про це я заявив в облдержадміністрації.

P.S. Як повідомив редакцію в.о. ректора Микола Вегеш, на момент, коли газета була готова до друку, в Міносвіти поки більше не зареєстровано кандидатів на посаду ректора. Якщо такі з'являться, а теоретично це можливо припустити, наші читачі будуть поінформовані. А поки інтрига гриває...

Записала Ірина Гармасій
Світогляд. – 2005. – 26 березня.

ХТО БУДЕ РЕКТОРОМ УЖНУ?

Ужгородський національний університет лихоманить: невдовзі вибори ректора. Як відомо, тривалий час вузом керував Володимир Сливка. Після його загадкової смерті у червні минулого року ректором УжНУ стає декан медичного факультету Василь Русин. Тоді есдек Русин був єдиним кандидатом на цю посаду, оскільки на інших ймовірних кандидатів чинився масований тиск. З перемогою демократії в країні демократія перемагає і в університеті. Тимчасово виконуючим обов'язки став декан історичного факультету професор Микола Вегеш, який під час президентських виборів був довіреною особою Віктора Ющенка. І ось знову вибори. Цілі на посаду ректора УжНУ є три кандидати: нинішній в.о. ректора Микола Вегеш, колишній проректор УжНУ з наукової роботи Юліан Височанський та декан біологічного факультету Віталій Ніколайчук. Усі вони достойні один одного – всі професори, знані й шановані в наукових колах люди, мають досвід керівної роботи. Тож наша редакція звернулася до кандидатів із такими запитаннями: 1. Яким бачите вуз у майбутньому? 2. Що конкретно плануєте і можете зробити для УжНУ?

Микола Вегеш, народився 28 листопада 1962 р. в смт Міжгір'я. Професор, доктор історичних наук, в.о. ректора УжНУ:

1. По-перше, вуз має бути солідним осередком освіти і науки у краї, причому з такою ж солідною матеріально-технічною базою. Це має бути вуз, який переходить на Болонський процес. До 2010 року ми повинні бути до цього готовими, як усі інші навчальні заклади класичного типу в Україні. Це означає – дипломи, видані нашим вузом, визнаватимуться у всіх країнах світу. Ми вже маємо певний досвід, наші дві спеціальності завершують експеримент по Болонському процесу, це правильно і ми це повністю підтримуємо.

Якщо говорити про внутрівузівські проблеми, як-от стосунки між викладачами і студентами, ректоратом і викладачами, то щодо цього у мене є чітка програма: я за повну автономізацію факультетів. Тобто всі справи на факультеті повинні вирішувати декани, ректор же не повинен бути таким собі третейським суддею. Автономії досі не було. У фінансовому плані: всі кошти слід ділити між факультетами, вчені ради яких розподіляють ці кошти на те, що вважають потрібним – від відряджень до закупівлі техніки. Технічна база, безперечно, має бути оновлена: всі комп'ютери повинні бути такі, щоб була можливість підключитися до ІНТЕРНЕТУ. Бо з тим, що в нас є зараз, у Європу йти нема чоґо.

2. У разі своєї перемоги я, по-перше, буду працювати над приміщеннями, корпусами університету. Найближчим часом необхідно добудувати новий корпус. Тільки що ми уклали договір з „Сврокарм“ і вже в понеділок маємо отримати перший транш. Ці гроші підуть на ремонт першого поверху. Крім того, 600 тисяч гривень отримаємо на добудову другого поверху, який має бути готовий до 1 вересня.

Також потребує реконструкції старий лабораторний корпус університету. А ще необхідно завершити реконструкцію студентської бази відпочинку „Скалка“. Там є два корпуси, які треба довести до ладу. У такому стані, як воно тепер є, „Скалка“ не приносить жодних дивідендів.

По-друге, будемо розвивати спеціалізації факультетів. Приміром, сьогодні відкрито кафедру історії Угорщини та європейської інтеграції. З нового навчального року на цю кафедру будемо набирати людей, які вільно володіють угорською мовою. За погодженням з Міністерством освіти і науки набиратимуться 20 чоловік із Бергівського району, які при вступі матимуть пільги. До речі, сьогодні ж (24 березня) укладено договір з угорцями, які будуть нас фінансувати десь на мільйон-півтора євро. Угорці обіцяють нам повністю обладнати той поверх, де розташований історичний факультет.

Та найголовніше нині завдання – це перенесення бібліотеки. Задля його вирішення ми звернулися і до уряду Тимошенко, і намагатимемося щось зробити власними силами. Я хочу створити Фонд „Друзі університету“, до якого будуть залучені бізнесмени – колишні випускники вузу, мої друзі з уряду, керівники партій. Це буде своєрідна наглядова рада, яка піклуватиметься про університет. Іншого виходу нема. Тим паче, що міністр освіти і науки заявив, що принаймні півроку серйозних капіталовкладень у науку не буде.

Багато хто очікує змін щодо плати за навчання, та я особисто нічого змінити не можу, адже це прерогатива Міністерства освіти і науки. Вступні іспити відбудуватимуться так само, як і минулого року, єдине, що плату на навчання ми не підняли, але враховується інфляція. Паралельно буде йти і процес кредитування.

Насамкінець хочу сказати, що в разі своєї перемоги на виборах я зроблю так, щоб кожен працівник вузу відповідав за свою ділянку роботи, щоб чітко були поділені обов'язки між проректорами. Це я називаю командою.

РІО. – 2005. – 26 березня.

МИКОЛА ВЕГЕШ: „СТИПЕНДІЯ БУДЕ ЗБІЛЬШУВАТИСЬ ОДНОЗНАЧНО”

Теперішні студенти УжНУ стверджують, що середньої стипендії у розмірі 120 гривень недостатньо для повноцінного прожиття. Зараз дійсно не обійдеться без суцтєвої допомоги батьків, незалежно від того, де мешкаєш – чи то в гуртожитку, чи

на квартирі або вдома в Ужгороді. Інша проблема визріла в тих студентів, хто стипендії не отримує, оскільки навчається на конкретній основі. Виявилося, що є досить багато таких платників, які на відмінно склали зимову сесію, але не мають зниження плати за навчання. Щоб з'ясувати ці та ряд інших питань, ми звернулися до виконуючого обов'язки ректора УжНУ Миколи Миколайовича Вєгеша.

Миколо Миколайовичу, 120 гривень – цей розмір стипендії буде змінюватись?

Стипендія буде збільшуватися однозначно. На жаль, я на цій процес не впливаю, але, як впливає з мого спілкування з міністром освіти й науки Ніколаєнком, скоро зростатиме розмір не тільки стипендій, але і зарплат викладачам. Тут постас інші питання – щоб не зростали ціни, адже в такому випадку це підвищення знівелюється. Ми можемо дякувати Януковичу, який підняв пенсії, і тепер доводиться піднімати зарплати та стипендії.

В УжНУ існує система заохочення студентів-платників, які відмінно навчаються?

На жаль, зараз немає можливості скорочувати таким студентам плату за навчання, як це було можливо за ректорства покійного Володимира Сливки, бо ще навіть не затверджений кошторис університету – це буде зроблено наступного тижня. Все, що можна було зараз зробити – видання 16 одноразових заохочувальних стипендій, хоча зрозуміло, що це дуже мало для курсів усіх факультетів університету. Я пропонуватиму розподілити майбутній кошторис по факультетах, щоб якнайкраще забезпечити задоволення їхніх фінансових потреб. Проблема в тому, що держбюджет 2004 року – зовсім не той бюджет, який би мав бути. Треба певний період часу, щоб країна після того могла нормально дихати. Взагалі не може бути такого, щоб не було проблем в університеті, якщо є проблеми в усій країні. Міністр Ніколаєнко зараз не заявляє, що теперішній бюджет буде сильно підтримувати УжНУ, тому ми мусимо на місці все робити самі.

Що саме робити?

На цьому тижні, наприклад, ми укладаємо дві важливі угоди. Перша з них – із будівельною компанією „Єврокар“, за сприяння якої в ремонті нового корпусу університету по вулиці Університетській ми зобов'язані підготувати європейського рівня фахівців-інженерів для цієї фірми. Друга угода – з Угорщиною, яка, можна сказати, найбільше з сусідніх країн дбає про свою національну меншину на Закарпатті. За переведення коштів університетів ми створили на історичному факультеті кафедру історії Угорщини та євроінтеграції. Рішення про створення такої кафедри уже схвалене радою факультету і затверджене радою університету. Я взагалі планую в майбутньому створити асоціацію друзів університету із бізнесменів Закарпаття, які сприяли б фінансово УжНУ, адже адміністрація зараз теж грошей не має. Проте попросив „Єврокар“ укласти з нами угоду саме Віктор Балога.

Чому на проїзд у транспорті не діють студентські квитки?

Справа в тому, що вийшло елементарне непорозуміння. Попередні працівники ректорату вчасно не подали документацію про студентські квитки у міністерство освіти і науки, тому ми ще раз змушені були за них платити. Причому я не виню конкретно пана Русина, хоча він і мав за цим прослідкувати. Зараз це питання вже вирішено і квитки вже готові. Вони мають діяти вже з початку тижня.

Якщо станете ректором, що зробите насамперед?

Паралельно – ремонт гуртожитків і перенесення книг (близько одного мільйона) зі старої бібліотеки, бо цю споруду потрібно віддати греко-католицькій церкві. До того ж, у 2010 році Україна має перейти на Болонський процес навчання.

тож цим питанням теж потрібно займатися. Підготовка до 60-річчя університету. Важко сказати, що є на першому плані, бо все це треба робити паралельно. Не має значення, хто буде ректором – він від цих проблем нікуди не дінеться.

І як оцінюєте свої шанси на те, щоб стати ректором?

На цю посаду є ще три кандидати – професори Юліан Височанський, Віталій Ніколайчук та Василь Моринсць. Я почуваю себе впевнено, але поразку не сприйматиму як трагедію. Я не тримаюся за посаду. 7 квітня відбудуться вибори на посаду декана історичного факультету. Я не збираюся повертатися туди як декан.

2 З ТРАВНЯ КАФЕДРА УГОРСЬКОЇ ІСТОРІЇ

20 безплатних місць буде виділено для угорських студентів

З впевненістю можемо заявити: досягла успіху колишня ініціатива Демократичної Спілки Угорців України, буде створено самостійну кафедру угорської історії. На засіданні Вченої ради УжНУ одноголосно було проголосовано за те, щоб з травня розпочала роботу кафедра угорської історії та євроінтеграції.

Після позитивного рішення щодо створення кафедри, з нами розмовляв ректор університету М.Всгеш.

- Кафедра угорської історії та євроінтеграції розпочне функціонувати з травня. і до вересня підготує всі умови, щоб до нового навчального року без проблем розпочати роботу. Практично все необхідне для самостійної діяльності кафедри є, тільки є необхідність у схваленні С.Ніколаснка – міністра освіти і науки. Але згідно інформації, міністр повністю підтримав наші наміри. Тому, ніяких проблем не повинно бути.

- **Чи можна дізнатися, хто очолить нову кафедру?**

- Посаду завідувача кафедри я запропонував Івані Бабинсць – кандидату історичних наук. Найімовірніше, вона буде призначена виконувати обов'язки завкафедри. Хоча додати, що критерієм відбору викладачів буде вільне володіння угорською мовою. Після попередніх погоджень, вимальовується така картина, що тенерішні викладачі історичного факультету – Кобаль Й., Ферков О., Головач А., Мандрик І., Худаніч В., Ілько В. створять команду, але і з інших факультетів можуть запрошуватися викладачі. Обов'язково розраховуємо на допомогу П.Лизанця. Будемо намагатися, щоб більшість предметів читалися угорською мовою для слухачів. Плануємо створити таку аудиторію, де б лекції українських викладачів синхронно перекладалися на угорську мову для угорських студентів. У всьому цьому, першочерговим вважаємо створення комфортних, європейських умов.

- **До яких вступних іспитів повинна готуватися угорська молодь?**

Над структурою вступних іспитів ми вже працюємо. За об'язанкою угорських колег, вступні тести будуть підготовлені й угорською мовою. Буде іспит з історії та мови. Можливо, що угорські вступники будуть складати іспит не з державної мови, а з угорської. Прашуємо над тим, щоб до початку вступних іспитів, наші викладачі з кафедри обійшли середні школи, де проживає угорське населення, і поінформували випускників. 20 державних місць буде виділено для студентів, якщо буде більший набір, то 19 студентів зможуть навчатися за оплату.

- **Ви згадували угорських колег. Конкретніше про кого йде мова у даному випадку?**

Створення кафедри угорської історії та євроінтеграції – це пропозиція українсько-угорської змішаної комісії. Угорська сторона пообіцяла підтримати створення освітніх умов для кафедри. Нова кафедра разом з історичним факультетом отримає місце на одному з поверхів нового корпусу університету. Кафедрі угорської

історії буде виділено 6 аудиторій у користування, тобто ми своєчасно думаємо і про майбутнє. Відзначу, що 11 угорських студентів, які вступили минулого року, також зможуть інтегруватися у структуру нової кафедри. Підтримання зв'язків з угорською стороною та проведення переговорів забезпечує Демократична Спілка Угорців України. Її голова І.Гайдош ще минулого року все робив для створення самостійної кафедри.

- За нашою інформацією, ініціативна сторона, тобто ДСУУ, має на меті з часом створити угорський факультет. Чи можливо це?

Такі наміри ми повністю підтримуємо, і я вважаю, що підтвердженням цього є створення кафедри. Не виключаю, що незабаром створимо самостійну угорську кафедру і на біологічному факультеті, і тоді вже дійсно сформуємо необхідну основу для угорського факультету.

KÁRPÁTI IGÁZ SZÓ. – 2005. – 26 березня
Інтерв'ю провела Дунда Дердь

„МРІЮ, ЩОБ УЖНУ ДОСЯГ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ”, - ЗІЗНАВСЯ „ФЕСТУ” ЙОГО НОВООБРАНИЙ РЕКТОР, ПРОФЕСОР МИКОЛА ВЕГЕШ

Вперше за 60-літню історію Ужгородський національний університет очолив історик, наймолодший за віком ректор, доктор історичних наук, професор Микола Вегеш. Про незаперечний авторитет верховинця серед викладацького складу університету свідчить той факт, що на перших в історії вузу виборах ректора на альтернативній основі свої голоси йому віддали 134 делегати з 236 присутніх на конференції. Нинішнє інтерв'ю „ФЕСТУ” – перше у ранзі ректора...

Найперше, щиро вітаємо вас з обранням. Ідучи на вибори керівника УжНУ, ви були впевнені у своїй перемозі?

- Я був переконаний, що переможу, хоча особисто не просив жодної людини, аби голосувала за мене. Річ у тім, що моєю передвиборною агітацією займалася молода команда одностудентів, яка проводила цілеспрямовану роботу на кожному факультеті. Мої друзі кажуть, що я виграв завдяки своїй харизмі. Жартуємо вони називають мене Юшенком Ужгородського університету.

Ваше ректорство дехто розцінює як відяку влади за вашу активну участь у виборчій кампанії Президента України та помаранчевій революції...

- Я ніколи не приховував, що без політики не обійшлося. Адже якби не було помаранчевої революції, то і Василь Іванович Русин не подав би у відставку. Проте за мене голосував університетський колектив, а не призначив Балага чи Ющенко.

Ви стали ректором у непростий для університету час. З дня раптової смерті Володимира Юлійовича Сливки минув майже рік. Але ця трагічна подія і по сьогодні ятрить душу не лише колективу вузу, а й усього загалу краю. На вашу думку, чи буде нарешті покладено справедливу крапку в цій історії?

- Для мене та моїх колег смерть Володимира Юлійовича – велика й тяжка втрата. На вчорній раді університету прийнято рішення звернутись до Ужгородської міськради з клопотанням назвати одну з вулиць обласного центру на честь Володимира Сливки та спорудити йому пам'ятник. Надію, що таємницю загибелі ректора буде розкрито, вселяє те, що зараз поновлена кримінальна справа з цього приводу. Особисто я в самогубство Володимира Юлійовича не вірю, тим паче після того, як побачив фотографії з місця події...

Більшість ваших попередників-реktorів були фізиками, і саме теоретична фізика була візиткою УжНУ. Ви – історик. Чи означає це, що віднині цей напрямок буде пріоритетним в університеті?

- Розвитку фізики в УжНУ й справді приділялося найбільше уваги, і, звичайно, виділялося більше коштів. виправити ситуацію допоможе правильний пропорційний перерозподіл держбюджетних тем. А щодо кадрових питань, то в мене два заступники – фізики, разом з тим помічник та начальник прес-служби – історики. Про пріоритетність якогось одного напрямку в університеті не йдеться.

Чи відповідає нинішня навчальна програма УжНУ європейським стандартам?

- Нині лише на хімічному факультеті та на кафедрі політології, де проводиться експеримент по Болонському процесу, навчальна програма відповідає європейському стандарту. Міністерством освіти України передбачено, що вже з наступного року всі спеціальності повинні досягти цього рівня, який передбачає повну комп'ютеризацію навчального процесу. Проте, враховуючи нестачу коштів, на мою думку, раніше 2010 року цього не вдасться досягти.

За неофіційними даними, кількість випускників деяких спеціальностей (до прикладу, юристів) перевищує потребу суспільства в них. І навпаки – не вистачає фахівців інших напрямів. Як ви оцінюєте ситуацію на ринку професій та як будете діяти, враховуючи цей фактор?

- Юридичний факультет і сьогодні вважається найбільш престижним, незважаючи на те, що фахівців цієї спеціальності в Україні вже забагато і забезпечити роботою випускників проблематично. Проте і нині декан юридичного факультету просить збільшити кількість місць на держзамовлення, адже число бажаних статистів юристами не зменшується. Разом з тим ми розуміємо, що є початкова потреба у відкритті нових престижних спеціальностей. До прикладу, існує угода про співпрацю між УжНУ та „Єврокарм” – університет готує фахівців для підприємства, а вони, у свою чергу, виділяють нам кошти для добудови нового корпусу. Але, як виявилось, кваліфікація інженерно-технічних кадрів, яких ми готуємо, не витримала випробування часом. Тому, відповідно до вимог часу, слід відкривати нові факультети та коригувати навчальні програми існуючих спеціальностей. До речі, плануємо в УжНУ відкрити факультет географії, адже наразі бракує викладачів цього предмета.

Колись УжНУ був єдиним вузом у краї. Нині ж є чимало вищих навчальних закладів, різних філіалів, часто сумнівної репутації...

- Така проблема й справді існує, адже на Закарпатті на сьогодні налічується понад 36 різних філій, і, на жаль, не завжди вони відповідають держстандарту освіти України. Не секрет, що заклади сумнівної репутації не шкодують коштів для рекламної розкрутки. Університет же подібним ніколи не займався. І сьогодні, щоб вести роз'яснювальну роботу, плануємо відкривати консультативні центри у районах, створювати коледжі при університеті, де студенти зможуть здобути диплом бакалавра. Я жартома кажу, що хочу зробити університет спрутом, який охопить усі куточки Закарпаття. Плануємо розробити „Концепцію розвитку УжНУ” на найближчі 10 років, яка передбачатиме безперервність освіти за схемою „школа – університет – виробництво”.

Вступників та їхніх батьків, звичайно, хвилює розмір плати за навчання і можливість навчатися безкоштовно. Яка ситуація буде цього року?

- Плата за навчання залишається такою, як була, лише з урахуванням індекса інфляції.

Яких новацій слід очікувати при вступі цьогоорічним абітурієнтам?

- Про порядок та умови складання іспитів ще остаточно не відомо. Проте можу сказати, що в кожній області буде створено єдиний центр тестування. На деяких факультетах буде спрощена процедура здачі іспитів, зокрема на юридичному факультеті абітурієнти не здаватимуть екзамен з історії.

Не секрет, що здобути вищу освіту – лише половина справи, а знайти роботу за спеціальністю, та й ще добре оплачувану, проблематично. Можливо, є сенс повернутися до старої практики направлення випускників на роботу за розподілом?

- Не хочу критикувати своїх попередників, проте склалась враження, що цим питанням раніше взагалі не займалися. Будучи деканом історичного факультету, я особисто домовлявся про виділення кількох робочих місць для політологів в обласній раді, мерії, держадміністрації. Нинішнє керівництво університету впритул займається забезпеченням роботою своїх випускників. А щодо направлення за розподілом... Міністерством освіти передбачається працесалаштування студентів, які вчилися на держзамовленні.

Як вирішуватиметься в УжНУ проблема соціальної підтримки студентів малоімущих родин та забезпечення іногородніх гуртожитками?

- Студенти-сироти навчаються тільки на безплатному відділенні і фактично перебувають на повному утриманні університету. Підтримка надається і Комітетом допомоги українським сиротам – буквально на днях разом із професором з Каліфорнії ми вручали гроші студентам. Крім того, малоімущі студенти отримують допомогу від університету. Усі іногородні студенти забезпечені гуртожитками... Інша справа, що кімнати переповнені. Існує ще проблема з розміщенням студентів-заочників на час сесій. Для цього плануємо у четвертому гуртожитку, де була їдальня, обладнати 10-12 кімнат. У планах також відновити корпус, що на вул. Краснодонців, та облаштувати квартири для викладачів, адже сьогодні у гуртожитках мешкають не лише студенти та аспіранти, а й ректор та один з проректорів... У планах – спорудження багатоквартирного будинку для молодих науковців і співробітників шляхом укладення тристороннього договору між УжНУ, банком та державним фондом сприяння молодіжному житловому будівництву.

Залучатимемо інвесторів до реконструкції санаторію-профілакторію „Скалка”. а також „Плішки” та біобазу в Колочавах. Сподіваюсь на порозуміння в цьому питанні з керівництвом Міжгірської райдержадміністрації та керівництвом області.

В колективі УжНУ існують серйозні протиріччя, які за останній рік вихлюпнулись і на сторінки газет. Зокрема, говорилося і про побори. Що можете сказати з цього приводу?

- Так, проблеми є, і про це знає громадськість краю. Я вважаю, що суперечності мають вирішуватись демократичним шляхом. До прикладу, на факультеті романно-германської філології відбулися збори колективу, на яких я був присутній. Там відкрито мовилося про проблеми, які накопичилися. Але тільки колектив повинен вирішувати, як бути в цій ситуації. І якщо дійде до зміни декана, то треба оголосити конкурс і відкритим демократичним шляхом проводити вибори. А стосовно поборів, то це справа правоохоронних органів. Кожен повинен займатися своєю справою. Першим кроком до подолання корупції мало б стати вагомим підвищення заробітної плати викладачів.

Не важко поєднувати адміністративну роботу з науковою та публічною діяльністю?

- Науковою діяльністю я займаюся у вихідні. Ще й понині залишаюся редактором „Історичного вісника”, який сам формую, вичитую. Це мені приносить задоволення. А от активно займатися політикою не зможу.

Що стосується університету, ми зацікавлені у тому, аби мати своїх представників на всіх рівнях влади – від міськради до парламенту. Раніше кандидатів у депутати висували громадські організації. Згідно з новим законодавством доведеться іти у владу від партій. Але всередині трудового колективу первинні партійні організації все ж створюватися не будуть. У цьому сенсі вуз залишиться департизованим. Жоден наш працівник не підпише якогось передвиборного звернення через те, що на нього чинився адміністративний тиск з боку ректорату, деканату, кафедри тощо. Якщо такі звернення будуть, то вони відобразатимуть виключно особисту позицію того чи іншого члена колективу. Політичні ж позиції УжНУ цілком чіткі: зміщення національної державності, прилучення до загальнолюдських цінностей.

А як ваша родина поставилася до того, що ви стали ректором?

- Батьки казали, що мені цього не треба. Адже під час президентської виборчої кампанії ходили чутки, що я буду наступним після Володимира Сливки... Дружина ж взагалі заявила, що розлучиться зі мною, якщо стану ректором, та, мабуть, передумала (сміється).

Ваші діти продовжать батьківську дорогу в науку?

- Старший син навчається на II курсі політології. Він справді живе цим. А от молодшому, шибенику (зараз у 8 класі), до вподоби географія, тому, мабуть, доведеться відкривати в університеті відповідний факультет (сміється).

Про що мріє науковець, професор, ректор і просто людина Микола Вегеш?

- Як не дивно, але моя мрія є дуже приземленою – добудувати університетський корпус, аби наші студенти мали можливість навчатися в одну зміну. А ще дуже хочу, щоб наш університет став кращим і престижнішим, ніж він є зараз, і в найкоротший час досяг рівня європейських стандартів.

Щиро бажаємо вам досягти своєї мети.

Интерв'ю записала Оксана Дудаш
Срібна Земля-Фест. – 2005. – 21-27 квітня

ЗМІСТ

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ	3
Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології	4
Зародження політичних знань в державах Стародавнього Сходу	12
Характерні особливості політико-правової думки Стародавньої Греції та Риму.....	20
Політико-правова думка Середньовіччя та Нового часу	23
Зародження та еволюція провідних політичних концепцій і доктрин (XVI – початок XX ст.).....	31
Формування та інституціоналізація сучасної політичної науки	36
Основні віхи розвитку української політичної науки	39
Політична діяльність і політичні відносини.....	43
Політична система суспільства.....	48
Держава в політичній системі суспільства	51
Громадянське суспільство	68
Політичні партії та партійні системи. Громадські організації та рухи.....	73
Політичні вибори.....	90
Демократія: витоки, сутність та перспективи розвитку	105
Духовне життя і політика	112
Соціально-етнічні спільності й етнополітика.....	120
Світовий політичний процес. Система міжнародних політичних відносин	127
ЗАХІДНА ГЕОПОЛІТИКА В ІМЕНАХ	143
Складові геополітики	149
Основні закони геополітики.....	152
Категорії геополітики.....	155
Геополітичні епохи	160
ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО (РЕЦЕНЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ)	239
Історія	240
Філософія і політологія.....	345
Літературознавство	352
ПЕРЕДВИБОРНІ ПРОГРАМИ, ПОЛІТИЧНІ ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРОКЛАМАЦІЇ	373
ІНТЕРВ'Ю РІЗНИХ РОКІВ (1994 – 2005)	389

Підписано до друку 17.05.2005 Формат 60x84/16 Умовн. друк. арк. 27,64
Облік.-вид арк. 27,35 Друк офсетний. Зам. № 54 Наклад 300

Видавництво Ужгородського національного університету
м.Ужгород, вул.Капітульна, 18.